

کشف الباری
عَمَّا فِي
صَحِيحِ الْبُخَارِيِّ

تصنيف

حضرت انا سلی اللہ علیہ وسلم

عالمہ شیخ الحدیث کاظمی

مترجمین

مولانا شاہ فیصل قاسمی استاد الحدیث

وحاجی عبدالکرم صلی

مکتبہ اسلامیہ

کشف الباری

عمانی
صحیح البخاری

کتاب العلم (اول)

تألیف ← صدر وفاق المدارس مولانا سلیم اللہ خان مدظلہ العالی
شیخ الحدیث جامعہ فاروقیہ کراچی
ترتیب و تحقیق ← مولانا نور البشیر صاحب استاذ جامعہ فاروقیہ کراچی
ترجمہ ← مولانا شامہ فیصل فاضل وفاق المدارس، امداد العلوم

خصوصیات

- ① دا حدیثو تخریج
② د تعلیقات بخاری تخریج کول
③ د اسماء الرجال مختصر تعارف
④ د گرائو لغاتو لغوی صرفی او نحوی حل
⑤ ماقبل باب سرہ د ربط پہ بارہ کنبی پورہ تحقیق
⑥ د شرحی د ہری خبری پہ حاشیہ کنبی حوالہ ورکول
⑦ د ترجمہ الباب مقصد پہ بیانولو کنبی پورہ تحقیق
⑧ د مختلفو مذاہبو تحقیقی بیان او بیا د مذهب حنفی ترجیح
⑨ د حدیث اطراف بیانول چہ پہ بخاری کنبی دا حدیث پہ کوم کوم خانہ کنبی دی

فیصل کتب خانہ محلہ جنگی پبلیشور

خوروئکی

۰۳۲۱۹۰۹۱۸۳۵

موبائل :-

د کتاب ټول حقوق د مصنف او ناشر سره محفوظ دي

د کتاب نوم : کشف الباری عماني صمیع (البغاری

جلد : کتاب العلم (اول)

شاعر : صدر وفاق المدارس شیخ الحدیث مولانا سلیم الله خان مدظلہ العالی

ترتیب و تحقیق : مولانا نور البش صاحب بارک الله فی عمره

پښتو مترجم : مولانا شاه فیصل فاضل امداد العلوم و وفاق المدارس

ایم اے اسلامیات و عربی پښتو ریونیورسٹی

د کشف الباری د پښتو اور فارسی د ترجمی د حقوقو په حفظه و صاحت

دا خبره دې به ذهن کښی وی چې فیصل کتب خانہ د صدر وفاق المدارس عربیہ مہتمم جامعہ فاروقیہ شیخ الحدیث مولانا سلیم الله خان مدظلہ العالی څخه د کشف الباری سب و فارسی پو کښی د ترجمو حقوق تر لاسه کړل او د حقوقو معاوضه یی ورته ورکړه ددی څخه روسه څخه ځانہ د کشف الباری پښتو او فارسی د ترجمه کولو او چھاپ کولو اجازت شته و د هر یو چتر کښی یی هم د حکومت پاکستان سره شوی دی

د ملاویدو پټی د فیصل کتب خانہ پښور څخه علاوه

- رشیدیہ کتب خانہ اکوړه خټک
- علمیه کتب خانہ اکوړه خټک ۰۹۲۳۶۳۰۵۹۴
- مکتبه رشیدیہ کوئټہ ۰۸۱۲۶۶۲۲۶۳
- مکتبه عثمانیہ کانسی روډ کوئټہ ۰۳۰۱۳۷۳۷۰۳۰
- مکتبه یوسفیہ کانسی روډ کوئټہ ۰۳۲۱۰۸۲۸۹۳۰
- راشد کتب خانہ چمن ۰۳۰۰۳۸۹۶۳۵۳
- مکتبه عمریہ تاج میر روډ چمن بلوچستان
- مکتبه علوم اسلامیہ تاج میر روډ چمن بلوچستان ۰۳۳۳۷۹۵۸۶۹۶
- مکتبه حقانیہ چمن ۰۳۳۳۷۷۵۲۲۱۹
- صداقت کتب خانہ قندهار افغانستان ۰۷۸۷۷۴۲۳۲۱
- مکتبه رحمانیہ قندهار افغانستان ۰۷۹۷۷۳۵۲۸۱
- مکتبه عبدالحی قندهار افغانستان ۰۷۰۰۸۲۴۳۴
- اسد الله کتب خانہ قندهار افغانستان ۰۷۰۷۷۷۶۲۷
- مکتبه غفاریہ قندهار افغانستان ۰۷۰۰۳۴۱۷۴۹
- مکتبه رشیدیہ قندهار افغانستان ۰۷۷۲۲۱۰۷۰۹
- مکتبه حبیبیہ قندهار افغانستان ۰۷۹۹۴۱۷۴۱۳
- مکتبه القدس قندهار افغانستان ۰۷۰۷۹۴۸۵۵۹
- قدرت کتب خانہ کابل افغانستان ۰۷۹۹۲۱۹۲۰۳
- عبدالمجید کتب خانہ جلال آباد ۰۷۰۸۱۹۷۷۴۹
- شاهین کتب خانہ خوست افغانستان
- بلال کتب خانہ خوست افغانستان
- اسلامی کتب خانہ خوست افغانستان ۰۷۹۹۳۱۰۲۴۷

فهرست مضامین

شماره	مضمون	صفحه
-------	-------	------

۳۴.....عرض د مرتب

کِتَابُ الْعِلْمِ

۳۲.....د وحی. ایمان او علم په مینځ کښې ترتیب او مناسبت

۳۲.....د علم حقیقت او ددې قسمونه

۳۷.....وحی الهام او فراست

۱- بَابُ فَضْلِ الْعِلْمِ

۳۹.....تنبيه

۳۹.....د قول..الله..اعراب

۴۰.....د مذکوره آیتونو نه د ترجمې اثبات

۴۰.....① رومې آیت: «يَرْفَعُ اللَّهُ الَّذِينَ آمَنُوا مِنكُمْ وَالَّذِينَ أُوتُوا الْعِلْمَ دَرَجَاتٍ»

۴۰.....② دویم آیت: «رَبِّ زِدْنِي عِلْمًا»

۴۰.....د علم نه مراد دلته علم دین دې

۴۱.....مؤلف رحمته الله علیه د مذکوره ترجمې لاندې یو مسند حدیث ولې ذکر نکړو؟

۴۲.....د عالم د بقاء راز په علم کښې پټ دې

۴۲.....د حضرت شیخ الهند رحمته الله علیه عجیبه تحقیق

۴۴.....فائده

۴۴.....د تکرار فی الترجمة، اعتراض، دهغې جواب او د ترجمې مقصود

۲- بَابُ مَنْ سَبَلَ عِلْمًا وَهُوَ مُسْتَعِلٌّ فِي حَدِيثِهِ فَأَتَمَّ الْحَدِيثَ ثُمَّ أَجَابَ السَّالِبَ

۴۵.....ددې باب ماقبل باب سره مناسبت

۴۲.....د ترجمه الباب مقصد

۴۷.....حدیث باب

۴۷.....رجال الحديث

۴۷.....محمد بن سنان رحمته الله علیه

۴۸.....فلیح

۵۰.....تنبيه

شماره	مضمون	صفحه
۵۱	ابراهیم بن المنذر	۵۱
۵۱	ددوی په باره کښې د جرح او تعدیل د عالمانو رحمهم الله اقوال	۵۳
۵۳	محمد بن فلیح	۵۴
۵۴	محمد بن فلیح پلار فلیح بن سلیمان	۵۴
۵۴	هلال بن علي	۵۵
۵۵	عطاء بن یسار	۵۵
۵۵	ابوهریره رضي الله عنه	۵۵
۵۵	قوله: يَتِمُّ النَّبِيُّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ فِي فُجَيْلٍ يُحَدِّثُ الْقَوْمَ جَاءَهُ أَغْرَابٌ:	۵۵
۵۵	دا اغرابي څوک وو؟	۵۵
۵۵	قوله: فَقَالَ مَتَى السَّاعَةُ فَقَضَى رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ يُحَدِّثُ فَقَالَ بَعْضُ الْقَوْمِ	۵۶
۵۶	د سوال په جواب کښې د تاخير گنجائش وی او که نه وی؟	۵۶
۵۶	قوله: حَتَّى إِذَا قَضَى حَدِيثَهُ قَالَ أَيْنَ أَرَاهُ السَّائِلُ عَنْ السَّاعَةِ:	۵۶
۵۶	د.. اَيْنَ أَرَاهُ السَّائِلُ .. مطلب	۵۶
۵۶	دلته شک د کوم راوی د طرفه دي؟	۵۷
۵۷	قوله: قَالَ مَا أَتَانَا رَسُولُ اللَّهِ قَالَ إِذَا ضُيِّعَتِ الْأَمَانَةُ فَانْتَظِرِ السَّاعَةَ قَالَ كَيْفَ:	۵۷
۵۷	.. جواب علی أسلوب المحکم، او په قرآن کریم کښې د دې نظائر	۵۸
۵۸	د .. وسد .. لغوی تحقیق	۵۸
۵۸	.. إذا ضيعت الأمانة، کښې د .. امانت، نه څه مراد دي؟	۵۸
۵۸	د نا اهل نه مراد بهي دینه دي	۵۹
۵۹	د حدیث شریف کتاب العلم سره مناسبت	
	۳- بَابُ مَنْ رَفَعَ صَوْتَهُ بِالْعِلْمِ	
۵۹	د ترجمه الباب مقصد	۶۱
۶۱	حدیث باب	۶۱
۶۱	رجال الحديث	۶۱
۶۱	ابو النعمان عارم بن الفضل	۶۱
۶۱	ابو عوانه	۶۱
۶۱	ابو بشر	۶۳
۶۳	یوسف بن ماهک	

صفحہ	مضمون	شمیرہ
------	-------	-------

۲۴	د... مہلک... تحقیق	۲۴
۲۴	د... لفظ منصرف دی کہ غیر منصرف؟	۲۴
۲۴	د... منصرف و نیلو خہ وجہ دہ؟	۲۴
۲۵	عبد اللہ بن عمرو	۲۵
۲۵	ہو لہ قال تَخَلَّفَ عَنَّا النَّبِيُّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ فِي سَفَرٍ سَأَلْنَا هَا:	۲۵
۲۵	داد کوہ خانہ سفر وو؟	۲۵
۲۲	ہو لہ فَأَذْرَكُنَا وَقَدْ أَرْهَقْنَا الصَّلَاةَ وَنَحْنُ نَتَوَضَّأُ:	۲۲
۲۲	د... أَرْهَقْنَا الصَّلَاةَ... لغوی تحقیق	۲۲
۲۷	ہو لہ فَبَعَلْنَا نَحْنُ عَلَى أَرْجُلِنَا:	۲۷
۲۷	د... مسح نہ خہ مراد دی؟	۲۷
۲۸	ہو لہ فَتَنَّا دِي بِأَعْلَى صَوْبِهِ وَبَلَّ لِلْأَعْقَابِ مِنَ النَّارِ مَرَّتَيْنِ أَوْ ثَلَاثًا:	۲۸
۲۸	اثبات د ترجمہ	۲۸
۲۸	د نبی کریم ﷺ انداز بیان	۲۸
۲۸	د... ویل... او... عقب... تحقیق او مراد	۲۸

سہ باب قول المحدث حدثنا وأخبرنا وأنبأنا

۲۹	وہ اندی باب سرہ مناسبت	۲۹
۲۹	د ترجمہ الباب مقصود	۲۹
۷۰	د تحمل حدیث انواع	۷۰
۷۰	①... السماع من لفظ الشيخ...	۷۰
۷۱	②... القراءة على الشيخ...	۷۱
۷۱	د قراءت علی الشیخ یا عرض حکم	۷۱
۷۱	د قراءت علی الشیخ مرتبہ	۷۱
۷۲	③... الإجازة...	۷۲
۷۲	د اجازت قسمونہ	۷۲
۷۴	④... المناولة	۷۴
۷۵	د مناوولہ حکم او ددی مرتبہ	۷۵
۷۵	⑤... المكاتبة	۷۵
۷۷	⑥... الاعلام	۷۷

شماره	مضمون	صفحه
۷۲	د اعلام، په بنیاد باندې روایت د حدیث صحیح دې او که نه دې؟	۷۲
۷۲	⑥ الوصیه	۷۲
۷۲	د تحمل په دې نوع سره روایت کول جائز دی او که نه؟	۷۲
۷۲	⑧ الوجادة	۷۲
۷۷	طرق د اداء حدیث	۷۷
۷۷	د سماع الفاظ	۷۷
۷۷	د سماع د الفاظو مراتب	۷۷
۷۷	تنبيه	۷۷
۷۸	د سماع من لفظ الشيخ، او، قرأت علی الشيخ، په صورت کښې به په الفاظ ادا کښې تفریق کيږي او که نه؟	۷۸
۷۹	د، قرأت علی الشيخ، په صورت کښې د اداء الفاظ	۷۹
۷۹	مذاهب علماء	۷۹
۸۰	د اجازت په طریقې سره د حاصل شوو روایاتو طریقه اداء	۸۰
۸۰	د اجازت یو څو نور الفاظ	۸۰
۸۰	د، مناوله، په طریقه د حاصل شوو روایاتو طریقه د اداء	۸۰
۸۱	قوله: وَقَالَ لَنَا الْحَمِيدِيُّ كَانَ عِنْدَ ابْنِ عُيَيْنَةَ حَدَّثَنَا وَأَخْبَرَنَا وَأَثَبَنَا وَسَمِعْتُ وَاحِدًا:	۸۱
۸۱	د قال لنا، قال لی، ذکرنا، او ذکرلی د استعمال مواقع	۸۱
۸۲	الحميدي	۸۲
۸۴	ابن عيينه	۸۴
۸۶	تنبيه	۸۶
۸۷	د صحابه کرامو د تحدیث الفاظ او ددې د ذکر کولو مقصد	۸۷
۸۸	د حضرت ابن مسعود رضی الله عنه د رومې تعلیق تخریج	۸۸
۸۸	تنبيه	۸۸
۸۸	د حضرت ابن مسعود رضی الله عنه د دویم تعلیق تخریج	۸۸
۸۹	تنبيه	۸۹
۸۹	د حضرت حذیفه رضی الله عنه د تعلیق تخریج	۸۹
۸۹	حضرت حذیفه رضی الله عنه	۸۹
۸۹	په اسلام کښې د معاهدې احترام	۸۹

شمیرہ	مضمون	صفحہ
۹۰	حضرت حذیفہ رضی اللہ عنہ د... نبی کریم ﷺ رازدار... لقب سرہ یادیدو	۹۰
۹۱	د حضرت عمر رضی اللہ عنہ «أنت أخی وأنا أخوک» فرمانیل	۹۱
۹۱	دا ابو العالیہ خوک دی؟	۹۱
۹۲	قول راجع	۹۲
۹۳	ابو العالیہ ریاحی	۹۳
۹۴	د... حدیث اُبی العالیۃ الریاحی ریاح... مطلب	۹۴
۹۵	د حضرت ابن عباس رضی اللہ عنہ پہ نیز د ابو العالیہ رضی اللہ عنہ مقام	۹۵
۹۵	قوله: عَنْ ابْنِ عَبَّاسٍ رضی اللہ عنہ	۹۵
۹۵	د حدیث قدسی تعریف:	۹۵
۹۶	قوله: وَقَالَ أَنَسٌ:	۹۶
۹۵	دلته د حضرت انس رضی اللہ عنہ کوم حدیث مراد دی؟	۹۵
۹۶	د مذکورہ تعلیق تخریج	۹۶
۹۶	قوله: وَقَالَ أَبُو هُرَيْرَةَ:	۹۶
۹۷	ددی نہ کوم حدیث مراد دی؟	۹۷
۹۷	د مذکورہ دواو حدیثونو تخریج	۹۷
۹۷	د حدیث معنعن پہ حکم کنبی اختلاف	۹۷
۱۰۰	د... قال فلان، ذکر فلان... وغیرہ حکم	۱۰۰
۱۰۱	حدیث باب	۱۰۱
۱۰۱	رجال الحدیث	۱۰۱
۱۰۱	قتیبہ بن سعید	۱۰۱
۱۰۱	اسماعیل بن جعفر	۱۰۱
۱۰۱	عبد اللہ بن دینار	۱۰۱
۱۰۳	حضرت عبد اللہ بن عمر رضی اللہ عنہ	۱۰۳
۱۰۳	قوله: إِنَّ مِنَ الشَّجَرِ شَجَرَةً لَا يَنْقُطُ وَرَقُهَا وَإِنَّهَا مَثَلُ السُّلَيْمِ:	۱۰۳
۱۰۳	د کجوری د ونی او مسلمان پہ مینخ کنبی وجہ تشبیہ	۱۰۳
۱۰۴	د تشبیہ یو خو معقولی وجہ	۱۰۴
۱۰۶	قوله: فَحَدَّثُونِي مَا هِيَ:	۱۰۶
۱۰۶	قوله: قَوَّةُ النَّاسِ فِي شَجَرِ الْبَوَادِي:	۱۰۶

شمیره	مضمون	صفحه
.....	قوله: قَالَ عَبْدُ اللَّهِ وَوَقَعَ فِي نَفْسِي أَنَّهَا الْفَلَةُ فَأَسْتَحْيَيْتُ:	۱۰۲
.....	د حضرت ابن عمر <small>رضی اللہ عنہما</small> د شرمیدو وجه خه وه؟	۱۰۲
.....	د اولاد په ترقی سره د موریلار زړه خوشحالیږی	۱۰۲
.....	د علامه تقی الدین سبکی واقعه	۱۰۷
.....	د حافظ عراقی واقعه	۱۰۷
.....	قوله: ثُمَّ قَالَ وَاحِدُنَا مَا هِيَ يَا رَسُولَ اللَّهِ قَالَ هِيَ الْفَلَةُ:	۱۰۷
.....	په ترجمه الباب او حدیث باب کنبی مطابقت	۱۰۷
.....	په دې حدیث سره د ترجمه الباب اثبات	۱۰۷
.....	ه- بَابُ طَرِيقِ الْإِمَامِ الْمَسْأَلَةَ عَلَى أَصْحَابِهِ لِيُخْتَبَر مَا عِنْدَهُمْ مِنَ الْعِلْمِ	
.....	ما قبل سره مناسبت	۱۰۸
.....	د ترجمه الباب مقصد	۱۰۸
.....	حدیث باب	۱۰۸
.....	رجال الحديث	۱۰۹
.....	خالد بن مخلد	۱۰۹
.....	د تشیع الزام او ددې حقیقت	۱۱۰
.....	سليمان	۱۱۰
.....	عبد الله بن دينار	۱۱۲
.....	ابن عمر	۱۱۲
.....	قوله: إِنَّ مِنَ الشَّجَرِ شَجَرَةً لَا يَنْقُطُ دَقُّهَا وَإِنَّهَا مِثْلُ السُّلَيْمِ:	۱۱۲
.....	په حدیث باب کنبی د اسناد په رجالو کنبی د تغیر فائده	۱۱۲
.....	د حدیث باب ترجمه الباب سره مطابقت	۱۱۲
.....	۱- بَابُ مَا جَاءَ فِي الْعِلْمِ	
.....	په دې باب کنبی دنسوخو اختلاف	۱۱۳
.....	تیرشوی باب سره مناسبت	۱۱۳
.....	آیا په قراعت او عرض کنبی فرق شته؟	۱۱۳
.....	د ترجمه الباب مقصد	۱۱۴
.....	د .. قراعت علی الشیخ .. مانعین	۱۱۴
.....	د .. قراعت علی الشیخ .. مجوزین	۱۱۵

شمیرہ	مضمون	صفحہ
-------	-------	------

۱۱۵	قول فیصل	۱۱۵
۱۱۵	تنبیہ	۱۱۵
۱۱۶	قوله: وَدَأَى الْحَسَنُ وَالْقَوْرَى وَمَا لِكَ الْقِرَاءَةِ جَابِرَةً:	۱۱۶
۱۱۶	قوله: وَأَحْتَمَّ بَعْضُهُمْ عَلَى الْقِرَاءَةِ عَلَى الْعَالِمِ بِحَدِيثِ هِمَامِ بْنِ قُتَيْبَةَ قَالَ لَيْسَ عَلَى الْمُنْتَخَبِينَ	۱۱۶
۱۱۷	قوله: أَخْبَرَنَا هِمَامٌ قَوْمَهُ بِذَلِكَ فَأَجَابُوهُ:	۱۱۷
۱۱۷	د امام مالک <small>رحمہ اللہ</small> استدلال	۱۱۷
۱۱۷	قوله: وَأَحْتَمَّ مَا لِكَ بِالصَّحَابِ يَقْرَأُ عَلَى الْقَوْرِ يَقُولُونَ أَشْهَدُ نَا فَلَانَ وَيَقْرَأُ ذَلِكَ قِرَاءَةً عَلَيْهِمْ وَيَقْرَأُ عَلَى	۱۱۷
۱۱۷	الْمُفْرَةِ يَقُولُ الْقَارِءُ أَقْرَأَنِي فَلَانَ:	۱۱۷
۱۱۸	① يوه مسئلہ	۱۱۸
۱۱۸	② دویمہ مسئلہ	۱۱۸
۱۱۹	حدیث باب	۱۱۹
۱۱۹	رجال الحديث	۱۱۹
۱۱۹	محمد بن سلام:	۱۱۹
۱۱۹	محمد بن الحسن الواسطي	۱۱۹
۱۲۰	حافظ ذهبی <small>رحمہ اللہ</small> فرمائی .. ثقہ ..	۱۲۰
۱۲۰	امام دارقطنی <small>رحمہ اللہ</small> فرمائی .. لا بأس به ..	۱۲۰
۱۲۱	عوف	۱۲۱
۱۲۱	الحسن	۱۲۱
۱۲۱	قوله: لَا بَأْسَ بِالْقِرَاءَةِ عَلَى الْعَالِمِ:	۱۲۱
۱۲۱	د مذکورہ اثر تخریج	۱۲۱
۱۲۱	قوله: وَحَدَّثَنَا عَبْدُ اللَّهِ بْنُ مُوسَى عَنْ سُهَيْبَانَ:	۱۲۱
۱۲۱	قوله: قَالَ إِذَا قُرِئَ عَلَى الْمُحَدِّثِ فَلَا بَأْسَ أَنْ يَقُولَ حَدَّثَنِي:	۱۲۱
۱۲۲	قوله: قَالَ وَتَمَعْتُ أَبَا عَاصِمٍ يَقُولُ عَنْ مَا لِكَ وَسُهَيْبَانَ الْقِرَاءَةَ عَلَى الْعَالِمِ وَقَرَأَتْهُ سَوَاءً:	۱۲۲
۱۲۲	قوله: ابوعاصم:	۱۲۲
۱۲۳	د .. نبیل .. لقب پریوتلو دلچسپ وجوہ	۱۲۳
۱۲۴	ددې قول څه مقصد دې؟	۱۲۴
۱۲۵	حدیث باب	۱۲۵
۱۲۵	رجال الحديث	۱۲۵

شمیره	مضمون	صفحه
۱۲۵	عبد الله بن يوسف	۱۲۵
۱۲۵	اللیث	۱۲۵
۱۲۵	سعيد	۱۲۵
۱۲۲	شريك بن عبد الله بن ابي نمر	۱۲۲
۱۲۷	په دوی باندې د .. وضع حدیث .. او د .. قدری .. کیدو الزام او دهغې تردید	۱۲۷
۱۲۷	فانده	۱۲۷
۱۲۷	انس بن مالك <small>رضی اللہ عنہ</small>	۱۲۷
۱۲۸	قوله: يَتَذَكَّرُ أَمْرُ جُلُوسٍ مَعَ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ فِي الْمَسْجِدِ دَخَلَ رَجُلٌ عَلَى عَمَلٍ:	۱۲۸
۱۲۸	د حضرت ضمام بن ثعلبه <small>رضی اللہ عنہ</small> راتگ په کوم سن کېنې شوې وو؟	۱۲۸
۱۳۰	قوله: فَأَنَّا غُفِرَ فِي الْمَسْجِدِ دُورُ عَقَلَهُ:	۱۳۰
۱۳۱	قوله: ثُمَّ قَالَ هُمْ أَكْبَرُ مُحَمَّدٍ:	۱۳۱
۱۳۱	قوله: وَالنَّبِيُّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ مَتَّكِيٌّ بَيْنَ ظَهْرَانِهِمَا:	۱۳۱
۱۳۱	آیا ډډه لگولو سره کیناستل د نبی کریم <small>صلی اللہ علیہ وسلم</small> عادت وو؟	۱۳۱
۱۳۱	د .. بین ظهرانیهم .. تحقیق	۱۳۱
۱۳۲	فانده	۱۳۲
۱۳۲	قوله: فَقُلْنَا هَذَا الرَّجُلُ الْأَبْيَضُ الْمُتَكَبِّرُ:	۱۳۲
۱۳۲	د نبی کریم <small>صلی اللہ علیہ وسلم</small> رنگ مبارک	۱۳۲
۱۳۲	قوله: فَقَالَ لَهُ الرَّجُلُ يَا ابْنَ عَبْدِ الْمُطَّلِبِ:	۱۳۲
۱۳۲	د .. ابن عبد المطلب .. و نیلو وجه	۱۳۲
۱۳۳	قوله: فَقَالَ لَهُ النَّبِيُّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ قَدْ أَجَبْتُكَ:	۱۳۳
۱۳۳	د .. قدا جبتک .. معنی	۱۳۳
۱۳۳	قوله: فَقَالَ الرَّجُلُ لِيَنْبِيَّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ إِنِّي سَأَلْتُكَ فَمُسَدَّدٌ عَلَيْكَ فِي السَّأَلَةِ:	۱۳۳
۱۳۳	قوله: فَلَا تَعْبُدْ عَلَيَّ فِي نَفْسِكَ:	۱۳۳
۱۳۳	د .. وجد .. د مصادر و لغوی تحقیق	۱۳۳
۱۳۴	قوله: فَقَالَ سَلْ عَمَّا بَدَا لَكَ:	۱۳۴
۱۳۴	قوله: فَقَالَ أَنَا لَكَ بِرَبِّكَ وَرَبِّ مَنْ قَبْلَكَ اللَّهُ أَرْسَلَكَ إِلَى النَّاسِ كُلِّهِمْ فَقَالَ اللَّهُمَّ نَعَمْ:	۱۳۴
۱۳۴	په تفصیل سره د قسم وړ کولو وجه	۱۳۴
۱۳۴	قوله: قَالَ أَشْهَدُكَ بِاللَّهِ أَنَّكَ أَمَرْتَ أَنْ تُصَلِّيَ الصَّلَاةَ الْخَمْسَ فِي الْيَوْمِ وَاللَّيْلَةِ قَالَ:	۱۳۴

شماره	مضمون	صفحه
.....	قوله: قَالَ أَتُنْكِرُ بِإِلَهِ اللَّهِ أَمَرَكَ أَنْ تُصَوِّرَ هَذَا الشَّهْرَيْنِ السَّنَةَ قَالَ اللَّهُمَّ تَعَفَّرْ.....	۱۳۴
.....	قوله: قَالَ أَتُنْكِرُ بِإِلَهِ اللَّهِ أَمَرَكَ أَنْ تَأْخُذَ هَذِهِ الصَّدَقَةَ مِنْ أَعْيَانِنَا فَتَقْبِلَهَا عَلَى فُقَرَانَا.....	۱۳۵
.....	آیا سرّی خیل زکات پخبله نشی تقسیمولی؟.....	۱۳۵
.....	صرف د... فقراء... د تخصیص وجه.....	۱۳۵
.....	بل بنار ته د زکاة منتقل کولو مسئله.....	۱۳۵
.....	قوله: فَقَالَ الرَّجُلُ آمَنْتُ بِمَا جِئْتُ بِهِ:.....	۱۳۶
.....	د حضرت ضمام بن سنان حاضری په حالت د اسلام کنې شوې او که په حالت د کفر کنې؟.....	۱۳۶
.....	د بزعم... نه د حضرت ضمام په عدم اسلام باندې استدلال او د هغې جواب.....	۱۳۶
.....	د مقلد ایمان معتبر دې.....	۱۳۷
.....	قوله: وَأَنَا رَسُولٌ مَنْ وَدَّ أَنْ يَكُونَ مِنْ قَوْمِي وَأَنَا هُمَا مِنْ ثَعْلَبَةِ أَخُو بَنِي سَعْدِ بْنِ بَكْرِ:.....	۱۳۸
.....	په حدیث باب کنې د حج ذکر نشته.....	۱۳۸
.....	تنبيه.....	۱۳۸
.....	د حدیث باب تعلق.....	۱۳۹
.....	قوله: وَرَوَاهُ مُوسَى بْنُ إِسْمَاعِيلَ وَعَلِيُّ بْنُ عَبْدِ الْحَمِيدِ عَنْ سُلَيْمَانَ بْنِ الْمُغِيرَةِ عَنْ ثَابِتٍ عَنْ أَنَسٍ عَنِ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ هَذَا:.....	۱۴۰
.....	د مذکوره متابعاتو تخریج.....	۱۴۰
.....	قوله: علي بن عبد الحميد:.....	۱۴۰
.....	د مذکوره متابعاتو تعلیقاً د تخریج کولو وجه.....	۱۴۱
.....	آیا امام بخاری رحمه الله سليمان بن المغيرة قابل د احتجاج نه گنړی؟.....	۱۴۱
.....	د ضمام حدیث او د هغې ترجمه.....	۱۴۳
.....	رجال الحديث.....	۱۴۴
.....	موسی بن اسماعیل:.....	۱۴۴
.....	سليمان بن المغيرة:.....	۱۴۴
.....	ثابت.....	۱۴۶
.....	د حضرت بنانی رحمه الله عبادت او تلاوت سره شوق.....	۱۴۸
.....	حضرت انس بن مالك رحمه الله.....	۱۴۸
.....	تنبيه.....	۱۴۸

شماره	مضمون	صفحه
-------	-------	------

۴- بَاب مَا يُذَكِّرُ فِي الْمُنَاوَلَةِ وَكِتَابِ أَهْلِ الْعِلْمِ بِالْعِلْمِ إِلَى الْبُلْدَانِ

- ۱۴۸ مقابل سره مناسبت او د ترجمه الباب مقصد
- ۱۴۹ د مناوله د ابخانو خلاصه
- ۱۴۹ د مکاتبت د ابخانو خلاصه
- ۱۵۰ مناوله مقرونه بالاجازات ، او مکاتبه دواړه برابر دی او که متفاوت دی؟
- ۱۵۰ قوله: وَقَالَ أَنَسُ بْنُ مَالِكٍ لَسْتُ عُمَانُ بْنُ عَفَّانَ الْمُصَاحِفَ قَبِعْتُ بِهَا إِلَى الْأَفَاقِ:
- ۱۵۰ د حضرت انس رضي الله عنه د مذکوره تعلیق تخریج
- ۱۵۰ د حضرت انس رضي الله عنه د مذکوره روایت خلاصه
- ۱۵۱ حضرت عثمان رضي الله عنه ټولې خومره نسخې تیار کړې؟ او کوم کوم خانې ته یې لیکلې وې؟
- ۱۵۱ یو اشکال او دهغې جواب
- ۱۵۲ قوله: وَرَأَى عَبْدُ اللَّهِ بْنُ عُمَرَ وَيَحْيَى بْنُ سَعِيدٍ وَمَالِكُ بْنُ أَنَسٍ ذَلِكَ جَاهِزًا:
- ۱۵۲ عبد الله بن عمر نه څوک مراد دی؟
- ۱۵۲ د یحیی بن سعید د اثر تخریج
- ۱۵۲ د امام مالک رحمته الله علیه د اثر تخریج
- ۱۵۲ قوله: وَأَخْبَرَهُ بَعْضُ أَهْلِ الْحِجَازِ فِي الْمُنَاوَلَةِ بِحَدِيثِ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ حَيْثُ كَتَبَ:
- ۱۵۷ د بعضې اهل حجاز نه څوک مراد دی؟
- ۱۵۷ د مذکوره سريزه د واقعي تخریج
- ۱۵۷ د واقعي خلاصه
- ۱۵۹ حديث باب.....
- ۱۵۹ رجال الحديث
- ۱۵۹ اسماعيل بن عبدالله
- ۱۵۹ ابراهيم بن سعد
- ۱۵۹ صالح
- ۱۵۹ ابن شهاب
- ۱۵۹ عبيد الله بن عبد الله بن عتبة بن مسعود
- ۱۶۰ عبد الله بن عباس رضي الله عنهما
- ۱۶۰ قوله: أَنَّ رَسُولَ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ بَعَثَ بِكِتَابِهِ رَجُلًا:
- ۱۶۰ د راجل ، نه څوک مراد دي؟

شمیره	مضمون	صفحه
۱۶۰	حضرت عبد الله بن حذافه سہمی <small>رحمہ اللہ</small>	۱۶۰
۱۶۱	قوله: وَأَمْرًا أَنْ يَذْفَعَهُ إِلَى عَظِيمِ الْبَحْرَيْنِ فَذْفَعَهُ عَظِيمُ الْبَحْرَيْنِ إِلَى كِسْرَى:	۱۶۱
۱۶۱	د عظیم بحرین نہ خوک مراد دی؟.....	۱۶۱
۱۶۱	د کسری نہ خوک مراد دی؟.....	۱۶۱
۱۶۱	قوله: فَلَمَّا قَرَأَهُ مَرْقُهُ:	۱۶۱
۱۶۱	د کسری غصہ کیدل، او د نبی کریم <small>ﷺ</small> د گرفتارولو کوشش.....	۱۶۱
۱۶۱	د باذان اسلام.....	۱۶۱
۱۶۲	قوله: فَحَبِطَ أَنْ ابْنَ الْمُسَيَّبِ قَالَ قَدْ عَا عَلِيَهُمْ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ أَنْ يُمَزَّقُوا:	۱۶۲
۱۶۲	پہ خط شلولو باندې کسری دپارہ د نبی کریم <small>ﷺ</small> بد دعا او د هغې اثر.....	۱۶۲
۱۶۳	حديث باب.....	۱۶۳
۱۶۳	رجال الحديث.....	۱۶۳
۱۶۳	محمد بن مقاتل ابو الحسن.....	۱۶۳
۱۶۴	عبد الله.....	۱۶۴
۱۶۴	شعبه.....	۱۶۴
۱۶۴	قتادة.....	۱۶۴
۱۶۴	حضرت انس بن مالک <small>رضي الله عنه</small>	۱۶۴
۱۶۴	قوله: كَتَبَ النَّبِيُّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ كِتَابًا أَوْ أَرَادَ أَنْ يَكْتُبَ:	۱۶۴
۱۶۵	قوله: فَقِيلَ لَهُ إِنَّهُمْ لَا يَقْرَعُونَ كِتَابًا إِلَّا اخْتَوَمُوا مَا تَحْتُو مَا تَحْتُو عَاتِمًا مِنْ فِعْةِ نَفْسِهِ مُحَمَّدٌ رَسُولُ اللَّهِ:	۱۶۵
۱۶۵	د نبی کریم <small>ﷺ</small> گتمه او د هغې نقش.....	۱۶۵
۱۶۵	د روایت باب مقصد.....	۱۶۵
۱۶۵	فانده.....	۱۶۵
۱۶۶	قوله: قُلْتُ لِقَتَادَةَ مَنْ قَالَ نَفْسُهُ مُحَمَّدٌ رَسُولُ اللَّهِ قَالَ أَتْس:	۱۶۶
۱۶۶	د مذکورہ عبارت مقصد.....	۱۶۶
۱۶۶	فانده.....	۱۶۶

۸- بَاب مَنْ قَعَدَ حَيْثُ يَلْتَمِسُ بِهِ الْمَجْلِسُ

وَمَنْ رَأَى فُرْجَةً فِي الْحَلْقَةِ فَجَلَسَ فِيهَا

- ۱۶۷ د علم په مجلس کښې د کیناستلو طریقه او آدب
- ۱۶۷ ما قبل سره مناسبت

شمیره	مضمون	صفحه
.....	حدیث باب.....	۱۲۸
.....	رجال الحديث.....	۱۲۸
.....	اسماعيل.....	۱۲۸
.....	مالك.....	۱۲۸
.....	اسحاق بن عبد الله بن ابي طلحه.....	۱۲۸
.....	ابومره مولي د عقيل بن ابي طالب.....	۱۲۹
.....	ابو واقد الليثي.....	۱۳۰
.....	قوله: أَنَّ رَسُولَ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ يَتِمُّهُمَا هُوَ جَالِسٌ فِي الْمَسْجِدِ وَالنَّاسُ مَعَهُ إِذَا قَبِلَ.....	۱۷۱
.....	د حديث باب مطلب.....	۱۷۱
.....	قوله: فَأَمَّا أَحَدُهُمَا فَرَأَى فُرْجَةً فِي الْحَقِّقَةِ فُجِّلَسَ فِيهَا وَأَمَّا الْآخَرُ فُجِّلَسَ خَلْفَهُمَا وَأَمَّا الثَّالِثُ:.....	۱۷۱
.....	قوله: فَلَمَّا قَرَعَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ قَالَ أَلَا أُخْبِرُكُمْ عَنِ النَّفَرِ الثَّلَاثَةِ أَمَّا أَحَدُهُمْ.....	۱۷۲
.....	د استجیاء دوه معانی.....	۱۷۲
.....	د حضرت شاه ولی الله <small>رحمته الله علیه</small> لطیف توجیه.....	۱۷۳
.....	قوله: فَأَسْخَمِيَ اللَّهُ مِنْهُ:.....	۱۷۳
.....	قوله: وَأَمَّا الْآخَرُ فَأَعْرَضَ فَأَعْرَضَ اللَّهُ عَنْهُ:.....	۱۷۳
.....	دا جمله خبریه ده او که دعائیه؟.....	۱۷۳
.....	۹-بَابُ قَوْلِ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ رَبُّ مُبَلِّغٍ أَوْعَى مِنْ سَامِعٍ.....	۱۷۴
.....	ما قبل باب سره مناسبت.....	۱۷۴
.....	په ترجمه الباب کښې د مذکوره تعلیق تخریج.....	۱۷۴
.....	د ترجمه الباب مقصد.....	۱۷۴
.....	د امام بخاری <small>رحمته الله علیه</small> د رباعیاتو حیثیت.....	۱۷۵
.....	حدیث باب.....	۱۷۵
.....	رجال الحديث.....	۱۷۶
.....	مسدد.....	۱۷۶
.....	بشر.....	۱۷۶
.....	ابن عون.....	۱۷۷
.....	ابن سيرين.....	۱۷۹
.....	عبد الرحمن بن ابي بکره.....	۱۷۹

شمیره	مضمون	صفحه
-------	-------	------

۱۸۰	حضرت ابوبکره <small>رضی اللہ عنہ</small>	۱۸۰
۱۸۰	پہ... ذکر... کنبی ضمیر کوم طرف تہ راجع دی؟.....	۱۸۰
۱۸۰	قوله: وَأَمْسَكَ الْبَاسُ بِخَطَامِهِ أَوْ يَزِمَامِهِ:.....	۱۸۰
۱۸۰	د انسان نہ خوک مراد دی؟.....	۱۸۰
۱۸۱	خطامہ او زمام دواہرہ یو دی؟ اوکہ دواہرہ کنبی فرق دی؟.....	۱۸۱
۱۸۱	قوله: قَالَ أُنَى يَوْمٍ هَذَا فَكُنَّا حَتَّى ظَنَنَّا أَنَّهُ سَيُتِمُّهُ يَوْمَئِذٍ فَقَالَ أَلَيْسَ يَوْمَ الْفَتْحِ قُلْنَا:.....	۱۸۱
۱۸۱	پہ روایت باب کنبی تعارض او دفع د تعارض.....	۱۸۱
۱۸۳	قوله: قَالَ فَأُنَى يَوْمٍ هَذَا فَكُنَّا حَتَّى ظَنَنَّا أَنَّهُ سَيُتِمُّهُ بِغَيْرِ اسْمِهِ فَقَالَ أَلَيْسَ بِذِي الْحِجَّةِ:.....	۱۸۳
۱۸۳	قوله: قَالَ فَإِنَّ دِمَاءَكُمْ وَأَمْوَالَكُمْ وَأَعْرَاضَكُمْ يَنْتَكُمُ حَرَامٌ كَحَرَمَةِ يَوْمِكُمْ هَذَا:.....	۱۸۳
۱۸۳	یو اشکال او دھنی جواب.....	۱۸۳
۱۸۳	قوله: لِيُبَيِّنَ الشَّاهِدُ الْقَابِ:.....	۱۸۳
۱۸۳	قوله: فَإِنَّ الشَّاهِدَ عَلَى أَنْ يُبَيِّنَ مَنْ هُوَ أَوْعَى لَهُ مِنْهُ:.....	۱۸۳
	۱۰- بَابُ الْعِلْمِ قَبْلَ الْقَوْلِ وَالْعَمَلِ.....	
۱۸۴	تیرشوی باب سرہ مناسبت.....	۱۸۴
۱۸۴	د ترجمۃ الباب مقصد او د تقدیم قسمونہ.....	۱۸۴
۱۸۶	قوله: يَقُولُ اللَّهُ تَعَالَى: مَا عَلَّمَ أَنَّهُ لَا إِلَهَ إِلَّا اللَّهُ: فَبَدَأَ بِالْعِلْمِ:.....	۱۸۶
۱۸۶	د امام بخاری <small>رحمۃ اللہ علیہ</small> پخپل مقصد باندې استدلال.....	۱۸۶
۱۸۶	قوله: وَأَنَّ الْعُلَمَاءَ وَرَثَةُ الْأَنْبِيَاءِ:.....	۱۸۶
۱۸۶	د حدیث مذکور تخریج.....	۱۸۶
۱۸۶	د حدیث د مذکورہ حصې راوړلو مقصد.....	۱۸۶
۱۸۷	د نبی لغوی او اصطلاحی تعریف.....	۱۸۷
۱۸۷	آیا «علماء امتی کا نبیاء بنی اسرائیل» حدیث دی؟.....	۱۸۷
۱۸۸	قوله: وَرَثَةُ الْعِلْمِ مَنْ أَخَذَهُ أَخَذَ بِحَبْطِ وَافِرٍ:.....	۱۸۸
۱۸۸	د لفظ... ورثو... تحقیق.....	۱۸۸
۱۸۸	«مَنْ أَخَذَهُ أَخَذَ بِحَبْطِ وَافِرٍ» دا جمله خبر دی اوکہ امر دی.....	۱۸۸
۱۸۸	قوله: وَمَنْ سَلَكَ طَرِيقًا يَطْلُبُ بِهِ عِلْمًا مَحَلَّ اللَّهُ لَهُ طَرِيقًا إِلَى الْجَنَّةِ:.....	۱۸۸
۱۸۸	د دې حدیث تخریج.....	۱۸۸

شمیره	مضمون	صفحه
.....	قوله: وَقَالَ جَلَّ ذِكْرُهُ ﴿إِنَّمَا يَخْشَى اللَّهَ مِنْ عِبَادِهِ الْعُلَمَاءُ﴾: ۱۸۹	۱۸۹
.....	مذکوره آیت نه د علم د فضیلت اثبات ۱۸۹	۱۸۹
.....	آیا علم سره خشیت لازم دي؟ ۱۸۹	۱۸۹
.....	تنبيه ۱۹۰	۱۹۰
.....	قوله: وَقَالَ ﴿وَمَا يَفْعَلُهَا إِلَّا الْعِلْمُونَ﴾: ۱۹۰	۱۹۰
.....	قوله: ﴿وَقَالُوا لَوْ كُنَّا نَسْمَعُ أَوْ نَعْقِلُ مَا كُنَّا فِي أَصْحَابِ السَّعِيرِ﴾: ۱۹۰	۱۹۰
.....	قوله: وَقَالَ ﴿قُلْ هَلْ يَسْتَوِي الَّذِينَ يَعْلَمُونَ وَالَّذِينَ لَا يَعْلَمُونَ﴾: ۱۹۰	۱۹۰
.....	د علماؤ پشان کښې د ابن دريد رحمه الله اشعار ۱۹۰	۱۹۰
.....	قوله: وَقَالَ النَّبِيُّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ مَنْ بُرِّدَ اللَّهُ بِهِ خَيْرٌ يُقْبَلُ فِي الدِّينِ: ۱۹۱	۱۹۱
.....	د مذکوره حديث تخريج ۱۹۱	۱۹۱
.....	قوله: ﴿إِنَّمَا الْعِلْمُ بِالْعَلَمِ﴾: ۱۹۱	۱۹۱
.....	د مذکوره حديث تخريج ۱۹۱	۱۹۱
.....	صرف مطالعې سره د جوړ شوی يو محدث دلچسپه واقعه ۱۹۲	۱۹۲
.....	قوله: وَقَالَ أَبُو ذَرٍّ لَوْ وَضَعْتُ الْعِمَامَةَ عَلَى هَذِهِ وَأَشَارَ إِلَيَّ فَقَالَ: ثُمَّ طَلَنْتُ أَنْتَ أَنْتُ غَلِيَّةٌ سَمِعْتَهَا مِنَ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ قَبْلَ أَنْ تُجِيرُوا عَلَيَّ لَأَكْفِدَنَّهَا: ۱۹۲	۱۹۲
.....	د مذکوره اثر تخريج ۱۹۳	۱۹۳
.....	د حضرت ابوذر رضی الله عنه د حق گوښی او بیباکۍ واقعي تفصیل ۱۹۳	۱۹۳
.....	قوله: وَقَوْلُ النَّبِيِّ (ص): لِيَبْلُغَ الشَّاهِدُ الْغَائِبِ: ۱۹۳	۱۹۳
.....	قوله: وَقَالَ ابْنُ عَبَّاسٍ كُنُوزُ ثَانِيَيْنِ حُلَمَاءُ فَقَهَاءُ: ۱۹۳	۱۹۳
.....	د مذکوره اثر تخريج ۱۹۴	۱۹۴
.....	د نسخو اختلاف ۱۹۴	۱۹۴
.....	د... حکمت، معنی: ۱۹۴	۱۹۴
.....	عالم څه ته وائی؟ ۱۹۴	۱۹۴
.....	فقيه څوک دي؟ ۱۹۵	۱۹۵
.....	د حلما، مطلب ۱۹۵	۱۹۵
.....	قوله: وَيُقَالُ الرَّثَائِيُّ الَّذِي يَرَى النَّاسَ بِصَغَارِ الْعِلْمِ قَبْلَ كِبَارِهِ: ۱۹۵	۱۹۵
.....	د رباني معنی ۱۹۵	۱۹۵
.....	د کبار علم او صغار علم مصداق ۱۹۶	۱۹۶

شمیره	مضمون	صفحه
-------	-------	------

۱۹۲ امام بخاری رحمته اللہ علیہ د مذکورہ باب لاندی یو مرفوع حدیث ولې ذکر نکړو؟

۱۹۲ اشتغال بالعلم د اشتغال بالنوافل نه افضل دې

۱۹۲ په دې مسئله کېې اختلاف

۱۱- بَاب مَا كَانَ النَّبِيُّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ

يَتَعَوَّلُهُم بِالْمَوْعِظَةِ وَالْعِلْمِ كَيْ لَا يَنْفَرُوا

۱۹۷ ما قبل باب سره مناسبت

په حدیث باب کېښي صرف د .. وعظ .. ذکر دې په ترجمه الباب کېښي د .. علم .. اضافه ولې

۱۹۷ او کړې شوه؟

۱۹۸ د .. کي لا ینفروا .. اضافه

۱۹۸ د امام بخاری رحمته اللہ علیہ مقصد

۱۹۸ حدیث باب

۱۹۸ رجال الحديث

۱۹۸ محمد بن يوسف

۲۰۰ یوه اهمه فائده

۲۰۰ سفيان

۲۰۰ فائده

۲۰۱ للاعمش

۲۰۱ ابووائل

۲۰۱ حضرت عبد الله بن مسعود رضي الله عنه

۲۰۱ قوله: قَالَ كَانَ النَّبِيُّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ يَتَعَوَّلُنَا بِالْمَوْعِظَةِ فِي الْأَيَّامِ كَرَاهَةَ السَّامَةِ:

۲۰۱ د .. يَتَعَوَّلُنَا .. معنی

۲۰۲ قوله: كَرَاهَةَ السَّامَةِ عَلَيْنَا:

۲۰۲ د حدیث باب ترجمه الباب سره مطابقت

۲۰۳ حدیث باب

۲۰۳ رجال الحديث

۲۰۳ محمد بن بشار

۲۰۲ يحيى بن سعيد

۲۰۲ شعبه

شمیرہ	مضمون	صفحہ
-------	-------	------

ابو التیاح یزید بن حمید ضبعی

انس رضی اللہ عنہ

د عبارت تشریح ۲۰۷

د.. تبشیر.. بہ مقابل کنبی د.. تنغیر.. راورلو نکتہ ۲۰۷

یو اہم وضاحت ۲۰۸

۳- ((بَاب مَنْ جَعَلَ لِأَهْلِ الْعِلْمِ أَيَّامًا مَعْلُومَةً))

ما قبل باب سرہ مناسبت ۲۰۹

د ترجمۃ الباب مقصد ۲۰۹

حدیث باب ۲۰۹

رجال الحدیث ۲۰۹

عثمان بن ابی شیبہ

جریر بن عبد الحمید ضبی

منصور بن المعتمر کوفی

د.. رجل.. نہ خوک مراد دی؟ ۲۱۴

روزانہ وعظ کول مناسب نہ دی ۲۱۴

۳- بَاب مَنْ يُرِذُّ اللَّهَ بِهِ خَيْرًا يُقْبَلُ فِي الدِّينِ

ما قبل باب سرہ مناسبت ۲۱۵

د ترجمۃ الباب مقصد ۲۱۵

حدیث باب ۲۱۵

رجال الحدیث ۲۱۶

سعید بن عفیر

ابن وہب

پہ دوی کنبی د علم حاصلولو شوق څنگہ پیدا شو؟ ۲۱۸

د امام نسانی او امام احمد رحمہما اللہ جرح او د هغی تردید ۲۱۹

د قضاء عہدہ مسترد کولو حیلہ ۲۲۱

د وفات واقعہ ۲۲۱

د بعضو امامانو جرح او د هغی تردید ۲۲۲

حضرت معاویہ رضی اللہ عنہ ۲۲۴

شماره	مضمون	صفحه
۲۲۵	په سیاست او حکومت کښې د حضرت معاویه رضی الله عنه حصه	۲۲۵
۲۲۵	د مشاجرات صحابه <small>رضی الله عنه</small> حکم	۲۲۵
۲۲۲	د حضرت معاویه <small>رضی الله عنه</small> وصیت	۲۲۲
۲۲۲	د حضرت معاویه نه د نقل شوو احادیثو تعداد	۲۲۲
۲۲۷	په عموم د ، ، من ، باندې اشکال او دهغې جواب	۲۲۷
۲۲۸	د مذکوره جملې نحوی تحقیق	۲۲۸
۲۲۸	یو اشکال او د هغې جواب	۲۲۸
۲۲۸	ددې جملې دوه مطلوبونه	۲۲۸
۲۲۹	آیا ټول امت به د الله تعالی په دین باندې قائم وی؟	۲۲۹
۲۲۹	په حدیث کښې کوم یو جماعت مراد دي؟	۲۲۹
۲۳۰	د حضرت کشمیری <small>رحمۃ الله علیه</small> لطیف توجیه	۲۳۰
۲۳۰	ددې مطلب	۲۳۰
۲۳۰	د ، ، امر الله ، نه څه مراد دي؟	۲۳۰
۲۳۰	په روایاتو کښې تعارض او دهغې دفعیه	۲۳۰
۲۳۱	د حدیث باب ترجمه الباب سره مطابقت	۲۳۱
۳- باب الْقَهْمُ فِي الْعِلْمِ		
۲۳۱	ما قبل سره مناسبت	۲۳۱
۲۳۱	د ترجمه الباب مقصد	۲۳۱
۲۳۳	حدیث باب	۲۳۳
۲۳۳	رجال الحديث	۲۳۳
	علی بن المدینی	
۲۳۵	د حافظ ذهبي په عقيلي باندې شدید تنقید	۲۳۵
۲۳۲	په اصول حدیث باندې رومې تصنیف	۲۳۲
۲۳۷	ابن ابی نجیح متهم بالقدر وو؟	۲۳۷
۲۳۸	یو اشکال او د هغې جواب	۲۳۸
۲۳۹	په روایت د حدیث کښې د بدعت قاده او غیر قاده تفصیل	۲۳۹
۲۴۰	د تدلیس الزام او دهغې تحقیق	۲۴۰
۲۴۱	په امام مجاهد باندې د تدلیس الزام او د هغې تحقیق	۲۴۱
۲۴۳	د حضرت ابن عمر رضی الله عنهما په روایت کښې احتیاط	۲۴۳

شماره	مضمون	صفحه
-------	-------	------

۲۴۳	د حدیث ترجمه الباب سره مطابقت	۲۴۳
۲۴۴	تنبيه	۲۴۴

۱۵- بَابُ الْإِعْتِصَامِ فِي الْعِلْمِ وَالْحِكْمَةِ

۲۴۴	ما قبل باب سره مناسبت	۲۴۴
۲۴۴	په ترجمه الباب کښې د علم او حکمت دواړو ذکر کولو وجه	۲۴۴
۲۴۵	د حدیث نه د حضرت عمر <small>رضی اللہ عنہ</small> مقصد	۲۴۵
۲۴۶	د حضرت عمر <small>رضی اللہ عنہ</small> د اثر ترجمه الباب سره مطابقت	۲۴۶
۲۴۶	د حضرت عمر <small>رضی اللہ عنہ</small> د اثر تخریج	۲۴۶
۲۴۷	حدیث باب	۲۴۷
۲۴۷	رجال الحديث	۲۴۷

حمیدی

سفیان

اسماعیل بن ابی خالد

قیس بن ابی حازم

حضرت عبد الله بن مسعود رضی الله عنه

۲۴۸	د «عَلَى غَيْرِ مَا حَدَّثَنَا الرَّهْزِيُّ» مطلب او ددې تصریح مقصد	۲۴۸
۲۴۹	د حسد نه حقیقی معنی مراد ده او که غبطه مراد ده؟	۲۴۹
۲۵۰	په حق لاره کښې ټول مال خرچ کول اسراف نه دي	۲۵۰
۲۵۱	یو سوال او دهغې جواب	۲۵۱

۱۶- بَابُ مَا ذُكِرَ فِي ذَهَابِ مُوسَى عَلَيْهِ السَّلَامُ فِي الْبُخْرَى إِلَى الْخَضِرِ

۲۵۱	ما قبل باب سره مناسبت	۲۵۱
۲۵۱	د ترجمه الباب مقصد	۲۵۱
۲۵۲	یو اشکال او د هغې توجیهات	۲۵۲
۲۵۳	په ترجمه الباب باندې یو اشکال او د هغې جواب	۲۵۳
۲۵۷	حدیث باب	۲۵۷
۲۵۷	رجال الحديث	۲۵۷

محمد بن غریر زهری

يعقوب بن ابراهيم

شمیره	مضمون	صفحه
-------	-------	------

	ابی (ابراہیم بن سعد) . . .	
	صالح (صالح بن کیسان)	
	ابن شہاب	
	عبداللہ بن عبداللہ	
	عبداللہ بن عباس رضی اللہ عنہما	
	الحربین قیس رحمہ اللہ . . .	
	ابی بن کعب	
۲۵۸	تنبیہ . . .	
۲۵۸	یوہ بلہ تنبیہ . . .	
۲۲۰	ددوی پہ ثقافت باندی کلام . . .	
۲۲۳	د حضرت ابی بن کعب . . .	
۲۲۴	فائدہ (ددوی د مرویاتو تعداد) . . .	
۲۲۵	دلثہ اختلاف پہ صاحب د موسیٰ <small>ؑ</small> کنبی دی، وړاندې یو بل اختلاف ہم دی . . .	
۲۲۲	د حضرت موسیٰ <small>ؑ</small> خپل خان ته اعلم وئیل . . .	
۲۲۲	حضرت خضر <small>ؑ</small> . . .	
۲۲۲	د لفظ . . . خضر، ضبط . . .	
۲۲۲	خضر لقب دی او که نوم؟ . . .	
۲۲۲	په خضر سره د ملقب کیدو وجه . . .	
۲۲۷	د حضرت خضر <small>ؑ</small> نوم او نسب . . .	
۲۲۷	د حضرت خضر <small>ؑ</small> نبوت او ولایت . . .	
۲۲۸	حضرت خضر <small>ؑ</small> تر اوسه پورې ژوندی دی او که ددوی وفات شوې دی؟ . . .	
۲۲۹	ددوی د حیات د منکرینو او مثبتینو دلائل . . .	
۲۷۲	راجع مذهب . . .	
۲۷۲	یوہ اہمہ خبرہ . . .	
۲۷۲	آیا علم باطن د علم ظاہر نه افضل دی؟ . . .	
۲۷۳	کہ شیخ د ناجائز حکم او کړی نو مرید دپاره دهغې کول جائز نه دی . . .	
۲۷۳	دا استدلال ہم قطعاً غلط دی . . .	

شمیره	مضمون	صفحه
-------	-------	------

۱۷- بَابُ قَوْلِ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ اللَّهُمَّ عَلَيَّ الْكِتَابَ

۲۷۴	د تیرشوی باب سره ددی باب مناسبت	۲۷۴
۲۷۵	د ترجمه الباب مقصد	۲۷۵
۲۷۶	حدیث باب	۲۷۶
۲۷۶	رجال الحديث	۲۷۶
	ابو معمر	
	عبد الوارث بن سعید	
	خالد بن مهران الحذاء	
۲۸۱	په ، ، حذاء ، لقب سره د مشهور کیدو وجه	۲۸۱
۲۸۳	په حضرت عکرمه باندې درې الزامات او دهغې تحقیق او تردید	۲۸۳
۲۸۷	د علومو منتقل کولو یو صورت	۲۸۷
۲۸۷	په یو روایت کښې د ، علمه الکتاب ، په ځانې ، علمه الحکمة ، وارد دي	۲۸۷
۲۸۷	د نبی کریم ﷺ د دعا سبب	۲۸۷

۱۸- بَابُ: مَتَى يَصْحَرُ سَمَاعُ الصَّغِيرِ

۲۸۹	تیرشوی باب سره ربط او مناسبت	۲۸۹
۲۸۹	د ترجمه الباب مقصد	۲۸۹
۲۹۰	د تحمل حدیث په عمر کښې د علماؤ اختلاف او د هغوی دلائل	۲۹۰
۲۹۲	حدیث باب	۲۹۲
۲۹۲	رجال الحديث	۲۹۲
	عبید الله بن عبد الله بن عتبه	
۲۹۴	یوه د عبرت واقعہ	۲۹۴
۲۹۵	د .. حمار آتان ، تحقیق	۲۹۵
۲۹۵	نکته	۲۹۵
۲۹۶	د نبی کریم ﷺ د وفات په وخت د ابن عباس رضی الله عنہ عمر	۲۹۶
۲۹۷	راجع قول	۲۹۷
۲۹۷	د .. إلى غیر جدار ، مطلب	۲۹۷
۲۹۸	د حضرت ابن عباس رضی الله عنہ استدلال	۲۹۸
۲۹۸	ترجمه الباب سره انطباق	۲۹۸

شميره	مضمون	صفحه
-------	-------	------

٢٩٩	حديث باب	٢٩٩
٢٩٩	رجال الحديث	٢٩٩
	محمد بن يوسف بيكندي	
	ابو مسهر بن عبد الاعلى	
	محمد بن حرب	
	الزبيدي (ابو الهزيل محمد بن الوليد)	
	محمود بن الربيع رضى الله عنه	
٣٠٥	يو اعتراض او دهفي جواب	٣٠٥
٣٠٦	فائده	٣٠٦
٣٠٧	ترجمة الباب سره حديث مطابقت	٣٠٧

١٩- باب الخروج في طلب العلم ودحل جابر بن عبد الله

مسيره شهر الى عبد الله بن أنيس في حديث واحد

٣٠٨	دمخني باب سره مناسبت	٣٠٨
٣٠٩	د ترجمة الباب مقصد	٣٠٩
٣١١	د ذكر شوي حديث تخريج او نص حديث	٣١١
٣١٢	داين بطل <small>رحمته</small> يووهم	٣١٢
٣١٢	دمعلقات بخاري <small>رحمته</small> متعلق يوه قاعده او به هفي اعتراض	٣١٢
٣١٤	رجال الحديث	٣١٤
٣١٤	ابو القاسم خالد بن خكي الاوزاعي	٣١٤

٢٠- باب فضل من علم وعلم

٣١٧	دمخني باب سره ربط	٣١٧
٣١٧	د ترجمة الباب مقصد	٣١٧
٣١٨	رجال الحديث	٣١٨
	محمد بن الولاء	
	حماد بن اسامه	
	بريد بن عبد الله	
٣٢٨	به مثال او ممثل له كني مطابقت	٣٢٨
٣٣١	د راهويه تلفظ	٣٣١

شمیره	مضمون	صفحه
-------	-------	------

۲۱=بَابُ رَفْعِ الْعِلْمِ ظُهُورُ الْجَهْلِ

۳۳۴	د مخکنی باب سره ربط او مناسبت:	۳۳۴
۳۳۵	د ترجمه الباب مقصد:	۳۳۵
۳۳۶	تنبيه:	۳۳۶
۳۳۷	دامام ربیعه الراى د ذکرشوى اثر تخریج:	۳۳۷
۳۳۷	د ذکرشوى اثر مطلب اود ترجمه الباب سره مناسبت:	۳۳۷
۳۳۸	رجال الحديث:	۳۳۸
۳۳۹	عمران بن میسر:	۳۳۹
۳۴۰	د علم د پورته کیدو صورت:	۳۴۰
۳۴۲	رجال الحديث:	۳۴۲
	مسدد:	
	یحی:	
۳۴۵	دامورخمسه د تخصیص وجه:	۳۴۵

۲۲=بَابُ فَضْلِ الْعِلْمِ

۳۴۶	د مخکنی باب سره ربط او مناسبت:	۳۴۶
۳۴۶	د تکرارفى الترجمة اعتراض اود ترجمه الباب مقصد:	۳۴۶
۳۴۸	تنبيه:	۳۴۸
۳۴۹	رجال الحديث:	۳۴۹
۳۵۰	عقیل بن خالد:	۳۵۰
۳۵۲	حمزه بن عبد الله بن عمر:	۳۵۲
۳۵۳	د پیو نه علم مراد اخستلو وجه:	۳۵۳
۳۵۴	خوفوائد:	۳۵۴
۳۵۴	یوه شبه اودهغې جواب:	۳۵۴
۳۵۴	فانده:	۳۵۴

۲۳=بَابُ الْفُتْيَا وَهُوَ أَقِفٌ عَلَى الدَّائِيَةِ وَغَيْرِهَا

۳۵۴	د مخکنی باب سره مناسبت:	۳۵۴
۳۵۴	د ترجمې مقصد:	۳۵۴
	رجال الحديث:	

شماره	مضمون	صفحه
-------	-------	------

عیسی بن طلحه

فائده ۳۵۷

قوله: أَنْ رَسُولَ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ وَقَفَ فِي حَجَّةِ الْوَدَاعِ يَمْنَى لِلنَّاسِ بِمَأْلُونَةٍ:

قوله: فَمَاءُ رَجُلٍ فَقَالَ لَمْ أَشْعُرْ فَحَلَقْتُ قَبْلَ أَنْ أَذْهَبَ فَقَالَ أَذْهَبْ وَلَا حَرَجَ فَمَاءُ آخَرٍ:

۳۵۸ دیوم النحر خلور مناسک او په دې کښې د ترتیب حکم

۳۶۲ حدیث د ترجمه الباب سره انطباق

۲۳=بَابُ مَنْ أَجَابَ الْفُتْيَا بِإِشَارَةِ الْيَدِ وَالرَّائِسِ

۳۶۴ د ترجمه الباب مقصد

۳۶۵ رجال الحديث

موسی بن اسماعیل تبوزکی

قوله: أَنَّ النَّبِيَّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ سَبَلَ فِي حُجَّتِهِ فَقَالَ دَخَعْتُ قَبْلَ أَنْ أَرْمِيَ فَأَوْمَأَ يَدَهُ:

قوله: قَالَ حَلَقْتُ قَبْلَ أَنْ أَذْهَبَ فَأَوْمَأَ يَدَهُ وَلَا حَرَجَ:

۳۶۷ رجال الحديث

مکی بن ابراهیم

۳۷۰ د «هرج» معنی

۳۷۱ رجال الحديث

فاطمه بنت منذر بن زبیر

اسماء رضی الله عنها

۳۷۲ د جنت او جهنم وجود

۳۷۷ مسئله د عذاب قبر

۳۸۱ تنبيه

۳۸۲ آیا د قبر سوال د دې امت سره مخصوص دې؟

۳۸۳ آیا د قبر تپوس به د هر کس نه کیږي که صرف د مومن نه؟

۳۸۴ آیا په قبر کښې به د ماشومانو نه تپوس کیږي؟

۳۸۶ فائده

۳۸۶ د احادیث باب ترجمه الباب سره انطباق

شماره	مضمون	صفحه
-------	-------	------

٢٥ = بَابُ تَحْرِیضِ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ
وَقَدْ عَبْدَ الْقَيْسِ عَلَى أَنْ يَحْفَظُوا الْإِيمَانَ

٣٨٧	د باب سابق سره ربط	٣٨٧
٣٨٧	د ترجمه الباب مقصد	٣٨٨
٣٨٨	د ذکر شوی تعلیق تخريج	٣٨٩
٣٨٩	د ذکر شوی تعلیق مقصد	٣٨٩
٣٨٩	رجال الحديث	

٢٦ = بَابُ الرِّحْلَةِ فِي الْمَسْأَلَةِ النَّازِلَةِ وَتَعْلِيمِ أَهْلِهِ

٣٩١	د مخکنی باب سره مناسبت	٣٩١
٣٩١	د تکرار فی الترجمة شبه او دهغي جواب	٣٩١
٣٩١	د ترجمې مقصد	٣٩١
٣٩١	تنبيه	٣٩٢
٣٩٢	رجال الحديث	
	عمر بن سعيد بن ابی حسین	
	عقبه بن الحارث رضی الله عنه	
٣٩٥	آیا په رضاعت کښې د یوې ښځې گواهی معتبره؟	٣٩٧
٣٩٧	د ترجمه الباب اثبات	

٢٧ = بَابُ التَّنَاوُبِ فِي الْعِلْمِ

٣٩٨	د مخکنی باب سره مناسبت	٣٩٨
٣٩٨	د ترجمه الباب مقصد	٣٩٩
٣٩٩	رجال الحديث	
	عبید الله بن عبد الله بن ابی ثور	
٤٠٠	فائده	٤٠٠
٤٠٠	یوه بله فائده	٤٠٢
٤٠٢	دا گاونډی څوک وو؟	

٢٨ = بَابُ الْقَضْبِ فِي الْمَوْعِظَةِ وَالتَّعْلِيمِ إِذَا رَأَى مَا يَكْرَهُ

٤٠٥	د مخکنی باب سره مناسبت	٤٠٦
٤٠٦	د ترجمه الباب مقصد	٤٠٧
٤٠٧	نبيه	٤٠٧
٤٠٧	رجال الحديث	
	محمد بن کثیر	

شمیره	مضمون	صفحه
-------	-------	------

هوله قَالَ قَالَ رَجُلٌ يَا رَسُولَ اللَّهِ لَا أَكُذُّ أَذْكُرُكَ الصَّلَاةَ مِمَّا يُطْلَقُ بِهَا الْإِلَافُ
دا کس خوک وو؟

هوله قَامَرَأَيْتُ النَّبِيَّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ فِي مُوَعَّلَةٍ أَشَدَّ عُثْمَانَ تَوْمِينَ:

هوله قَالَ أَهْمَا النَّاسُ إِنْكُمْ مُتَقَرُّونَ قَسْنُ صَلَى بِالنَّاسِ فَلَا يُخَفِّفُ:

هوله فَإِنَّ فِيهِمُ النَّبِيَّ وَالشَّيْخَ وَذَا الْحَاجَّةِ:

رجال الحديث ۴۱۲

یزید مولی النبیعت:

زید بن خالد جہنی رضی اللہ عنہ:

هوله أَنَّ النَّبِيَّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ سَأَلَهُ رَجُلٌ عَنِ اللَّقْطَةِ:

پہ حدیث باب کنہی د ، ، رجل .. نہ خوک مراد دی؟ ۴۱۳

دلقطہ لغوی تعریف ۴۱۵

التقاط لقطہ حکم ۴۱۵

د انتفاع بالملقطہ حکم ۴۱۸

کہ لقطہ ختمہ شی او مالک نہی پیدا شی نو تاوان بہ وی کہ نہ؟ ۴۲۴

د صاحب لقطہ بہ ذمہ د لقطہ واپس کول کله واجب دی؟ ۴۲۵

داوین التقات صحیح دی کہ نہ؟ ۴۲۲

رجال الحديث ۴۲۸

آیا دا دعلم غیب دعوہ نہ دہ؟ ۴۳۰

۴۰۹=باب مَنْ بَرَكَ عَلَى رُكْبَتَيْهِ عِنْدَ الْإِمَامِ أَوِ الْمُحَدِّثِ

مخکنی باب سرہ مناسبت: ۴۳۱

د ترجمہ الباب مقصد ۴۳۱

رجال الحديث ۴۳۲

ابوالیمان رضی اللہ عنہ:

انس بن مالک رضی اللہ عنہ:

هوله أَنَّ رَسُولَ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ عَرَجَ فَقَامَ عِنْدَ النَّبِيِّ حُدَاقَةً فَقَالَ مَنْ أَيْسَ فَقَالَ:

هوله ثُمَّ أَكْثَرُ أَنْ يَقُولَ سَلُونِي:

هوله فَقَالَ رَضِيَ اللَّهُ رِئَاؤَنَا وَالْإِسْلَامَ دِينَنَا وَمُحَمَّدًا صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ نَبِيَّائِكَ:

تنبيه ۴۳۴

شماره	مضمون	صفحه
-------	-------	------

۳۰=بَابُ مَنْ أَعَادَ الْحَدِيثَ ثَلَاثًا لِيَقْبَلَهُ عَنْهُ فَقَالَ الْأَوْقُولُ الزُّوْدِ

- ۴۳۴ د مخکنی باب سره مناسبت
- ۴۳۴ د ترجمه الباب مقصد
- ۴۳۷ رجال الحديث
- عبد بن حماد
- عبد الصمد بن عبد الوہاب
- عبد الله بن المشي بن عبد الوہاب
- ثمامة بن عبد الله بن عبد الوہاب
- قوله عن النبي صلى الله عليه وسلم أنه كان إذا سئل سئل ثلاثاً:
- قوله وإذا تكلم بكلمة أعادها ثلاثاً:
- ۴۴۴ تنبيه
- قوله عن النبي صلى الله عليه وسلم أنه كان إذا تكلم بكلمة أعادها ثلاثاً حتى يقبل عنه:
- قوله وإذا أتني على قوم فسلم عليهم سلم عليهم ثلاثاً:

۳۱=بَابُ تَعْلِيمِ الرَّجُلِ أُمَّتَهُ وَأَهْلَهُ

- ۴۴۲ د مخکنی باب سره مناسبت
- ۴۴۲ د ترجمه الباب مقصد
- ۴۴۸ رجال الحديث
- البخاري رحمه الله (عبد الرحمن بن محمد بن زياد)
- صالح بن حبان بن عبد الوہاب
- قوله قَالَ قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ ثَلَاثَةٌ هُمْ أَجْرَانِ:
- ۴۵۰ تنبيه
- ۴۵۱ آیا دوه اجر و نه په درې کسانو کسبې محصور دي؟
- ۴۵۲ دوه اجر و نه اجر سره د درې کسانو د تخصیص وجه
- ۴۵۴ د اهل کتابو نه څوک مراد دی؟
- ۴۵۸ اهل کتاب دلته عام دی او که هغه خلق مراد دی چاچه تحریف او تبدیلی نه ده کړې؟
- ۴۵۹ د تضاعف اجر دا حکم د نبی ﷺ د زمانې پورې خاص دی او که عام دي؟
- ۴۶۱ یواشکال او هغې جواب
- ۴۶۳ مصادر و مراجع کشف الباری دریم جلد

فہرست اسماء من ترجمہ ہم علی حروف الہجاء

صفحہ	مضمون	شمیرہ
۲۵۸	۱، ابراہیم بن سعد زہری	۱
۵۱	۲، ابراہیم بن المنذر	۲
۲۳۶	۳، ابن ابی نجیح (عبداللہ بن یسار)	۳
۳۳۰	۴، ابن راہویہ (اسحاق بن ابراہیم حنظلی)	۴
۱۷۷	۵، ابن عون (عبداللہ بن عون بن رطبآن بصری)	۵
۲۳۴	۶، ابن المدینی (عل بن عبداللہ بن جعفر)	۶
۲۱۷	۷، ابن وہب (عبداللہ بن وہب)	۷
۲۹۹	۸، ابواحمد (محمد بن یوسف بیکندی)	۸
۳۱۹	۹، ابواسامہ (حماد بن اسامہ)	۹
۳۲۲	۱۰، ابوبردہ (برید بن عبداللہ بن ابی بردہ)	۱۰
۴۴۵	۱۱، ابوبشر (جعفر بن ایاس یشکری)	۱۱
۲۰۲	۱۲، ابوالتیاح (یزید بن حمید)	۱۲
۱۶۳	۱۳، ابوالحسن (محمد بن مقاتل مروزی)	۱۳
۱۲۲	۱۴، ابو عاصم النبیل (ضحاك بن مخلد)	۱۴
۹۲	۱۵، ابوالعالیہ (اہراء)	۱۵
۹۳	۱۶، ابوالعالیہ الریاسی (رفیع بن مہران)	۱۶
۳۱۴	۱۷، ابوالقاسم (خالد بن خلی الکلائی)	۱۷
۳۱۹	۱۸، ابو کریم (محمد بن العلاء ہمدانی کوفی)	۱۸
۱۶۹	۱۹، ابو مرہ مولى عقیل بن ابی طالب	۱۹
۳۰۰	۲۰، ابو مہر (عبدالاعلیٰ بن مسہر)	۲۰
۲۷۲	۲۱، ابو معمر (عبداللہ بن عمرو بن ابی الحجاج المنقری المقعد)	۲۱
۱۷۰	۲۲، ابو واقد لیثی	۲۲
۳۰۲	۲۳، ابو الہذیل (اوگورئی الزہیدی)	۲۳
۲۲۲	۲۴، ابی بن کعب	۲۴

شمیره	مضمون	صفحه
۳۰	اسحاق بن ابراهیم (اوگورئی ابن راهویه)	۳۳۰
۲۴	اسحاق بن عبدالله بن ابی طلحه	۱۶۸
۲۵	اسماء بن ابی بکر صدیق	۳۷۳
۲۲	الاوزاعی (عبدالرحمن بن عمرو)	۳۱۲
۹۲	البراء (اوگورئی ابوالعالیه)	۹۲
۳۲۲	برید بن عبدالله بن ابی بردہ (اوگورئی ابو بردہ)	۳۲۲
۲۷	بشر بن المفضل	۱۷۲
۲۸	بندار (محمد بن بشار)	۲۰۳
۲۹	ثابت بن اسلم البنانی	۱۴۲
۳۰	ثمامه بن عبدالله بن انس بن مالک	۴۴۴
۳۱	جریر بن عبد الحمید ضعی	۲۱۱
۳۲	الحرب بن قیس	۲۲۳
۳۱۹	حماد بن اسامه (اوگورئی ابواسامه)	۳۱۹
۳۳	حمزه بن عبدالله بن عمر بن الخطاب	۳۵۲
۳۴	الحمیدی (ابوبکر عبدالله بن الزبیر)	۸۲
۳۵	خالد بن خلی الکلاعی	۳۱۴
۳۲	خالد بن مخلد القطوانی	۱۰۹
۳۷	خالد بن مهران الغداء	۲۸۰
۳۸	ربیعہ الرائی (ربیعہ بن ابی عبدالرحمن فروخ)	۳۳۲
۹۳	رفیع بن مهران (اوگورئی ابوالعالیه)	۹۳
۳۹	الزبیدی (ابوالهذیل محمد بن الولید)	۳۰۲
۴۰	زید بن خالد الجهنی	۴۱۴
۴۱	سعید بن عفیر (سعید بن کثیر بن عفیر)	۲۱۲
۴۲	سفیان بن عیینه	۸۴
۴۳	سلیمان بن ہلال قرطبی	۱۱۰
۴۴	سلیمان بن المغیرہ قیس بصری	۱۴۴

شماره	مضمون	صفحہ
-------	-------	------

- ۴۵، ﴿﴾ شریک بن عبداللہ بن ابی نمر ۱۲۲
- ۴۵، ﴿﴾ صالح بن سی (اوگورئی صالح بن حیان) ۴۵۰
- ۴۲، ﴿﴾ صالح بن حیان بن صالح (اوگورئی صالح بن حیان) ۴۵۰
- ۱۲۲، ﴿﴾ الضحاک بن مخلد (ابو عاصم النبیل) ۱۲۲
- ۴۴۸، ﴿﴾ عبدالرحمن بن محمد بن زیاد (اوگورئی المحاربی) ۴۴۸
- ۴۷، ﴿﴾ عبدالصمد بن عبدالوارث بن سعید تیمی کنوری ۴۳۸
- ۴۸، ﴿﴾ عبداللہ بن حذافہ سہمی رضی اللہ عنہ ۱۶۰
- ۴۹، ﴿﴾ عبداللہ بن دینار ۱۱۲
- ۸۲، ﴿﴾ عبداللہ بن الزبیر ابو بکر (اوگورئی الحمیدی) ۸۲
- ۲۷۲، ﴿﴾ عبداللہ بن عمرو بن ابی الحجاج (اوگورئی ابو معمر) ۲۷۲
- ۱۷۷، ﴿﴾ عبداللہ بن عون بن ارطیان (اوگورئی ابن عون) ۱۷۷
- ۵۰، ﴿﴾ عبداللہ بن مثنیٰ بن عبداللہ بن انس بن مالک ۴۳۹
- ۲۱۷، ﴿﴾ عبداللہ بن وہب مصلی (اوگورئی ابن وہب) ۲۱۷
- ۲۳۲، ﴿﴾ عبداللہ بن یسار (اوگورئی ابن ابی نجیح) ۲۳۲
- ۵۱، ﴿﴾ عبدالوارث بن سعید ۴۳۸
- ۵۲، ﴿﴾ عبدة بن عبداللہ بن عبدة الخزاعی الصفار ۴۳۸
- ۵۳، ﴿﴾ عبید اللہ بن عبداللہ بن ابی ثور ۴۰۰
- ۵۴، ﴿﴾ عبید اللہ بن عبداللہ بن عقبہ بن مسعود ۱۵۹
- ۵۵، ﴿﴾ عثمان بن ابی شیبہ ۲۰۹
- ۵۶، ﴿﴾ عقبہ بن الحارث ۳۹۴
- ۵۷، ﴿﴾ عقیل بن خالد بن عقیل ۳۵۰
- ۵۸، ﴿﴾ عکرمہ مولیٰ ابن عباس ۲۸۳
- ۵۹، ﴿﴾ حل بن عبدالحمید ازدی ۱۴۰
- ﴿﴾ حل بن عبداللہ بن جعفر (اوگورئی ابن المدینی) ۲۳۴
- ﴿﴾ حل بن مدینی ۲۳۴
- ۲۰، ﴿﴾ عمر بن سعید بن ابی حسن ۳۹۲

صفحہ	مضمون	شمیرہ
۳۳۹.....	عمران بن میسرہ	۶۱،
۳۵۷.....	عیسیٰ بن طلحہ بن عبید اللہ	۶۲،
۳۷۲.....	فاطمہ بنت المنذر بن الزبیر	۶۳،
۵۳.....	فلیح بن سلیمان	۶۴،
۳۸۸.....	مالک بن الحویرث <small>رضی اللہ عنہ</small>	۶۵،
۲۴۱.....	مجاہد بن جبر مک	۶۶،
۴۴۹.....	المحاربی (عبدالرحمن بن محمد بن زیاد)	۶۷،
۲۰۳.....	محمد بن بشار (اوگورئی بندار)	۶۸،
۳۰۲.....	محمد بن حرب الخولانی	۶۹،
۱۱۹.....	محمد بن الحسن الواسطی	۷۰،
۴۷.....	محمد بن سنان	۷۱،
۳۱۹.....	محمد بن العلاء (اوگورئی ابوکریب)	۷۲،
۲۵۸.....	محمد بن غریر الزہری	۷۳،
۵۳.....	محمد بن فلیح	۷۴،
۴۰۸.....	محمد بن کثیر عبدی بصری	۷۵،
۱۶۳.....	محمد بن مقاتل مروزی (اوگورئی ابوالحسن)	۷۶،
۳۰۲.....	محمد بن الولید (اوگورئی الزبیدی)	۷۷،
۲۹۹.....	محمد بن یوسف ہیکندی (اوگورئی ابواحمد)	۷۸،
۱۹۸.....	محمد بن یوسف فریانی	۷۹،
۳۰۳.....	محمود بن الربیع <small>رضی اللہ عنہ</small>	۸۰،
۲۲۴.....	معاویہ بن ابی سفیان <small>رضی اللہ عنہ</small>	۸۱،
۲۷۲.....	المقعد (اوگورئی معین)	۸۲،
۳۲۷.....	المکی بن ابراہیم	۸۳،
۲۱۳.....	منصور بن المعتز	۸۴،
۳۲۵.....	موسیٰ بن اسماعیل تہودکی	۸۵،
۱۲۲.....	الغہیل (اوگورئی ابوعاصم)	۸۶،

شمیرہ	مضمون	صفحہ
-------	-------	------

- (۸۰) ⇨ ہلال بن علی ۵۴
- (۸۱) ⇨ یزید بن حمید (اوگورچی ابوالتیاح) ۲۰۶
- (۸۱) ⇨ یزید مولیٰ بن المنبعت ۴۱۳
- (۸۲) ⇨ یعقوب بن ابراہیم بن سعد زہری ۲۵۸
- (۸۳) ⇨ یوسف بن مآملہ ۲۳
- (۸۴) ⇨ یونس بن یزید ابلی ۲۲۲

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

غرض و مرتب

اَللّٰهُمَّ لَكَ الْحَمْدُ لَا دُخَى ثَنَاءٌ عَلَيْكَ اَدَّتْ كَمَا اَثْنَيْتَ عَلَى نَفْسِكَ ° اَللّٰهُمَّ لَكَ الْحَمْدُ كَمَا يَنْبَغِي لَجَلالِ وَجْهِكَ وَعَظِيمِ سُلْطَانِكَ ° اَللّٰهُمَّ مَا اَصْبَحَ بِنَا مِنْ نِعْمَةٍ اَوْ يَلْحَدُ مِنْ غَلِقِكَ فَمَنْكَ وَحْدَكَ لَا شَرِيكَ لَكَ ° اَللّٰهُمَّ لَكَ الْحَمْدُ وَلَكَ الشُّكْرُ ° اَللّٰهُمَّ صَلِّ وَسَلِّمْ وَبَارِكْ عَلَى سَيِّدِنَا وَشَفِيعِنَا وَمَوْلَانَا مُحَمَّدٍ دَيِّكَ الْاُمِّي وَعَلَى آلِهِ وَاصْحَابِهِ وَتَابِعِيهِمْ وَمَنْ تَبِعَهُمْ بِاِحْسَانٍ اِلَى يَوْمِ الدِّينِ °

اما بعد!

د الله تعالی ډیر زیات کرم او نوازش دي. چه هغه خاص پخپل فضل سره د، کشف الباری. د دریم جلد مکمل کولو توفیق را کړو. دا جلد د، کتاب العلم. د رومبې نصف په تشریحاتو باندې مشتمل دي. او څلورم جلد به انشاء الله تعالی د، کتاب العلم. د آخری نصف په شرح او توضیح باندې مشتمل وي.

په دې جلد کښې هم الحمد لله دهغه ټولو امورو التزام باقاعده ساتلې شوې دي. د کومو اهتمام چه په تیرو شوو جلدونو کښې شوې وو. بلکه د بابونو په مینځ کښې مناسبت، د ابوابو د تراجمو د اغراضو، او مقاصدو توضیح او تراجم د رجال وغیره کښې د تیرو شوو جلدونو په مقابله کښې دڅه قدرې توسع نه کار اخستلې شوې دي.

د، کشف الباری. ته چه الله تعالی د عالمانو په حلقه کښې کوم عظیم مقبولیت ورکړې دي دا خاص د الله رب العزت فضل او دهغه مهربانی ده. او بیا د حضرت شیخ الحدیث صاحب دامت برکاتهم هغه علمی مقام او مرتبه ده. د کوم نه چه ټولې علمی حلقې واقف دي. دا کتاب د حضرت صاحب د ټول ژوند د تدریسی تجربو عطر او خلاصه ده. هم دا وجه ده. چه د ملک د هر گوت نه د کتاب مقبولیت کېږي. او ورځ تر ورځه نې مطالبه (غوښتل) زیاتېږي مونږ دهغه اهل علم حضراتو ډیر زیات شکر گزار یو. کومو عالمانو چه ددې کتاب د تحقیقی انداز تعریف او کړو. او زمونږ حوصله نې اوچته کړله خاص طور باندې د علم د سمندر عظیم شناور (لامبو وهونکې) او غواص (غوږې وهونکې)، زمونږ محترم استاذ شیخ الاسلام حضرت مولانا محمد تقی عثمانی صاحب دامت برکاتهم، او د میدان علم شهسوار او د سلف د علومو امین حضرت مولانا مفتی نظام الدین صاحب شامزې حفظهم الله تعالی ډیر زیات احسان مند یو. چه هغوی په کشف الباری باندې زبردستي تبصرې اولیکلې دي. د ترتیب او تدوین او تحقیق او مراجعت تعریف نې او کړو. او د کتاب افادیت نې ښکاره کړو. ددې نه زمونږ په حوصلو کښې اضافه اوشوه. الله تعالی دې دوی ته جزائي خیر ورکړي او ددوی د عاطفت (او مهربانی) سوري دې زمونږ په سرونو باندې همیشه دپاره قائم او دائم ساتي. او د علم تېږي دې ددوی د علومو نه تر قیامته پورې سیراب ساتي. آمین.

مونږ ته د خپلې علمي کمزورۍ او د تحقیق په میدان کېنې د خپلې ناتجربه کارۍ نه صرف احساس دې، بلکه ددې مکمل اعتراف هم دې، البته توکلاً علی الله د حضرت شیخ الحدیث صاحب دامت برکاتهم په حکم، او د دوی په توجهات او دعاگانو سره مو ددې عظیم خدمت بیرې اوچته کړې ده. ډیره ممکن ده، چه په دې کېنې دڅه قصد نه بغیر غلطۍ صادر شوي وي. د اهل علم حضراتو په خدمت کېنې موږ دپاڼه گزارش دې، چه په کتاب کېنې څه قسمه غلطۍ باندې نظر پریوځي. نو احقر مرتب دې ددې نه خبر کړي. اوددې نه علاوه د کتاب د ترتیب او تحقیق په سلسله کېنې که د کوم صاحب علم په ذهن کېنې څه تجویز وي، نو مونږ ته دې راوړلیکي. مونږ به د ټولو عالمانو ډیر احسان مند او شکر گزار یو.

ددې کتاب د پروف ریډنگ او د طباعت د تیاری په سلسله کېنې د محترمو معززینو مولانا حبیب الله زکریا، مولانا سلیم الله زکریا صاحبان (چه دجامعه فاروقیه استاذان دي) او د مولانا شفیع الله صاحب (استاذ دارالعلوم کراچی) زه احسان مند یم. دې حضراتو ته دې الله تعالی جزائې خیر ورکړي. او علمي او عملی ترقی دې ورکړي.

په آخر کېنې د ټولو قارئینو نه د حضرت شیخ الحدیث صاحب دامت برکاتهم دپاره د خصوصی دعاگانو درخواست دې، چه الله تعالی دې د حضرت د عاطفت (او مهربانۍ) سورې زموږ په سرونو باندې همیشه دپاره قایم او دائم ساتي. او په ملک او بیرون ملکونو کېنې چه د علمی افاداتو کومه سلسله د نصف صدی نه جاری ده. دا دې تر قیامته پورې جاری او قائم ساتي.

او د احقر مرتب او ددې معاونینو دپاره هم خصوصی دعا کوي. چه دا آسان کړي. او زر تر زره د مکمل کولو توفیق راکړي. او پخپل دریار کېنې د قبولیت شرف ورکړي. او زموږ دپاره. زموږ استاذانو، مشانخو، موریلار، او متعلقینو دپاره د آخرت ذخیره او ذریعه د نجات جوړه کړي. آمین.

نورالبشر بن محمد نورالحق طه الله منها

استاذ و رفیق شعبه تصنیف جامعه فاروقیه کراچی

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

کِتَابُ الْعِلْمِ

د وحی، ایمان او علم په مینځ ګڼې ترتیب او مناسبت. امام بخاری رحمه الله د «کتاب الایمان» نه د فراغت نه پس «کتاب العلم»، شروع کړې دي. «کتاب العلم»، د مقدم کولو وجه دا ده. چه ایمان په اول واجب کیدو سره سره علی الاطلاق افضل الامور هم دي. چه ایمان د علمی او عملی هر خیر مبداء او د هر کمال منشاء ده.

بیا چونکه ایمان د ټولو اعمالو د قبولیت دپاره اساس او بنیاد دي. او ددې په تقاضو باندې هغه وخت پورې عمل نشي کیدې. تر کومه پورې چه علم نه وي. په دې وجه نه ددې نه پس «کتاب العلم»، ذکر کړو. ځکه چه د ټولو څیزونو صحت او د هغې حکم، په علم باندې موقوف دي. د علم په ذریعه د صحیح او سقیم فرق معلومیږي. البته د کتاب الوحی د ټولو نه مقدم کولو وجه مونږ وړاندې ذکر کړې ده. (۱) چه سره د ایمان نه د دین د ټولو شرانعو مدار په وحی باندې دي. په دې وجه نه دا د ټولو نه مقدم کړې ده. (۲) والله اعلم.

د علم حقیقت او ددې قسمونه: ددې نه پس پوه شئ: چه په «علم»، ګڼې اختلاف دي. چه آیا دا بدیهی دي. او که نظری دي؟ د قاضی ابن العربی او امام فخرالدین رازی رحمهما الله رائي دا ده. چه علم بدیهی دي. د تعریف ضرورت نشته. (۳)

امام الحرمین او ددوی شاګرد امام غزالی رحمهما الله فرمانی. چه دا نظری دي. او نظری کیدو سره سره متعسر التحدید دي. نو ددې تعریف او تحدید، تقسیم او مثالونو په ذریعه کیږي. (۴)

حالانکه د متکلمینو یو جماعت وائی. چه علم نظری دي. او ممکن التحدید دي. (۵) په دې وجه ددې ډیر تعریفونه شوی دی. لکه چه

- ① بعضو حضراتو ددې تعریف کړې دي «صفة توجب لِحَقْلِهَا تَبَيُّنُ الْبَعْلَانِ لَا يَحْتَمِلُ التَّهْيُضُ»
- ② بعضو حضراتو تعریف کړې دي «هو صفة يتجمل بها المذکور لمن قامت هي به» ددې نه علاوه نور تعریفونه هم شوی دی. (۶)

(۱) کشف الباری (۲۰۷/۱، ۲۰۹) بده الوحی (۵۵۸/۱) کتاب الایمان)۔

(۲) عمدة القاری (۲۱۲) کتاب العلم)۔

(۳) انظر عرصة الأحوذی (۱۱۴/۱۰) فاتحة أبواب العلم والتفسير الكبير للرازی (۲۰۳/۲) المسألة السابعة فی أقوال اناس فی حد العلم تحت قوله تعالى ﴿وَعَلَّمَ آدَمَ الْأَسْمَاءَ كُلَّهَا﴾۔

(۴) عمدة القاری (۲۱۲)۔ واتحاد السادة المتقين (۶۴/۱) کتاب العلم الباب الأول فی فضل الله والتعلم)۔

(۵) المصادر السابقة)۔

(۶) د ذکر شوو تعریفونو علاوه د نورو تعریفونو دپاره اوګورئ (اتحاد السادة المتقين (۶۴/۱) ۶۵)۔

⑥ ملا علی قاری رحمته الله فرمائی: علم یو نور دی، چه دا د مشکوٰۃ نبوت یعنی د محمد صلی الله علیه و آله د افعالو، اقوالو او احوالو نه مقتبس دی، چه دا الله تعالیٰ د مؤمن په زړه کښې اچوی، چه ددې په وجه هغه دپاره پټ امور واضح کیږی، او د هدایت لارې ورته کلاوېږی. (۱)

او دوی فرمائی: چه د علم دوه قسمونه دی

① علم وهبی ② علم کسبی... که علم بې د واسطې د بشر نه وی، نو هغه وهبی یا لدنی دې گنی کسبی دې.

وحی الهام او فراست: بیا د علم وهبی درې قسمونه دی

① وحی ② الهام ③ فراست.

وحی وحی خو په لغت کښې، اشاره بسرعه،، ته وائی، او په اصطلاح کښې هغه کار ته وائی، کوم چه د الله تعالیٰ د طرفه رسولانو باندې نازلولې شی. ددې زیات تفصیل د «بدالوحی»، په مباحثو کښې تیر شوې دې. (۲)

الهام: دا دې، چه الله تعالیٰ د پردې دغیب نه دڅه خیز علم د یوکس په زړه کښې واچوی، په ﴿قُلْ إِنِّي بَقُدْرٍ بِالْحَقِّ﴾ (۳) کښې هم دې طرف ته اشاره ده.

فراست: فراست هم یو قسم علم دی، چه دا په آثار او صور باندې نظر کولو سره حاصلیږی. په قرآن کریم کښې ﴿إِنَّ فِي ذَلِكَ لَآيَاتٍ لِّمَن تَتَوَكَّلُ﴾ (۴) راغلې دې، مفسرینو د «مُتَوَكِّلِينَ» تفسیر په

«مفسرین»، سره کړې دې. (۵) دغه شان په ترمذی کښې یو روایت دې: ﴿تَكُونُ أَمَامَ الْمُؤْمِنِ،

فِيهِ يَنْظُرُ بِنُورِ اللَّهِ﴾ (۶)

بیا په فراست او الهام کښې فرق دا دې، چه په دواړو کښې علم حاصلیږی، خو په فراست کښې آثار او صور په ذریعه، او الهام کښې بغیر د واسطې نه حاصلیږی.

او په الهام او وحی کښې فرق دا دې، چه الهام د وحی تابع وی، وحی د الهام تابع نه وی. (۷)

بیا د علم بل تقسیم په اعتبار د معلوماتو دې

① یو علم معامله ② او دویم علم المکاشفه... په علم معامله کښې کشف معلومات سره د عمل یعنی د اوامر او نواهی تعمیل مقصود وی، او ددې دوه قسمونه دی.

① یو علم ظاهر ② دویم علم باطن.

علم ظاهر: نه مراد د جوارح د اعمالو علم دی، چه په دې کښې د عباداتو نه علاوه کوم اعمال پوره کولې شی، هغه هم داخل دی، او دعلم باطن د زړونو علم مراد دی، نو د عباداتو

(۱) مرآة المفاتیح (۲۶۱۱) کتاب العلم (.)

(۲) کشف الباری (۲۲۱۱، ۲۲۵) (.)

(۳) سبا: (۴۸) (.)

(۴) قوله جعفر بن حمد، كما في روح المعاني (۷۴۱۴) وانظر الجوامع للترمذی کتاب التفسیر سورة العنبر

(۵) جامع ترمذی کتاب تفسیر القرآن باب ومن سورة العنبر رقم (۳۱۲۷) (.)

(۶) مرآة المفاتیح (۲۶۴۱۱) کتاب العلم (.)

یعنی د مونخ، روزی، زکاة او حج تعلق به علم ظاهر سره وی. او د سری تواضع، مسکنت، رضا بالقضاء، توکل، صبر، او قناعت وغیره اختیارول، او د کبر، حسد، کینه او عناد، بغض، عجب او غرور، او حب دجاه و مال وغیره نه بچ کیدل، ددې ټولو نه د بچ کیدو تعلق به علم باطن سره وی.

ددې تفصیل نه معلومه شوه. چه جوارح سره متعلق د اعمالو دوه قسمونه دی

- ① یو هغه کوم چه د عبادت په طور پوره کولې شی
 - ② او دویم هغه کوم چه په طور د عادت پوره کولې شی.
- دغه شان زړونو سره د متعلق اعمالو هم دوه قسمونه دی
- ① یو قسم محمود دې. چه په دې سره متصف او خان بنائسته کول مقصود دی.
 - ② او دویم قسم مذموم دې. چه ددې نه اجتناب کول ضروری دی. (۱)
- ترکومه پورې چه د علم المکاشفه تعلق دې. په دې کښې صرف کشف معلومات کیږي. په دې کښې د علم تعلق نه وی. بیا ددې دوه قسمونه دی
- ① یو کشف تکوین ② کشف تشریع

کشف تکوین: په دې کښې الله د یو مؤمن په زړه کښې داسې نور پیدا کوی. چه په دې سره راروان واقعات او دغه شان تیر شوی واقعات معلومیږي.

کشف تشریع: په دې کښې دا کیږي. چه په زړه کښې د الله د صفاتو نه د یو صفت علم نجلی کیږي. او هم دا حقیقی کشف دې. ،،والله سبحانه وتعالی اعلم،،

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

د اصیلی او کریمه په نسخو کښې هم دغه شان دی. یعنی وړاندې د ،، کتاب العلم،، عنوان دې. ددې نه پس ،، بسم الله الرحمن الرحيم،، ده. حالانکه د ابودر په روایت کښې ،، بسم الله،، مقدم ده. او د ،، کتاب العلم،، عنوان مؤخر دې. (۲)

بَابُ فَضْلِ الْعِلْمِ

امام بخاری رحمه الله دلته دا باب قائم کړې دې. د علم تعریف او ددې اقسام وغیره نه بیان نکړل. قاضی ابن العربی رحمه الله فرمائی. ددې وجه دا ده. چه د علم تعریف چونکه ډیر واضح دې. په دې وجه د تعریف د ضرورت اونه گټرلې شو. بیا په دې وجه (ذکر نکړې شو، چه) د څیزونو د حقائقو سراغ لگول (او لتون کول) ددې کتاب د موضوع نه خارج دې. دا دواړه و جوه بالکل واضح دی. ځکه چه د صحیح بخاری وضع د حقائقو د تحدید او تصویر دپاره نه دې

(۱) إحياء علوم الدين مع شرح إتحاف السادة المتقين (۶۳۱۱) قبیل کتاب العلم،،

(۲) فتح الباری (۱۴۰۱)،،

شوی. بلکه دا د عربو په قدیم اسلوب باندې مبنی دې. چه کله د یو څیز حقیقت واضح وی نو براه راست د تشویق او ترغیب دپاره د مطلوب فضیلت بیانول شروع کوی. (۱) والله اعلم. تنبیه ددې وضاحت ضروری دې. چه مونږ دعلم تعریف او ددې تقسیم سره متعلق مباحث نیز دې بیان کړی دی. «فارجع الیه ان شئت»

﴿وَقُلِ اللَّهُ تَعَالَى (يُرَكِّمُ اللَّهُ الَّذِينَ آمَنُوا مِنْكُمْ وَالَّذِينَ أُوتُوا الْعِلْمَ دَرَجَاتٍ) وَاللَّهُ يَخْلُقُ مَا يَشَاءُ وَاللَّهُ عَلِيمٌ ذَكِيٌّ﴾ (المجادله: ۱۱) وَتَكْرِيمًا زَجَلٌ (وَلِكُلِّ رَبٍّ ذَنْبٌ وَعَلَاءٌ) (طه: ۱۱۴)

د قول ..الله، اعراب: حافظ ابن حجر رحمته الله فرمائی. چه دا رفع سره ضبط شوې دې. ځکه چه دا خو یا په کتاب باندې معطوف دې. یا د استیناف په وجه مرفوع دې. (۲) علامه عینی رحمته الله دا مجرور گرځولي دې. هغه فرمائی. چه یا خو دا د .. کتاب العلم، په .. العلم، باندې معطوف دې. که .. باب فضل العلم، موجود نه وی. او که دا باب موجود وی. نو بیا د .. باب، مضاف الیه یعنی .. فضل العلم، باندې معطوف دې. او په هر صورت کښې مضاف الیه باندې د معطوف کیدو په وجه مجرور دې. (۳) علامه عینی رحمته الله په حافظ رحمته الله باندې رد کوی. فرمائی. چه دلته د .. قول، مرفوع ونیلو کوم دوه صورتونه بیان کړې شوی دی. په دې کښې یو صورت هم ممکن نه دې. ځکه که دا دلته د استیناف دپاره اومنلې شی. نو یا به استیناف بیاني مثل ضروری وی. یا استیناف نحوی. په دې کښې استیناف بیاني ځکه صحیح نه دې. چه دا د سوال په جواب کښې راځي. او دلته هیڅ سوال نشته. او استیناف نحوی ځکه صحیح نه دې. چه په دې صورت کښې به ددې رفع یا د فاعل په وجه وی. یا به د ابتداء په وجه وی. دلته د فاعل جوړیدو دپاره هیڅ فعل موجود نه دې. او د مبتدا جوړولو دپاره به د خبر ضرورت وی. حالانکه د خبر محذوف منلو هیڅ مقام نه دې. نه وجوباً او نه جوازا. (۴) علامه قسطلانی رحمته الله هم د عینی رحمته الله موقف اختیار کړې دې. (۵) خو که غور اوکړې شی. نو معلومه به شی. چه د علامه عینی رحمته الله دا ټول کلام خالص مجادله ده.

که دا استیناف بیاني اوگرځولي شی. نو کلام صحیح کیدې شی. ځکه چه د مؤلف ترجمه دعوه وی. کله چه مؤلف او فرمائیل، .. باب فضل العلم، نو فوراً سوال پیدا شو. چه ستا ددې دعوي دلیل څه دې؟ مؤلف فرمائی، «قول الله تعالى...» اوکه دا استیناف نحوی اومنلې شی. نو هم صحیح دې. ځکه که دا د فاعلیت په وجه مرفوع

(۱) فتح الباری (۱/۱۴۰، ۱۴۱) ..

(۲) فتح الباری (۱/۱۴۱) ..

(۳) عمدة القاری (۴/۱۲) ..

(۴) المصدر السابق ..

(۵) إرشاد الساری (۱/۱۵۳) ..

دې نو فعل به دلته ،، یدل،، محذوف وی. «أَمْ يَدُلُّ عَلَيْهِ قَبْلِ اللَّهِ تَعَالَى...» وکه دا د ابتداء په وجه مرفوع اومضی شی. نو محذوف خبر به ،، فیه،، وی. «أَمْ يَدُلُّ عَلَيْهِ قَبْلِ اللَّهِ تَعَالَى...» دلته هم د محذوف قرینه دا ده. چه دا خبره ښکاره ده. چه آیت د علم د فضیلت دلیل دی. او دلیل پخپل مدلول باندې دال او ددې دپاره مبین وی. نو کله چه دلته کښې «قَبْلِ اللَّهِ...» فاعل جوړ کړې شی. نو د ،، یدل،، فعل به محذوف وی. او که دا مبتدا جوړ کړې شی. نو «قَبْلِ اللَّهِ...» به خبر مقدم جوړولې شی. کوم چه محذوف دی. (۱) والله اعلم. ه مذکوره آیتونو نه د ترجمې اثبات: امام بخاری رحمته الله علیه دلته د خپلې ترجمې د اثبات دپاره دوه آیتونه ذکر کړی دی

① رومې آیت «يَرْفَعُ اللَّهُ الَّذِينَ آمَنُوا مِنْكُمْ وَالَّذِينَ أُوتُوا الْعِلْمَ دَرَجَاتٍ» پوره آیت داسې دي. «لَا إِلَهَ إِلَّا اللَّهُ إِنْ شَاءَ اللَّهُ إِذَا قِيلَ لَكُمْ تَسَبَّحُوا لِلَّهِ الْمَجْلِيسَ قَائِمًا فَسَبِّحُوا بِحَمْدِ اللَّهِ كُفْرًا وَإِذَا قِيلَ لَهُمْ سَبِّحُوا لِلَّهِ الَّذِينَ آمَنُوا مِنْكُمْ وَالَّذِينَ أُوتُوا الْعِلْمَ دَرَجَاتٍ وَاللَّهُ يَمَّا تَعْمَلُونَ خَبِيرٌ» (۲) ددې آیت نه د علم فضیلت په دې طریقه ثابت دی. چه په دې کښې رفع د درجاتو وړاندې عامو مسلمانانو دپاره ثابت کړې شوې ده. چه په دې کښې عالمان هم داخل دی. بیا ددې تعمیم نه پس ئې د علم خاوندان خصوصیت سره ذکر کړی دی. چه دا ددوی د فضیلت او مقام او مرتبې دلیل دی. دغه شان دلته د درجاتو د اوچتیدو اثبات چونکه د ایمان او د علم خاوندانو دپاره ثابت کړې شوی دی. او دا خبره معلومه ده. چه اهل ایمان ته په غیر اهل ایمان باندې، او اهل علم ته په غیر اهل علم باندې فضیلت حاصل دی.

② دویم آیت «رَبِّ زِدْنِي عِلْمًا» (۳) ددې نه د فضیلت اثبات یا خو په دې طریقه دی. چه په دې کښې الله تعالی په علم کښې د زیاتوالی طلب کولو حکم ورکړې دی. ښکاره ده چه الله نه به د یو څیز د زیاتوالی طلب هغه وخت کولې شی. کله چه په دې کښې څه فضیلت وی. بیا دلته دا خبره هم قابل دغور ده. چه په دې آیت کښې الله تعالی خپل هغه پیغمبر ته د علم د زیاتوالی حکم ورکوی. چاته چه الله رب العزت هر قسمه کمالات ورکړی وو. اوجاته ئې چه د اولین او آخرین علم ورکړې وو. ددې باوجود هغوی ته د نفس علم طلب کولو امر نه کوی. بلکه په علم کښې د زیاتوالی امر ورکوی. والله اعلم.

د علم نه مراد دلته علم دین دی. دلته دعلم نه علم دین مراد دی. د کوم د تعلیم دپاره چه جبرئیل امین راغلې وو. او ددې علم دین طلب په هر سړی او ښځه باندې فرض دی. (۴) ددې تفصیل دا دی. چه داسې ټول امور دکومو اداکول چه انسان باندې فرض گرځولی

(۱) حاشیة السندی می صحیح البخاری (۳۹۱۱)۔

(۲) المجادلة: (۱۱)۔

(۳) طه: (۱۴)۔

(۴) فتح الباری (۱۴۱۱)۔

شوی دی. د هغې علم حاصلول هم فرض دې خو د واجب امورو علم حاصلول واجب دې. او د مسنون او مندوب امورو علم حاصلول مسنون او مستحب دې. او د قرآن او سنت د ټولو علومو حاصلول، او په دې کښې کمال پیدا کول فرض کفایه دې. فرض عین نه دې. نن صبا چه په سکولونو او کالجونو کښې کوم دنیوی علوم ښودلې کېږي. هغه مطلوب علم نه دې. یعنې دې ته به فرض عین نه وئیلې کېږي. بعض په دې کښې د فرض کفایه په درجه کښې راځي. که دا د مخلوق د فائدو دپاره ضروری وی. او د شریعت په خلاف امورو باندې مشتمل نه وی. یا به دې ته صرف د جواز درجه ورکولې شی. خو کوم علوم چه په داسې امورو باندې مشتمل دی. د کومو چه په شریعت کښې دسره گنجائش نشته نو دهغې حاصلول به ناجائز وی. ددې نه د زیات تفصیل دا موقعه نه ده.

په قرآن کریم کښې دالله تعالی ارشاد دې. ﴿فَاعْرِضْ عَنْ نَوْلٍ لِّعَنِ ذِكْرُنَا وَلَمْ يُرْدِ إِلَّا الْغِيَاةُ الدُّنْيَا ذَلِكَ مَبْلَغُهُمُ الْعِلْمُ﴾^(۱) او په حدیث شریف کښې دی. «ان من العلم جهل»^(۲) رشتیا دی چه

۴ ~ علمی که راجح نسي آید جهالت است

مؤلف رحمته الله علیه د مذکوره ترجمې لاندې یو مسند حدیث ولې ذکر نکړو؟ دلته په دې خبره پوهیدل پکار دی. چه امام بخاری رحمته الله علیه ددې باب لاندې صرف دوه آیتونه ذکر کړي دي. هیڅ مسند حدیث نې نه دې ذکر کړې. دا هغه رومېې باب دې. کوم ځانې چه امام بخاری رحمته الله علیه صرف ترجمه ذکر کړې ده. او هیڅ یو مسند حدیث نې نه دې راوړلې.

علامه کرمانی رحمته الله علیه د بعض اهل شام نه نقل کړی دی. چه امام بخاری رحمته الله علیه وړاندې تراجم د ابوابو قائم کړی وو. بیا نې تدریجاً دهغه بابونو لاندې د احادیثو ذکر کول شروع کړی وو. نو ددې لاندې هغوی هیڅ یو حدیث ذکر نکړې شو. یا خو ددې وجه دا راپښه شوه. چه د هغوی د شرط مطابق یو حدیث هم نه وو. یا نې په بله څه وجه حدیث ذکر نکړې شو.^(۳)

دوی د بعضو اهل عراق نه نقل کړی دی. چه په اصل کښې امام بخاری رحمته الله علیه ترجمه قائم کړې ده. او قصداً عمدأ نې حدیث ذکر نکړو. ددې ښودلو دپاره چه په دې باب کښې ددوی په نیز هیڅ څیز ثابت نه دې.^(۴)

حافظ ابن حجر رحمته الله علیه فرماني. چه هرکله د امام بخاری رحمته الله علیه مقصد دا بیانول وی. چه په دې باب کښې هیڅ یو څیز ددوی د شرط مطابق نه دې. نو په داسې موقع باندې دوی ترجمه قانموی. او یو آیت یا اثر هم نه ذکر کوی. او کله چه آیت یا اثر ذکر کوی. نو ددې مطلب د آیت په تفسیر کښې وارد روایاتو او آثارو طرف ته اشاره وی. اگرچه دا دهغوی د شرط مطابق نه

(۱) النجم: ۲۹، ۳۰.

(۲) الحديث بتمامه إن من البيان سحراً وإن من العلم جهلاً وإن من الشعر حكماً وإن من القول عيلاً أخرجه أبو داود في سننه في كتاب الأدب باب ما جاء في الشعر رقم ۵۰، ۱۲ (عن بريدة بن الحصيب رضه مرفوعاً).

(۳) شرح الكرمانی (۲۹۲، ۳).

(۴) شرح الكرمانی (۳۱۲).

وی. دغه شان د اثر راوړلو نه دې خبرې طرف ته اشاره مقصود وی. چه ددې نه د مرفوع روایت تقویت کیږی. اگرچه د قوت حاصلیدو باوجود هغه ددوی د شرط موافق نه وی. (۱)
حافظ ابن حجر رحمته الله د علامه کرمانی رحمته الله ذکر شوو احتمالاتو نقل کولو نه علاوه یو احتمال دا هم ذکر کړې دې. چه امام بخاری رحمته الله د ترجمې لاتدې کوم دوه آیتونه ذکر کړی دی. په دې باندې نې اکتفاء کړې ده. (۲)

د عالم د بقاء راز په علم کښې پټ دي. حضرت گنگوھی رحمته الله فرمانی. چه د ترجمه الباب اثبات په راروان باب کښې راتلونکی روایت سره کیږی. په هغې کښې دی. «اذ ویتدا الاموالی لم یهدأ له فاتتظر الساعه» ددې روایت نه د علم فضیلت په دې طریقه ثابتیږی. چه په دې حدیث کښې ښودلی شوی دی. چه کله کار نا اهلو خلقو ته اوسپارلې شی. نو قیامت به نیزدې راشی. گویا د عالم نظام په باقی پاتې نشی. ددې نه معلومه شوه. چه د عالم د بقاء راز په علم کښې پټ پروت دي. (۳) چونکه نا اهل کیدل د علم د فقدان په نتیجه کښې ښکاره کیږی. او یا د علم په تقاضا باندې د عمل نه کولو په صورت کښې ښکاره کیږی.
حضرت شیخ الحدیث صاحب رحمته الله فرمانی. چه امام بخاری رحمته الله چه دلته کوم مسند حدیث ذکر نکړو. ددې دوه وجې دی

① یو داچه د علم فضیلت چونکه د ډیرو جهاتو نه ثابت دي. که دلته نې څه خاص حدیث ذکر کړې وي. نو کیدي شوه. چه یو کس دا گټلې وي. چه د علم پس صرف هم دا یو فضیلت دي. په دې وجه مصنف رحمته الله څه خاص روایت ذکر نکړو

② او دویمه وجه دا ده. چه روستو یو روایت راروان دي. چه د هغې نه ترجمه ثابتیږی. او هغه د راروان باب روایت دي. (۴)

د حضرت شیخ الهند رحمته الله عجیبه تحقیق: د مجردو تراجمو (چه حدیث پکښې ذکر نه وی) په سلسله کښې حضرت شیخ الهند رحمته الله یوه قاعده بیان کړې ده. د هغې خلاصه دا ده. چه په بخاری شریف کښې تقریباً د سلو نه زیات مقامات داسې دي. چه هلته کښې صرف ترجمه الباب مذکور دي. خو د هغې لاتدې هیڅ یو مسند حدیث نشته. دغه تراجم په مجردو تراجمو سره تعبیر کولې شی. ځکه چه دا مجرد تراجم دی. چه مسند حدیث پکښې ذکر نه وی. بیا ددې دوه قسمونه دی.

① بعضې تراجم داسې دي. چه هلته امام بخاری رحمته الله ترجمه قائم کړې ده. او دهغې لاتدې نې مسند حدیث نه دي ذکر کړي. البته آیت. یا معلق حدیث. یا څه اثر نې ذکر کړي دي. داسې تراجم تقریباً دوه اتیا (۸۲) دی دي ته. . تراجم محرده غیر محضه. . وانی.

(۱) فتح الباری (۱/۱۱۱)

(۲) المصدر السابق

(۳) لامع الداری (۵۱۲، ۳)

(۴) تعليقات لامع الداری (۴۱۲)

⑦ بعضی تراجم داسې دی چه هلته امام بخاری رحمته الله علیه آیت نه ترجمه جوړه کړې ده. د هغې لاندې ئې نه څه مسند حدیث ذکر کړې دي. او نه ئې څه معلق حدیث، یا څه اثر ذکر کړې دي. د داسې تراجمو تعداد تقریباً څوارلس دي. دې ته، تراجم مجردة محضه صوریه، وئیلې شی. د صوریه وئیلو وجه دا ده چه دا تراجم صورتاً د دلیل نه خالی دي. گنی په حقیقت کښې د دلیل نه خالی نه دي. ځکه چه د مصنف رحمته الله علیه کومه دعوه ده. هغه ددې دلیل دي. گویا دا داسې شوه. لکه چه وئیلې شی «دعوی دلیلها معهما»

⑧ بعضی تراجم داسې دی چه هلته امام بخاری رحمته الله علیه د خپل قول نه ترجمه جوړه کړې ده. د آیت نه ئې نه ده جوړه کړې. او بیا ئې ددې لاندې د آیت، مسند یا معلق حدیث یا اثر وغیره نه هیڅ نه دی ذکر کړی. داسې تراجم تقریباً نهه دي. دهغې نوم، تراجم مجردة حقیقه، دي. په دې کښې رومبو دواړو قسمونو ته د هیڅ دلیل ضرورت نشته. ځکه چه قسم اول سره د آیت یا معلق حدیث یا اثر په صورت کښې دلیل موجود دي. او په دویم قسم کښې دعوه او دلیل یو دي. بس صرف دومره فرق دي. چه په قسم اول کښې د دعوي نه پس دلیل دي. او په دویم قسم کښې د دعوي سره دلیل دي.

لېته دلته دومره سوال ضرور پیدا کیږي. چه مؤلف د خپل عام طرز خلاف ولې اوکړل؟ ددوی عادت خو دا دي. چه هغوی د ترجمې راوړلو نه پس مسند حدیث راوړلې وي. اوس کیدي شی چه ددې وجه دا ده. چه مؤلف ته هیڅ حدیث ددوی د شرط مطابق ملاو نشو. یا دا اووئیلې شی. چه مؤلف وړاندې یا روستو یو حدیث داسې ذکر کړې دي. چه د هغې نه دا ترجمه ثابتیږي. مؤلف د تکرار نه د بچ کیدو په وجه، یا د طالبانو د تشخیص اذهان (ذهن تیزول) په غرض سره مسند حدیث ددې ترجمې سره ذکر نکړو.

ترکومه پورې چه د دریم قسم تعلق دي. نو ددې متعلق عرض دي. چه نيزدې نيزدې یو روایت داسې ضرور وي. چه ددې نه دا ترجمه راوځي. سوا د دوو دریو تراجمو نه، چه هلته سیزدې هیڅ روایت نشته. خو هغه بالکل بې دلیل نه دی. بلکه لږ لږې وړاندې یا روستو به یو روایت داسې ضرور ملاوېږي چه د هغې نه به دا ترجمه ثابتیږي. (۱)

نو اوس به مونږ دا وایو. چه دا ترجمه د مجردو تراجمو د قسم اول څنې دي. یعنی دا، ترجمه مجردة غیر محضه، ده. او د ترجمې دلیلونه هغه دواړه آیتونه دي. کوم چه ددې لاندې ذکر کړې شوی دی

پاتې شوه دا خبره چه مؤلف مسند حدیث ولې ذکر نکړو؟ ددې منشاء خودا ده چه دوی ته هیڅ یو حدیث د شرط مطابق ملاو نشو. یا دا اووئیلې شی. چه نيزدې د یو روایت نه ددوی مدعا ثابتیږي. او دغه روایت د راتلونکي باب لاندې راوان دي، «کاسبق بیهانه»

او حضرت شیخ الهند رحمته الله علیه فرماني په دې باب کښې ئې مسند حدیث بیان نکړو. دوه آیتونه کوم چه ترجمې سره ذکر دی و د ترجمې د اثبات دپاره هر یو آیت کافی دي. په هغې ئې

اکتفاء او کرله. ددې نه علاوه په کتاب العلم کېنې ځانې په ځانې مسنده احادیث چه په فضیلت د علم باندې دلالت کوی. کثرت سره موجود دی.

فائده یاد ساتی: چه هسې خو په فضیلت د علم کېنې ډیر حدیثونه دی. په هغې کېنې د تولو نه زیات واضح روایت د حضرت ابوهریره رضی الله عنه حدیث «ومن سلك طريقاً يلتمس فيه علماً سهل الله

له به طريقاً إلى الجنة.....» چه ددې تخریج امام مسلم رحمته الله علیه کړې دي. (۱) چونکه ددې په سند کېنې لږ کلام دي. او دا د امام بخاری رحمته الله علیه د شرط موافق نه وو. په دې وجه دوی دا حدیث

نقل نکړو. تفصیل به انشاء الله په «باب العلم قبل القول والعمل» کېنې راشی.

ده تکرار فی التوجه، اعتراض، دهغې جواب او د ترجمې مقصود. دلته په دې خبره هم پوهیدل پکار

دی. چه امام بخاری رحمته الله علیه بعینه هم دا ترجمه روستو د «باب رفع العلم و هو العلم» نه پس هم قائم کړې ده. سوال دا دي. چه دا تکرار د کوم غرض دپاره دي؟ علامه عینی رحمته الله علیه فرماني:

چه په صحیح نسخو کېنې دلته د «کتاب العلم» نه پس د «باب فضل العلم» د سره

وجود نشته. بلکه براه راست «وقول الله تعالى.....» دي. او که د نورو نسخو مطابق اومنلې

شی. چه دلته «باب فضل العلم» ترجمه موجود ده. نو تفریق به په دې طریقه کولې شی. چه

دلته د علماو فضیلت بیانول مقصود دي. او روستو په راتلونکې باب کېنې د علم فضیلت

بیانول مقصود دي. نو تکرار لازم نشو. (۲)

علامه کرمانی رحمته الله علیه فرماني. چه په دواړو بابونو کېنې تکرار نشته. ځکه چه لته د «باب فضل

العلم» نه فضیلت د علم مراد دي. او په راتلونکې باب کېنې «باب فضل» په معنی د

«فضله» یعنی زائد دي. گویا امام بخاری رحمته الله علیه دا فرمائیل غواړی. چه که علم زائد وی. نو

په هغې څه اوکړې شی. دوی چه هلته کېنې کوم روایت پیش کړې دي. یعنی «وینا انا دلم

أوتيت بقدّم لاین، فشهت حق لی لأری الرق یخرج من أظفاری، ثم أظیت فضل من یرین الغلاب، قالوا: فما

أولته یا رسول الله؟ قال: العلم» ددې نه معلومه شوه. چه بل ته ورکول جائز دی. (۳)

او د علم زائد کیدو مختلف صورتونه دی.

① یو دا چه سړې د خپل ضرورت نه زیاتې مسئلې زده کړی. مثلاً یو گوند سړې دي. هغه

پخپله د جهاد قابل نه دي. خو د جهاد مسئلې زده کړی. چه نورو خلقو ته یې اوښانی. (۴)

② دویم صورت دا دي. چه د یو استاذ نه خپل مقصود حاصل شوې وی. نو د هغه وخت فارغ

(۱) صحیح مسلم (۳۴۵۱۲) کتاب الذکر والعداء والتوبة والإستغفار باب فضل الإجتماع علی تلاوة القرآن وعلی الذکر) _

(۲) عمدة القاری (۳۱۲) و (۸۵۱۲) _

(۳) شرح الکرماني (۳۱۲) _

(۴) الأبواب والتراجم از شیخ الهند قدس الله سره (ص. ۵۰) _

کړې شی. چه نور خلق دده نه علم حاصل کړی

② دریم صورت دا دې. چه سړی سره د ضرورت نه زیات کتابونه دی. نو هغه دا بل کس ته ورکړی (۱)

علامه کرمانی دلته دا بیان کړی دی. (۲) خو کله چه هغه په دویم مقام باندې اورسیدو. نو هلته هغوی د... فضل، نه فضیلت مراد واخستلو. او ددې تقریر نهې شروع کړو. (۳)
حافظ ابن حجر رحمته الله علیه هم دا توجیه اختیار کړې ده. چه دلته د... فضل، نه مراد فضیلت مراد دې. حالانکه هلته د... فضل، نه... فضله، یعنی زیادت مراد دې. (۴) والله اعلم بالصواب.
ددې پوره تقریر نه د ترجمه الباب مقصد هم واضح شوی دې.

۲- باب مَنْ سَبَلَ عِلْمًا وَهُوَ مُسْتَغْلٌ فِي حَدِيثِهِ فَأَتَمَّ الْحَدِيثَ ثُمَّ أَجَابَ السَّائِلَ

ددې باب ماقبل باب سره مناسبت. ماقبل کښې دعلم فضیلت بیان شوی دې. او د اهل علم دپاره ددې علم په وجه د ډیرو درجو وعده ده. په دې وجه نبی کریم صلی الله علیه و آله ته هم په علم کښې د زیادت طلب کولو حکم ورکولې شی. نو مونږ ته هم پکار دی. چه مونږ دعلم زیادت طلب کړو. او په علم حاصلولو کښې د زړه د اخلاصه عمل شروع کړو. اوس امام بخاری رحمته الله علیه فرمائی. چه په علم کښې د زیادت طلب کولو طریقه دا ده. چه د اهل علم نه سوال اوکړې شی. ددې نه به په علم کښې اضافه کیږي. ددې سره سره امام بخاری رحمته الله علیه د سوال په باره کښې یوڅو آداب بیانوي. چه دا د معلمینو دپاره هم دی. او متعلمینو دپاره هم دی. والله اعلم.
علامه عینی رحمته الله علیه فرمائی. چه په تیرشوی باب کښې د عالمانو د فضیلت ذکر دې. او په دې باب کښې د مسئولینو عالمانو حال مذکور دې. چه دهغوی نه د مسئلو معلومات کولې شی. گویا دا نهې ښودلې ده. چه د مشکلو مسئلو د هغه عالمانو او فضلاء عاملینو نه تپوس کولې شی. کوم چه په ﴿يَرْفَعُ اللَّهُ الَّذِينَ آمَنُوا مِنْكُمْ وَالَّذِينَ أُوتُوا الْعِلْمَ دَرَجَاتٍ﴾ کښې داخل دی. دا توجیه په دې صورت کښې ده. چه مونږ دلته... باب فضل العلم، موجود اومنو، کماهوږ بعض النسخ،

اوکه دلته... باب فضل العلم، موجود نه وی. نو د مذکوره باب نه به د کتاب العلم شروع کولو نکته دا وی. چه دلته چونکه دا ونیلی شوی دی. چه... العلم سوال و جواب، دغه شان ونیلی شوی دی.، السوال لصف العلم، ددې نه د علم په طلب کښې د سوال او جواب اهمیت

(۱) حاشية السندی علی صحيح البخاری (۴۹۱۱)۔

(۲) شرح الکرمانی (۳۱۲)۔

(۳) شرح الکرمانی (۶۳۱۲)۔

(۴) فتح الباری (۱۸۰۱۱)۔

معلوم شو په دې وجه ددې باب نه ،، کتاب العلم ،، شروع کړي شوې دې. (۱) والله اعلم.
د ترجمه الباب مقصد دلته د ترجمه الباب نه د امام بخاری رحمه الله د غرض په سلسله کښې
څلور اغراض مشهور دي.

① د عامو شارحینو رانې دا ده. چه امام بخاری رحمه الله دا فرمائیل غواړي. چه د سوال کونکي
جواب فوراً ورکول ضروري نه دي. (۲) لکه چه امام ابن حبان رحمه الله په دې حدیث باندې ترجمه
منعقد کړې ده. «ذکر الغیر الدال علی إجابة السائل من العلم من إجابة السائل علی الفور» خو
ددې لحاظ ضروري دې. چه دا هغه وخت دې. کله چه سوال فوری مطلوب نه وي. ګڼې فوراً
جواب ورکول ضروري دې. که جواب ورنکړي شو. نو وخت به تیر شي. مثلاً یو کس د رمي
کولو دپاره روان دي. او د رمي په باره کښې د مسئلې تپوس کوي. نو فوراً جواب ورکول
پکار دي. ګڼې ددې وخت به تیر شي.

د صحیح مسلم او نسائي په یو روایت کښې دي. «قَالَ أَبُو رُلَاعَةَ اسْتَحْيَتْ إِلَى أَبِي هُرَيْرَةَ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ وَهُوَ يَتَكَلَّمُ قَالَ فَقُلْتُ يَا رَسُولَ اللَّهِ رَجُلٌ غَرِيبٌ جَاءَ يَسْأَلُ عَنْ بَيْنَةٍ لَا يَدْرِي مَا بَيْنُهُ قَالَ فَأَجَلْ عَلَى رَسُولِ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ وَتَرَكَ عُلْبَتَهُ عَنِّي اسْتَحْيَى إِلَيَّ فَلَمْ يَكْرِهِي حَسْبَتْ كَوَاتِمُهُ حَبِيدًا قَالَ فَتَعَدَّ عَلَيْهِ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ وَجَعَلَ يُعَلِّقُنِي وَمَا عَلَّمَهُ اللَّهُ ثُمَّ لَمْ أَلْقَ عُلْبَتَهُ فَقَامَتْ آخِرُهَا» (اللفظ لمسلم).

② حضرت شاه ولي الله رحمه الله دخپل شيخ ابو طاهر مدني رحمه الله نه نقل کوي. چه د امام بخاری
مقصد ددې باب نه دا ښودل دي. چه که د سائل د سوال فوراً جواب ورنکړي شي. بلکه
عالم پخپل کار کښې مصروف پاتې شي. نو دا په کتمان د علم کښې داخل نه دي. په کوم چه
وعید وارد شوې دي. «من سئل عن علم فكتسه الجبهه الله يلعنهم من دار يوم القيامة» (اللفظ لابي
داود)، بلکه کتمان د علم خو دا دي. چه مطلقاً جواب ورنکړي. یا ورکړي. خو د وخت تیریدو
نه پس نه ورکړي. (۳)

③ دریم غرض دا دي. چه امام بخاری رحمه الله عالم ته ادب ښودلې دي. او دا نه خودلې ده. که د
مشغولیدو په وخت دده نه سوال اوکړي شي نو سائل ته د زورنې او ملامته کولو ضرورت

(۱) عمدة القاری (۴۱۲)۔

(۲) لامع الدارۃ (۶۱۲) الأبواب والترام از شيخ الهند رحمه الله (ص ۴۳)۔

(۳) الإحسان بترتيب صحيح ابن حبان (۲۶۸۱۱) کتاب علم رقم الحديث (۱۰۴)۔

(۴) صحيح مسلم (۲۸۷۱۱) کتاب الجمعة فصل في إجابة الخطيب لمن سأله عن شيء من الدين أو غيره وسنن
النسائي (۳۰۲۱۲) خاتمة كتاب الزينة باب الجلوس على الكراسي)۔

(۵) أخرجه أبوداود في سننه في كتاب العلم باب كراهية منع العلم رقم ۳۶۵۸ والترمذی في جامعه في
كتاب العلم باب ما جاء في كتمان العلم رقم ۲۶۴۹ وابن ماجه في سننه في المقدمة باب من سئل عن علم
فكتسه رقم ۲۶۱، ۲۶۶ من حديث أبي هريرة (هـ)۔

(۶) شرح تراجم أبواب البخاری للشاه ولي الله رحمه الله۔

نشته بلکه خپل کار دې پوره کړی. ددې نه پس دې د سائل د سوال جواب ورکړی. لکه څنگه چې نبی کریم ﷺ کړی دی.

خو دلته به هم دهغه قید ملحوظ وی. کوم چه د رومبې غرض لاندې بیان کړې شوې دې. یعنی که د سوال جواب فوراً مطلوب نه وی. نو په دې صورت کښې سائل نه په دې وخت کښې اعراض کولې شی. گڼی فوراً جواب ورکول پکار دی. (۱)

⑤ څلورم غرض دا دې چه امام بخاری رحمته الله علیه طالب علم ته ادب ښودلې دې. متعلم ته نې تعلیم ورکړې دې چه که استاذ مصروف وی. نو فوراً سوال کول پکار نه دی بلکه ددوی د فارغ کیدو انتظار کول پکار دی. کله چه دوی فارغ شی. نو بیا دې سوال اوکړې شی. دلته به هم دهغه قید لحاظ ساتلې کیږی. چه سوال اهم، ضروری او فوری مطلوب نه وی. که داسې وی نو فوراً د سوال کولو اجازت دې. (۲)

حدیث باب

۴۴- ((حَدَّثَنَا مُحَمَّدُ بْنُ سِنَانٍ قَالَ حَدَّثَنَا فُلَيْحٌ رَوَى عَنْ إِبْرَاهِيمَ بْنِ الْمُنْذِرِ قَالَ حَدَّثَنَا مُحَمَّدُ بْنُ فُلَيْحٍ قَالَ حَدَّثَنِي أَبِي قَالَ حَدَّثَنِي هِلَالُ بْنُ عَلِيٍّ عَنْ عَطَاءِ بْنِ يَسَارٍ عَنْ أَبِي هُرَيْرَةَ (۳) قَالَ قَالَ نَبِيُّ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ فِي فُجَيْسٍ يُحَدِّثُ الْقَوْمَ جَاءَهُ أُغْرَابٌ فَقَالَ مَتَى السَّاعَةُ فَمَضَى رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ يُحَدِّثُ فَقَالَ بَعْضُ الْقَوْمِ سَمِعَهُ مَا قَالَ فَكَرِهَ مَا قَالَ وَقَالَ بَعْضُهُمْ بَلْ لَمْ يَسْمَعْ حَتَّى إِذَا قَضَى حَدِيثَهُ قَالَ أَيْنَ أَرَاهُ السَّابِلَ عَنِ السَّاعَةِ قَالَ مَا أَنَا يَا رَسُولَ اللَّهِ قَالَ فَإِذَا ضَيِّعَتِ الْأَمَانَةُ فَانْتَظِرِ السَّاعَةَ قَالَ كَيْفَ إِصَاعَتَهَا قَالَ إِذَا وَثِدَ الْأَمْرَ إِلَى غَيْرِ أَهْلِهِ فَانْتَظِرِ السَّاعَةَ))

رجال الحديث

① محمد بن سنان رحمته الله علیه: دا ابوبکر محمد بن سنان (هکس السین المهملة وتخفيف النون الأولى)

(۱) عوفی (بفتح المعین المهملة وبعدها واو مفتوحة فاق) (۲) باهلی بصری دې. عوفه د ازد قبیلې یوه څانگه ده. په دې خاندان کښې د راتلو په وجه ،، عوفی ،، ونیلي شې. (۳)

فتح الباری (۱۴۲۱)۔

(المصدر السابق)۔

(۱) قوله: عن أبي هريرة رحمته الله علیه الحديث أخرجه البخاري في كتاب الرقاق أيضاً باب رفع الأمانة (۶۴۹۶) ولم يخرجها أحد من أصحاب أصول الستة سوى البخاري رحمته الله علیه انظر تحفة الأشراف (۲۷۷/۱۰) وعمدة القاري (۵۱۲)

(المغني (ص. ۴۱)۔

(المصدر السابق)۔

(تهذيب الكمال (۳۲۰ / ۱۲۵)۔

دوی ابراهیم بن طهمان، جریر بن حازم، سلیم بن حیان، فلیح بن سلیمان، نافع بن عمر جمحی او هیشم بن بشیر رضی اللہ عنہ و غیره نه روایت حدیث کوی.

ددوی نه روایت کونکو کنبی امام بخاری، امام ابوداؤد، ابو مسلم ابراهیم بن عبدالله کجی، ابوقلابه عبدالملک بن محمد الرقاشی، ابو حاتم محمد بن ادريس رازی، محمد بن الاشعث السجستانی او محمد بن يحيى ذهلی رضی اللہ عنہ و غیره دی. (۱)

امام ابو حاتم رضی اللہ عنہ فرمائی،، صدوق،، (۲)

امام يحيى بن معين رضی اللہ عنہ فرمائی،، ثقہ،، (۳)

ابن قانع رضی اللہ عنہ فرمائی،، کان صالحاً،، (۴)

امام دارقطنی رضی اللہ عنہ فرمائی،، ثقہ،، (۵)

مسلم رضی اللہ عنہ فرمائی،، ثقہ،، (۶)

حافظ ابن حجر رضی اللہ عنہ فرمائی،، ثقہ ثبت،، (۷)

ابن حبان رضی اللہ عنہ دوی لره په ،، کتاب الثقات،، کنبی ذکر کرې دي. (۸)

په ۲۲۳ھ کنبی ددوی وفات شوې دي. (۹)

① فلیح: دا فلیح (بالتصفيين بن سليمان بن ابي المغيرة بن حنين خزاعي، اسلمی مدنی دي. ابو يحيى ددوی کنیت دي. ددوی د نيکه ابوالمغيره نوم رافع يا نافع دي. پخپله ددوی نوم عبدالملک دي. او فلیح ددوی لقب دي. لقب په نوم باندې داسې غالب شو. چه په نوم سره دوی د سره پیژندلې کيږي هم نه. (۱۰)

دوی د ربيعه بن ابي عبدالرحمن، سعيد بن حارث انصاري، ابو حازم سلمه بن دينار مدنی، سهيل بن ابي صالح، عبدالرحمن بن القاسم بن ابي بكر الصديق، عثمان بن

(د شیوخ اوتلامذه د تفصيل دپاره اوگوری) تهذيب الكمال (۳۲۱/۲۵، ۲۲۳) وسير أعلام النبلاء (۳۸۵، ۳۸۵/۱۰) _

(تهذيب الكمال (۳۲۲/۲۵) وسير أعلام النبلاء (۳۸۶/۱۰) الكاشف للذهبي (۱۷۶/۲) رقم (۴۸۹۰) _

(تهذيب التهذيب (۲۰۶/۹) _

(المصدر السابق) _

(المصدر السابق) _

(المصدر السابق) _

(تقريب التهذيب (۴۸۲) رقم (۵۹۳۵) _

(النفقات لابن حبان (۷۹/۹) _

(خلاصة الخزرجي (ص. ۳۳۹) و غیرها من المراجع المذكورة) _

(تهذيب الكمال (۳۱۸، ۳۱۷/۲۳) وسير أعلام النبلاء (۳۵۱/۷، ۳۵۲) _

عبدالرحمن تیمی، نافع مولیٰ ابن عمر، نعیم بن عبداللہ المجرم و یحییٰ بن سعید انصاری رحمہم اللہ وغیرہ نہ روایت کوی۔

ددوی نہ علم حدیث حاصلونکو کنبیٰ زیاد بن سعد، زید بن ابی انیسہ جزری، سرج بن العمان، سعید بن منصور، عبداللہ بن المبارک، محمد بن سنان عوقی، ددوی خونہ محمد بن فلیح، ابوداؤد طیالسی، ابوالربیع الزهرانی او ابو عامر العقدی رحمہم اللہ وغیرہ دی۔ (۱)
اکثر انہ د رجالو ددوی تضعیف کری دی لکہ چہ امام یحییٰ بن معین رحمہم اللہ فرمائی،
ضعیف، (۲)

دغہ شان عباس دوری رحمہم اللہ د ابن معین رحمہم اللہ نہ نقل کری دی «لیس بقوی، ولا یحتج بہ حدیثہ، وهو دون الدر اور دی، والدر اور دی اُتہ منہ» (۳)

امام ابو حاتم رحمہم اللہ فرمائی، «لیس بقوی»، (۴)

امام ابوداؤد رحمہم اللہ فرمائی، «لا یحتج بفلیح»، (۵)

امام نسائی رحمہم اللہ فرمائی، «لیس بالقوی»، (۶) او امام نسائی رحمہم اللہ فرمائی، «ضعیف»، (۷)

حاکم ابو احمد رحمہم اللہ فرمائی، «لیس بالمستند عندهم» (۸)

امام علی بن المدینی رحمہم اللہ فرمائی، «کان قلیلاً وأخوہ عبد الحمید ضعیفین» (۹)

البتہ د امام دارقطنی رحمہم اللہ نہ ددوی پہ بارہ کنبیٰ توثیق منقول دی۔ ہفہ ددوی پہ بارہ کنبیٰ پخیل کتاب الضعفاء کنبیٰ فرمائی، «ثقة»، (۱۰) خود دوی پہ بارہ کنبیٰ، لاہل پہ، ہم منقول دی۔ (۱۱) دغہ شان دوی فرمائی، «سہیل بن ابی صالح غیر من فلیح بن سلیمان» (۱۲) حالانکہ سہیل

(۱) د شیوخ اوتلامذہ د تفصیل دپارہ اووری پورتنی حوالی اوتہذیب التہذیب (۳۰۳۸) وتذکرۃ الحفاظ (۲۲۳۱)۔

(۲) تاریخ عثمان بن سعید الدارمی عن ابی زکریا یحییٰ بن معین فی تجرید الرواۃ وتعلیلہم (ص ۱۹۰) رقم ۶۹۵
(۳) تہذیب الکمال (۳۲۰۱۲۳)۔

(۴) المصدر السابق۔

(۵) میزان الاعتدال (۳۶۶۱۳)۔

(۶) کتاب الضعفاء والمتروکین للنسائی (المطبوع مع التاريخ الصغير والضعاء الصغير للبخاری (۴۰۱)۔

(۷) تہذیب التہذیب (۳۰۴۱۸)۔

(۸) المصدر السابق۔

(۹) المصدر السابق۔

(۱۰) تعلیقات الکاشف (۱۲۵۱۲) رقم ۴۴۹۶۔

(۱۱) حاشیہ سبط ابن عجمی بہامش الکاشف (۱۲۵۱۲) ومیزان الاعتدال (۳۶۶۱۳)۔

(۱۲) تعلیقات الکاشف (۱۲۵۱۲)۔

بن ابی صالح د جرح او تعدیل امامانو په نیز زیات مضبوط راوی نه دي. (۱) نو د امام دارقطنی رحمه الله دوی لره د... نه...، گرځولو مقصد هم د... لا یاس به... درجه ثابتول دي. (۲) ددوی په حالاتو باندې مجموعی طور باندې نظر اچولو سره چه کومه خبره ثابتیږي. هغه دا ده چه دا نه صرف د شیخینو بلکه د اصول سته راوی دي. امام بخاری او امام مسلم رحمهما الله ددوی په احادیثو باندې اعتماد کړې دي. (۳) بیا په قول د حافظ ابن حجر رحمه الله ددوی کوم روایات چه په بخاری شریف کښې دي په هغې کښې د اکثر و تعلق... مناقب... او... رفاق... سره دي بیا امام بخاری رحمه الله په دوی باندې هغه اعتماد هم نه دي کړې. کوم اعتماد نه چې چه په امام مالک او ابن عیینه رحمهما الله او ددوی پشان نورو حضراتو باندې کړې دي. (۴) هم دا وجه ده چه حافظ ابن عدی رحمه الله ددوی په حالاتو باندې تفصیل سره تبصره کړې ده هغه لیکي: «و فلیح احادیث صالحة یرویهها، ویروی عن نافع عن ابن عمر نسخة، ویروی عن هلال بن علی عن عبد الرحمن بن أبی عمرة، عن أبی هريرة أحادیث، ویروی عن سائر الشيوخ من أهل المدينة، مثل أبی النضر وغيره أحادیث مستقيمة وغرائب، وقد اعتمد الهخاری فی صحیحه، وروی عنه الكثير، وقد روی عنه زید بن أبی أنيسة، وهو عندي لا یأس به» (۵)

دغه شان حافظ ذهبی رحمه الله ددوی په باره کښې د جرح او تعدیل د امامانو کلام نقل کولو نه پس لیکي: «و حدیثه فی رتبة الحسن» (۶)

خلاصه دا چه فلیح بن سلیمان د عامو محدثینو په نیز قابل د احتجاج نه دي البته امام بخاری رحمه الله چونکه د حدیث د صحت په سلسله کښې د حد نه د زیات تحری (احتیاط) نه کار اخلي په دې وجه امید هم دا دي چه ددوی کوم روایات په صحیح بخاری کښې دي هغه یې اصل نه دي.

په ۱۶۸ هـ کښې ددوی وفات وشو. (۷) رحمه الله تعالی رحمة واسعة،

تنبیه فلیح بن مسلم د بخاری او مسلم د راویانو څنې دي ددې باوجود محدثینو او د رجال امامانو دوی لره مطلق قبول نکړو بلکه د امام بخاری رحمه الله نه وړاندې تیر شوی محدثین او دغه شان ددوی نه پس را تلونکی علماء محدثین په دوی باندې ښه ډیر کلام کړې دي نو

۱- ابن معین رحمه الله فرماني: (هو مثل العلاء وليسا بحجة) امام ابو حاتم رحمه الله فرماني: ((لا يحتج به) (الكشاف

للذهبي (٤٧١١) رقم (٢١٨٣).

۲- تعليقات الكاشف (١٢٥١٢).

۳- هدي الساري (ص. ٤٣٥).

۴- المصدر السابق.

۵- الكامل لابن عدی (٣٠١٦).

۶- تذكرة الحفاظ (٢٢٤١١).

۷- تفریب التهذیب (٤٤٤٨) رقم (٥٤٤).

ددې نه معلومه شوه. چه بعضو حضراتو د صحيح بخاری په هر راوی باندې كوم حكم

لگولې دې، «هذا جاز القنطرة»، (۱) دا مطلقاً مقبول نه دې.

دغه شان دلته دا خبره هم ياد ساتئ: چه حافظ ابن حجر رحمته الله ليکلی دی. چه د امام بخاری رحمته الله په کومو راويانو باندې کلام شوې دې. هغه عام طور باندې ددوی شیوخ دی. او بيا ددوی حدیثونه هغوی کثرت سره نه ذکر کوي. (۲)

خو دلته دواړه خبرې نشته. ځکه چه فلیح د امام بخاری رحمته الله شیخ نه دې بلکه د شیخ شیخ نې دې. او ددوی نه کثرت سره احادیث هم اخلي. لکه چه وړاندې دحافظ ابن عدی رحمته الله قول

تیر شوې دې «وقد اعتمدنا البخاری فی صحیحہ وروی عنه الکثیر»، «فقطه»،

⑤ ابراهیم بن المنذر: دا ابراهیم بن المنذر بن عبدالله بن المنذر بن المغيرة قرشي، اسدي حزامي مدني دې. ددوی کثرت ابو اسحاق دې. (۳)

دوی دابوضمره انس بن عياض، سفیان بن عيينه، عبدالله بن نافع الصانغ، عبدالله بن وهب مصري، ابوبکر عبدالحميد بن ابی اويس، عبدالرحمن بن المغيرة او محمد بن فليح بن سليمان رحمته الله وغيره نه روايت د حديث کوي.

ددوی نه روايت کونکو کښې امام بخاری، امام ابن ماجه، احمد بن ابی خيثمه، زهير بن حرب، عبدالله بن عبدالرحمن الدارمي، ابوزرعه عبيدالله بن عبدالکريم رازی، عثمان بن سعيد دارمي، ابوحاتم محمد بن ادريس رازی، او مصعب بن ابراهيم بن حمزه زبيري رحمته الله وغيره دي. (۴)

ددوی په باره کښې دجرح او تعديل دعالمانو رحمهم الله اقوال امام نسائي رحمته الله فرماني «ليس به بأس» (۵) صالح بن محمد جزره رحمته الله فرماني، «صدوق»، (۶)

امام ابوحاتم رحمته الله فرماني، «صدوق»، (۷)

امام يحيى بن معين رحمته الله فرماني، «ثقة»، (۸)

صاحب خلاصة فرماني «وثقه ابن معين، والنسائي وأبو حاتم والدارقطني». (۹)

(۱) هدى السارى (۳۸۴) الفصل التاسع _

(۲) هدى السارى (ص. ۱۱ و ۱۲) الفصل الثانى ونزه النظر (۳۷) والنكت على كتاب ابن الصلاح (ج ۱) ۲۸۸، ۲۸۷.

(۳) تهذيب الكمال (۲۰۷۱۲)

(۴) د شيوخ او تلازمه د تفصيل دپاره اوورئ، تهذيب الكمال ۲۰۷۱۲، ۲۰۹ _

(۵) تهذيب الكمال (۲۰۹۱۲) _

(۶) المصدر السابق _

(۷) تهذيب الكمال (۲۰۱۱۲) _

(۸) تهذيب الكمال (۲۰۹۱۲) _

(۹) خلاصة تهذيب الكمال (ص. ۲۲) _

امام دار قطنی رحمته الله فرماني، «ثقة»، (١)

ابن حبان رحمته الله دوی لره په کتاب الثقات کښي ذکر کړي دي. (٢)

حافظ ابن حجر رحمته الله فرماني «أحد الأئمة، وثقة ابن معين، وابن وضاح، والنسائي، وأبو حاتم، والدارقطني» (٣)

البته زکريا بن يحيى ساجي رحمته الله فرماني «بلغني أن أحمد بن حنبل كان يتكلم فيه، ويذمه، وقصد إليه بهفداد، ليسلم عليه، فلم يأذن له، وكان قد ملأ ابن أبي داود، قاصداً من المدينة، عند المناكير» (٤)

خو ابو الفتح ازدي رحمته الله فرماني «إبراهيم هذا في عداد أهل الصدق، وإن أحدث بالمناكير الشيوع الذين روى عنهم فأما هو فهو صدوق» (٥)

هم دا خبره خطيب بغدادی رحمته الله فرماني لي ده چه «أما المناكير فقلما توجد في حديثه، إلا أن تكون عن المجهولين ومن ليس بشهور عند محدثين، ومع هذا فإن يحيى بن معين وغيره من الحفاظ كانوا يرضونه ويوثقونه» (٦)

ترکومه پوري چه د امام احمد رحمته الله د کلام تعلق دي. نو دا په مسئله د خلق قرآن کښي. ددوی د څه توقف او بيا ابن ابي داود سره ددوی د حاضري په وجه وو. لکه چه علامه تاج الدين سبكي رحمته الله فرماني «قد كان حصل عند الإمام أحمد رحمته الله منه شيء لأنه قيل: غلط في مسنة القرآن، لكنه مجيب في الجواب» (٧) «قلت (القاتل: السبكي) وأرى ذلك منه تقية وخوفاً، ولكن الإمام أحمد شديد في صلابته، جزالة الله عن الإسلام غيراً، ولو كلف الناس ما كان عليه أحمد لم يسلم إلا القليل» (٨)

دغه شان حافظ ابن حجر رحمته الله فرماني «وتكلم فيه أحمد من أجل كونه دخل إلى ابن أبي داود» (٩) خلاصه دا چه ابراهيم بن المنذر ثقة راوی دي. په دوی چه کوم معمولی کلام شوې دي. هغه قابل اعتبار نه دي. والله اعلم.

(١) تهذيب التهذيب (١٦٧١) -

(٢) الثقات لابن حبان (٧٣٨) -

(٣) هدى السارى (٣٨٨) -

(٤) تهذيب الكمال (٢١٠١٢) -

(٥) طبقات الشافعية الكبرى (٢٣٢١١) -

(٦) تاريخ بغداد (١٨١٦) -

(٧) قوله: مجيب في الجواب (أى لم يبينه أنظر المجمع الوسيط (٨٥٥١٢) -

(٨) طبقات شافعية الكبرى (٢٣٢١١) -

(٩) هدى السارى (ص. ٣٨٨) -

ددوی وفات په ۲۳۶ هـ کښې شوې دې. (۱)، رحمه الله تعالی رحمة واسعة،

⑤ محمد بن فلیح: دا ابو عبدالله محمد بن فلیح بن سلیمان اسلمی خزاعی دې. (۲) ددوی د پلار فلیح بن سلیمان حالات هم په دې باب کښې تیر شوی دی
ددوی د سفیان ثوری، موسی بن عقبه، هشام بن عروه، یونس بن یزید
ایلی او د خپل پلار فلیح بن سلیمان رضی الله عنه وغیره نه علاوه د ډیرو محدثینو نه احادیث روایت
کړي دی
ددوی نه احادیث روایت کونکو کښې ابراهیم بن حمزه زبیری، ابراهیم بن الحنذر حزامی،
محمد بن الحسن بن زباله مخزومی، محمد بن یعقوب زبیری او هارون بن موسی زهري
رضی الله عنه وغیره دي. (۳)

امام ابو حاتم رضی الله عنه فرماني: «ما به بأس، وليس بذلك القوي» (۴)

امام دارقطني رضی الله عنه فرماني: «ثقة، وقد روى عنه عبدالله بن وهب مع تقدمه» (۵)

امام ابن حبان رضی الله عنه دوی لره په کتاب الثقات کښې ذکر کړې دې. (۶)

البته امام يحيي بن معين رضی الله عنه په دوی باندې کلام کړې دې، لکه چه ددوی په پلار فلیح
باندې کلام کولو کښې فرماني: «فليح بن سليمان ليس بثقة ولا إسنه» (۷)

او ابو حاتم رضی الله عنه فرماني: «كان يحي بن معين يحمل على محمد بن فليح» (۸)

خو حقيقت دا دې، چه محمد بن فلیح ډیر زیات موثق (با اعتماد) راوی خو نه دې البته
ددوی حدیثونه قابل اعتماد ضرور دی، هم دا وجه ده، چه د امام يحيي بن معين رضی الله عنه په کلام
باندې د علم باوجود ابو حاتم رضی الله عنه فرماني: «ما به بأس، وليس بذلك القوي» دغه شان امام
دارقطني رضی الله عنه هم د دوی توثيق کړې دې.

حافظ ذهبی رضی الله عنه په دوی باندې کلام نقل کولو کښې لیکي: «و وثقه بعضهم، وهو أوثق من
أبيه» (۹)

(۱) الکاشف (۲۲۵/۱) رقم ۲۰۸ و تقریب التهذيب (ص. ۹۴) رقم ۲۵۳-

(۲) تهذيب الكمال (۲۹۹/۲۶)-

(۳) د شیوخ او تلامذه د تفصيل دپاره او گوري، تهذيب الكمال (۲۹۹/۲۶، ۳۰۰)-

(۴) تهذيب الكمال (۳۰۱/۲۶) و تهذيب التهذيب (۴۰۷/۹) و ميزان الإعتدال (۱۰۱/۴)-

(۵) تهذيب التهذيب (۴۰۷/۹)-

(۶) کتاب الثقات (۴۰۷، ۴۰۸، ۴۰۹، ۴۱۰)-

(۷) تهذيب الكمال (۳۰۰/۲۶) و تهذيب التهذيب (۴۰۷/۹)-

(۸) المصادر السابقة-

(۹) ميزان الإعتدال (۱۰۱/۴)-

ددې نه علاوه د حافظ ابن حجر رحمته الله علیه د تحقیق مطابق امام بخاری رحمته الله علیه ددوی ټول حدیثونه نه دی روایت کړي. بلکه د تحری نه پس یې منتخب احادیث اخستې دي چه د هغې متابعت موجود دي لکه څنگه چه هغه فرماني «وبعضها من هلال من انس بن مالك، ترويع على أكتافها عندنا، وله نسخة أخرى عندنا بهذا الإسناد، لكن من عهد الرحمن بن أبي عمرة، بدل عطاء بن يسار، وقد ترويع فيها أيضاً، وهي شاذية أحاديث»، «والله اعلم»،^(۱)

ددوی وفات په ۱۹۷ هـ کښې شوې دي^(۲)، رحمه الله تعالى رحمة واسعة، _

⑤ محمد بن فليح بن رافعيح بن سليمان: ددوی حالات ددې باب لاندې تیر شوی دي

⑥ هلال بن علي: دا هلال بن علي اسامه قرشي عامري مدني دي. دوی ته هلال بن ابی میمون، هلال بن ابی هلال او هلال بن اسامه هم ونيلې شي. گویا چه د یو سړي څلور نومونه دي.^(۳)، فتبه،

دوی د حضرت انس بن مالك رضي الله عنه نه علاوه د عبدالرحمن بن ابی عمره. عطاء بن يسار. ابو سلمه بن عبدالرحمن بن عوف او ابو میمون مدني رحمته الله علیه نه روایت کوي.

او ددوی نه روایت کونکو کښې زياد بن سعد. سعيد بن ابی هلال، عبدالعزيز بن ماجشون. فليح بن سليمان، امام مالك بن انس او يحيي بن ابی كثير رحمته الله علیه دي.^(۴)

امام ابو حاتم رحمته الله علیه فرماني، «شيخ يكتب حديثه»،^(۵)

امام نسائي رحمته الله علیه فرماني، «ليس به بأس»،^(۶)

ابن جبان رحمته الله علیه دوی لره په کتاب الثقات کښې ذکر کړې دي.^(۷)

امام دارقطني رحمته الله علیه فرماني، «ثقة»،^(۸) مسلمه بن قاسم اندلسي رحمته الله علیه فرماني، «ثقة قديم»،^(۹)

حافظ ذهبي رحمته الله علیه فرماني، «ثقة مشهور»،^(۱۰)

(۱) هدي الساري (۴۴۲) -

(۲) تقريب التهذيب (۵۰۲)، رقم ۶۲۲۸، والکاشف (۲۱۱۱۲) رقم ۵۱۱۶ _

(۳) تهذيب الكمال (۳۴۳۱۳۰) -

(۴) تهذيب الكمال (۳۴۴۱۹۰) -

(۵) تهذيب الكمال (۳۴۴۱۳۰) وتهذيب التهذيب (۸۲۱۱۱) _

(۶) المصادر السابقة _

(۷) كتاب الثقات (۵۰۵۱۵) -

(۸) تهذيب التهذيب (۸۲۱۱۱) _

(۹) المصدر السابق -

(۱۰) سير أعلام النبلاء (۵۲۶۵) ميزان الاعتدال (۳۱۱۱۴) _

حافظ ابن حجر رحمته فرمائی،، ثقہ،،» (۱)

یعقوب بن سفیان رحمته فرمائی «ہلال ثقہ حسن الحدیث، یروی عن عطاء بن یسار أحادیث حسناً، وحديثه یقام مقام الحجة» (۲)

دھشام بن عبدالمکک پہ آخری کلونو کنبی ددوی وفات اوشو (۳) او د هشام آخری کال ۱۲۵ھ دی (۴)،، رحمہ اللہ تعالیٰ رحمة واسعة،،

⑤ عطاء بن یسار: دا ابو محمد بن یسار بلالی مدنی دی۔ ام المؤمنین حضرت میمونہ رضی اللہ عنہا مولیٰ دی۔ ددوی حالات پہ.. کتاب الایمان.. کنبی د،، باب کفران العشیرہ و کفر دون کفر،، لاندی تیر شوی دی۔ (۵)

⑥ ابوہریرہ رضی اللہ عنہ: د حضرت ابوہریرہ رضی اللہ عنہ تفصیلی حالات پہ.. کتاب الایمان کنبی د،، باب أمور الایمان،، لاندی تیر شوی دی۔ (۶)

قوله: بَيَّنَّا النَّبِيُّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ فِي مَجْلِسٍ يُحَدِّثُ الْقَوْمَ جَاءَهُ أَعْرَابِيٌّ: نَبِيٌّ كَرِيمٌ پہ یومجلس کنبی خلقوسرہ خبری کولی۔ چہ یو اعرابی (دکلی اوسیدونکی) راغبی۔ دا اعرابی خو کو وو؟ حافظ ابن حجر رحمته فرمائی۔ چہ ددوی دنوم علم اوشو۔ (۷)

قوله: فَقَالَ مَتَى السَّاعَةُ فَمَضَى رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ يُحَدِّثُ فَقَالَ بَعْضُ الْقَوْمِ سَمِعَ مَا قَالَ فِكْرَةً مَا قَالَ وَقَالَ بَعْضُهُمْ بَلْ لَمْ يَمَعُ

دی اعرابی تپوس اوکرو۔ چہ قیامت بہ کله وی؟ رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم خپلہ خبرہ جاری اوساتلہ بعضو خلقو اوونیل۔ چہ هغوی د اعرابی خبرہ واوریدلہ۔ خو هغوی دا خبرہ ناخوبہ کرلہ۔ بعضو خلقو اوونیل۔ چہ هغوی صلی اللہ علیہ وسلم دسرہ ددہ خبرہ اوریدلی ہم نہ دہ۔

مطلب دا دی۔ چہ کله اعرابی د نبی کریم صلی اللہ علیہ وسلم نہ سوال اوکرو۔ او هغوی جواب ورنکرو۔ نو بعضو صحابو رضی اللہ عنہم اوونیل۔ چہ نبی کریم صلی اللہ علیہ وسلم دسرہ سوال ہم نہ دی اوریدلی۔ بعضو اوونیل۔ چہ سوال خو نبی کریم صلی اللہ علیہ وسلم اوریدلی دی۔ خو سوال ئی خوئیں نکرو۔ خککہ چہ نبی کریم صلی اللہ علیہ وسلم بہ د قیامت متعلق سوال نہ خوئینولو پہ دی وجہ نبی کریم صلی اللہ علیہ وسلم جواب ورنکرو خو زوستو ښکاره

(۱) تقریب التهذیب (۵۷۶) رقم (۷۳۴۴)۔

(۲) تعلیقات تهذیب الکمال (۳۰/۳۴۵) نقلًا عن المعرفة (۴۶۶۲)۔

(۳) تهذیب الکمال (۳۴۴۱۹۰)۔

(۴) الأعلام للزركشي (۸۶۱۸)۔

(۵) کشف الباری (۲۰۴۱۲)۔

(۶) کشف الباری (۶۵۹۱۱)۔

(۷) فتح الباری (۱۴۳۱)۔

شوه چه ددې سبب یو دریم امر وو. هغه داچه نبی کریم ﷺ خلقو سره په خبرو اترو کښې مصروف وو. گویا مصروفیت د جواب مانع وو او دا احتمال هم شته چه دوی د وحی په انتظار کښې جواب کښې تاخیر اوکړو.

د سوال په جواب کښې د تاخیر گنجائش وی او که نه وی؟ بیا که گنجائش وی نو څومره حده پورې وی؟ ددې اجمالی بیان د... ترجمه الباب د مقصد... لاندې مونږ کړې دې دلته د خلاصې په طور باندې بیا پوهه شی. چه د سوال د جواب تاخیر او د عدم تاخیر تعلق یو څو امورو سره دي.

① آیا د سوال تعلق عقیدې سره دي. او که عقیدې سره متعلق نه دي.

② سوال ضروری دي. او که غیر ضروری دي.

③ سوال د څه موقت امر په باره کښې دي. او د غیر موقت امر په باره کښې دي.

ښکاره ده. که سوال د عقیدې متعلق وی. او ضروری وی. نو ددې جواب فوراً ورکول پکار دی. لکه چه وړاندې د ابو رفاعه رضی الله عنه واقعه تیره شوې ده. چه نبی کریم ﷺ هغوی دپاره خطبه بنده کړله. او هغوی ته ئې جواب ورکړې وو. دغه شان بعضو وختونو کښې سوال د یو موقت امر په باره کښې وی. که دلته په جواب کښې تاخیر اوشی. نو دا خطر ده. وی. چه وخت به تیر شی. او د جواب نه به بیا هیڅ فائده حاصله نشی. نو هلته هم جواب فوری ورکول ضرور دي. دغه شان د سائل په باره کښې به دا هم کتلې شی. چه مقامی دي. او که د بهر نه راغلي دي. که مقامی دي. نو هغه ته روستو هم جواب ورکیدې شی. دغه شان مسئول ته هم کتل پکار دی. چه آیا سوال داسې دي. چه ددې جواب ددې نه سوال بل څوک هم ورکولې شی. او که نشی ورکولې؟ که ددې سوال جواب بل څوک ورکولې شی. نو دلته په تاخیر کښې هیڅ څه نشته. او که دده نه علاوه بل څوک ددې جواب نشی ورکولې. نو هغه د جواب ورکولو مکلف دي. بعضو وختونو کښې سوال فضول وی. بعضو وختونو کښې سوال په عناد باندې مینی وی. کله د تشویش او انتشار پیدا کولو دپاره سوال کولې شی. په داسې صورتونو کښې پکار دی. چه جواب ورکړې شی.

دلته هم په دې پوهه شی. چه ددې اعرابی سوال چونکه داسې وو. چه امر موقت هم نه وو. او نه په دې باندې څه عمل موقوف وو. په دې وجه نبی کریم ﷺ خپل کلام جاری اوساتلو. او دده جواب ئې مؤخر کړو. والله اعلم.

قوله حَتَّى إِذَا قَضَىٰ حَدِيثُهُ قَالَ أَيْنَ أَرَأَاهُ السَّائِلَ عَنِ السَّاعَةِ: تردې چه کله

نبی کریم ﷺ خپل کلام پوره کړو. نو وي فرمائیل. چه چرته دي؟ راوی وائی. زما گمان دي. چه نبی کریم ﷺ او فرمائیل. چه د قیامت په باره کښې سوال کونکې چرته دي.

د، این اواه السائل، مطلب راوی ته دلته کښې د... این... نه پس لفظ یاد نشو. چه نبی کریم ﷺ... السائل... فرمائیلی وو. او که نه؟ په دې وجه ئې په مینځ کښې د... اراه... په معنی د... اظن... اضافه اوکړله.

دلته شک دکوم راوی د طرفه دي؟ دا راوی کوم ته چه شک شوې دي. محمد بن فلیح دي.

خکه چه د محمد بن فلیح د واسطی نه بغیر د «الحسن بن سفیان وغیره عن عثمان بن ابی شیمه من یونس بن محمّد عن فلیح» په طریق سره دا روایت نقل دې. په دې کښې د خه شک نه بغیر د «ابن السائل.....» الفاظ دی. (۱)

قوله قَالَ هَإِنَّا بِأَرْسُولِ اللَّهِ قَالٍ فَإِذَا ضُيِّعَتِ الْأَمَانَةُ فَانْتَظِرِ السَّاعَةَ قَالَ

کَیْفَ إِضَاعَتُهَا: دې اعرابی جواب ورکړو چه ای د الله رسوله ﷺ سائل زه یم نبی کریم ﷺ او فرمائیل کله چه امانت ضائع کړې شی نو د قیامت انتظار کوه دې سړی سوال او کړو چه امانت ضائع کول به په څه طریق وې؟

.. جواب علی اسلوب الحکیم، او په قران کریم کښې ددې نظائر د نبی کریم ﷺ دا جواب .. جواب علی اسلوب الحکیم .. دې مطلب دا دې چه ده سوال کړې وو چه قیامت به کله راځی؟ نبی کریم ﷺ جواب ورکړو چه ددې د تپوس کولو ضرورت نشته. خکه چه ددې علم خوامانه هم نشته البته که د قیامت د علاماتو په باره کښې ته سوال کوي نو دا زیاته مناسب ده. خکه چه دا ماته معلومه ده بیا دوی ﷺ علامات بیان کړل د قیامت راتلو وخت ئې مقرر نکړو.

دا داسې ده لکه څنگه چه د «يَسْأَلُونَكَ عَنِ الْآيَةِ» په جواب کښې «قُلْ هِيَ مَوَاقِيتُ لِلنَّاسِ» (۲) فرمائیلې شوی دی. دلته سوال دا وو چه سپوږمۍ وپوکې کېږي او غټیږي ولې؟ ددې د کمیدو او غټیدو علت څه دی؟ په جواب کښې د علت بیانولو په ځانې حکمت بیان کړې شو چه ددې نه د وختونو تعین کېږي.

دغه شان په یو بل آیت کښې دی «يَسْأَلُونَكَ مَاذَا يُنْفِقُونَ» (۳) ددې په جواب کښې ئې او فرمائیل «قُلْ مَا أَلْفَقْتُمْ مِنْ خَيْرٍ فَلِلَّهِ وَالْيَوْمِ الْآخِرِ» (۴) سوال کونکی ددې تپوس کوو چه څومره خرچ کړو په جواب کښې دا اونه ونیلې شو چه هر څومره خرچ کوي دا خو ستا په گنجائش (وس) باندې (منحصراً) دی. د تپوس کولو خبره دا ده چه کوم ځانې خرچ کړې شی په دې وجه مصارف بیان کړې شو. دغه شان دلته کښې ئې هم د قیامت تعین اونه فرمائیلو بلکه د قیامت علامات ئې اوبښودل.

دلته په حدیث باب کښې «إِذَا ضُيِّعَتِ الْأَمَانَةُ فَانْتَظِرِ السَّاعَةَ» فرمائیلې دی دغه شان په یو بل حدیث کښې راځی چه نبی کریم ﷺ او فرمائیل «إِذَا كَانَ أَمْرًا كَمِ عِيَارِكُمْ، وَأَغْنِيَا كَمِ سَحَابِكُمْ، وَأُمُورِكُمْ شُورَى بَيْنِكُمْ، فَظَهَرَ الْأَرْضَ خَدِيدُكُمْ مِنْ بَطْنِهَا، وَإِذَا كَانَ أَمْرًا كَمِ شَارِكُمْ وَأَغْنِيَا كَمِ بَخْلَاكُمْ، وَ

(۱) فتح الباری (۱۴۳۱) -

(۲) البقرة: (۱۸۹) -

(۳) البقرة: (۲۱۵) -

أمرکم إلى نساتکم فبطن الأرض یخبرکم من ظهرها (۱)

په دې حدیث کښې هم نبی کریم ﷺ علامات نبودلی دی.

سائل د امانت په ضائع کولو په مطلب باندې پوه نشو په دې وجه هغه اوونیل... کيف
إضاعتها... ددې نه معلومه شوه. که د متعلم (شاگرد) په پوهه کښې خبره رانشی نو هغه
استفسار (دوباره تپوس) کولې شی. او په استفسار باندې معلم ته خفه کیدل پکار نه دی
البته که د سوال مقصد امتحان اخستل وی په تشویش کښې اچول مقصود وی نو بیا
خفگان په ځاني دې.

قوله قَالَ إِذَا أُوْبِدَ الْأَمْرُ إِلَى غَيْرِ أَهْلِهِ فَانْتَظِرِ السَّاعَةَ: نبی کریم ﷺ

اوفرمانیل کله چه کار نا اهل ته اوسپارلې شی نو د قیامت انتظار کوه.

د «وسد»، لغوی تحقیق «وسد»، په معنی د... اسند ده. (۲) سپارل. حواله کول. لکه څنگه د
کتاب الرقاق په طریق کښې د... وسد... په ځانې د... اسند... لفظ راغلې دي. (۳)

بعضې حضرات وائی چه دا د... وساده... نه ماخوځ دي. او معنی ئې ده «إذا وضعت وسادة
الملك، والأمرو والنهي لغیر مستحقها فانتظر الساعة» په دې صورت کښې به... الی... د... لام... په
معنی کښې وی. د... اسند... معنی ته متضمن کیدو باندې دلالت کولو دپاره... الی...
استعمال کړې شوې دي. (۴)

«إذا ضيعت الأمانة، کښې د، امانت، نه څه مراد دي؟ حاصل دا دي چه په «إذا ضيعت الأمانة»،
کښې امانت نه مراد د خیانت ضد نه دي بلکه ددې نه مراد هغه امانت دي. د کوم ذکر چه په
آيت کریمه «إِنَّا عَرَضْنَا الْأَمَانَةَ عَلَى السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضِ وَالْجِبَالِ فَأَبَيْنَ أَنْ يَحْمِلْنَهَا وَأَشْفَقْنَ مِنْهَا وَحَمَلَهَا الْإِنْسَانُ»
إِنَّهُ كَانَ ظَلُومًا جَهُولًا (۵) کښې دي. دغه شان دلته کښې هغه امانت مراد دي. د کوم ذکر چه د
رسول کریم ﷺ په حدیث کښې دي «إِنَّ الْأَمَانَةَ ذَلَّتْ فِي جُذُرِ قُلُوبِ الرِّجَالِ...» (۶) ددې امانت
ادا کول مونږ قیومیت سره تعبیر کولې شو چه هر څیز د هغې په مقام باندې کیخوډې شی او
صحيح انتظام او کړې شی. او دهر څیز حق ادا کړې شی.
د نا اهل نه مراد بې دینه دي ښکاره ده. چه کله نا اهل ته اوسپارلې شی نو د قیامت انتظار

(۱) سنن الترمذی کتاب الفتن باب (بدون ترجمة رقم ۷۸) رقم الحديث (۲۲۶۶).

(۲) النهاية فی غريب الحديث والأثر (۱۸۳۱۵).

(۳) صحيح بخاری (۹۶۱۱۲) کتاب الرقاق باب رفع الأمانة رقم (۶۴۹۶).

(۴) النهاية (۱۸۳۱۵) وفتح الباری (۱۴۳۱).

(۵) الأحزاب: (۷۲).

(۶) صحيح البخاری (۹۶۱۱۲) کتاب الرقاق باب رفع الأمانة رقم (۶۴۹۷) وصحيح مسلم کتاب الإيمان باب

رفع الأمانة والإيمان من بعض القلوب رقم (۱۴۳).

به کولې شی ځکه چه نا اهل سرې به د خپلې لاعلمۍ په وجه ذمه داری په پوره طریقه نه ادا کوی کوم چه د کوم څیز محل دې هغه به دهغې په محل کښې نه ایږدی. نتیجه به دا وی. چه دینی بدنظمی به خوریرې او آخر به داسې اوشی چه بې دینی به عام شی او په بې دینی باندې به قیامت قائمیرې ددې نه معلومه شوه. چه اهلیت په عالمانو کښې وی په جاهلانو (بې علمو) کښې حقیقی اهلیت نه وی.

حضرت ابو امیه جمحی رضی الله عنه نه مرفوعاً نقل دې: «(ان من اشراط الساعة ثلاثاً إحداهن أن يلتبس العلم عند الأصاغر)» ددې نه په عمر کښې یا ذات کښې کم تر خلق مراد نه دی بلکه ددې نه بې دینه مراد دی. لکه چه حضرت عبدالله بن المبارک رضی الله عنه فرمائی: «،،الأصاغر أهل البدع،،»

دغه شان حضرت عبدالله بن مسعود رضی الله عنه فرمائی: «(لا يزال الناس صالحين متساكين ما أتاهم العلم من أصحاب محمد ﷺ ومن أكابرهم، فإذا أتاهم من أصاغرهم هلكوا)» معلومه شوه چه د نا اهله یعنی د بې علمه او بې دینه خلقو په لاس کښې چه کله اختیارات راوړسیرې نو د قیامت انتظار کوئ.

د حدیث شریف کتاب العلم سره مناسبت زمونږ د تیرشوی تقریر نه د حدیث باب د واقعي او ترجمه الباب په مینځ کښې مناسبت واضح شو. چه که عالم او مسئول په څه مشغله کښې مصروف وی. نو خبره دې مکمل کړی. او د سائل جواب دې ورکړې شی

او د حدیث شریف الفاظ «(إذا وشد الأمر إلى غير أهله فانتظر الساعة)» نه ددې کتاب العلم سره مناسبت واضح شو. چه که معامله بې علمه خلقو ته اوسپارلې شی نو دا به د قیامت د نيزدې والی علامت وی. والله سبحانه أعلم.

۳- ((بَابُ مَنْ رَفَعَ صَوْتَهُ بِالْعِلْمِ))

د ترجمه الباب مقصد حافظ ابن حجر رحمته الله د ابن رشد رحمته الله نه نقل کړی دی. چه په اصل کښې امام بخاری رحمته الله ددې کتاب تدوین په هر اعتبار سره مکمل کول غواړی. نو د علم او آداب علم امور جامعیت سره بیانوی. او په دې سلسله کښې معمولی معمولی خبرو باندې هم بابونه قائموی. ^(۱)

حضرت شاه ولی الله رحمته الله فرمائی. چه په روایاتو کښې د نبی کریم ﷺ صفت راغلې دې.

(۱) أخرجه عبدالله بن المبارك في كتاب الزهد الرقائق ٢٠ رقم ٦١ والطبرانی في الكبير انظر مجمع الزوائد (١٣٥١) كتاب العلم باب أخذ كل علم عن أهله والجامع الصغير مع شرحه فيض القدير (٥٣٣٢) رقم (٢٤٧٥)

(۲) أنظر تعليقات كتاب الزهد لعبدالله بن المبارك (ص. ٢١) وقال الهيثمي رحمته الله قال موسى يقلل إن الأصاغر أهل البدع انظر مجمع الزوائد (١٣٥)۔

(۳) روه الطبرانی في الكبير والأوسط ورجاله موثقون قاله الهيثمي في مجمع الزوائد (١٣٥١)۔

(۴) فتح الباری (١٤٣١، ١٤٤)۔

«لیس بصغاب»، (د) دلته امام بخاری رحمہ اللہ د ترجمۃ الباب نہ دا بیانول غواړی. چه ددې نه مراد په لہو ولعب کښې شور شغپ کول دی. علم کښې شور کول په دې کښې داخل نه دی. (۲)
حضرت گنگوہی رحمہ اللہ فرمائی. چه آواز پورته کول یا چغې وهل چونکه په عرف کښې ناخوښه (بد) گنرلې کیږی. او په شریعت کښې هم ددې نه نهی وارد شوې ده. په قرآن کریم کښې چه حضرت لقمان خپلو خوی ته کوم نصیحت کړې وو په هغې کښې ذکر دی
(وَاعْصِ مِنْ صَوْتِكَ.....) (د) په دې وجه کیدې شی. چه چاته دلته په باب د علم کښې هم شبه وی چه آیا رفع د صوت په علم کښې جائز ده. اوکه نه؟ نو امام بخاری رحمہ اللہ د ترجمۃ الباب په ذریعہ اونیودل چه دا ضرورتاً جائز دی. (۴)

حضرت شیخ الہند رحمہ اللہ فرمائی. چه... جهر مفرط (د حد نه زیات آواز) نه د نبی کریم صلی اللہ علیہ وسلم دشان مناسب دی. نه د علم دین مناسب دی. خو د حدیث باب نہ معلومہ شوه. چه د ضرورت په وخت رفع د صوت مباح بلکه مستحسن ده. لبتہ په سبب د قلت مبالغت (بې پرواہی) یا په وجه د تجبر او تکبر مذموم دی. (۵)

حضرت شیخ الحدیث صاحب رحمہ اللہ فرمائی. چه ښکاره دا ده. چه امام بخاری رحمہ اللہ د معلم ادا بڼودل غواړی. چه کله ضرورت راپیښ شی. نو آواز پورته کول پکار دی. چه ټول نی واورۍ. (۶)

دا احتمال هم شته. چه د آواز ښکته ساتلو مدح په روایاتو کښې وارد ده. دغه شان په تیز آواز باندې نکیر (منع) هم راغلې دې. په دې وجه امام بخاری رحمہ اللہ د ترجمۃ الباب نہ د بیانول غواړی. چه د ضرورت په وخت آواز پورته کول مستحب دی. (۷)

(۱) أخرجه البخاری فی صحیحه (۲۸۵۱۱) فی کتاب البیوع باب کراهیۃ السخب فی السوق رقم ۲۱۲۵ لیس بقظ ولا غلیظ ولا سخاب فی الأسواق .. وانظر أيضاً کتاب التفسیر سورة الفتح باب «إنا أرسلناک شاهداً ومبشراً ونذیراً» رقم ۴۸۳۸ وانظر الجامع الترمذی کتاب البر والصلة باب ما جاء فی خلق النبی صلی اللہ علیہ وسلم (رقم ۲۰۱۶) والشامائل المحمدیۃ له (۲۵۴). بشرح المواهب الدینۃ للبیجوری) وسنن الدارمی (۱۶۱۱، ۱۷) المقدمة باب صفة النبی صلی اللہ علیہ وسلم فی الکتب قبل مبته)۔

(۲) شرح تراجم أبواب البخاری ۱۵۔

(۳) سورة لقمان: ۱۹۔

(۴) لامع الدارمی (۸۷/۲)۔

(۵) الأبواب والتراجم (۴۳)۔

(۶) الأبواب والتراجم لصحیح البخاری (۴۰)۔

(۷) المصدر السابق۔

حدیث باب

[۱۰] حَدَّثَنَا أَبُو النُّعْمَانِ عَامِرُ بْنُ الْفَضْلِ قَالَ حَدَّثَنَا أَبُو عَوَّانَةَ عَنْ أَبِي بَشِيرٍ عَنْ يُونُسَ بْنِ مَاهَكَ عَنْ عَبْدِ اللَّهِ بْنِ عَمْرٍو (۱) قَالَ تَخَلَّفَ عَنَّا النَّبِيُّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ فِي سَفَرَةٍ سَأَفَرْنَاهَا فَأَذْرَكْنَا وَقَدْ أَوْفَقْنَا الصَّلَاةَ وَتَحَنُّنًا فَجَعَلْنَا مَنَعَهُ عَلَيَّ أَرْجِلَيْنا فَتَنَادَى بِأَعْلَى صَوْتِهِ وَيْلٌ لِلْأَعْقَابِ مِنَ النَّارِ مَرَّتَيْنِ أَوْ ثَلَاثًا ((

رجال الحديث

① ابو النعمان عامر بن الفضل: دا ابو النعمان محمد بن الفضل السدوسی دې... عامر... ددوی لقب دې. دوی تفصیلی حالات. د کتاب الایمان د،، باب قول النبوة ﷺ: الدين النصيحة....،، لاندې تیر شوی دی. (۲)

② ابو عوانه: دا ابو عوانه وضاح بن عبدالله یشکری رحمته الله دې ددوی مختصر تذکره د... بهد الوحي دریم حدیث لاندې تیره شوې ده. (۳)

③ ابو بَشِير: دا ابو بشر جعفر بن ایاس یشکری واسطی بصری رحمته الله دې. د دوی د پلار ایاس کنیت ابو وحشیه دې. (۴)

ددوی په صحابو کښې د حضرت عباد بن شرحبیل رحمته الله نه سماع کړې ده. د دوی نه علاوه د سعید بن جبیر، طلحه بن نافع، طلق بن حبيب، عامر الشعبي، عبدالرحمن بن ابی بکره، عطاء، عكرمه، مجاهد، حبيب بن سالم، ميمون بن مهران، يوسف بن ماهك او ابو نضره رحمته الله وغيره نه روایت کوي.

ددوی نه روایت کونکو کښې ایوب سختیانی، سلیمان الاعمش (وهبا من اقاربه) خالد بن عبدالله واسطی، خلف بن خلیفه، هشیم بن بشیر او ابو عوانه رحمته الله وغيره دی. (۵)

(۱) قوله: عن عبدالله بن عمرو الحديث أخرجه البخاري أيضاً في كتاب العلم باب من أعاد الحديث ثلاثاً ليفهم عنه رقم ۹۶ وفي كتاب الوضوء باب غسل الرجلين ولايمسح على القدمين رقم ۱۶۳ ومسلم في صحيحه في كتاب الطهارة باب وجوب غسل الرجلين بكاملهما رقم ۵۸۰، ۵۸۲) والنسائي في سننه في كتاب الطهارة باب إيجاب غسل الرجلين رقم ۱۱۱ وأبو داود في سننه في كتاب الصلاة والطهارة باب ويل للأعقاب من النار رقم ۷۱۲) _

· كشف الباری (۴۳۴۱۱) _

· كشف الباری (۴۳۴۱۱) _

· تهذيب الكمال (۵۱۵) وسير أعلام النبلاء (۴۶۵۱۵) _

· دشبوح او تلامذه د تفصيل دپاره او گوري تهذيب الكمال (۶۰۵۱۵) _

امام يحيى بن معين، ابو زرعه، ابو حاتم او احمد بن عبدالله عجلي رحمهم الله فرمائی: «ثقة»،^(١)
 امام محمد بن سعد رحمهم الله فرمائی: «ثقة كثير الحديث»،^(٢)
 ابوبکر احمد بن هارون برديجی رحمهم الله فرمائی: «كان ثقة، وهو من أثبت الناس في سعيد بن جبيل»،^(٣)
 حافظ ابن عدی رحمهم الله فرمائی: «وجعفر بن لياس، هو معروف بجعفر بن أبي وحشية، حدث عنه شعبة
 وهشيم وغيرهما بأحاديث مشاهير وغلث، وأرجو أنه لا بأس به»،^(٤)
 حافظ ذهبی رحمهم الله فرمائی: «أحد الأئمة والحفاظ»،^(٥) دغه شان دوی فرمائی: «أحد الثقات، أوردوا
 عدی فی، کامله، فأساء»،^(٦)

امام احمد رحمهم الله فرمائی: «أبو بشير أحب إلّ من المنهال بن عمرو»،^(٧)
 د امام احمد رحمهم الله خوئی عبدالله بن احمد بن حنبل فرمائی: «أحب إليك من المنهال؟ قال: نعم،
 شديد أبو بشير أو ثق»،^(٨)
 یاد ساتی: چه منهال بن عمرو د محدثینو په نیز ثقہ راوی دی. د بخاری او سنن اربعه د
 رجالو ختی دی. ^(٩) البته امام شعبه رحمهم الله به ددوی د هغه احادیثو تضعیف کوو. کوم چه دوی
 د حبيب بن سالم او مجاهد بن جبير نه روایت کوی امام شعبه رحمهم الله فرمائی: چه دوی ته حبيب
 بن سالم او مجاهد نه سماع حاصل نه ده. ^(١٠)
 خو دا تضعیف دلته هیڅ مضر نه دی. اول خو په دې وجه چه د امام شعبه تضعیف ددوی
 ضرف هغه حدیثونو سره متعلق دی. کوم چه دوی د مجاهد او حبيب بن سالم نه کوی پخپله
 د ابو بشر د ذات سره ددې هیڅ تعلق نشته. ^(١١)
 دویمه داچه حافظ ابن حجر رحمهم الله فرمائی: «احتج به الجماعة، لكن لم يخرج له الشیخان من حدیثه عن

(١) تهذيب الكمال (٧١٥) وتهذيب التهذيب (٨٣١٢)۔

(٢) طبقات ابن سعد (٢٥٣١٧)۔

(٣) تهذيب التهذيب (٨٤١٢)۔

(٤) الكامل (١٥٢١٢)۔

(٥) سير اعلام النبلاء (٤٤٥١٥)۔

(٦) ميزان الاعتدال (٤٠٢١١)۔

(٧) تهذيب الكمال (٧١٥)۔

(٨) المصدر السابق۔

(٩) الكاشف للذهبي مع تعليقات (٢٩٨١٢) رقم (٥٤٥٣)۔

(١٠) تهذيب الكمال (٧١٥، ٨) وسير اعلام النبلاء (٤٤٦١٥) وميزان الاعتدال (٤٠٢١١) وهدي الساري (٣٩٥)۔

(١١) انظر المصادر المذكورة في التعليقة السابقة وانظر أيضاً التعليقات على الكاشف (٢٩٣١١) رقم (٧٨١)۔

مجاهد ولا من حبیب بن سالم^(۱) نو د صحیحینو په حدیثونو کښې هیڅ شبه باقی نه پاتې کړې وانه اعلم

په ۱۲۵هـ کښې ددوی وفات وشو. ^(۲)،، رحمه الله تعالی رحمة واسعة،،

⑤ یوسف بن مَاهک: دا یوسف بن مَاهک (بفتح الهاء وکسر هاء) بن بُهزاد (بکسر الهاء وضمتها وبالزای المعجمة) فارسی مکی رحمته الله دی. ^(۵)

دوی د خپل پلار مَاهک بن بُهزاد او د خپلې مور مُسیکه نه علاوه د حضرت حکیم بن حزام، حضرت عبدالله بن عمر، حضرت عبدالله بن عمرو، حضرت عبدالله بن عباس، حضرت معاویه، حضرت ابوهریره او عائشه رضی الله عنهما (مع) وغیره نه روایت کوي او د حضرت ابی بن کعب رضی الله عنه نه مرسل روایت کوي.

ددوی نه په روایت کونکو کښې ایوب سختیانی، ابو بشر جعفر بن ایاس، حمید الضویل، عاصم احول، عبد الملك بن جریج او عطاء بن ابی رباح مهم (مع) وغیره حضرات دي. ^(۶)

امام یحيى بن معين رحمته الله فرمائي،، ثقة،، ^(۷)

امام نسائي رحمته الله هم دوی لره .. ثقه .. مگر خولې دي. ^(۸)

امام ابن خراش رحمته الله فرمائي،، ثقة عدل،، ^(۹)

امام بن حبان رحمته الله دوی لره په کتاب الثقات کښې ذکر کړې دي. ^(۱۰)

امام محمد بن سعد رحمته الله فرمائي،، وكان ثقة قليل الحديث،، ^(۱۱)

حافظ ذهبي رحمته الله فرمائي،، ثقة،، ^(۱۲)

(۱) هدى السارى (ص. ۳۹۵) _

(۲) ميزان الاعتدال (۴۰۳/۱) وغيره.

(۳) فتح البارى (۱۴۳/۱) _

(۴) المغنى ۱۲ _

(۵) تهذيب الكمال (۴۵۱/۳۲) _

(۶) د شيوخ او تلامذه د تفصيل دپاره اوگورئ تهذيب الكمال (۴۵۳/۳۲) _

(۷) تاريخ عثمان بن سعيد الدارى (۲۲۶) رقم ۸۶۴ وتهذيب الكمال (۴۵۳/۳۲) _

(۸) تهذيب الكمال (۴۵۳/۳۲) -

(۹) المصدر السابق _

(۱۰) الثقات لابن حبان (ت ۵۴۹) _

(۱۱) طبقات لابن سعد (۴۷۱/۵) _

(۱۲) الكشف (۴۰۰/۱۲) _

حافظ ابن حجر رحمته الله فرمائی، «ثقل» ددوی په سن وفات کښې مختلف اقوال دی چه د ۱۰۳هـ، ۱۰۶هـ، ۱۱۰هـ، ۱۱۳هـ، او ۱۱۴هـ اقوال ملاویری (۲)، «رحمه الله تعالى رحمة واسعة»، «ماهک»، تحقیق... ماهک... د... هـ... په فتحې سره دې په دې باندې کسره هم ونیلې شوې ده (۳)، دا فارسی لفظ... ماه... په معنی د... سپوږمۍ... دې چه ددې په آخر کښې کاف د تصغیر دې (۴)

دا لفظ منصرف دي که غیر منصرف؟ دا لفظ د بخاری اکثر و شارحینو غیر منصرف ګرځولې دې او اصیلی رحمته الله منصرف ونیلې دې (۵) د غیر منصرف ونیلو وجه خو ښکاره ده چه په دې کښې د غیر منصرف کیدو دوه سببونه عجمه او علمیت موجود دی (۶) د منصرف ونیلو څه وجه ده؟ علامه کرمانی رحمته الله فرمائی چه د... ماه... معنی چونکه... سپوږمۍ... ده نو د... ماهک... معنی... سپوږمۍ ګوتې... شوه دغه شان په دې کښې د وصف معنی غالب شوه ګویا د عجمه غیر منصرف جوړیدو دپاره چه کوم د علمیت شرط وو هغه مفقود شو ځکه چه په وصف او علمیت کښې تضاد دې او دلته د وصف معنی مونږه غالب ګرځولې ده نو علمیت به نه وی (۷)

حافظ ابن حجر رحمته الله هم دا خبره ذکر کړې ده (۸) علامه عینی رحمته الله ددې په تشریح کښې فرمائی چه د تصغیر تعلق چونکه صفاتو سره وی په دې وجه به... ماهک... کښې د صفت معنی غالب وی او په صفت او علمیت کښې د تضاد په وجه اجتماع نه کیږي چونکه په دې صورت کښې صرف یو سبب باقی پاتې کیږي په دې وجه به دا منصرف ونیلې کیږي (۹) علامه عینی رحمته الله فرمائی (۱۰)

① که دا لفظ په کسره د هـ سره اوونیلې شی نو دا لفظ به خالص د عربی لفظ وی په دې صورت کښې به منصرف ونیلې کیږي ځکه چه دابه د «مهکت الشیء» (ف) «أَمْهَكُهُ مَهَكًا» نه ماخوځه وی چه ددې معنی ده دیوڅیز په میده کولو کښې او اغگل کښې دبالغې نه کار اخستل (۱۱)

(۱) تقریب التهذیب (ص ۶۱۱) رقم (۷۸۷۸) -

(۲) تهذیب التهذیب (۴۲۲، ۴۲۱۱۱) -

(۳) فتح الباری (۱۴۳۱) -

(۴) عمدة القاری (۸۱۲) -

(۵) فتح الباری (۱۴۳۱) وعمدة القاری (۸۱۲) -

(۶) المصدر السابق -

(۷) شرح الکرماني (۷۱۲) -

(۸) فتح الباری (۱۴۳۱) -

(۹) فتح الباری (۱۴۳۱) -

(۱۰) عمدة القاری (۸۱۲) -

(۱۱) القاموس المحيط (۸۵۹) -

⑦ دغه شان د،، مهکت الشئ،، معنی د چغړا کولو (او میده کولو) هم راځی. (۱)

⑧ ممکن ده چه دا لفظ د،، مهکت الشباب،، نه ماخوږ وی چه ددې معنی د خوانی ترو نازگی او رونق ده (۲)

⑨ علامه عینی رحمته الله فرمائی که دا لفظ .. بفتح الها.. اوو نیلې شی نو بیا هم ممکن ده چه عربی لفظ وی په دې طریقہ چه دا د .. مـاـهـکـه .. (۳) د فعل ماضی .. ماهک .. نه علم منقول او ګرځولې شی په دې صورت کښې په د علمیت او وزن فعل په وجه غیر منصرف ونیلې شی (۴)

بیا اگر چه اکثر و حضراتو .. ماهک .. ددوی د پلار نوم ګرځولې دې خو امام دارقطنی رحمته الله .. ماهک .. ددوی د مور نوم ګرځولې دې په دې صورت کښې خو د علمیت او تانیث په وجه غیر منصرف ګرځولې کیدې شی. (۵) والله اعلم

⑩ عبدالله بن عمرو: دا مشهور صحابی حضرت عبدالله بن عمرو بن العاص رضی الله عنه دی. ددوی حالات د کتاب الایمان د،، باب المسلم من سلم المسلمون من لسانه ویده،، لاندې تیر شوی دی. (۶)

قوله قَالَ تَخَلَّفَ عَنَّا النَّبِيُّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ فِي سَفَرَةٍ سَافَرْنَاَهَا: حضرت عبدالله بن عمرو رضی الله عنه فرمائی چه په یو سفر کښې چه مونږ وو. نبی کریم صلی الله علیه وسلم زمونږ نه روستو پاتې شو.

داد کوم ځانې سفر وو؟ د صحیح مسلم په یو روایت کښې د((رحنما مع رسول الله صلی الله علیه وسلم من مکه إلى المدينة....)) (۷) الفاظ دی. ددې نه معلومه شوه چه دا سفر د مکې مکرمې نه د مدینې منورې په طرف شوې وو.

⑪ داسفريا خود حجة الوداع سفر وو. ځکه چه حضرت عبدالله بن عمرو رضی الله عنه یقینی طور باندې په دې سفر کښې نبی کریم صلی الله علیه وسلم سره وو.

⑫ یا داد غزوة الفتح سفر وو. اگر چه د غزوة الفتح په موقعه باندې د نبی کریم صلی الله علیه وسلم واپسی د مکې مکرمې نه نه وه شوې. بلکه د،، جعرانه .. نه شوې وه خو ونیلې شی چه نبی کریم صلی الله علیه وسلم

(۱) المصدر السابق -

(۲) المساهكة وهو الجهد فى الجماع من الزوجين كذا فى العمدة (۸۱۲) -

(۳) عمدة القارى (۸۱۲) تاج العروس (۱۸۵۱۷) -

(۴) عمدة القارى (۸۱۲) -

(۵) كشف البارى (۶۷۹۱۱) -

(۶) صحیح مسلم (۱۲۵۱۱) كتاب الطهارة باب وجوب غسل الرجلين بكمالهما) -

(۷) صحیح مسلم (۱۲۵۱۱) كتاب الطهارة باب وجوب غسل الرجلين بكمالهما) -

چونکه د مدینې منورې نه د مکې مکرمې دپاره روان شوې وو او هم ددې سفر نه واپسی وه په دې وجه اگرچه په حقیقت کښې د جعرانه نه واپسی شوې ده خو په دې باندې د «رجوم من مکة إلى المدينة» اطلاق کولې شی.

⑤ دا هم ممکن ده چه دا د عمرة القضاء سفر وی. ځکه چه حضرت عبدالله بن عمرو رضی الله عنه هم

په دې ورځې کښې اسلام راوړلې وو. (والله اعلم).

قوله فَأَذْرَكْنَا وَقَدْ أَرْهَقْنَا الصَّلَاةَ وَتَحَرُّنَ تَوَضُّأً: نو نښی کریم ﷺ مونږ ته راوړسیدو په داسې حال کښې چه مونږ مونځ رالاندې کړی وو او مونږ (په جلتی جلتی) اودسونه کول.

د «أَرْهَقْنَا الصَّلَاةَ» لغوی تحقیق: «رَهَقَ يَرْهَقُهُ رَهَقًا: شَبِهَ، وَلَجَّهُ وَدَنَا مِنْهُ، (ر)» وحمله مالا يطيقه (ر) دلته په د «أَرْهَقْنَا الصَّلَاةَ» معنی وی «أَعْجَلْنَا الصَّلَاةَ» (ر) حتی کادت أن تعشينا وتلجينا بصلاة أخرى بعدها»

بیا دا لفظ په دریو طریقو وئیلې شوې دې:

① یو هم دغه شان دې «أَرْهَقْنَا الصَّلَاةَ» یعنی «.. ارهقت.. د ماضی واحد موث غائب صیغه ده او «الصَّلَاةَ» مرفوع دې چه هغه ددې فاعل دې.

② دویم روایت «أَرْهَقْنَا الصَّلَاةَ» دې په دې صورت کښې هم «.. الصلاة.. د فاعل کیدو په وجه مرفوع دې البته» ارهق» د ماضی واحد مذكر غائب صیغه ده چونکه «الصَّلَاةَ» موث حقیقی نه دې په دې وجه ددې دپاره د فعل مذكر استعمالولو هیڅ باک نشته.

③ دریم روایت «أَرْهَقْنَا الصَّلَاةَ» دې یعنی «أَرْهَقْنَا» د فعل ماضی جمع متکلم صیغه ده نو قاف ساکن دې او «الصَّلَاةَ» د مفعول کیدو په وجه منصوب دې په دې صورت کښې به معنی دا وی «أَحْرَبْنَا هَا وَتَهَا حَتَّى كِدْنَا أَنْ نَعْشِيَهَا وَتَلْجِيَهَا بِالصَّلَاةِ الَّتِي بَعْدَهَا» (ر)

بیا ددې مونځ نه د مازیگر مونځ مراد دې لکه څنگه چه په بعضو روایاتو کښې ددې صراحت موجود دې. (ع)

١) انظر فتح الباری (۲۶۵/۱) کتاب الوضوء باب غسل الرجلین . ولا یسمح علی القدمین).

٢) القاموس المحيط (۸۰۰) ۲-.. ارهقه: أغشاء () النهاية (۲۸۳/۲) -

٣) انظر القاموس (۸۰۰) -

٤) عمدة القاری (۸۱۲) -

٥) فتح الباری (۲۶۵/۱) کتاب الوضوء باب غسل الرجلین ولا یسمح علی الخفین وعمدة القاری (۸۱۲) والنهاية (۲۸۳/۲) -

٦) کما فی طریق مسدد عن أبی عوانة عند البخاری فی کتاب العلم باب من أعاد الحدیث ثلاثاً لیفهم عنه رقم ۹۶ وفی طریق موسی عن أبی عوانة عنده أيضاً فی کتاب الوضوء باب غسل الرجلین ولا یسمح علی الخفین رقم (۱۶۳)

قوله فَجَعَلْنَا مَسْحَ عَلَيَّ أَرْجُلِنَا: نو مونې (جلتی: جلتی سره اودس کولو) پخپلو خپو

باندې مو اوبه موگلي

د مسح نه څه مراد دي؟ په .. مسح.. کښې د دوو معانیو احتمال دي

① يو دا چه مسح پخپل ظاهر باندې معمول ده يعنی په خپو باندې لوند لاس راښکل مراد دی ددې احتمال مراد اخستلو په صورت کښې به دا ونيلې کيږي چه په يوه زمانه کښې د خپو وينځلو په ځانې د خپو مسح مشروع وه. روستو د وينځلو حکم راغې او د مسح حکم منسوخ شو لکه څنگه چه امام طحاوی رحمته الله دا رائي ښکاره کړې ده. (۱) خو دلته کښې دا ظاهري معنی مراد نه ده.

② دويمه دا چه د .. مسح.. نه غسل خفيف مراد دي. او مطلب دا دي چه د وخت د تنگۍ او په اودس کښې د جلتي په وجه، او په مونځ کښې د تاخير د خطري په سبب مونې چه څنگه وينځل هغه معمولی وو. گویا چه د وينځلو په ځانې مسح کيدله. لکه چه علامه عینی رحمته الله د

قاضی عیاض رحمته الله په حوالې سره نقل کړې دی. «معناه غسل كما هو المراد في الآية...» (۲)

دغه شان علامه عینی رحمته الله د امام طحاوی رحمته الله د .. نسخ.. په رائي باندې کلام کړې دي او فرمانيلی ئې دی. «وفيه نظر، لأن قوله: «مسح على أرجلنا»، يحتمل أن يكون معناه غسلًا خفيفًا ميقعاً» (۳)

حقیري کله مسح...» (۴)

علامه عینی رحمته الله فرمائی. چه دلته د .. مسح.. نه د .. غسل.. مراد کیدو یوه قرینه دا هم ده چه که وړاندې په خپو باندې مسح کول فرض وو. او وينځل فرض نه وو نو په «ويل للأعقاب من النار» فرمانيلو سره ئې د وعید ذکر ولې فرمانيلو. د وعید نه بغير به ئې صرف دا ارشاد فرمانيلی وي. چه بيا دپاره وينځل کوئ. ددې نه معلومه شوه چه د شروع نه غسل رجليں (دخپو وينځل) مشروع دی. نو دلته به د .. مسح.. نه .. غسل.. مراد اخستلې کيږی. (۵) والله اعلم.

۱) أنظر شرح معاني الآثار (۳۵۱) كتاب الطهارة باب فرض الرجلين في الوضوء حيث قال الطحاوي رحمته الله فذكر عبد الله بن عمرو أنهم كانوا يمسحون حتى أمرهم رسول الله ﷺ بإسباغ لأوضوء وخوفهم فقال ويل للأعقاب من النار فدل ذلك أن حكم المسح الذي كانوا يفعلونه قد نسخ ما تأخر عنه مما ذكرنا.

۲) عمدة القاري (۹۱۲).

۳) «بقعة جعله ذا بقع والبقعة القطعة من الأرض على غير هيئة التي إلى جنبها ومعنى قوله: غسلًا خفيفًا ميقعاً غسلًا خفيفًا بحيث ينتضح الماء على رجله فابتل موضع منها دون موضع انظر القاموس المحيط (۶۳۴).

۴) عمدة القاري (۹۱۲).

۵) عمدة القاري (۹۱۲، ۱۰).

قوله فَنَادَىٰ بِأَعْلَىٰ صَوْتِهِ وَيْلٌ لِلْأَعْقَابِ مِنَ النَّارِ مَرَّتَيْنِ أَوْ ثَلَاثًا: نبی

کریم ﷺ په اوچت آواز دوه یا درې ځله او فرمانیل... پوندو دپاره د اور د عذاب خرابی ده... اثبات د ترجمې د «فنادی بأعلى صوته»، جملې نه د امام بخاری رحمه الله مدعا ثابتیږي چه علم دپاره اوچت آواز کول نه صرف جائز بلکه د ضرورت په وخت مستحسن دي. د نبی کریم ﷺ انداز بیان نبی کریم ﷺ چه به کله وعظ او نصیحت کولو نو د نبی کریم ﷺ آواز به پورته کیدو.

① حضرت جابر رضي الله عنه فرماني: «كان رسول الله ﷺ إذا خطب أحمزت عيناه وعلا صوته واشتد غضبه...»

② دغه شان د حضرت نعمان بن بشير رضي الله عنه په روايت کښې دي: «سمعتُ رسول الله ﷺ يخطب،

يقول: أندرتمك النار، أندرتمك النار، أندرتمك النار، حق لو أن رجلاً كان بالتوق لسمعه من مقال

هنا...»

③ دغه شان په یو بل روايت کښې دي: «...حق لو كان رجل في أقصى التوق لسمعه وسمع أهل التوق

صوته وهو على المنبر...»

قوله وَيْلٌ لِلْأَعْقَابِ مِنَ النَّارِ:

د «ويل»، او «عقب» تحقيق او مراد «ويل»، د عذاب او هلاکت او خسران او بربادۍ په معنی

کښې راځي. دغه شان په بعضو روایاتو کښې راځي: «ويل وادى جهنم...»،

په بعضو روایاتو کښې راځي: «ويل وادى جهنم يسيل منه صديد أهل النار»

..اعقاب.. د عقب جمع ده پوندو ته وائي. دلته.. اصحاب الاعقاب.. (پوندو والا) مراد دی او سرې چونکه پخپلو پوندو باندې او دريږي نو کله چه خپې په جهنم کښې وى نو پخپله به هم په جهنم کښې وى د.. اعقاب.. د تخصیص یوه وجه دا هم کیدې شی. چه دا په اوبو باندې لوندول پکار وو خو دا لوندې نشوي نو چونکه د الله تعالی فرض په دې کښې پاتې شو. نو هم دا حصه به په عذاب کښې وى والله اعلم.

خلاصه د پوره خبرې خلاصه دا شوه چه کله د مازیگر د منوخ وخت تنگ شو نو حضرات صحابه کرام رضي الله عنهم په جلتی جلتی سره اود سونه کول په دې طریقه اودس کولو کښې د خپو څه حصه خاص طور باندې د پوندو حصه د اوچ پاتې کیدو زیات امکان وو په دې وجه نبی کریم ﷺ په اوچت آواز سره دوه دزې ځله خبرداري ورکړو او وې فرمانیل چه د خپو حکم وینخل دی چه دا اسباع (اوبو اچولو) سره کول پکار دی صرف مسح کولو والا وینخل

(صحيح مسلم (۲۸/۱) كتاب الجمعة) _

(مسند أحمد (۲۷۲/۴) أحاديث نعمان بن بشير رحمهما الله) _

[بقيه حاشيه په راروان صفحه ..

(المصدر السابق) _

کافی نه دی ممکن ده چه په دې طریقه څه حصه اوچه پاتې شی په دې وجه نه دوه درې ځله ((ویل لا عقاب من الثار)) او فرمانیل چه ټول نه واورى او پوهه شی
تنبیه ددې نه معلومه شوه چه طریقه د خپو غسل (وینخل) دى مسح کول نه دى. حالانکه
روافض د خپو وظیفه مسح گرځوى تفصیلى بحث به انشاء الله روستو په .. کتاب الوضوء ..
کښې راځى وانه اعلم بالصواب

٤- ((بَابُ قَوْلِ الْمُحَدِّثِ حَدَّثَنَا وَأَخْبَرَنَا وَأُنْبَأَنَا))

((وَقَالَ لَنَا الْمُحَدِّثُ كَانَ عِنْدَ ابْنِ عُيَيْنَةَ حَدَّثَنَا وَأَخْبَرَنَا وَأُنْبَأَنَا وَسَمِعْتُ وَاحِدًا وَقَالَ ابْنُ
مَعْبُودٍ حَدَّثَنَا رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ وَهُوَ الصَّادِقُ الْمَصْدُوقُ وَقَالَ شَيْقِي عَنْ
عَبْدِ اللَّهِ سَمِعْتُ النَّبِيَّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ كَلِمَةً وَقَالَ حَدِيثُهُ حَدَّثَنَا رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ
عَلَيْهِ وَسَلَّمَ حَدِيثَيْنِ وَقَالَ أَبُو الْعَالِيَةِ عَنْ ابْنِ عَبَّاسٍ عَنْ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ فِيمَا
يُرْوَى عَنْ رَبِّهِ وَقَالَ أَنَسُ عَنْ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ فِيمَا يُرْوَى عَنْ رَبِّهِ عَزَّ وَجَلَّ
وَقَالَ أَبُو هُرَيْرَةَ عَنْ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ يُرْوَى عَنْ رَبِّكُمْ عَزَّ وَجَلَّ))
وړاندې باب سره مناسبت د مذکوره باب ماقبل سره مناسبت دا دې چه په تیرشوی باب

کښې د ، ، رفع الصوت بالعلم ، ذکر وو چه حاضرین نې یاد کړی او نورو ته نهې اورسوی او
نورو ته رسولو دپاره . چونکه په دې الفاظو کښې به دڅه ضرورت راپیښیږی او ددې الفاظو
د لغوی او اصطلاحی معانیو بیانولو حاجت وی په دې وجه نهې ، ، باب قول المحدث حدثنا ، او
أخبرنا وأنبأنا ، منعقد کړې دي .

د ترجمه الباب مقصود ① علامه ابن رشید رحمه الله فرمائی چه امام بخاری رحمه الله دې ترجمې سره
دې خبرې طرف ته اشاره کړې ده چه دوی پخپل کتاب کښې هغه حدیثونه نقل کړی
دی کوم چه مسند دی او د نبی کریم ﷺ نه منقول دی . ځکه چه حدیث مسند په ، ، حدثنا ،
او ، ، أخبرنا ، ، سره نقل کولې شی .

② یومقصد دا هم رځولې شی چه محدثینو د روایت نقل کولو په سلسله کښې کوم
مختلف الفاظ مخصوص ساتلي دی . نو آیا دا ددوی د دماغو اختراع ده او که په دې سلسله
کښې پیغمبر ﷺ او ددوی د اصحابو نه هم څه ثابت دی او چونکه دا معلومه شوې ده چه
استاد په دین کښې داخل دی په دې وجه اوس دا تلاش ضروری دې چه کومې طریقی

بقیه حاشیه د تیر مخ ... الجامع للترمذی کتاب التفسیر باب ومن سورة الأنبياء رقم ٣١٦٤ والمسنَد
الأحمد (٧٤١٣) والمستدرک للحاکم (٥٩٦١٤) کتاب الأحوال وصححه الحاکم وأقره الذهبی رحمه الله .
(أخرجه السيوطي في الدر المنثور (٨٢١١) و (٣٠٣١٦) وفيه روايات كثيرة فراجعه إن شئت) .

محدثینو عالمانو اختیار کری دی. ددی هم څه اصل شته او که نشته. که ددی اصل وی. یعنی پیغمبر ﷺ یا ددوی اصحابو ﷺ ددی الفاظو استعمال کړې دي. نو دا خبره به مستند وی ځکه چه دین به هم د پیغمبر ﷺ وی او د نقل کولو طریقه به هم ددوی نه ثابته وی. او په دې کښې به د هیڅ قسمه شبهې گنجائش باقی پاتې نشی.

ددې تقریر په صورت کښې به د ترجمه الباب، قول المحدث حدثنا و اخبانا، مطلب دا وی چه صرف هم ددې درې الفاظو په باره کښې تفتیش او تحقیق مقصود نه دي بلکه ددې نه علاوه نور هم چه څومره طریقي د روایت نقل کولو دپاره استعمالولې شی. هغه به ټولې مراد کښې داخل وی. په دې تقدیر باندې به «قال لنا الحمیدی: کان عندنا من عینه حدثنا و اخبانا وسعت واحدا» دا جمله استطرادی وی. په مقصود کښې به داخل نه وی.

⑤ د ترجمه الباب یو مقصد دا هم کیدې شی. چه د محدثینو عالمانو په نیز دلته د روایت نقل کولو په سلسله کښې مختلف الفاظ استعمالیږی. ددې حیثیت او وزن څه دي؟ یعنی دا الفاظ یو برابر دی. او که په دې کښې د قوت او ضعف فرق دي؟ په دې صورت کښې به د «قال لنا الحمیدی....»، جمله استطرادی نه وی. بلکه ددې مطلب به دا وی. چه په دې الفاظو کښې خپل مینځ کښې د مراتبو فرق نشته. دا ټول برابر دی. محدث ته اختیار دي. که غواړی. حدثنا دې استعمال کړی. او که غواړی د... سمعت... صیغه دې استعمال کړی.

⑥ د ترجمه الباب دا مقصد هم کیدې شی. چه د روایت نقل کولو کومې طریقي په محدثینو کښې معروف (مشهورې) دی. آیا دغه ټولې طریقي جائز دی. یا په دې کښې څه یوه طریقه داسې هم شته. چه هغه ناجائز او ګرځولي شی. ځکه چه بعضو حضراتو د... انباء... طریقه کمزورې ګرځولي ده. او بعضو دا ناقابل اعتبار ګرځولي ده. امام بخاری رحمه الله ترجمه منعقد کړه. او وې بنودل. چه دا ټولې طریقي جائز او قابل د استناد دی. په دې طریقه به د امام حمیدی رحمه الله د ارشاد مطلب دا وی. چه په جواز د تمسک او معمول کیدو کښې ټولې طریقي برابر دی. دا جدا خبره ده. چه بعضو طریقو ته په بعضو باندې ترجیح حاصل ده. لکه څنګه چه د... حدثنا... په تعبیر سره روایت صحیح کیږی. دغه شان به د... اخبار...، او... انباء... صیغې اعتبار هم کیږی.

د تحمل حدیث انواع مناسب معلومیږی. چه په دې مقام باندې تاسو د تحمل حدیث په انواعو او د حدیث ادا کولو په طریقو باندې پوهه شی. د اصول حدیث عالمانو د تحمل حدیث اته قسمونه بیان کړی دی.

① السماع من لفظ الشيخ: ددې صورت دا دي چه شیخ د خپل سند روایات اوروی. او شاگرد اوروی. کله شیخ زباني اوروی. او کله په کتاب کښې ګټلو سره اوروی. دغه شان شاگرد کله کله صرف په اوریدو باندې اکتفاء کوی. او کله اوریدو سره سره لیکل هم کوی. (۱)

(۱) مقدمة ابن الصلاح (ص. ۶۲) النوع الرابع والعشرون: سماع الحديث وتحمله وضبطه بیان أقسام طرق نقل الحديث وتحمله وفتح المغیث (۱۵۲۲) أقسام التحمل والاختـد.

(۲) «القراءة علی الشیخ»: یعنی د شیخ په وړاندې د شیخ مرویات اوونیلې شی او شیخ اوری که شاگرد نه وائی او که بل یو طالب علم نه وائی او دې نه وائی بیا دا لوستل که په حفظ (یاد) سره وی او که د کتاب نه وی دغه شان د شیخ اوریدل که حفظاً وی او که کتاب لاس کښې اخستلو سره وی بیا د کتاب په لاس کښې د اخستلو په صورت کښې پخپله د شیخ په لاس کښې کتاب وی او که د بل یو ثقه سړی په لاس کښې وی (۱)

یاد ساتی: چه په «قراعت علی الشیخ»، کښې چه طالب علم کوم روایات وائی هغه دې ددې شیخ مرویات وی نور روایتونه دې نه وی او ددې مقصد دا وی چه طالب علم شیخ ته واورې او توثیق او کړی او که په ضبط کښې څه قسمه کمی وی نو د هغې ازاله او کړی (۱) بیا د جمهورو په نیز دا صورت صحیح دې چه د قراعت په موقعه کتاب د یو ثقه سړی په لاس کښې وی پخپله د شیخ په لاس کښې نه وی ددې نه قاضی ابوبکر باقلانی او امام الحرمین رحمهما الله اختلاف کوی او فرمائی چه پخپله د شیخ په لاس کښې کتاب کیدل پکار دی د بل چا په لاس کښې نه دې پکار (۲) حافظ ابن الصلاح رحمه الله د جمهورو مسلك راجح ګرځولې دې (۳) البته که دغه سړی ثقه نه وی نو دداسې سماع هیڅ اعتبار نشته (۴) «قراعت علی الشیخ»، ته اکثر محدثین عرض هم وائی (۵) وړاندې د باب القراعة والعرض علی المحدث لاتدې ددې زیات تفصیل راځی.

دقرأت علی الشیخ یا عرض حکم: ددې نوع د تحمل د صحت په باره کښې اتفاق دې البته امام ابوعاصم النبیل او عبدالرحمن بن سلام مجمعی د «قراعت علی الشیخ» د عدم جواز قائل دی خو جمهورو ددوی قول رد کړې دې (۱)

دقرأت علی الشیخ مرتبه: ددې نوع څه مرتبه ده؟ په دې کښې درې اقواله دی.

① د امام ابوحنیفه، شعبه، ابن ابی ذئب او یحيی القطان رحمهم الله نه منقول دی. د «قراعت علی الشیخ»، درجه د «سماع من الشیخ»، نه زیاته ده. د امام مالک رحمهم الله نه هم یو روایت هم دا منقول دې (۲) ددې حضراتو وینا دا ده چه د «سماع من الشیخ» په صورت کښې که شیخ ته سهوه

۱- مقدمة ابن الصلاح (ص. ۶۴، ۶۵) وفتح المغیث للسخاوی (۱۶۸۲).

۲- تیسیر مصطلح الحديث (۱۵۸).

۳- توضیح الأفكار لمعانی تنقیح الأنظار (۱۸۷۲).

۴- مقدمة ابن الصلاح (ص. ۶۶).

۵- مقدمة ابن الصلاح (ص. ۶۷) وتوضیح الأفكار (۱۸۸۲).

۶- فتح المغیث للعراقی (ص. ۱۸۵) ومقدمة ابن لصلاح (۶۴).

۷- المحدث الفاصل بین الراوی والواعی (۴۲۰، ۴۲۱) وتوضیح الأفكار (۱۸۸۲).

۸- ظفر الأمانی (۵۰۶) ومقدمة ابن الصلاح (۶۵).

اوشی نو طالب دیاره رد ممکن نه وی حالانکه د «، قراءت علی الشیخ»، په صورت کښې که طالب عالم غلطی او کړی نو شیخ د هغې تصحیح کولې شی (۱)
 ① د امام مالک، سفیان ثوری، امام بخاری رحمهم الله او د حجاز او کوفې د اکثر و عالمانو په نیز دواړه برابر دی (۲)

② د جمهور و عالمانو په نیز د «، قراءت علی الشیخ»، درجه د «، سام»، نه ادنی او کمتر ده (۳)
 البته حافظ سخاوی رحمهم الله فرمائی چې په عامو حالاتو کښې خو «، سام»، اعلی ده. خو که څه عارض راپیښ شی نو دا هم ممکن ده چې «، قراءت»، او «، عرض»، د «، سماع»، نه زیات شی مثلاً دا چې طالب علم د شیخ په مقابله کښې اعلم او اضبط وی یا دا چې شیخ د لوستلو د حالت په مقابله کښې د اوریدو په حالت کښې زیات حفظ او متیقظ وی نو په داسې صورت کښې به «، قراءت»، د «، سماع»، نه اولی او اعلی وی (۴)
 خلاصه دا ده چې په کوم صورت کښې دغلطو نه د بچ کیدو امکان زیات وی هغه صورت اولی او اعلی دی (۵) والله اعلم.

③ «الإجازة»: یعنی شیخ چاته د روایت کولو اجازت ورکړی. که دا اجازت لفظاً وی او که کتابه وی. مثلاً شیخ یوکس ته اووایی یا لیکلې ورکړی چې «أجرتك أن تروى عنی صحیح البخاری» (۶)

د اجازت قسمونه د اصولو عالمانو د اجازت ډیر قسمونه لیکلی دی

① «اجازة معین لمعین»، یعنی مجاز به او مجاز له دواړه معین وی. یو هم مبهم نه وی (۷)
 مثلاً شیخ داسې اووایی «أجرتك أيها الطالب کتاب البخاری» یا داسې اووایی «أجرتكم الأصول الستة» دلته مجاز له یعنی مخاطب معین دی او مجاز به یعنی «صحیح بخاری» یا «صحاح سته» هم معین دی. دغه شان دا هم وئیلې شی چې «أجرت فلاناً جميع ما شئت عليه فهرس». د اجازت دا صورت د جمهور محدثینو په نیز صحیح کیدو سره سره د اجازت ټولو

۱- ظفر الأمانی (۵۰۶)۔

۲- فتح المغیث للعراقی (۱۸۶) وفتح المغیث للسخاوی (۱۷۱۱۲) ومقدمة ابن الصلاح (۲۶۵) وتوضیح الأفكار (۱۸۹۱۲)۔

۳- المصادر السابقة)۔

۴- فتح المغیث للسخاوی (۲۱۴۱۲) وظفر الأمانی (۵۱۲)

۵- المصدر السابق)۔

۶- فتح المغیث للسخاوی (۲۱۴۱۲) وظفر الأمانی (۵۱۲)۔

۷- مقدمة ابن الصلاح (۷۳) وظفر الأمانی (۵۱۳)

انواعو نه اعلی دې اگرچه بعضو حضراتو په دې باندې هم کلام کړې دې (۱)

⑦، «اجازة معین فی غیر معین»، یعنی طالب علم کوم چه مجاز له دې دا متعین وی او مجازیه غیر معین وی (۲)، مثلاً داسې اووانی «أجرتك أو أجرتك لکم أو أجرت فلاناً مسموعاً أو مروياً» دلته د مسموعاتو او مرویاتو تعیین او تشخیص نشته.

⑧، «اجازة غیر معین فی معین»، یعنی مجاز له غیر معین وی او معین له متعین او مشخص وی مثلاً «أجرت أهل زمان رواية صحيح البخاري» (۳)

⑨، «اجازة غیر معین فی غیر معین»، یعنی نه مجاز له معین وی او نه معین له متعین داسې اووانی «أجرت أهل زمان رواية مسموعاً» (۴)

«اجازة المعدوم»، یعنی کوم ماشوم چه اوس پیدا شوې هم نه وی هغه ته اجازت ورکول بیا ددې دوه صورتونه دی

① یو دا چه دې معدوم ته اصالتاً اجازت ورکړې شی مثلاً داسې اوونیلې شی «أجرت لمن یولد لفلان»

② او دویم صورت دا دې چه په موجود باندې عطف اوکړې شی تبعاً او ضمناً اجازت ورکړې شی مثلاً داسې اوونیلې شی «أجرت لفلان ولمن یولد له» یا داسې اووانی «أجرت لك ولعقبك» (۵) ددې نوع اجازت هم بعضو حضراتو اجازت ورکړې دې خو صحیح دا ده چه معدوم (غیر موجود) ته اصالتاً اجازت ورکول صحیح نه دی البته تبعاً او ضمناً د اجازت ورکولو گنجائش شته (۶)

③، «اجازة الطفل الذی لم یتیز»، یعنی مجاز له داسې ماشوم وی چه هغه د هوښیار توب عمر ته نه وی رسیدلې. د جمهورو په نیز هغه ته اجازت ورکول صحیح دی البته د سماع دپاره د هوښیار توب عمر شرط دې. نو کوم ماشوم چه د تمیز عمر ته نه وی رسیدلې د هغه سماع معتبر نه ده (۷)

④، «اجازة المجاز»، یعنی شیخ اجازت ورکولو کښې داسې اووانی «أجرت لك ما أجرتك» (۸)

(۱) ظفر الأمانی (۵۱۳) ومقدمة ابن الصلاح (۷۲) -

(۲) مقدمة ابن الصلاح (۷۳) -

(۳) ظفر الأمانی (۵۱۳) -

(۴) مقدمة ابن الصلاح (۷۳) -

(۵) ظفر الأمانی (۵۱۵) ومقدمة ابن الصلاح (۷۵) -

(۶) المصدر السابق -

(۷) ظفر الأمانی (۵۱۶) ومقدمة ابن الصلاح (۷۶) -

(۸) مقدمة ابن الصلاح (۷۷) وظفر الأمانی (۵۱۷) -

حاصل دا چه د اجازت ثومره قسمونه دی ټولو کښې اختلاف دی چه آیا ددې نه روایت کول صحیح دی او که نه دی په دې کښې رومې صورت خو تقریباً ټول حضرات صحیح وگرځوی بلکه بعضو حضراتو خو دا وئیلی دی چه اختلاف د رومې صورت نه علاوه په باقی انواعو کښې دې د رومې نوع په صحیح کیدو کښې دچا اختلاف هم نشته البته د باقی انواعو په باره کښې اختلاف اگرچه زیات دې خو د «إجازة المعلوم اصاله»، نه علاوه په باقی انواعو کښې صحیح دا ده چه صحیح دې (۱) خو دلته حافظ ابن حجر رحمته الله علیه په شرح نخبه الفکر کښې د «اجازت» بحث په آخر کښې یوه تنبیه کړې ده د هغې لحاظ ساتل ضروری دی هغه لیکي: «وکل ذلك كما قال ابن الصلاح، توسع غير مرضي، لأن الإجازة الخاصة بالمعينة مختلف في صحتها اختلافاً قوياً عند القدماء، وإن كان العمل استقر على اعتبارها عند المتأخرين، فهي دون السماء بالإتفاق، فكيف إذا حصل فيها الاسترسال المذكور، فإنها تزاد ضعفاً، لكنها في الجملة غير من إيراد الحديث معضلاً والله أعلم» (۲)

(۳) **المناولة:** د مناولة معنی اعطاء ده په اصطلاح کښې د «مناوله» صورت دا وی چه شیخ طالب علم ته خپل مرویات ورکوي که «تعلیماً بالبیع والهبة» وی او که د اجاره او اعارة په طور وی (۳) ددې یو څو صورتونه مشهور دي:

① یو مناولة مقرونه بالاجازة ② او دویم مجرده عن الاجازة۔
د مقرونه بالاجازة صورت دا دې چه شیخ پخپلو مرویاتو باندې مشتمل کتاب خپل شاگرد ته ورکوي او دا کتاب یا خو اصل وی یا د اصل نه نقل کړې شوی او تصحیح شده وی او د ورکولو صورت دا وی چه یا ئې تعلیم په طور ورکوي په دې طریقچه چه خرڅ ئې کړی یا ئې هبه کړی یا ئې د اجارې یا د عاریت په طور ورکوي چه ددې نه ئې نقل کړی او مقابله ئې اوکړی او خپل خان سره ئې اوساتی بیا هغه کتاب ورکوي او اووانی «هَذَا سَامِعٌ أَوْ رَوَائِقٌ مِنْ فُلَانٍ، فَارْوَاهُ عَنِّي» یا داسې اووانی «أَجُودُ لَكَ رَوَايَتَهُ عَنِّي» (۴)

د مناولة دویم صورت «مجرده عن الاجازة» دې یعنی شیخ کتاب یا مرویات خپل شاگرد ته ورکوي خو باقاعده د روایت کولو اجازت نه ورکوي (۵)
د مناولة یو صورت دا هم دې چه طالب یو کتاب یا حدیث یا څه جزء واخلي او شیخ ته

(۱) المصادر السابقة۔

(۲) نزعة النظر في توضيح نخبه الفكر (۱۲۵) خاتمة الكلام على صيغ الأداء۔

(۳) فتح المغيب (۲۸۵/۲) وظفر الأمانی (۵۱۹)۔

(۴) مقدمة ابن الصلاح (۱۶۵، ۱۶۶) النوع الرابع والعشرون معرفة كيفية سماع الحديث وتحمله وصفة ضبط نفسه الرابع المناولة وفتح المغيب للعراقي (۲۱۶) وفتح المغيب للسخاوي (۲۸۷/۲)۔

(۵) مقدمة ابن الصلاح (۱۶۹) وفتح المغيب للعراقي (۲۱۹) وفتح المغيب للسخاوي (۳۰۱/۲)۔

راشی او د شیخ په وړاندې نې بیش کړی. شیخ په دې کښې غور او فکر او کړی بیا دا واپس ورکړی او داسې اوواڼی: «وقت علی مافیہ، وهو حدیث عن فلان أو رابقی عن شیوخ فیہ، فأروہ مفی» دې صورت ته هم عرض وائی. او... قراءت علی الشیخ... ته هم عرض وائی. په دې وجه حافظ ابن الصلاح رحمہ اللہ د... قراءت علی الشیخ... عرض ته... عرض القراءة... او دې موجوده زیر بحث عرض ته نې... عرض الماولہ... نوم ورکړې دې. ^(۲)

د ماولہ حکم او ددې مرتبہ د امام مالک، زهری، یحیی بن سعید انصاری، مجاهد، ابو الزبیر، مسلم الزنجی، علقمه، ابراهیم نخعی، ابن وهب، ابن القاسم، اشهب، قتاده، ابو ابوالعالیه رحمہم اللہ نه منقول دی. چه... تحمل بالمناولة المقرونة بالاجازة... او... تحمل بالسمع... دواړه برابر دی. ^(۳)

خو امام ابوحنیفه، امام شافعی، امام احمد، سفیان ثوری، عبدالله بن المبارك او اسحاق بن راهویه رحمہم اللہ فرمائی. چه د... تحمل بالمناولة المقرونة بالاجازة... درجه د... سماع... نه کترده. ^(۴) حافظ ابن الصلاح او ددوی متبعینو دا صحیح او راجح گرځولې ده. ^(۵)

البته د... ماولہ مجرده عن الاجازة... په باره کښې اختلاف دې. چه آیا په دې صورت کښې روایت کول جائز دی. او که نه دی؟ خطیب بغدادی رحمہ اللہ د بعضو حضراتو نه جواز نقل کړې دې. او بعضی حضرات دا جائز نه گڼي. ^(۶)

⑤ المکاتبة: د مکاتبه صورت دا وی. چه شیخ د خپلو مرویاتو او مسموعاتو څه حصه پخپله اولیکي. یا نې پخپل یو معتمد کاتب اولیکي. او خپل شاگرد ته نې اولیکي. ^(۷)

ددې هم دوه قسمونه دی

① یو دا چه کتابت اجازت سره مقرون وی. چه په شروع کښې یا آخر کښې «أجرتك»، هم اولیکي. ^(۸)

② دویم صورت دا وی. چه صرف مکتوب وی. د اجازت اقتراڼ ورسره نه وی. ^(۹) په رومی صورت کښې روایت کول صحیح دی. او ددې درجه د... ماولہ مقرونة بالاجازة... برابر

(۱) مقدمة ابن الصلاح (۷۹) وفتح المغیث للعراقی (۲۱۶) وظفر الأمانی (۵۲۰)۔

(۲) مقدمة ابن الصلاح (۷۹)۔

(۳) ظفر الأمانی (۵۱۹)۔

(۴) المصدر السابق۔

(۵) مقدمة ابن الصلاح (۸۰) وفتح المغیث للعراقی (۲۱۷) وفتح المغیث للسخاوی (۲۹۳/۲)۔

(۶) فتح المغیث للسخاوی (۳۰۱/۲، ۳۰۳)۔

(۷) مقدمة ابن الصلاح (۸۳) وظفر الأمانی (۵۲۱، ۵۲۲) وفتح المغیث للعراقی ۲۲۔

(۸) مقدمة ابن الصلاح (۸۳) وظفر الأمانی (۵۲۲) وفتح المغیث للعراقی (۲۲۳)۔

(۹) المصادر السابقة۔

ده او د دویم صورت په جواز کښې اگرچه د بعضو حضراتو اختلاف دې خو راجع داده چه په دې صورت کښې هم روایت کول صحیح دی (۱)

۹) الاعلام: اعلام دا دې چه شیخ طالب ته دا اووانی چه دا جز، یا دا کتاب زما روایت کړې شوې دې (۲) په دې کښې د روایت کولو حکم یا ددې د اجازت مذکور نه وی د «اعلام» په بنیاد باندې روایت د حدیث صحیح دې اوکه نه دې؟ د ابن جریج او عبیدانه عمری نه علاوه نور هم ډیر محدثین ددې خبرې قائل دی چه مطلق .. اعلام .. سره روایت کول جائز دی. بلکه قاضی عیاض رحمته الله خو فرمانی چه دا صورت نه صرف جائز دې بلکه که شیخ منع او کړی بیا هم روایت کول جائز دی ددې په مقابل کښې اصح قول دا دې چه مجرد .. اعلام .. نه روایت کول صحیح نه دی. ځکه عین ممکن ده چه شیخ ته په دې کښې څه خلل معلوم وی. چه ددې په وجه هغه د روایت کولو اجازت نه ورکوی. (۳)

۱۰) الوصیة: د تحمل حدیث اووم قسم وصیت دی ددې صورت داسې وی چه شیخ د مرګ په وخت یا د سفر په وخت د خپل روایت کړې شوی کتاب یو سړی دپاره وصیت او کړی. (۴) د تحمل په دې نوع سره روایت کول جائز دی اوکه نه؟ بعضو حضراتو په دې صورت کښې هم روایت کول جائز گرځولی دی حالانکه صحیح دا ده. چه د تحمل په دې نوع سره روایت کول صحیح نه دی. (۵)

۱۱) الوجادة: .. وجاده .. مولد مصدر دې. یعنی د عربو د قدمات نه دا منقول نه دې بلکه اهل اصطلاح دا د مصدر په طور استعمال کړې دې. (۶) په اصطلاح کښې .. وجاده .. د ده. چه یو کس ته د یو شیخ کتاب ملاوښی. او ددې شیخ نه دې راوی ته په انواعو د اجازت کښې په یوه طریقه هم اجازت حاصل نه وی. (۷) د وجاده په بنیاد باندې روایت کول. د متقدمینو او متاخرینو معمول پاتې شوې دې البته روایت بالوجاده ته د .. منقطع .. درجه ورکړې شوې ده. اگرچه په دې کښې یو نوع اتصال هم موندلې شی (۸) واند اعلم

(۱) مقدمة ابن الصلاح (۸۳، ۸۴) وظفر الأمانی (۵۲۲) وفتح المغیث للعراقی (۲۲۳)۔

(۲) مقدمة ابن الصلاح (۸۴) وفتح المغیث للعراقی (۲۲۴، ۲۲۵) وظفر الأمانی (۵۲۳)۔

(۳) المصادر السابقة)۔

(۴) مقدمة ابن الصلاح (۸۵) وفتح المغیث للعراقی (۲۲۶) وظفر الأمانی (۵۲۴)۔

(۵) المصادر السابقة)۔

(۶) فتح المغیث للعراقی (۲۲۷) ومقدمة ابن الصلاح (۸۶) وظفر الأمانی (۵۲۴)۔

(۷) المصادر السابقة)۔

(۸) المصادر السابقة)۔

طرق داداء حدیث

د سماع الفاظ که حدیث د تلقی د... سماع من الشیخ... په طریقه وی نو ددې د ادا کولو دپاره د «سمعت، حدثنی، حدثنا، أخبرنا، أنبأنا، ثبأتنا، قال لی فلان، قال لنا فلان، ذکر لی فلان، ذکر لنا فلان» الفاظ استعمالیږي قاضی عیاض یمنی ددې ټولو کلماتو د اطلاق په صحیح کیدو باندې اجماع نقل کړې ده (۱)

د سماع د الفاظو مراتب البته دا اطلاق د متقدمینو په نیز دې او متاخرینو روستو دغه الفاظ مخصوص کړي دي چه ددوی په نیز د... سماع... په ذریعه تحمل کړې شوی روایات... سمعت... حدثنی... او... حدثنا... سره ادا کولې شي او د... أخبرنی... او... أخبرنا... په ذریعه به هغه روایات ادا کولې شي کوم چه د... قرائت علی الشیخ... په طریقه حاصل کړې شوی وي او د «... أنبأنا، اطلاق به... اجازت... دپاره وي او د «... قال لی فلان،... قال لنا فلان،... ذکر لی فلان،... او... ذکر لنا فلان،... الفاظ د هغه روایاتو دپاره مخصوص دي کوم چه مذاکره کښې حاصل شوی دی (۲)

بیا په دې الفاظو کښې د... سمعت... لفظ په دې اعتبار سره د ټولو نه ارفع دې چه دا لفظ د... اجازت... مکاتبت... په ذریعه حاصل شوو روایاتو دپاره دی دغه شان د تدلیس په موقعه نه استعمالیږي حالانکه ددې په مقابله کښې د... حدثنا... لفظ په داسې موقعو باندې بعضو حضراتو استعمال کړې دی (۳)

بیا دلته دا وضاحت هم ضروری دې چه د... حدثنی... اطلاق به په هغه صورت کښې وي کله چه سامع یواځې وي او د... حدثنا... مطلب دا دې چه په سماع د حدیث کښې نور حضرات هم شریک دي دغه شان د... أخبرنی... استعمال به اصطلاح کښې هغه صورت کښې وي کله چه قراءت کونکې طالب یواځې وي او د... أخبرنا... لفظ به د یو نه په زیات کیدو باندې دلالت کوي (۴)

تنبيه دلته ددې خبرې وضاحت هم پکار دې چه په لغت کښې په... تحدیث... اخبار... او... انباء... کښې هیڅ فرق نشته لکه چه د الله ﷻ ارشاد دې «يَوْمَئِذٍ تُحَدِّثُ أَخْبَارَهَا» بِأَنَّ رَبَّكَ أَوْحَىٰ لَهُا (۵) دغه شان ارشاد دې «وَلَا يُنَبِّئُكَ مِثْلُ خَبِيرٍ» (۶)

(۱) مقدمة ابن الصلاح (۶۲) النوع الرابع والعشرون سماع الحديث وتحمله وضبطه وفتح المغیث للعراقي (۱۸۲)

(۲) فتح المغیث للعراقي (۱۸۳، ۱۸۴) _

(۳) مقدمة ابن الصلاح (۶۳) النوع الرابع والعشرون _

(۴) نزعة النظر فی توضیح نخبه الفكر (۱۱۸) _

(۵) الزلزال: ۴، ۵ _

(۶) فاطر: ۱۴ _

دغه شان په حدیث باب کښې د نبی کریم ﷺ ارشاد دې: «ان من الشجر شجرة لا يسقط ورقها، وانها مثل المسلم، فحدثني ما هي؟ فوقم الناس في شجر البوادي، قال صدق الله ووقع في نفسى انها النخلة، فاستحييت ثم قالوا: حدثنا ما هي يا رسول الله ﷺ؟»

د کتاب العلم په یو طریق کښې د «یا رسول الله! اخبنا به!» الفاظ دی. (۱) او د کتاب التفسیر په یو طریق کښې د «،،حدثني،، په خاني،، اخبين،، لفظ راغلې دې. (۲) او د اسماعيلي په یو طریق کښې د «،،انهم،، لفظ وارد شوې دې. (۳)

د «،،سماع من لفظ الشيخ،، او «،،قراة على الشيخ،، په صورت کښې به په الفاظ ادا کښې تفریق کیږي او که نه؟ په لغت کښې چونکه دا ټول الفاظ مترادف او هم معنی دي. په دې وجه د عالمانو یو لونی جماعت چه په دې کښې امام زهري، امام مالک، سفیان بن عیینه، یحي القطان، او اکثر حجازیین او کوفیین شامل دي. ددې خبرې قائل دي چه په دې کښې د هر یو لفظ استعمال جائز دي. (۴)

او اسحاق بن راهویه، امام نسائی، ابن حبان او ابن منده ټټټ ددې خبرې قائل دي چه کله سماع من لفظ الشيخ وی نو دا الفاظ علی الاطلاق ونيلې شي. او که قراة علی الشيخ وی نو دا الفاظ به «،،قراة،، سره مقید کولې شي. (۵)

او امام ابن جریج، اوزاعی، شافعی، ابن وهب، او د مشرق اکثر و عالمانو د الفاظو تخصیص کړې دې چه د «،،سماع من لفظ الشيخ،، په صورت کښې به «،،تحدیث،، اود «،،قراة علی الشيخ،، په صورت کښې به د «،،اخبار،، لفظ استعمالولې شي. (۶) روستو ددوی متبعینو هغه تفصیل اختیار کړې دې. کوم چه مونږه وړاندې ذکر کړې دې چه «،،حدثني،، د یوکس دپاره دې. او «،،حدثنا،، د جمعې دپاره دې. (۷)

خو دلته چه حافظ ټټټ کومه تنبیه کړې ده. هغه یاد ساتل پکار دی. چه دا ټول تفصیل د مستحسن کیدو حده پورې دې. ددې التزام څه واجب نه دې. البته متاخرینو ته ددې مذکوره اصطلاحاتو رعایت کول پکار دی. ځکه چه اوس دې د حقیقت عرفیه حیثیت اختیار کړې

(۱) صحیح بخاری (۲۴۱۱) کتاب العلم باب الحياء فی العلم رقم (۱۳۱)۔

(۲) صحیح بخاری (۶۸۱۲) کتاب التفسیر سورة ابراهيم باب «كَشَجَرَةٍ طَيِّبَةٍ أَصْلُهَا ثَابِتٌ وَفَرْعُهَا فِي السَّمَاءِ» ټټټ رقم (۴۶۹۸)۔

(۳) ذكره الحافظ في الفتح (۱۴۴۱)۔

(۴) فتح الباري (۱۴۵۱)۔

(۵) المصدر السابق)۔

(۶) المصدر السابق)۔

(۷) المصدر السابق)۔

دی که ددی رعایت اونکری شی. نو د خلط خطر ده. (۱) والله اعلم
 د، قرات علی الشیخ، په صورت کښې د اداء الفاظ هغه روایات د کومو تحمل چه د
 .. قرات علی الشیخ.. په طریقه باندې شوې وی. د هغې د ادا کولو یو خو صورتونه دی

① یو صورت دا دی چه، «قرأت علی فلان، یا، قرأت علی فلان وانا اسمع، فآذنه»، اوونیلې شی. دا
 صورت د ټولو نه اعلی او اسلم دی. په دې کښې هیڅ اشکال نشته. (۲)

② دویم صورت دا دی. چه په .. سماع من الشیخ.. کښې چه کوم الفاظ استعمالیږی. هغه
 دلته کښې تقیید سره استعمال کړې شی. مثلاً اوونیلې شی. «حدثنا فلان قراءة عليه»، یا
 «أعیننا قراءة عليه»، دا د رومبی قسم په مقابل کښې کمتر دی. (۳)

③ دریم صورت دا دی. چه ددې قسم دپاره هم د، «سماع من الشیخ»، والا الفاظ، «حدثنا»،
 او، «أعیننا»، بغیر دڅه قید نه استعمال کړې شی. نو په دې کښې اختلاف دی.

مذاهب علماء ④ د عبدالله بن المبارك. یحي بن يحي تميمی. احمد بن حنبل. او نسائی
 وغيره مذهب دا دی. چه دغه شان علی الاطلاق استعمالول جائز نه دی.

⑤ ددې په مقابل کښې د حجاز او دکوفې داکثرو عالمانو. او د امام زهری. امام مالک.
 سفیان بن عیینه او یحي بن سعید القطان وغيره متقدمینو امامانو په نیز ددې الفاظو
 علی الاطلاق استعمالولو کښې هیڅ باک نشته. د امام بخاری رحمه الله هم دا مذهب دی. (۴) په
 دې مجوزینو کښې بعضو خو .. سمعت فلاناً.. ونیل هم صحیح گرځولی دی. (۵)

⑥ په دې قسم کښې دریم مذهب دا دی. چه په دواړو لفظونو کښې فرق دی. د امام شافعی
 او ددوی د اصحابو قول دی. چه د .. قرات علی الشیخ.. په طریقه د حاصل شوو روایاتو
 ادا کولو دپاره .. اخیرنا .. استعمالول صحیح دی. د .. حدثنا .. اطلاق صحیح نه دی. هم دا
 خبره د امام مسلم رحمه الله او د جمهور اهل مشرق نه منقول ده. اکثر محدثین هم ددې قائل
 دی. (۶) حافظ ابن الصلاح رحمه الله فرمائی: «الفرق بينهما صار هو الشائم الغالب على أهل الحديث،

والإحتجام لذلك من حيث اللغة عامة وتكلف، وغير ما يقال فيه: إنه إصلاص منهم أرادوا به التمييز بين
 التوحيين، ثم خصص النوع الأول بقول، «حدثنا»، لقوة إشارات بالنطق والشافعية»، والله اعلم. (۷)

المصدر السابق -

مقدمة ابن الصلاح (۶۵) النوع الرابع والعشرون وفتح المغيث للعراقي (۱۸۷) -

المصادر السابقة -

المصادر السابقة -

مقدمة ابن الصلاح (۶۵) وقال القاضي عياض وهو قول روى عن مالك والثوري وابن عيينة .. فتح المغيث

للعراقي (۱۸۷) -

مقدمة ابن الصلاح (۶۵ ۶۶) وفتح المغيث للعراقي (۱۸۸) -

مقدمة ابن الصلاح (۶۶) -

د اجازت په طریقې سره د حاصل شوو روایاتو طریقه اداء ① بعضو حضراتو د... حدثنا... او... خبرنا... استعمالولو علی الاطلاق اجازت ورکړې دي. دا د ابن جریج، امام مالک، امام الحرمین او اهل مدینه نه منقول دي.^(۱)

② خو د جمهورو په نیز الفاظ د سماع او قراءت مقید استعمالول پکار دی. مثلاً داسې ونیل پکار دی، «حدثنا إجازة»، یا، «أخبرنا إجازة»^(۲)

د اجازت یو څو نور الفاظ دلته یو څو الفاظ نور هم دی. کوم چه په... اجازت... کښې استعمال کړې شوی دی. لکه چه بعضو حضراتو... شافهني فلان... او... خبرنا مشافه... استعمال کړې دي.^(۳) د امام اوزاعی نه منقول دی چه دوی د... اجازت... دپاره، «أخبرنا، لفظ استعمال کړې دي. او د، «قرأت علی الشیخ»، دپاره نې، «أخبرنا، استعمال کړې دي.^(۴)

دغه شان اجازت دپاره متاخرینو د، «أهلنا»، لفظ استعمال کړې دي. بلکه علامه ابوالعباس ونید بن بکر معمری پخپل کتاب، «الوجازة فی تجزیر الإجازة»، کښې د... اجازت... دپاره هم دا

استعمال کړې دي. حالانکه د متقدمینو په نیز، «أخبرنا، او، «أهلنا، هم معنی دی.^(۵) والله اعلم د، «مناوله، په طریقه د حاصل شوو روایاتو طریقه د اداء په دې طریقه کښې هم د سماع الفاظ بعضو حضراتو مطلقاً بغیر دغه قید نه استعمال کړی دی. حالانکه په دې کښې هم غوره دا ده چه تنقید سره ذکر کړې شی. مثلاً داسې اوونیلې شی، «حدثنا مناولة»، یا، «أخبرنا مناولة»، دغه شان صرف، «ناولق»، ونیل هم صحیح دی. او که مناوله مقرون بالاجازة وی نو، «ناولق وأجازل»، ونیلو سره روایت کول غوره دی.^(۶) والله اعلم.

د کتابت، اعلام، وصیت، او وجاده په طریقو سره د حاصل شوو روایاتو طریقه د اداء

① مکاتبت سره د حاصل شوو روایاتو ادا کولو دپاره یا خو د کتابت تصریح او کړې شی. او اوونیلې شی. چه، «کتب إلی فلان»، یا الفاظ د سماع او قراءت مقید استعمال کړې شی او اوونیلې شی. «حدثنا کتابة»، یا، «أخبرنا کتابة»،^(۷) دغه شان د... اعلام... په طریقه د حاصل شوو روایاتو ادا کولو دپاره اوونیلې شی. «أعظم شیخی یکنذا»،^(۸) د... وصیت... په

۱، مقدمة ابن الصلاح (۸۱) وفتح المغیث للعراقی (۲۲۰)۔

۲، مقدمة ابن الصلاح (۸۲) وفتح المغیث للعراقی (۲۲۰)۔

۳، مقدمة ابن الصلاح (۸۲) وفتح المغیث للعراقی (۲۲۱)۔

۴، المصادر السابقة)۔

۵، المصادر السابقة)۔

۶، مقدمة ابن الصلاح (۸۱) وفتح المغیث للعراقی (۲۲۰)۔

۷، مقدمة ابن الصلاح (۸۴) وفتح المغیث للعراقی (۲۲۴)۔

۸، تبصیر مصطلح الحديث (۱۶۳، ۱۶۴)۔

صورت کنی به یا خو، «او مردان فلان بکنند»، وائی او یا به، «حدثی فلان وصیة»، وائی (۱)

د، «و جاده»، به صورت کنی به راوی، «و حدث بخط فلان»، یا، «قرأت بخط فلان»، و نیلو سره روایت سره د سند نه نقل کوی. (۲)

قوله وَقَالَ لَنَا الْحَمِيدِيُّ كَانَ عِنْدَ ابْنِ عُيَيْنَةَ حَدَّثَنَا وَأَخْبَرَنَا وَأَنْبَأَنَا وَسَمِعْتُ وَاجِدًا: حمیدی مونږ ته بیان کړل چه د ابن عیینه په نیز، «حدثنا»، «أخبرنا»، «أنبأنا»، او، «سمعت»، ټول یو (برابر) وو.

د قال لنا، قال لی، ذکرلنا، او ذکرلی د استعمال مواقع وړاندې مونږ د اداء حدیث د طریقو لاندې مونږ بیان کړی دی چه، «قال لنا»، «او»، «قال لی»، «دغه شان»، «ذکرلنا»، «او»، «ذکرلی»، «دا ټول الفاظ د سماع من الشیخ الفاظ دی او په اتصال باندې داسې دلالت کوی لکه څنگه چه، «حدثنی»، «حدثنا»، «او»، «سمعت»، «غیره اتصال باندې دلالت کوی البته دا خبره ضروری ده چه د، «قال لنا»، زیات تر اطلاق هغه روایاتو دپاره کیږی. کوم چه د مذاکره په دوران حاصل کړې شوی وی.» (۳)

البته که د حرف جار نه بغیر صرف، «قال فلان»، یا «ذکر فلان»، او نیلې شی نو په دې کنی د انقطاع احتمال هم شته په دې وجه به ددې درجه د، «قال لنا فلان»، یا د، «ذکر لنا فلان»، نه کمتره وی. البته که ددې قائل مدلس نه وی او د راوی مروی عنه سره لقاء هم ثابت وی نو دا به په اتصال باندې محمول وی. (۴)

ابن منده رحمته فرمائی دی چه امام بخاری رحمته کوم ځانې کنی، «قال لی فلان»، فرمائی هغه، «اجازة»، سره حاصل شوی روایات وی سماعاً یا قرائت سره حاصل شوی نه وی دغه شان کوم ځانې چه، «قال فلان»، «دجار مجرور نه بغیر» ذکر کوی هغه تدلیس دې. (۵) هم دا خبره حافظ ابو یعقوب رحمته هم فرمائی. (۶) او حافظ ابو جعفر بن حمدان رحمته فرمائی چه داسې ټول روایات عرضاً او مناوله سره حاصل کړې شوی دی. (۷) دغه شان د ابن حزم رحمته وینا دا ده چه داسې ټول روایات متصل نه دی. (۸)

(۱) المصدر السابق.

(۲) المصدر السابق.

(۳) مقدمة ابن الصلاح (۶۴) النوع الرابع والعشرون القسم الأول: السماع من لفظ الشيخ وفتح المغیث للعراقی (۸۴) وفتح المغیث للسخاوی (۱۶۳۱۲) وظفر الأمانی (۵۰۹، ۵۱۰).

(۴) انظر المصادر السابقة لا سيما من عرف من حاله أنه لا يروى إلا ما سمعه كحجاج بن محمد الأغور فروى كتب ابن جريج بلفظ قال إبن جريج فحملها الناس عنه واحتجوا بها (۱۸۴) وفتح المغیث للسخاوی (۱۶۳۱۲) وظفر الأمانی (۵۱۰).

(۵) فتح المغیث للعراقی (۱۸۴) وفتح المغیث للسخاوی (۱۶۳۱۲) وظفر الأمانی (۵۱۰).

(۶) المصادر السابقة.

(۷) المصادر السابقة.

(۸) ظفر الأمانی (۵۱۱).

خو عالمانو ددې ټولو حضراتو د قول تردید کړې دې. چه مثلاً امام بخاری رحمته الله علیه په خپل صحیح بخاری کښې د حضرت ابوهریره رضی الله عنه مرفوع حدیث نقل کړې دې. «إذا شئ فأكل أو شرب...» ددې په سند بیانولو کښې فرمائی. «حدثنا عهدان...»^(۱) او هم دا روایت پخپل تاریخ کښې نقل کوی. او فرمائی. «قال لى عهدان...»^(۲) څه شان امام بخاری رحمته الله علیه په کتاب التفسیر... کښې د ابراهیم بن موسی نه په صیغه د تحدیث روایت نقل کړې دې.^(۳) حالانکه په... کتاب الايمان والنذور... کښې ئې «قال ابراهيم بن موسى...» الفاظ استعمال کړې دى.^(۴)

الحمیدی: د امام حمیدی رحمته الله علیه ذکر اگرچه په... بدء الوحي... کښې هم راغلې دې.^(۵) خو هلته ډیر زیات اختصار دې. دلته مونږ په لړشان تفصیل سره ددې ذکر کوو. دا ابوبکر عبدالله بن الزبیر بن عیسی بن عبیدالله بن اسامه بن عبدالله بن الحمید بن زهیر بن الحارث بن اسد بن عبدالعزی قرشی اسدی حمیدی مکی دې.^(۶) دوی د بشر بن بکرتنسی، ابو اسامه حماد بن اسامه، سفیان بن عیینه، عبدالعزیز بن محمد دراوردی، فضیل بن عیاض، امام شافعی، مروان بن معاویه فزاری، وکیع بن الجراح، ولید بن مسلم او یعلی بن عبید طنافسی رحمته الله علیه نه روایت کوی. ددوی نه په روایت کونکو کښې امام بخاری، ابوزرعه، عبیدالله بن عبدالکریم رازی، امام ابوحاتم محمد بن ادريس الرازی، امام محمد بن یحی ذهلی، یعقوب بن سفیان، او یعقوب بن شیبه رحمته الله علیه دى.^(۷)

امام احمد بن حنبل رحمته الله علیه فرمائی، «الحمیدی عندنا امام»،^(۸)

ابو حاتم رحمته الله علیه فرمائی. «أثبت الناس في ابن عيينه، الحمیدی، وهو رئیس أصحاب ابن عیینه، وهو ثقة لإمام»^(۹)

(۱) صحیح بخاری (۲۵۹۱۱) کتاب الصوم باب إذا أكل أو شرب ناسياً رقم (۱۹۳۳)۔

(۲) التاريخ الكبير (۹۱۱) ترجمة محمد بن سيرين رقم الترجمة (۲۱۵)۔

(۳) صحیح بخاری (۷۲۹۱۲) کتاب التفسیر سورة التحريم باب (يا أيها النبي لم تحرم ما أحل الله لك ..) رقم (۴۹۱۲)۔

(۴) صحیح بخاری (۹۹۰۱۲) کتاب الايمان والنذور باب إذا حرم طعامه رقم (۶۶۹۱)۔

(۵) كشف الباری (۲۳۷/۱)۔

(۶) تهذيب الكمال (۵۱۲/۱۴)۔

(۷) د شیوخو او شاگردانو دپاره اوگوری تهذيب الكمال (۵۱۳/۱۴، ۵۱۴)۔

(۸) تهذيب الكمال (۵۱۳/۱۴) وسیر اعلام النبلاء (۶۱۷/۱۰)۔

(۹) تهذيب الكمال (۵۱۳/۱۴) وسیر اعلام النبلاء (۶۱۷/۱۰)۔

امام عجلئہ فرمائی،، لکھ،،»

ابن حبان عجلئہ فرمائی،، کان صاحب سنة وفعل ودين،،»

امام دارقطنی عجلئہ فرمائی،، حافظ،،»

امام حاکم عجلئہ فرمائی،، لکھ مامون،،»

امام بخاری عجلئہ فرمائی،، الحمیدی (امام الحدیث)،،»

حافظ ابن حجر عجلئہ فرمائی،، لکھ حافظ فقیہ،، اہل اصحاب ابن مینہ،،»

ابن سعد عجلئہ فرمائی،،،، کان لکھ کثیر الحدیث،،»

امام حمیدی عجلئہ د حدیثو علم د نورو استاذانو نہ علاوہ د سفیان بن عیینہ عجلئہ نہ خاص طور باندی حاصل کرو تردی چہ ددوی پہ خدمت کنبی نورس۔ یہ شل کنہ جوزی بتی شوئی وو۔ (۱) اودامام شافعی عجلئہ نہ نی دققی علم حاصل کرو (۲)

د امام شافعی عجلئہ د وفات نہ پس حمیدی تہ پخپلہ توقع وہ چہ ددوی د جانشینی او خلیفہ کیدو) سعادت بہ حاصلیری۔ خو ددوی پہ مقابلہ کنبی ابن عبدالحکمہ تہ د امام شافعی عجلئہ د جانشینی شرف حاصل شونو دوی مکہ مکرمہ تہ راغلل او دنتہ د علم نشر کولو خدمت پورہ کول شروع کرل (۳)

امام شافعی عجلئہ پخپلہ ددوی تعریف کنبی فرمائی،، ما رأيتُ صاحبَ بَلَدٍ (أَيُّ نَسَبٍ) أَحَقَّ مِنَ الحمیدی، کان یحفظ لسفیان بن عیینہ عشرة آلاف حدیث،،»

امام اسحاق بن راہویہ عجلئہ فرمائی،، (اللمعة فی زمامنا الشافعی، والحمیدی، وأبو عیینہ)،،»

پخپلہ امام حمیدی عجلئہ فرمائی،، ما دمتُ بالبحال، وأحمد بن حنبل بالعراق، واسحاق بن راہویہ بالسان، لا

(۱) تعلیقات تہذیب الکمال (۵۱۵۱۱۴) نقلًا عن ثقات العجلی (الورقة ۲۹)۔

(۲) الثقات لابن حبان (۳۴۱۸)۔

(۳) تعلیقات تہذیب الکمال (۵۱۵۱۱۴) نقلًا عن علل الدارقطنی (۱۷۱۱۳)۔

(۴) تہذیب التہذیب (۲۱۶۱۵)۔

(۵) طبقات الشافعیۃ الکبری (۱۱ ج ۲۶۴) وسیر اعلام النبلاء (۶۱۹۱۱۰)۔

(۶) تقریب التہذیب (۳۰۳) رقم ۳۳۲۰۔

(۷) طبقات ابن سعد (۵۰۲۱۵)۔

(۸) طبقات الشافعیۃ الکبری (۲۶۴۱۱) وسیر اعلام النبلاء (۶۱۷۱۱۰)۔

(۹) فتح الباری (۱۰/۱۱) کتاب بدء الوحی باب کیف کان بدء الوحی)۔

(۱۰) سیر اعلام النبلاء (۶۱۹۱۱۰)۔

(۱۱) طبقات الشافعیۃ (۲۶۳۱۱) وسیر اعلام النبلاء (۴۶۴۱۱۰)۔

(۱۲) سیر اعلام النبلاء (۶۱۹۱۱۰، ۶۸۱۱۱۰) وطبقات الشافعیۃ (۲۶۴۱۱)۔

یغلبنا أحد) (۴) او هم دوی فرمائی «والله لأن أغزو هؤلاء الذين يردون حديث رسول الله ﷺ أحب إلى من أن أغزو عدتهم من الأتراك» (۵)

ددې د لوني شان اندازه ددې نه لگولې شی: چه حافظ ذهبی رحمه الله فرمائی چه امام بخاری رحمه الله د حدیث «انما الأعمال بالنيات» نه د خپل کتاب افتتاح او فرمانيله او د امام مالک رحمه الله په طریق سره نه ددې (حدیث) روایت کولو په ځانې د حمیدی رحمه الله سند ته ترجیح ورکړله (۶)

امام حاکم رحمه الله فرمائی «ومحدث بن اسماعيل إذا وجد الحديث عنه لا يفرجه إلى غيره، من الثقة به» (۷) امام حمیدی رحمه الله مسند ليکلي دي: چه هغه په ،، مسند الحمیدی ،، نوم سره معروف دي د علامه حبيب الرحمن عظمی رحمه الله تحقيق سره ،، مجلس علمی د ابیہیل ،، دا په دوو جلدونو کښې شائع کړې دي.

د امام حمیدی رحمه الله وفات په ۲۱۹هـ يا ۲۲۰هـ کښې وشو. (۸) ،، رحمه الله تعالی رحمة واسعة ،،
ابن عیینہ: ددوی ذکر اگرچه وړاندې راغلې دي خو ډیر سړسری طور باندې ددوی ذکر شوې وو. (۹) دلته لږ په تفصیل سره ددوی حالات ذکر کولی شی.

دا مشهور محدث سفیان بن عیینہ بن ابی عمران هلالی کوفی دي. د دوی کنیت ابو محمد دي. د محمد بن مزاحم اخي الضحاک بن مزاحم مولى وو (۱۰) دا لس روڼه ووپه دوی کښې پنځه روڼه محدثین دي: سفیان، ابراهیم، محمد، آدم، او عمران. (۱۱)

سفیان بن عیینہ رحمه الله د بې شماره محدثینو نه فیض حاصل کړې دي. چه په هغوی کښې د یوڅو مشهورو شیوخو نومونه دا دي: ابراهیم بن میسره، اسماعیل بن امیه، اسماعیل بن ابی خالد، ایوب سختیانی، ابو بشر بیان بن بشر اخمسی، جامع بن ابی راشد، جعفر بن محمد الصادق، حسن بن عماره، حمید الطویل، داؤد بن نصیر الطائنی، زائدة بن قدامه، زکریا بن ابی زائده، زیاد بن سعد، زیاد بن علاقه، زید بن اسلم، سالم ابی النضر، سفیان الثوری، ابو حازم سلمه بن دینار، سلیمان الاحول، سلیمان الاعمش، سهیل بن ابی صالح، شعبه بن الحجاج، شبيب بن غرقده، صالح بن کیسان، عاصم بن ابی النجود، ابو الزناد، عبدالکريم، ابی امیه، عبدالملک بن عبدالعزیز بن جریج، علی بن زید بن جدعان، عماره

(۱) المصادر السابقة)۔

(۲) سیر أعلام النبلاء (۱۰/۶۱۹)۔

(۳) سیر أعلام النبلاء (۱۰/۶۲۰)۔

(۴) تهذيب التهذيب (۲۱۶/۵)۔

(۵) سیر أعلام النبلاء (۱۰/۶۱۸)۔

(۶) کشف الباری (۲۳۸/۱) بده الوحي الحديث الأول)۔

(۷) تهذيب الكمال (۱۷۷/۱۱، ۱۷۸)۔

(۸) المصدر السابق)۔

بن القعقاع، عمرو بن دینار، ابو معاویه عمرو بن عبدالله نخعی، مالک بن انس، ابن شهاب زہری، مسعر بن کدام، معمر بن راشد، منصور بن المعتمر، هشام بن عروہ ولید بن کثیر، ابو اسحاق سبیعی، ابو الزبیر مکی رحمہم اللہ

ددوی نہ پہ روایت کونکو کنہی ددوی خیل شیوخ امام اعمش، ابن جریج او شعبہ نہ علاوہ ہمام بن یحیٰ، حسن بن حی، زہیر بن معاویہ، عبدالله بن المبارک، عبدالرحمن بن مہدی، یحیٰ القطان، امام شافعی، عبدالرحمن، عبدالرزاق، صنعانی، امام حمیدی، سعید بن منصور، یحیٰ بن معین، علی بن المدینی، احمد بن حنبل، ابوبکر بن ابی شیبہ، اسحاق بن راہویہ، او عمرو بن علی الفلاس رحمہم اللہ وغیرہ دی۔^(۱)

سفیان بن عیینہ رحمہم اللہ پہ ۱۰۷ھ کنہی پیدا شو۔^(۲) د ماشومالی نہ پہ طلب د حدیث کنہی لگیا شوائفہ تعالیٰ ددوی پہ علم کنہی او عمر کنہی برکت واچولو چہ ددوی نہ پہ علم حاصلونکو کنہی چہ اجداد (نیکونہ) دی نو احفاد (نمسو) ہم ددوی نہ فیض حاصل کرو۔

۱۴۲ھ نہ تحدیث شروع شو۔ د ٔولو نہ آخر کنہی سماع کونکی یو ابوالنصر الیسع بن زید زینی نومی مکی سرے وو۔ دوی تر ۲۸۲ھ پورے ژوندي پاتے وو۔^(۳) ددوی پہ امامت او لوئی شان باندی اتفاق دی۔ یر خلق بہ د حج پہ ارادہ وتل خو ددوی پہ نظر کنہی بہ دا خبرہ وہ چہ زمونہ سفیان بن عیینہ سرہ ملاقات اوشی او ددوی سند بہ عالی (اوچت) شی۔^(۴)

علی بن المدینی رحمہم اللہ فرمائی: (مالی اصحاب الزہری اتقن من ابن عیینہ)^(۵)

امام احمد بن عبدالله عجلی رحمہم اللہ فرمائی: «سفیان بن عیینہ کوی ثقہ ثبت فی الحدیث، وکان بعض اهل الحدیث یقول: هو أثبت الناس فی حدیث الزہری، وکان حسن الحدیث، وکان یعد من حکماء اصحاب الحدیث، وکان حدیثہ دحوا من سبعة آلاف ولم تکن له کتب»^(۶)

امام شافعی رحمہم اللہ فرمائی: «مالک وسفیان بن عیینة القرینان، یعنی فی الاثنین» او ہم دوی

فرمائی: «لولا مالک وسفیان لذهب علم الحجاز»^(۷)

امام سفیان ثوری رحمہم اللہ نہ چہ کلہ ددوی پہ بارہ کنہی تبوس او کرے شو نو وی فرمائیل

(۱) داستاذا نواو شاگردانود تفصیل دپارہ اوگوری (تہذیب الکمال (۱۷۸/۱۸۸) وسیر اعلام النبلاء (۵۷۸)۔

(۲) تہذیب الکمال (۱۸۸/۱۸۸)۔

(۳) تہذیب الکمال (۱۸۸/۱۸۸) وسیر اعلام النبلاء (۵۷۸)۔

(۴) سیر اعلام النبلاء (۵۷۸)۔

(۵) تہذیب الکمال (۱۸۹/۱۸۹) وسیر اعلام النبلاء (۵۸۱)۔

(۶) تہذیب الکمال (۱۸۹/۱۸۹)۔

(۷) المصدر السابق۔

(۸) المصدر السابق۔

«ذاک أحد الأُحدین، ماکان أغربه» (۴)

یحیی بن سعید رحمته فرمائی: «سفیان (امامی الحدیث)»
 امام بن عیینہ رحمته بہ ڊیر زیات حجوتہ کول یو خل نہی د حج پہ موقعہ پخپل ورازہ حسن بن
 عمران بن عیینہ تہ پہ مزدلفہ کنہی اوفرمانیل: «قد والیت هذا الموضع سبعین مرۃ، اقول لی کل
 سنۃ: «اللہم لاتجعلہ آخر العہد من هذا المکان»، ولان قد استحببت من اللہ من کثر ما اسألہ ذالک» نو
 ددی نہ پس ددوی وفات اوشو. (۵)

تنبیہ: د امام یحیی بن سعید القطان رحمته نہ محمد بن عبداللہ بن عمار نقل کری دی چہ دوی
 فرمائی: «أشهدوا أن سفیان بن عیینۃ اعتلط سنۃ سبع و تسعین، فمن سمع منه فی هذه السنۃ وبعدها
 لفسامہ لاشئ» (۶) ددی حاصل دا دی چہ سفیان بن عیینہ رحمته د خپل وفات نہ یو کال وړاندی
 مختلط شوی وو.

حافظ ذہبی رحمته فرمائی چہ د ابن عیینہ رحمته نہ پہ ۱۹۷ھ کنہی سماع کونکي محمد بن
 عاصم رحمته دی چہ ددوی یو ... جز ... مشہور دی چہ دا ډیر اوچت سند دی تر کومہ پورې
 چہ د آئمہ ستہ د شیوخو تعلق دی نو هغوی ټولو د ۱۹۷ھ نہ وړاندی سماع کری ده روستو
 نہی نہ ده کری ۱۹۸ھ چہ دا ددوی د وفات کال دی پہ دی کنہی خو چا ہم سماع نہ ده
 کری. (۷)

حافظ ذہبی رحمته فرمائی چہ زہ د ابن القطان رحمته دا قول مستبعد (او ناممکن) گنم او
 غالبہ دا ده چہ دا د ابن عمار غلطی ده ځکه چہ ابن القطان رحمته پخپلہ پہ صفر ۱۹۸ھ کنہی
 وفات شوې وو کوم وخت چہ حجاج واپس راخی نو دا بعید (ناممکن) ده چہ هغه پخپلہ
 دمرگ پہ خولہ کنہی وی او پہ دی حال کنہی دوی تہ د سفیان د اختلاط خبر رسیدلې
 وی او هغه ددی اعلان اوکړی ممکن ده چہ دوی تہ دا خبرہ د ۱۹۷ھ پہ دوران څہ وخت
 رسیدلې وی خو یاد ساتی چہ یحیی القطان د نقد رجال پہ سلسلہ کنہی دحد نہ زیات
 متعنت او متشدد دی او بل طرف تہ د ابن عیینہ شخصیت دی چہ دا نہ صرف ثقہ دی
 بلکه علی الاطلاق حجت دی او د اسلام پہ ټولو دواوینو کنہی ددوی روایات موجود دی. (۸)
 البته علماء د رجالو د سفیان بن عیینہ رحمته پہ بارہ کنہی تصریح کری ده چہ دوی بہ تدلیس
 کوو چہ دوی د زهری رحمته پہ ډیرو حدیثونو کنہی د تدلیس نہ کار اخستی دی او امام

(۴) المصدر السابق.

(۵) المصدر السابق.

(۶) الطبقات الکبری لابن سعد (۴۹۸/۵).

(۷) تهذیب الکمال (۱۹۶/۱۱) وسیر أعلام النبلاء (۴۶۵/۸) ومیزان الإعتدال (۱۷۱/۱۲، ۱۷۰/۱۲).

(۸) میزان الإعتدال (۱۷۱/۱۲).

(۹) میزان الإعتدال (۱۷۱/۱۲) وسیر أعلام النبلاء (۴۶۵/۸، ۴۶۶).

زهری رحمته ددوی براہ راست شیخ دی۔ ددوی کوم حدیثونہ چہ ہفوی براہ راست نہ دی اوریدلی پہ ہفہ حدیثونوکنہی بہ دوی د تدلیس نہ کارا خستلو۔ اوخپل شیخ بہ نہی حذف کولو^(۱) خو ددی تدلیس باوجود د سفیان بن عیینہ رحمته روایات مطلقاً قابل د احتجاج گنرلی کیری خکہ چہ دوی کله ہم یو شیخ حذف کرې دی۔ ہفہ ثقہ ختلی دی۔ دوی کله ہم د غیر ثقہ سری بہ حدیث کنہی تدلیس نہ دی کرې۔ لکہ چہ حافظ ذہبی رحمته فرمائی: «أجمعت الأمة على الإحتجاج به، وكان يدلّس، لكن المعبود منه أنه لا يدلّس إلا عن ثقة...»^(۲)

دغہ شان حافظ ابن حجر رحمته فرمائی: «ثقة حافظ تقيہ إمام حجة، إلا أنه تغير حفظه بأخره، وكان رها دلس، لكن عن الثقات»^(۳)

حافظ ابن حبان رحمته فرمائی: «ألهم إلا أن يكون مدلس، يُعلم أنه ما دلس قط، إلا عن ثقة، فإذا كان كذلك، فقلت روايته، وإن لم يوثق السماع، وهذا ليس في الدنيا إلا سفیان بن عیینہ وحده، فإن كان يدلّس، ولا يدلّس إلا عن ثقة متقن، ولا يكاد يوجد لسفیان بن عیینة مخرّج دلس فيه إلا وجد ذلك الخبر بعينه قد يثب سماعه عن ثقة، مثل نفسه والحكم في قبول روايته لهذه العلة وإن لم يوثق السماع فيها، كالحكم في رواية ابن عباس إذا روى عن الثقب رحمته منه»^(۴)

د امام سفیان بن عیینہ رحمته د زهد او ورع واقعاتو او عارفانہ کلام دپارہ د تاریخ او سیر کتابونو طرف تہ رجوع او کرې۔^(۵)

ددوی وفات پہ ۱۹۸ھ کنہی شوې دی۔^(۶)، رحمہ اللہ تعالیٰ رحبۃً واسعة،۔

((وَقَالَ ابْنُ مَعْرُودٍ حَدَّثَنَا رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ وَهُوَ الصَّادِقُ الْمَصْدُوقُ وَقَالَ شَقِيقٌ عَنْ عَبْدِ اللَّهِ سَمِعْتُ النَّبِيَّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ كَلِمَةً وَقَالَ حَدِيثُهُ حَدَّثَنَا رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ حَدِيثَيْنِ وَقَالَ أَبُو الْعَالِيَةِ عَنْ ابْنِ عَبَّاسٍ عَنْ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ فِيمَا يَرْوَى عَنْ رَبِّهِ وَقَالَ أَنَسُ عَنْ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ فِيمَا يَرْوَى عَنْ رَبِّهِ عَزَّ وَجَلَّ وَقَالَ أَبُو هُرَيْرَةَ عَنْ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ يَرْوَى عَنْ رَبِّكُمْ عَزَّ وَجَلَّ))
د صحابہ گرامو د تحدیث الفاظ او ددی د ذکر کولو مقصد امام بخاری رحمته چہ دلته د حضرت عبداللہ بن مسعود، حضرت حذیفہ، حضرت ابن عباس، حضرت انس او حضرت

(۱) سیر اعلام النبلاء (۴۶۵۸)۔

(۲) میزان الاعتدال (۴۶۵۸)۔

(۳) تفریب التہذیب (۲۴۵) رقم ۲۴۵۱۔

(۴) الإحسان بترتيب صحيح ابن حبان (۱۵۰۱۱)۔

(۵) تہذیب الکمال (۱۹۶، ۱۹۱۱۱) وسیر اعلام النبلاء (۴۶۱۸، ۴۶۴) وحلیۃ الأولیاء (۲۷۰۱۷، ۳۱۸)۔

(۶) تہذیب الکمال (۱۹۶۱۱)۔

ابوهریره (رض) نه کومې جملې نقل کړې دی په هغې کښې بعضو کښې ... حدثنا .. بعضو کښې ... سمعت .. او په بعضو کښې د ... عن ... الفاظ راغلي دي په دې ټولو تعلیقاتو سره ① دا ښودل مقصود دی چه د تحدیث، اخبار او سماع دا ټول الفاظ هم معنی (متراوف) دی دغه شان عنعنې په وصل باندې محمول ده په دې شرط چه د راوی او مروی عنه لقاء شاته وی. (۱)

② بعضې عالمان فرماني چه دې ټولو تعلیقاتو ذکر کولو سره امام بخاری رحمه الله دا ښودلې ده چه تحدیث، سماع، عنعنې وغیره په عهد د صحابو، او تابعینو کښې استعمالیدل. د حضرت ابن مسعود رحمه الله د رومي تعلیق تخریج د حضرت عبدالله بن مسعود رحمه الله دا تعلیق امام بخاری رحمه الله پخپل صحیح کښې په ... کتاب بدء الخلق، کتاب احادیث الانبياء، کتاب القدر، او کتاب التوحید، کښې موصولاً تخریج کړې دي چه په دې کښې د جنین د پیدائش ذکر دي: «قال مهاد الله: حدثنا رسول الله صلى الله عليه وسلم وهو الصادق الصدوق، قال: ان احدثكم بجمعة غلة في بطن امه اربعين يوماً، ثم يكون علقه مثل ذاك، ثم يكون مضغة مثل ذاك، ثم يعش الله ملكاً فيؤمر بأربع كلمات، ويقال له: اكتب عمله، وورثه، وأجله، وشأنه أو سعيد، ثم ينفخ فيه الروح، فإن الرجل منكم ليعمل، حتى ما يكون بينه وبين الجنة إلا ذراع، فيسبق عليه كتابه، فيعمل بعمل، أهل النار، ويعمل حتى ما يكون بينه وبين النار، إلا ذراع، فيسبق عليه الكتاب، فيعمل بعمل أهل الجنة» (۲) تنبيه د حضرت عبدالله بن مسعود رحمه الله حالات په کتاب الايمان، باب ظلم دون ظلم، کښې تیر شوی دی. (۳)

د حضرت ابن مسعود رحمه الله د دویم تعلیق تخریج د حضرت عبدالله بن مسعود رحمه الله دا دویم تعلیق هغه حدیث سره متعلق دي په کوم کښې چه هغوی فرماني: «قال النبي صلى الله عليه وسلم من مات وهو يدعو من دون الله ندا دخل النار، وقلت أنا من مات وهو لا يدعو لغيري دخل الجنة» دا حدیث امام بخاری رحمه الله په ... کتاب الجنائز، کتاب التفسير، او کتاب الايمان والنذور، کښې موصولاً تخریج کړې دي. (۴)

(۱) فتح الباری (۱۴۴)۔

(۲) صحیح البخاری (۴۵۶۱۱) کتاب بدء الخلق باب ذکر الملائكة رقم ۳۲۰۸ کتاب احادیث الانبياء باب قول الله تعالى ((وإذا قال ربك للملائكة إني جاعل في الأرض خليفة)) رقم ۳۳۳۲ (۹۷۶۱۲) کتاب القدر باب في القدر رقم ۶۵۹۴ (۱۱۱۰۱۲) کتاب التوحید باب ((ولقد سبقت كلمتنا لعبادنا المرسلين)) رقم (۷۴۵۴)

(۳) کشف الباری (۲۵۷۱۲)۔

(۴) صحیح البخاری (۱۶۵۱۱) کتاب الجنائز. باب في الجنائز من كان آخر كلمة لا إله إلا الله رقم ۱۲۳۸ (۶۴۶۱۲) و (۶۴۶۱۲) کتاب التفسير سورة البقرة باب ومن الناس من يتخذمن دون الله أنداداً رقم ۴۴۹۷ (۹۸۸۱۲) کتاب الايمان والنذور باب إذا قال لا أتكلم اليوم فصلی أو قرأ أو سبح أو كبر أو حمد أو هلل فهو على نيته رقم (۶۶۸۳)۔

دلته یو اشکال دا دی. چه امام بخاری رحمته الله علیه دا تعلیق په دریو ځایونو کښې موصولاً ذکر کړې دي. په دې کښې په یو ځانې کښې هم دلته ذکر کړې شوی الفاظ «سَمِعْتُ النَّبِيَّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ....» نشته خو چونکه امام مسلم رحمته الله علیه چه ددې حدیث کوم تخریج کړې دي. په هغې کښې د «محمّد بن عبدالله بن نمیر من أبیه....» په طریق کښې د «سَمِعْتُ رَسُولَ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ....» الفاظ شته. (۱) په دې وجه د امام بخاری رحمته الله علیه دا تعلیق پخپل ځانې بالکل صحیح دي.

تنبيه د حضرت شقیق بن سلمه رحمته الله علیه حالات په کتاب الایمان «باب حقوق المؤمن من أن يعبط ماله وهوايش» لاندې تیر شوی دی. (۲)

د حضرت حذیفه رضی الله عنه د تعلیق تخریج د حضرت حذیفه رضی الله عنه تعلیق نه دا حدیث مراد دي. «حَدَّثَنَا حُذَيْفَةُ قَالَ حَدَّثَنَا رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ حَدِيثَيْنِ رَأَيْتُ أَحَدَهُمَا وَأَنَا أُنْتَظِرُ الْآخَرَ حَدَّثَنَا أَنَّ الْأَمَانَةَ تَكُونُ لِي حَذَرٌ فَلَوْ بَلَغَ الرَّجَالُ ثُمَّ خَلُّوا مِنْ الْقُرْآنِ ثُمَّ خَلُّوا مِنَ السُّلْطَةِ وَحَدَّثَنَا عَنْ رُفْعِهَا قَالَ يَكُونُ الرَّجُلُ الثُّمَّةَ تَتَغَيَّرُ الْأَمَانَةُ مِنْ قَلْبِهِ فَيُكَلِّمُ أَثَرَهَا وَمِثْلَ أَثَرِ الْوَكَيْتِ....» دا حدیث امام بخاری رحمته الله علیه په ۱۰۰ کتاب الرقاق، کتاب الفتن، او کتاب الاعتصام، کښې موصولاً تخریج کړې دي. (۳)

او امام مسلم رحمته الله علیه هم دا پخپل صحیح کښې موصولاً ذکر کړې دي. (۴) امام بخاری رحمته الله علیه دا تعلیقات دلته ذکر کولو سره دې طرف ته اشاره کړې ده چه حدیث او اخبار او سماع په یو معنی کښې دي.

حضرت حذیفه رضی الله عنه: دا مشهور صحابی د رسول الله صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ رازدار، ابو عبدالله حذیفه بن الیمان رضی الله عنه دي. ددوی د پلار یمان اصل نوم جسل یا حسیل دي. ددوی نه پخپل قوم کښې یو خون (قتل) شوې وو. نو دوی مدینې ته تخته دلی وو. هلته د انصارو د بنو عبدالاشهل قبیلې حلیف (حمایتی) جوړ شو. او انصار چونکه اصل کښې دیمن دی په دې وجه دوی ته یمان اوونیلی شو. (۵)

په اسلام کښې د معاهدې احترام حضرت حذیفه رضی الله عنه خپل پلار سره غزوۀ بدر کښې شرکت

(۱) قال مسلم حدثنا محمد بن عبدالله بن نمير قال: نا أبى وكيع عن الأعمش عن شقيق عن عبدالله قال وكيع قال رسول الله وقال ابن نمير سمعت رسول الله يقول ... (صحيح مسلم (۶۶۱) كتاب الإيمان باب الدليل على أن من مات لا يشارك بالله دخل الجنة) -

(۲) كشف الباری (۵۵۹۱۲) -

(۳) صحيح بخاری (۹۶۱۱۲) كتاب الرقاق باب رفع الأمانة رقم ۶۴۹۷ و (۱۰۴۹۱۲) كتاب الفتن باب إذا بقى فى حالة من الناس رقم ۷۰۸۶ (۱۰۸۰۱۲) كتاب الاعتصام بالكتاب والسنة باب الإقتداء بسنن رسول الله رقم (۸۲۷۶) -

(۴) صحيح مسلم (۸۲۱۱) كتاب الإيمان باب رفع الأمانة والإيمان من بعض القلوب) -

(۵) تهذيب الكمال (۴۹۷۱۵) وسير أعلام النبلاء (۳۶۳۱۲) والإصابة (۳۱۸۱۱) -

دپاره راتلو چه په لاره کښې ابو جهل سره ملاو شو. ابو جهل تپوس او کړو چه د کوم خانې اراده ده؟ دوی دواړو حضراتو اوونیل چه مونږ خپل يو کار دپاره مدینې ته روان يو. ابو جهل اوونیل چه تاسو د محمد ﷺ امداد دپاره ځئ. په دې ونيلو نې ددوی نه عهد واخستلو چه د محمد ﷺ مدد به نه کوی نو دواړه نښې کریم ﷺ ته لاړل او توله قصه نې تیره کړله او په غزوه بدر کښې د شرکت کولو خواش نې ښکاره کړو. نښې کریم ﷺ او فرمائیل «الصرفاء» نلې لهم بعدهم و نستعين الله عليهم» (۱) حضرت حذیفه رضی الله عنه خپل پلار سره په غزوه احد کښې شریک شو. ددوی پلار غلطی سره د بعضو صحابه کرامو د لاسونو نه شهید شو. حضرت حذیفه رضی الله عنه ددوی دیت معاف کړو. (۲) نښې کریم ﷺ د حضرت حذیفه او حضرت عمار رضی الله عنه په مینه کښې مواخات رشته قائم کړې وه. (۳)

حضرت حذیفه رضی الله عنه د نښې کریم ﷺ رازدار، لقب سره یادیدو. حضرت حذیفه رضی الله عنه د نښې کریم ﷺ په ډیر نيزدې اصحابو کښې وو. د نښې کریم ﷺ نه به نې خاص طور باندې د فتنو په باره کښې تپوس کولو پخپله به نې فرمائیل «کان الناس یسألون رسول الله ﷺ عن الغیون وکت أسأله، عن الشئ، مخافة أن یدرکونی» (۴) دغه شان نښې کریم ﷺ دوی ته د منافقینو نومونه هم بنودلی وو. په دې وجه حضرت حذیفه رضی الله عنه تر قیامته پورې د پیدا کیدونکو عظیمو فتنو علم هم وو. او ددغه زمانې د منافقانو تفصیل هم دوی ته معلوم وو. (۵)

حضرت حذیفه رضی الله عنه په جهاد کښې ډیر وخت تیر کړو او هم ددوی په لاسونو دینور، ماسبدان، همدان، او ري فتح شو. په دې کښې بعضې علاقې د وړاندې نه فتح شوې وې خو په دې باندې قبضه ختمه شوې وه. دوباره د حضرت حذیفه رضی الله عنه په لاسونو فتح شوې. (۶) حضرت عمر رضی الله عنه دوی له د مدائن گورنر جوړ کړو او وې لیگلو. او د مدائن خلقو ته نې اولیکل «لأن قد بعثت إلیکم فلاناً فأطیعوه» خلقو ددې خط نه اندازه اولگوله. چه نوې راتلونکې گورنر معمولی سړې نه دې. نو دغه خلق استقبال دپاره اووتل. او دلته حضرت حذیفه رضی الله عنه دې شان سره روان وو. چه په خپل خر باندې نې خپلې دواړه څپې يو طرف ته زوړندې کړې وې. په لاس کښې يو هډوکې او د روتی یوه ټکړه وه. خلقو اونه پیژندو. د روستو راتلونکو

(۱) صحیح مسلم (۱۰۶۱۲) کتاب الجهاد باب الوفاء بالعهد ومسند أحمد (۳۹۵۱۵)۔

(۲) صحیح بخاری (۴۶۵، ۴۶۴۱۱) کتاب بدء الخلق باب صفة إبليس وجنوده رقم (۳۲۹۰)۔

(۳) سیر أعلام النبلاء (۳۶۲۱۲)۔

(۴) صحیح البخاری (۵۰۹۱۱) کتاب المناقب باب علامات النبوة فی الإسلام رقم ۳۶۰۶، ۳۶۰۷ (۱۰۴۹۱۲)۔

کتاب الفتن باب کیف الأمر إذا لم تکن جماعة رقم ۷۰۸۴ وصحیح مسلم (۱۲۷۱۲) کتاب الإمامة باب

وجوب ملازمة جماعة المسلمين عند ظهور الفتن)۔

(۵) سیر أعلام النبلاء (۳۶۴۱۲) ونهذب الکمال (۵۰۱۱۵)۔

(۶) نهذب الکمال (۵۰۶۱۵، ۵۰۷) وخلاصة الخزر حى (۷۴)۔

خلقو نه نې چه کله تېوس اوکړو نو معلومه شوه چه دا خو هغه دې کوم چه وړاندې لارو نو دا خلق راوړاندې شو او سلام نې اوکړو حضرت حذیفه رضی الله عنه په دوی کښې مشرکس ته لوڼې هډوکې او د روڼ کپړه ورکړله هغه سترگې پناه کړې او وې غورزوله یا نې یو خادم ته ورکړله (۱)

حضرت حذیفه رضی الله عنه چه کله مدائن ته اورسیدو نو هغوی ته نې د حضرت عمر رضی الله عنه خط واورولو خلقو عرض اوکړو چه تاسو حکم او فرمایئ مونږ د پوره کولو دپاره تیار یو حضرت حذیفه رضی الله عنه او فرمائیل زه خپل ذات دپاره صرف خوراک، او خپلې سورلۍ دپاره د ونډې (چاره) مطالبه کوم او بس (نور هیڅ نه غواړم) (۲)

د حضرت عمر رضی الله عنه «انت اخی و انا اخو» فرمائیل دوی هلته یوې مودې پورې پاتې شو بیا حضرت عمر رضی الله عنه دوی راوغوښتل او پخپله لاره کښې پټ کیناستلو چه دوی اوگوری چه آیا ددوی په احوالو کښې څه تبدیلی راغلې ده او که نه؟ نو کله نې چه اوکتل چه هیڅ تبدیلی نه ده پیدا شوې او هم هغه شان سره واپس راوان دې په کوم شان سره چه تلې وو نو هغوی ته مخې ته راغلل او هغوی سره ملاو شو او وې فرمائیل «انت اخی و انا اخو» (۳)

حضرت حذیفه رضی الله عنه د نبی کریم صلی الله علیه و آله نه علاوه د حضرت عمر رضی الله عنه نه احادیث روایت کوی او ددوی نه روایت کونکو کښې ابو وائل، زر بن حبیش، زید بن وهب، ربیع بن حراش، صلة بن زفر، ثعلبه بن زهدم، ابو العالیه الریاحی، عبدالرحمن بن ابی لیلی، مسلم بن نذیر، ابو ادریس خلواتی رضی الله عنه وغیره حضرات دی (۴)

د حضرت حذیفه رضی الله عنه نه د سلو نه زیات احادیث نقل دی چه په دې کښې د متفق علیه احادیثو تعداد دولس دې د بخاری د انفرادی احادیثو تعداد اته دې او د مسلم د انفرادی احادیثو تعداد اولس دې (۵)

حضرت حذیفه رضی الله عنه په ۳۶ هـ کښې د حضرت عثمان رضی الله عنه د شهادت نه تقریباً څلویښت ورځې پس وفات شوې دې (۶)، «رضی الله عنه وارضاه»،

قوله: وَقَالَ أَبُو الْعَالِيَةِ:

دا ابو العالیه څوک دې؟ حافظ قطب الدین حلبی رحمته الله پخپله شرح کښې لیکي چه دا ابو العالیه البراء بن عازب رضی الله عنه (۷) ده به چونکه غشی یا لرگی سیرل او جوړول په

(۱) تهذیب الکمال (۵۰۶/۵)

(۲) سیر أعلام النبلاء (۳۶۶/۲)

(۳) تهذیب الکمال (۴۹۷/۵، ۴۹۹) وسیر أعلام النبلاء (۳۶۱/۲)

(۴) تهذیب الکمال (۴۹۷/۵، ۴۹۹) وسیر أعلام النبلاء (۳۶۱/۲)

(۵) سیر أعلام النبلاء (۳۶۱/۲) و خلاصة الخزرجی (۷۴)

(۶) تهذیب الکمال (۵۱/۵)

(۷) هسة الفاری (۱۲/۲)

دې وجه دوی ته «هژام»، وائی (۱) چونکه ددوی په نوم کښې اختلاف دې. بعضو زیاد بن فیروز، بعضو اذینه، بعضو کلثوم او بعضو زیاد بن اذینه ښودلې دې. (۲)
دا نقه دې (۳) دوی ته د حضرت ابن عباس، حضرت ابن عمر او حضرت ابن الزبیر رضی الله عنہم نه سماع حاصل ده. (۴) علامه کرمانی رحمته الله فرمائی چې دا ابوالعالیه غالباً رفیع بن مهران ریاحی دې (۵)

حافظ ابن حجر رحمته الله جزم سره فرمائی دی چې دلته د ابوالعالیه نه مراد رفیع بن مهران ریاحی دې او دهغه حضراتو تغلیط نهې کړې دې. کومو چې دا فرمائی دی چې د ابوالعالیه نه، «هژام»، مراد دې. حافظ رحمته الله دلیل دا پیش کړې دې چې مذکوره حدیث (یعنی حدیث یونس بن متی چې ددې تخریج روستو راروان دې) په ابوالعالیه ریاحی عن ابن عباس سره معروف دې. په ابوالعالیه البراء عن ابن عباس سره معروف نه دې. (۶)

خو علامه عینی رحمته الله د حافظ د خبرې رد کولو کوشش کړې دې. ددوی وینا ده چې هرکله ابوالعالیه البراء او ابوالعالیه رفیع دواړه د حضرت ابن عباس رضی الله عنہ شاگردان دی. نو یو ته به دلیلہ ترجیح ورکول، چې هم دا یو مراد دې. دویم مراد نه دې. دا صحیح نه ده. ترکومه پورې چې په دې حدیث کښې د ابوالعالیه ریاحی دې حدیث سره د معروف بالروایه کیدو تعلق دې. نو ددې دپاره هم د یو معتمد نقل ضرورت دې. (۷)

حافظ ابن حجر رحمته الله پخپل کتاب «انقضاء الاعتراض»، کښې لیکلی دی «ان المصنف وصله فی التوحید، ولوداوجه العینی من هناك لبا احتیاجاً لی طلب الدلیل» (۸)

قول راجح حقیقت دا دې چې اگرچه د حضرت ابن عباس رضی الله عنہ په شاگردانو کښې دواړه ابوالعالیه دی. خو دلته کښې مراد رفیع دې. براء نه دې. ځکه چې ټولو شارحینو بلکه پخپله علامه عینی رحمته الله په بخاری شریف کښې چې کوم کوم ځانې کښې دا حدیث راغلې دې هلته تصریح کړې ده چې د ابوالعالیه نه مراد رفیع دې. (۹)

(۱) عمدة القاری (۱۲/۱۲)

(۲) المصدر السابق وتقريب التهذيب (۶۵۳) رقم (۸۱۹۷)

(۳) المصدر السابق

(۴) تهذيب الكمال (۱۲/۳۴)

(۵) شرح الکرمای (۱۰/۱۲)

(۶) فتح الباری (۱۴/۴۱)

(۷) عمدة القاری (۱۳/۱۱)

(۸) إرشاد الساری للقسطلانی (۱۵۷/۱)

(۹) عمدة القاری (۲۹۲/۱۱۵) کتاب أحادیث الأنبياء باب قول الله عز وجل «وهل أتاك حديث موسى وكلم الله موسى تكليماً» (۴/۱۱۶) کتاب أحادیث الأنبياء باب قول الله تعالى وإن يونس لمن المرسلين و (۲۲۵/۱۸) کتاب التفسير سورة الأنعام باب قوله ويونس ولو طاً وكلنا فضلنا على العالمين و (۱۹۰/۲۵) کتاب التوحيد باب ذكر النبي ﷺ وروايته عن ربه.

بلکه په یو مقام کښې ئې دا تنبیه هم کړې ده چه د ابو العالیه کنیت د حضرت ابن عباس د یو بل شاگرد هم دې چه هغه براء، نوم سره مشهور دې. (۱)

بیاحفظ ابوالحجاج رضی الله عنه په تخفة الاشراف کښې د حدیث ... ابوالعالیه رفیع بن مهران عن ابن عباس.. په طریق سره نقل کړې دې. (۲)

بیاحفظ ابوالحجاج مزی رضی الله عنه د.. ابوالعالیه رفیع عن ابن عباس.. په طریقه سره د نقل شوو احادیثو ذکر کړې دې. او د امام شعبه رضی الله عنه قول ئې د سنن ابی داود (۳) نه نقل کړې

دې. (۴) «قال شعبه: إنما سمع قتادة من أبي العالیه أربعة أحادیث، حدیث یونس بن متى، وحدیث ابن عمر

في الصلاة، وحدیث القمام ثلاثة، وحدیث ابن عباس حدثني رجال مرضیون منهم مبر، وأرضاهم عندي عن» ددې عبارت نه دا معلومه شوه چه د یونس بن متی والا روایت. راوی ابوالعالیه رفیع دې. او د ابوالعالیه البراء د حضرت ابن عباس رضی الله عنه په صحاح سته کښې صرف یو حدیث

نقل دې. «قدم النبي ﷺ لصبح رابعة يلتون بالحج فامرهم أن يجعلوها عمرة، إلا من كان معه هدى» (۵) حاصل دا چه مباحوث عنه (حدیث باب) حدیث یونس بن متی کوم چه د.. ابوالعالیه عن ابن عباس.. په طریق سره نقل دې. په دې کښې ابوالعالیه نه رفیع بن مهران ریاحی مراد

دې. براء مراد نه دې. والله اعلم.

ابوالعالیه ریاحی: دا ابوالعالیه رفیع بن مهران ریاحی بصری دې د بنو یربوع یوې

بنخې دوی لره ازاد کړې وو. په دې وجه د ولاء په اعتبار سره ریاحی ونیولې کیري. (۶) دوی د جاهلیت زمانه موندلې وه. د نبی کریم ﷺ د وفات نه دوه کاله پس ئې اسلام راوړلې وو. (۷)

دوی د حضرت عمر، حضرت علی، حضرت ابی، حضرت ابو ذر، حضرت عبدالله بن مسعود، حضرت عبدالله بن عباس، حضرت ابوموسی، حضرت ابو ایوب، حضرت زید بن ثابت، حضرت حذیفه، حضرت انس، حضرت ثوبان، حضرت رافع بن خدیج، حضرت عبدالله بن عمر، حضرت ابوسعید خدری، حضرت ابوهریره او حضرت عائشه رضی الله عنها نه

روایت د حدیث کړې دې.

ددوی نه په روایت کونکو کښې ثابت بنانی، بکر بن عبدالله مزنی، ابو خلدۀ خالد بن دینار، خالد الحذاء، شعيب بن الحجاب (۹۷)، عاصم الاحول، قتاده، محمد بن سيرين او حفصه بنت سيرين رضی الله عنهم وغیره حضرات دی. (۸)

(۱) عمدة القاری (۲۹۳/۱۵)۔

(۲) تحفة الأشراف (۴۸۵/۴) رقم (۵۴۲۱)۔

(۳) سنن أبي داود كتاب الطهارة باب الوضوء من النوم رقم (۲۰۲)۔

(۴) تحفة الأشراف (۳۸۵/۴) رقم (۵۴۲۱)۔

(۵) تحفة الأشراف (۲۷۶/۱۵) رقم (۶۵۶۵)۔

(۶) تهذيب الكمال (۲۱۴/۹) وسير أعلام النبلاء (۲۰۷/۱۲)۔

(۷) المصادر السابقة۔

(۸) د شیوخ وتلامذه د فهرست دپاره اوگوری اعلام النبلاء (۲۰۷/۴) و تهذيب الكمال (۲۱۵/۹، ۲۱۶)۔

يحي بن معين، ابو زرعه او ابو حاتم رضي الله عنه فرماني، «ثقة»، (١)

ابو القاسم الكانني رضي الله عنه فرماني، «ثقة مجهم على ثقته»، (٢)

ابن سعد رضي الله عنه فرماني، «وكان ثقة كثير الحديث»، (٣)

حافظ ذهبي رضي الله عنه فرماني، «وهو ثقة»، (٤)

حافظ ابن حجر رضي الله عنه فرماني، «ثقة كثير الإرسال»، (٥)

ددې نقلونو نه معلومه شوه چه د ابو العالیه رضي الله عنه په ثقافت باندې اجماع ده هم دا وجه ده چه د اصول سته مصنفينو په دوی باندې اعتماد کړې دي او ددوی دا حدیثو تخریج نې کړې دي.

ده، حدیث ابی العالیة الریاحی ریاح، مطلب البته دامام شافعی رضي الله عنه نه منقول دی «حدیث ابن

العالیة الریاسی ریاس» (٦)

خو دامام شافعی رضي الله عنه مقصود ددوی ټول احادیث رد کول نه دی بلکه ددوی نه روایت شوی

مرسل روایت «حدیث القهقهة فی الصلاة» رد کول مقصود دی ځکه چه مرسل ددوی په نیز حجت

نه دي لکه چه حافظ ذهبي رضي الله عنه فرماني «فأما قول الشافعي رضي الله عنه، حدیث ابن العالیة الریاسی، ریاس،

فلما أراد به حدیثه الذی أرسله فی القهقهة فقط، ومذهب الشافعي أن المراسيل ليست بحجة، أما إذا أسند

أبو العالیة فحجة» (٧)

دغه شان حافظ ابن عدی رضي الله عنه فرماني «ولأن العالیة الریاسی أحادیث صالحة غیر ما ذکرته، وأكثر ما

نقم علیه من هذا الحدیث حدیث الضحک فی الصلاة، وكل من رواه غیره فلما مدارهم ورجوعهم إلى أبي العالیة،

والحدیث له، وبه يعرف، ومن أجل هذا الحدیث تكتبوا إلى أبي العالیة، وسائر أحادیثه مستقيمة صالحة» (٨)

حافظ ابن حجر رضي الله عنه فرماني «احتج به الجماعة لكن ليس له في البخاري سوى ثلاثة أحاديث من روايته

من ابن عباس خاصة» (٩)

(١) تهذيب الكمال (٢١٦٩) -

(٢) المصادر السابقة -

(٣) الطبقات الكبرى لابن سعد (١١٧/٧) -

(٤) ميزان الاعتدال (٥٤١٢) -

(٥) تقرب التهذيب (٢١٠) رقم (١٩٥٣) -

(٦) الكامل لابن عدی (١٦٢١٣) -

(٧) ميزان الاعتدال (٥٤١٢) -

(٨) الكامل لابن عدی (١٧٠١٣) -

(٩) هدى الساري (٤٠٢) -

حاصل دا چه په دوی باندې کلام صرف امام شافعی رحمته کړې دي. او هغه هم د مرسل په طريقه روايت کولو په وجه. حالانکه فی نفسه ابو العالیه متفق عليه طور باندې ثقه دي. بیا داچه امام بخاری رحمته ددوی دا متکلم فيه حديث هم نه دي نقل کړې. نو د ابو العالیه په محتج به کیدو کښې هيڅ کلام نشته.

ابو العالیه رحمته لره بعضو حضراتو په علوم د قرآن کښې د صحابه کرامو رضی الله عنهم نه پس اعلم ګرځولې دي. لکه چه امام ابوبکر بن ابی داؤد رحمته فرماني: «ليس أحد بعد الصحابة أعلم بالقرآن من أبي العالیه»، وبعده سعيد بن جبير وبعده السدي، وبعده سفیان الثوري رحمته.

د حضرت ابن عباس رضی الله عنه په نیز د ابو العالیه رحمته مقام د حضرت ابن عباس رضی الله عنه په نیز د ابو العالیه رحمته څه مقام وو؟ ددې اندازه ددې واقعي نه اولگوئ. ابو العالیه رحمته فرماني:

«كنت أرى ابن عباس، فيرفعني على الشري، وقریش أسفل من السهیر، فتغامزني قریش، وقالوا: يرفع هذا العهد على الشري؟ ففطن بهم ابن عباس، فقال: ان هذا العلم يزيد الشري شرفاً ويجلس الملوك على الأمانة رحمته»
د امام ابو العالیه رحمته وفات په شوال ۹۰ هـ کښې اوشو. بعضو حضراتو په سن د وفات کښې نور اقوال هم نقل کړي دي. (۲)، «رحمه الله تعالى رحمة واسعة»،

قوله: عَنْ ابْنِ عَبَّاسٍ رضی الله عنه: د حضرت عبدالله بن عباس رضی الله عنه حالات په .. بدء الوحي .. کښې او په کتاب الايمان کښې .. بآپ کفران العشير وکفر دون کفر .. لاندې تیر شوی دی. (۴)

قوله: عَنْ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ فيما يروى عن ربه:

د حديث قدسي تعريف نبی کریم صلی الله علیه وسلم چه څه هم بيانوی. هغه ټول په قاعدي د ﴿وَمَا يَنْطِقُ عَنِ الْهَوَىٰ ۚ إِنْ هُوَ إِلَّا وَحْيٌ يُوحَىٰ﴾ د الله تعالى د طرفه دي. خو بعضې وختونو کښې نبی کریم صلی الله علیه وسلم د الله د طرفه د نقل تصريح کوي. او په بعضو وختونو کښې نه کوي. نبی کریم صلی الله علیه وسلم چه د کوم حديث په باره کښې د الله تعالى د طرفه د نقل کولو تصريح او فرماني هغې ته .. حديث الهی .. او .. حديث قدسي .. ونيلي شي. (۵)

د حضرت ابن عباس رضی الله عنه ددې تعليق نه مراد دا حديث دي: «لا ينطق لعبد أن يقول»، انا عهد من يونس بن متى رحمته د حضرت ابن عباس رضی الله عنه دا تعليق امام بخاری رحمته په .. کتاب احاديث

(۱) تهذيب الكمال (۲۱۸/۹) وسير اعلام النبلاء (۲۰۸/۴) _

(۲) تهذيب الكمال (۲۱۷/۹) _

(۳) تهذيب الكمال (۲۱۸/۹) _

(۴) كشف الباري (۴۳۵/۱) و (۲۰۵/۲) _

(۵) كشاف اصطلاحات الفنون (۲۸۰/۱۱) _

(۶) تعليق التعليق (۶۳/۲) _

الانبياء، کتاب التفسیر، او کتاب التوحید،، کنبی موصولاً تخريج کړې دي. (۱)

د امام بخاري رحمه الله نه علاوه امام مسلم او امام ابو داود درهما الله هم پخپلو خپلو کتابونو کنبی موصولاً ددې تخريج کړې دي. (۲)

قوله وَقَالَ أَنَسٌ: د حضرت انس بن مالك رحمه الله حالات په کتاب الايمان،، باب من الايمان ان يحب لآخيه ما يحب لنفسه،، لاندې تیر شوی دی. (۳)

قوله عَنْ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ فَمَا يَرَوِيهِ عَنْ رَبِّهِ عَزَّ وَجَلَّ:

دلته د حضرت انس رحمه الله کوم حديث مراد دي؟ ددې روايت نه «إِذَا تَقَرَّبَ الْعَبْدُ إِلَى شَيْءٍ تَقَرَّبَتْ إِلَيْهِ ذُرَاعًا وَإِذَا تَقَرَّبَ مِنْهُ ذُرَاعًا تَقَرَّبَتْ مِنْهُ بِأَمَامٍ، وَإِذَا أَتَانِ مَشْيًا أَتَيْتَهُ هَوْلَةً» حديث مراد دي. (۴)

حافظ رحمه الله فرمايلي دي. چه ددې نه مراد د مسلم هغه روايت دي. کوم چه «هَامِنْ قِتَادَةٍ مِنْ

أَنَسَ، عَنْ النَّبِيِّ يَرَوِيهِ عَنْ رَبِّهِ عَزَّ وَجَلَّ قَالَ: إِنَّ اللَّهَ عَزَّ وَجَلَّ لَا يَظْلَمُ الْمُؤْمِنَ حَسَنَةً...» طريق سره نقل

دي. (۵) خو د مسلم شريف په متداول (مروج) نسخو کنبی په يوه نسخه کنبی هم د،، عن ربه

عزوجل،، تصريح موجود نه ده. (۶)

د مذکوره تعليق تخريج: دا تعليق امام بخاري رحمه الله موصولاً په کتاب التوحيد کنبی نقل

کړې دي. (۷)

قوله: وَقَالَ أَبُو هُرَيْرَةَ: د حضرت ابو هريره رحمه الله حالات په کتاب الايمان کنبی د،، باب

امور الايمان،، لاندې تیر شوی دی. (۸)

۱، صحيح بخاري (۴۸۱۱۱) کتاب أحاديث الأنبياء باب قول الله تعالى «وَهَلْ أَتَاكَ حَدِيثُ مُوسَى» رقم ۳۳۹۵ و (۴۸۵۱۱) کتاب أحاديث الأنبياء باب قول الله تعالى: «وَإِنْ يُونُسَ لَمِنَ الْمُرْسَلِينَ» رقم ۴۱۳ (۲)

(۲۶۶) کتاب التفسير سورة الأنعام باب ويونس باب «ويونس ولو طأ وكلاً فضلنا على العالمين» رقم (۴۶۳۰)

(۱۱۲۵۱۲) کتاب التوحيد باب ذكر النبي ﷺ و روايته عن ربه رقم (۷۵۳۹)۔

۳، أنظر الصحيح للإمام مسلم (۲۶۸۱۲) کتاب الفضائل. باب من فضائل يونس عليه السلام والسنة لأبي داود. کتاب

السنة. باب التخيير بن الأنبياء عليهم السلام. رقم: (۴۶۶۹)

۴، كشف الباري (۴۱۲)۔

۵، تعليق التعليق (۶۴۱۲)

۶، المصدر السابق۔

۷، صحيح مسلم (۳۷۴۱۲) کتاب صفة المنافقين. باب جزاء المؤمن بحسناته.... مطبوعه قديمي کتب خانه و (۲۱۶۲۱۴) رقم (۲۸۰۸) محققه شيخ محمد فزاد الباقي رحمه الله۔

۸، الصحيح البخاري (۱۱۲۵۱۲) کتاب التوحيد. باب ذكر النبي ﷺ و روايته عن ربه. رقم (۷۵۳۹)۔

۹، كشف الباري (۶۵۹۱۱)۔

قوله عَنْ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ يَرْوِيهِ عَنْ رَبِّكُمْ عَزَّ وَجَلَّ:

ددې نه کوم حدیث مراد دي؟ ① ددې نه هم هغه حدیث مراد کیدې شی کوم چه دحضرت انس رضی الله عنه نه نقل دي. يعنى «إذا تقرب العبد...» والا روايت، خكه چه دا روايت قتاده د حضرت انس رضی الله عنه نه د حضرت ابوهريره رضی الله عنه د واسطې نه بغير نقل كړې دي. ② او سليمان تيمى دا د «من أس من أبي هريرة» په طريق سره روايت كړې دي. ③ او حافظ ابن حجر رحمته الله فرماني، چه ددې نه مراد هغه روايت دي. کوم چه د «شعبة من محمد بن زياد عن أبي هريرة» په طريق سره نقل دي. «لكل حمل كفارة والصومى وأدا أجرى به...» ④

د مذكوره دواړو حديثونو تخريج: رومى حديث يعنى د «إذا تقرب العبد...» والا حديث امام بخارى رحمته الله په كتاب التوحيد كښې موصلاً ذكر كړې دي. ⑤ دغه شان امام مسلم رحمته الله هم پخپل صحيح كښې ددې موصلاً تخريج كړې دي. ⑥

د دويم حديث «لكل حمل كفارة» تخريج هم موصلاً امام بخارى رحمته الله پخپل صحيح كښې مختلفو ځايونو كښې كړې دي. ⑦ او امام مسلم رحمته الله هم پخپل صحيح كښې دا موصلاً نقل كړې دي. ⑧

حديث معنعن او ددې حكم: حديث معنعن هغه حديث ته وائي. د كرم په سند كښې چه د... عن...، لفظ استعمال كړې شی. د تحديث او سماع تصريح نه وى. اگرچه په پوره سند كښې د... عن...، استعمال صرف يوځانې كښې ولې نه وى. ⑨

د حديث معنعن په حكم كښې اختلاف: ⑩ دابوطالب، شيخ حسن الرصاص، او د منصور بالله راښي دا ده. چه حديث معنعن مطلقاً قابل د احتجاج نه دي. تركومه پورې چه اتصال واضح نه وى. خكه چه په دې كښې د انقطاع احتمال دي. نو د مرسل او منقطع پشان دا هم

① (تعليق التعليق (٦٤١٢) -

② (صحيح البخارى (١١٠١٢) كتاب التوحيد، باب قول الله تعالى: ﴿وَيَحْذَرُكُمُ اللَّهُ نَفْسَهُ﴾ رقم (٧٤٠٥) و (١١٦١٢) كتاب التوحيد، باب قول الله تعالى: ﴿يُرِيدُونَ أَنْ يُبَدِّلُوا كَلِمَ اللَّهِ﴾ رقم (٧٥٠٥) و (١١٢٥١٢) كتاب التوحيد، باب ذكر النبي ﷺ وروايته عن ربه رقم (٧٥٣٧) -

③ صحيح مسلم (٣٤١٢) كتاب الذكر والدعاء، باب العث على ذكر الله تعالى -

④ صحيح بخارى (٢٥٤١١) كتاب الصوم، باب فضل الصوم، رقم (١٨٩٤) و (٢٥٥١١) كتاب الصوم، باب هل يقول: إني صائم إذا شئتم، رقم (١٩٠٤) و (٨٧٨١٢) كتاب اللباس، باب ما يذكر فى المسك، رقم (٥٩٢٧) و (١١٦١٢) كتاب التوحيد، باب قول الله تعالى: ﴿يُرِيدُونَ أَنْ يُبَدِّلُوا كَلِمَ اللَّهِ﴾ رقم (٧٤٩٢) و (١١٢٥١٢) -

كتاب التوحيد، باب ذكر النبي ﷺ وروايته عن ربه، رقم (٧٥٣٨) -

⑤ (صحيح مسلم (٣٦٣١١)، كتاب الصوم، باب فضل الصيام) -

⑥ ظفر الأمانى (٢١٧) وفتح المغيب للعراقى (٣٧) -

قابل د احتجاج نه دي. (۱) امام نووی رحمه الله فرماني: «وهذا المذهب مردود بإجماع السلف» (۲)

⑥ د امام بخاری، علی بن المدینی او اکثر و محدثینو مذهب دا دې چه حدیث معنعن دوو شرطونو سره د متصل په حکم کښې دي. یو داچه د راوی او مروی عنه په مینځ کښې، په ژوند کښې کم از کم یو ځل لقاء ثابت وی. دویم داچه راوی مدلس نه وی. که په دې دواړو کښې یو شرط هم فوت وی، نو هغه حدیث ته به متصل نشي ونيلې. (۳)

⑦ امام مسلم رحمه الله او ددوی متبعین فرماني: که راوی مدلس نه وی، راوی او مروی عنه دواړه خپل مینځ کښې هم عصر وی، یعنی لقاء ممکن وی، نو دا حدیث معنعن به اتصال باندې محمول کولې شي. د لقاء ثابتیدل ضروري نه دی. (۴) امام مسلم رحمه الله خپل دا مذهب د صحیح مسلم په مقدمه کښې شد و مد سره پیش کړې دي. او د ملاقات د ثبوت قول نې دخپلو بعضو معاصرینو نه نقل کړې دي. او په هغوی نې زبردست رد کړې دي. (۵)

امام نووی رحمه الله اگر چه د امام مسلم رحمه الله مذهب مرجوح او ضعیف گرځولې دي. (۶) خو حقیقت دا دي، چه د امام مسلم رحمه الله مذهب پخپل ځانې ډیر قوی دي. د امام بخاری رحمه الله د دلیل خلاصه دا ده، چه استقراء په دې خبره باندې دلالت کوي، چه کوم راویان مدلس نه دي، او د هغوی د خپلو شیوخو نه لقاء هم ثابت نه ده، نو هغوی عادة د .. عن .. استعمال سماع دپاره کوي. نو ددوی معنعن روایات به اتصال باندې محمول وی، ځکه چه کله یو ځل لقاء ثابت شي، نو په دې باندې غالب گمان حاصلیږي، چه ټول روایات به نې سماعاً حاصل کړې وی. چونکه په دې باب کښې غالب گمان معتبر دي، په دې وجه صرف هم په دې باندې اکتفاء او کړې شوه، حالانکه د غالب گمان دا کیفیت په هغه صورت کښې نه دي، په کوم کښې چه د لقاء امکان وی، خو ددې ثبوت نه وی. (۷)

امام مسلم رحمه الله د خپل مذهب اثبات دپاره فرماني: چه د «ثبوت لقاه ولو مرة»، دا شرط یو محدث نه دي لگولې، نو اول خو دا د اجماع خلاف دي، بیا داسې څومره روایتونه دي، چه په هغې کښې د راوی او مروی عنه په مینځ کښې معاصرت ثابت دي، خو لقاء ثابت نه ده، ددې باوجود هیڅ یو محدث داسې حدیثونه غیر صحیح یا منقطع اونه گرځول. بیا دا خبره هم قابل دغور ده، چه دا احتمال د انقطاع کومه چه په .. معاصرت محضه، (۸)

(۱) توضیح الافکار (۳۰۳۱) وظفر الأمانی (۲۱۸)۔

(۲) شرح النووی علی صحیح مسلم (۲۱۱۱) مقدمه صحیح مسلم، باب صفة الإحتجاج بالحدیث المعنعن (....)۔

(۳) فتح المغیث للمراقی (۷۴، ۷۵) وظفر الأمانی (۲۱۹)۔

(۴) المصدر السابق۔

(۵) مقدمه صحیح مسلم (۲۴۱۱) باب صفة الإحتجاج بالحدیث المعنعن۔

(۶) شریح النووی علی صحیح مسلم (۲۱۱۱)۔

(۷) شرح نووی لصحیح مسلم (۲۱۱۱) وظفر الأمانی (۲۱۹)۔

لقاء د ثبوت نه بغیر) کښې موندلې کیږي. هغه به د «ثبوت لقاء ولومړۍ»، په صورت کښې هم موندلې کیږي. تر کومه پورې چې راوی په هر هر حدیث کښې د سماع تصریح اونکړي. (۱)

بیا دلته ددې خبرې لحاظ هم ساتل پکار دی چې بعضو حضراتو نقل کړی دی چې د «ثبوت لقاء ولومړۍ»، دا شرط صرف د ابن المدینی رحمته الله په نیز دی. حالانکه د امام بخاری رحمته الله مذهب هم هغه دې کوم چې د امام مسلم رحمته الله دې. یعنی د حدیث په اصل صحت کښې دا شرط نشته. چې لقاء کم از کم یو ځل ثابت وی. البته پخپل صحیح صحیح... کښې دوی ددې شرط التزام کړې دې. چې د یو داسې راوی عنعنه نه ذکر کوی. چې هغه ته د خپل شیخ سره کم از کم یو ځل لقاء شوې نه وی. (۲)

د دواړو مذهبونو په مینځ کښې موازنه او محاکمه دپاره د اصول حدیث لویو کتابونو طرف ته مراجعه او کړې. (۳)

④ علامه ابوالحسن قابسی رحمته الله فرماني. چې صرف مطلق لقاء هم نه، بلکه د لقاء او ادراک. ښکاره او واضح کیدل ضروري دی. (۴)

⑤ علامه ابوالمظفر سمعاني شافعي رحمته الله فرماني. چې د متصل ګرځولو دپاره صرف واضح لقاء هم کافی نه ده. بلکه دا ضروري ده. چې راوی ته شیخ سره طویل صحبت حاصل شوې وی. (۵)

⑥ مشهور قاری ابو عمرو دانی رحمته الله فرماني. چې صرف زیات صحبت هم کافی نه دي. بلکه ددې راوی د خپل شیخ نه روایت سره معروف کیدل ضروري دی. (۶)

علامه عبدالحی لکهنوی رحمته الله فرماني. چې دا ټول شپږ مذاهب دي. په دې کښې سوا د دوو مذهبونو نه. باقی ټول مردود دي.

① یو د امام بخاری رحمته الله مذهب دي. چې دا احوط دي.

② او دویم د امام مسلم رحمته الله مذهب دي. چې دې کښې زیات وسعت دي. (۷)

حدیث موئن او ددې حکم: کله کله د حدیث په سند کښې راوی د... ان... استعمال کوی.

(۱) مقدمة صحيح مسلم (۲۱۱-۲۴).

(۲) قاله ابن كثير في... اختصار علوم الحديث... (۵۴) النوع الحادي عشر: المعضل. ورده الحافظ ابن حجر في... النكت على كتاب ابن الصلاح... (۵۹۵۱۲) فقال: لا... و... اخطا في هذه الدعوى. بل هذا شرط في أصل الصحة. عند البخاري. فقد أكثر من تحليل الأحاديث في تاريخه بمجرد ذلك).

(۳) ظفر الأمانی (۲۱۹-۲۲۲) والنكت على كتاب ابن الصلاح (۵۹۵۱۲-۵۹۹) و شرح النووي على صحيح مسلم (۲۱۱-۲۴) ومقدمة فتح الملمه (۱۰۹۱۱-۱۱۲) وتوضيح الأفكار (۲۹۹۱۱-۳۰۳) والموقفه (۴۴).

(۴) (۱۴۰، ۱۳۴).

(۵) ظفر الأمانی (۲۲۲) وتدريب الراوي (۲۱۶۱۱) النوع الحادي عشر... وفتح المغيب للعراقي (۷۴).

(۶) المصدر السابق).

(۷) المصدر السابق).

(۸) ظفر الأمانی (۲۲۲).

داسې حديث ته ،، موئن ،، وائی . (۱) ددې په باره کښې هم اختلاف دي . چه آيا دا به متصل گرځولې شی او که نه ؟

د امام مالک رحمۃ اللہ علیہ مذهب دا دي چه دا ،، عن ،، په حکم کښې دي . او متصل دي . ابن عبدالبر رحمۃ اللہ علیہ د جمهور محدثینو رانې هم دا نقل کړې ده . چه دا هم د ،، عن ،، په شان اتصال باندې دلالت کوي . په دې شرط چه ددې کوم شرطونه وړاندې ذکر شوي دي . هغه اوموندې شی . او د امام احمد بن حنبل رحمۃ اللہ علیہ نه منقول دي . چه ،، ان ،، او ،، عن ،، دواړه برابر نه دي . (۲) حافظ عراقی رحمۃ اللہ علیہ فرمائی . که راوی داسې حديث روايت کوي . چه په هغې کښې څه قصه يا واقعه بيان کړې شوی وي . نو دا به کتلې شی . چه آيا راوی پخپله ددې شاهد دي او که نه دي . مثلاً صحابی يوه واقعه د نبی کریم صلی اللہ علیہ وسلم په وړاندې او کتلې . يا د صحابه کرام رضی اللہ عنہم په مینځ کښې څه واقعه راپېښه شوه . او ددې مشاهده صحابی او کړلې . او بيا ئې دا روايت کړلې . نو دا متصل ده . او که دوی پخپله مشاهده اونکړلې . نو بيا هم دا د صحابی مرسل ده . چه دا د متصل په حکم کښې دي . او که راوی ددې په خپله شاهد نه دي . بلکه د نبوت د زمانې يوه واقعه څوک تابعی روايت کوي . نو دا منقطع دي .

دغه شان که يو تابعی داسې واقعه د صحابی نه نقل کوي . چه د هغې واقع کيدل ده پخپله مشاهده کړې ده . نو دا متصل ده . او که پخپله ئې مشاهده نه ده کړې . خو صحابی طرف ته ئې نسبت کړې دي . نو دا هم متصل ده . او که نه ئې پخپله مشاهده او کړلې . او نه ئې صحابی طرف ته نسبت او کړو . نو دا منقطع ده . ددې مثال د قيس بن سعد روايت دي . «من طهر من لی ربا من ابن الحنفية، أن عماراً مزیلجی رضی اللہ عنہ فسلم عليه، فزعه عليه السلام» دا روايت به منقطع گنرلې شی . ځکه چه ابن الحنفية تابعی دي . دوی دا واقعه پخپله کتلې هم نه ده . او نه ئې صحابی طرف ته ددې نسبت کړې دي . بلکه واقعه ئې پخپله براه راست بيان کړلې .

ددې په خلاف هم دا واقعه په دې طريقه نقل ده . «أبو الهيثم من محمد بن الحنفية من مارب، قال: أتيت رسول الله صلی اللہ علیہ وسلم فسلمت عليه، فزعه عليه السلام» دلته واقعه محمد بن الحنفية رحمۃ اللہ علیہ حضرت عمار رضی اللہ عنہ طرف ته منسوب کړې ده . نو دا مسند او موصول ده . (۳) د ،، قال فلان، ذکر فلان، وغیره حکم . حافظ ابن الصلاح رحمۃ اللہ علیہ تصريح کړې ده . که يو راوی ،، قال فلان،، يا ،، ذکر فلان،، يا ،، فعل فلان،، يا ،، محدث فلان،، يا ،، کان يقول کذا وکذا،، او وائی . نو دا هم په ظاهر کښې اتصال باندې محمول دي . په دې شرط چه د تدليس نه مامون وي . او لقاء يا معاصرت ثابت وي . (۴) البته که ،، قال فلان،، يا ،، قال لفلان،، يا ،، ذکر فلان،، يا ،، ذکر

(۱) حاشیه تدریب الراوی (۲۱۷/۱) _

(۲) تقریب النووی مع شرح تدریب الراوی (۲۱۷/۱) و مقدمه ابن الصلاح (۲۹) _

(۳) فتح المغیث للعراقی (۷۶) والتقیید والإيضاح (۷۵، ۷۶) _

(۴) مقدمه ابن الصلاح (۲۹) _

لنافلان، اووانى، او روايت كرى نو دا په هر صورت كښي اتصال ياندي محمول دي. لكه څنگه چه مونږ په دې باب كښي د ،، قال لنا السيدى.....، لاندې تفصيل سره ذكر كړى دى.

حديث باب

«((حَدَّثَنَا قُتَيْبَةُ بْنُ سَعِيدٍ حَدَّثَنَا إسماعيلُ بْنُ جَعْفَرٍ عَنْ عَبْدِ اللَّهِ بْنِ دِينَارٍ عَنْ ابْنِ عُمرَ (١) قَالَ قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ إِنَّ مِنَ الشَّجَرِ كَهْمَزَةً لَا يَنْقُطُ وَفُتًى وَأَنْتُمْ مَثَلُ النَّسْلِمْ فَهَذَا ثَوْنِي مَا هِيَ قَوْمَةُ النَّاسِ فِي شَهْرِ الْبَوَادِي قَالَ عَبْدُ اللَّهِ وَقَعَ فِي نَفْسِي أَنَّهَا الْكَلْبَةُ فَاسْتَحْيَيْتُ ثُمَّ قَالَ أَحَدُنَا مَا هِيَ يَا رَسُولَ اللَّهِ قَالَ هِيَ الْكَلْبَةُ))»

[٦٢، ٧٢، ١٣١، ٢٠٩٥، ٢٢٢١، ٥١٢٩، ٥١٣٣، ٥٧٧١، ٥٧٩٢]

رجال الحديث

① قتيبة بن سعيد: دا شيخ الاسلام، راوية الاسلام قتيبة بن سعيد ثقفى مجتهد دى. ددوى حالات وړاندې د كتاب الايمان په ،، باب افشاء السلام من الاسلام، كښي تير شوى دى. (٢)

② اسماعيل بن جعفر: دا ابواسحاق اسماعيل بن جعفر بن كثير انصارى زرقى مدنى دى. ددوى حالات هم د كتاب الايمان ،، باب علامة المنافق، لاندې تير شوى دى. (٣)

③ عبد الله بن دينار: دوى حالات مختصراً اگر چه وړاندې ذكر شوى دى. (٤) خو دلته لړشان تفصيل سره ذكر كوو. دا مشهور محدث ابو عبد الرحمن عبد الله بن دينار قرشى عدوى مدنى دى. د حضرت عبد الله بن عمر رضي الله عنهما مولا وو. (٥)

(١) الحديث اخرجه البخارى ايضاً فى صحيحه (١٤١١) كتاب العلم، باب طرح الإمام المسألة على أصحابه ليختبر ما عندهم من العلم، رقم (٦٢) و (١٧١١، ١٨) كتاب العلم، باب الفهم فى العلم، رقم (٧٢) و (٢٤١١) كتاب العلم، باب الحياء فى العلم رقم (١٣١) و (٢٩٣١، ٢٩٤) كتاب البيوع، باب بيع الجمار وأكله، رقم (٢٢٠٩) و (٦٨١١٢) كتاب التفسير، سورة إبراهيم، باب «كَسَجَرَةٍ طَلَبَتْهُ أَصْلُهُا ثَابِتٌ وَفَرَعُهَا فِي السَّمَاءِ تَوَقَّى أَكْلَهَا كُلَّ جَيْتٍ» باب بركة النخل، رقم (٥٤٤٨) و (٨١٩١٢) كتاب الأطعمة، باب أكل الجمار، رقم (٥٤٤٤) و (٨١٩١٢) كتاب الأطعمة و باب بركة النخل، رقم (٥٤٤٨) و (٩٠٤١٢) كتاب الأدب، باب ما لا يستحي من الحق للتعق في الدين، رقم (٦١٢٢) و (٩٠٧١٢) كتاب الأدب، باب إكرام الكبير، و يبدأ الأكبر بالكلام والسؤال، رقم (٦١٤٤)، ومسلم فى صحيحه (٣٧٥١٢، ٣٧٦) كتاب صفة المنافقين، باب.. مثل المؤمن مثل النخلة، والترمذى فى جامعه، فى كتاب الأمثال باب ما جاء فى مثل المؤمن القارى للقرآن غير القارى، رقم (٢٨٦٧)

(٢) كشف الباري (١٨١٢) -

(٣) كشف لباري (٢٧١٢) -

(٤) كشف الباري (٦٥٨١١) كتاب الايمان، باب أمور الإيمان -

(٥) تهذيب الكمال (٤٧١١٤) وسير أعلام النبلاء (٢٥٣١٥) -

دوی د حضرت انس، حضرت عبدالله بن عمر، نافع مولا ابن عمر، سلیمان بن یسار، ذکوان او محمد بن اسامه بن زید رضی اللہ عنہ نه روایت کوی. د دوی نه روایت کونکو کښې سفیان ثوری، سفیان بن عیینه، امام مالک، لیث بن سعد، شعبه بن الحجاج، اسماعیل بن جعفر مدنی، او عبدالعزیز بن الماجشون رضی اللہ عنہ پشان ډیر حضرات دی. (۱)

امام احمد بن حنبل رحمۃ اللہ علیہ فرمائی: «ثقة مستقیم الحديث» (۲)

امام یحيى بن معين، ابوزرعه، ابوحاتم او امام نسائی رضی اللہ عنہ فرمائی: «ثقة» (۳)

ابن سعد رحمۃ اللہ علیہ فرمائی: «ثقة كثير الحديث» (۴)

ابن جبان رحمۃ اللہ علیہ دوی لره په کتاب الثقات کښې ذکر کړې دي. (۵)

امام عجلې رحمۃ اللہ علیہ فرمائی: «ثقة» (۶)

امام ابن عیینہ رحمۃ اللہ علیہ فرمائی: «لم یکن یذاك ثم صار» (۷)

امام ربیعہ رحمۃ اللہ علیہ فرمائی: «وکان من صالحی التابعین صدوقاً دیناً» (۸)

حافظ ذهبی رحمۃ اللہ علیہ فرمائی: «أحد الأئمة الأثبات» (۹)

او حافظ ذهبی رحمۃ اللہ علیہ ددوی تذکره شروع کولو کښې لیکي: «الإمام المحدث الحجة...» (۱۰)
خو ددې ټولو توثیقاتو په خلاف امام عقیلی دوی لره د مجروح کولو کوشش کړې دي. لکه چه دوی فرمائیلي دي: «وأما رواية المشائخ عنه ففيها اضطراب» (۱۱)

حافظ ذهبی رحمۃ اللہ علیہ د عقیلی ښه پوره تردید کړې دي. لکه چه دوی فرمائی: «وقد أساء أبو جعفر العقيلي بإيراد في كتاب الضعفاء له، فقال: في رواية المشائخ من عبدالله بن دينار اضطراب، ثم إنه أورد له حديثين مضطربين الإسناد، ولا ذنب لعبدالله، وإنما الإضطراب من الروا عنه، وقد وثقه جماعة» (۱۲) او هم

(۱) د شیخ اوتلامذه فهرست دپاره اوگوری: تهذيب الكمال (۴۷۳، ۴۷۲، ۱۴) وسیر أعلام النبلاء (۲۵۴، ۱۵)

(۲) (تهذيب الكمال (۴۷۳، ۱۴))

(۳) المصدر السابق

(۴) المصدر السابق

(۵) كتاب الثقات (۱۰۱۵)

(۶) تهذيب التهذيب (۲۰۲۱۵)

(۷) المصدر السابق

(۸) المصدر السابق

(۹) ميزان الاعتدال

(۱۰) سیر أعلام النبلاء (۲۵۳، ۱۵)

(۱۱) كتاب الضعفاء الكبير للعقيلي (۲۴۷، ۱۲)

(۱۲) سیر أعلام النبلاء (۲۵۴، ۱۵) (۲۵۵)

دوی فرمائی: «..... فلا یلتفت إلى فعل العقیل، فإن مهادله حجة بالإجماع، ولله أحد و یحی و أیو حاتم.....» نو د امام عقیلی جرح مردود ده.

د عبدالله بن دینار رحمته الله وفات ۱۲۷ هـ کښې شوې دې. (۲)، رحمه الله تعالی رحمة واسعة، _

⑤ حضرت عبدالله بن عمر رضی الله عنهما: ددوی مختصر حالات د کتاب الایمان، باب الایمان و قول النبی صلی الله علیه و آله، فی الاسلام علی هس، لاندې تیر شوې دې. (۳)

قوله: إِنَّ مِنَ الشَّجَرِ شَجَرَةً لَا يَقْطُرُ رَقًى وَأَنْهَامٌ مِثْلُ الْمُسْلِمِ: بې شکه په ونو کښې یوه ونه داسې ده چه دهغې پانړې نه غورزیږی. او هغه د مسلمان پشان ده.

په، مثل المسلم، کښې، مثل، (بکس الهم وسكون الشام البشارة، او بفتحهما) په دواړو طریقو وئیل صحیح دی. (۴)

د کجورې د ونې او مسلمان په مینځ کښې وجوه تشبیه: د مسلمان او د کجورې د ونې په مینځ کښې وجوه د تشبیه کوم کوم دی؟ په دې گڼې مختلف اقوال منقول دی.

① بعضو حضراتو وجه د تشبیه دا بیان کړې ده چه د کجورې د ونې خاصه دا ده چه که په اوبو کښې ددې (کجورې) سر ډوب کړې شی نو مړه کیږی. لکه څنگه چه سړې ډوب شی نو مړ کیږی. یا دا که د کجورې سر کټ کړې شی نو ونه او چیرې لکه څنگه چه د سړې سر کټ کړې شی نو هغه ختمیږی.

② بعضو حضراتو وئیلی دی چه په کجوره کښې مذکر او مؤنث دواړه وی او هلته د تلقیح او تأثیر په ماده کجوره کښې د نر کجورې غوټی لگولی سره میوه راځی. دغه شان په انسانانو کښې هم مذکر او مؤنث دواړه وی او د ښځې خاوند د اجتماع نه پس توالد او تناسل کیږی.

③ بعضو حضراتو وئیلی دی چه د نر کجورې په غونچو کښې داسې بوټی وی لکه څنگه چه د انسان په منی کښې وی.

④ بعضو حضراتو وئیلی دی چه په کجوره کښې د عشق صفت دې لکه څنگه چه انسان عاشق وی. (۵)

مذکوره وجوه د تشبیه ټول ضعیف دی ځکه چه دلته کښې د کجورې او مسلمان په مینځ کښې وجوه د تشبیه مطلوب دی. حالانکه مذکوره وجوه مسلمان سره خاص نه دی بلکه دا

(۱) میزان الاعتدال (۴۱۷۱۲) _

(۲) تهذیب الکمال (۴۷۳۱۱۴) و سیر اعلام النبلاء (۲۵۵۱۵) _

(۳) کشف الباری (۶۳۷۱۱) _

(۴) عمدة القاری (۱۴۱۲) _

(۵) نقل هذه الجوه الکرمانی فی شرحه (۱۱۱۲) وضققها. وانظر أيضاً العدة (۱۴۱۲) والفتح (۱۴۷۱۱) _

خبري کافرانو کښې هم موندلې کېږي. (۱)

⑥ يوه وجه د شباغت دا بيان کړې شوې ده، چه يو حديث کښې دى: «اكرموا متکم النحلة فلها عقلت من فطنة آدم...» (دغه شان په يو دويم حديث کښې دى: «أحسنوا إلى متکم النحلة، فإن الله خلق آدم وفعل من فطنة، فخلق منها النحلة».) په دې دواړو حديثونو کښې کجوره د انسان دپاره عمود پلار (خور) گرځولې شوې ده، هم دا وجه د شباغت ده. خو ① اول خو دا وجه د شباغت هم مسلمان سره مخصوص نه ده، بلکه مسلمان او کافر دواړو ته عام ده. ② او دويم دا چه دا دواړه حديثونه ثابت هم نه دي. (۲)
د تشبیه يو څو معقولې وجې: د حديث باب طرق ته د کتلو نه معلومېږي، چه وجوه د شېبې درې خيزونه دي

① د حارث بن ابی اسامه په طريق کښې دى: «إن مثل المؤمن كمثل شجرة لا تسقط لها أكلة، أتدرون ما هي؟ قالوا، قال: هي النحلة، لا يسقط لها أكلة ولا تسقط لمؤمن دموع» (۳)

ددې نه معلومه شوه، چه تشبه په دې څيز کښې ده، چه لکه څنگه د کجورې د هرڅيز نه فائده او نفع اخستلې شى. ددې تنه د شتهير، او ستونو جوړولو په کار راځي، که کمزورې شى. د سوزولو په کار راځي. ددې پانړې په چتونو کښې استعمالېږي، پکو (بيوڅو) دپاره استعمالېږي. ددې د ميزرو (نرو پانړو) نه رسى (پړى) جوړولې شى. ددې ميوې انسان خورى. اوددې هډوکى خاړوى خورى. دغه شان ددې د مينځ نه چير راوځي، هغه هم انسان خورى. غرض دا چه ددې هيڅ څيز نه ضائع کېږي.

(المصدر السابق)ـ

(الموضوعات الكبير لابن الجوزي (١٨٤١١) كتاب المبتدأ، باب خلق النخل من طين آدم)ـ

(المصدر السابق، وانظر كشف الباري (١٧٢١، ١٧٢٢)ـ

(في الحديث الأول: مسرور بن سعيد التميمي، فقد قال ابن عدي: «وهذا حديث عن الأوزاعي، منكر، وعروة بن رويم عن علي ليس بالمتصل، ومسور بن سعيد غير معروف، لم أسمع بذكره إلا في هذا الحديث» الكامل (٤٣٢٦)ـ

وقال ابن الجوزي، قال ابن حبان: يروى عن الأوزاعي الصناكير التي لاتجوز الإحتجاج بمن يرويه، ومنها هذا الحديث، كتاب الموضوعات (١٨٤١١)، وانظر أيضاً، الميزان (٩٧٨٤)ـ

و أما الحديث الثاني ففيه جعفر بن أحمد بن علي، قال ابن عدي: «حدثنا هو عن أبي صالح كاتب الليث و... و... و... بأحاديث موضوعة، وكنا نتهمه بوضعها، بل نتيقن في ذلك، وكان مع ذلك رافضياً، وقال بعد ذكر حديثين رواهما بإسناده، أحدهما هذا الحديث، وهذان الحديثان بإسنادهما موضوعان، ولا أشك أن جعفرأ وضعهما، أنظر الكامل (١٥٦٢)ـ

وقال الذهبي في الميزان (٤٠٠١١).... وذكره ابن يونس فقال: «كان رافضياً يضع الحديث»ـ

(فتح الباري (١٤٥١)ـ

دغه شان د مؤمن هېڅ یوه دعا نه مسترد کیږي. یا هم دغه څیز ورکولې شی. دوکوم چه ده سوال کړې دي. یا څه مصیبت دفع کولې شی. یا دا په آخرت کښې دعا کونکې دپاره ذخیره کولې شی. بهر حال دعا کله هم نه ضائع کیږي. (۱)

⑤ د صحیح بخاری په کتاب الاطعمه کښې هم په دې حدیث کښې دا الفاظ دي. چه «ان من الشجر ما یرکته کبرکة المسلم» ددې نه معلومه شوه. چه دا تشبیه به بایرکته کیدو کښې دي. ایمان والا ډیر زیات برکت لري. دده ایمان د عالم د بقاء سبب دي. که هېڅ څوک ایمان والا پاتې نشي. نو بیا به قیامت قائمېږي. ددغه شان د ایمان والا هېڅ څیز نه ضائع کیږي. یعنې دده هېڅ یو عمل کوم چه د ایمان د تقاضې مطابق وي. نه ضائع کیږي. گرځیدل، ناسته ولاړه، اوده کیدل پاڅیدل، خوراک څکاک، ټول اعمال که د ایماني تقاضې مطابق وي. نو ټول دده په حق کښې مفید دي.

⑥ د ابن حبان رحمه الله په روایت کښې دي. «من یغفل من شجرة مثلها مثل المؤمن، اصلها ثابت وثمرها السالم...» یعنې ددې مثال د مسلمان مثال دي. چه جرړې نې خو زمکه کښې دي. او بناخونه نې په آسمان کښې دي. یعنې دا د خپل وجود په اعتبار سره ارضی (زمکې) دي. او سر نې آسمان کښې لگیدلې دي. دغه شان یعنیه مسلمان د خپل وجود په اعتبار سره ارضی دي. او د علوم او معارفو په اعتبار سره آسمانی دي. یا مطلب دا دي. چه مسلمان عمل خودلته په زمکه کښې کوي. خودده اعمال پورته اوچتولې شی. اودالله تعالی په نیز قلیږي. حاصل دا چه ددې تشبیه ډیر زیات وجوه دي. دهغې خلاصه دا ده. چه مسلمان ډیر بایرکته دي. دده هېڅ یوه دعا رد کیږي نه. او دې دخپل وجود په اعتبار سره زمکې دي. او دخپلو علومو او معارفو په اعتبار سره آسمانی دي. چه دده علوم په آسمان کښې دي. دده د معرفت تعلق د الله تعالی د ذات اقدس سره دي. داسې اوگنړی. چه د کجورې ونه ډیره برکتی او فائده منده ده. ددې هېڅ یو څیز ضائع نه ځي. د صورت په اعتبار سره ددې جرړې خو په زمکه کښې لگیدلې دي. او تنه نې آسمان سره ملاو شوې ده.

(۱) عن جابر رضي الله عنه أن رسول الله ﷺ قال: «...ما من عبد مسلم يدعو بدعاء إلا آتاه الله ما سأل، أو أذخر له في الآخرة خيراً منه أو كف عنه من السوء مثله، ما لم يدع بإثم أو قطيعة رحم». ذكره رزين. كما في جامع الأصول (٥١٣٩) وأخرج الترمذی في كتاب الدعوات. باب ما جاء أن دعوة المسلم مستجابة. رقم (٣٣٨١): «ما من أحد يدعو بدعاء إلا آتاه الله ما سأل أو كف عنه من السوء ما لم يدع بإثم أو قطيعة رحم»..

(۲) أنظر الصحيح للبخاری (٨١٩٢) كتاب الأطعمة. باب أكل الجمار. رقم (٥٤٤٤).

(۳) عن أنس: أن رسول الله ﷺ قال: «...لا تقوم الساعة حتى لا يقال في الأرض: «الله الله». وفي رواية قال. قال رسول الله ﷺ: «...لا تقوم الساعة على أحد يقول: «الله الله». أخرجهما مسلم في صحيحه (٨٤١١) في كتاب الإيمان. باب ذهاب الإيمان آخر الزمان. وانظر أيضاً الجامع للإمام الترمذی. كتاب الفتن. باب منه بعد باب ما جاء في أشرار الساعة. رقم (٢٢٠٧). ومسنود الإمام أحمد بن حنبل (١٤٢١٣).

(۴) فتح الباری (١٤٦١، ١٤٧).

قوله فَحَدَّثُونِي مَا هِيَ: ماته او بنایی: چه هغه کومه یوه ونه ده؟
 ددې نه معلومه شوه. چه دونرې ویشتل جائز دی. خو په دې باندې اشکال کیږي. چه حدیث
 کښې دی. «ان النبي ﷺ نهی من الغلو طات»^(۱) دې جواب دا دي. چه ددې نه مراد داسې خبرې
 دي. چه دهغې هیڅ فائده نه وي. صرف د یوکس تنگول او حقیر او ذلیل کول مقصود وي. او
 د دونرې ویشتلو اجازت هغه وخت دي. کله چه څه دینی یا دنیوی منفعت وي. ذهن تیزول
 مقصود وي. دچا تذلیل او تحقیر مقصود نه وي.^(۲) [دونرې داسې سوال ته وائی. چه مفهوم
 نهې واضح نه وي. په اردو کښې ورته ،، پسیلیال“ وائی. (دررمبا]

قوله فَوَقَّعَ النَّاسُ فِي شَجَرِ الْهُوَادِي: نو خلق د څنگل د ونو په خیال کښې اخته شو.
 یعنی چا د یوې ونې نوم واخستلو. او چا د بلې ونې، یا د یوکس ذهن یو طرف ته لاړ. او د
 بل کس بلې ونې طرف ته.

قوله قَالَ عَبْدُ اللَّهِ وَوَقَّعَ فِي نَفْسِي أَتَهَا الذَّلَّةُ فَاسْتَخَيَّيْتُ: حضرت ابن عمر رضی
 فرمائی. زما په زړه کښې راغلل. چه دا د کجورې ونه ده. خو زه او شرمیدم.
 د حضرت ابن عمر رضی د شرمیدو وجه څه وه؟ د حضرت ابن عمر رضی د شرمید وجه دا وه. چه
 په دې مجلس کښې تقریباً لس کسان وو.^(۳) چه په دې کښې حضرت ابوبکر او حضرت عمر
 رضی هم وو.^(۴) دا حضرات چونکه خاموش وو. په دې وجه دې هم ادباً خاموش شو. د کتاب
 العلم په آخر کښې روایت راوان دي. چه حضرت عمر رضی خپل پلار ته ذکر کړل. چه جواب
 خو زما په ذهن کښې راغلې وو. خو ستاسو حضراتو په وجه زه خاموش پاتې شوم. په دې
 باندې حضرت عمر رضی او فرمائیل. «لَنْ تَكُونَ قَلَّتْهَا أَصْحَابُ مَنْ أَنْ يَكُونَ لَكَ كَذَا وَكَذَا»^(۵) د ابن حبان
 په روایت کښې په دې باندې دا اضافه ده. «أَحْسِبُهُ قَالَ: حَبْرُ النِّعَمِ»^(۶) یعنی که تا بنودلې وې
 نو زه به ډیر زیات خوشحاله شوې ووم. دومره به خوشحاله شوې ووم. چه دهغې په مقابله
 کښې سره اوښان هم هیڅ نه دی.

د اولاد په ترقی سره د مور پلار زړه خوشحالیږي. دا یو فطری څیز دي. چه د اولاد په ترقی:

(۱) سنن أبی داؤد. کتاب العلم. باب التوفی فی الفیاء. رقم (۳۶۵۶). ومسند احمد (۴۳۵/۵).

(۲) فتح الباری (۱۴۶۱).

(۳) کما أخرج البخاری فی صحیحه (۸۱۹۱۲) کتاب الأطعمة و باب أکل الجمار. رقم (۵۴۴۴). فإذا أنا عاشر
 عشرة أحدتهم..

(۴) أخرج البخاری فی صحیحه (۶۸۱۱۲) کتاب التفسیر. سورة ابراهیم. باب «كَشَجَرَةٍ طَيِّبَةٍ أَصْلُهَا ثَابِتٌ وَفَرْعُهَا
 فِي السَّمَاءِ»^(۵) رقم (۴۶۹۸). و رأیت أبابکر وعمر لا يتكلمان.....

(۶) صحیح بخاری (۲۴۱۱) کتاب العلم. باب الحیاء فی العلم رقم (۱۳۱).

(۷) فتح الباری (۱۴۶۱).

۵- بَابُ طَرَحِ الْإِمَامِ الْمَسْأَلَةَ عَلَى أَصْحَابِهِ لِيُخْتَبَرَمَا عِنْدَهُمْ مِنَ الْعِلْمِ

د امام د خپلو اصحابو او شاگردانو په وړاندې سوال پېش کول، چه هغوی سره کوم علم دي دهغې امتحان واخلې.

ما قبل سره مناسبت. علامه عینی رحمته الله فرماني. چه ددې باب، ما قبل باب سره مناسبت بالکل ښکاره دي. ځکه چه دواړو بابونو کښې حديث يو دي. (۱) دا هم ممکن ده. چه په مخکني باب کښې دا ښودلی شوی وو. چه علم هغه مستند دي. کوم چه سند سره بيان کړې شي. او په دې سلسله کښې چه د سند کوم الفاظ د محدثينو په نيز رائج دي. هغه نې ثابت کړې وو. اوس په دې کښې دا بيانوی. چه د طالبانو کله کله امتحان هم اخستل پکښ دي. ځکه چه امتحان اخستلو سره تيقظ او بيداري پيدا کيږي. او دوی په طلب د علم کښې مستعد کيږي. لکه څنگه چه استاد دپاره دا ضروري ده. چه هغه مستند علم پېش کړي. کوم چه سند سره ثابت وي. دغه شان طالب علم دپاره ضروري ده. چه هغه مستعد او بيدار اوسيږي. غفلت او بې پرواهي مضر او خطرناک ده.

د ترجمه الباب مقصد: د امام بخاري رحمته الله مقصد د ترجمه الباب نه يا خو دا دي. که استاذان او مدرسین د شاگردانو د معلوماتو اندازه لگولو دپاره څه سوالات اوکړي. نو دا جائز ده. يا دا بيانول غواړي. چه داسې قسمه سوالونه کول جائز هم نه بلکه غوره دي. چه شاگردان بيدار اوسيږي. او په غفلت کښې وخت ضائع نکړي.

په تير شوی باب کښې مونږ ذکر کړی دی. چه د حضرت معاويه رضي الله عنه د حديث «ان النبي صلى الله عليه وسلم دى من الغلوطات» (۲) محمل د امتحان سوالونه نه دي. بلکه په مغالطه کښې غورزولو دپاره مشکل او گټه و. سوالونه کول دي. چه ددې مقصد هم دا وي. چه مخاطب په مشکل کښې پريوځي. يا عاجز (لاجوابه) راشي.

حديث باب

۱۲- حَدَّثَنَا حَالِدُ بْنُ مَخْلَدٍ حَدَّثَنَا سُلَيْمَانُ حَدَّثَنَا عَبْدُ اللَّهِ بْنُ دِينَارٍ عَنْ ابْنِ عُمَرَ (۳) عَنْ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ قَالَ إِنَّ مِنَ الشَّجَرِ شَجَرَةً لَا يَنْقُطُ وَدَقُّهَا وَإِنَّمَا مَثَلُ الْمُسْلِمِ حَدَّثُونِي مَا هِيَ قَالَ قَوْمةُ النَّاسِ فِي شَجَرِ الْبَوَادِي قَالَ عَبْدُ اللَّهِ قَوْمةُ فِي نَفْسِ أَهْلِهَا الْخَلَّةُ فَاسْتَحْيَيْتُمْ قَالُوا حَدَّثْنَا مَا هِيَ يَا رَسُولَ اللَّهِ قَالَ هِيَ الْخَلَّةُ [۴]

(۱) عمدة القاری (۱۵۱۲)۔

(۲) سنن أبی داود، کتاب العلم، باب التوقی فی الفتناء، رقم (۳۶۵۶)، و مسند أحمد (۴۳۱۵)۔

(۳) قد سبق تخريج هذا الحديث فی الباب السابق، فارجع إليه إن شئت۔

رجال الحديث

① خالد بن مخلد: دا ابو الهيثم خالد بن مخلد «فتح الميم واللام بينهما عام محبة ساكنة» القطوان «فتح القاف والطاء المهملة» النجلى الكوفى دى. (۲)
دوى د سليمان بن هلال، على بن مسهر، امام مالك، ثابت بن قيس او نافع بن ابى نعيم وغيره نه روايت د حديث كرى دى.
ددوى نه په روايت كونكو كښې امام بخارى، عباس دورى، اسحاق بن راهويه، محمد بن عثمان كرامه، ابو كريب محمد بن العلاء، معاويه بن صالح، او ابو يعلى محمد بن شداد المسمى وغيره دى. (۳)

امام يحيى بن معين رحمته فرمانى: «ليس به بأس»،
امام ابو حاتم رحمته فرمانى: «بخالد بن مخلد أحاديث متناكس ويكتب حديثه»
امام ابو داود رحمته فرمانى: «صدوق ولكنه يثيب»
امام عجلى رحمته فرمانى: «ثقة فيه قليل تشيع وكان كثير الحديث»
امام صالح بن محمد جزره رحمته فرمانى: «ثقة الحديث إلا أنه كان متهماً بالقلوب»
امام ابن عدى رحمته فرمانى: «هو من الكثرين وهو عدى إن شأه الله لا بأس به»
امام جوزجاني رحمته فرمانى: «كان شتاً معلناً بسوء مذهبه»
ابن حبان رحمته دوى لره په كتاب الشقات كښې ذكر كرى دى. (۱)
عثمان بن ابى شيبه رحمته دوى لره، «ثقة صدوق»، مگر خولې دى. (۲)

(۱) المغنى (۷۰)۔

(۲) المغنى (۶۵)۔

(۳) تهذيب الكمال (۱۶۳۸)۔

(۱) د شيوخ او تلامذه تفصيل دپاره او گورى: تهذيب الكمال (۱۶۴۸، ۱۶۵)، وسير اعلام النبلاء (۲۱۸، ۲۱۷، ۱۰)۔

(۲) تاريخ عثمان بن سعيد الدارمي عن أبى زكريا يحيى بن معين فى تخريج الرواة وتعديلهم (۱۰۵) رقم (۳۰۱)۔

(۳) تهذيب التهذيب (۱۱۸۱۳)۔

(۴) تهذيب الكمال (۱۶۵۸)۔

(۵) تهذيب التهذيب (۱۱۷۱۳)۔

(۶) المصدر السابق۔

(۷) تهذيب الكمال (۱۶۶۸) و تهذيب التهذيب (۱۱۷۱۳)، وانظر الكامل (۳۶۱۳)۔

(۸) تهذيب التهذيب (۱۱۸، ۱۱۷، ۱۳)۔

(۹) الشقات (۲۲۴، ۸)۔

(۱۰) تهذيب التهذيب (۱۱۸، ۱۹۳)۔

ابن سعد رحمته فرمائی: «وكان منكراً الحديث، في التشيع مفرطاً، وكتبوا عنه ضرراً»^(۱) د تشیع الزام او ددی حقیقت ددی اقوالو خلاصہ دا ده. چه د جرح او تعدیل اکثر عالمانو دوی لره په روایت د حدیث صادق گرځولې دي. البته په دوی باندې دوه قسمه الزامات دي:

- ① یو داچه منکر او غریب روایتونه ډیر زیات نقل کوی.
- ② دویم دا چه نه صرف شیعې وو. بلکه په تشیع کښې غلو کونکې هم وو.

حافظ ابن حجر رحمته فرمائی: «أما التشيع فقد قدمنا أنه إذا كان ثبت الأعداء لا يضره، لا ستأولم يكن داعية إلى رأيه»^(۲) یعنی تر کومه پورې چه د تشیع تعلق دي. نو کله چه راوی په تحمل د حدیث او بیا په اداء د حدیث کښې قابل اعتماد وی. نو دا بدعت مضر نه دي. خاص طور باندې په دې وجه هم، چه دوی بدعت طرف ته داعی نه وو. د مبتدع روایت په هغه صورت کښې مردود وی. کله چه دې،، داعی الی البدعة،، وی.

تر کومه پورې چه د دویم الزام تعلق دي. نو په دې باره کښې هم حافظ ابن حجر رحمته فرمائی: «وأما المناكير فقد تتبعها أبو أحمد بن عدي من حديثه، وأورد هائي،، كاملة،، وليس فيها شيء مما أخرجناه له البخاري، بل لم أره عند من أفرداه سوى حديث واحد، وهو حديث أبي هريرة،، من عادي ل ولياً... الحديث»^(۳) یعنی تر کومه پورې چه د منکر احادیثو روایت کولو تعلق دي. نو حافظ ابن عدي رحمته دهغې تتبع کړې ده. او پخپل کتاب،، الکامل،، کښې نې جمع کړی دی. په هغې کښې یو حدیث هم د صحیح بخاری نه دي. بلکه په صحیح بخاری کښې چه ددوی خومره مرویات دي. په هغې کښې صرف یو حدیث کښې دوی تغرد اختیار کړې دي. باقی په یو روایت کښې هم هغه متفرد نه دي. نو د صحیح بخاری حده پورې کم از کم ددوی تغرد مضر نه دي. والله اعلم.

ددوی وفات په ۲۱۳ هـ کښې شوې دي. (۴)،، سامحه الله تعالى وغفرله،،

② سليمان: دا سليمان بن بلال قرشي تيمی، مولی د عبدالله بن عتيق محمد بن عبدالرحمن بن ابی بکر الصديق دي. بعضو حضراتو د قاسم بن محمد بن ابی بکر مولی گرځولې دي. ددوی کنیت ابو ایوب یا ابو محمد دي. (۵)

دوی د عبدالله بن دینار، زید بن اسلم، ربیعۃ الراي، سهیل بن ابی صالح، یونس بن یزید او محمد بن عبدالله بن ابی عتيق رحمته وغیره نه د حدیثونو روایت کړې دي.

(۱) انطبقات الكبرى لابن سعد (۴۰۶/۶) -

(۲) هدی الساری (۴۰۰) -

(۳) هدی الساری (۴۰۰) -

(۴) تهذيب الكمال (۱۶۶۸)، وسیر اعلام النبلاء (۲۱۸۱۱۰) -

(۵) تهذيب الكمال (۳۷۲۱۱) وسیر اعلام النبلاء (۴۲۵۱۷) -

ددوی نه په حدیث روایت کونکی کښې ابو عامر عقدي، يحيي بن صالح وحاطي، سعيد بن ابی مریم، عبدالله بن المبارک، محمد بن خالد بن عثمه، او اسماعیل بن ابی اویس رضی الله عنه وغیره حضرات دی (۱).

امام احمد بن حنبل رضی الله عنه فرماني: «لا بأس به ثقة» (۲)

عباس دوری د امام يحيي بن معين رضی الله عنه نه نقل کړی دی «ثقة صالح» (۳)

د امام يحيي بن معين نه تپوس او کړې شو «سلمان بن بلال أحب إليك أو الدارودي؟» نو دوی او فرماني: «سلمان و كلاهما ثقة» (۴)

امام نسائي او يعقوب بن شيبه رحمهما الله هم دوی لره ثقه گرځولي دي. (۵)

ابن سعد رضی الله عنه فرماني: «وكان ثقة كثير الحديث» (۶)

ابن حبان رضی الله عنه دوی لره په کتاب الثقات کښې ذکر کړې دي. (۷)

امام خليلي رضی الله عنه فرماني: «ثقة ليس به كذب...» (۸)

حافظ ذهبي رضی الله عنه فرماني: «ثقة إمام» (۹)

ددې ټولو توثيقاتو په مقابلې کښې عثمان بن ابی شيبه رضی الله عنه فرماني: «لا بأس به وليس من يعتمد على حديثه» (۱۰)

خو ښکاره دا ده چه ټول عالمان بالاتفاق دوی لره ثقه گرځولي دي. ددوی په مقابلې کښې صرف عثمان بن ابی شيبه دوی لره کمزورې گرځوي. چه ددې هيڅ وجه هم دوی نه ده بيان کړې. نو دا د صريح تعديلاتو په مقابلې کښې مبهم جرح ده. چه دا مقبول نه ده. هم دا وجه ده. چه حافظ ابن حجر رضی الله عنه فرماني: «وهو تليين غير مقبول فقد اعتمد الجماعة» (۱۱) يعني دا تضعيف قابل قبول نه دي. او اصحاب د اصول سته ددوی روايات حجت گرځولي دي او

(۱) د شيوخ او تلامذه د تفصيل دپاره او گوړي: تهذيب الكمال (۱۱/۳۷۲، ۳۷۳) وسير اعلام النبلاء (۴۲۶/۷)

(۲) سير اعلام النبلاء (۴۲۶/۷) و تهذيب التهذيب (۱۷۵/۴)

(۳) تهذيب الكمال (۱۱/۳۷۴)

(۴) تاريخ الدارمي (۱۲۵) رقم (۳۸۹)

(۵) تهذيب الكمال (۱۱/۳۷۴)

(۶) الطبقات الكبرى (۲۰/۵)

(۷) الثقات لابن حبان (۳۸۸/۶)

(۸) تهذيب التهذيب (۱۷۶/۴)

(۹) (الكاشف) (۵۷/۱) رقم (۲۰۷۳)

(۱۰) تهذيب التهذيب (۱۷۶/۴)

(۱۱) هدي الساري (۴۰۷)

قبول کړی دی. د سلیمان بن بلال رحمته وفات په ۱۷۲هـ یا ۱۷۷هـ کښې شوې دي.^(۱)

⑤ عبدالله بن دینار: د عبدالله بن دینار رحمته حالات په وړاندې باب کښې تیر شوی دی.

⑥ ابن عمر: د حضرت عبدالله بن عمر رضی الله عنهما حالات په کتاب الایمان کښې د «باب الایمان

وقول النبی صلی الله علیه وسلم فی الإسلام علی خمس» لاندې تیر شوی دی.^(۲)

قوله: إِنَّ مِنْ الشَّجَرِ شَجْرَةً لَا يَسْقُطُ وَرَقُهَا وَإِنَّهَا مِثْلُ الْمُسْلِمِ: ددې باب لاندې

امام بخاری رحمته بعینه هم هغه حدیث نقل کړې دي. کوم نې چه وړاندې باب کښې ذکر کړې دي. چونکه د ترجمه الباب په ذریعه نې یو زیاتې فاندي طرف ته اشاره او کړله. کوم چه ددې حدیث نه مستنبط ده. او په سند د حدیث کښې هم فرق اوشو په دې وجه به امام بخاری رحمته باندې د تکرار اعتراض نه کیږي.^(۳)

په حدیث باب کښې د اسناد په رجالو کښې د تغیر فائده دلته ددې سوال په جواب کښې چه د اسناد په رجالو کښې د تغیر څه فائده ده؟ علامه کرمانی رحمته او فرمانيیل چه په اصل کښې امام بخاری رحمته کله دا حدیث د خپل شیخ قتیبه نه واوریدو. نو د حدیث د معنی بیانولو په سیاق کښې نې واوریدو. او کله نې چه د خپل شیخ خالد بن مخلد نه واوریدو. نو هغوی: «طرح المسئلة»، لاندې بیان کړو. په دې وجه دهغوی تقلید کولو سره امام صاحب حدیث هم دهغه بابونو لاندې ذکر کړې دي. د کومو بابونو لاندې چه هغوی حدیث اوریدلې وو.^(۴)

خو حافظ ابن حجر رحمته ددې تردید کړې دي. هغه فرماني. چه د امام بخاری رحمته نه واقفیت لرونکو اهل علمو کښې چاهم دا خبره نه ده نقل کړې. چه هغه په د ابوابو په تراجمو کښې د نورو تقلید کوی. که داسې وی. نو بیا د صحیح بخاری هیڅ مزیت (او خصوصیت) نه پاتې کیږي. بلکه ددې په عکس دا منقول دی. چه امام بخاری رحمته د ابوابو په تراجمو منعقد کولو کښې کوم تصرف کوی. او دقت نظر (او ژور سوچ) نه کار اخلي. دا د صحیح بخاری رحمته یو ممتاز صفت دي.

بیا دا خبره هم قابل د غور ده. چه ددې مشانخو په ابوابو باندې څه تصنیف هم معروف نشته. چه مونږ دا اووايو. چه دغه شیوخو چونکه د فلاتی باب لاندې حدیث ذکر کړې دي. په دې وجه د هغوی شاگرد امام بخاری رحمته د هغوی تقلید کړې دي.^(۵)

د حدیث باب ترجمه الباب سره مطابقت په حدیث باب کښې د نبی کریم صلی الله علیه وسلم د صحابه کرامو رضی الله عنهم نه سوال کول مذکور دی. ددې نه ترجمه الباب سره مطابقت بالکل واضح دي.

۱، تهذیب الکمال (۳۷۶/۱۱) وسیر اعلام النبلاء (۴۲۷/۷)۔

۲، کشف الباری (۶۳۷/۱)۔

۳، فتح الباری (۱۴۸، ۱۴۷/۱)۔

۴، شرح الکرماني (۱۳۱۲)۔

۵، فتح الباری (۱۴۸/۱)۔

۶- ((بَاب مَا جَاءَ فِي الْعِلْمِ))

((وَقُلْ رَبِّ زِدْنِي عِلْمًا)) (طه: ۳۰) ((الْقِرَاءَةُ وَالْعَرْضُ عَلَى النَّحْدِثِ وَدَأَى الْحَسَنُ وَالْقَوْرَى وَمَا لِكَ الْقِرَاءَةِ جَائِزَةً وَاحْتَجَّ بَعْضُهُمْ فِي الْقِرَاءَةِ عَلَى الْعَالِمِ بِمَدِيَّتِ خِمَارِ بْنِ ثَعْلَبَةَ قَالَ لِلنَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ اللَّهُ أَمَرَكَ أَنْ تُصَلِّيَ الصَّلَوَاتِ قَالَ نَعَمْ قَالَ فَهَذِهِ قِرَاءَةٌ عَلَى النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ أَخْبَرَ خِمَارٌ قَوْمَهُ بِذَلِكَ فَأَجَازَهُ وَاحْتَجَّ مَا لِكَ بِالصَّلَاتِ يُقْرَأُ عَلَى الْقَوْمِ فَيَقُولُونَ أَتُحَدِّثُنَا فَلَانٌ وَيُقْرَأُ ذَلِكَ قِرَاءَةً عَلَيْهِمْ وَيُقْرَأُ عَلَى الْمُقْرِءِ فَيَقُولُ الْقَارِءُ أَقْرَأَنِي فَلَانٌ)).

په دې باب كښې دنسوخو اختلاف دلته په بعضو نسخو كښې «باب ما جاء في العلم وقول الله تعالى ((وَقُلْ رَبِّ زِدْنِي عِلْمًا))» دې خو په اكثر و نسخو كښې دا نشته بيا په بعضو نسخو كښې ددې نه پس «باب القراءة والعرض على المحدث» شته او په بعضو كښې نشته په بعضو نسخو كښې لفظ د... باب... دې او په بعضو كښې نشته (۱).

تير شوى باب سره مناسبت په دې باب كښې او په تير شوى باب كښې مناسبت دا دې چه په تير شوى باب كښې قراة الشيخ مذكور دې او په دې باب كښې د قراة على الشيخ ذكر دې په دې طريقه دواړو بابونو كښې مناسبت ښكاره دې (۲).

په «باب قول المحدث حدثنا...» او دمذكوره باب په مينځ كښې فرق تير شوى باب سره نيز دې باب كښې امام بخارى رحمه الله «باب قول المحدث حدثنا أو أخبرنا...» فرمايلى وو. دهغې نه مقصود دا بيانول وو چه استاذ وانى او شاگرد اورى نو دا جائز ده او دلته دا بيانوى كه شاگرد وانى او استاذ اورى نو دا جائز ده.

ايا په قراة او عرض كښې فرق شته؟ په قراة او عرض كښې فرق شته او كه نشته په دې كښې اختلاف دې حافظ ابن حجر رحمه الله فرماني چه دواړو كښې فرق دې... قراة... عام دې او... عرض... خاص دې خكه چه... عرض... به هغه وخت ونيلى شى كله چه شاگرد پخپله د شيخ په وړاندې اولولى كه اصل د شيخ په لاس كښې موجود وى او كه د بل يو ثقه په لاس كښې وى او كه د شيخ په وړاندې د هغه د مرويات لوستلې كيږي او د لوستونكي نه علاوه نور شاگردان هم په اوريدو كښې شريك وى نو ددې اوريدونكو په حق كښې به دې ته... عرض... نشى ونيلى بلكه... قراة... به ونيلى شى گويا... قراة... عام دې د لوستونكي شاگرد په حق كښې هم دا قراة دې او د اوريدونكو شاگردانو په حق كښې هم.

(۱) قال القسطلاني: باب ما جاء في العلم وقول الله تعالى: ((وَقُلْ رَبِّ زِدْنِي عِلْمًا))... وهذا ساقط في رواية ابن عساكر... والأصيلي... وأبوذر... والوقت... والباب التالي له ساقط عند الأصيلي... وأبو ذر... وابن عساكر... باب القراءة والعرض على المحدث... وفي نسخة: القراءة والعرض على المحدث... يحذف الباب... إرشاد الساري (۱۵۸۱) -
(۲) عمدة القاري (۱۶۲) -

او د... عرض، صرف د لوستونکی شاگرد په حق کښې اطلاق کیږی. (۱)
خو علامه کرمانی (۲)، علامه قسطلانی (۳) او د اصول حدیث جمهورو عالمانو د دواړو په
مینځ کښې هیڅ فرق نه دې کړې. بلکه دواړه یې مساوی ګرځولی دی. (۴)

دلته چې امام بخاری رحمته الله علیه کوم، باب القراءة والعرض...، فرمایلی دی. دا عطف تفسیری
دی. (۵)

د ترجمه الباب مقصد امام بخاری رحمته الله علیه دا باب د بعضو حضراتو د تردید دپاره قائم کړې
دې کوم چې... قرائت علی الشیخ، جائز نه ګڼي.

د... قراءت علی الشیخ، مانعین لکه چې د ابو عاصم النبیل، عبدالرحمن بن سلام جمحی،
محمد بن سلام جمحی او وکیع بن الجراح رحمته الله علیه نه منقول دی چې... قرائت علی الشیخ...
معتبر نه دي. (۶)

رامهرمزی رحمته الله علیه د ابو عاصم النبیل نه نقل کړی دی. «سبعث سفیان وأبا حنیفة ومالکاً وابن جریج،
کل هؤلاء سمعتهم يقولون: لا بأس بها یعنی القراءة، وأذا لأرأه، وما حدثت به حدیث عن أحد من الفقهاء
قراءة» (۷)

خطیب بغدادی رحمته الله علیه د امام وکیع رحمته الله علیه نه نقل کړی دی. هغه فرماني چې «ما أخذنا حدیثاً
عرضاً» (۸)

دغه شان رامهرمزی رحمته الله علیه د عبدالرحمن بن سلام جمحی په باره کښې نقل کړی دی. هغه
فرماني. «دخلت علی مالک بن انس وعلی بابیه من یحبه قال: وبین یدیہ ابن أبی أویس، وهو یقول: حدثک
فلان، حدثک ابن شهاب، حدثک فلان وفلان، فیقول مالک: نعم، نعم، فلما فرغ قلت: یا أبا عبد الله، عوضنی
مباحثته بثلاثة أحادیث تقرء ما علی قال: أعراق؟ أعراق؟ أخرجه عنی» (۹)

(۱) فتح الباری (۱۴۹۱)۔

(۲) شرح الکرماني (۱۳۱۲)۔

(۳) ارشاد الساری (۱۵۸۱، ۱۵۹)۔

(۴) قال ابن الصلاح (۱۳۷، تحقیق نورالدین عثر): «من أقسام الأخذ والتحمل. القراءة علی الشیخ، وأكثر
المحدثین یسمونه عرضاً من حیث إن القاری یعرض علی الشیخ ما یقرؤه، كما یعرض القرآن علی المقرئ»
او اوګوری: اختصار علوم الحدیث لابن کثیر (۱۱۰) وفتح المغیث للعراقی (۱۸۵) وفتح المغیث للسخاوی
(۱۶۷۱۲) وتوضیح الأفكار (۱۸۷۱۲)۔

(۵) شرح الکرماني (۱۳۱۲) وعدة القاری (۱۶۱۲)۔

(۶) فتح المغیث للسخاوی (۱۶۹۲)۔

(۷) المحدث الفاصل بین الراوی والواعی (۴۲۰)۔

(۸) الکفاية (۳۷۱) وفتح المغیث للعراقی (۱۸۶)۔

(۹) المحدث الفاصل (۴۲۱)۔

داسې قسمه خبره د محمد بن سلام جمعی نه هم منقول ده. لکه چه هغه فرماني «ادركت ما كان اذا الناس يقرءون عليه فلم اسم منه لذلك»^(۱)

هم داسې قول د عراق د بعضو نورو حضراتو نه هم منقول دي.^(۲)
د «قراءت على الشيخ» مجوزين ددې په مقابلې كېنې په حضرات تابعينو كېنې د عطاء، نافع، عروه، شعبي، زهري، مكحول، حسن بصري، منصور، ايوب، په امامانو حضراتو كېنې د ابن جريج، سفيان ثوري، ابن ابي ذئب، شعبي، ائمه اربعه، ابن مهدي، شريك، ليث، ابو عبيد، او د امام بخاري رحمه الله نه علاوه د ډيرو حضراتو راڼي دا ده. چه لكه څنگه سماع معتبر او جائز ده. دغه شان،، قراءت على الشيخ،، او عرض هم جائز دي.^(۳)

قول فيصل حافظ ابن حجر رحمه الله فرماني. چه د «قراءت على الشيخ» د نه صحيح كيدو كوم قول وو. هغه ختم شوې دي. اوس ددې په جواز او صحيح كيدو كېنې هيڅ اختلاف نشته.^(۴) لكه چه خطيب بغدادی رحمه الله د ابراهيم بن سعد رحمه الله نه نقل كړی دی. هغه

فرماني «لا تدعون تنطقكم»^(۵) اهل العراق، العرض مثل الشام»^(۶)
تنبیه مونږ وړاندې د «،، مناو له،، د بيان لاندې ذكر كړی دی. چه لكه څنگه «قراءت على الشيخ»، ته «،، عرض»، وائي. دغه شان دي صورت ته هم عرض وائي. چه طالب شيخ ته يو كتاب يا د حديثو يو جزء راوړي. او شيخ ته ئې پيش كړی. شيخ په هغې كېنې غور او فكر او كړی. او بيا ددې د واپس كولو په وخت داسې او وائي «وقفت على ما فيه، وهو حديثي عن فلان، أو

روايي عن شيوع فيه، فارواه حق»^(۷)
خو په دواړو كېنې د فرق كولو دپاره «قراءت على الشيخ»، ته مطلق «عرض» يا «عرض القراءة»، وائي. او مذكوره صورت ته «عرض المناو له»، وائي.^(۸)
امام بخاري رحمه الله د «عرض القراءة»، مسئله بيان كړې ده. د «عرض المناو له»، مسئله ئې نه ده بيان كړې.^(۹) امام حاكم رحمه الله ته دلته وهم شوې دي. دوی په «معرفة علوم

(۱) فتح المغيث للسخاوي (۱۶۹۲)۔

(۲) المصدر السابق۔

(۳) فتح المغيث للعراقي (۱۸۶)۔

(۴) فتح الباري (۱۵۰۱)۔

(۵) التنطق في الكلام: التعمق فيه، أنظر مختار الصحاح (۶۶۶)۔

(۶) الكفاية (۱۶۶)۔

(۷) مقدمة ابن الصلاح (۱۶۶)، وفتح المغيث للعراقي (۲۱۶)، وظفر الأمانی (۵۲۰). وفتح المغيث للسخاوي

(۲۸۹۱۲)۔

(۸) مقدمة ابن الصلاح (۱۶۶)۔

(۹) فتح الباري (۱۴۹۱۱)۔

الحديث.. کنبی په .. عرض المناولة.. باندې د.. عرض.. اطلاق اوکړو. او دا نې اوفرمانیل چه امام بخاری رحمه الله ددې .. عرض.. اثبات د حدیث باب په ذریعه کړې دې. (۱) حالانکه امام بخاری رحمه الله دته .. عرض القراءة.. ذکر کړې دې عرض المناولة نې نه ده ذکر کړې. او مناوله دپاره امام بخاری رحمه الله روستو باب قائم کړې دې. (۲)

قوله. وَرَأَى الْحَسَنَ وَالثَّوْرِيَّ وَمَالِكَ الْقِرَاءَةَ جَابِزَةً: او حسن بصری، سفیان ثوری. او مالک رحمه الله.. قرائت علی الشیخ.. صحیح گرځوی ددې حضراتو رانې وړاندې تعلیقاً او بیا نې روستو موصولاً ذکر کړې ده. هم دا رانې د جمهورو ده. بلکه اوس دا اختلاف هم ختم شوې دې.، کما سبق ذلک قبل سطور،

قوله. وَاحْتَجَّ بَعْضُهُمْ فِي الْقِرَاءَةِ عَلَى الْعَالِمِ بِحَدِيثِ ضَمَامِ بْنِ ثَعْلَبَةَ قَالَ لِلنَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ أَلَمْ أَمَرَكَ أَنْ تُصَلِّيَ الصَّلَاةَ قَالَ نَعَمْ قَالَ فَهَذِهِ قِرَاءَةٌ عَلَى النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: په .. قرائت علی العالم.. باندې بعضو حضراتو د ضمام بن ثعلبة رحمه الله د حدیث نه استدلال کړې دې چه دوی نبی کریم ﷺ ته ونیلي وو. چه آیا الله تعالی تاته حکم درکړې دې. چه مونږ مونځونه اوکړو؟ نو نبی کریم ﷺ اوفرمانیل. او وې فرمانیل چه دا.. قرائت علی النبی ﷺ دې.

علامه عینی په عمدة القاری (۳) کنبی. حافظ ابن حجر په هدی الساری (۴) کنبی حمیدی شیخ د امام بخاری، او علامه کرمانی.. ثوری، حسن بصری ونحوهما.. (۵) د .. بعضهم.. مصداق گرځولي دې. حالانکه ددې .. بعضهم.. مصداق ابوسعید الحداد دې. لکه څنگه چه امام بیهقی رحمه الله په کتاب المعرفة کنبی د ابن خزیمه په طریق سره نقل کړی دی هغه فرمانی. «سمعتُ البخاري يقول: قال ابوسعيد الحداد، حدثني عمر بن النخعي رحمه الله في القراءة على العالم، قيل له، (۶) فقال: قصة ضمام بن ثعلبة، قال الله امرك بهذا؟ قال: نعم....» (۷)

(۱) لکه چه امام حاکم رحمه الله په .. النوع الثاني والخمسون.. کنبی فرمانی... وبيان العرض: أن يكون الراوي حافظاً متقناً فيقدم الاستفادة إليه. جزء من حديثه أو أكثر من ذلك. فيناوله. فتأمل الراوي حديثه. فإذا أخبره وعرف أنه من حديثه قال للاستفيد. قد وقفت على ما ناولتني. وعرفت الأحاديث كلها. وهذه رواياتي عن شيخي فحدث بها عنى. فقال جماعة من أئمة الحديث. أنه سماع. منهم من أهل المدينة... ومن أهل مكة... ومن أهل الكوفة... ومن أهل البصرة... ومن أهل مصر... وكذلك جماعة من أهل الشام وخراسان. وقال بعد ذكر حديث الباب: قال أبو عبد الله، إحتج شيخ الصنعة أبو عبد الله محمد بن اسماعيل البخاري رحمه الله في كتاب العلم من الجامع الصحيح في باب العرض على المحدث. معرفة علوم الحديث (۲۵۶-۲۵۸)

(۱) یعنی.. باب ما يذکر فی المناولة و کتاب أهل العلم بالعلم إلى البلدان (۱۵۱) _

(۲) عمدة القاری (۱۷۲) _

(۳) هدی الساری (۲۵۱) _

(۴) شرح الکرماني (۱۴۱۲) _

(۵) أي سألوه عن ذلک الخبر الذي يدل على إثبات القراءة على العالم _

(۶) فتح الباری (۱۴۹۱) وفتح المغیث للسخاوی (۱۷۰۱۲) _

هم دا خبره امام بیهقی رحمته په .. المدخل .. کښې هم نقل کړې ده. (۱)
 امام ترمذی رحمته په .. کتاب الزکاة .. کښې هم دا حدیث ذکر کړې دې. نو هلته ئې هم د
 امام بخاری رحمته نه دا نقل کړی دی. چه بعضی عالمانو به ددې حدیث نه د .. عرض علی
 العالم .. په صحت باندې استدلال کوو. (۲) او خطیب بغدادی رحمته په کتاب الکفایه کښې
 براه راست د امام بخاری رحمته نه دا استدلال نقل کړې دې (۳) داسې ښکاری چه امام بخاری
رحمته به په عامو حالاتو کښې خو اکثر مستدل طرف ته اشاره کوله او بعضو وختونو کښې به
 ئې د استدلال صحیح کیدو په وجه پخپله د ضمام د قصې نه احتجاج او استدلال کولو لکه
 څنگه چه دلته کښې هم امام بخاری رحمته هم په دې سیاق کښې د حضرت ضمام بن
 ثعلبه رضی الله عنه روایت نقل کړې دې.

قوله: أَخْبَرَنِي ضَمَامُ بْنُ قَوْمَةَ بْنِ أَجَازَةَ: ضمام رضی الله عنه خپل قوم ته ددې خبر ورکړو هغوی
 دا قبول کړو.

امام بخاری رحمته ددې باب لاندې د ضمام قصه نقل کړې ده. خو په دې کښې دا تصریح
 نشته چه هغوی خپل قوم ته لاپل. نو خبر ئې ورکړو. او هغوی دا خبر اومتلو البته په مسند
 احمد کښې ددې تصریح وارد ده په کوم کښې چه حضرت عبدالله بن عباس رضی الله عنه د حضرت
 ضمام بن ثعلبه رضی الله عنه قصه تفصیل سره ذکر کړې ده. د هغې په آخر کښې چه کله حضرت
 ضمام رضی الله عنه دا او فرمائیل: (لَقَدْ جِئْتُكُمْ مِنْ عِنْدِ بَنِي أَمْرِكُمْ بِهِ وَهَاجَمَ عَنْهُ) نو ددې اثر دا اوشو چه
 ټول په ټوله مسلمانان شو. (فَوَاللَّهِ مَا أَمْسَى مِنْ ذَلِكَ الْيَوْمِ عَلَى حَاضِرَةِ رَجُلٍ وَلَا امْرَأَةٍ إِلَّا مَسَلَهَا) هم دا
 قبول د اسلام امام بخاری رحمته په .. اجازه .. سره تعبیر کړې دې. چه ددې مطلب .. قبلوه ..
 دې اصطلاحې .. اجازت .. مراد نه دې. (۴)

د امام مالک رحمته استدلال:

قوله: وَاحْتَجَّ مَالِكٌ بِالصَّحِّحِ يَقْرَأُ عَلَى الْقَوْمِ فَيَقُولُونَ أَشْهَدْنَا فُلَانٌ وَيَقْرَأُ ذَلِكَ قِرَاءَةً

عَلَيْهِمْ وَيَقْرَأُ عَلَى الْمُقْرَأِ فَيَقُولُ الْقَارِءُ أَقْرَأْنِي فُلَانٌ: او امام مالک رحمته د دستاويز
 (اقرار نامې) نه استدلال کړې دې. کوم چه خلقو ته لوستلې شی او اورولې کيږي. نو هغوی
 وائی. چه مونږه فلانی سړی په دې دستاويز باندې گواه جوړ کړو. او ښودونکی استاذ ته قرآن

(۱) تدریب الراوی (۱۳/۱۴).

(۲) سمعت محمد بن إسماعيل يقول: قال بعض أهل العلم فقه هذا الحديث أن القراءة على العالم والعرض عليه جائز. مثل السماع. واحتج بأن الأعرابي عرض على النبي ﷺ. فأقر به النبي ﷺ. جامع الترمذی. کتاب الزکاة. باب ماجاء إذا أذيت الزکاة فقد قضيت ما عليك. رقم (۶۱۹).

(۳) الکفایه (۲۶۱) باب القول فی القراءة علی المحدث وما يتعلق بها.

(۴) مسند احمد (۲۶۴، ۲۶۴، ۲۶۵) وسنن الدارمی (۱۷۳/۱) کتاب الطهارة. باب فرض الوضوء والصلاة. رقم (۶۵۲).

(۵) فتح الباری (۱۴۹/۱).

لوستل شے او اورول شے نو لوستونکی وانی چه ماته فلانی اورولې دې.

امام مالک رحمہ اللہ د.، قرايت علی الشیخ،، پہ صحت باندې د دوو متفق مسئلو نه استدلال کری دی:

① یوه مسئله ده. صک، ده. دا د، چک،، معرب دې. چه دې ته په فارسي کښې، «قباله، یا، اقرارنامه، وائی. امام مالک ^{عليه السلام} فرمائی. چه اوگوره.،، اقرار نامه،، د مقر او شهود په موجودگی کښې لوستلې کیږی. د مقر نه دا تپوس کولې شی چه کوم څه لیکلی شوی دی. دا ته مني؟ هغه وائی،، نعم،، یعنی او زه ئې منم. ددې نه پس گواهان د حاکم په مجلس کښې حاضرېږی. او دا وائی. چه کوم څه په دې کښې لیکلی شوی دی. فلانی زموږ په وړاندې ددې اقرار کړې دي. حالانکه ده د،، نعم،، نه علاوه بل څه نه وو وئیلی.

دغه شان چه کله شاگرد د استاد په وړاندې حدیث اووائی. او استاذ قولاً یا عمل سره اثبات

اوکری، او آو اوکری نولهته هم د شاگرد دا وینا چه ،حذیق فلان،،،، اعبیفلان، صحیح دی
ددې مسئلې نه امام ابوحنیفه ؒهم د ،قراءة علی الشیخ، په حجیت او صحت باندې
استدلال کړې دي. ددوی دا استدلال راهمزمي ؒپه، المحدث الفاصل، کنبي، او
خطیب بغدادی ؒپه ،الكفایه، کنبی ذکر کړي دي.(۱)

خطیب بغدادی علیه السلام د تفصیل سره نقل کړی دی. چه ابو عبید القاسم بن سلام علیه السلام د امام ابویوسف علیه السلام نه نقل کړل. چه دوی د امام ابوحنفه علیه السلام نه ددې مسئلې په باره کښې تپوس او کړو. نو امام صاحب علیه السلام او فرمائیل. چه د گواهانو په موجودگي کښې د مقر په وړاندې اقرار نامه لوستلې شی. او دغه نه تپوس کولې شی. چه کوم څه لیکلی شوی دی. دا صحیح دی. هغه وائی. نعم، نو لکه څنگه چه هلته کښې شهود وائی. چه هغه زمونږ په وړاندې اقرار کړې دې. کوم څه چه په دې کښې لیکلی شوی دی. صحیح دی. دغه شان که شاگرد د استاد په وړاندې او وائی. او استاد اثبات او کړی. نو شاگرد. حدثنی.، او.، اخبارنی.، وائی. ابو عبید قاسم بن سلام علیه السلام فرمائی. چه هم دا د امام ابویوسف علیه السلام قول دې. او هم دا زما هم قول دی. (۲)

⑤ دویمه مسئله: دویمه مسئله امام مالدیوﷺ د... عرض علی العالم.. په حجیت باندې پیش کړې ده. چه اوگوره د قرآن کریم طالب علم د بنودونکی په وړاندې لولی. او دهغه نه تپوس کولی شی چه تاته قرآن چا لوستلې دې؟ نو هغه وائی: چه فلائی لوستلې دې. حالانکه فلائی خو صرف خاموش وو. او اوریدلې نې دې. او طالب علم دهغه په وړاندې لوستلې دې. خطیب بغدادی د... و غیره د امام مالدیوﷺ نه نقل کړی دی. چه ددوی نه کله تپوس اوکړې شو. چه د... عرض علی العالم.. په طور باندې کوم حدیثونه لوستلې کېږی. آیا د حدیث اداکولو په وخت... حدیثی... ونیل صحیح دی؟ نو وې فرمائیل. چه آو. دغه شان د قرآن کریم

المحدث الفاضل (٤٢٥، ٤٢٦) فقره (٤٧١)، والكفاية (٢٦٨) -

الكفاية (٢٧٩) ذكر الرواية عن كان يختار القراءة على المحدث على السماع من لفظه) _

د حصول صورت هم دې چه اوگوره. یو طالب علم نه لوستونکی ته اوروی او بیا وائی چه ماته فلانی ښودونکی لوستلې دې. (۱)

امام مالک رحمته الله علیه فرمائی: «کیف لا یجوزک هذا الحدیث ویموتک القرآن، والقرآن أعظم؟» امام حاکم په معرفه علوم الحدیث کښې نقل کړی دی. چه مطرف رحمته الله علیه فرمائی: «صحت مالکاً سمع مشین سنة، فما رأیته قرأ الموطأ علی أحد» امام مالک رحمته الله علیه وینا دا ده. چه هرکله د قاری د مقری ښودونکی، په وړاندې لوستل، او بیا دا ونیل چه، «أقرآن فلان»، کافی دې. نو په حدیث کښې دا څنگه نشی کافی کیدې؟

حدیث باب

((حَدَّثَنَا مُحَمَّدُ بْنُ سَلَامٍ حَدَّثَنَا مُحَمَّدُ بْنُ الْحَسَنِ الْوَاسِطِيُّ عَنْ عَوْفٍ عَنِ الْحَسَنِ قَالَ لَا بَأْسَ بِالْقِرَاءَةِ عَلَى الْعَالِمِ حَدَّثَنَا عَبْدُ اللَّهِ بْنُ مُوسَى عَنْ سُفْيَانَ قَالَ إِذَا قُرِئَ عَلَى الْحَدِيثِ فَلَا بَأْسَ أَنْ يَقُولَ حَدَّثَنِي قَالَ وَسَمِعْتُ أَبَا عَاصِمٍ يَقُولُ عَنْ مَالِكٍ وَسُفْيَانَ الْقِرَاءَةَ عَلَى الْعَالِمِ وَقَرَأَتْهُ سَوَاءً))

مصنف رحمته الله علیه رومي د حسن بصری، سفیان ثوری، او امام مالک رحمته الله علیه قول تعلیقاً نقل کړې وو. اوس د هریو اثر موصلاً نقل کوی.

رجال الحديث

① محمد بن سلام: دا ابو عبدالله محمد بن سلام بیکندي رحمته الله علیه دې. ددوی حالات د کتاب

الایمان «باب قول النبی صلی الله علیه و آله: أنا أعلمکم بالله وأن المعرفة فعل القلب» لاندې تیر شوی دی. (۲)

② محمد بن الحسن الواسطي: دا محمد بن الحسن بن عمران مزنی واسطی دې. په

اصل کښې د شام دې. په واسط کښې قاضی پاتې شوې دې. (۳)

دوی د اسماعیل بن ابی خالد، عوام بن حوشب، عوف اعرابی، او فضیل بن غزوان رحمته الله علیه وغیره نه روایت د حدیث کړې دې.

ددوی نه امام احمد، محمد بن سلام بیکندي، محمد بن سلام جُمحی، زید بن الحریش،

محمد بن اسماعیل حساني، او محمد بن اسماعیل احمسی رحمته الله علیه وغیره علم حدیث حاصل

کړې دې. (۴)

(۱) الکفاية (۲۷۱)، وفتح الباری (۱۴۹۱)۔

(۲) معرفة علوم الحديث للحاکم (۲۵۹) والکفاية (۲۷۱) وفتح الباری (۱۵۰۱)۔

(۳) معرفة علوم الحديث للحاکم (۲۵۹) وفتح الباری (۱۴۹۱) وفتح المغیث للسخاوی (۱۷۰۱۲)۔

(۴) کشف الباری (۹۳۱۲)۔

(۵) تهذيب الکمال (۷۱۱۲۵) وسیر أعلام النبلاء (۳۰۳۱۹)۔

(۶) شيوخ او تلامذه تفصیل دپاره اوگوری: تهذيب الکمال (۷۲۱۲۵) وسیر أعلام النبلاء (۳۰۳۱۹)۔

امام احمد رحمته الله فرمائی: «،، لیس به ہاں،،»

امام یحییٰ بن معین رحمته الله فرمائی: «،، ثقہ،،»

امام محمد بن حاتم رحمته الله فرمائی: «حدیثنا محمد بن الحسن الواسطی ثقہ»

امام ابو حاتم رحمته الله فرمائی: «،، لیس به،،»

امام ابو داؤد رحمته الله فرمائی: «،، ثقہ،،»

ابن سعد رحمته الله فرمائی: «،، کان ثقہ،،»

حافظ ذہبی رحمته الله فرمائی: «،، ثقہ،،»

امام دارقطنی رحمته الله فرمائی: «،، لیس به،،»

ابن حبان رحمته الله ددوی تذکرہ دے، الضعفاء،، لاندی کړې ده. او فرمائی یې دې: «یوم الوقوف یسند العراسل» چه دوی موقوف لره مرفوع، او مراسیل سنداً روایت کوی. او بیا یې ددې یو مثال هم ذکر کړې دې: «ذکاة الجنین ذکاة أمه» دا حدیث دوی د حضرت ابن عمر رضی الله عنہما نه مرفوعاً نقل کړې دې. حالانکه حافظ ذہبی رحمته الله فرمائی: چه دا .. موقوف علی ابن عمر .. صحیح دې. مرفوع روایت کول صحیح نه دی. (۱)

① خوالو خو ابن حبان رحمته الله ددې غلطی یو مثال پیش کړې دې. حالانکه ددې په مقابلہ کښې پورته تاسو د جرح او تعدیل د عالمانو توثیقات کتلی دی. چه یوکس هم دوی لره مجروح نه دې گرځولی.

② دویمه دا چه امام بخاری رحمته الله ددوی نه صرف د حضرت حسن بصری رحمته الله اثر، په واسطه د عوف اعرابی نقل کړې دې. ددوی نه یې د یو مرفوع حدیث اثبات یا د یو شرعی حکم د استنباط په سلسله کښې احتجاج نه دې کړې.

③ بیا ابن حبان رحمته الله پخپله دوی لره په کتاب الثقات کښې ذکر کړې دې. (۱)

(۱) تهذیب الکمال (۷۳/۲۵)۔

(۲) المصدر السابق۔

(۳) المصدر السابق۔

(۴) المصدر السابق۔

(۵) طبقات ابن سعد (۳۱۵/۷)۔

(۶) الکاشف (۱۶۴/۲) رقم (۴۷۹۷)۔

(۷) تهذیب التهذیب (۱۱۹/۱)۔

(۸) میزان الاعتدال ((۵۱۵/۳) رقم (۷۳۸۴) و تهذیب التهذیب (۱۱۹/۱)۔

(۹) الثقات لابن حبان (۴۱۱/۷)۔

حافظ ذہبی رحمۃ اللہ علیہ فرمائی، «وہذا أصوب»، (۱)

ددوی وفات پہ ۱۸۷ھ یا ۱۸۸۹ھ کنبی شوے دی، «رحمہ اللہ تعالیٰ رحمۃً واسعة»،

⑤ **عوف:** دا ابوسہل عوف بن ابی جمیلۃ العبدی الہجری البصری دی۔ دا د عوف اعرابی پہ نوم سرہ مشہور دی۔ ددوی حالات د کتاب الایمان د «باب اہتمام الجنائز من الایمان» لاندی تیر شوی دی۔ (۲)

⑥ **الحسن:** دا مشہور تابعی امام حضرت حسن بصری رحمۃ اللہ علیہ دی۔ ددوی حالات ہم د کتاب الایمان «باب المعاصی من أمر الجاہلیۃ» لاندی تیر شوی دی۔ (۳)

قوله: لَا بَأْسَ بِالْقِرَاءَةِ عَلَى الْعَالِمِ: بحالہم تہ پہ لوستلو سرہ اورولو کنبی ہیخ بلک نشتہ۔

د مذکورہ اثر تخریج: دا اثر خطیب بغدادی رحمۃ اللہ علیہ د «أحمد بن حنبل من محدثی الحسن الواسطی من موف الأعرابی» پہ طریق تفصیل سرہ ذکر کری دی۔ پہ دی کنبی دی چہ یو سری حضرت حسن بصری رحمۃ اللہ علیہ تہ اوو نیل چہ ای ابو سعید! زما کور لری دی۔ بار بار تلل راتلل زما دپارہ مشکل دی۔ کہ تاسو خہ باک نہ گنری۔ نو زہ ستاسو پہ وړاندی احادیث لوستلو سرہ اوروم۔ حضرت حسن بصری رحمۃ اللہ علیہ اوفرمانیل «ما اہل قرآن علیک! أو قرآن علی» دی سری بیا تپوس اوکړو۔ چہ زہ د حدیث ادا کولو دپارہ، «حدثنی الحسن.. اووایم؟ نو دوی اوفرمانیل «نعم، قل حدثنی الحسن» (۴)

قوله: وَحَدَّثَنَا عَبْدُ اللَّهِ بْنُ مُوسَى عَنْ سَفِيَانَ: ددی خانی نہ د حضرت سفیان ثوری رحمۃ اللہ علیہ قول موصولاً نقل کوی۔ د عبید اللہ بن موسی او د حضرت سفیان ثوری رحمۃ اللہ علیہ د حالات وړاندی تیر شوی دی۔ (۵)

قوله: قَالَ إِذَا قُرِئَ عَلَى الْمُحَدِّثِ فَلَا بَأْسَ أَنْ يَقُولَ حَدَّثَنِي: سفیان ثوری رحمۃ اللہ علیہ فرمائی چہ کلمہ د محدث پہ وړاندی اولوستلې شی۔ نو ادا دپارہ، «حدثنی.. ویلو

(۱) میزان الاعتدال (۵۱۵۱۳) رقم (۷۳۸۴)۔

(۲) کشف الباری (۵۲۲۱۲)۔

(۳) کشف الباری (۲۲۰۱۲)۔

(۴) الکفایۃ (۲۲۵) وفتح الباری (۱۵۰۱۱) وانظر أيضاً المحدث الفاضل للرامهرمزی (۴۲۶، ۴۲۷) رقم

الفقرة (۴۷۳)۔

(۵) د عبید اللہ بن موسی حالاتو دپارہ اوگوری: کشف الباری (۲۳۶۱۱) کتاب الایمان۔ باب الایمان وقول النبی ﷺ بنی الإسلام علی خمس.. او د سفیان ثوری رحمۃ اللہ علیہ حالاتو دپارہ اوگوری: کشف الباری (۲۷۸۱۲)

کتاب الایمان۔ باب ظلم دون ظلم)۔

کنبی میخ باک نشسته.

قوله: قَالَ وَسَمِعْتُ أَبَا عَاصِمٍ يَقُولُ عَنْ مَالِكٍ وَسُقَيَانَ الْقِرَاءَةَ عَلَى الْعَالِمِ

وَقِرَاءَتُهُ سَوَاءٌ: امام بخاری رحمته الله فرمائی چه ما د ابو عاصم نه واوریدل هغه د امام مالک او سفیان ثوری رحمهما الله نه نقل کوی چه . . قراعت علی العالم . . او . . قراعت د عالم . . دواړه برابر دی.

قوله: ابو عاصم: دا امام ابو عاصم ضحاک بن مخلد بن ضحاک بن مسلم شیبانی بصری رحمته الله دی. (۱) په ۱۲۲ هـ کنبی پیدا شو. (۲)

دوی د امام ابوحنیفه، سفیان ثوری، امام مالک، شعبه، اوزاعی، ابن جریج، جعفر صادق، محمد بن عجلان، او حیوة بن شریح رحمته الله پشان ډیرو حضراتو نه روایت د حدیث کړې دي. ددوی نه روایت کونکو کنبی امام بخاری، جریر بن حازم (دا ددوی شیخ هم دي). امه اصمعی، اسحاق بن راهویه، ابو خیشمه، بندار، محمود بن غیلان او ابو مسلم کجی رحمته الله پشان ډیر محدثین دي. (۳)

امام یحی بن معین رحمته الله فرمائی: «ثقة» (۴)

امام عجلی رحمته الله فرمائی: «ثقة، کثیر الحديث، وکان له فقه» (۵)

امام ابو حاتم رحمته الله فرمائی: «صدوق، وهو أحب إلی من روى عن عبادة» (۶)

عمر بن شبة رحمته الله فرمائی: «حدثنا أبو عاصم الثبیل، والله ما رأيت مثله» (۷)

ابن سعد رحمته الله فرمائی: «وکان ثقة فقیها» (۸)

ابو یعلی خلیلی رحمته الله فرمائی: «متفق علیه زهداً وعلماً وديانة واتقاناً» (۹)

عبد الرحمن بن یوسف بن خراش رحمته الله فرمائی: «لم یزل یدیه کتاب فقه» (۱۰)

(۱) تهذيب الكمال (۲۸۱/۱۳) وسير أعلام النبلاء (۴۸۰/۱۹) _

(۲) سير أعلام النبلاء (۴۸۰/۱۹) وتهذيب الكمال (۲۸۸/۱۳) _

(۳) د شیبوخ او تلازمه تفصیل دپاره اوگوری: تهذيب الكمال (۲۸۲/۱۳-۲۸۵) وسير أعلام النبلاء (۴۸۰/۱۹-۴۸۱) _

(۴) تاريخ الدارمي عن ابن معین ((۱۳۶)) رقم (۴۴۴) _

(۵) تهذيب الكمال ((۲۸۶/۱۳)) وسير أعلام النبلاء (۴۸۱/۱۹) _

(۶) المصدر السابق _

(۷) المصدر السابق _

(۸) طبقات ابن سعد (۲۹۵/۷) _

(۹) تهذيب الكمال (۲۸۶/۱۳) وسير أعلام النبلاء (۴۸۲/۱۹) _

(۱۰) المصدر السابق _

ابن قانع رحمته فرمائی: «ثقة مامون»^(۱)

ابن حبان رحمته دوی لره په کتاب الثقات کښې ذکر کړې دي.^(۲)

البته عقیلی رحمته دوی لره پخپل کتاب الضعفاء کښې ذکر کړې دي. او یو حدیث یې نقل کړې دي. چه په هغې کښې ددوی مخالفت شوې دي.^(۳) خو ① اول د کتاب الضعفاء په بعضو نسخو کښې خو ددوی تذکره شته. او په بعضو کښې د سره ددوی تذکره هم نشته.^(۴)

② دویمه داچه د معمولی خطایانو نه څوک محفوظ پاتې کیدې شی؟ په دې وجه د داسې خطایانو باوجود محدثین د ثقاتو روایت قبلوی.

عقیلی رحمته دا هم ذکر کړی دی. چه کله ابو عاصم ضحاک بن مخلد رحمته ته دا اوونیلی شو. چه یحي بن سعید القطان ستاسو په باره کښې کلام کوی. نو وې فرمائیل: «لست بهی ولا مهت إذالم أذكره»^(۵)

ښکاره خبره ده. چه د ابن معین، عجلې، ابو حاتم، ابن سعد، ابن قانع او ابن حبان رحمته وغیره حضراتو د توثیق نه پس دچا د مبهم جرح څه حیثیت پاتې کیږی؟

لکه چه حافظ ذهبی رحمته فرمائی: «اجمعوا هل توثیق لی ماصم»^(۶)

امام ابو عاصم رحمته پخپله فرمائی: «ما دلست حدیثاً قط»^(۷)

د «نیل» لقب پرویتلو دلجسپ وجوه. د امام ابو عاصم رحمته لقب «نیل» دی.^(۸) چه ددې مختلف وجوه نقل کړې شوی دی

① بعض حضرات فرمائی. چه یوځل بصره کښې هاتهی راوړسیدو. نو ټول خلق یې کتلو دپاره لارل. او دې لار نشو. ابن جریج رحمته تېوس اوکړو. چه ته ولې لار نشوي. جواب یې ورکړو. چه «لا اجد مثلك عوضاً» په دې باندې ابن جریج رحمته او فرمائیل: «أنت ذیبل»^(۹)

② بعضی حضرات فرمائی. چه ددوی پوزه ډیره غټه وه. په دې وجه دوی ته نیل اوونیلی شو.

③ بعضی حضرات فرمائی. چه دوی به ډیره قیمتی او ښه کپړه اغوستله. په دې وجه ددوی لقب «نیل» مشهور شو.

(۱) تهذيب التهذيب (۴/۵۲۱۴) _

(۲) الثقات (۴/۸۳۱۶) _

(۳) کتاب الضعفاء الكبير (۲/۲۲۲۱۲، ۲۲۲۳) _

(۴) میزان الإعتدال (و تعليقات على میزان) (۳/۳۲۵۱۲)، و تعليقات کتاب الضعفاء (۲/۲۲۲۱۲، ۲۲۲۳) _

(۵) کتاب الضعفاء (۲/۲۲۳۱۲) و میزان الإعتدال (۳/۳۲۵۱۲) _

(۶) میزان الإعتدال (۳/۳۲۵۱۲) _

(۷) تهذيب الكمال (۲۸۶/۱۳) و سير أعلام النبلاء (۴/۸۲۱۹) _

(۸) نِيلٌ يُنِيلُ نَيْلًا وَ نَبَالَةٌ: عَظْمٌ وَ شَرَفٌ. يَقَالُ: أَجَادَ غَذَاءَهَا حَتَّى نَبِيلَ جَسَمِهَا. وَ أَحْسَنَ تَرْبِيَتَهُ. فَتَبَلَّتْ أَخْلَاقَهُ.

أنظر المعجم الوسيط (۸/۸۹۱۲) _

⑤ بعضی حضرات فرمائی کہ یو خل امام شعبہ رحمۃ اللہ علیہ د یو میاشت پورے د حدیث نہ اورلو قسم اوخو لو امام ابو عاصم هفوی ته لاړو او وې فرمائیل: «حدث وعلامی العطار من لوجه الله كفارة عن يمينك» په دې وجه ددوی لقب .. نبیل .. مقرر شو.

⑥ بعضو ونیلی دی چه دې به د امام زفر رحمۃ اللہ علیہ سره اوسیدلو او ددوی سره به یو بل کس هم ابو عاصم نومي اوسیدلو چه هغه د ابو عاصم نبیل پشان غټ مالدار نه وو په زړو شلیدلو کېړو کښې به اوسیدو یو خل ابو عاصم نبیل امام زفر رحمۃ اللہ علیہ ته راغې خادم اطلاع ورکړله چه په دروازه باندې ابو عاصم راغلې دې تپوس نې اوکړو چه کوم یو ابو عاصم دې؟ خذو اوونیل، «ذاك الثیل»، دغه وخت دا لقب مقرر شو. (۱)

دامام ابو عاصم وفات په ۲۱۲هـ یا ۲۱۳هـ یا ۲۱۴هـ کښې اوشو. (۲) رحمه الله تعالى رحمة واسعة.

قوله: الْقِرَاءَةُ عَلَى الْعَالِمِ وَقِرَاءَتُهُ سَوَاءٌ:

ددې قول څه مقصد دې؟ د امام مالک، او سفیان ثوري رحمهما الله د قول اصل مقصد دا دې چه لکه څنگه قرائت د عالم معتبر دې. دغه شان قرائت علی العالم هم معتبر دې. یعنی په معتبر کیدو کښې دواړه مساوی دی خو ددې نه د یوې بلې مسئلې تائید کیږي هغه دا چه حدیث او اخبار یعنی،، قرائت الشیخ،، او،، قرائت علی الشیخ،، کښې هیڅ فرق نشته. د دواړو درجه برابر ده. په دې مسئله کښې د عالمانو درې اقواله دی. د کوم تفصیل چه مونږ په «باب قول المحدث: حدثنا....» کښې د عنوان،، د قرائت علی الشیخ مرتبه،، لاندې تفصیل سره ذکر کړی دی،، فارجه الیه ان شئت،، _

۱، ددې ټولو وجو دپاره اوڅوړئ: تهذيب الكمال (۲۸۷/۱۳) وسیر اعلام النبلاء (۴۸۲/۹، ۴۸۳)، و عمدة القاری (۱۸۱۲) _

۲، تهذيب الكمال (۲۸۸/۱۳، ۲۸۹) _

حديث باب

«(١) حَدَّثَنَا عَبْدُ اللَّهِ بْنُ يُوسُفَ قَالَ حَدَّثَنَا اللَّيْثُ عَنْ سَعِيدٍ هُوَ الْمُقْبَرِيُّ عَنْ شَرِيكَ بْنِ عَبْدِ اللَّهِ بْنِ أَبِي عُمَرَ أَنَّهُ سَمِعَ أَنَسَ بْنَ مَالِكٍ (٢) يَقُولُ يَتِمُّنَا مَخْنُ جُلُوسَ مَعَ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ فِي الْمَسْجِدِ دَخَلَ رَجُلٌ عَلَى جَمَلٍ فَأَنَاقَهُ فِي الْمَسْجِدِ ثُمَّ عَقَلَهُ ثُمَّ قَالَ لَهُمْ أَتَيْكُمْ مُحَمَّدٌ وَالنَّبِيُّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ مُتَكِبِينَ يَرَوْنَ ظُهُورَهُمْ فَقُلْنَا هَذَا الرَّجُلُ الْأَبْيَضُ الْمُتَكِبُ فَقَالَ لَهُ الرَّجُلُ يَا ابْنَ عَبْدِ الْمُطَّلِبِ فَقَالَ لَهُ النَّبِيُّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ قَدْ أَجَبْتِكَ فَقَالَ الرَّجُلُ لِلنَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ إِنِّي سَأَلْتُكَ فَمَشَدَّ عَيْنِكَ فِي السَّائِلَةِ فَلَا يَحْدُ عَلَى فِي نَفْسِكَ فَقَالَ سَلْ عَمَّا بَدَا لَكَ فَقَالَ أَتَسْأَلُكَ بِرَبِّكَ وَدَبَّ مِنْ قِبَلِكَ اللَّهُ أَرْسَلَكَ إِلَى النَّاسِ كَلِمَةً فَقَالَ اللَّهُمَّ نَعَمْ قَالَ أَنْشُدْكَ بِاللَّهِ أَللَّهُ أَمَرَكَ أَنْ تُصَلِّيَ الصَّلَاةَ الْخَمْسَ فِي الْيَوْمِ وَاللَّيْلَةِ قَالَ اللَّهُمَّ نَعَمْ قَالَ أَنْشُدْكَ بِاللَّهِ أَللَّهُ أَمَرَكَ أَنْ تَصُومَ هَذَا الشَّهْرَ مِنَ الشَّيْءِ قَالَ اللَّهُمَّ نَعَمْ قَالَ أَنْشُدْكَ بِاللَّهِ أَللَّهُ أَمَرَكَ أَنْ تَأْخُذَ هَذِهِ الصَّدَقَةَ مِنْ أَغْنِيَانَا فَتَقِيْمَهَا عَلَى فُقَرَانَا فَقَالَ النَّبِيُّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ اللَّهُمَّ نَعَمْ فَقَالَ الرَّجُلُ آمَنْتُ بِمَا جِئْتَ بِهِ وَأَنَا رَسُولٌ مِنْ وَدَّاهِي مِنْ قَوْمِي وَأَنَا ضِمَامٌ مِنْ تَعْلِبَةِ أَخَوَاتِي سَعْدِ بْنِ بَكْرِ وَوَدَّاهِ مُوسَى وَعَلِيُّ بْنُ عَبْدِ الْحَمِيدِ عَنْ سُلَيْمَانَ عَنْ ثَابِتٍ عَنْ أَنَسٍ عَنْ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ يَهْدًا (١)»

رجال الحديث

- ① عبد الله بن يوسف: دا مشهور محدث عبد الله بن يوسف تبنی مجتبى دي ددوی مختصر تذکره په ،، بدء الوحي ،، کنبې د دویم حدیث لاندې تیره شوې ده. (٢)
 ② الليث: دا مشهور محدث امام ليث بن سعد فهمی مجتبى دي ددوی حالات هم په ،، بدء الوحي ،، کنبې د دویم حدیث په تشریح کنبې تیر شوی دی. (٣)
 ③ سعيد: دا سعيد بن ابی سعيد مقبري مجتبى دي ددوی تفصیلی تذکره په کتاب الايمان

(١) قوله:..أنس بن مالك الحديث أخرجه مسلم في صحيحه (٣٠١١، ٣١) كتاب الإيمان، باب السؤال عن أركان الإسلام، رقم (١١١١) و (١١٢) والنسائي في سننه في كتاب الصيام، باب وجوب الصيام، رقم (٢٠٩٣) وأبو داود طرفاً منه في سننه، في كتاب الصلاة، باب ما جاء في المشرك يدخل المسجد، رقم (٤٨٦) والترمذي في جامعه في أبواب الزكاة، باب ما جاء إذا أدبت الزكاة فقد قضيت ما عليك، رقم (٦١٩) والدارمي في سننه (١٧١١، ١٧٢) فاتحة كتاب الطهارة، باب فرض الوضوء والصلاة، رقم (٦٥٠) وابن ماجه في سننه في كتاب إقامة الصلاة والسنة فيها، باب ما جاء في فرض الصلوات الخمس والمحافظة عليها، رقم (١٤٠٢)
 ١، كشف الباري (٢٨٩١١، ٢٩٠)۔
 ٢، كشف الباري (٣٢٤١١)۔

کنبی د،، هاب الذین یس،، لاتدی تیره شوې ده. (۱)

⑤ شریک پر. عبدالله بن ابی نمر: دا ابو عبدالله شریک بن عبدالله بن ابی نمر قرشی مدنی رضی الله عنه دی. (۲)

دوی د حضرت انس بن مالک رضی الله عنه نه علاوه د سعید بن المسیب، عامر بن سعد بن ابی وقاص، عطاء بن یسار، عکرمه مولی ابن عباس، کُریب مولی ابن عباس، او ابو سلمه بن عبدالرحمن بن عوف رضی الله عنه وغیره حضراتو نه روایت د حدیث کوی.

ددوی نه روایت کونکو کنبی سعید مقبری (وهو اکبر منه) سلیمان بن هلال، سفیان ثوري، امام مالک، مسلم بن خالد زنجی او اسماعیل بن جعفرین ابی کثیر رضی الله عنه وغیره حضرات دی. (۳)

امام يحيى بن معين رضی الله عنه فرمائی،، لیس به هلس،، (۴)

امام ابو داؤد رضی الله عنه فرمائی،، ثقة،، (۵)

ابن حبان رضی الله عنه دوی لره په کتاب الثقات کنبی ذکر کړې دي. (۶)

ابن سعد رضی الله عنه فرمائی،، «کان ثقة کثیر الحدیث» (۷)

امام عجلې رضی الله عنه فرمائی،، تابعی ثقة،، (۸)

امام نسائی رضی الله عنه فرمائی،، لیس بالقوی،، (۹)

د امام يحيى بن معين رضی الله عنه نه هم منقول دی،، لیس بالقوی،، (۱۰)

ابن الجارود رضی الله عنه فرمائی،، «لیس به هلس ولیس بالقوی» (۱۱)

امام يحيى بن سعید القطان رضی الله عنه به ددوی نه روایت نه کولو. (۱۲)

ساجی رضی الله عنه فرمائی،، «کان یری القدر»، (۱۳)

(۱) کشف الباری (۳۳۶/۲)۔

(۲) تهذیب الکمال (۴۷۵/۱۲) و سیر اعلام النبلاء (۱۵۹/۶)۔

(۳) د شیبوخ او تلامذه تفصیل دپاره اوگوری: تهذیب الکمال (۴۷۵/۱۲، ۴۷۶) و سیر اعلام النبلاء (۱۵۹/۶)۔

(۴) تاریخ ابن معین بروایه الدارمی (۱۳۲) رقم (۴۲۰)۔

(۵) تهذیب التهذیب (۳۳۸/۴)۔

(۶) الثقات لابن حبان (۳۶۰/۱۴) وقال،، ربما أخطأ،،۔

(۷) تهذیب الکمال (۴۷۷/۱۲) و تهذیب التهذیب (۳۳۸/۱۴)۔

(۸) تعليقات على تهذیب الکمال (۴۷۷/۱۲) نقلًا عن،، الثقات،، للمجلی،۔

(۹) سیر اعلام النبلاء (۱۵۹/۱۴)۔

(۱۰) المصدر السابق، ومیزان الاعتدال (۲۶۹/۱۲) رقم (۳۶۹۶)۔

(۱۱) تهذیب التهذیب (۳۳۸/۴)۔

(۱۲) المصدر السابق)۔

(۱۳) المصدر السابق)۔

په دوی باندې د «وضع حدیثه» او د «قدری» کیدو الزام او دهغې تودید د دې ټولو اقوالو نه معلومیږي چه بعضو حضراتو ددوی توثیق کړې دي. او بعضو حضراتو ددوی تضعیف کړې دي. تردې چه ابن حزم رحمته الله دوی لره «متهم بالوضع» گرځولي دي. (١) او په دوی باندې د قدری کیدو الزام هم دي. خو ددوی په باره کښې معتدل راني داده چه شریک اگرچه د ډیر مضبوط رواتو نه نه دي خو دهغه راویانو نه ضرور دي. د کومو روایات چه د متابعت او استهاد په طور باندې پیش کولې شی. لکه حافظ ذهبی رحمته الله فرماني چه «وقد وثقه أبو داود وروی عنه مثل مالک، ولا ريب أنه ليس في الثمت كيمي بن سعيد الأنصاري» (٢)

دغه شان ټولو اقوالو ته کتلو سره حافظ ابن حجر رحمته الله فرماني «صدوق يغلط» (٣) بلکه حافظ ابن عدی رحمته الله ددوی په باره کښې قول فیصل دا ذکر کړې دي چه «وشريك بن مهذاه رجل مشهور من أهل المدينة، حدث عنه مالك وغيره مالك من الثقات، وحديثه إذا روى عنه ثقة، لكنه لا بأس بروايته إلا أن يروى عنه ضعيف» (٤)

حافظ ابن حجر رحمته الله فرماني چه ددوی احایث د صحاح سته مؤلفینو قابل د احتجاج گرځولي دي. «آخره له الترمذي في شأله لافي الجامع، يعرف ذلك بمرارة عند المزي وابن حجر وغيرهما» البته ددوی د اسراء په حدیث کښې کوم چه دوی د حضرت انس رضي الله عنه نه روایت کړې دي. بعضې ځایونه داسې دي چه هغه شاذ دي. او ددې متابعت نه ملاویري. (٥) ترکومه پورې چه د قدری کیدو تعلق دي. نو مونږه څو ځله وئیلی دي چه د مبتدع روایت هغه وخت مردود وی. کله چه دې داعی وی.

د شریک بن عبدالله بن ابی نمر وفات د ۱۳۰ هـ په حدود کښې شوې دي. (٦) اننه اعلم. فاته ددوی نیکه ابو نمر «فتح التون وکس المیم» ابن سعد او ابن السکن رحمهما الله په صحابه کرامو کښې شمار کړې دي. او ابن عبدالبر، ابن فتحون، او ابن الاثیر رحمته الله ددوی تذکره پریځودې ده. (٧) او ددوی د پلار «عبدالله بن ابی نمر»، تذکره چرته هم نه ملاویري. والله اعلم.

⑤ انس بن مالک رضي الله عنه: د حضرت انس بن مالک رضي الله عنه حالات په کتاب الايمان کښې د «باب من الإيمان أن يحب لأخيه ما يحب لنفسه» لاندې تیر شوی دی. (٨)

(١) سير اعلام النبلاء (١٥٩٦) وانظر أيضا ميزان الاعتدال (٢٦٩١٢).

(٢) سير اعلام النبلاء (١٥٩٦، ١٦٠).

(٣) تقريب التهذيب (٢٦٦) رقم (٢٧٨٨).

(٤) الكامل لابن عدي (٦٤).

(٥) هدي الساري (٤١٠) سير اعلام النبلاء (١٦٠٦).

(٦) تقريب التهذيب (٢٦٦) رقم (٢٧٨٨).

(٧) فتح الباري (١٥٠١١) والإصابة (١٩٨١٤).

(٨) كشف الباري (٤١٢).

قوله: **يَبْتَاعُونَ جُلُوسَ جُلُوسٍ مَعَ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ فِي الْمَسْجِدِ دَخَلَ**

رَجُلٌ عَلَى جَمَلٍ: مونو د نبی کریم ﷺ سره په جمات کښې ناست وو. چه یو سړي په اوښ باندې سور داخل شو.

داسې حضرت ضمام بن ثعلبه رضی الله عنه دې. لکه څنگه چه دروایت په آخر کښې تصریح وارد ده د حضرت ضمام بن ثعلبه رضی الله عنه راتک په کوم سن کښې شوې وو؟ حضرت ضمام بن ثعلبه رضی الله عنه د نبی کریم ﷺ په خدمت کښې کوم سن کښې حاضر شوې وو؟ په دې کښې اختلاف دې.

① واقدی. ابن سعد او محمد بن حبيب رضی الله عنه فرماني. چه په ۵۵ کښې ددوی حاضری شوې وه. (ابن سعد رضی الله عنه د واقدی په واسطې سره د حضرت ابن عباس رضی الله عنه یو روایت هم نقل کړې دې. چه په هغې کښې د ۵۵ تصریح وارد شوې ده. «بعثت بن سعد بن بکر بن رجب سنة خمس ضمام بن ثعلبه...»)

خو دا روایت مقبول نه دې. ځکه چه دا د «الواقدي عن أبي بکر بن عبدالله بن أبي سبرة عن شريك بن عبدالله بن أبي ذر عن كريب عن ابن عباس» طریق سره نقل دې. (۳) اول خو په دې کښې... واقدی.. دې. چه په دوی باندې د رجال عالمانو او گډ کلام کړې دې. بعضو حضراتو توثيق کړې دې. خو اکثرو عالمانو دا غیر موثوق به گرځولې دې. (۴) اوکه اومئلي شی. چه په مغازی او سیر کښې داخه په درجه کښې معتبر دې. لکه څنگه چه د حافظ ذهبي رحمته الله علیه د کلام نه معلومېږي. (۵) بیا هم دا روایت معتبر نه دې. ځکه چه په دې کښې ددوی استاذ ابو بکر بن عبدالله بن ابی سبره دې. چه دا مجروح راوی دې. امام نسائي رحمته الله علیه دا متروک گرځولې دې.

امام ابن معین رحمته الله علیه فرماني «ليس بشي» او امام احمد بن حنبل رحمته الله علیه فرماني «كان فيهم الحديث» (۶) بیا ددوی استاذ شريك بن عبدالله بن ابی نمر دې. ددوی په باره کښې مونږه ددوی په حالاتو کښې اوس د حافظ ابن عدی رحمته الله علیه کلام ذکر کړې دې. چه «روحيته إذا روى عنه ثقة فله لا

بأس بروايته إلا أن يروى عنه ضعيف» (۷) او دلته د ابو بکر بن عبدالله بن ابی سبره پشان وضاع یا

بأس بروايته إلا أن يروى عنه ضعيف» (۷) او دلته د ابو بکر بن عبدالله بن ابی سبره پشان وضاع یا

بأس بروايته إلا أن يروى عنه ضعيف» (۷) او دلته د ابو بکر بن عبدالله بن ابی سبره پشان وضاع یا

بأس بروايته إلا أن يروى عنه ضعيف» (۷) او دلته د ابو بکر بن عبدالله بن ابی سبره پشان وضاع یا

(۱) فتح الباري (۱۵۲۱) والطبقات الكبرى لابن سعد (۲۹۹۱۱) وفد سعد بن بکر)۔

(۲) طبقات ابن سعد (۲۹۹۱۱) والبدایة والنهاية (۶۱۱۵) قدوم ضمام بن ثعلبة وافتدأ علی قومه)۔

(۳) المصدر السابق)۔

(۴) تهذيب الكمال (۱۸۰۲۶-۱۹۴) وسير اعلام النبلاء (۴۵۴/۹-۴۶۹) وميزان الاعتدال (۶۶۲۱۳-۶۶۶)۔

(۵) حافظ ذهبي رحمته الله علیه فرماني ((وقد تقرر أن الواقدي ضعيف، يحتاج اليه في الغزوات والتاريخ...)) سير اعلام

النبلاء (۶۹۱۹) او هم دوی فرماني. ((كان إلى حفظه المنتهى في الأخبار والسير والمغازي والحوادث و

أيام الناس والفقه وغير ذلك)) ميزان الاعتدال (۶۶۳۱۳)۔

(۶) ميزان الاعتدال (۵۰۴، ۵۰۳/۴) رقم (۱۰۰۲۴)۔

(۷) الكامل لابن عدی (۶۱۴)

متهم بالوضع راوی ددوی شاگرد دې نو روایت قابل د احتجاج نه دې.

- ① قرطبي رحمه الله يو قول د ٩٠٠ نقل کړې دې (١).
- ② علامه ابن عبدالبر او ابن الاثير رحمهما الله د بعضو حضراتو نه نقل کړې دي چه ددوی حاضری په ٧٠٠ کښې شوې وه (٢).
- ③ د ابن اسحاق او ابو عبیده رحمهما الله وغيره رانې دا ده چه ددوی راتګ په ٩٠٠ عام الوفود کښې شوې وو (٣) چه ددې وجوه دا دي
- ④ هم په دې باب کښې راروان روایت کښې دي (٤) او دا امام مسلم رحمه الله هم نقل کړې دي
- ⑤ «تبيين القرآن أن نسأل النبي ﷺ» چه مونږ په قرآن کریم کښې د نبی کریم ﷺ نه د سوال کولو نه منع کړې شوی يو. ددې نه مراد د سورة مائده آيت «يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا لَا تَسْأَلُوهُنَّ عَن شَيْءٍ نَّزَّلَ عَلَيْكُمْ تَوْكِيْفًا» (٦) دې (٧) اودا خبره معلومه ده چه د سورة مائده نزول د ٥٥٠ نه کفې روستو دې (٨).

- ⑥ دويمه وجه داده چه په دې روایت کښې د حضرت ضمام رحمه الله دا جمله هم ده «اتانا رسولك» (٩) ستاسو قاصد مونږ ته راغې. نبی کریم ﷺ قاصدان د صلح حدیبیه نه پس لیګلی وو.
- ⑦ دريمه وجه دا ده چه د ضمام په قصه کښې ذکر دی چه دوی لره دده قوم رښکېلي وو. (١٠) نبی کریم ﷺ ته عام طور باندې د وفودو حاضری د فتح مکې نه پس شوې ده (١١).
- ⑧ د حضرت ابن عباس رضي الله عنهما په روایت کښې دا دي چه ددوی د واپس تلو نه پس ددوی ټول قوم مسلمان شو (١٢). دا خبره هم معلومه او متعین ده چه ددوی قوم بنو سعد بن بکر بن

(١) شرح الأبي على صحيح مسلم (٨١١).

(٢) الاستيعاب بهامش الإصابة (٢١٥١٢) وأسد الغابة (٥٧١٣).

(٣) السيرة النبوية لابن هشام بهامش الروض الأنف (٣٣٩١٢) وفتح الباري (١٥٢١١) وعمدة القاري (٢٣١٢).

(٤) صحيح بخاري (١٥١١) دا روایت د بخاري په بعضو نسخو کښې شته او په بعضو کښې نشته...

نبيه على ذلك الحافظ في فتح الباري... (ج ١٥٣١١).

(٥) صحيح مسلم (٣٠١١) كتاب الإيمان، باب السؤال عن أركان الإسلام.

(٦) (المائدة: ١٠١).

(٧) إكمال إكمال المعلم للأبي (٨١١).

(٨) فتح الباري (١٥٢١١) وعمدة القاري (٢٢١٢).

(٩) صحيح بخاري (١٥١١) و صحيح مسلم (٣٠١١).

(١٠) فتح الباري (١٥٢١١).

(١١) كما في رواية ابن اسحاق، أنظر السيرة النبوية لابن هشام (٣٣٩١٢).

(١٢) فتح الباري (١٥٢١١).

(١٣) أنظر سنن الدارمي (١٧٣١١) كتاب الطهارة، باب فرض الوضوء والصلاة، رقم (٦٥٢)، سند أحمد (٢٦٤١١).

هوازن دې او دا قوم د غزوه حنین نه پس مسلمان شوې دې. (۱) او غزوه حنین په شوال ۸ کښې واقع شوې وو. (۲)

ددې ټولو خبرو ملاولو نه راجع هم دا معلومېږي. چه ددوی راتگ په ۱۰۰ سنة الوفود... یعنی ۹۹ کښې شوې وو. والله اعلم.

قوله: فَأَنَّا خَهُ فِي الْمَسْجِدِ ثُمَّ عَقَلَهُ: نو دا نې په جمات کښې کينولو بيا نې دا اوتړلو. علامه خطابی او ابن بطال دهما الله ددې نه په دې خبره باندې استدلال کړې دې چه د ماکول اللحم څاروو ارواښ او ابوال (سوتي او متيازې) پاکې دي. (۳) ځکه چه دلته کښې اوبښ جمات کښې دننه تړلې شوې دې. ښکاره ده. چه ددې خبرې ضمانت نشي ورکولې کيدې. چه اوبښ په دومره وخته پورې جمات په سوتي (خاشنرو) او متيازو سره نه گنده کوي. خو ددې نه استدلال د حد نه زيات ضعيف دي. ځکه

① ښکاره ده. چه ددې استدلال مدار په دې خبره باندې دي. چه د اوبښ د روښ او بول نه د جمات پليت کيدو امکان دي. صرف په دومره احتمال باندې ددې په طهارت باندې حکم لگول صحيح نه دی.

② ددې نه علاوه ابونعيم په ،، مستخرج ،، کښې چه دا روايت نقل کړې دي. د هغې الفاظ دي: «اتَّيْتُ عَلَى بَعِيْزَةَ حَقَّ لِيَ الْمَسْجِدِ، فَأَنَّا خَهُ ثُمَّ عَقَلَهُ، فَدَخَلَ الْمَسْجِدَ» ددې سياق نه واضح کيږي. چه دوی په جمات کښې داخل کړې نه وو.

③ ددې نه هم زيات صريح د حضرت ابن عباس (رضي الله عنه) روايت دي. چه دا امام دارمي، امام احمد، حاکم، او ابن اسحاق (رحمهم الله) وغيره نقل کړې دي. «فَأَنَّا خَهُ بَعِيْزَةَ عَلَى بَابِ الْمَسْجِدِ، ثُمَّ عَقَلَهُ، ثُمَّ دَخَلَ الْمَسْجِدَ...» (۴)

ددې ټولو طرقو نه معلومه شوه. چه په حديث باب کښې د «فَأَنَّا خَهُ فِي الْمَسْجِدِ» نه مراد (فِي) داخل المسجد» نه دي. بلکه «فَأَنَّا خَهُ فِي بَابِ الْمَسْجِدِ» يا «فِي سَاحَةِ الْمَسْجِدِ» مراد دي. (۵) نو ددې نه په طهارت د ارواښ او ابوال (خاشنرو او متيازو) باندې استدلال صحيح نه دي.

(۱) فتح الباری (۱۵۲۱) وعمدة القاری (۲۲۱۲) _

(۲) المصدر السابق _

(۳) معالم السنن للخطابی... مع مختصر سنن أبي داود للمنذرى وتهذيب ابن القيم. (۲۶۵۱۱) .. کتاب الصلاة. باب فی الشریک یدخل المسجد. وفتح الباری (۱۵۱۱۱). وعمدة القاری (۲۲۱۲) وشرح الکرماني (۱۹۱۲) _

(۴) فتح الباری (۱۵۱۱۱) وعمدة القاری (۲۱۱۲) _

(۵) سنن الدارمی (۱۷۲۱۱) کتاب الطهارة. باب فرض الوضوء والصلاة. رقم (۲۵۲) ومسند احمد (۱۶۴۱۱) والمستدرک للحاکم (۵۴۱۳) کتاب المغازی. حکایة قدوم ضمام بن ثعلبة عند النبی (ص) و اسلامه. والسيرۃ النبویة لابن هشام (۳۳۹۱۲) _

فتح الباری (۱۵۱۱۱) وعمدة القاری (۲۱۱۲) _

قوله ثُمَّ قَالَ هَلُمَّ أَیُّکُمْ مُحَمَّدٌ: بیا نی د صحابه کرام رضی الله عنہم نه تپوس اوکړو په تاسو کښې محمد ﷺ څوک دې؟ ضمام بن ثعلبه رضی الله عنہ د نبی کریم ﷺ نوم واخستلو او تپوس نی اوکړو چه دا په ښکاره د ادب خلاف دې ددې جواب دا دې که هغه ددې وخته پورې مسلمان شوی نه وو بیا خو هیڅ اشکال نشته او که مسلمان شوې وو نو ویلي شی چه نوې نوې راغلي وو د قرآن کریم د تعلیماتو نه پوره واقف نه وو او نه د رسالت د ادابو نه واقف وو په دې وجه دوی د نبی کریم ﷺ نوم اخستی وو او تپوس نی کړې وو. (۱)

قوله وَالنَّبِيُّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ مُتَكَيِّمٌ بَيْنَ ظَهْرَانِيهِمَا: او نبی کریم ﷺ ددوی په مینځ کښې ډډه لگولې وه او ناست وو.

ایا ډډه لگولو سره کیناستل د نبی کریم ﷺ عادت وو؟ نبی کریم ﷺ به عام طور باندې ډډه لگولو سره په امتیازی شان سره کیناستو. (۲) دلته ممکن ده چه څه داسې ضرورت راپیښ شوې وی چه نبی کریم ﷺ ډډه لگولې وی ددې نه علاوه ، اتکا ، په بستر وغیره باندې اطمینان سره کیناستلو ته هم وائی. اگرکه ډډه نی نه وی لگولې حالتکه عام طور باندې ، اتکا ، نه دا معلومېږی چه سرې یو طرف ته مائل او ډډه وهونکې ناست دې. (۳)

قوله بَيْنَ ظَهْرَانِيهِمَا:

د «بین ظهرا نیهم» تحقیق په «ظهرا نیهم» کښې به نون باندې فتحه ونیلی شی کسره صحیح نه ده. دا په اصل کښې «بین ظهرا نیهم» دې په دې کښې د الف او نون اضافه شوې ده. او «بین ظهرا نیهم» جوړ کړې شوې دې چه دا د «بینهم» په معنی کښې دې. لکه چه ونیلی شی «اقام فلان بین ظهرا نی قومه و بین ظهرا نیهم» «ای: بینهم» گویا لفظ د «ظهرا» مقم دې علامه زمخشری وائی «وکان معنی التثنیه فیہ أن ظهرا نیهم قدامه، وآخر و راعه، فهو مکتوف من جادیه»

بیا لکه څنگه چه په بعضو الفاظو کښې نسبت کولو سره، مبالغتاً او تاکیداً د الف او نون اضافه کولې شی. لکه د «نفس» په نسبت کښې «نفسانی» او د «صیدل» او «صیدن» (وهبا اصول الأشیاء و جواهرها) په نسبت کښې «صیدلانی» او «صیدنانی» ونیلی کېږی دغه شان دلته هم د «ظهرا» نه پس د الف او نون اضافه کړې شوې ده. علامه زمخشری وائی «هذا أصله، ثم کثر ای استعماله» حتی استعمال فی الإقامة بین القوم مطلقاً وإن لم یکن مکتوفاً (۴)

(۱) عدة القاری (۲۱۱۲)۔

(۲) لکه چه د سنن ابی داؤد روایت دې ((کان رسول الله ﷺ یجلس بین ظهري أصحابه. فیجئ الغریب فلا یدری أبهم هو ﷺ حتی یسأل...))۔

(۳) معالم السنن للخطابی (۲۶۵۱) کتاب الصلاة. باب فی المشرک یدخل المسجد۔

(۴) الفائق للزمخشری (۴۱۱) والنهاية لابن الأثیر (۱۶۶۳) و تاج العروس (۳۷۳۳)۔

فائده ددی روایت نه معلومه شوه چه نبی کریم ﷺ به صحابه کرام و ائمه سره یوشان اوسیدو او ددی نه دا هم معلومه شوه چه دخپلې اتباع په مینځ کښې مشرانو دپاره گنجانش (اجازت) شته چه ډډه اووهی او کښی. (۱)

قوله فَقُلْنَا هَذَا الرَّجُلُ الْأَبْيَضُ الْتَوَكُّيُّ: مونږ اوونیل چه دا سپین ښانسته بزرگي (محمد ﷺ) دې چه ډډه نې لگولې ده.

د نبی کریم ﷺ ونکې مبارکي دلته د... ابیض... نه مراد د چوڼي پشان سپین نه دې بلکه یو سپینوالې مراد دې چه په هغې کښې د سوروالی گډون وی () ځکه چه په بعضو روایتو کښې راغلی دی. «ولا بالابيض الأمي ولا بالادم» یعنی دوی نه خالص سپین رنگې وو او نه غنم رنگې وو. لکه چه د حارث بن عمیر په روایت کښې دی. «هو الأمي» ()، «أمفر» د... مفره... نه ماخوږ دې. مفره هغه سپینوالی ته وائی. چه په هغې کښې د سور رنگ گډون وی. لکه چه حمزه بن الحارث د... أمفر... تفسیر بیان کړې دې. «هو الأبيض المشرب بحمر» () دغه شان د نبی کریم ﷺ په صفت کښې نقل دی. «أبيض مشرب» () چه ددې تفسیر امه اصمعی یې په «الذی فی بیاضه حمرة» سره کړې دې. (۷)

قوله: فَقَالَ لَهُ الرَّجُلُ يَا أَبَی عَبْدِ الْمُطَّلِبِ: دې سړی اوونیل ای د عبدالمطلب خویه دلته د... ابن... نه وړاندې حرف نداء محذوف دې. د... کشمیهنی... په روایت کښې... ابن عبدالمطلب... دې. (۸)

د... ابن عبدالمطلب... وټیلو وجه دې سړی نبی کریم ﷺ عبدالمطلب طرف ته ځکه منسوب کړو. چه تراوسه دوی لا پیدا شوی هم نه وو چه ددوی پلار وفات شو او ددوی پرورش نیکه او کړو. ددوی نیکه په عربو کښې مشهور وو. هم ددې شهرت په موقعه نبی کریم ﷺ د غزوہ حنین په موقعه باندې فرمانیلې وو.

أنا النبي لا كذب

أنا ابن عبدالمطلب

(۱) فتح الباری (۱۵۰۱۱)۔

(۲) فتح الباری (۱۵۱۱۱) و عمدة القاری (۲۱۱۲)۔

(۳) شمائل الترمذی... مع شرح المواهب الدنیة للبیجوری (ص ۸) باب ماجاء فی خلق رسول الله ﷺ۔

(۴) فتح الباری (۱۵۱۱۱) و عمدة القاری (۲۱۱۲) و سنن النسائی الکبری (۶۳۱۲) کتاب الصیام. باب وجوب الصیام رقم (۲۴۰۴)۔

(۵) فتح الباری (۱۵۱۱۱) و سنن النسائی الکبری (۶۳۱۲)۔

(۶) شمائل ترمذی (ص ۱۸) باب ماجاء فی خلق رسول الله ﷺ۔

(۷) شمائل ترمذی (ص ۲۱)۔

(۸) فتح الباری (۱۵۱۱۱)۔

(۹) الروض الأنف (۲۸۹۱۲) و معالم السنن للخطابی (۲۶۶)۔

یعنی که داصل او دینی کمال په حیثیت سره اوکتلی شی نو زه نښی یم او که دنیوی فخرونه کتل غواړي نو د عبدالمطلب پشان د مشهور سردار خونې یم ددې نه معلومه شوه. چه د سړی خپل نیکه طرف ته نسبت کولو کښې هیڅ پاک نشته.

قوله: فَقَالَ لَهُ النَّبِيُّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ قَدْ أَجَبْتُكَ: نښی کریم ﷺ هغه ته او فرمائیل زه اورم.

د «قد اجبتک» معنی د «قد اجبتک» ښکاره معنی دا جوړېږي چه «ما تاته جواب درکړو» په دې باندې اشکال کیږي چه اوسه پورې نښی کریم ﷺ جواب کوم خانې ورکړې دي چه «قد اجبتک» نښی او فرمائیلې؟ ددې جواب دا دي چه دلته «اجبتک» د «سمعتک» په معنی کښې دي. (۱) یعنې زه اورم بعضي حضرات فرماني چه دا «انشاء اجابت» دي. (۲) یعنې گویا نښی کریم ﷺ د هغه د خطاب په جواب کښې «نعم» فرمائیلې دي.

حضرت شیخ الحدیث صاحب ﷺ فرماني چه په ابتداء کښې کله هغه «ایکم محمد» او وئیل نونښی کریم ﷺ او فرمائیل «خه دی» او ددې سره سره صحابه کرامو ﷺ او فرمائیل چه محمد ﷺ دا دي نو ده دوباره او وئیل «یا ابن عبدالمطلب» په دې باندې نښی کریم ﷺ او فرمائیل چه «ما تاته وړاندې جواب درکړې دي» نو گویا په دې صورت کښې دا کلمه د تلبیه نه ده بلکه ددې نه اجابت حقیقی مراد دي. (۳)

بعضي حضرات وائي چه نښی کریم ﷺ ته ددوی انداز کلام خوښ نشو په دې وجه نښی کریم ﷺ «قد اجبتک» او فرمائیل د مستقل جواب ورکولو ضرورت نښی اونه گټرلو (۴) خو دا په ظاهره صحیح نه دي ځکه چه د نښی کریم ﷺ د اخلاقو نه دا خبره لرې ده والله اعلم.

قوله: فَقَالَ الرَّجُلُ لِلنَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ إِنِّي سَأَلْتُكَ فَمَشِدْتُ عَلَيْكَ فِي

السَّأَلَةِ: دې سړی نښی کریم ﷺ ته او وئیل چه زه ستا نه یو څو سوالونه کوم او (په انداز د خبرو کښې) تاسو باندې سختی کونکې یم. ددې سختی نه مراد قسم ورکول او تپوس کول دی.

قوله: فَلَا تَجِدُ عَلَيَّ فِي نَفْسِكَ: تاسو پخپل زړه کښې ما باندې مه ناراضه کیږئ.

د «وجد» د مصادرو لغوی تحقیق ددې مصدر «وجد» دي وئیلې شی «وجد علیه موجوداً» هېڅ «وجد» د باب «فرط» نه استعمالیږي د مصادرو په اختلاف سره ددې معنی مختلف کیږي لکه چه وئیلې شی.

(۱) شرح الکرماني (۱۷۱۲) _

(۲) المصدر السابق _

(۳) تفریر بخاری شریف (۱۷۰۱) _

(۴) معالم السنن (۶۵۱۱) و شرح الکرماني (۱۷۱۲) _

«وَجَدَ ضَالَّتَهُ بِهِ وَجَدَانًا» وَرَكَ شَوْي خِيزَ مُوْنَدَل «وَجَدَ مَطْلُوبَهُ وَجُودًا» مَطْلُوبُهُ خِيزَ حَاصِلُول
 «وَجَدَ فِي الْحَزَنِ وَجْدًا» غَمَكِين كِيدَل «وَجَدَ فِي الْمَالِ وَجْدًا» هِغَم الْوَادِ وَلَتَمَحَا وَكَسَمَهَا وَجْدًا
 مَالِدَارَه كِيدَل «وَجَدَ عَلَى فِلَانٍ مَوْجِدًا» نَارَاضَه كِيدَل (۱)

قوله: فَقَالَ سَلْ عَمَّا يَدَّالِكَ: نَبِي كَرِيم ﷺ وَرَتَه أَوْفَرْمَانِيل. خه چه دې زړه كېښې راځی تېوس كوه.

قوله: فَقَالَ أَسْأَلُكَ بِرَبِّكَ وَرَبِّ مَنْ قَبْلَكَ اللَّهُ أَرْسَلَكَ إِلَى النَّاسِ كُلِّهِمْ فَقَالَ
 اللَّهُمَّ نَعَمْ: هغه اوونیل چه زه تاسو ته د ستا د پروردگار او ستا نه د وړاندې خلقو د
 پروردگار قسم دركوه او تېوس كوم چه آيا الله تعالى ته ټولو خلقو طرف ته رالېكې يې؟
 نبي كريم ﷺ او فرمايل او.

په تفصيل سره د قسم وركولو وجه: دې سړی چه كوم (تفصيل سره) قسم وركړو دده په ذهن
 كېښې دا وو چه كله زه دا اووايم چه زه ستا د رب، او دټول مخلوق كوم چه ستا نه وړاندې
 تير شوی دی د هغوی دټولو د رب قسم دركوم او تېوس كوم نو كه دا سړی غلط بياني
 كونهكي وی نو د لوني ذات د هېيت نه به اوږيريږي او ژبه يې به گډه وده شی او يقيناً خه نه
 خه به دده په كلام كېښې گډ وډې پيدا شی او كه رشتوني وی نو بې يرې (په ډاډه زړه) به
 خبرې او كړي خو چونكه نبي كريم ﷺ رشتوني وو په دې وجه نبي كريم ﷺ
 او فرمائيل «اللهم نعم».

ورپسې د موسى بن اسماعيل په روايت (چه ددې تخريج امام مسلم ﷺ هم كړې دې) كېښې
 دى: «ثُمَّ قَالَ رَسُولُكَ قَامِعِنَا أَفَكَ تَزُومُ أَنَّ اللَّهَ مُزْجِلٌ أَوْ سَلَكَ قَالَ صَدَقَ فَقَالَ قَتَنُ عَلَى السَّمَاءِ؟ قَالَ اللَّهُ مُزْجِلٌ
 وَجَل، قَالَ قَتَنُ عَلَى الْأَرْضِ وَالْجِهَالِ؟ قَالَ اللَّهُ مُزْجِلٌ، قَالَ قَتَنُ جَحَلٍ فِيهَا الْمَنَافِعُ؟ قَالَ اللَّهُ مُزْجِلٌ، قَالَ
 قَتَالِدَى عَلَى السَّمَاءِ وَعَلَى الْأَرْضِ وَلَصَبَ الْجِبَالِ وَجَحَلٍ فِيهَا الْمَنَافِعُ اللَّهُ أَوْ سَلَكَ؟ قَالَ: نَعَمْ» (۲)

قوله: قَالَ أَتَشُدُّكَ بِاللَّهِ اللَّهُ أَمَرَكَ أَنْ نُصَلِّيَ الصَّلَوَاتِ الْخُمْسَ فِي الْيَوْمِ
 وَاللَّيْلَةِ قَالَ اللَّهُمَّ نَعَمْ: هغه اوونیل زه تاته د الله تعالى قسم دركوم چه آيا تاته الله
 تعالى حكم دركړې دې چه په ورځ او شپه كېښې پنځه مونځونه كوه؟ نبي كريم ﷺ
 او فرمائيل او!

قوله: قَالَ أَتَشُدُّكَ بِاللَّهِ اللَّهُ أَمَرَكَ أَنْ نَصُومَ هَذَا الشَّهْرَ مِنَ السَّنَةِ قَالَ اللَّهُمَّ
 نَعَمْ: هغه اوونیل چه زه تاته د الله تعالى قسم دركوم چه آيا الله تعالى تاته حكم دركړې

(۱) مختار الصحاح (۷۰۹، ۷۱۰)۔

(۲) صحيح مسلم (۳۰۱۱، ۳۱) كتاب الإيمان، باب السؤال عن أركان الإسلام)۔

دې چه مونږ په کال کښې ددې (رمضان) میاشتي روژې نیسو؟ نبی کریم ﷺ او فرماښل: **أَوْ!**
قوله قَالَ أَتَشْكُرُ بِاللَّهِ أَلَا اللَّهُ أَمَرَ أَنْ تَأْخُذَ هَذِهِ الصَّدَقَةَ مِنْ أَغْنِيَانَا
فَتَقْبَلَهَا عَلَى فَقْرَانَا فَقَالَ النَّبِيُّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ اللَّهُمَّ نَعَمْ هغه
 اوونیل چه زه تاته د الله تعالی قسم درکوم چه ایا الله تعالی تاته حکم درکړې دې چه تاسو
 دا صدقه زموږ د مالدارو نه واخلي او زموږ په فقيرانو کښې ئې تقسیم کړئ؟ نبی
 کریم ﷺ او فرماښل: **أَوْ!**

ایا سړي خپل زکات پخپله نشی تقسیمولې؟ ابن التین رحمته الله د «ان تأخذ هذه الصدقة» نه دا
 استدلال کړې دې چه سړي خپل زکاة پخپله نشی تقسیمولې خو حافظ ابن حجر رحمته الله
 فرمائی: «وفيه نظر» ښکاره خبره ده چه دا استدلال کمزوري دې او منہمهم مخالف، حجت
 نه دې.

صرف د «فقراء» د تخصیص وجه بیا دلته یو وړوکې شان دا سوال کیږي چه د زکاة
 مصارف په قرآن کریم کښې اته بیان کړي شوي دی دلته صرف د «فقراء» ذکر دې؟ ددې
 جواب دا دې چه دلته د فقراء ذکر د غالب عنصر په طور شوې دې یا په دې وجه شوې
 دې چه د مالدارو په مقابل کښې د فقراء ذکر کولې شی. (۱)

بل ښار ته د زکاة منتقل کولو مسئله دلته په دې خبره باندې هم استدلال شوې دې چه په نقل
 د زکاة کښې یو ښار نه بل ښار ته اوړل جائز نه دی ځکه چه دلته دا دی چه مالدارو نه
 واخستلې شی او ددوی په فقيرانو کښې تقسیم کړې شی. (۲)

① د شافعيه، مالکيه او جمهورو رحمته الله په نیز د اصح قول مطابق یو ښار نه بل ښار ته نقل
 کول جائز نه دی که یوکس ئې منتقل کړي نو زکاة به ادا کیږي اوکه نه؟ د مالکيه په نیز د
 اصح قول مطابق ادا کیږي او د شافعيه په نیز نه ادا کیږي البته که په دې ښار کښې د سره
 مستحقیق نه وي نو بل ښار ته منتقل کولو سره به زکاة ادا کیږي.

② د امام ابوحنیفه رحمته الله او ددوی د اصحابو او امام لیث بن سعد رحمته الله په نیز نقل کول جائز
 دی. (۳) «والتفصیل ان شاء الله سبیل کتاب الزکاة».

(۱) فتح الباری (۱۵۲/۱)۔

(۲) عمدة القاری (۲۳/۲)۔

(۳) اعلام الحديث للخطابی (۷۲۷/۱) کتاب الزکاة، باب وجوب الزکاة، وقال النووي فی شرحه لصحيح
 مسلم (۳۷۱) «کتاب الإیمان، باب الدعاء إلى الشهادتين وشرائع الإسلام.. وهذا الإستدلال ليس بظاهر، لأن
 الضمير في «فقراهم» محتمل لفقراء المسلمين ولفقراء أهل تلك البلدة والناحية، وهذا الإحتمال أظهر»۔

(۴) فتح الباری (۳۵۷/۳) کتاب الزکاة، باب أخذ الصدقة من الأغنياء، وترد في الفقراء حيث كانوا، او
 اوگورئی، مختصر اختلاف العلماء (۴۸۱، ۴۸۵) رقم (۴۸۱) والمجموع شرح المذهب (۲۲۰، ۲۲۱)۔

قوله: فَقَالَ الرَّجُلُ أَمَنْتُ بِمَا جِئْتَ بِهِ: دې سړی اوونیل چه تاسو کوم څه راوړلې

دی په هغې باندې زه ایمان راوړم
د حضرت ضمام رضی الله عنه حاضرې په حالت د اسلام کښې شوې وه او که په حالت د کفر کښې؟
حضرت ضمام رضی الله عنه چه کله د نبی کریم صلی الله علیه و آله په بارگاه (دربار) کښې حاضر شو نو دغه وخت
دې مسلمان شوې وو او که اوس د مسلمانیدو اعلان کوی؟ په دې کښې اختلاف دې.

① د امام بخاری او امام حاکم رحمهما الله رانې دا ده چه دې د وړاندې نه مسلمان شوې وو د
نبی کریم صلی الله علیه و آله په وړاندې هغه اعلان کوی او خبر ورکوی گویا .. امنت .. داخبار دپاره دې د
انشاء ایمان دپاره نه دې په دې وجه امام بخاری رحمته الله علیه په دې حدیث باندې باب قائم کړې
دې «باب القراءة والعرض على المحدث» گویا چه هغه مخکښې مسلمان شوې وو او اوس د
اسلام دهغه شرايعو معلومات دپاره حاضر شوې دې کوم چه هغه د وړاندې نه د نبی
کریم صلی الله علیه و آله د قاصد نه حاصل کړې وو. (۱)

② امام حاکم رحمته الله علیه ددې حدیث نه د اوچت اسناد طلب کولو، سنت کیدو باندې استدلال
کړې دې چه دوی مخکښې د اسلام د شرايعو علم د نبی کریم صلی الله علیه و آله د قاصد نه حاصل کړو او
په هغې دوی ایمان راوړو او بیا نبی کریم صلی الله علیه و آله ته د اسناد اوچتیدو دپاره راوړسیدو. (۲)
قاضی عیاض رحمته الله علیه هم دې رانې ته ترجیح ورکړې ده. (۳)

د، زعم، نه د حضرت ضمام په عدم اسلام باندې استدلال او د هغې جواب ③ ددې په مقابله
کښې د بعضو حضراتو رانې دا ده چه دې د نبی کریم صلی الله علیه و آله په دربار کښې کله حاضر شو تر
هغه وخته پورې مسلمان شوې نه وو د نبی کریم صلی الله علیه و آله د تعلیماتو نه موثق (او یقیني) طور
باندې خبریدو نه پس انشاء دایمان کوی. (۴) امام قرطبی رحمته الله علیه هم دې رانې ته ترجیح ورکړې
ده. (۵) ځکه چه ددې روایت په بعضو طرقو کښې «(عم رسولک) الفاظ وارد شوی دی. (۶) او د
اهل لغت تصریح کړې ده چه .. زعم، غیر موثق قول ته وائی. (۷) نو گویا دوی د قاصد او
مبلغ نه احکام د اسلام اوریدلی وو خو یقین نې نه وو کړې بلکه د نبی کریم صلی الله علیه و آله نه د
تصدیق کولو ته پس ددوی یقین اوشو نو اوس دوی د ایمان راوړو اعلان کوی.
په دې باندې حافظ ابن حجر رحمته الله علیه فرمائیلی دی چه .. زعم، صرف د، غیر موثق به قول،
دپاره نه دې بلکه د، محقق قول، دپاره هم استعمالیږی لکه څنگه چه ابو عمر زاهد په

① فتح الباری (۱۵۲۱۱) وعمدة القاری (۲۲۱۲)۔

② معرفة علوم الحديث (ص ۵، ۶)۔

③ فتح الباری (۱۵۲۱۱) وعمدة القاری (۲۲۱۲) وشرح الأئمة على صحيح مسلم (۸۲۱۱)۔

④ المصدر السابق)۔

⑤ المصدر السابق)۔

⑥ كفاي رواية صحيح مسلم (۳۱۱۱) كتاب الإيمان، باب السؤال عن أركان الإسلام)۔

⑦ تاج العروس (۳۲۴۸) وفتح الباری (۱۵۲۱۱)۔

.. شرح فصیح ثعلب .. کښې تصریح کړې ده هم دا وجه ده چه امام سبویه ځانې په ځانې
 .. زعم الخلیل .. لیکې حالاتکه هغوی دا د احتجاج او استدلال په ځانې کښې لیکې (۱)
 علامه عینی رحمته الله فرماني چه د .. زعم .. حقیقی معنی .. غیر موثق به .. قول دې او د
 .. محقق قول .. په معنی کښې دا مجاز دې چه ددې دپاره د قرینې ضرورت راځي (۲)
 د امام ابوداؤد رحمته الله د ترجمه الباب نه هم دا معلومیږي چه ددوی په نیز هغه .. آمنت .. ونیلو
 سره انشاء د ایمان کوی د مخکښې نه مسلمان شوي نه دې راغلې په دې وجه دوی په دې
 حدیث باندې «باب فی المشرک یدخل المسجد» عنوان قائم کړې دې (۳)

حافظ ابن حجر رحمته الله فرماني چه امام ابوداؤد رحمته الله طرف ته ددې رانې نسبت کول د ترجمه
 الباب په بنیاد باندې مشتمل ده ځکه چه ددې عنوان نه دا نشي اخذ کیدې چه هغه
 مسلمان شوي نه وو بلکه کیدې شي چه د امام ابوداؤد ترجمه په دې خبره باندې میني
 وي چه صحابو یو سړې جمات ته تللو باندې اوکتلو او دا سوال نې اونکړو چه ته مسلمان
 نې اوکه کافر نې معلومه شوه چه جمات ته د مسلمان پشان مشرک هم داخلیدې شي (۴)
 خو دحافظ رحمته الله دا احتمال صحیح نه دې ځکه چه امام بخاری رحمته الله په دې باب کښې ددې
 حدیث نه پس د دوو یهودیانو زناکارو قصې هم روایت کړې دي (۵) لکه څنگه چه امام
 ابوداؤد رحمته الله د حدیث ضمام نه د خپلې دعوي استدلال کړې دې چه غیر مسلم جمات ته
 داخلیدې شي بعینه هم په دغه انداز نې د روایت نه هم استدلال کړې دې والله اعلم
 علامه کرمانی رحمته الله د امام بخاری رحمته الله رانې ته ترجیح ورکړې ده او فرمانيلی نې دی چه
 «آمنت»، د اخبار دپاره دې او ددې تائید ددې خبرې نه کیږي چه دوی دبنی کریم صلی الله علیه و آله نه د
 توحید د دلیل تپوس اونکړو بلکه دا تپوس نې اوکړو چه ستاسو رسالت د ټولو دپاره عام
 دې اوکه نه دې؟ اودا چه شرائع داسلام کوم کوم دی؟ که دوی د وړاندې مسلمان شوي
 وې نو ددوی نه به نې څه معجزه یا دلیل طلب کړې وې (۶)

د مقلد ایمان معتبر دې هم ددې .. آمنت .. نه امام قرطبی او ابن الصلاح رحمهما الله په دې
 باندې استدلال کړې دې چه د مقلد ایمان معتبر دې ځکه چه دوی د هیڅ معجزې مطالبه نه
 ده کړې (۷) والله اعلم.

(۱) فتح الباری (۱۵۲۱)۔

(۲) عمدة القاری (۲۲۱۲)۔

(۳) سنن أبی داؤد (۶۹۱۱)۔

(۴) فتح الباری (۱۵۲۱)۔

(۵) سنن أبی داؤد (۷۰۱۱) کتاب الصلاة، باب فی المشرک یدخل المسجد۔

(۶) شرح الکرماني (۱۸۱۲)۔

(۷) شرح الأبی (۸۳۱۱) وعمدة القاری (۲۲۱۲)۔

قوله: وَأَنَا رَسُولُ مَنْ وَرَّاهِي مِنْ قَوْمِي وَأَنَا خِصَامُ مَنْ تَعْلِبُهُ أَخُوْنِي سَعْدُ بْنُ

بَكْرٍ: زه د خپل قوم قاصد (استازې) يم چه هغوی دلته نه دی راغلی. زه د بنی سعد بن بكر ضمام بن ثعلبه يم.

په حديث باب كنبې دحج ذكر نشته په دې روايت كنبې دحج ذكر نشته. علامه ابن التين رحمه الله فرماني چه حج نه وو فرض شوي په دې وجه نې ددې ذكر اونكرو. (۱) خو ددوی دا خبره صحيح نه ده. غالباً په دې سلسله كنبې ددوی استناد د واقدی او محمد بن حبيب وغيره د قول نه دې چه د ضمام بن ثعلبه رحمه الله راټك په ۵۵ كنبې شوې وو. او دغه وخته پورې حج نه وو فرض شوې. (۲) مونږ ددې قول بطلان وړاندې تفصيل سره ذكر كړې دې.

علامه بدرالدین زرکشي رحمه الله فرماني چه د حج ذكر ځكه نه دې شوې چه حج يو معروف او مشهور څيز وو. د شريعت ابراهيمي مطابق خلق په دې باندې عمل كونكي رازوان دي. (۳) دا جواب هم ضعيف دې. ځكه چه دا څه ضروري خو نه ده. چه هر هغه څيز كوم چه په شريعت د ابراهيم عليه السلام كنبې موجود وي په شريعت د مصطفى عليه السلام كنبې دې هم هغه په پوره طريقه اومنلې شي.

صحيح جواب دا دې چه دلته د رواټو د طرفه اختصار شوې دې. د بخاری شريف په رازوان روايت كنبې، د صحيح مسلم په روايت كنبې، (۴) او د مسند احمد، (۵) مستدرک حاكم (۶) سنن دارمی (۷) او ابن اسحاق (۸) په روايت كنبې د حج ذكر موجود دې. والله اعلم.

تنبيه: حديث باب په صحيح بخاری كنبې ((الليث بن سعد عن سعيد بن ابي سعيد المقبري عن شريك بن عبد الله بن ابي نمر عن انس بن مالك)) نقل دې. بعينه هم دا سند اسماعيلي او ابن مند رحمه الله هم ذكر كړې دې. (۹) خو امام نسائي رحمه الله دا روايت په پورته ذكر شوی روايت سره ذكر كولو سره په يو بل سند هم ذكر كړې دې چه په هغې كنبې د... ليث بن سعد، او... سعيد مقبري... په مينځ كنبې د... محمد بن عجلان، اضافه ده. گويا سند داسې دې. ((الليث عن محمد بن عجلان عن سعيد...)) (۱۰)

(۱) فتح الباری (۱۵۲/۱) وعمدة القاری (۲۲۱۲)۔

(۲) المصدر السابق۔

(۳) فتح الباری (۱۵۲/۱)۔

(۴) صحيح مسلم (۳۱، ۳۰، ۱۱)۔

(۵) مسند احمد (۲۶۴/۱)۔

(۶) المستدرک (۵۴/۳) كتاب المغازی۔

(۷) سنن الدارمی (۱۷۲، ۱۷۳) كتاب الطهارة، باب فرض الوضوء والصلاة، رقم (۶۵۲)۔

(۸) السيرة النبوية لابن هشام بهامش الروض الأنف (۳۹۱۲)۔

(۹) فتح الباری (۱۵۰/۱)۔

(۱۰) سنن النسائي الصغرى (۲۹۷/۱) كتاب الصيام باب وجوب الصيام، رقم (۲۰۹۵)، وسنن النسائي الكبرى (۶۳، ۶۲/۲) كتاب الصيام، باب وجوب الصيام، رقم (۲۴۰۳۰)۔

حافظ ابن حجر رحمته الله فرمائی کہ یا خود نسائی دا روایت وہم دی او د «المؤید فی المتل»
 «السانید» د قبیل خنی دی یا به داسی اوونیلی شی چہ لیث مخکنی د محمد بن عجلان نہ
 حدیث واوریدو. روستو براہ راست د سعید مقبری نہ ددی سماع حاصل شوہ (۱)
 و حدیث باب تعلق پہ دی مقام کنبی یو دویم اختلاف دی. چہ اکثر و حضراتو دا حدیث پہ
 .. مسانید انس بن مالک .. کنبی ذکر کری دی او بعضو حضراتو دا پہ .. مسانید ابی
 ہریرہ رضی اللہ عنہ .. کنبی نقل کری دی. لکہ چہ د بغوی اونسائی (۲) پہ یو طریق کنبی «العارض بن
 مہر بن ابیہ عن سعید اللہ بن عمر عن سعید المقبری عن ابی ہریرہ» او د ابن مندہ پہ یو طریق کنبی
 «الضحاك بن عثمان عن سعید المقبری عن ابی ہریرہ» مذکور دی. (۳)
 حافظ جمال الدین مزی رحمته الله پہ .. مسانید انس .. کنبی کیدل محفوظ گر خولی دی او د
 بخاری او جمهورو روایت تہ نہ ترجیح و رکری دہ. (۴)
 دغہ شان حافظ ابن حجر رحمته الله فرمائی چہ پہ دی کنبی یو خو دا احتمال موجود دی چہ
 سعید مقبری د حضرت انس او حضرت ابو ہریرہ رضی اللہ عنہما دواپو حضراتو نہ حدیث اوریدنی
 وی. د دویم اختلاف منلو پہ صورت کنبی بہ د .. لیث .. طریق راجع وی ددی
 ① «وہمی وجہ خو دا دہ چہ «لیث اثبت الناس فی سعید المقبری» دی.

② او دویم «سعید المقبری عن ابی ہریرہ» یو مشہور او معروف طریق دی ددی مخالفت د یو
 ضابط، متقن، او مثبت راوی د طرفہ ممکن دی. دلته لیث ددی جادہ معروفہ (مشہور
 طریق) مخالفت کری دی. نو ددوی روایت بہ راجع وی ہم دا وجہ دہ چہ ابو حاتم رحمته الله د
 «الضحاك عن سعید عن ابی ہریرہ» طریق .. وہم .. گر خوی. دغہ شان امام دارقطنی رحمته الله ہم د
 «سعید اللہ بن عمر، عبد اللہ بن عمر، اوضحاك بن عثمان عن سعید المقبری عن ابی ہریرہ» طرق وہم گر خولی
 دی او د لیث طریق نہ راجع گر خولی دہ. (۵)
 حافظ رحمته الله فرمائی چہ امام مسلم رحمته الله ددی تولو اختلافاتو نہ د بیج کیدو دپارہ دسرہ دا طریق
 پریخودو. او د «سلمان بن عبد اللہ عن ثابت عن انس» طریق سرہ نہ روایت ذکر کرو. (۶)
 خو حافظ ابن حجر رحمته الله فرمائی چہ پہ دی طریق کنبی ہم یوہ خبرہ دا دہ چہ دا روایت حماد
 بن سلمہ ہم د ثابت نہ نقل کری دی. خو د سلیمان پہ شان د موصولاً نقل کولو پہ خانی نہ

(۱) فتح الباری (۱۵۰/۱)۔

(۲) سنن النسائی الکبری (۶۳/۲) کتاب الصیام. باب وجوب الصیام رقم (۲۴۰۴)۔

(۳) فتح الباری (۱۵۰/۱)۔

(۴) تحفة الأشراف (۴۸۰/۱۹، ۴۸۱) رقم (۱۲۹۹۳)۔

(۵) فتح الباری (۱۵۰/۱)۔

(۶) المصدر السابق۔

مرسلأ نقل کړې دې. چونکه حماد بن سلمه «اثبت الناس ثابته» دې په دې وجه ددوی روایت امام دارقطنی رحمته الله علیه راجع ګرځولې دې. (۱)
خو دلته دا یاد ساتئ: چه سلیمان بن المغیره هم د ثابت د خاصو اصحابو څخې دې. اګر چه حماد بن سلمه ددوی په مقابله کښې هم اثبت دې. (۲)
او د صغانی دتصریح مطابق د سلیمان روایت امام بخاری رحمته الله علیه هم پخپل صحیح کښې ذکر کړې دې. (۳) چه دا ددوی په نیز د راجع کیدو دلیل دې. والله اعلم.

قوله: وَرَوَاهُ مُوسَى بْنُ إِسْمَاعِيلَ وَعَلِيُّ بْنُ عَبْدِ الْحَمِيدٍ عَنْ سُلَيْمَانَ بْنِ الْمُغِيرَةِ عَنْ ثَابِتٍ عَنْ أَنَسٍ عَنِ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ هَذَا: دا حدیث

موسی او علی بن عبد الحمید «سلیمان بن ثابته عن أنس عن النبي ﷺ» بالمعنی روایت کړې دې. د مذکور ه متابعتو تخریج د موسی نه مراد موسی بن اسماعیل تېوژ دې. دا د امام بخاری رحمته الله علیه شیخ دې. ددوی حالات د ، ، بدء الوحی ، ، خلورم حدیث لاندې تیر شوی دی. (۴) ددوی د روایت امام مسلم پخپل صحیح کښې (۵)، ابو عوانه رحمته الله علیه پخپل صحیح کښې (۶)، او ابن مند رحمته الله علیه پخپل ، ، کتاب الايمان ، ، کښې (۷) تخریج کړې دې.

د علی بن الحمید روایت د مؤلف په واسطه امام ترمذی رحمته الله علیه پخپل سنن کښې (۸)، امام دارمی رحمته الله علیه پخپل سنن کښې (۹)، او ابو عوانه رحمته الله علیه پخپل صحیح کښې (۱۰) تخریج کړې دې.

قوله: علي بن عبد الحميد: دا علی بن عبد الحمید بن مصعب از دی مغنی شیبانی کوفی دې. دده کنیت ابو الحسن دې. بعضو ابو الحسن کنیت ښودلې دې. (۱۱)

(۱) المصدر السابق.

(۲) امام يحيى بن معين رحمته الله علیه فرمائی: ((ما خالف حماد بن سلمة في ثابت فالحقول قول حماد، قيل فسلیمان بن المغيرة عن ثابت؟ قال: سلمان بن ثابت وحماد أعلم الناس بثابت)) تهذيب الكمال (۲۶۷/۷) ترجمة حماد بن سلمة، وقال علي بن المديني: ((لم يكن في أصحاب ثابت أثبت من حماد بن سلمة، ثم بعده سليمان بن المغيرة....)) تهذيب الكمال (۷۲۱/۱۲) ترجمة سليمان بن المغيرة.

(۳) فتح الباری (۱۵۳/۱).

(۴) كشف الباری (۴۳۳/۱).

(۵) صحيح مسلم (۳۰/۱) كتاب الإيمان، باب السؤال عن أركان الإسلام.

(۶) تعليق التعليق (۶۹/۲) وفتح الباری (۱۵۳/۱) وعمدة القاری (۲۳/۲).

(۷) المصدر السابق.

(۸) سنن ترمذی، كتاب الزكاة، باب ما جاء إذا أدیت الزكاة فقد قضيت ما عليك، رقم (۶۱۹).

(۹) سنن الدارمی (۱۷۱/۱) فاتحة كتاب الطهارة، باب فرض الوضوء والصلاة، رقم (۶۵۰).

(۱۰) تعليق التعليق (۷۰/۲).

(۱۱) تهذيب الكمال (۴۶۲/۱).

دوی د حفص بن صبیح، حماد بن سلمه، زهیر بن معاویه، سلیمان بن المغیره، شریک بن عبدالله او عبدالعزیز بن الماجشون رضی الله عنه وغیره نه روایت کوی. ددوی نه امام بخاری رحمه الله صرف په دې مقام کښې تعلیقاً دا روایت کړې دې. د امام بخاری رحمه الله نه علاوه ددوی نه احمد بن ابی خشمه، بشر بن موسی، عباس دوری، او محمد بن سعد رضی الله عنه وغیره ډیر حضرات روایت کوی. (۱)

ابو حاتم، ابو زرعه او عجلې رضی الله عنه ددوی توثیق کړې دې. (۲)

ابن واره رحمه الله فرماني: «کان من الفاضلین» (۳)

ابن سعد رحمه الله فرماني: «کان فاضلاً عموماً» (۴)

ابن حبان رحمه الله دوی لره په کتاب الثقات کښې ذکر کړې دې. (۵)

حافظ ذهبی رحمه الله فرماني: «ثقة» (۶)

حافظ ابن حجر رحمه الله لیکي: «ثقة» (۷)

په ۲۲۲هـ کښې ددوی وفات شوې دې. (۸)، رحمه الله تعالی رحمة واسعة، —
 د مذکوره متابعتو تعلیقاً د تخریج کولو وجه ددې حدیث متابعه او تعلیق راوړلو څه وجه ده؟ علامه کرمانی رحمه الله فرماني: چه ددې د ذکر فائده استشهاد ده او د مخکنی روایت تقویت مقصود دې. (۹) لکه څنگه چه د متابعات نه اصل مقصود هم دا دې.
 ایا امام بخاری رحمه الله سلیمان بن المغیره قابل د احتجاج نه گنړی؟ حافظ ابن حجر رحمه الله فرماني: چه په اصل کښې دلته سلیمان بن المغیره لره امام بخاری رحمه الله قابل د احتجاج نه دې گنړلې. په دې وجه ئې د تعلیق په صورت کښې ذکر کړې دې. (۱۰)
 ⑤ علامه عینی رحمه الله ددې پوره تردید کړې دې. او فرمانيلی ئې دی. چه امام بخاری رحمه الله په «أبواب الستة» کښې ددوی د حدیث تخریج کړې دې. (۱۱) بیا د امام احمد بن حنبل رحمه الله په

(۱) د شیوخ او تلامذه تفصیل دپاره اوگوری: تهذیب الکمال (۴۶/۲۱، ۴۷) —

(۲) تهذیب التهذیب (۳۶۰/۷) —

(۳) تهذیب الکمال (۴۷/۲۱) —

(۴) طبقات ابن سعد (۴۰۸/۶) —

(۵) الثقات لابن حبان (۴۶۵/۸) —

(۶) الکاشف (۴۳/۲) رقم (۴۷۶۴) —

(۷) تقریب التهذیب (۴۰۳) رقم (۳۹۴۱) —

(۸) الکاشف (۴۳/۲) رقم (۳۹۴۱) —

(۹) شرح الکرماني (۱۹/۲) —

(۱۰) فتح الباری (۱۵۳/۱) —

(۱۱) صحیح بخاری (۷۳/۱). کتاب الصلاة، ابواب سترة المصلی، باب یرد المصلی من مر بین یدیه، رقم (۵۰۹)

بارہ کنہی فرمائی: «ثبت ثبت، ثقة ثقة» ابن سعد رحمہ اللہ فرمائی: «ثقة ثبت»، امام شعبہ رحمہ اللہ دوی لہ: «ستید اهل البصر» گرخولی دے: امام ابوداؤد طیالسی رحمہ اللہ فرمائی: «كان من عيار الناس» ارباب د اصول ستہ ددوی احادیث اخستی دی نو دا وینا خنگہ صحیح کیدی شی چہ امام بخاری رحمہ اللہ دوی لہ قابل د احتجاج نہ دے گرخولی: (۱)

خو دلته ددے خبری لحاظ ساتل پکار دی چہ حافظ ابن حجر رحمہ اللہ چہ دا فرمائی: چہ سلیمان بن المغیرہ تی قابل د احتجاج نہ دے گرخولی: دا ددوی د متکلم فیہ یا مجروح کیدو پہ وجہ نہ دی بلکہ پہ یوہ بلہ وجہ دی: هغه دا چہ ہم دا روایت د ثابت نہ حماد بن سلمہ روایت کرے دی: خو هغه دا د سلیمان پشان موصولاً نہ روایت کوی بلکہ مرسلاً نی روایت کوی چونکہ د سلیمان پہ مقابلہ کنہی حماد لہ د ثابت پہ روایت کنہی اثبت گنہی کیری: پہ دے وجہ امام بخاری رحمہ اللہ د سلیمان روایت اصلاً او احتجاجاً ذکر نکرو بلکہ: تعلیق پہ صورت کنہی نی ذکر کرے دی: امام دارقطنی رحمہ اللہ ہم پہ دے بنیاد باندی د حماد روایت تہ د سلیمان پہ روایت باندی ترجیح ورکری دہ: (۲)

شیخ الحدیث مولانا محمد یونس مدظلہم فرمائی: چہ د علامہ عینی رحمہ اللہ اعتراض صحیح نہ دے خکہ چہ امام بخاری رحمہ اللہ پہ .. ابواب الستہ .. کنہی د سلیمان روایت احتجاجاً او اصلاً نہ دے تخریج کرے بلکہ د یونس بن عبید روایت سرہ نی مقروناً ذکر کرے دی: خو حقیقت دا دے: چہ امام بخاری رحمہ اللہ د سلیمان روایت پہ بعضو مقاماتو کنہی احتجاجاً او استدلالاً ہم ذکر کرے دی: (۳) او پہ اکثر مقاماتو کنہی نی متابعتاً ذکر کرے دی: (۴) کوہ خانی نی چہ متابعتاً ذکر کرے دی: د هغی وجہ دانہ دہ: چہ دا د امام بخاری رحمہ اللہ د شرائط مطابق نہ دے: یا داچہ پہ دوی باندی دچا خہ قاذح (مجروح) کلام دے کہ داسی وی نو حافظ رحمہ اللہ بہ پہ .. ہدی الساری .. کنہی دوی ہم ذکر کرے وی کوہ خانی چہ دوی متکلم

(۱) عمدة القاری (۲۳۱۲، ۲۴)۔

(۲) فتح الباری (۱۵۰۱۱، ۱۵۳)۔

(۳) لکہ چہ د صحیح بخاری (۷۳۸۱) .. باب یرذ المصلی من مزین یدیدہ .. رقم (۵۰۹) د .. ابواب الستہ .. د حدیث پہ تشریح کنہی حافظ ابن حجر رحمہ اللہ فرمائی: ((وقد قرن البخاری روايته (أی روایۃ یونس بن عبید) بروایۃ سلیمان بن المغیرہ .. وتبین من ایرادہ أن القصة المذكورة فی روایۃ سلیمان .. لا فی روایۃ یونس .. ولفظ المتن الذی ساقہ هنا هو لفظ سلیمان أيضاً لا لفظ یونس....)) ددی نہ معلومہ شوہ: چہ د سلیمان روایت د امام بخاری رحمہ اللہ پہ نیز قابل استدلال او احتجاج دے لکہ خنگہ چہ دلته کنہی امام بخاری رحمہ اللہ د سلیمان پہ الفاظو باندی اعتماد کرے دی: وائہ اعلم۔

(۴) صحیح بخاری (۱۷۴۱۱) کتاب الجنائز .. باب قول النبی ﷺ .. إنا یک لمحزونون .. رقم (۱۳۰۳) و (۴۳۸۱۱) کتاب فرض الخمس .. باب ما ذکر من درع النبی ﷺ وعصاء رقم (۳۱۰۸) و (۱۰۷۵۱۲) کتاب التثنی .. باب ما يجوز من اللو .. رقم (۷۲۴۱)۔

فیه روایان ذکر کړی دی. حالانکه هلته کښې نې ددوی هیڅ ذکر نه دې کړې. (۱) بلکه امام بخاری رحمته الله علیه د مختلفو اغراضو دپاره ددوی روایت متابعتاً ذکر کړې دې او دلته ددوی د روایت متابعتاً او تعلیقاً ذکر کولو وجه دا ده. چه د حماد بن سلمه د مرسل

روایت په مقابل کې د سلیمان روایت مرجوح دې.، کما سبق ذکر ده.، البته دلته دا اشکال کېږي چه حافظ رحمته الله علیه خو فرماني. چه امام بخاری رحمته الله علیه د سلیمان روایت قابل د احتجاج نه دې گڼلې حالانکه روستو دا روایت راروان دې. ددې جواب دا دې. چه د بخاری په نسخو کښې اختلاف دې. په عامو نسخو کښې ددې روایت تذکره نشته. البته حسن بن محمد صفانی رحمته الله علیه فرماني. چه دا روایت په هغه نسخه کښې موجود دې. کوم چه د فربري په وړاندې اولوستلې شو. په کوم کښې چه د فربري خط موجود دې. (۲)

چونکه په عامو نسخو کښې دا روایت موجود نه دې. په دې وجه په دې بنیاد باندې حافظ رحمته الله علیه دا کلام کړې دې. والله اعلم.

د ضمام حدیث او د هغې ترجمه. حَدَّثَنِي مُوسَى بْنُ إِسْمَاعِيلَ، قَالَ: حَدَّثَنَا سُلَيْمَانُ بْنُ أَبِي مُرَّةٍ، قَالَ: ثنا ثَابِتٌ عَنْ أَنَسٍ (عَنْ هَيْثَمِ بْنِ الْقُرْآنِ أَنَّ نَسْلَانَ الْبَيْهَقِيَّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ وَكَانَ يُعَاجِلُنَا أَنْ يَخْلُفَ الرَّجُلَ مِنْ أَهْلِ الْبَاهِلِيَّةِ الْعَاقِلِ قَيْسَ لَهُ وَتَعْنُ نَسْتَمُ فَهَاءُ رَجُلٍ مِنْ أَهْلِ الْبَاهِلِيَّةِ فَقَالَ: أَتَانَا رَسُولُكَ فَأَعْبَدْنَا أَلَاكَ تَزُومُ إِلَى اللَّهِ عَزَّ وَجَلَّ أَرْسَلَكُ قَالَ صَدَقَ قَالَ فَمَنْ خَلَقَ السَّمَاءَ قَالَ اللَّهُ عَزَّ وَجَلَّ قَالَ فَمَنْ خَلَقَ الْأَرْضَ وَالْجِبَالَ، قَالَ اللَّهُ عَزَّ وَجَلَّ، قَالَ فَمَنْ جَعَلَ فِيهَا الْمَنَافِمَ؟ قَالَ: اللَّهُ عَزَّ وَجَلَّ، قَالَ: فَمَا الَّذِي خَلَقَ السَّمَاءَ وَخَلَقَ الْأَرْضَ وَنَسَبَ الْجِبَالَ وَجَعَلَ فِيهَا الْمَنَافِمَ، أَلَمْ أَزْسَلَكُ قَالَ نَعَمْ قَالَ: ذَكَرَ رَسُولُكَ أَنَّ عَلَيْنَا عَشْرَ صَلَوَاتٍ، وَكَأَنِّي أَمْوَالُنَا، قَالَ صَدَقَ قَالَ فَمَا الَّذِي أَرْسَلَكُ اللَّهُ أَمَرَكَ بِهَذَا؟ قَالَ نَعَمْ قَالَ وَذَكَرَ رَسُولُكَ أَنَّ عَلَيْنَا صَوْمَ شَهْرٍ سَبْعِينَ قَالَ صَدَقَ قَالَ فَمَا الَّذِي أَرْسَلَكُ اللَّهُ أَمَرَكَ بِهَذَا؟ قَالَ نَعَمْ قَالَ وَذَكَرَ رَسُولُكَ أَنَّ عَلَيْنَا حَجَّ الْبَيْتِ مَنْ اسْتَطَاعَ إِلَيْهِ سَبِيلًا قَالَ صَدَقَ قَالَ فَمَا الَّذِي أَرْسَلَكُ اللَّهُ أَمَرَكَ بِهَذَا؟ قَالَ: نَعَمْ، قَالَ فَمَا الَّذِي بَعَثَكَ بِالْحَقِّ لَا أُرِيدُ عَلَيْكَ شَيْئًا وَلَا أَنْقُصَ، فَقَالَ الْبَيْهَقِيُّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ إِنَّ صَدَقَ لَيَذْهَبَنَّ الْجَلْمُ.

حضرت انس رضي الله عنه فرماني. چه مونږ خو په قرآن کښې د نبی کریم صلی الله علیه و آله نه د سوالاتو کولو نه منع کړې شوی وو. او مونږ به دا خونبول چه د کلو د خلقو نه څوک هوښیار سرې راشي. هغه سوال اوکړي. او مونږ واورو نو د کلو والو نه یو سرې راغي. او وې ونیل. چه ستاسو یو قاصد

(۱) عقد الحافظ رحمته الله علیه فی .. هدی الساری.، فصلًا مستقلاً. ساق فیہ أسماء من طعن فیهم من رجال صحیح البخاری. و اجاب عن الاعتراضات. ومیز من أخرج له منهم فی الأصول أو فی المتابعات. والإستنبادات. ثم عقب لذلك فصلًا فی سیاق من علق البخاری. شیئا من احادیثهم ممن تکلم فیہ. و إیراد أسماءهم مع الإشارة إلى أحوالهم. انظر هدی الساری مقدمة فتح الباری (ص ۳۸۴-۴۵۹)۔

(۲) فتح الباری (۱۵۳۱)۔

(۳) قد سبق تخريجه فی هذا الباب)۔

مونږ ته راغې. هغه دا بيان کړل چه تاسو وايي: چه الله تعالی تاسو لره رسول جوړ کړې او رالیکلې دې نبي کریم ﷺ اوفرمانیل رشتيا نې ونیلی دی بيا نې اوونیل. ښه آسمان چه جوړ کړې دې؟ نبي کریم ﷺ اوفرمانیل الله تعالی (جوړ کړې دې). هغه اوونیل زمکه چه جوړه کړله او غرونه چا جوړ کړل؟ نبي کریم ﷺ اوفرمانیل الله تعالی (جوړ کړل) ونیل ښه نو په دې کښې د فاندې څيزونه چا جوړ کړل؟ نبي کریم ﷺ اوفرمانیل الله تعالی. جوړ کړل. هغه اوونیل بيا قسم دهغه ذات چا چه آسمان او زمکه جوړه کړله غرونه نې اولکول په دې کښې نې د فاندې څيزونه جوړ کړل. الله تعالی تاسو رالیکلې یې؟ نبي کریم ﷺ اوفرمانیل او. بيا هغه اوونیل ستاسو قاصد اوونیل چه په مونږ باندې پخه مونږخونه دی او پخپلو مالونو کښې زکاة دې. نبي کریم ﷺ اوفرمانیل. هغه رښ اوونیل بيا هغه اوونیل نو قسم دې د هغه ذات. چا چه تاسو راولیکلې. آیا الله تعالی تاسو ته ددې خبرو حکم درکړې دې؟ نبي کریم ﷺ اوفرمانیل او. بيا هغه اوونیل چه ستاسو قاصد وائی. چه په مونږ باندې ټول کال کښې يوه مياشت روژې دی؟ نبي کریم ﷺ اوفرمانیل رشتيا وائی. بيا هغه اوونیل. قسم دهغه ذات. چا چه ته راولیکلې. آیا الله تعالی تاته دا حکم درکړې دې؟ نبي کریم ﷺ اوفرمانیل او. بيا نې اوونیل. ستاسو قاصد دا ه اوونیل چه په مونږه باندې حج دې. يعنی په هغه کس باندې څوک چه هغه ځانې پورې د رسيدو لاره بيا مومي. نبي کریم ﷺ اوفرمانیل. رشتيا نې اوونیل. بيا هغه اوونیل چه ته دې دهغه ذات چا چه ته رالیکلې یې. آیا الله تعالی تاته دا حکم درکړې دې؟ نبي کریم ﷺ اوفرمانیل او. بيا هغه اوونیل چه قسم دې د هغه ځداني چا چه ته حق سره راولیکلې نه به په دې کارونو کښې څه زیاتوم. نه به په دې کښې زه څه کمی کوم. نبي کریم ﷺ اوفرمانیل. که دې رشتيا وائی. نو ضرور به جنت ته ځي.

رجال الحديث

① موسی بن اسماعیل: دا ابوسلمه موسی بن اسماعیل تبوذکی رحمته الله دې ددوی حالات د... بد الوحي... د څلورم حدیث لاتدې تیر شوی دی. (۱)

② سلمان بن المغيرة: دا ابوسعید سلیمان بن المغيرة القيسي البصري رحمته الله دې. (۲)

دوی د ثابت بنانی، حسن بصری، حمید بن هلال عدوی، سعید ابن ایاس جریری، محمد بن سیرین، ابو موسی هلالی، او د خپل پلار مغیره رحمته الله نه روایت کوي.

ددوی نه روایت کونکو کښې سفیان ثوري، ابو اسامه، بهز بن اسد، ابوداؤد، ابو عامر عقدي، عبدالسلام بن مطهر، عمرو بن عاصم، علی بن عبدالحمید المعنی، موسی بن اسماعیل تبوذکی او يحيى بن آدم رحمته الله وغيره حضرات دی. (۳)

(۱) کشف الباری (۴۳۱۱)۔

(۲) تهذيب الكمال (۶۹۱۱۲)۔

(۳) شيوخ او تلامذه تفصيل دپاره اوگورئ. تهذيب الكمال (۷۰۱۱۲) وسير اعلام النبلاء (۴۱۷، ۴۱۸)۔

ابو بصير رضي الله عنه فرماني: «ليس أحد أحفظ لحديث حميد بن هلال من سليمان بن المغيرة رضي الله عنه»

امام شعب رضي الله عنه فرماني: «سليمان بن المغيرة سيد أهل البصرة رضي الله عنه»

امام ابو داود طيار رضي الله عنه فرماني: «كان خياراً من الرجال رضي الله عنه»

معلى بن منصور رضي الله عنه فرماني: «سألت ابن عتيبة من حفاظ أهل البصرة فذكر سليمان بن المغيرة رضي الله عنه»

عبد الله بن داود خريبي رضي الله عنه فرماني: «ما رأيت بالبصرة أفضل من سليمان بن المغيرة و مرجوم بن مهاد رضي الله عنه»

امام احمد بن حنبل رضي الله عنه فرماني: «ثبت ثبت رضي الله عنه»

امام يحيى بن معين رضي الله عنه فرماني: «ثقة ثقة رضي الله عنه»

امام علي بن المديني رضي الله عنه فرماني: «لم يكن لي أصحاب ثابت أثبت من حماد بن سلمة، ثم بعدة سليمان بن المغيرة، ثم بعدة حماد بن زيد رضي الله عنه»

امام ابن سعد رضي الله عنه فرماني: «كان ثقة ثبتاً رضي الله عنه»

امام نسائي رضي الله عنه فرماني: «ثقة رضي الله عنه»

سليمان بن حرب رضي الله عنه فرماني: «حدثنا سليمان بن المغيرة الثقة البامون رضي الله عنه»

عبد الله بن مسلم رضي الله عنه فرماني: «ما رأيت بصرياً أفضل منه رضي الله عنه»

عثمان بن ابي شيبه رضي الله عنه فرماني: «هو ثقة رضي الله عنه»

(١) تهذيب الكمال (٧١/١٢) _

(٢) المصدر السابق _

(٣) المصدر السابق _

(٤) المصدر السابق _

(٥) تهذيب الكمال (٧٢/١٢) _

(٦) المصدر السابق _

(٧) المصدر السابق _

(٨) المصدر السابق _

(٩) الطبقات (٢٨٠/١٧) _

(١٠) تهذيب الكمال (٧٢/١٢) _

(١١) تهذيب التهذيب (٢٢١/١٤) _

(١٢) المصدر السابق _

(١٣) المصدر السابق _

ابن خلفون د ابن نمیر او عجلې رحمہما اللہ نہ ددوی توثیق نقل کړې دې. (۱)
ابن حبان رحمۃ اللہ علیہ دوی لره په کتاب الثقات کښې ذکر کړې دې. (۲)

امام بزار رحمۃ اللہ علیہ فرماني: «کان من ثقات أهل البصرة» (۳)

د سليمان بن المغيرة رحمۃ اللہ علیہ وفات په سن ۱۲۵ هـ کښې شوې دې. (۴)، «رحمۃ اللہ علیہ تعالیٰ رحمۃ واسعة»،

⑤ **ثابت:** دا مشهور تابعی بزرگ ابو محمد ثابت بن اسلم بنانی بصری رحمۃ اللہ علیہ دې. (۵)
دوی د حضرت عبدالله بن عمر، حضرت عبدالله بن مغفل، حضرت عبدالله بن الزبير،
حضرت ابو بزره اسلمی، حضرت عمر بن ابی سلمه، او حضرت انس بن مالک رضی اللہ عنہ (معہ نه
علاوه د شعيب بن محمد، عمرو بن شعيب، ابو العالیه رباحی، ابو رافع الصانع، او
ابو عثمان نهدی رضی اللہ عنہ وغيره نه روایت د حدیث کړې دې.

ددوی نه په روایت کونکو کښې عطاء بن ابی رباح (وهو اکبر منه) قتاده، یونس بن عبید،
حمید الطویل، سليمان تيمی، عبدالله بن المثنی، سليمان الاعمش، حماد بن زید، حماد
بن سلمه، مبارک بن فضاله، معمر بن راشد او ابو عوانه وضاح بن عبدالله یشکری رضی اللہ عنہ
وغیره حضرات دی. (۶)

امام احمد بن حنبل رحمۃ اللہ علیہ فرماني: «ثابت يثبت في الحديث، وكان يقص وتصادق كان يقص وكان أذكر، وكان
محدثاً من الثقات المأمونين صحيح الحديث» (۷)

امام عجلې رحمۃ اللہ علیہ فرماني: «ثقة رجل صالح» (۸)

امام نسائي رحمۃ اللہ علیہ فرماني: «ثقة» (۹)

امام ابو حاتم رحمۃ اللہ علیہ فرماني: «أثبت أصحاب أنس»، الزهري، ثم ثابت ثم قتادة» (۱۰)
ابن حبان رحمۃ اللہ علیہ دوی لره په کتاب الثقات کښې ذکر کړې دې. (۱۱)

(۱) المصدر السابق.

(۲) الثقات لابن حبان (۳۹۰/۱۶).

(۳) تهذيب التهذيب (۲۲۱/۱۴).

(۴) سير أعلام النبلاء (۴۱۹/۱۷).

(۵) تهذيب الكمال (۳۴۲/۱۴).

(۶) د شبیوخ او تلامذه تفصيل دپاره اوگوری: تهذيب الكمال (۳۴۳/۱۴-۳۴۶) وسير أعلام النبلاء (۲۲۱، ۲۲۰/۱۵).

(۷) تهذيب الكمال (۳۴۶/۱۴) وسير أعلام النبلاء (۲۱۱/۱۵-۲۲۲).

(۸) تهذيب الكمال (۳۴۷/۱۴) وسير أعلام النبلاء (۲۲۲/۱۵).

(۹) المصدر السابق.

(۱۰) المصدر السابق.

(۱۱) الثقات لابن حبان (۸۹/۱۴).

ابن سعد رحمہ اللہ فرمائی: «کان ثابت ثقة فی الحدیث مأموناً»^(۱) ددی تولو توثیقانو باوجود ابن عدی رحمہ اللہ ددوی تذکرہ پہ .. الکامل .. کنبی کرې دہ. اگرچہ ددوی توثیق نہی ہم کرې دې لکہ چہ فرمائی: «ثابت البنانی من تابعی اهل البصرة و زادهم و محدثهم، وقد کتب من الکثرة و الثقات من الناس، و أروى الناس عنه حادین سلیة، و ما هو إلا ثقة صدوق، و أحادیثه أحادیث صالحة مستقيمة، إذا روى عنه ثقة، و له حدیث کثیر، و هو من ثقات السليدين، و ما وقم فی حدیثه من النکرة فليس ذاك منه، إنما هو من الراوى عنه، لأنه قد روى عنه جماعة ضعفاء و مجهولين»^(۲) کذا فی الأصل، و الصواب: مجهولون»^(۳) و اما هو فی نفسه إذا روى عن هوفقه من مشائخه، فهو مستقیم الحدیث، ثقة»^(۴) حافظ ذہبی رحمہ اللہ پہ ابن عدی رحمہ اللہ باندې د خپلې ناراضگۍ اظہار کرې دې پہ دې خبرہ چہ دوی د ثابت البنانی ذکر پہ .. الکامل .. کنبی کرې دې لکہ چہ دوی فرمائی: «ثابت بن أسلم البنانی، ثقة بلامدافعة، کما لا قدر، تناکر ابن عدی پد کره فی الکامل»^(۵) او هم دوی فرمائی: «ما أذکر الآن ما تعلق به ابن عدی فی إیراده هذا السیّد فی کامله، بل ذکر قول یحیی القطان: عجب من ایوب یدم ثابتاً لا یکتب عنه»^(۶) پہ آخر کنبی دوی فرمائی: «و ثابت ثابت کاسبه، و لولا ذکر ابن عدی له ما ذکرته»^(۷) البتہ د امام یحیی بن سعید القطان رحمہ اللہ نہ چہ کله تپوس او کرې شو. چہ پہ ثابت او حمید کنبی کوم یو د حضرت انس رضی اللہ عنہ نہ پہ روایت کولو کنبی .. اثبت .. دې؟ نو وې فرمائیل چہ ثابت مختلط شوې وو او حمید دوی .. اثبت .. او گر خولو. (۸) خو ددې دا مطلب نہ دې. چہ د امام یحیی القطان پہ نیز ثابت بنانی رحمہ اللہ قابل د احتجاج پاتې نشو. هغه صرف دا نہ چہ قابل د احتجاج دې. بلکہ دوی ته پہ ایوب باندې تعجب دې چہ هغه د ثابت بنانی نہ حدیث نہ لیکي. (۹)

بیا ابوبکر البردیجی رحمہ اللہ فرمائی: چہ شعبه، حمادین، سلیمان بن المغیره کوم چہ ثقات دی. کہ دا حضرات .. ثابت عن انس .. سره روایت کوی. نو روایت به صحیح وی. «مالم یکن الحدیث مضطرباً»^(۱۰) معلومه شوه. چہ دې حضراتو د اختلاط نہ وړاندې د ثابت نہ روایت

(۱) الطبقات لابن سعد (۲۳۳۱۷)۔

(۲) الکامل لابن عدی (۱۰۱۱۲)۔

(۳) میزان الإعتدال (۳۶۲۱۱)۔

(۴) میزان الإعتدال (۳۶۲۱۱)۔

(۵) میزان الإعتدال (۳۶۳۱۱)۔

(۶) تهذیب التهذیب (۳۸۲)۔

(۷) الکامل (۱۰۰۱۲) میزان الإعتدال (۳۶۲۱۱)۔

(۸) تهذیب التهذیب (۳۸۲، ۴)۔

اختسې دی. (که اختلاف او منلي شی). والله اعلم.

د حضرت بنانی رحمته الله علیه عبادت او تلاوت سره شوق ثابت بنانی رحمته الله علیه د خپلې زمانې ډیر لونی عابد تیر شوی دی په صوم دهر (ټول عمری روژو) باندې عمل کونکې وو. او په شپه ورځ کښې به یې یو قرآن کریم ختمولو. (۱)

حضرت انس رضی الله عنه فرماني: «بَانَ لِلْعَوَالِمِ وَأَنَّ ثَابِتًا هَذَا مِنْ مَفَاتِحِ الْغُيُوبِ»

د ثابت بنانی رحمته الله علیه وفات په ۱۲۷ هـ کښې اوشو. (۲)، رحمته الله علیه تعالی رحمة واسعة،

⑤ حضرت انس رضی الله عنه فرماني: «هَذَا هُوَ مَالِكُ بْنُ مَالِكٍ رضی الله عنه حَالَاتٍ فِيهِ كِتَابُ الْإِيمَانِ كُنِيَ بِهِ

«بَابُ مِنَ الْإِيمَانِ أَنْ يَحِبَّ لِأَخِيهِ مَا يَحِبُّ لِنَفْسِهِ» لاندې تیر شوی دی. (۴)

تنبيه مونږه اوس لږ وړاندې ونيلى دی. چه دا حديث د بخاری شریف په اکثر و نسخو کښې نشته. حافظ ابن حجر رحمته الله علیه ليکلی دی. چه دا حديث په بغدادی نسخه کښې موجود دی. د کوم

تصحیح چه علامه ابو محمد بن الصغاني لغوی رحمته الله علیه د ابو الوقت د شاگردانو نه اوریدلې ده. او د یو څو نسخو سره یې مقابله کړې وه. علامه صغاني رحمته الله علیه هلته حاشیه کښې ليکلی

دی. «هَذَا الْحَدِيثُ سَاقَطٌ مِنَ النُّسخِ كُلِّهَا إِلَّا فِي النُّسخَةِ الَّتِي قَرَأْتُ عَلَى الْقَهْرَبَرِيِّ صَاحِبِ الْبُخَارِيِّ وَهِيَ

عِنْدَهُ» حافظ رحمته الله علیه فرماني: «بِهِ چه د څومره نسخو نه خبریم. په هغې کښې یوه نسخه کښې هم

نشته. «والله اعلم بالصواب»، (۵)

د حديث شریف تشریح د رومی حديث په ضمن کښې شوې ده. او ترجمه الباب سره ددې مطابقت بالکل واضح دی.

۷- بَابُ مَا يُدْكَرُ فِي الْمُنَاوَلَةِ وَكِتَابِ أَهْلِ الْعِلْمِ بِالْعِلْمِ إِلَى الْبُلْدَانِ

وَقَالَ أَنَسُ بْنُ عُمَارٍ الْمَصَاحِفُ قُبِعَتْ بِهَا إِلَى الْأَقْبَاقِ [۴۷۰:۳] وَرَأَى عَبْدُ اللَّهِ بْنُ عُمَرَ

وَيَحْيَى بْنُ سَعِيدٍ وَمَالِكُ ذَلِكَ جَابِزًا وَاحْتَبَرَهُ بَعْضُ أَهْلِ الْحِجَازِ فِي الْمُنَاوَلَةِ بِحَدِيثِ النَّبِيِّ صَلَّى

اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ حِينَ كَتَبَ لِأَمِيرِ السَّرِيَّةِ كِتَابًا وَقَالَ لَا تَقْرَأُهُ حَتَّى تَبْلُغَ مَكَانَ كَذَا

وَكَذَا فَلَمَّا بَلَغَ ذَلِكَ الْمَكَانَ قَرَأَهُ عَلَى النَّاسِ وَأَخْبَرَهُمْ بِأَمْرِ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ

ما قبل سره مناسبت او د ترجمه الباب مقصد امام بخاری رحمته الله علیه د استاذانو نه د روایت کولو وړاندې دوه طریقې بیان کړې وې.

(۱) سیر اعلام النبلاء (۲۲۴/۱۵) والکاشف (۲۸۱/۱۱) رقم (۶۸۱)۔

(۲) تهذيب الكمال (۳۴۷/۴)۔

(۳) الکاشف (۲۸۱/۱۱) رقم (۶۸۱)۔

(۴) کشف الباری (۴/۲)۔

(۵) فتح الباری (۱۵۳/۱)۔

① یو... قراة الشیخ علی التلمیذ... چه دا ئې د «باب قول المحدث حدثنا...» پاندي اشاره ذکر کړې دي

② دویم... قراة التلمیذ علی الشیخ... چه دا ئې په تیرشوی باب کښې صریحاً ذکر کړې دي. ددې نه پس دوه طریقې نورې هم ذکر کوي:

① یو... مناوله... ② او دویم... مکاتبه...

د مناوله د ابحاثو خلاصه... مناوله... دا ده چه استاذ خپل تصنیف یا خپل مرویات یوکس ته ورکړي او دا اووانی چه دا زما روایات دي بیا ددې نه پس ددې دوه قسمونه دي. ① مقرون بالاجازة ② مجردة عن الاجازة... که مقرون بالاجازة وی نو بالاتفاق ددې نه روایت کول جائز دي. البته په دې کښې معمولی شان اختلاف دې چه د... مناوله مقرونه بالاجازة... درجه د... سماع من الشیخ... برابر ده او که کمه ده؟

د دویم قسم... مجردة عن الاجازة... په باره کښې د یو جماعت نه منقول دي چه په دې صورت کښې روایت کول جائز دي. حالانکه بعضې حضرات په دې صورت کښې د روایت کولو اجازت نه ورکوي بیا یو... مناوله... ده چه ددې تشریح پورته بیان کړې شوه او یو دې عرض المناوله... چه شاگرد د شیخ مرویات واخلي او شیخ ته ئې اوبنائی شیخ غور او فکر اوکړي او دهغې توثیق اوکړي چه او دا زما مرویات دي. دا ته روایت کولې شي.

دغه شان په دې خبره کښې هم اختلاف دې چه د مناوله په طریق سره د حاصل کړې شوو احادیثو ادا کولو دپاره به مطلقاً د څه تقيید نه بغير د اخبار استعمال کولې شي یا دا چه د مناوله تقيید به کيږي. دا ټول مباحث د «باب قول المحدث حدثنا...» لاندې تفصیل سره بیان

شوی دي... «فراجه ان شئت»

د مکاتبه د ابحاثو خلاصه د مکاتبه صورت دا دې چه شیخ خپل روایات یا خپل تصنیف شاگرد ته لیکلي ور اوليگي. (۱)

بیا ددې دوه قسمونه دي: ① مقرونه بالاجازة ② مجردة عن الاجازة. (۲)

مقرونه بالاجازة خو بالاتفاق معتبر ده. او دا په حکم کښې د مناوله مقرونه بالاجازة پشان دي. (۳) البته په... مجردة عن الاجازة... کښې اختلاف دي. لکه چه ایوب سختیانی، منصور بن المعتمر، لیث بن سعد، ابو حامد اسفرائینی، محاملي، صاحب محصول او ابوالمظفر سمعاني رحمهم الله وغيره د دې د معتبر کیدو قائل دي او سیف آمدی رحمهم الله فرماني چه د اجازت نه بغير محض د کتاب په ذریعه روایت معتبر نه دي. د صاحب الحاوی الکبیر علامه ابوالحسن الماوردي رحمهم الله هم دا رائي ده او د ابوالحسن بن القطان په نیز کتابت مجردة د

(۱) مقدمه ابن الصلاح (ص ۱۷۳)۔

(۲) المصدر السابق۔

(۳) مقدمه ابن الصلاح (۱۷۴)۔

منقطع به حکم کنبی دې. (۱) خو حافظ ابن الصلاح او ددوی متبعینو د مجوزینو رانې راجع
گرځولی ده. (۲)

بیا د مکاتبت په ذریعه د حاصل شوو روایاتو اداکولو دپاره په دواړو طریقو گنجائش
شته که مطلقاً وی. او که... حدثنا... او... أخبرنا... وائی او یا د کتابت قید اولگوي حافظ
ابن الصلاح رحمه الله مفید وئیل. راجع گرځولی دی. (۳)

مناوله مقرونه بالاجازت، او مکاتبه دواړه برابر دي او که متفاوت دي؟ د اصول حدیث دعاالمانو
په دې کنبی اختلاف دي. چه مناوله مقرونه بالاجازه، او مکاتبه مقرونه بالاجازه دواړه په
درجه کنبی برابر دي او که نه، یو ته په بل باندې ترجیح حاصل ده؟
خطیب بغدادی رحمه الله فرمائی. چه مناوله ته ترجیح حاصل ده. ځکه چه شیخ تلمیذ نه
بالمشافهه اجازت ورکوي. (۴)

او د امام بخاری رحمه الله رانې دا معلومیږي. چه دواړه برابر دي. ځکه چه دواړه ئې په یو باب
کنبی ذکر کړي دي. (۵)

خو یاد ساتي. چه مناوله ته که مشافهه (رو برو) خصوصیت حاصل وی. نو مکاتبه ته هم دا
امتیاز حاصل دي. چه شیخ مکتوب الیه (شاگرد) ته قصداً خپل روایات ورکوي. (۶) هم دا
خصوصیت اگر چه په مناوله کنبی هم شته. خو چونکه په مناوله کنبی هر څنگه کتاب ورکول
داخل دي. ضروری نه ده. چه د محدث خپل تصنیف وی. خو په مکاتبه کنبی محدث عام
طور باندې خپل روایات لیکلي ورکوي. په دې وجه دي ته دا امتیاز حاصل دي.

قوله: وَقَالَ أَنَسُ بْنُ مَالِكٍ سَمِعْتُ عُمَانَ بْنَ عَفَّانَ الْمَصَاحِفَ فَبَعَثَ بِهَا

إِلَى الْأَقَاقِي: حضرت انس رضي الله عنه فرمائی. چه حضرت عثمان رضي الله عنه مصاحف نقل کړل. او دا
ئې په مختلفو اطرافو کنبی اولیگل.

د حضرت انس رضي الله عنه د مذکوره تعلیق تخریج: د حضرت انس رضي الله عنه مذکوره تعلیق امام بخاری
رحمه الله په کتاب المناقب کنبی اجمالاً او په کتاب فضائل القرآن کنبی اجمالاً او تفصیلاً ذکر
کړي دي. (۷)

د حضرت انس رضي الله عنه د مذکوره روایت خلاصه ددې روایت خلاصه دا ده. چه حضرت حذیفه بن

(۱) فتح المغیث للعراقی (۲۲۳) وفتح المغیث للسخاوی (۵۱۳-۸)۔

(۲) مقدمة ابن الصلاح (۱۷۴) وفتح المغیث للعراقی (۲۲۴)۔

(۳) المصدر السابق۔

(۴) فتح المغیث للسخاوی (۲۱۳)۔

(۵) فتح الباری (۱۵۴۱)۔

(۶) فتح المغیث للسخاوی (۲۱۳)۔

(۷) صعيح بخاری (۴۹۷/۱) کتاب المناقب، باب نزل القرآن بلسان قریش، رقم (۳۵۰۶) و(۷۴۵۱۲) کتاب
فضائل القرآن، باب نزل القرآن بلسان قریش والعرب، رقم (۴۹۸۴) و(۴۹۸۷)۔

السمان رضی اللہ عنہ (چه دوی د آرمنیه او آذربائیجان په علاقه کښې جهاد کښې شریک وو) دا اوکتل چه خلق د قرآن کریم په قرات کښې اختلاف کوی او ددې نه د سختې فتنې خطر ده. نو هغه حضرت عثمان رضی اللہ عنہ ته حاضر شو او خپله خطر ده ددې په وړاندې ښکاره کړله. حضرت عثمان رضی اللہ عنہ د معاملې په اهمیت باندې پوه شو او حضرت حفصه رضی اللہ عنہا ته د پیغام اولیکلو چه تاسو سره کومې صحیفې دي. هغه راولیکه چه مونږې نې نقل کړو ستاسو نسخه به مونږې واپس در اولیکو.

ددې نه پس نې حضرت زید بن ثابت، حضرت عبدالله بن الزبیر، حضرت سعید بن العاص، او حضرت عبدالرحمن بن الحارث بن هشام رضی اللہ عنہم ته د مصاحفو د نسخ (لیکلی حکم ورکړو. چه کوم ځانې کښې د باقی دریو وارو حضراتو او په حضرت زید بن ثابت رضی اللہ عنہ کښې اختلاف شی. هلته به د قریشو خبرې ته ترجیح وی. ځکه چه قرآن کریم د قریشو په ژبه باندې نازل شوې دې. د مصاحفو د نقل کولو کار چه مکمل شونو ددې نه پس نې حضرت حفصه رضی اللہ عنہا ته ددوی نسخه واپس اولیکله. () او کومې نسخې چه نقل کړې شوې وې. هغه نسخې نې د حکومت اطرافو ته اولیکلې.

حضرت عثمان رضی اللہ عنہ ټولې څومره نسخې تیار کړې وې؟ او کوم کوم ځانې ته نې لیکلې وې؟ حضرت عثمان رضی اللہ عنہ ټولې څومره نسخې تیار کړې وې؟ مشهوره دا ده چه پنځه نسخې وې. () ابن ابی داؤد د حمزة الزیات نه نقل کړې دي. چه دا ټولې څلور نسخې وې. () کوفې، بصرې او شام طرف ته یوه یوه نسخه اولیکلې شوه. او یوه نسخه حضرت عثمان رضی اللہ عنہ خپل ځان سره مدینه منوره کښې کیخودله. () ابن ابوداؤد د ابوحاکم سجستاني نه نقل کړې دي. چه ټولې اووه نسخې تیار کړې شوې وې. یوه مکه مکرمې ته اولیکلې شوه. یوه شام ته. یوه یمن ته. یوه بحرین ته، یوه بصرې ته، او یوه کوفې ته اولیکلې شوه او یوه نسخه دوی د ځان سره په مدینه منوره کښې اوساتله. ()

ددې واقعي نه دلته امام بخاری رحمۃ اللہ علیہ دمکاتبت په صحت باندې استدلال کړې دې چه حضرت عثمان رضی اللہ عنہ قرآن کریم اولیکلو. او د حکومت اطرافو ته نې اولیکلو او خلقو په دې باندې اعتماد اوکړو. ()

یو اشکال او دهغې جواب خو دلته اشکال کیږي. چه قرآن کریم خو د الله تعالی کلام دې. او ددې د ثبوت دپاره تواتر او قطعیت پکار دې. او دلته نې حضرت عثمان رضی اللہ عنہ د خپلو

() صحیح بخاری (۷۴۵/۲) کتاب فضائل القرآن. باب نزل القرآن بلغه قریش والعرب. رقم (۴۹۸۷)۔

() الإتيان في علوم القرآن (۶۰۱۱) النوع الثامن عشر في جمعه و ترتيبه. وفتح الباری (۲۰۱۹) کتاب فضائل

القرآن. باب جمع القرآن)۔

() کتاب المصاحف لابن أبي داؤد (۲۴۱۱۱) ما كتب عثمان رضی اللہ عنہ من المصاحف رقم (۱۱۵)۔

() البرهان في علوم القرآن للزركشي (۲۴۰۱۱) نقلاً من المقتنع للداني)۔

() کتاب المصاحف (۲۴۲۱۱) رقم (۱۱۶)

() فتح الباری (۱۵۴۱۱)۔

قاصدانو او سفیرانو په ذریعه لیگی. نو د قرآن کریم په ثبوت کښې تواتر پاتې نشو؟
جواب ددې جواب دا دې. چه د قرآن کریم، قرآنیت خو متواتر وو. البته صورت د کتابت غیر
واحد سره ثابتېږي. (۱) خو روستو د صحابه کراهوره (۲) په دې باندې اتفاق اوشو. او دا مسئله
هم مجمع علیه شوه. په دې وجه قراء حضرات لیکي. چه د مصحف عثمانی د رسم (لیکلی)
خلاف د لیکلو گنجائش نشته. (۳)

دلته دا هم ممکن ده. چه ددې واقعي نه مناوله باندې هم استدلال او کړې شي. ځکه چه
حضرت عثمان (رضی الله عنه) په اطراف عالم کښې، دکومو خلقو په ذریعه مصحفونه لیکلي
وو. بهر حال د هغوی په لاس کښې نه ورکړی وو. نو مناوله هم اوموندلې شوه. او په لاس
کښې ددې دپاره ورکړی وو. چه لارشی. چه دوی بیان کړی. چه حضرت عثمان (رضی الله عنه) د قرآن پاک
نسخه را لیکلي ده.

قوله: وَرَأَى عَبْدُ اللَّهِ بْنُ عُمَرَ وَيَحْيَى بْنُ سَعِيدٍ وَمَالِكُ بْنُ أَنَسٍ ذَلِكَ جَائِزًا:

عبدالله بن عمر، يحي بن سعيد، او مالک درې واړه حضرات مکاتبه او مناوله ته جائز وائي.
عبدالله بن عمر نه څوک مواد دې؟ علامه کرمانی (رحمته الله علیه) فرمائي. چه دلته عبدالله بن عمر بن
حفص بن عاصم بن عمر بن الخطاب عمری مدنی مراد دې. لکه چه دوي فرمائي. چه عبدالله
بن عمر فرمائي. «کنْتُ أرى الزهري يأتيه الرجل بالكتاب لم يقرأه عليه ولم يقرأ عليه فيقول: أرويه عنك؟
فيقول نعم، وقال: ما أخذنا نحن ولا مالك عن الزهري إلا عرضاً» (۴)
بعينه هم دا خبره علامه عینی (رحمته الله علیه) هم لیکلي ده. (۵)

حافظ ابن حجر (رحمته الله علیه) فرمائي. چه ما هم عبدالله بن عمر عمری گنړلو. او هم ددې مطابق مې په
تعلیق التعليق کښې روایت تخریج کړې دې. (۶) خو بیا دا قرینه راغله. چه دلته نه دوی د

(۱) المصدر السابق.

(۲) قال أشهب: سئل مالك، هل يكتب المصحف على ما أحدثه الناس من الهجاء؟ فقال: لا، إلا على الكبة الأولى. رواه الداني في المتعق، ثم قال: ولا مخالف له من علماء الأمة وقال في موضع آخر: سئل مالك عن الحروف في القرآن مثل الواو، والألف، أترى أن يغير من المصحف إذا وجد فيه كذا لك؟ قال: لا، قال ابو عمرو: يعني الواو والألف المزيديتين في الرسم المعدومتين في اللفظ نحو.. أولوا.. وقال الإمام أحمد: يحرم مخالفة خط مصحف عثمانی في واو، او ياء، او الف، أو غير ذلك، وقال البيهقي في شعب الإيمان، من يكتب مصحفاً فينبغي أن يحافظ على الهجاء الذي كتبوا به تلك المصاحف ولا يخالفهم فيه ولا يغير ما كتبوه شيئاً، فإنهم كانوا أكثر علماء وأصدق قلباً ولساناً، وأعظم أمانة، فلا ينبغي أن نظن بأنفسنا استدراكاً عليهم.. ألتقان (١٦٦٢، ١٦٧) النوع السادس والسبعون في مرسوم الخط و آداب كتابته، وانظر البرهان في علوم القرآن (٣٧٩١١، ٣٨٠) _

(۳) شرح الكرمانی (٢٠١٢، ٢١) _

(۴) عمدة القاری (٢٥١٢) _

(۵) حافظ ابن حجر (رحمته الله علیه) په فتح الباری (١٥٤١١)، کښې دا ذکر کړی دی. چه [بقیه حاشیه په بل مخ...

یحیی بن سعید نه وړاندې ذکر کړی دې ددې تقدیم نه معلومه شوه چه دلته د عمری نه علاوه بل څوک مراد دې ځکه چه یحیی بن سعید، د عمری نه د عمر او مرتبې هر لحاظ سره اوچت دې. (۱)

حافظ رحمته الله علیه فرماني چه ما تتبع (او لتون) او کړو خو د حضرت عبدالله بن عمر بن الخطاب نه صراحت سره هيڅ روايت ملاو نشو البته ابن منده رحمته الله علیه دامام بخاری رحمته الله علیه په واسطې سره د ابو عبدالرحمن حبلې رحمته الله علیه نه نقل کړی دی «انه ان عبدالله بکتاب فيه أحاديث، قال: اظهر هذا الكتاب فإهرفت منه أثره، ومالم تعرفه أمحه.....» (۲)

حافظ رحمته الله علیه فرماني چه دلته، عبدالله، مطلق دې چه په دې کښې دا احتمال هم شته چه عبدالله بن عمر بن الخطاب رحمته الله علیه وی ځکه چه ابو عبدالرحمن حبلې د عبدالله بن عمر بن الخطاب رحمته الله علیه نه هم روايت کوی. دا امکان هم شته چه حضرت عبدالله بن عمرو بن العاص رحمته الله علیه وی ځکه چه حبلې د حضرت عبدالله بن عمرو رحمته الله علیه نه روايت کولو کښې مشهور دې (۳) خو علامه عینی رحمته الله علیه په یو څو وجو سره د حافظ رحمته الله علیه رد کړې دې ① پومبی وجه دوی دا بیان کړې ده چه د عبدالله بن عمر د تقدیم نه دلته دا چرته لازمیږي چه دا عبدالله بن عمر عمری نه وی ددې لزوم دپاره دلیل پکار دې. (۴)

خو حافظ رحمته الله علیه په انتقاض الاعتراض، کښې ددې دا جواب ورکړې دې چه انتفاء د لزوم نه دا ضروری نه ده چه د قرینې کیدو باوجود لزوم ثابت نه وی او دلته قرینه موجود ده ځکه چه تقدیم په اهتمام د شان باندې دلالت کوی او ښکاره ده چه اهتمام به د اسن (مشر) او اوثق وی. (۵) نو ښکاره دا ده چه دلته کوم عبدالله بن عمر، مذکور دې ددې نه به عبدالله بن عمر بن الخطاب مراد وی.

علامه عینی رحمته الله علیه دویم اعتراض دا کړې دې چه د حافظ ابن حجر رحمته الله علیه دا وینا هم صحیح نه ده چه د حبلې د قول «انه ان عبدالله» نه مراد عبدالله بن عمر، یا عبدالله بن عمرو، وی ځکه چه کله په صاحبو رحمته الله علیه کښې د عبدالله، اطلاق کیږي نو ددې نه حضرت عبدالله

...د تیرمخ بقیه حاشیه]] (وکننت أظنه العمرى المدني، وخرجت الأثر بذالك فى تعليق التعليق، وكذا جزم به الكرمانى، ثم ظهر لى من قرينة تقديمه فى الذكر على يحيى بن سعيد أنه غير العمرى، لأن يحيى أكبر منه سناً وقدرًا، خو په تعليق التعليق کښې په شروع کښې دوی دا راني ثابت کړې ده چه دا عبدالله بن عمرو بن العاص دې. اگرچه د عبدالله بن عمر بن الخطاب احتمال هم شته حالانکه د عبدالله بن عمر عمری نه ښي روستو اثر نقل کړې دې او گوري تعليق التعليق (۷۱۱، ۷۱۲، ۷۱۳).

فتح الباری (۱۵۴۱)۔

فتح الباری (۱۵۴۱)۔

المصدر السابق۔

عمدة القاری (۲۵۱۲)۔

ارشاد الساری (۱۶۳۱)۔

بن مسعود رضی اللہ عنہ مراد وی. او د صحابه کرام رضی اللہ عنہم نه پس وی. نو حضرت عبدالله بن المبارک رضی اللہ عنہ مراد وی. (۱)

حافظ ابن حجر رحمته اللہ فرمائی. چه علامه عینی رحمته اللہ د... عبدالله... د اطلاق په سلسله کښې حصر سره کومه دعوه کړې ده. هغه ټیک نه ده. ځکه چه خطیب بغدادی رحمته اللہ لیکلی دی. که مصری حضرات عبدالله مطلق او وائی. نو ددې نه حضرت عبدالله بن عمرو بن العاص رضی اللہ عنہ مراد وی. که اهل عراق ددې اطلاق او کړی. نو ددې نه مراد... حضرت عبدالله بن مسعود رضی اللہ عنہ وی. (۲)

دلته چونکه جلی مصری دې. (۳) په دې وجه دا عین امکان شته. چه د... عبدالله... نه حضرت عبدالله بن عمرو بن العاص رضی اللہ عنہ مراد وی.

د علامه عینی رحمته اللہ اعتراض په دې اعتبار سره هم کمزوری دې. چه ابو عبدالله جلی چه: کوم... عبدالله... اطلاق کړي دې. ددې نه، نه حضرت عبدالله بن مسعود رضی اللہ عنہ مراد کیدي شي. او نه عبدالله بن المبارک رضی اللہ عنہ، ځکه چه په دوی کښې یو ته هم ددوی نه سماع حاصل نه ده. (۴) خاص طور باندې عبدالله بن المبارک خو ددوی نه ډیر زیات متاخر هم دې. ځکه چه: عبدالله بن المبارک ولادت په ۱۱۸ هـ کښې شوې دې. او وفات ئې په ۱۸۱ هـ کښې شوې دې. (۵) او د عبدالرحمن جلی وفات په ۱۰۰ هـ کښې شوې وو. (۶)

دریم اعتراض علامه عینی رحمته اللہ دا کړې دې. چه د صحیح بخاری خومره نسخې دی. په ټولو کښې حضرت عبدالله بن عمر (بضم العین و بدون الواو فی آخره) دې. په یوه نسخه کښې ه... عمر... (بفتح العین و بالواو فی آخره) نه دې. (۷)

علامه عینی رحمته اللہ فرمائی. چه غالب گمان هم دا دې. چه دلته د عبدالله نه مراد... عبدالله بن

(۱) عمدة القاری (۲۵۱۲)۔

(۲) ارشاد الساری (۱۶۳۱)، قال ابن الصلاح فی علوم الحديث (ص ۳۶۲، ۳۶۳) قال سلمة: إذا قيل بـ... عبدالله... فهو ابن الزبير، و إذا قيل بالمدينة... عبدالله... فهو ابن عمر، و إذا قيل بالكوفة... عبدالله... فهو ابن مسعود، و إذا قيل بالبصرة... عبدالله... فهو ابن عباس، و إذا قيل بخراسان... عبدالله... فهو ابن المبارک، و قال الحافظ ابو يعلى الخليلی القزوينی: إذا قال المصري: ...عن عبدالله... ولا ينسبه، فهو ابن عمرو يعني ابن العاص، و إذا قال المكي: ...عن عبدالله... ولا ينسبه فهو ابن عباس...

و قال العراقي فی فتح المغیث له (ص ۴۳): قلت (أی العراقي) لكن قال النضر بن شميل: إذا قال الشامي... عبدالله... فهو ابن عمرو بن العاص، قال: و إذا قال المدني: ...عبدالله... فهو ابن عمر، قال الخطيب: وهذا القول صحيح، قال: و كذلك يفعل بعض المصريين فی عبدالله بن عمرو بن العاص...۔

(۳) تهذيب الكمال (۳۱۶۱۶)۔

(۴) د ابو عبدالرحمن جلی شاگردانو دپاره او شیوخو دپاره او گوري: تهذيب الكمال (۳۱۶۱۶، ۳۱۷)۔

(۵) الكاشف للذهبي (۵۹۱۱) رقم (۲۹۴۱)۔

(۶) الكاشف (۲۰۶۱) رقم (۳۰۶۱)۔

(۷) عمدة القاری (۲۵۱۲)۔

عمر العمری .. دی. لکه څنگه چه علامه کرمانی رحمۃ اللہ علیہ جزماً بیان کړی دی. ددې سره سره دا قوی احتمال هم موجود دی. چه دلته مراد .. عبدالله بن عمر بن الخطاب .. وی. (۱)

حقیقت دا دی چه دلته عبدالله بن عمر عمری. عبدالله بن عمر بن الخطاب. اوعبدالله بن عمرو بن العاص درې واړه حضرات مراد کیدې شی بلکه ددوی نه علاوه د عبيدالله بن عمر بن حفص بن عاصم بن عمر بن الخطاب نه هم دا څیز منقول دی نو ددوی مراد کیدل هم لرې نه دی.

عبدالله بن عمر عمری ځکه مراد کیدې شی چه ابن منده پخپل سند سره ذکر کړی دی. «..... سمعت أبا صالح، سمعت الليث، يقول: أتان أبو عثمان عبد الحكم بن أمين بهذا الكتاب من عبد الله بن

مير العبري، مغموماً بغائبته، قال أبو صالح: ولم يسم الليث من العبري شيئاً، وإنما روايته منه كتابه» (۲)

عبدالله بن عمر بن الخطاب ځکه مراد کیدې شی چه ابن منده پخپل سند سره د ابو عبد الرحمن حبلی نه نقل کړی دی. «أنه أن مهاد الله بكتاب فيه أحاديث، فقال: أصلحك الله، أهدني هذا

الكتاب فما عرفت منه وتركت، وما لم تعرفه محوته، فنظرفيه، قال: فعرضت عليه حتى فرغت منه.....» (۳)

چونکه ابو عبد الرحمن حبلی د حضرت عبدالله بن عمر رضي الله عنه نه روایت کوی په دې وجه کیدې شی. چه دلته هم دوی د هغه شیخ وی. (۴)

حضرت عبدالله بن عمرو بن العاص رضي الله عنه ځکه مراد کیدې شی چه په مذکوره روایت کښې

، عبدالله،، مطلق راغلې دي. او ابو عبد الرحمن حبلی مصري دی. مصري چه کله مطلق

، عبدالله،، وائی. نو حضرت عبدالله بن عمرو بن العاص رضي الله عنه مراد اخلي. (۵) په دې صورت

کښې به ونیلې شی. چه د بخاری په نسخو کښې، ، واو،، غلطی سره ساقط شوې دي.

عبيدالله بن عمر بن حفص بن عاصم ځکه مراد کیدې شی. چه رامهرمزی رحمۃ اللہ علیہ په .. المحدث

الفاصل،، کښې خپل سند سره روایت نقل کړې دي. «عن عبيد الله بن عمر قال: أشهد على ابن

شهاب، لقد كان يؤتى بالكتب من كتبه، فيقال له، يا أبا بكر، هذا كتبك؟ فيقول نعم، فيجترئ بذلك ويحمل

منه ما لم يرض عليه» (۶)

دغه شان ابن عبد البر رحمۃ اللہ علیہ هم د عبيدالله بن عمر نه نقل کړی دی «كنت أرى الزمري يأتيه الرجل

(۱) عمدة القاري (۲۵/۲۶) _

(۲) تغليق التعليق (۷۳/۲) _

(۳) تغليق التعليق (۷۲/۲) _

(۴) المصدر السابق _

(۵) تغليق التعليق (۷۲/۲) _

(۶) المحدث الفاصل (ص ۴۳۵) رقم (۴۹۹) باب القول في الإجازة و المناولة _

هالکتاب لم یقرأ علیه ولم یقرأ علیه، فیقال له، أرویک عنک؟ قال نعم»^(١)
ابن منده او ابو زرعه دمشقی رحمهما الله هم د عبیدالله بن عمر نه نقل کړی
دی. «آیت ابن شهاب پکتاب، فقيل له، هذا حديثك حدث به عنك؟ قال نعم»^(٢)

غالب گمان دادې چه علامه کرمانی او ددوی په اتباع کښې د علامه عینی رحمهما الله نه
تسامح شوې ده چه دوی عبیدالله بن عمر عمری طرف ته منسوب روایت، عبدالله بن عمر
عمری طرف ته منسوب کړې او نقل کړې دي.

حالانکه مذکور روایت چا هم عبدالله بن عمر عمری طرف ته منسوب کړې نه دي بلکه
ددوی نه خو ابن منده هغه روایت نقل کړې دي کوم چه مونږ وړاندې ذکر کړې دي چه لیث
بن سعد رضی الله عنه ته د عبدالله بن عمر عمری روایات مکتوب شکل کښې رارسیدلی وو. والله اعلم
د یحیی بن سعید د اثر تخریج د یحیی بن سعید انصاری رضی الله عنه د اثر تخریج امام حاکم رضی الله عنه په
.. معرفه علوم الحديث، کښې کړې دي. اسماعیل بن ابی اویس فرمائی. «سمعت عالى مالك

بن انس يقول: قال لي يحيى بن سعيد الأنصاري لما أراد الخروج إلى العراق، التفت لي مائة حديث من حديث ابن
شهاب، حتى أرويهما عنك عنه، قال مالك، فكتبتها ثم بعثت بها إليه، فقيل لمالك، أسعها منك؟ قال: هو
أقته من ذلك»^(٣)

د امام مالک رضی الله عنه د اثر تخریج د امام مالک رضی الله عنه د اثر تخریج رامهرمزی رحمته الله کړې دي
اسماعیل بن اویس فرمائی. «سألت مالكا عن أصح السماء، فقال، قرأته على العالم، أو قال،
الحديث، ثم قرأته المحدث عليكَ، ثم أنيدهم إليك كتابه، فيقول، أرو هذا عني....»^(٤)

**قوله: وَأَحْتَجَّ بَعْضُ أَهْلِ الْحِجَازِ فِي الْمُنَاوَلَةِ بِحَدِيثِ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ
وَسَلَّمَ حَيْثُ كَتَبَ لِأَمِيرِ السَّرِّيَةِ كِتَابًا وَقَالَ لَا تَقْرَأَهُ حَتَّى تَبْلُغَ مَكَانَ كَذَا وَكَذَا فَلَمَّا
بَلَغَ ذَلِكَ الْمَكَانَ قَرَأَهُ عَلَى النَّاسِ وَأَخْبَرَهُمْ بِأَمْرِ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ:**
بعضی اهل حجاز په صحت د مناوله باندې د نبی کریم صلی الله علیه و سلم ددې حدیث نه استدلال کړې
دي په کوم کښې چه نبی کریم صلی الله علیه و سلم د سریه امیر ته یو خط لیکلي ورکړې وو او فرمانیلي نې

(١) جامع بیان العلم وفضله (٢١٨/٢) باب فی العرض علی العالم...و (١١٥٥/٢) بتحقیق أبی الأشبال
الزهیری. وفيه عبدالله بن عمر، بدل..عبیدالله بن عمر.. قال محققه. کذا فی الأصل. وفي بعض النسخ
..عبیدالله.. وهو تحريف. قلت: الظاهر أن الصواب هو ..عبیدالله.. لا ..عبدالله.. كما فی المحدث الفاضل
(ص ٤٣٥) رقم (٤٩٩) وكما هو كذلك فی بعض نسخ جامع بیان العلم وفضله. والله اعلم..)

(٢) تغلیق التعليق (٧٣/٢) -

(٣) معرفه علوم الحديث (ص ٢٥٩). المحدث الفاضل (ص ٤٣٨) رقم (٥٠٧) وتغلیق التعليق (٧٣/٢، ٧٤) -

(٤) المحدث الفاضل (ص ٤٣٨) رقم (٥٠٦) -

وو چه ترکومه پورې داسې داسې خانې ته اونه رسيږي. دا مه وايه کله چه هغه دغه خانې ته اورسيږي نو هغوی دا خلقو ته واورولو او د نبی کریم ﷺ د حکم نه نې هغوی خبر کړل. د بعضي اهل حجاز نه څوک مراد دی؟ د بعضي اهل حجاز نه مراد د امام بخاري رحمه الله شيخ امام حميدی (ابوبکر عبدالله بن الزبير بن عيسى القرشي الاسدي الحميدي المكي) دې دوی پخپل کتاب النوادر کښي د مناوله په حجيت او صحت باندې دا دليل پيش کړې دې چه نبی کریم ﷺ يو خط اوليکلو او يوې سريه ته نې حواله کړې وو او دا نې فرمايلى وو چه وړاندې لار شى نو دا خط واوروي. (امام ابوالقاسم رحمه الله ددې استدلال ذکر کولو نه پس فرمانى «وهو قه صحيح»^(۱))

د مذکوره سريه د واقعي تخريج ددې سريه اصل قصه محمد بن اسحاق رحمه الله پخپل سيرت کښي د... يزيد بن رومان عن عروة بن الزبير... طريق سره نقل کړې ده.^(۲) او ابواليمان الحکم بن نافع هم پخپله نسخه کښي (کومه چه د شعيب بن ابی حمزه نه روايت کوي) د... عروه بن الزبير... نه مرسلأ نقل کړې ده.^(۳)

هم دا حديث امام طبرانی رحمه الله د حضرت جندب بن عبدالله بجلی رحمه الله نه حسن سند سره مرفوعاً ذکر کړې دې.^(۴) هم دا ضياء الدين مقدسی رحمه الله په... المختاره... کښي نقل کړې دې.^(۵) دغه شان دا واقعه ابن جرير طبري رحمه الله پخپل تفسير کښي د حضرت ابن عباس رحمه الله په واسطې سره نقل کړې ده.^(۶)

حافظ ابن کثير رحمه الله د حضرت ابن عباس رحمه الله نه علاوه د حضرت عبدالله بن مسعود رحمه الله نه هم نقل کړې ده.^(۷)

د واقعي خلاصه: د واقعي خلاصه دا ده چه په رجب ۲هـ کښي نبی کریم ﷺ حضرت ابو عبیده بن الجراح رحمه الله د يوې سريه امير جوړ کړو. هغه د نبی کریم ﷺ په جدایي باندې په ژړا شو. نبی کریم ﷺ ددوی په خانې حضرت عبدالله بن جحش رحمه الله امير جوړ کړو. د دوی په مشرۍ کښي نې د اووه يا دولسو کسانو يو جماعت ورکړو. نبی کریم ﷺ هغوی ته خط اوليکلو او وې فرمايلى. کله چه تاسو فلائى خانې ته اورسيږي يا نې افرمائيل. کله چه تاسو د دوو ورځو فاصله باندې اورسيږي نو دا خط کلاو کړئ او ددې مطابق عمل اوکړئ.

(۱) عمدة القاری (۲۶۱۲) وفتح الباری (۱۵۵۱۱)۔

(۲) الروض الأنف (۲۶۱۲) سريه عبدالله بن جحش۔

(۳) فتح الباری (۱۵۵۱۱) وتعليق التعليق (۷۵۱۲)۔ سيرت ابن هشام (۵۹۱۲)۔

(۴) فتح الباری (۱۵۵۱۱) وتعليق التعليق (۷۶۱۲)۔

(۵) مجمع الزوائد (۱۹۸۶) باب سريه عبدالله بن جحش وقال الهيثمي: رواه الطبرانی و رجاله ثقات. وفتح

الباری (۱۵۵۱۱)۔

(۶) تعليق التعليق (۷۶۱۲)۔

(۷) تفسير الطبري (۲۰۴۱۲) وفتح الباری (۱۵۵۱۱) وتعليق التعليق (۷۷۱۲)۔

(۸) تفسير ابن كثير (۲۵۲۱۱، ۲۵۳)۔

حضرت عبدالله بن جحش رضی الله عنه دا خپل مختصر جماعت واخستلو او روان شو. چه مطلوبه ځانې ته اورسیدو نو خط ېې کلاو کړو په هغې کښې لیکلی شوی وو: «إذا هرت لی کتابی هذا فامض حق تنزل دغلة بین مکة والطائف، فتصد بها قریشاً وتعلم لنا من أہبارهم» په دې خط کښې دا هدایت هم وو چه خپل ملگری خان سره په بوتلو باندې مه مجبوره وه بلکه اختیار ورکړه چه د چا زړه غواړی ستا ملگریا دې اوکړی او چه دچا زړه غواړی را واپس دې شی حضرت عبدالله بن جحش رضی الله عنه د خط د هدایاتو نه دوی خبر کړل او ددې نه پس ېې «لانا لله ولانا الیه راجعون» اوونیل او وې ونیل «سمعا وطاعة» خپل ملگری ېې دخط د مضمون نه خبر کړل او ټولو ته ېې د هدایت مطابق اختیار هم ورکړو. د ابن اسحاق د روایت مطابق ټول په ټوله د زړه په خوشحالی: په وړاندې تللو باندې راضی شو او د طبرانی وغیره د روایت مطابق دوه سړی روستو پاتې شو په ښکاره دا دوه سړی هم د مهم (او مقصد) نه قصدا روستو نه وو پاتې شوی بلکه ددوی اوښ ورک شوې وو. د هغې د تلاش په وجه روستو پاتې شوی وو. دا حضرات چه کله .. نخله .. مقام ته اورسیدل نو د عمرو بن الحضرمی قریشی تجارتی قافله روانه وه حضرت واقد بن عبدالله رضی الله عنه غسې اوویشتلو چه په دې سره عمرو بن الحضرمی مړ شو. د تجارت مال د مسلمانانو په لاس راغی. کله چه دا واقعه راپېښه شوه د رجب رومی شپه وه. حالاتکه حضرات صحابه کرام رضی الله عنهم د جمادی الاولی آخری تاریخ گڼلو. چونکه رجب د اشهر حرم ځنې ده چه په دې کښې به د عربو خلقو قتال نه کولو په دې وجه دې قتل باندې مشرکانو دا وینا شروع کړله چه مسلمانانو د اشهر حرم د حرمت هم لحاظ اونه ساتلو په دې باندې د قرآن کریم آیت نازل شو: «يَسْأَلُونَكَ عَنِ الشَّهْرِ الْحَرَامِ قِتَالٍ فِيهِ قُلْ قِتَالٌ فِيهِ كَبِيرٌ وَصَدَّ عَنْ سَبِيلِ اللَّهِ وَكَفَرٌ بِهِ وَالْمَسْجِدَ الْحَرَامَ وَأَخْرَجَ أَهْلَهُ مِنْهُ أَكْبَرُ عِنْدَ اللَّهِ وَالْفِتْنَةُ أَكْبَرُ مِنَ الْقَتْلِ» (۱) ... (۲)

بعضو حضراتو دا اوونیل چه په دې خلقو که گناه نه وی بیا به هم ثواب او اجر نه ملایوړی په دې باندې دا آیت نازل شو: «إِنَّ الَّذِينَ آمَنُوا وَالَّذِينَ هَاجَرُوا وَجَاهِدُوا فِي سَبِيلِ اللَّهِ أُولَٰئِكَ يَرْجُونَ رَحْمَةَ اللَّهِ وَاللَّهُ غَفُورٌ رَحِيمٌ» (۳) (۲)

ددې قصې نه چه څنگه .. مناوله .. ثابت شوه. ځکه چه نبی کریم صلی الله علیه وسلم د سريه امير ته خپل تحرير (خط) ورکړې وو. ددې نه .. مکانبت .. هم ثابت شو. دا ځکه چه نبی کریم صلی الله علیه وسلم خط لیکلې وو او د لشکر امير ته ېې حواله کړې وو او دا ېې فرمائیلې وو چه کله دوه منزله سفر اوکړی نو ددې مضمون واوروی نو معلومه شوه چه په کتاب باندې اعتماد او اطمینان کیدې شی او د کتاب په ذریعه روایت کیدې شی ځکه چه حضرت عبدالله بن جحش رضی الله عنه دا کتاب لوستلې وو او خپلو ملگرو ته ېې دا مضمون اورولې وو.

حديث باب

«(حَدَّثَنَا إِسْمَاعِيلُ بْنُ عَبْدِ اللَّهِ قَالَ حَدَّثَنِي إِبْرَاهِيمُ بْنُ سَعْدٍ عَنْ صَالِحٍ عَنْ ابْنِ شِهَابٍ عَنْ عُبَيْدِ اللَّهِ بْنِ عَبْدِ اللَّهِ بْنِ عُتْبَةَ بْنِ مَسْعُودٍ أَنَّ عَبْدَ اللَّهِ بْنَ عَبَّاسٍ (١) أَخْبَرَهُ أَنَّ رَسُولَ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ بَعَثَ بَكْتَابَهُ وَرَجُلًا وَأَمْرَةً أَنْ يَذْفَعَهُ إِلَى عَظِيمِ الْبَحْرَيْنِ فَذَفَعَهُ عَظِيمُ الْبَحْرَيْنِ إِلَى كِسْرَى فَلَمَّا قَرَأَهُ مَرْقَاهُ فَحَبِطَ أَنَّ ابْنَ الْمُسَيَّبِ قَالَ قَدْ عَا عَلَيْنَا رَسُولَ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ أَنْ يَمْرُقُوا كُلَّ مُمَرَّقٍ))» [٣١٢٦٨٣٦٤٤٨]

رجال الحديث

- ① اسماعيل بن عبد الله: دا اسماعيل بن ابی اويس رضي الله عنه دي. د عبدالله كنيت ابو اويس دي. ددوی حالات د كتاب الايمان د «باب تفاضل اهل الايمان في الأعمال» لاندې تير شوی دی. (٢)
- ② ابراهيم بن سعد: دا ابواسحاق ابراهيم بن سعد بن ابراهيم بن عبد الرحمن بن عوف زهري مدني رضي الله عنه دي. ددوی حالات هم د «كتاب الايمان»، «باب تفاضل اهل الايمان في الأعمال» لاندې تير شوی دی. (٣)
- ③ صالح: دا ابو الحارث صالح بن كيسان مدني رضي الله عنه دي. ددوی حالات هم په مذکوره کتاب او باب کښې تير شوی دی. (٤)
- ④ ابن شهاب: دا امام محمد بن مسلم بن عبيد الله بن شهاب زهري مدني رضي الله عنه دي. ددوی مختصر حالات د «بدء الوحي»، د دريم حديث لاندې تير شوی دی. (٥)
- ⑤ عبيد الله بن عبد الله بن عتبة بن مسعود: دا د مدينې د مشهورو اووه فقهاؤ څخې دي. ددې مختصر حالات هم د «بدء الوحي»، پنځم حديث لاندې تير شوی دی. (٦)

(١) قوله: «أن ابن عباس أخبر»، الحديث أخرجه البخاري أيضاً في صحيحه (٤١١١) في كتاب الجهاد والسير، باب دعوة اليهودي والنصراني و على ما يقاتلون عليه، وما كتب النبي ﷺ إلى كسرى و قيصر، والدعوة قبل القتال، رقم (٢٩٣٩) و (٦٣٧١٢) في كتاب المغازي، باب كتاب النبي ﷺ إلى كسرى و قيصر، رقم (٤٤٢٤) و (١٠٧٨١٢، ٤٠٧٩) في كتاب أخبار الأحاد، باب ما كان يبعث النبي ﷺ من الأمراء والرسل واحداً بعد واحد، رقم (٧٢٤٤)، واحمد في مسنده (٢٤٣١١، ٣٠٥)۔

١، كشف الباري (١١٣١٢)۔

٢، كشف الباري (١٢٠١٢)۔

٣، كشف الباري (١٢١١٢)۔

٤، كشف الباري (٣٢٤١١)۔

٥، كشف الباري (٤٤٦١١)۔

① عبدالله بن عباس رضی الله عنهما: د حضرت عبدالله بن عباس رضی الله عنہما حالات د
 .. بدء الوحی .. خلوم حدیث لاندې او د کتاب الایمان «باب کفران العشر وکفر دون کفر»
 لاندې تیر شوی دی (۱)

قوله أَنَّ رَسُولَ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ بَعَثَ بِكِتَابِهِ رَجُلًا: رسول الله ﷺ یو
 سړی ته خپل خط ورکړ او وې لیکلو.

نبی کریم ﷺ چه کله د صلح حدیبیه نه فارغ شو نو نبی کریم ﷺ ته د کافرانو نه یو قسم
 اطمینان حاصل شو. دغه وخت نبی کریم ﷺ د مکاتبت کار په اعلی پیمانې باندې د کړنو
 اراده او کړله. او ددې دائره کې خورول او غوښتل په دې وجه د حجاز په اطرافو کې چې کوه
 لونی لونی بادشاهي وې. هغوی ته یې د خطونو لیکلو اراده او کړله.

«رجل»، نه شوک موږ دې؟ په حدیث باب کېنې د «رجل» نه مراد حضرت عبدالله بن
 حذافه سهمی رضی الله عنہ دې. (۲)

حضرت عبدالله بن حذافه سهمی رضی الله عنہ دا د سابقینو اولینو څنې وو. په بدر کېنې هم شریک
 شوي وو. اگرچه موسی بن عقبه او ابن اسحاق او نورو اصحاب د مغازی ددوی نوم نه دې
 ذکر کړي. (۳)

ددوی عجیبه واقعه اصحابو د سیر نقل کړې ده. چه حضرت عمر رضی الله عنہ روم طرف ته یو لښکر
 اولیکلو. چه په هغې کېنې حضرت عبدالله بن حذافه رضی الله عنہ هم وو. اتفاق سره د رومیانو په لاس
 گرفتار شو. روم بادشاه د ټولو نه وړاندې دا پیشکش اوکړ. چه که ته نصرانی شوې نو
 پخپل سلطنت کېنې به تا شریک کړم. دوی انکار اوکړ. په دې باندې دوی په سولې د
 رازونډولو او په غشۍ د ویشلو حکم ورکړ. خو په دوی باندې هېڅ قسمه جزع فزع (اود
 پرې) څه اثر ښکاره نشو. بیا یې د یو دیگ په اور باندې د ایگدلو حکم ورکړ. چه په دې
 کېنې اوبه واچولې شوې. او ښه اوخوټکولې شوې (او ویشیدلې). ددوی په وړاندې یو قیدی
 ور اوغورزولې شو. نو فوراً ټوله غوښه او جوشیدله. او د هډوکو نه جدا شوه. او هډوکي
 ښکاره شو. او دوی ته اووښلی شو. که ته نصرانی جوړ نشوې نو په دې کېنې به واچولې
 شې. نو کله چه دوی بوتلې شونو په ژړا شو. بادشاه راوغوښتل. او د ژړا د سبب تپوس یې
 اوکړ. دوی جواب ورکړ. چه زما خواهش دې. چه زما سل بدنونه وې. او د الله تعالی دپاره
 مې یو بدن داسې قربانولې. چونکه زما دا خواهش نشی پوره کیدې. په دې وجه
 ژاړم. بادشاه ته ډیر زیات تعجب او شو. او وې وویل. که ته زما سر ښکل کړې. نو زه به تا
 پرېږدم. دوی اووښل. که صرف زما پریخودل وی بیا خو ماته منظوره نه ده. البته که دټولو

(۱) کشف الباری (۴۳۵۱) و (۲۰۵۱۲)۔

(۲) لکه څنگه چه په صحیح بخاری (۶۳۷۱۲)، کتاب المغازی، باب کتاب النبی ﷺ، إلی کسری
 وفیصر... رقم (۴۴۲۴) کېنې د نوم تصریح موجود ده۔

(۳) الإصابة (۲۹۶۱۲)۔

آزادی کبری. نو ماته منظوره ده کله چه هغه قبوله کړله. نو دوی دهغه سر ټکل کړو. دغه شان سره دخپلو ملگرو حضرت عمر رضی الله عنه ته اورسیدو. حضرت عمر رضی الله عنه ته چه کله د واقعي علم اوشو. نو حضرت عمر رضی الله عنه ددوی تندې ټکل کړو. (۱)

ددې حدیث نه مناوله ثابتیږي. چه دوی یو خط لیکلي وو. او حضرت عبدالله بن حذافه رضی الله عنه ته یې ورکړې وو. او ددې دپاره یې ورکړې وو. چه دا اووانی. چه د نبی کریم صلی الله علیه و آله خط دې دغه شان ددې نه مکاتبت هم راوخی. خکه چه نبی کریم صلی الله علیه و آله دا خط ورکړې وو. چه ددې مضمون مکتوب الیه اووانی. (۲)

قوله وَأَمْرًا أَنْ يَدْفَعَهُ إِلَى عَظِيمِ الْبَحْرَيْنِ فَدَفَعَهُ عَظِيمُ الْبَحْرَيْنِ إِلَى كِسْرَى:

او دوی ته یې حکم ورکړو. چه دا خط عظیم البحرین ته ورکړئ. عظیم البحرین کسری ته دا خط اورسولو.

د عظیم بحرین نه څوک مراد دې؟ د عظیم بحرین نه مراد منذر بن ساوی دې. (۳)
نبی کریم صلی الله علیه و آله دا خط براه راست کسری ته خکه اونه لیگلو. چه هلته رسیدو. کښې به مشکلات وو. او منذر بن ساوی د بحرین حاکم، د کسری ماتحت وو. نو دده په ذریعه رسول آسان وو.

.. کسری.. د فارس د بادشاهانو لقب دې.

د کسری نه څوک مراد دې؟ دلته د کسری نه ،، پرویز بن هرمز بن نوشیروان.. مراد دې. (۴)

قوله: فَلَمَّا قَرَأَهُ مَرْقَهُ: کله چه هغه دا خط اولوستلو. نو دا یې اوشلولو.

د کسری غصه کیدل، او د نبی کریم صلی الله علیه و آله د گرفتارولو کوشش. کسری سخت غصه شو. او د یمن حاکم ،، باذان،، ته (چه دهغه ماتحت وو) یې اولیکل. چه دوه سړی ددې نبوت مدعی ته اولیگه. چه گرفتار یې کړی. او ماته یې حاضر کړه. باذان دوه سړی د نبی کریم صلی الله علیه و آله په خدمت کښې اولیکل. کله چه دوی دواړه قاصدان نبی کریم صلی الله علیه و آله ته اورسیدل. نو د شپې تیرولو نه پس نبی کریم صلی الله علیه و آله دوی دواړو ته اوفرمائیل چه خپل بادشاه ته اووایه. چه زما رب ستا آقا نن شپه مې کړې دې. الله تعالی دهغه خوښ ،، شیرویه.. په هغه باندې مسلط کړو. او هغه یې مې کړو. (۵)

ددې صورت دا جوړ شوې وو. چه پرویز دغه وخت بادشاه وو. دده د خوښی شیرویه خپل پلار سره په څه وجه اختلاف شو. هغه دخپل پلار د وژلو تدبیر وکړو. په دې طریقه یې هغه مې کړو. د باذان اسلام. کله چه دوی دواړه قاصدان یمن ته اورسیدل. او هغوی د یمن حاکم ته د نبی

(۱) الإصابة (۲۹۶/۲، ۲۹۷) _

(۲) فتح الباری (۱۵۵/۱) _

(۳) المصدر السابق _

(۴) فتح الباری (۱۵۵/۱) و عمدة القاری (۲۸۱/۲) _

(۵) فتح الباری (۱۲۷/۸) کتاب المغازی، باب کتاب النبی صلی الله علیه و آله إلى کسری وقیصر _

کریم ﷺ گفتگو نقل کرله. او د یمن حاکم ته معلومه شوه. چه هو بهو واقعہ هم دغه شان ده. نو هغه سره د خپلو متبعینو مسلمان شو. (۱)

قوله فَحَسِبْتُ أَنَّ ابْنَ الْمُسَيَّبِ قَالَ فَدَعَا عَلَيْهِمْ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ

وَسَلَّمَ أَنْ يُمَزَّقُوا كُلُّ مُمَزَّقٍ: زما خیال دا دې. چه ابن المسیب فرمائیلی دی. چه نبی کریم ﷺ ددوی دپاره بد دعا اوکرله. چه هغه مکمل طور باندې ټکړې ټکړې کړې شی.

د «صحب...» قائل امام زهري رحمه الله دې. گویا په دې حدیث کښې د مکاتبت والا حصه دوی سره موصول ده. او د بدعا والا خبره مرسل ده. (۲)

په خط شلولو باندې کسری دپاره د نبی کریم ﷺ بد دعا او د هغې اثر د نبی کریم ﷺ بد دعا داسې اولگیدله. چه شیرویه پخپله د خپل پلار د سازش ښکار شو. صورت دا شو. چه کله پرویز ته ددې خبرې احساس اوشو. چه شیرویه هغه مې کول غواړي. نو هغه په یوه شیشه د ..

زهر هلاهل. نه ډکه کرله. او په هغې نې اولیکل. «الدواء النافع للجها»، او دا شیشه نې پخپله خزانه کښې کیځودله. شیرویه چه کله خپل پلار مې کړو. او په سلطنت نې قبضه اوکرله. خزانه نې کلاو کړې. نو هغه ته دا شیشه ملاو شوه. هغه دوا نې اوگنرله. او استعمال نې کرله. ددې نه پس په مشکله شپږ میاشتي ژوندې وو. او هلاک شو. (۳)

بیا شیرویه د خپل خان دپاره د سلطنت باقی ساتلو په غرض، چه د بل چا د شرکت نه بغیر حکومت اوکړی. ده د خپل خاندان ټول سړی مړه کړل. اوس د شیرویه د مرگ نه پس په دې خاندان کښې څوک داسې سړې باقی پاتې شوې نه وو. چه په هغه باندې د سلطنت بار اچولې شوې وې. نو ددې خاندان یوه جینی، «بوران»، په تخت باندې کینولې شوه. په دې باندې

نبی کریم ﷺ او فرمائیل. «لن یفقد قوم ولوا امرهم امرأة» (۴) په دې طریقه د کسری د اوگدې زمانې راسې د روان شهنشاهیت عمارت زمین بوس (او تباہ) شو. او د نبی کریم ﷺ پېشن

گوڼی پوره شوه. چه «فاهلك کسری فلا کسری بعد» (۵) امام طبري رحمه الله دا هم نقل کړی دی. چه د بوران یوه خور، «آزرمیدخت»، وه. هغې هم څه زمانې پورې حکومت کړې وو. (۶) والله اعلم.

(۱) فتح الباری (۱۲۷۸) کتاب المغازی، باب کتاب النبی ﷺ، إلی کسری و قیصر.

(۲) فتح الباری (۱۵۵۱).

(۳) فتح الباری (۱۲۸۸) کتاب المغازی، باب کتاب النبی ﷺ، إلی کسری و قیصر.

(۴) صحیح بخاری (۶۳۷۱۲) کتاب المغازی، باب کتاب النبی ﷺ، إلی کسری و قیصر، رقم (۴۴۲۵).

(۵) کتاب الفتن، باب (بلا ترجمه، بعد باب الفتنة التي تخرج كوج البحر) رقم (۷۰۹۹).

(۶) صحیح بخاری (۴۰۱۱) کتاب فرض الخمس، باب قول النبی ﷺ: أحلت لكم الغنائم، رقم (۳۱۲۰) و (۳۱۲۱).

(۷) فتح الباری (۱۲۸۸) کتاب المغازی، باب کتاب النبی ﷺ، إلی کسری و قیصر.

حديث باب

«((حَدَّثَنَا مُحَمَّدُ بْنُ مِقَاتٍ أَبُو الْحَسَنِ الْمُرُوزِيُّ أَخْبَرَنَا عَبْدُ اللَّهِ قَالَ أَخْبَرَنَا شُعْبَةُ عَنْ قَتَادَةَ عَنْ أَنَسِ بْنِ مَالِكٍ (١) قَالَ كَتَبَ النَّبِيُّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ كِتَابًا وَأَرَادَ أَنْ يَكْتُبَ فَعِيلَ لَهُ إِنَّهُمْ لَا يَقْرَءُونَ كِتَابًا إِلَّا مَقْنُومًا فَأَتَاهُ خَاتَمًا مِنْ فِئَةٍ ثَفَثَهُ مُحَمَّدٌ رَسُولُ اللَّهِ كَأَنِّي أَنْظُرُ إِلَى بَيَاضِهِ فِي يَدِهِ فَقُلْتُ لِقَتَادَةَ مَنْ قَالَ ثَفَثَهُ مُحَمَّدٌ رَسُولُ اللَّهِ قَالَ أَنَسٌ)) (([٢٧٧٠، ٥٥٣٢، ٥٥٣٧، ٦٧٤٣]

رجال الحديث

① محمد بن مقاتل أبو الحسن: دا أبو الحسن محمد بن مقاتل مروزي بغدادى مكى دي. ددوى لقب ،، رخ ،، دي. ()

دوى د اسباط بن محمد قرشى، انس بن عياض، خلف بن ايوب، سفيان بن عيينه، ابوعاصم النبيل، عبدالله بن المبارك او وكيع بن الجراح رحمهم وغيره حضرات نه علمه د حديث حاصل كړې دي.

او ددوى نه امام بخارى، امام احمد بن حنبل، ابوحاتم، ابوزرعه او ابراهيم بن اسحاق حربى رحمهم وغيره روايت د حديث كړې دي. ()

امام ابوحاتم رحمهم فرماني،،، صدوق،،، ()

خطيب بغدادى رحمهم فرماني،،، كان ثقة،،، ()

() قوله...عن أنس بن مالك.. الحديث أخرجه البخارى فى صحيحه أيضاً (٤١١١) كتاب الجهاد والسير. باب دعوة اليهودى والنصراني و على ما يقاتلون عليه. وما كتب النبي ﷺ إلى كسرى و قيصر. والدعوة قبل القتال رقم (٢٩٣٨) و (٨٧٢١٢) كتاب اللباس. باب فض الخاتم. رقم (٥٨٧٠) و باب نقش الخاتم. رقم (٥٨٧٢) و باب اتخاذ الخاتم ليختم به الشئ أو ليكتب به إلى أهل الكتاب وغيرهم. رقم (٥٨٧٥) و باب قول النبي ﷺ لا ينقش على نقش خاتمه. رقم (٥٨٧٧) و (١٠٦١٢) كتاب الأحكام. باب الشهادة على الخط المختوم..... رقم (٧١٦٢) و مسلم فى صحيحه (١٩٦٢) كتاب اللباس والزينة. باب تحريم خاتم الذهب على الرجال. والنسائي فى سننه (٢٩٤١٢) كتاب الزينة. باب صفة خاتم النبي ﷺ ونفسه. رقم (٥٢٨٠ - ٥٢٨٣) و ابوداؤد فى سننه. فى كتاب الخاتم. باب ماجاء فى إتخاذ الخاتم. رقم (٤٢١٤ - ٤٢١٧) و الترمذى فى جامعه فى كتاب اللباس. باب ماجاء فى خاتم الفضة. رقم (١٧٣٩) و باب ما جاء فى لبس الخاتم فى اليمين. رقم (١٧٤٥) و باب ما جاء فى نقش الخاتم. رقم (١٧٤٧) و (١٧٤٨). و ابن ماجه فى سننه. فى كتاب اللباس. باب نقش الخاتم. رقم (٣٦٣٩ - ٣٦٤١).

() تهذيب الكمال (٤٩١١٢٦).

() د شيوخ او تلامه تفصيل دپاره اوگورى تهذيب الكمال (٤٩٢١٢٦، ٤٩٣).

() تهذيب الكمال (٤٩٣١٢٦).

() المصدر السابق.

ابن حبان رحمته الله دوی لره په کتاب الثقات کښې ذکر کړې دې. او فرمانيلی نې دې «وکان متقناً»^(۱) صاحب د تاریخ مرو فرماني «کان کثیر الحديث»^(۲)

حافظ خلیلی رحمته الله فرماني «ثقة متفق علیه مشهور بالأمانة والعلم»^(۳)

حافظ ذهبي رحمته الله فرماني «ثقة صاحب حديث»^(۴)

ددوی نه په اصول سته کښې صرف امام بخاری رحمته الله روایت اخستې دی. باقی چا هم ددوی نه روایت نه دې اخستې.^(۵)

په ۲۲۲ هـ کښې ددوی وفات شوې دې.^(۶) «رحمته الله تعالی رحمة واسعة».

⑦ عبدالله: دا مشهور امام د حدیث عبد الله بن المبارك حنظلی رحمته الله دې ددوی مختصر حالات د «بدء الوحی»، پنځم حدیث لاتدي تیر شوی دی.^(۷)

⑧ شعیه: امام ابویسطام شعبه بن الحجاج عتکی بصری رحمته الله حالات د کتاب الایمان «باب المسلم من سلم المسلمین من لسانه ویداع» لاتدي تیر شوی دی.^(۸)

⑨ قتادة: د امام قتاده بن دعامة سدوسی رحمته الله حالات د کتاب الایمان «باب من الإیمان أن یحب لأغیه ما یحب لنفسه» لاتدي تیر شوی دی.^(۹)

⑩ حضرت انس بن مالك رحمته الله: د حضرت انس رحمته الله حالات هم په کتاب الایمان «باب من الإیمان أن یحب لأغیه ما یحب لنفسه» لاتدي تیر شوی دی.^(۱۰)

قوله: كَتَبَ النَّبِيُّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ كِتَابًا أَوْ أَرَادَ أَنْ يَكْتُبَ: نبی کریم صلی الله علیه و آله خط اولیکلو یا دوی د لیکلو اراده اوفرمانیل.

په دې کښې ،، او ،، د شک دپاره دې نبی کریم صلی الله علیه و آله طرف ته د کتابت اسناد مجازی دې.

(۱) کتاب الثقات (۸۱۱۹)۔

(۲) تهذيب التهذيب (۴۶۹۱۹)۔

(۳) المصدر السابق)۔

(۴) الکاشف للذهبي (۲۲۳۱۲) رقم (۵۱۶۵)۔

(۵) عمدة القاری (۲۹۱۲)۔

(۶) الکاشف للذهبي (۲۲۳۱۲) رقم (۵۱۶۵)۔

(۷) کشف الباری)

(۸) کشف الباری (۶۷۸۱)۔

(۹) کشف الباری (۳۱۲)۔

(۱۰) کشف الباری

قوله فَقِيلَ لَهُ إِنَّهُمْ لَا يَفْقَهُونَ كِتَابًا إِلَّا أَخْتُمُوا فَأَخْتَمُوا خَاتَمًا مِنْ فِصَّةِ نَفْسِهِ مُحَمَّدٌ

رَسُولُ اللَّهِ كَانَتْ أَنْظَرُ إِلَى بَيَاضِهِ فِي يَدِهِ: نبی کریم ﷺ ته اوونیلی شو چه بادشاهان د عالم داسی هیخ یو خط نه لولی په کوم چه مهر نه وی نو نبی کریم ﷺ د سپینو زرو یوه گتمه جوړه کړله چه په هغې باندې .. محمد رسول الله .. نقش وو گویا زه د هغوی ﷺ په لاس کښې د هغې چمک او سپینوالي گورم.

نبی کریم ﷺ چه کله حدیبیه ته تشریف راوړ نو نبی کریم ﷺ دا اراده او کړنه چه شهن عالم ته د اسلام د طرفه د دعوت خطونه اولیکلې شی نو دوی ته اوونیلی شو چه د بادشاهانو دستور دا دی چه هغوی د مهر نه بغیر خط نه لولی نو نبی کریم ﷺ د سپینو زرو یو مهر جوړ کړو چه په هغې باندې .. محمد رسول الله .. نقش کړې شوی وو دارقضي ﷺ په .. الافراد .. کښې یو روایت نقل کړې دې د هغې نه معلومېږي چه مهر جوړونکې یعلی بن امیه ؓ وو. (۱)

دنبی گویم ﷺ گتمه او د هغې نقش په روایت کښې خو دا دی چه «وکان نقش الخاتم ثلاثة

أسطر، محمد سطر، و رسول سطر، والله سطر» ددې نه خو دا ښکاره کیږي چه د ټولو نه پورتنی سطر (لکیره) باندې .. محمد .. په دویم سطر باندې .. رسول .. او په دریم سطر باندې لفظ الجلالة .. الله .. وو خو بعضو حضراتو ذکر کړی دی چه دا سطرونه د لاندې طرف نه شروع کیږي یعنی د ټولو نه لاندې سطر کښې .. محمد .. په مینځ نی سطر کښې .. رسول .. او د ټولو نه پورتنی سطر کښې لفظ الجلالة .. الله .. وو. (۲) نبی کریم ﷺ د کومو خطونو مبارکو عکس چه شائع کیږي د هغې نه ددې خبرې تائید کیږي وانه اعلم.

د روایت باب مقصد: امام بخاری ؒ دا روایت دلته ددې دپاره ذکر کړې دې چه دا معلومه شی چه عمل بالمکاتبه دپاره شرط دا دې چه کتاب مختوم وی (مهر پرې لگیدلې وی) چه د تغیر او تبدیلی خطره نه وی البته که چرته داسې صورت وی چه هلته د تغیر او تبدیلی خطره نه وی مثلاً خط رسونکې امانت دار، دیانت دار، او معتبر وی نو بیا مهر لگول څه ضروري نه دی. (۳)

فائده: بعضو حضراتو په دې خبره باندې جزم کړې دې چه نبی کریم ﷺ گتمه په ۲۶ کښې جوړه کړې وه حالانکه ابن سید الناس جزم سره ۷۷ لیکلې دې په دواړو اقوالو کښې تطبیق په دې طریقه کیدې شی چه دا واقعه د ۲۶ د آخر، او د ۷۷ د شروع ده ځکه چه نبی کریم ﷺ خاتم هغه وخت جوړ کړې وو کله ئې چه د عالم بادشاهانو سره د مکاتبت اراده کړې وه او دا

(۱) فتح الباری (۳۲۸۱۱۰) کتاب اللباس. باب قول النبی ﷺ لا ینقش علی نقش خاتمه. (۲)

(۳) صحیح بخاری (۸۷۳۱۲) کتاب اللباس .. باب هل يجعل نقش الخاتم ثلاثة أسطر. رقم (۵۸۷۸).

(۴) فتح الباری (۳۲۹۱۱۰) کتاب اللباس. باب هل يجعل نقش الخاتم ثلاثة أسطر. (۵)

(۶) فتح الباری (۱۵۶۱۱) (۷)

مکاتبت د صلح حدیبیه نه پس په موده د صلح کنې شوې وو. دا صلح په ذی قعده ۵۱ کښې شوې وه او نبي کریم ﷺ په ذوالحجه کښې مديني منورې ته تشریف راوړو. په محرم ۵۷ کښې نبي کریم ﷺ خپل صحابه کرام مختلفو طرفونو ته اوليگل ښکاره ده. چه نبي کریم ﷺ د خپلو صحابو ليکلو نه وړاندې خاتم جوړ کړې وو. (۱) والله اعلم.

قوله فَقُلْتُ لِقَتَادَةَ مَنْ قَالَ نَقَشَهُ مُحَمَّدٌ رَسُولُ اللَّهِ قَالَ أَنَسُ: ما د قتاده نه تېوس او کړو چه ،، نقشه محمد رسول الله،، د چا قول دې؟ دوی او ويلي چه دا حضرت انس رضی الله عنه ويلي وو.

د ،، قلت ،، قائل امام شعبه رحمه الله دې.

د مذکور عبارت مقصد: د دې مقصد ممکن ده. چه دا وی. چه امام قتاده چونکه مدلس دې او هغه دلته ،، عنعنه ،، سره روایت کوی. په دې وجه امام شعبه رحمه الله د هغوی نه تصدیق او کړو چه د روایت آخره حصه ،، نقشه محمد رسول الله،، هم د حضرت انس رضی الله عنه نه اوریدلې شوې دې.

خوبه دې باندې دا اشکال دې چه هغه ،، عنعنه ،، په پوره روایت کښې کوی. نو صرف د آخری حصې په باره کښې د تصریح کولو به څه معنی وی؟

نو د دې مقصد دا ويلي کيدې شی. چه ،، نقشه محمد رسول الله،، چونکه یوه مستقل جمله ده. چه دا ماقبل سره هم متعلق کيدې شی. په دې صورت کښې به دا جمله د روایت جزء وی. او دا احتمال هم وو. چه دا مستقل جمله وی. او ماقبل سره د جزء کیدو په حیثیت سره مرتبط نه وی. په داسې صورت کښې به دا د حضرت انس رضی الله عنه بیان کړې شوې قول نه وی. د امام شعبه رحمه الله د سوال مقصد هم دا تصریح کول وو. چه آیا دا د حضرت انس رضی الله عنه د روایت جزء او د دې تنم ده؟ او که د بل چا قول دې. او د دې روایت جزء نه دې؟ والله اعلم.

فائده: حافظ ابن حجر رحمه الله فرماني. چه امام بخاری رحمه الله دلته دهغې اجازت ذکر اونکړو. کوم چه د مناوله یا مکاتبه نه مجرد وی. دغه شان وجاده، وصیت، اعلام، کوم چه د اجازت نه مجرد وی. د دې نې هم ذکر اونکړو. گویا چه دوی د تحمل د دې اقسامو قائل نه دی. (۲) بیا ابن مند رحمه الله دا دعوه کړې ده. چه کوم ځانې امام بخاری رحمه الله ،، قال لی ،، او فرماني. هغه په ،، اجازت ،، باندې محمول دې.

حافظ رحمه الله فرماني. دا دعوه صحیح نه ده. ځکه چه د ډیرو ځایونو د تتبع او تحقیق نه دا معلومیږي. چه امام بخاری رحمه الله ډیر کرته پخپل صحیح کښې ،، قال لی ،، فرماني. حالانکه دا په نورو کتابونو کښې ،، حدثنا ،، سره تعبیر کوی. حالانکه امام بخاری رحمه الله ،، اجازت ،، سره حاصل شوو روایاتو باندې د ،، تحديث ،، د اطلاق قائل نه دې. معلومه شوه. چه د

(۱) فتح الباری (۳۲۵۱۰) کتاب اللباس، باب إلتخاذا الغاتم لیختم به الشیء (....) _

(۲) فتح الباری (۱۵۶۱۱) _

.. قال لی.. والا روایات ددوی په نیز د مسموع (اوریدلو شوو) روایاتو څخې دی البته ددی صیغې استعمال هغه د فرق ښکاره کولو دپاره کوی چه دا ددوی د شرط مطابق نه دي او د تحدیث والا روایات ددوی په شرط باندې پوره وی (۱) والله اعلم

وراندې د «باب قول المحدث...» لاندې د «... طرق د تحمل حدیث... عنوان لاندې مونږ دا بحث تفصیل سره ذکر کړې دي. (۲) فارجم الله ان شئت...»

۸- بَاب مَنْ قَعَدَ حَيْثُ يَنْتَهِي بِهِ الْمَجْلِسُ وَمَنْ رَأَى فُرْجَةً فِي الْحُلُقَةِ فَجَلَسَ فِيهَا

د علم په مجلس کښې د کیناستلو طریقه او ادب: امام بخاری رحمته الله علیه په مجلس د علم کښې د کیناستلو طریقه او ادب بیانوی. که یو سړې راشی او په مجلس کښې ځاني وی. گنجاش موجود وی. نو دغه ځانې کښې دې کښی. یا کوم ځاني چه مجلس ختمیږي. هلته دې کښی دواړه صورتونه جائز دی. د نبی کریم صلی الله علیه و آله په وړاندې دواړه صورتونه راپیش شوی دی. بیا به په دې کښې کوم صورت ته ترجیح حاصل وی. په ښکاره امام بخاری رحمته الله علیه هیڅ ترجیح نه ده ورکړې. گویا چه هغه د دواړو صورتونو د مساوات قائل دي.

ما قبل سره مناسبت: حافظ قطب الدین حلبی رحمته الله علیه دلته یو اعتراض کړې دي. د هغې حاصل دا دي. چه امام بخاری رحمته الله علیه کوم تراجم منعقد کړی دی. هغه درې قسمه دی. په بعضو کښې ئې د عالم آداب بیان کړی دی. لکه «باب من رفع صوته بالعلم»، «باب طرح الإمام المسألة علی أصحابه» او په بعضو کښې دوی آداب د متعلم بیان کړی دی. لکه مذکوره باب چه دي. او په بعضو کښې دوی طریقه د تعلم او علم حاصلولو ذکر کړې ده. لکه «باب القراءة والعرض علی المحدث» او «باب ما یذکر فی المناولة» وغیره.

علامه قطب الدین حلبی رحمته الله علیه فرمائی. چه دا باب یا خو د «باب من رفع صوته بالعلم» نه پس کیدل پکار دي. او یا د «باب طرح الإمام المسألة...» نه پس، چه آداب عالم سره آداب متعلم هم مذکور شی. دلته کښې ئې دا بې موقعه (او بې محله) ذکر کړې دي. (۳)
علامه عینی رحمته الله علیه فرمائی. چه ددې باب نه وړاندې د «... مناو له...» ذکر راغلې دي. کوم چه په مجلس د علم کښې کیږي. نو په مجلس کښې د کیناستلو طریقه ئې اوځودله. (۴)
حافظ ابن حجر رحمته الله علیه فرمائی. چه تر اوسه پورې څومره ابواب هم ذکر کړې شوی دی. د هغې ټولو تعلق عالم سره دي. نو اوس مصنف د متعلم ابواب شروع کوی. (۵) او په واقع کښې هم

(۱) فتح الباری (۱۵۶۱).

(۲) عمدة القاری (۳۱۱۲).

(۳) عمدة القاری (۳۱۱۲).

(۴) فتح الباری (۱۵۶۱).

دغه شان کیری او گوری، آواز عالم پورته کوی د امتحان په طور باندې د مسئلو تپوس عالم کوی هم هغه... حدثنا... خبرنا... وائی او هم دده په وړاندې نې شاگرد (متعلم) وائی او هم هغه د مناوله په طریقه خپل روایات ورکوی هم هغه چا دپاره خپل روایات لیکي اوس چه کله ددې ټولو نه فارغ شو نو ادب الطالب نې بیان کړل چه دې مجلس د درس نه راشی نو کوم خانی چه مجلس ختمیږی هلته دې کینی که په مینځ کښې چرته کلاو خانې او گنجانش وی نو هلته په کیناستلو کښې هیڅ پاک نشته. والله اعلم.

حديث باب

((حَدَّثَنَا إِسْمَاعِيلُ قَالَ حَدَّثَنِي مَالِكٌ عَنْ إِسْحَاقَ بْنِ عَبْدِ اللَّهِ بْنِ أَبِي طَلْحَةَ أَنَّ أَبَا مَرْثَةَ مَوْلَى عَقِيلِ بْنِ أَبِي صَالِبٍ أَخْبَرَهُ عَنْ أَبِي وَقْدٍ اللَّيْثِيِّ (١) أَنَّ رَسُولَ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ نَتَمَّ هُوَ جَالِسٌ فِي الْمَسْجِدِ وَالنَّاسُ مَعَهُ إِذْ أَقْبَلَ ثَلَاثَةٌ نَفَرٌ فَأَقْبَلَ الثَّانِيَ إِلَى رَسُولِ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ وَذَهَبَ وَاجِدًا قَالَ قَوْفًا عَلَى رَسُولِ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ فَأَمَّا أَحَدُهُمَا فَرَأَى فُرْجَةً فِي الْحُلُقَةِ فَجَلَسَ فِيهَا وَأَمَّا الْآخَرُ فَجَلَسَ خَلْفَهُمْ وَأَمَّا الثَّالِثُ فَأَذْبَرَهُمَا فَلَمَّا فَرَغَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ قَالَ أَلَا أَخْبِرُكُمْ عَنِ النَّفَرِ الثَّلَاثَةِ أَمَّا أَحَدُهُمْ فَأَوَى إِلَى اللَّهِ فَأَوَاهُ اللَّهُ وَأَمَّا الْآخَرُ فَاسْتَحْيَا فَاسْتَحْيَا اللَّهُ مِنْهُ وَأَمَّا لآخر فَأَعْرَضَ فَأَعْرَضَ اللَّهُ عَنْهُ)) [٢٣٦]

رجال الحديث

- ① اسماعيل: دا اسماعيل بن ابی اویس رضی الله عنه ددوی حالات د کتاب الایمان «باب تفاضل اهل ایمان فی الأعمال» لاندې تیر شوی دی. (٢)
- ② مالک: د امام مالک بن انس رضی الله عنه حالات د کتاب الایمان «باب من الدین القهار من الفتن» لاندې تیر شوی دی. (٣)
- ③ اسحاق بن عبد الله بن ابی طلحه: دا اسحاق بن عبد الله بن ابی طلحه انصاری نجاری مدنی رضی الله عنه د ابو طلحه نوم زید بن سهل دې دا د حضرت انس رضی الله عنه وراړه دې خکه چه عبد الله بن ابی طلحه د حضرت انس رضی الله عنه مور شریک رور دې. (٤)

(١) قوله... عن أبي وقْدٍ اللَّيْثِيِّ.. الحديث أخرجه البخاري أيضاً في صحيحه. (٦٨١١) في كتاب الصلاة، باب الحلق والجلوس في المسجد، رقم (٤٧٤) ومسلم في صحيحه (٢١٧١٢) كتاب السلام، باب من أتى مجلساً فوجد فرجة فجلس فيها وإلا وراههم، والترمذي في جامعه، في كتاب الاستئذان، باب (بدون ترجمة، بعد باب ماجاء كراهية أن يقول: عليك السلام) رقم (٢٧٢٤) وأحمد في مسنده (٢١٩١٥)۔
 (٢) كشف الباري (١١٣١٢)۔
 (٣) كشف الباري (٨٠١٢)۔
 (٤) تهذيب الكمال (٤٤٤١٢)۔

ددوی کنیت ابویحیی یا ابو نجیح دې. (۱)
دوی د خپل پلار عبدالله بن ابی طلحه، د خپل تره حضرت انس، د ذکوان ابوصالح
السمان، عبدالرحمن بن ابی عمره، ابومره مولى د عقیل بن ابی طالب او ابوالمنذر مولى د
ابی ذر رضی الله عنه وغیره نه روایت کوی

ددوی نه حماد بن سلمه، سفیان بن عیینه، امام اوزاعی، یحیی بن ابی نسیر، یحیی بن
سعد انصاری، عبدالملک بن عبدالعزیز بن جریج او عکرمه بن عمار رضی الله عنه وغیره روایت کوی. (۲)

امام یحیی بن معین رضی الله عنه فرماني: «ثقة» (۳)

امام ابوزرعه، امام ابوحاتم، او امام نسائی رضی الله عنه فرماني: «ثقة» (۴)

امام ابن سعد رضی الله عنه فرماني: «وكان ثقة كثير الحديث» (۵)

ابن حبان رضی الله عنه فرماني: «وكان مقدما في رواية الحديث والإتقان فيه» (۶)

امام عجلې رضی الله عنه فرماني: «مدني بصرى تابعي ثقة» (۷)

په ۱۳۲هـ یا ددې نه روستو وفات شوې دې. (۸)، «رضی الله عنه تعالی رحمة واسعة».

⑤ ابومره مولى د عقیل بن ابی طالب: ددوی نوم یزید دې. د ابومره کنیت سره
مشهور دې. (۱) بعضو حضراتو ددوی نوم عبدالرحمن بیان کړې دې. (۲) «واقعی رضی الله عنه
فرماني: چه دې په اصل کښې د ام هانی رضی الله عنه مولى وو. خو چونکه هر وخت به د عقیل بن ابی
طالب رضی الله عنه په صحبت کښې اوسیدو. په دې وجه.. مولى د عقیل.. مشهور شو.» (۳)
دوی د حضرت عقیل، عمرو بن العاص، مغیره بن شعبه، ابوالدرداء، ابوهریره، ابو واقد
لیثی او ام هانی رضی الله عنه نه روایت د حدیث کړې دې. او د حضرت زبیر بن العوام رضی الله عنه زیارت نې
هم کړې دې.

ددوی نه په روایت کونکو کښې ابراهیم بن عبدالله بن حنین، اسحاق بن عبدالله بن ابی

(۱) تهذيب التهذيب (۲۴۰۱۱)۔

(۲) د شیوخ او تلامذه تفصیل دپاره اوگورئ: تهذيب الكمال (۴۴۴۱۲: ۴۴۵)۔

(۳) تهذيب الكمال (۴۴۵۱۲)۔

(۴) المصدر السابق۔

(۵) المصدر السابق۔

(۶) الثقات لابن حبان (۲۳۱۴)۔

(۷) تعليقات تهذيب الكمال (۴۴۶۱۲) نقلًا عن الثقات للعجلي الورقة: (۴)۔

(۸) تقريب التهذيب (ص ۱۰۱)، رقم (۳۶۷)۔

(۹) تهذيب الكمال (۲۹۰۱۳۲) وتقريب التهذيب (ص ۶۰۶) رقم (۷۷۹۷)۔

(۱۰) تقريب التهذيب (ص ۶۷۲) (الكنى)۔

(۱۱) الطبقات لابن سعد (۱۷۷۱۵)۔

طلحه، زید بن اسلم، سالم ابو النضر، سعید مقبری، ابو حازم، وهب بن کیسان، او یزید بن عبدالله بن الهاد رضی الله عنه و غیره حضرات دی. (۱)

امام ابن سعد رضی الله عنه فرمائی: «وكان ثقة قليل الحديث» (۲)

امام عجل رضی الله عنه فرمائی: «مدني تاهي ثقة» (۳)

ابن حبان رضی الله عنه دوی لره په کتاب الثقات کښي ذکر کړې دي. (۴)

حافظ ذهبی او حافظ ابن حجر رحمهما الله دوی لره ،، ثقه،، گرځولې دي. (۵)،، رحمه الله تعالى رحمة واسعة،،

⑤ ابو واقد الليثي : حضرت ابو واقد لیثی رضی الله عنه د مشهورو صحابه کرامو رضی الله عنهم خني دي. ددوی د نوم په باره کښي اختلاف دي. حارث بن مالک، حارث بن عوف، او عوف بن الحارث دا درې اقواله ملاوېږي. پخپل کښي ،، ابو واقد،، سره مشهور دي. (۶)

امام بخاری، ابن حبان، باوردي، ابو احمد الحاكم رضی الله عنه دوی لره په اصحاب بدر کښي شمار کړې دي. حالانکه ابو عمر رضی الله عنه انکار کړې دي. بعضي حضرات فرمائي: چه دي د فتح مکي په موقعه مسلمان شو. او نور حضرات فرمائي: چه دي قديم الاسلام دي. (۷)

دوی د نبی کریم صلی الله علیه و آله نه علاوه د حضرت ابو بکر او حضرت عمر رضی الله عنهما نه هم روايت کوي. (۸)

ددوی نه په روايت کونکو کښي سعید بن المسیب، سلیمان بن یسار، سنان بن ابي سنان لدولی، عبيدالله بن عبدالله بن عتبة بن مسعود، واقد بن ابي واقد، عبدالمک بن ابي واقد عروة بن الزبير، عطاء بن یسار، موسی بن طلحه بن عبيدالله او ابو مره مولى عقيل رضی الله عنه دي بلکه ويلي شي. چه حضرت ابو سعید خدری رضی الله عنه هم ددوی نه روايت کړې دي. (۹)

ددوی نه ټول څلیريشت حديثونه نقل دي. يو حديث متفق عليه دي. او په يو حديث کښي امام مسلم متفرد دي. (۱۰) په ۶۸۸ هـ کښي ددوی وفات شوې دي. او د صحيح قول مطابق ددوی عمر ۸۵ کاله وو. (۱۱)، والله اعلم.

(۱) د شیوخ او تلامذه د تفصيل دپاره اوگوری: تهذيب الكمال (۱۳۲-۲۹۰)۔

(۲) أنطبقات (۱۷۷/۱۵)۔

(۳) تهذيب التهذيب (۳۷۵/۱۱)۔

(۴) الثقات (۵۶۱/۵)۔

(۵) الكاشف (۳۹۳/۲) رقم (۶۳۷۲) وتقريب التهذيب (ص ۶۰۶) رقم (۷۷۹۷)۔

(۶) الإصابة (۲۱۵/۴) والإستيعاب بهامش الإصابة (۲۱۵/۴) وتهذيب الكمال (۳۸۶/۳۴)۔

(۷) تهذيب الكمال (۳۸۶/۳۴)۔

(۸) المصدر السابق۔

(۹) خلاصة الغزرجي (ص ۴۶۲)۔

(۱۰) تقريب التهذيب (ص ۲۸۲) رقم (۸۴۳۳)۔

قوله أَنَّ رَسُولَ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ بَيْنَمَا هُوَ جَالِسٌ فِي الْمَسْجِدِ وَالنَّاسُ مَعَهُ إِذْ أَقْبَلَ ثَلَاثَةٌ نَفَرٌ فَأَقْبَلَ إِلَيْنَا رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ وَذَهَبَ وَاجِدًا:

نبی کریم ﷺ یوځل په جمات کښې تشریف فرما وو او خلق ددوی سره وو په دې کښې درې سړي بهر تیریدل دوه خو په دوی کښې نبی کریم ﷺ ته راغلل او یو لاړلو.

د حدیث باب مطلب په «أَقْبَلَ ثَلَاثَةٌ نَفَرٌ فَأَقْبَلَ إِلَيْنَا» کښې په ښکاره دا اشکال کیږي. چه کله درې سړي په شروع کښې راغلل. نو بیا د دوو سړو د راتلو څه مطلب دي؟ نو د اشکال جواب طرف ته مونږ په ترجمه کولو کښې اشاره کړې ده. چه دا د «أَقْبَلَ ثَلَاثَةٌ نَفَرٌ يَمْشُونَ فَأَقْبَلَ إِلَيْنَا» رسول الله ﷺ په معنی کښې دي. گویا رومبی ځانې کښې د «أَقْبَلَ»، معنی ده. چه دوی تیریدل، نو متوجه شو. او په دویم ځانې کښې د «أَقْبَلَ»، معنی ده چه مجلس مبارک طرف ته متوجه شو. (۱)

دا هم داسې ده. لکه چه یو سړي ناست وی. او مخامخ څه خلق راروان وی. نو د لرې نه به دا په خیال کښې راځي چه خلق دلته راروان دی. په هغوی کښې که دوه څلور دلته راشي. او باقی لاړ شي. نو څوک ویونکې به وائی. چه دا جماعت دلته متوجه شو. درې خو مجلس ته راغلل. او باقی لاړل.

بیا د «نَفَرٌ.. اطلاق د دریو نه واخله لسو سړو پورې کیږي. دلته د «أَقْبَلَ ثَلَاثَةٌ نَفَرٌ»، مطلب دا دي. چه «أَقْبَلَ ثَلَاثَةٌ رَجَالٌ مَعَهُ نَفَرٌ»، (۲)

بیا «نَفَرٌ.. چونکه اسم جمع ده. په دې وجه «ثَلَاثَةٌ.. دپاره تمیز جوړیدل صحیح دی. چه دا د جمعی تقاضا کوي. (۳)

حافظ ابن حجر رحمته الله علیه فرماني. چه ماته ددې دریو وارو حضراتو نومونه چرته ملان شو. (۴)

قوله قَالَ فَوْقًا عَلَى رَسُولِ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ:

راوی فرماني. چه دوی دواړه د رسول الله ﷺ مجلس مبارک سره اودریدل.

قوله فَأَمَّا أَحَدُهُمَا فَرَأَى فُرْجَةً فِي الْحُلُقَةِ فَجَلَسَ فِيهَا وَأَمَّا الْآخَرُ فَجَلَسَ خَلْفَهُمْ وَأَمَّا الثَّالِثُ فَأَدْبَرَ ذَاهِبًا: په دوی کښې یو کس معمولی شان خالی ځانې په حلقه

(۱) فتح الباری (۱۵۶۱)۔

(۲) المصدر السابق۔

(۳) المصدر السابق۔

(۴) فتح الباری (۱۵۷۱)۔

(مجمع) کښي او کتلو نو هغه هلته کښاستلو دویم سړې د خلقو شاته کښاستلو او دریم سړې هغه شا اوږد خوله او لاړلو. امام بخاری رحمته الله علیه ددې ځانې نه خپله ترجمه اخستې ده.

قوله: فَلَمَّا فَرَغَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ قَالَ أَلَا أُخْبِرُكُمْ عَنْ النَّفَرِ الثَّلَاثَةِ أَمَّا أَحَدُهُمْ فَأَوَى إِلَى اللَّهِ فَأَوَاهُ اللَّهُ وَأَمَّا الْآخَرُ فَاسْتَحْيَا فَاسْتَحْيَا اللَّهُ مِنْهُ وَأَمَّا الْآخَرُ فَأَعْرَضَ فَأَعْرَضَ اللَّهُ عَنْهُ: بیا چه کله رسول الله صلی الله علیه و آله فارغ شوی نو ارشاد:

نې او فرماتیلو: زه تاسو ته د دریو واپړو د حالاتو خبر درنکړم؟ یو د الله تعالی نه پناه او غوښتله هغه ته الله تعالی پناه ورکړله. دویم سړې ته حیا راغله نو الله تعالی هم دهغه نه حیا او کړله. دریم سړی اعراض او کړو نو الله تعالی هم دهغه نه اعراض او کړو.

«أوی»، په رومبی ځانې کښې د مجرد څنې دې. او په دویم ځانې کښې د مزید څنې دې: «أوی یاوی»، معنی د پناه اخستلو ده. او د «أوی»، معنی د ځانې ورکولو او اوسولو ده.

د «فأوی إلى الله فأواه الله» مطلب دا دې. چه کوم سړې د الله او د الله تعالی د رسول صلی الله علیه و آله مجلس طرف ته ښکته شو. الله تعالی هغه ته د رحمت پخپله لمنه کښې ځانې ورکړو او خپله رضا ئې ورکړله. (۱)

قوله: وَأَمَّا الْآخَرُ فَاسْتَحْيَا:

د استحياء دوه معانی: ① مشهوره معنی خو «استحياء من المواضع» کړې شوې ده. یعنی په مجلس کښې د داخلیدو، او مزاحمت کولو نه هغه ته شرم راغې. په دې وجه شاته کښاستلو او د تخطی رقاب (په اوږو او خټلو) نه ئې ځان اوساتلو. (۲)

② دویمه معنی د «استحياء من الذهاب من مجلس رسول الله صلی الله علیه و آله» کړې شوې ده. (۳) لکه چه دامام حاکم رحمته الله علیه په روایت کښې استحياء طرف ته اشاره ده. «ومضى الشان قليلاً ثم جاء فجلس» (۴) یعنی دویم کس هم د دریم سړي پشان روان شوې وو. خو بیا د تللو نه او شرمیدو. او راوایس شو. او کښاستلو.

حضرت شیخ الحدیث رحمته الله علیه فرمائی: چه رومبی معنی یعنی که «استحياء من المواضع» واخستلې شی. نو د دویم سړي مرتبه به د رومبی سړي نه اوچته وی. کوم چه وړاندې لاړلو او کښاستلو او د دویم احتمال یعنی د «استحياء من الذهاب» په صورت کښې به د رومبی سړي

۱- فتح الباری (۱۵۷۱).

۲- فتح الباری (۱۵۷۱).

۳- المصدر السابق.

۴- المصدر السابق.

نه خودانی مرتبه وی البته دریم سری نه به اعلی وی کوم چه دسره په مجلس کښې ناست هم نه دې بلکه لارلو (۱).

د حضرت شاه ولی الله رحمته الله علیه لطیف توجیه حضرت شاه ولی الله رحمته الله علیه فرمائی چې دا جمله د مدح او ذم دواړو احتمال لری که ددې معنی «استعیاض من تخطی الرقاب والمواضع» وی نو دا په مدح باندې دلالت کوی او که ددې معنی «استعیاض من اعز العلم» وی نو دا په مذمت باندې دلالت کوی (۲).

حضرت شاه ولی الله رحمته الله علیه چه کومه رومبې معنی بیان کړې ده دا خو هغه معنی ده کومه چه مونږ په رومبې نمبر کښې بیان کړې ده خو دویمه معنی کومه چه شاه صاحب بیان کړې ده دا هیڅ یو شارح نه ده ذکر کړې گویا دا ددې جملې یوه دریمه معنی شوه وانه اعلم

قوله: فَاسْتَعِضَ اللَّهُ مِنْهُ الله تعالی دهغه نه حیا او کرله یعنی دهغه په حیا باندې الله تعالی هغه ته بدله ورکړله چه دهغه د مزاحمت نه کولو په وجه نې هغه باندې رحم او کرم اوکړو. دده معمولی شان تلل نې معاف کړل او په دې باندې نې مواخذه (گرفت) اونه فرمائیلو (۳).

قوله: وَأَمَّا الْآخَرُ فَأَعْرَضَ فَأَعْرَضَ اللَّهُ عَنْهُ دریم سری اعراض اوکړو نو الله تعالی هم هغه سره د اعراض معامله اوفرمائیله یعنی دهغه په اعراض کولو باندې الله تعالی د هغه نه ناراضه شو.

دا جمله خبریه ده او که دعائیه؟ دا جمله اخباریه ده او که دعائیه ده دواړه احتمالات شته (۴) اقرب دا ده چه اخباریه وی د قاضی عیاض رجحان هم دې طرف ته دي (۵) ځکه چه د حضرت انس رضی الله عنه روایت دي «فاستعفی فاستعفی الله عنه» یعنی هغه استغناء ښکاره کړله نو الله تعالی هم دهغه نه استغناء اوکړله.

امام نووی رحمته الله علیه فرمائی په ښکاره دا سړي د نبی کریم صلی الله علیه و آله د مجلس نه د عذر نه بغیر تلې وو (۶) گنی معذوری داسې څیز دي چه دا د خیر جالب (او راوستونکې) دي ددې په وجه مواخذه نه کیږی.

خو ددې توجیه ضرورت هغه وخت دي کله چه دریم سړي مؤمن وی حالانکه دا عین ممکن

(۱) أوجز المسالك (۱۱۴/۱۵) جامع السلام.

(۲) رساله شرح تراجم ابواب البخاری مطبوعه مع صحیح بخاری (۱۵۱۱).

(۳) فتح الباری (۱۵۷/۱) و شرح نووی (۲۱۷/۲).

(۴) أوجز المسالك (۱۱۵/۱۵) وفتح الباری (۱۵۷/۱).

(۵) إكمال إكمال المعلم للأبي (۴۳/۵).

(۶) فتح الباری (۱۵۷/۱).

(۷) شرح نووی (۲۱۷/۲) کتاب السلام، باب من أتى مجلساً فوجد فرجة فجلس فيها وإلا وراههم.

ده چه هغه منافق وی. حافظ ابن عبدالبر رحمته الله هم دا اختیار کړې دې. هغه فرماني چه د نبي کریم صلی الله علیه و آله د مجلس نه صرف منافق اعراض کولې شی. ^(۱) والله اعلم.

۹- ((بَابُ قَوْلِ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ

رُبَّ مُبَلِّغٍ أَوْعَى مِنْ سَامِعٍ)) [ر: ۱۶۵۳]

ما قبل باب سره مناسبت د مذکوره باب او تیر شوی باب په مینځ کښې مناسبت دا دې چه په دې باب کښې د «، مهلم»، (بفتح اللام) حال مذکور دې. او په تیر شوی باب کښې په حلقه کښې د کیناستونکي حال ذکر دې. چه دا منجمله مبلغین دې. ځکه چه د نبي کریم صلی الله علیه و آله حلقات (او مجالس) چه هغه به څنگه د علوم او ددې د ښودلو په امر باندې مشتمل وو. هلته به غائبینو پورې د تبلیغ مکلف هم جوړېدې شو. ^(۲)

په ترجمه الباب کښې د مذکوره تعلیق تخریج. په ترجمه الباب کښې د ذکر شوی معلق حدیث «رُبَّ مُبَلِّغٍ أَوْعَى مِنْ سَامِعٍ» تخریج پخپله امام بخاری رحمته الله په دې باب کښې .. بالمعنی .. او روستو ئې په کتاب الحج «باب الخطبة أيام منى» کښې .. بلفظه .. کړې دې. ^(۳) حافظ قطب الدین حلبی رحمته الله او ددوې اتباع کونکو بعضو شارحینو د دې حدیث د تخریج نسبت، ترمذی شریف کښې د حضرت عبدالله بن مسعود رضی الله عنه حدیث طرف ته کړې دې. ^(۴) چه ددې نه دا وضاحت معلومېږي. چه امام بخاری رحمته الله ددې تخریج نه دې کړې. حالانکه لکه څنگه چه اوس تیر شو. امام بخاری رحمته الله پخپل صحیح کښې پخپله ددې تخریج کړې دې. نو ددې حواله ورکول پکار وو.

د ترجمه الباب مقصد حافظ قطب الدین حلبی رحمته الله فرمانيلی دی. چه ددې باب مقصد په دې خبره باندې تنبیه ده. که حدیث لوستونکې غیر عارف او غیر محقق وی. خو کوم څه چه هغه بیانوي. هغه محفوظ وی. نو د هغه حدیث هم اخستلې کیدې شی. ^(۵) حضرت گنګوهی رحمته الله فرماني. چه په دې باب سره د هغه باب رد کول مقصود دی. کوم چه مشهور دې. چه شاگرد د استاذ نه په علم کښې کمتر وی. ^(۶) حضرت شیخ الحدیث مولانا زکریا صاحب رحمته الله فرماني. چه د امام بخاری رحمته الله غرض ددې باب نه ددې خبرې ترغیب ورکول دی. چه د ځان نه د کمتر نه هم د علم حاصلولو اهتمام کول

^(۱) شرح الزرقانی علی مؤطا الإمام مالک (۳۶۰/۴) جام السلام. رقم (۱۸۵۷)۔

^(۲) عمدة القاری (۳۴/۲)۔

^(۳) صحیح بخاری (۲۳۵۱۱) کتاب الحج. باب الخطبة أيام منى. رقم (۱۷۴۱)۔

^(۴) جامع ترمذی. کتاب العلم. باب ماجاء فی الحث علی تبلیغ السماع. رقم (۲۶۵۷)۔

^(۵) عمدة القاری (۳۴/۲)۔

^(۶) لامع الدراری (۱۷/۲)۔

پکار دی. (۱) خکہ چه نبی کریم ﷺ فرمائی: «رب مہلہ أوعی من سامع» د بعضو بغیر واسطی اوریدونکو خلقو پہ مقابلہ کنہی پہ واسطی سرہ اوریدونکی، «أوعی»، یعنی «أحفظ»، او «أفہم»، وی.

امام وکیع او سفیان بن عیینہ رحمہما اللہ فرمائی: «إنہ لا ینہل المحدث حق ینکتب من ہو فوقہ و مثلہ وودہ» (۲)

د امام بخاری رحمہ اللہ د رباعیاتو حیثیت. د حضرت امام بخاری رحمہ اللہ نہ چہ کوم رباعیات نقل کولی شی. (۳) ہغی کنہی ہم دا مضمون وارد دی. دا رباعیات اگرچہ امام سیوطی رحمہ اللہ بغیر دخہ تنقید (او جرحی) نہ ذکر کری دی. (۴) خود حافظ ابن حجر رحمہ اللہ زانی دا دہ چہ دا ثابت نہ دی. (۵) واللہ اعلم.

حدیث باب

۶- (حَدَّثَنَا مُسَدَّدٌ قَالَ حَدَّثَنَا بَشْرٌ قَالَ حَدَّثَنَا ابْنُ عُثْبَانَ عَنْ ابْنِ سِيرِينَ عَنْ عَبْدِ الرَّحْمَنِ بْنِ أَبِي بَكْرَةَ عَنْ أَبِيهِ (۱) ذَكَرَ النَّبِيُّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ قَعْدَةً عَلَى بَعِيرِهِ وَأَمَّا

(۱) الأبواب والتراجم (ص ۴۱)۔

(۲) الجامع لأخلاق الراوی و آداب السامع للخطیب (۳۷۳) رقم (۱۶۶۵، ۱۶۶۶) الكتابة عن الأقران. (ص ۳۷۴) رقم (۱۶۷۲) كتابة الأكابر عن الأصاغر. ومقدمة ابن الصلاح (ص ۲۴۸، ۲۴۹) النوع الثامن والعشرون معرفة آداب طالب الحديث. وفتح المغیث للعراقی (ص ۳۰۰) وفتح المغیث للسخاوی (۲۹۶/۳) و تدريب الراوی (۱۴۷/۲، ۱۴۸)۔

(۳) دا رباعیات دادی: واعلم أن الرجل لا یصیر محدثاً كاملاً فی حدیثہ إلا بعد أن ینکتب أربعاً مع أربع. كأربع مثل أربع. فی أربع. عند أربع. بأربع. علی أربع. عن أربع. لأربع. و کلّ هذه الرباعیات لاتتم إلا بأربع. مع أربع. فإذا تمت له كلها. هان علیہ أربع. وابتلى بأربع. فإذا صبر علی ذاك أكرمه الله فی الدنيا بأربع. و أنابه فی الآخرة بأربع.. اوگوری: تدريب الراوی (۱۵۷/۲) آخر النوع الثامن والعشرين معرفة آداب طالب الحديث. و مقدمة أوجز المسالك (ص ۱۲۹)۔

(۴) اوس واندی حوالہ تیرہ شوی دہ۔

(۵) مقدمة أوجز المسالك (ص ۱۳۰)۔

(۶) قوله .. عن أبيه.. الحديث أخرجه البخاري أيضاً في صحيحه (۲۱۱۱) في كتاب العلم. باب ليبلغ العلم الشاهد الغائب. رقم (۱۰۵) وفي (۲۳۵۱، ۲۳۵) كتاب الحج. باب الخطبة أيام منى. رقم (۱۷۴۱) وفي (۵۳۱۱، ۵۵۴) كتاب بدء الخلق. باب مجاء في سبع أرضين. رقم (۳۱۹۷) وفي (۶۳۲/۲) كتاب المغازی. باب حجة الوداع. رقم (۴۴۰۶) وفي (۶۷۲/۲) كتاب التفسير. سورة براء. باب: إن عدة الشهور عند الله اثنا عشر شهراً في كتاب الله..... رقم (۴۶۶۲) وفي (۸۳۲/۲) كتاب الأضاحي. باب من قال: لأضحي يوم النحر. رقم (۵۵۵۰) وفي (۱۰۴۸/۲) كتاب الفتن باب قول النبي ﷺ لا ترجعوا بعدي كفاراً يضرب بعضكم رقاب بعض. رقم (۷۰۷۸). وفي (۱۱۰۹/۲) كتاب التوحيد. باب [بقية حاشية به راروانه صفحه...]

امام ابو زرعه، امام ابو حاتم او امام نسائي رحمهم الله فرماني: «ثقة»^(١)

امام محمد بن سعد رحمهم الله فرماني: «وكان ثقة كثير الحديث»^(٢)

امام ابن حبان رحمهم الله دوى لره په كتاب الثقات كښي ذكر كړې دې.^(٣)

امام عجلي رحمهم الله فرماني: «ثقة فقيه الهدى»^(٤) ثبت في الحديث، حسن الحديث، صاحب سنة»^(٥)

امام بزار رحمهم الله فرماني: «ثقة»^(٦)

حافظ ذهبي رحمهم الله فرماني: «وكان حجة»^(٧)

حافظ ابن حجر رحمهم الله فرماني: «ثقة ثبت عاهد»^(٨)

په ١٨٧ هـ كښي د دوى وفات او شو.^(٩) رحمهم الله تعالى رحمة واسعة،

⑤ ابن عون: دا عبدالله بن عون بن اربطبان منزى بصرى رحمهم الله دې د دوى كښت ابو عون دې.^(١٠)

دوى د حضرت انس رضي الله عنه زيارت خو كړې دې. البته د دوى نه ئې سماع ثابت نه ده.^(١١)

دوى د ابو وائل شقيق بن سلمه، شعبي، حسن بصرى، محمد بن سيرين، قاسم بن محمد، ابراهيم نخعى، مجاهد، سعيد بن جبير، مكحول انس بن سيرين، رجاء بن حيوة او ابو رجاء مولى د ابو قلابه رحمهم الله وغيره نه روايت د حديث كوى.

(١) المصدر السابق

(٢) طبقات ابن سعد (٢٩٠/٧)

(٣) الثقات لابن حبان (٩٧٦)

(٤) قال الشيخ محمد عوامة نقلاً عن الشيخ العلامة عبدالله الغمادي: «كلمة، فقيه البدن، يقولها المحدثون. ويقول الأصوليون: «فقيه النفس».. ومعناها: أن الشخص تمكن في الفقه حتى اختلط بلحمه ودمه، وصار سجية فيه. ومراد المحدثين بها ترجيح الراوى الموصوف بها ولو كان أقل من الثقة، بحيث لو تعارضت رواية الصدوق الفقيه البدن مع رواية الثقة غير المتقن، قدمت رواية الصدوق المذكور. أنظر دراسات بين يدي «الكاشف» (٤٣١) الفاظ الجرح والتعديل في «الكاشف».

(٥) تهذيب التهذيب (٤٥٩١)

(٦) المصدر السابق

(٧) الكاشف (٢٦٩١١، ٢٧٠) رقم (٥٩٤)

(٨) تقريب التهذيب (ص ١٤٤) رقم (٧٠٣)

(٩) تهذيب الكمال (١٥١١٤)

(١٠) تهذيب الكمال (٣٩٤١١٥)

(١١) تهذيب الكمال (٣٩٥١١٥) وقال الذهبي في السير (٣٦٤١٦) وما وجدت له سماعاً من أنس بن مالك، ولا من صحابى. مع أنه ولد في حياة ابن عباس وطبقته. وكان مع أنس بالبصرة. وقد ورد عنه أنه رأى أنساً وعليه عمامة خز.

ددوی نہ سفیان ثوری، شعبہ بن الحجاج، عبد اللہ بن المبارک، نضر بن شميل، اسماعیل بن علیہ، یزید بن ہارون، اسحاق الارزق، ازہر السمان، ابو عاصم النبیل او امام اصمعی رحمہم اللہ روایت د حدیث کوی. (۱)

امام علی بن المدینی رحمہ اللہ فرمائی: «جمع لابن عون من الإسناد ما لا یجمع لأحد من أصحابہ....» (۲)
 هشام بن حسان رحمہ اللہ فرمائی: «حدثنی من لم یرمینای مثله» او بیا دوی ابن عون طرف تہ اشارہ او کرلہ (۳)

امام عبد اللہ بن المبارک رحمہ اللہ فرمائی: «ما رأیت أحداً ذکر لہ قبل أن ألقاه، ثم لقیته إلا وهو علی دون ما ذکر لہ، إلا ابن عون، وحبیوة، أو سفیان، فأما ابن عون فلو ودت أن لزمته حتى أموت أو یوت» (۴)

عبد الرحمن بن مہدی رحمہ اللہ فرمائی: «ما کان بالعراق أحداً أعلم بالسنة منه» (۵)

قرہ بن خالد رحمہ اللہ فرمائی: «کنا نجمع من ورم ابن سیرین فأنساناه ابن عون» (۶)

عیسی بن یونس رحمہ اللہ فرمائی: «کان أثبت من هشام یعنی ابن حسان» (۷)

ابو حاتم رحمہ اللہ فرمائی: «ثقة وهو أكبر من التیمی» (۸)

ابن سعد رحمہ اللہ فرمائی: «وکان ثقة کثیر الحدیث ورعاً» (۹)

امام نسائی رحمہ اللہ فرمائی: «ثقة مامون» (۱۰) او یہ یومقام کنبی فرمائی: «ثقة ثبت» (۱۱)

ابن حبان رحمہ اللہ فرمائی: «کان عبد اللہ بن عون من سادات أهل زمانه عبادة، وفضلاً وورعاً، ونسكاً، وصلابة فی السنة، وشدة علی أهل الهدم» (۱۲)

(۱) د شیوخ او تلامذہ د تفصیل دپارہ او گوری: تهذیب الکمال (۳۹۵/۱۱۵، ۳۹۷) وسیر أعلام النبلاء (۳۶۴، ۳۶۵)۔

(۲) تهذیب الکمال (۳۹۷/۱۱۵)۔

(۳) سیر أعلام النبلاء (۳۹۵/۱۶)۔

(۴) تهذیب الکمال (۴۰۰/۱۱۵)۔

(۵) المصدر السابق)۔

(۶) المصدر السابق)۔

(۷) تهذیب التهذیب (۳۴۸/۱۵)۔

(۸) المصدر السابق)۔

(۹) طبقات ابن سعد (۲۶۱/۷)۔

(۱۰) تهذیب التهذیب (۳۴۸/۱۵)۔

(۱۱) المصدر السابق)۔

(۱۲) الثقات لابن حبان (۳/۱۷)۔

امام بزار رحمۃ اللہ علیہ فرمائی: «کان علی غلیۃ من التقی»^(۱)

عثمان بن ابی شیبہ رحمۃ اللہ علیہ فرمائی: «ثقة صحیح الكتاب»^(۲)

امام عجلئ رحمۃ اللہ علیہ فرمائی: «ثقة رجل صالح»^(۳)

ددوی نہ اصحابو د اصول ستہ روایات اخستی دی۔^(۴)

پہ ۱۵۱ھ کنبی دوی وفات شو۔^(۵)،، رحمۃ اللہ علیہ تعال رحمة واسعة،۔

⑤ ابن سیرین: دا امام محمد بن سیرین بصری رحمۃ اللہ علیہ دی۔ ددوی حالات د کتاب الایمان

«باب اتهام الجنائ» لاندی تیر شوی دی۔^(۶)

⑥ عبد الرحمن بن ابی بکر: دا د حضرت ابوبکرہ نفع بن الحارث ثقفی رضی اللہ عنہ خونہ

دی۔ ددوی کنیت ابوبحر یا ابوحاتم دی۔ دوی تہ د «أول مولود ولد فی الإسلام بالمصر» اعزاز

حاصل دی۔^(۷)

دوی د حضرت عبداللہ بن عمرو، حضرت علی، دخپل پلار حضرت ابوبکرہ، اشع عصری،

او اسود بن سریع رضی اللہ عنہ تہ روایت کوی۔

ددوی تہ ابویشرجعفر بن ابی وحشیہ، خالد الحذاء، عبداللہ بن عون، عبدالمک بن عمیر،

قتادہ، محمد بن سیرین، او یونس بن عبید رضی اللہ عنہ وغیرہ حضرات روایت د حدیث کوی۔^(۸)

امام ابن سعد رحمۃ اللہ علیہ فرمائی: «وکان ثقة له أحادیث وروایة»^(۹)

امام عجلئ رحمۃ اللہ علیہ فرمائی: «بصری تابعی ثقة»^(۱۰)

حافظ ذہبی رحمۃ اللہ علیہ فرمائی: «ولد من عمر، وکان ثقة کبیر القدر مقرئاً عالماً»^(۱۱)

ابن حبان رحمۃ اللہ علیہ دوی لڑہ پہ کتاب الثقات کنبی ذکر کرے دی۔^(۱۲)

(۱) تہذیب التہذیب (۳۴۸۱۵)۔

(۲) تہذیب التہذیب (۳۴۹۱۵)۔

(۳) المصدر السابق۔

(۴) پورتنہ ذکر شوی کتب رجال۔

(۵) الکاشف (۵۸۲۱۱) رقم (۲۸۹۶)۔

(۶) کشف الباری (۵۴۴۱۲)۔

(۷) تہذیب الکمال (۵۱۱۷) و سیر اعلام النبلاء (۳۱۹۱۴، ۳۲۱)۔

(۸) د شیوخ او تلامذہ د تفصیل دبارہ اوگورہ: تہذیب الکمال (۵۱۱۷، ۶)۔

(۹) الأنطباق لابن سعد (۱۹۰۱۷)۔

(۱۰) تہذیب التہذیب (۱۴۸۱۶)۔

(۱۱) سیر اعلام النبلاء (۳۲۱۱۴)۔

(۱۲) الثقات لابن حبان (۷۷۱۵)۔

امام نووی رحمته اللہ علیہ فرمائی: «والفقوا عن توثيقه»^(۱)

پہ ۹۶ھ کنبی ددوی وفات اوشو^(۲)، رحمہ اللہ تعالیٰ رحمۃً واسعۃً،۔

① حضرت ابوبکرہ رضی اللہ عنہ: حضرت ابوبکرہ رضی اللہ عنہ حالات د کتاب الایمان «باب وان طاعتن من

الیومنین اقتتلوا فاصلحوا بینہما» لاندی تیر شوی دی^(۳)

قوله ذَکَرَ النَّبِیَّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ قَعَدَ عَلَى بَعِيرِهِ: حضرت ابوبکرہ رضی اللہ عنہ د نبی

کریم صلی اللہ علیہ وسلم ذکر او کرو۔ چہ دوی صلی اللہ علیہ وسلم پخپل اوین باندی ناست وو۔

پہ «ذکر» کنبی ضمیر کوم طرف تہ راجع دی؟ پہ دی جملہ کنبی .. ذکر .. کنبی

ضمیر مستتر حضرت ابوبکرہ رضی اللہ عنہ طرف تہ راجع دی۔ پہ بعضو نسخو گئی ددی نہ وپاندی

.. قال، .. ہم شتہ پہ دی کنبی موجود ضمیر مستتر عبد الرحمن بن ابی بکرہ طرف تہ راجع دی

قوله: وَأَمْسَكَ إِنْسَانٌ بِخَطَامِهِ أَوْ بِزِمَامِهِ: او یو سری د اوین مهار یا پیزوان (د پوزی

رسی) نیولی وہ۔

د انسان نہ شوک مراد دی؟ بعض حضرات فرمائی۔ چہ ددی نہ حضرت بلال رضی اللہ عنہ مراد:

دی۔ خکہ چہ د نسانی پہ روایت کنبی حضرت ام سلمہ رضی اللہ عنہا فرمائی: «حجبت فی حجة النبی صلی اللہ علیہ وسلم

فرايت بلالاً یقود بخطامه راحلته....»^(۴)

او بعضی حضرات فرمائی۔ چہ دا عمرو بن خارجه وو۔ خکہ چہ د سنن پہ روایت کنبی د:

حضرت عمرو بن خارجه رضی اللہ عنہ نہ نقل دی: «كنت أخذاً بزمَامِ ناقة النبي صلی اللہ علیہ وسلم.....»^(۵)

(۱) تهذيب الأسماء واللغات (۲۹۵/۱)۔

(۲) سير أعلام النبلاء (۳۲۰/۴)۔

(۳) كشف الباری (۲۲۵/۲)۔

(۴) سنن النسائي الصغرى (۴۸۲، ۴۹) كتاب مناسك الحج، باب الركوب إلى الجمار و إستغلال المحرم، والسنن الكبرى (۴۳۶/۲) كتاب الحج، باب الركوب إلى الجمار واستغلال المحرم، رقم (۴۰۶۶)۔

(۵) قال الحافظ في الفتح (۱۵۸/۱) .. وقد وقع في السنن من حديث عمرو بن خارجه قال: كنت أخذاً بزمَامِ ناقة النبي صلی اللہ علیہ وسلم إنتهى، فذكر بعض الخطبة، ولكنى لم أجد هذا اللفظ فيما رجعت إليه من المصادر فقد أخرج هذا الحديث النسائي في سننه الصغرى (۱۳۱/۲) كتاب الوصايا، باب إبطال الوصية للوارث، وفي سننه الكبرى (۱۰۷/۴) كتاب الوصايا، باب إبطال الوصية للوارث، رقم (۶۴۶۸، ۶۴۷۰) والترمذی فی جامعہ فی کتاب الوصايا، باب ما جاء لاوصية للوارث، رقم (۲۱۲۱) و ابن ماجه فی سننه، فی کتاب الوصايا، باب لاوصية للوارث، رقم (۲۷۱۲) والدارمی فی سننه، (۵۱۱/۲) فی کتاب الوصايا، باب الوصية للوارث، رقم (۳۲۶۰) وليس فی واحد من هذه المصادر اللفظ الذى نقله الحافظ عن .. السنن .. نعم روى أحمد فی مسنده (۱۷۶/۴، وص ۲۳۸) كنت أخذاً بزمَامِ ناقة رسول الله صلی اللہ علیہ وسلم..... فكان ما قاله الحافظ، وقد وقع فی السنن..... سبق قلم، وقد كان يريد أن يكتب، وقد وقع فی مسند أحمد، والله اعلم)۔

خو حافظ ابن حجر رحمته الله فرمائی: چه صحیح دا ده چه دا پخپله د حدیث راوی یعنی حضرت ابوبکره رضی الله عنه دې څخه چه د اسماعیلی په روایت کښې هم په دې حدیث کښې تصریح موجود ده «طلب رسول الله صلی الله علیه و آله من راحلته يوم النحر، وامسكت، اما قال: بخطامها، واما قال: بزمَامها»^(۱) ددې روایت نه یوه فائده دا هم حاصله شوه چه په روایت د باب کښې چه د خطام او زمام په مینځ کښې کوم تردید او شک وارد دې. د حضرت ابوبکره رضی الله عنه د طرفه نه دې. بلکه ددوی نه لاتدې د یو راوی د طرفه دې.^(۲)

خطام او زمام دواړه یو دی؟ او که دواړو کښې فرق دې؟ حافظ ابن حجر رحمته الله دواړه مترادف ګرځولی دی. او فرمائیلي نې دی. چه د اوښ په پوزه کښې حلقه اچولې شی په دې حلقه کښې د دواړو طرفه چه کومه رسې ترلې شی. هغه رسې ته «خطام» یا «زمام» وائی.^(۳) صاحب د مختار الصحاح هم د «خطام»، تفسیر «زمام» سره کړې دې.^(۴) او بیا د «زمام» تفسیر هم هغه دې. کوم چه اوس پورته مونږ ذکر کړو. نوره اضافه نې دا هم کړې ده چه دې «زمام» (رسې) سره «واګې»، هم ترلې شی. او کله کله په واګو باندې د «زمام» اطلاق کولې شی.^(۵)

او د لغت د نورو اصحابو د تشریح نه معلومیږي. چه په «خطام» او «زمام» کښې فرق دې «زمام» هغه نرۍ رسې ته وائی. کوم چه په پوزه کښې اچولې شی. او «خطام» واګو ته وائی.^(۶) والله اعلم.

قوله: قَالَ أَيُّ يَوْمٍ هَذَا أَفَسَكَّنَا حَتَّى ظَنَنَّا أَنَّهُ سَيَسْتَمِيهِ يَوْمِي أَسْمِهِ قَالَ أَلَيْسَ يَوْمَ النَّحْرِ قُلْنَا بَلَى: نبي کریم صلی الله علیه و آله تپوس او کړو. دا کومه ورځ ده؟ مونږ خاموش شو. تردې چه مونږ او ګټرله. چه نبي کریم صلی الله علیه و آله به ددې بل څه نوم اوبښائی. نبي کریم صلی الله علیه و آله تپوس او کړو. چه آیا دا یوم النحر نه ده؟ مونږ او وویل. ولې نه ده. په روایت باب کښې تعارض او دفع د تعارض په روایت باب کښې «سکنا» دې. او د کتاب الحج په روایت کښې «قلنا: الله ورسوله اعلم» دې.^(۷) په ښکاره دې دواړو روایتونو کښې تعارض شان معلومیږي. ددې جواب دا دې. چه کیدې شی چه بعضو حضراتو سکوت کړې وی. او بعضو حضراتو «الله ورسوله اعلم»، ونیلې وی.

(۱) فتح الباری (۱۵۸۱)۔

(۲) المصدر السابق۔

(۳) المصدر السابق۔

(۴) مختار الصحاح (ص ۱۸۱) ماده «خطم»۔

(۵) مختار الصحاح (ص ۲۷۵) ماده «زم»۔

(۶) النهاية (۱۵۰۱۲) ماده «خطم»۔

(۷) صحيح بخاری (۲۳۴۱۱) كتاب الحج. باب الخطبة أيام منى. رقم (۱۷۴۱)۔

دا هم کیدې شی. چه په رومی خل و نیلو باندې نې سکوت کړې وی. او په دویم ځلی تپوس

کولو باندې نې، «الله ورسوله اعلم»، و نیلې وی.

خو دا دواړه جوابونه د احتمال محض په درجه کښې دی. په اصل کښې صحابه کرام رضی الله عنہم

«الله ورسوله اعلم»، و نیلې وو. خو دا راوی بعضې ځانې کښې اختصار سره «فسکتنا»، سره تعبیر

کړو «ای فسکتنا من الجواب» ښکاره ده. چه، «الله ورسوله اعلم»، جواب نه دې. بلکه دا سکوت

عن الجواب دې. او جواب الله او د الله تعالی رسول صلی الله علیه و آله طرف ته مفوض (او سپارلې) کېږي.

بیا د حضرت ابوبکره رضی الله عنه په روایت کښې خو دا دی. چه صحابه کرام رضی الله عنہم، «الله ورسوله

اعلم»، او و نیل. او په کتاب الحج کښې د حضرت ابن عباس رضی الله عنہما په روایت کښې راځي. چه

صحابو رضی الله عنہم په جواب کښې، «یومرهم»، او و نیل. (۱) په دې. طریقه دې دواړو روایتونو کښې

تعارض شو.

دا تعارض په ډیرو طریقو سره لرې کړې شوې دې:

① اول دا چه نبی کریم صلی الله علیه و آله کله سوال او فرمائیلو. نو بعضو خلکو، «الله ورسوله اعلم»، او و نیل او

بعضو، «یومرهم»، او و نیل. خو دا بعید (او نا مناسب) معلومیږي.

② دویم جواب دا کیدې شی. چه ممکن ده. نبی کریم صلی الله علیه و آله دوه ځل تپوس کړې وی. په رومی

خل دې حضراتو، «الله ورسوله اعلم»، و نیلې وی. او په دویم ځل نې، «یومرهم»، و نیلې وی. خو

سیاق او طرز د حدیث دا جواب هم لرې (او نا مناسب) گنږي.

③ دریم جواب دا دې. چه کیدې شی. نبی کریم صلی الله علیه و آله دوه ورځې خطبه ورکړې وی. په رومی

ورځ خو صحابه کرام رضی الله عنہم، «الله ورسوله اعلم»، و نیلې وی. او په دویمه ورځ د جواب معلومیدو

په وجه نې، «یومرهم»، و نیلې وی. خو دا هم بعید معلومیږي.

④ څلورم جواب دا دې. او هم دا اقرب (او مناسب) معلومیږي چه د حضرت ابوبکره رضی الله عنه

روایت مفصل او د حضرت ابن عباس رضی الله عنہما روایت مختصر او مجمل دې. د حضرت ابوبکره رضی الله عنه

په روایت کښې دا دی. چه نبی کریم صلی الله علیه و آله کله او فرمائیل، «ای یومرهم؟»، نو صحابه کرام رضی الله عنہم

، «الله ورسوله اعلم»، او و نیل. نبی کریم صلی الله علیه و آله او فرمائیل، «ایس یومرهم؟»، صحابو جواب ورکړو

«..هلی..» نو اوس د ټولو مختصر خلاصه دا راووتله چه د نبی کریم صلی الله علیه و آله په جواب کښې

صحابه کرام رضی الله عنہم، «یومرهم»، او و نیل. د حضرت ابن عباس رضی الله عنہما په روایت کښې اصل

مضمون باندې نظر اچولو سره اختصار سره تعبیر کړې شو او او و نیلې شو. چه د نبی

کریم صلی الله علیه و آله په جواب کښې صحابو رضی الله عنہم، «یومرهم»، او و نیل. والله اعلم.

قوله قَالَ فَأَيُّ شَهْرٍ هَذَا فَاسْتَشَارَتْهُ ظَنَّنَا أَنَّهُ سَيَسْتَمِيعُ بِغَيْرِ اسْمِهِ فَقَالَ أَلَيْسَ

بِذِي الْحِجَّةِ قُلْنَا بَلَى: نبی کریم ﷺ تپوس او کرو. چه دا کومه میاشت ده؟ مونې خاموش شو. تردې چه مونې او کنترول چه ددې میاشت به بل خه نوم او بنانی بیا نې تپوس او کرو. چه آیا دا ذوالحجه نه ده؟ مونې او وئیل. ولې نه ده.

نبی کریم ﷺ سوالات څخه کول. چه صحابه کرام ښه متوجه شی. او د نبی کریم ﷺ خبرې اوریدو دپاره تیار شی.

قوله قَالَ فَإِنَّ دِمَاءَكُمْ وَأَمْوَالَكُمْ وَأَعْرَاضَكُمْ بَيْنَكُمْ حَرَامٌ كَحُرْمَةِ يَوْمِكُمْ هَذَا

فِي شَهْرِكُمْ هَذَا فِي بَلَدِكُمْ هَذَا: نبی کریم ﷺ او فرمائیل. ستاسو وینې، مال او عزت په یو بل باندې داسې حرام دی. لکه څنگه ستاسو ددې ورځې حرمت، ستاسو په دې میاشت کښې، او ستاسو په دې ښار کښې (حرام دی).

یو اشکال او دهغې جواب: په تشبیه کښې، ، مشبه به، د... مشبه، نه اقوی وی. دلته مشبه (چه حرمت د وینې او عزت اومال دې) د مشبه به (چه حرمت د ورځې او میاشت او ښار دې) نه اقوی دې؟

ددې جواب دا دې. چه په یو بل جهت سره دلته مشبه به د مشبه نه اقوی دې. هغه دې د حرمت شهرت، ددې خلقو په ذهن کښې د ورځې او میاشت او ښار حرمت زیات وو. او دا حرمت ددوی په مینځ کښې معروف او مشهور وو. او د جان ومال او عزت د جاهلیت په خلقو کښې هیڅ قدر نه وو. یوکس قتل کول، د یوکس مال لوټ کول، د یوکس عزت او حیا اخستل. ددوی د گس لاس کار وو. په دې وجه نبی کریم ﷺ هغوی ته او فرمائیل. چه لکه څنگه تاسو ورځ، میاشت او ښار محترم گنړئ. او په دې کښې د ظلم نه خان ساتئ. دغه شان دا څیزونه هم حرام او قابل د احترام دی. په دې کښې هم د ظلم نه خان اوسائئ. (۱) وانه اعلم.

قوله: لِيُبَيِّنَ الشَّاهِدُ الْغَائِبَ: حاضر دې غائب ته اورسوی.

ددې نه معلومه شوه چه کوم کس د مسئلې نه خبر وی. هغوی له پکار دی. چه هغوی نې ناخبرو خلقو ته او بنانی.

قوله: فَإِنَّ الشَّاهِدَ عَسَى أَنْ يُبَيِّنَ مَنْ هُوَ أَوْ عَسَى لَهُ مِنْهُ: څکه ممکن ده چه

حاضر سړي نې یو داسې سړی ته اورسوی. چه هغه ددې خبرې د رسونکي نه زیات یادونکي او پوهیدونکي وی.

هم دا ترجمه الباب دې. یعنی ممکن ده چه نبی کریم ﷺ لره په سترگو کتونکي کس، داسې سړی ته دین اورسوی چه هغه دده نه افهم (زیات پوهیدونکي) او احفظ (زیات یاد ساتونکي) وی. او هم دغه شان شوی دی. د تابعینو په زمانه کښې بعضي داسې عالمان پیدا

شوی دی چه هغوی د ډیرو صحابه کرامو رضی الله عنهم نه په حفظ او فهم کښې زیات اوچت وو ددی نه پس هم دا صورت حال پاتې شوې دې چه د تبع تابعینو په دور کښې بعضې داسې عالمان پیدا شو چه هغوی د خان نه په وړاندې طبقه باندې اوچت وو. والله اعلم بالصواب.

۱- ((بَابُ الْعِلْمِ قَبْلَ الْقَوْلِ وَالْعَمَلِ))

((يَقُولُ اللَّهُ تَعَالَى «فَاعْلَمُ أَنَّهُ لَا إِلَهَ إِلَّا اللَّهُ» (محمد: ۱۸) قَبْدًا بِالْعِلْمِ ((وَأَنَّ الْعُلَمَاءَ هُمُ وَرَثَةُ الْأَنْبِيَاءِ وَوَرَّثُوا الْعِلْمَ مَنْ أَعَدَّ أَعْدَاً يَعْظُمُ وَافِرٌ وَمَنْ سَلَكَ طَرِيقًا يَطْلُبُ بِهِ عِلْمًا سَهَّلَ اللَّهُ لَهُ طَرِيقًا إِلَى الْجَنَّةِ)) (وَقَالَ حَلُّ ذِكْرُهُ «أَمَّا يَخْشَى اللَّهَ مِنْ عِبَادِهِ الْعُلَمَاءُ» (فاطر: ۲۸) وَقَالَ (وَمَا يَفْقَهُ إِلَّا الْعُلَمَاءُ) (النكبات: ۲۲) «وَقَالُوا لَوْ كُنَّا نَسْمَعُ أَوْ نَعْقِلُ مَا كُنَّا فِي أَصْحَابِ السَّعِيرَةِ» (الملك: ۱۰) «قُلْ هَلْ يَسْتَوِي الَّذِينَ يَعْلَمُونَ وَالَّذِينَ لَا يَعْلَمُونَ» (الزمر: ۹) وَقَالَ النَّبِيُّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ ((مَنْ يُؤْذِ اللَّهَ بِهِ غَيْرًا يُفْقَهُهُ فِي الدِّينِ وَأَمَّا الْعِلْمُ بِالْعِلْمِ وَقَالَ أَبُو ذَرٍّ لَوْ وَضَعَهُ الْعَصَمَاءُ عَلَى هَذِهِ وَأَشَارَ إِلَيَّ فَقَاهُ ثُمَّ طَلَعْتُ إِلَى الْفِدْكَ لَمَلَّةٍ سَمِعْتُهَا مِنَ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ قَبْلَ أَنْ تُجِيزُوا عَلَيَّ لَأَقْدَحَهَا وَقَالَ ابْنُ عَبَّاسٍ «كُنُوا زَيْنَةً» عُلَمَاءُ قَبْذٍ وَقَالَ الرَّبَّانِيُّ الَّذِي يَرَى النَّاسَ بِصِفَاتِ الْعِلْمِ قَبْلَ كِبَارِهِ))

تیرشوی باب سره مناسبت په تیرشوی باب کښې د مبلغ او سامع ذکر وو چونکه مبلغ (په کمال) او مبلغ (په کمالات) د علم په ذریعه تعلیم او تعلم باندې قدرت حاصلولي شی په

دې وجه نی دلته د «باب العلم قبل القول والعلم» ترجمه منعقد کړې ده. (۱)
د ترجمه الباب مقصد او د تقدیم قسمونه. تقدم یا خو ذاتاً وی، یا زماناً او یا رتبه وی. په تقدم ذاتی کښې مقدم، د مؤخر نه ذاتاً مخکښی وی. اگرچه د دواړو زمانه یوه وی. لکه د لاس او کنجی حرکت، چه زماناً اتحاد دې. خو ذاتاً د لاس حرکت د کنجی د حرکت نه مقدم دې خکه چه کنجی د لاس په حرکت سره متحرک کیږی.

په تقدم زمانی کښې مقدم، د مؤخر نه د زمانې په اعتبار سره وړاندې وی. لکه د پلار زمانه د خوځی د زمانې نه مقدم ده.

په تقدم رتبی یا په تقدم بالرته و الشرف کښې مقدم د مؤخر نه په مقام او مرتبه کښې فائق وی. اگرچه د زمانې په اعتبار سره مؤخر ولې نه وی. لکه څنگه چه نبی کریم صلی الله علیه و آله ته په صحابو باندې فوقیت (او برتری) حاصل وه. اگرچه ډیر صحابه کرام ددوی نه د سن او کال په اعتبار سره مشران وو.

د حضرت عباس رضی الله عنه نه چا تپوس او کړو. «أنت أكبر أم رسول الله صلی الله علیه و آله» نو حضرت عباس رضی الله عنه جواب ورکړو. «هو أكبر مني وأنا أسن منه»^(۲) یعنیه زمانه لونی دې. او زه د سن او کال په اعتبار

(۱) عمدة القاری (۳۹۱۲)۔

(۲) تهذيب الكمال (۲۲۷/۱۴) وروی أبو زرین: قيل للعباس: أيا أكبر أنت... [بقية حاشية په بل مخ....]

سره د هغوی نه وړاندې یم.

دعامو شارحینو رائي دا ده، چه د امام بخاری رحمته الله علیه مقصد دا دې، چه علم حصول په اعتبار سره د قول او عمل نه مقدم دې، مخکښې علم حاصلولې شی. ددې نه پس د عمل نمبر راځی. ددې نه پس د وعظ او تذکیر او د درس تدریس نمبر راځی.

ذاتی اعتبار سره هم علم ته په عمل او قول باندې شرافت حاصل دې، ځکه چه د قول او عمل صحت په نیت باندې موقوف دې، او د نیت صحت په علم باندې موقوف دې، په دې طریقہ ښکاره ده، چه علم ته په عمل باندې زماناً هم تقدم حاصل دې، او ددې نه دا هم معلومه شوه، چه علم ته په عمل باندې شرفاً او رتبتاً هم تقدم حاصل دې.

امام بخاری رحمته الله علیه چه په دې باب کښې کوم آیات او آثار وغیره ذکر کړی دی، دوی په هغې باندې مجموعی طور باندې دلالت کوی، او هم دا اقرب معلومیږی.

علامه ابن المنیر رحمته الله علیه فرمائی، چه د امام بخاری رحمته الله علیه ددې باب نه مقصد دا دې، چه علم د قول او عمل د صحت دپاره د شرط په درجه کښې دې، ترکومه پورې چه علم نه وی، تر هغه وخته پورې د قول او عمل اعتبار نه وی، ځکه چه علم د نیت مصحح دې، او نیت د عمل مصحح دې، چونکه دا خبره مشهوره ده، چه د عمل نه بغیر علم نافع نه دې، په دې وجه دې باندې د تنبیه ضرورت پیدا شو، او په ترجمه الباب سره ئې اوښودل، چه علم ذاتاً د قول او عمل نه مقدم دې. ^(۱) هم دا خبره علامه کرمانی او ابن بطال رحمهما الله فرمایلي ده. ^(۲)

علامه سندھی رحمته الله علیه فرمائی، چه امام بخاری رحمته الله علیه په دې باب سره د قول او عمل په مقابله کښې د علم د شرف او مرتبې په اعتبار سره مقدم کیدل بیان کړې دې، تقدم زمانی بیانول مقصود نه دی، ځکه چه د باب لاندې کوم څه مذکور دی، د هغې نه تقدم بالشرف والرتبه معلومیږی. ^(۳)

حضرت شیخ الحدیث صاحب رحمته الله علیه فرمائی، چه دلته تقدم زمانی مراد دې، او کوم څه چه د باب لاندې مذکور دی، هغه هم ددې مدعا د اثبات دپاره کافی او واضح دی.

گویا د امام بخاری رحمته الله علیه مقصد دا وه، لري کول دی، چه چونکه په علم بلا عمل باندې وعیدونه وارد شوی دی، نو مقصر (کوتاهی کونکی) ته دسره علم حاصلول نه دی پکار، مصنف رحمته الله علیه باب قائمولو سره دا اوښودل، چه ،، علم من حیث هو، ،، د عمل نه ذاتاً او زماناً مقدم دې، ترکومه پورې چه د عمل نه کولو تعلق دې، نو دا بالکل جدا څیز دې، چه دا موجب د تاوان او د وعیدونو مورد دې. ^(۴) والله اعلم.

...د تیرمخ بقیه حاشیه [أم النبی ﷺ؟ فقال: هذا أكبر مني و أنا ولدت قبله..... رواه الطبرانی ورجاله رجال الصحيح. انظر مجمع الزوائد (۲۷۰/۹) کتاب المناقب، باب ماجاء فی العباس عم رسول الله ﷺ، ومن جمع معه من ولده.]

^(۱) فتح الباری (۱۶۰/۱).

^(۲) شرح الکرمانی (۲۹۱۲، ۳۰).

^(۳) حاشیه السندی علی البخاری (۴۳۱).

^(۴) تعلیقات لامع الدراری (۱۹۱۲، ۲۰).

قوله: يَقُولُ اللَّهُ تَعَالَى: ﴿فَاعْلَمُوا أَنَّهُ لَا إِلَهَ إِلَّا اللَّهُ﴾ قَبْدًا بِالْعِلْمِ: خكه چه الله تعالى

فرمانی:، نو تاسو پوهه شی: چه د الله تعالى نه سوا بل خوک معبود نشته،، الله تعالى علم وړاندې بیان کړو.

د امام بخاری رحمته الله علیه پخپل مقصد باندې استدلال: امام بخاری رحمته الله علیه په قول او عمل باندې د علم په تقدم باندې استدلال دپاره دا آیت ذکر کړې دې. او دا استدلال د پوره آیت نه ثابتیږي.

﴿فَاعْلَمُوا أَنَّهُ لَا إِلَهَ إِلَّا اللَّهُ وَاسْتَغْفِرْ لِدُنْيِكَ وَلِلْمُؤْمِنِينَ وَالْمُؤْمِنَاتِ﴾ (۱) په دې آیت کښې مخکښې د علم ذکر فرمائيلې شوې دې. ددې نه پس دعمل يعنی د استغفار ذکر دې. گویا چه استغفار په زړه سره وی. او که ژبې سره وی. دا به هغه وخت وی. کله چه علم صحیح وی. که علم صحیح نه دې. نو عمل به هم صحیح نه وی.

په دې آیت کښې براه راست خطاب اگرچه نبی کریم صلی الله علیه و آله ته دې. خو دا خطاب د نبی کریم صلی الله علیه و آله امت دپاره هم دې. (۲)

امام سفیان بن عیینة رحمته الله علیه ددې آیت نه دعلم په فضیلت باندې استدلال کړې دې. (۳)

قوله: وَأَنَّ الْعُلَمَاءَ وَرَثَةُ الْأَنْبِيَاءِ: بلا شبه عالمان د انبیاء وارثان دی.

د حدیث مذکور تخریج: دا د حضرت ابوالدرداء رضی الله عنه د یو حدیث تکرر ده. چه دا امام احمد. ابوداؤد، ترمذی، دارمی پخپلو کتابونو کښې، او امام بخاری رحمته الله علیه پخپل،، تاریخ کبیر،، کښې موصلاً نقل کړې دې. (۴) ددې په سند کښې لږ شان اضطراب دې. (۵) خو حمزه کثانی رحمته الله علیه ددې تحسین فرمائيلې دې. (۶)

د حدیث د مذکوره حصې راوړلو مقصد: چونکه امام بخاری رحمته الله علیه دلته ددې د حدیث کیدو تصریح نه ده کړې. په دې وجه دا ددوی په تعالیقو کښې نه شمارلې کیږي. البته ددوی په ترجمه کښې ددې ذکر کول، ددې خبرې دلیل دې. چه ددې اصل موجود دې. د قرآن کریم آیت **﴿ثُمَّ أَوْرَثْنَا الْكِتَابَ الَّذِينَ اصْطَفَيْنَا مِنْ عِبَادِنَا﴾** (۷) هم په دې باندې شاهد دې. (۸)

(۱) سورة محمد: (۱۹)۔

(۲) فتح الباری (۱۶۰۱)۔

(۳) حلیۃ الاولیاء (۳۰۵۷) ترجمۃ سفیان بن عیینہ۔

(۴) مسند احمد (۱۹۶۱۵) وسنن ابی داؤد، کتاب العلم، باب الحث علی طلب العلم، رقم (۳۶۴۱) و (۳۶۴۲) و جامع ترمذی، کتاب العلم، باب ماجاء فی فضل الفقه علی العبادة، رقم (۲۶۸۲) سنن ابن ماجه، المقدمة، باب فضل العلماء والحث علی طلب العلم، رقم (۲۲۳) وسنن الدارمی (۱۱۰۱۱) المقدمة، باب فی فضل العلم والعالم، رقم (۳۴۲) والتاریخ الکبیر (۳۳۷۸) رقم (۳۲۲۹)۔

(۵) د اضطراباتو د تفصیل دپاره اوگوری: عمدة القاری (۳۹۱۲، ۴۰)۔

(۶) فتح الباری (۱۶۰۱)۔

(۷) فاطر: (۳۲)۔

(۸) فتح الباری (۱۶۰۱)۔

د نبی لقوی او اصطلاحی تعریف په دې حدیث کښې عالمان د انبیاء وارث ګرځولی شوی دی. «انبياء... د... نبی... جمع ده. نبی په لغت کښې خبر ورکونکی ته وائی. او په اصطلاح کښې، نبی... د الله تعالی خبر ورکونکی مخصوص کس ته وائی. دا ښکاره ده. چه خبر ورکونکې هغه وخت خبر ورکولې شی. چه وړاندې نه هغه ته علم وی. د علم نه بغیر خبر ورکول ممکن نه دی. معلومه شوه. چه نبوت من حیث النبوت د صفات علمیه څنو دې. په دې وجه امام بخاری رحمته الله علیه د «العلم قبل القول والعمل» لاندې «وَأَلَّ الْعُلَمَاءُ هُمْ وَرَثَةُ الْأَنْبِيَاءِ» ذکر کړې دي. او فرمانيلی نې دی. چه د حضرات انبياء عليه السلام نه عالمان د علم میراث حاصلوی. د مال دولت میراث نه حاصلوی. هم دا نې په «وَأَلَّ الْأَبْيَاءُ لَمْ يُوَرِّثُوا هِنَارًا وَلَا دَرَهْمًا وَلَا دِرْهَمًا» وروايتولای. و نیلو سره واضح کړې دي.

چاسره چه څومره علم زیات وی. گویا هغه ته د نبی صلی الله علیه و آله د وراثت نه هم دغومره حصه حاصل شوې ده. دلته په دې ارشاد کښې چه کوم صرف د علم ذکر دي. ددې نه علم صحیح او قوی مراد دي. چه ددې نه پخپله عمل ناشی او صادریری. که یوکس ټول کتابونه رته کړی. او د عمل نه بې پرواه وی. نو هغه د شریعت په اصطلاح کښې علم نه دي. بلکه هغه وبال دي. په دې وجه و نیلې شی. چه علم هغه دي. کوم سره چه خشیت (یره) او تقوی پیدا شی. کله چه خشیت وی. نو عمل به هم دهغې مطابق وی. (۱)

ایا «علماء امتی کانبياء بنی اسرائیل» حدیث دي؟ عام واعظین «علماء امتی کللیام بنی اسرائیل» د حدیث په طور پیش کوی. خو د سند په اعتبار سره ددې هیڅ ثبوت نشته. د حدیث امامانو علامه دمیری، علامه زرکشی، حافظ ابن حجر عسقلانی، حافظ سخاوی. او ملاعلی قاری رحمته الله علیه ددې حدیث نه انکار کړې دي. او فرمانيلی نې دی. چه ددې هیڅ اصل نشته. (۲)

البته «ان العلماء هم ورثة الانبياء» حدیث، د هغې مضمون او معنی ادا کولې شی. ځکه چه هر کله ددې امت عالمان د انبیاء وارث او ګرځولی شونو ددوی به هغه کار وی کوم چه به د بنی اسرائیلو انبیاء وکوو. ځکه چه په بنی اسرائیلو کښې چه به کله یو نبی لارولو. نو د هغه نه پس به الله تعالی دویم نبی تبلیغ دپاره لیږلو. زمونږ د نبی صلی الله علیه و آله دا شان دي. چه ددوی نه پس د بل نوی نبی ضرورت پاتې نشو. البته د تبلیغ ضرورت شته. الله تعالی دا کار د عالمانو نه واخستلو. نو کوم کار چه به د بنی اسرائیلو انبیاء وکوو. هغه ددې امت عالمان کوی. نو په «العلماء ورثة الانبياء» سره په «علماء امتی کللیام بنی اسرائیل» باندې استدلال کیدلې شی. او و نیلې کیدې شی. چه اگر چه ددې حدیث لفظاً ثبوت نشته. خو دا معنی ثابت دي.

(۱) د «العلماء ورثة الانبياء... والا حدیث جزء دي. او ددې تخریج لږ وړاندې تیر شوې دي. —

(۲) فضل الباری ((۳۸، ۳۷/۲)) —

(۳) کشف الخفاء و مزیل الإلباس عما اشتهر من الأحادیث علی السنة الناس (۶۴۱۲)، والمصنوع فی معرفة الحديث الموضوع (ص ۱۲۳) —

قوله: وَرَبُّوْا الْعِلْمَ مِنْ أَخَذَهُ أَخَذَ بِحِطِّ وَافِرٍ: دوی د علم میراث پر بخودی دې چاچا دا

حاصل کرو۔ ہفتہ لم یہ حصہ حاصلہ کر لے۔

د لفظ "ورثوا" تحقیق دا لفظ د باب تفعیل نه هم کیدې شی. او د مجرد نه هم کیدې شی. باب تفعیل نه کیدل راجع دی. ځکه چه د روایت سیاق نه هم دا معلومیږی. (ان العلماء هم ورثة الانبياء، ان الانبياء لم يورثوا دينارا ولا درهما، وانما ورثوا العلم، فمن اخذ به اخذ بحبله او بقوله الخ) (اللفظ للدارمي)،

که دا بالتشديد يعنى د باب تفعيل ځنې وى. نو ددې ضمير به انبياء طرف ته راجع وى او که بالتخفيف يعنى د باب سمر نه وى. نو دا ضمير به علماء طرف ته راجع وى. ()

«مَنْ أَعَدَّ أَعْدَاءَ حَيٍّ وَآفِيٍّ» دا جمله خبر دې اوکه امر دې کيدې شی. دا جمله معنی هم خبره وی. مطلب دا دې چه چا علم حاصل کړو. هغه ډیر لوني دولت حاصل کړو. او کيدې شی چه لفظاً خبر وی. او معنی امر وی. مطلب دا دې چه که یو کس علم حاصل کړي. نو هغه له په به شان زیات مقدار کښی حاصلول پکار دی. والله اعلم.

قوله: وَمَنْ سَلَكَ طَرِيقًا يَظْلُبْ بِهِ عِلْمًا سَهَّلَ اللَّهُ لَهُ طَرِيقًا إِلَى الْجَنَّةِ: چاهه هغه لاره اختيار كړله. په كوم سره چه هغه علم حاصلوي. نو الله تعالى به هغه دپاره دجنت لاره آسانه كړي.

ددې حدیث تخریج دا مضمون لکه څنګه چه د حضرت ابو الدرداء رضی الله عنه په روایت کې وارد شوې دې: ((دغه شان د حضرت ابو هريره رضی الله عنه نه هم منقول دي. کوم چه امام مسلم او امام ابوداؤد رحمهما الله نقل کړې دي: «عَنْ أَبِي هُرَيْرَةَ قَالَ قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ مَنْ نَفَسَ عَنْ مُؤْمِنٍ كُرْبَةً مِنْ كُرْبَةٍ مَنَّ كُرْبٌ بِمِثْرِ الْقِيَامَةِ وَمَنْ يَسْتَعِزُّ بِكَفِّهِ يَسْتَعِزُّ بِكَفِّهِ اللَّهُ عَلَيْهِ فِي الدُّنْيَا وَالْآخِرَةِ وَمَنْ سَتَرَ مُسْلِمًا سَتَرَهُ اللَّهُ فِي الدُّنْيَا وَالْآخِرَةِ وَاللَّهُ يَعْزِّزُ الْعَبْدَ مَا كَانَ الْعَبْدُ بِكَفِّهِ عَزَّ مِنْ أَجْلِهِ وَمَنْ سَلَكَ طَرِيقًا يَبْتَغِي فِيهِ وَلُحْمًا سَلَكَ اللَّهُ لَهُ بِهِ طَرِيقًا إِلَى الْجَنَّةِ وَمَا اجْتَمَعَ قَوْمٌ فِي بَيْتٍ مِنْ بُيُوتِ اللَّهِ يَتْلُونَ كِتَابَ اللَّهِ وَيَذْكُرُونَ سُورَةً مِنْهُمْ أَلِفًا حَتَّى رَأَوْهُمُ الشَّكِينَةَ عَلَيْهُمْ الْمُسْكِينَةُ وَغَشِيَتْهُمْ الرَّوحَةُ وَحَفَّتْهُمُ الْمَلَائِكَةُ وَذَكَرَهُمُ اللَّهُ فِيمَنْ عِنْدَهُ وَمَنْ تَبَخَّأَ بِهِ عَبْدٌ لَمْ يَسْمَعْ بِهِ نَسْأَهُ» (اللفظ بلسم X)

(قد سبق تخريج هذا الحديث سابقاً فارجع إليه.) _

(۱۶۰۱) فتح الباری

١٠) حضرت أبو الدرداء رضي الله عنه حديث تخريج وإسناده صحيح مسلم (٢٤٥١٢) كتاب الذكر والدعاء والتوبة والاستغفار. باب فضل الاجتماع على تلاوة القرآن وعلى الذكر. وسنن أبي داود. كتاب العلم. باب البحث على طلب العلم. رقم (٢٤٤٣). وجامع الترمذي كتاب العلم. باب فضل طلب العلم رقم (٢٤٤٦) وكتاب القراءات. (بلا ترجمه. بعد باب ما جاء أنزل القرآن على سبعة أحرف) رقم (٢٩٤٥).

۱. باب فی المعونة للمسلم.. رقم (۴۹۴۶). کتبى امام ترمذى رحمه الله البقية حاشیه په بل مخ...

دا روایت امام بخاری رحمته الله پخپل کتاب کښې درج نکړو ځکه چه ددې په سند کښې معمولی شان اختلاف دې اختلاف دا دې چه دا روایت «الأمش عن أبي صالح عن أبي هريرة» طریق سره نقل دې اوس په دې کښې کلام دې چه آیا امام اعمش د ابوصالح نه براه راست اوريدلې دې اوکه نه؟ ځکه چه د ابوداؤد او ترمذی په یو یو روایت کښې «حدثنا أبو صالح» دې (۱) چه ددې نه معلومېږی چه د اعمش او ابوصالح په مینځ کښې څوک واسطه شته خو دا روایت امام مسلم رحمته الله په ډیرو طرقو سره نقل کړې دې په هغې کښې د ابواسامه په طریق کښې د «حدثنا أبو صالح عن أبي هريرة» تصریح موجود ده (۲) نو کیدې شی چه اول اعمش په واسطه سره اوريدلې وی او روستو نې بلا واسطه اوريدلې وی وانه اعلم ددې روایت مطلب دا دې چه کوم سړې دعلم د طلب دپاره سعی او کړی او ددې په کوشش کښې لگیا وی الله تعالى به ددې اشتغال بالعلم په وجه دده دپاره دجنت لازمه آسانه کړی ځکه چه کله علم حاصل کړی نو ملکات فاضله به ده ته حاصل شی اعمال صالحة به ده ته معلوم شی د الله تعالی محبت او خشیت به دده په زړه کښې راشی او دا ټول هغه اموز دی چه دا جنت ته بوتلونکی دی په دې وجه به الله تعالى دده دپاره دجنت لازمه آسانه کړی دلته هر ځانې کښې د علم فضیلت راروان دي او دعمل قید مذکور نه دې

قوله وَقَالَ جَلَّ ذِكْرُهُ (إِنَّمَا يَخْشَى اللَّهَ مِنْ عِبَادِهِ الْعُلَمَاءُ) (۳) او الله تعالی

فرمایلی دی د الله تعالی په بنده گانو کښې د الله تعالی نه عالمان یریري خشیت (یریدل) یو عمل دې دا عمل د علماء، دپاره ثابت کړې شوې دې معلومه شوه چه مخکښې علم راځی بیا د عمل نمبر وی.

مذکوره ایت نه د علم د فضیلت اثبات ددې نه فضیلت د علم هم راوځی ځکه چه خشیت یو مقصودی څیز دې دا د عالمانو دپاره ثابت کړې شوې دې معلومه شوه چه علم ته فضیلت حاصل دې چه د علم نه بغیر دسره مقصود نه حاصلېږی والله اعلم

ایا علم سره خشیت لازم دي؟ دلته دا سوال پیدا کیږی چه بعضي خلق عالمان وی خو په دوی کښې خشیت نه وی؟ ددې جواب دا دې چه دا په حقیقت کښې دسره عالم نه دي (مَثَلُ الَّذِينَ يَحْمِلُونَ الثُّمُولَ ثُمَّ لَا يُحْمِلُوا كَمَلِ الثَّمَارِ يَحْمِلُونَ أَثْقَالًا) (۴)

د تیرمخ بقیه حاشیه [پخپل جامع کښې (کتاب الحدود باب ما جاء في السترة على المسلم، رقم ۱۴۲۵، و کتاب البر والصلة، باب ما جاء في السترة على المسلم، رقم ۱۹۳۰) کښې هم نقل کړې دي -
(۱) سنن أبی داؤد، کتاب الأدب، باب فی المعونة للمسلم، رقم (۴۹۴۶) و جامع ترمذی، کتاب البر والصلة، باب ما جاء في السترة على المسلم، رقم (۱۹۳۰) -
(۲) صحيح مسلم (۳۵۱۲) کتاب الذکر والدعاء، باب فضل الإجتماع على تلاوة القرآن وعلى الذکر -
(۳) فاطر (۲۸: ۲۸) -
(۴) الجمعة (۵: ۵) -

دا هم ونیلی شوی دی. چه په دې آیت کښې دا نه دی ونیلی شوی. چه په عالم کښې خښت لازمی دې. بلکه دا ونیلی شوی دی. چه خښت مطلقه کامله که موندلې کېږي نو په عالم کښې به موندلې کېږي.

تنبيه دلته دا وضاحت ضروری دې. چه د عالم کیدو دپاره دا ضروری نه ده. چه کتابونه او وانی او عالم جوړشی. بلکه ضروری داده. چه د یو عالم په صحبت کښې اوسیدلې وی او علم نې حاصل کړې وی. که دهغه نه د کتابونو ونیلوسره حاصل کړې شی. او که د کتابونو نه بغیر دهغه د خبرو او وعظ اونصیحت نه استفاده او کړی. او علم حاصل کړې شی. والله اعلم.

قوله: وَقَالَ (وَمَا يَعْقِلُهَا إِلَّا الْعُلَمُونَ): (۱) او وې فرمانیل چه دې بیان کړې شوی مثالونو باندې عالمان پوهیږي. ددې نه هم د علم فضیلت حاصل شو.

قوله: (وَقَالُوا لَوْ كُنَّا نَسْمَعُ أَوْ نَعْقِلُ مَا كُنَّا فِي أَصْحَابِ السَّعِيرِ): (۲) او جهنمیان به وانی. که مونږ د اهل علمو پشان اوریدلې. او پوهیدلې. نو د جهنمیانو نه به نه کیدو. یعنی علم حاصلیږي اوریدو سره، او غور اوفکر او تدبر کولو سره. دوی نه د سماع طریقه اختیار کړله. او نه نې د عقل او غور اوفکر طریقه اختیار کړله.

قوله: وَقَالَ (قُلْ هَلْ يَسْتَوِي الَّذِينَ يَعْلَمُونَ وَالَّذِينَ لَا يَعْلَمُونَ): (۳) او وې فرمانیل:.. چه آیا عالمان او بی علمه برابریدې شی؟!

په دې آیت مبارکه کښې په عالم او غیر عالم کښې څه فرق دې؟ حالانکه عمل ټول کوی ددې باوجود په عالم او غیر عالم کښې فرق کړې شوې دې. چه دا ددې خبرې دلیل دې. چه علم ته تقدم حاصل دې.

د علماو پشان کښې د ابن درید رحمته الله علیه اشعار: ابن درید رحمته الله علیه د عالمانو پشان کښې یو څو ډیر نه اشعار ونیلی دی:~

أهلاً وسهلاً بالذين أحبتهم	و اودهم فی الله ذی الالام
أهلاً بقوم صالحین ذوی تقی	غز الوجوه و زین کل ملام
یسعون فی طلب الحدیث بعفة	و توقر و سکینة و حیا
لهم المهابة و الجلالة و الثمی	و فضائل جلّت عن الإحصاء
و مداد ما تجری به أقلامهم	ألک و أفضل من دم الشهداء
یا طالبی علم الثبی محمد	ما أتم و سواکم بسواهم

(۱) العنکبوت: (۴۳).

(۲) الملک: (۱۰).

(۳) الزمر: (۹).

(۴) جامع بیان العلم وفضله لابن عبدالبر (۳۷۱) باب تفضیل العلماء علی الشهداء..

قوله وَقَالَ النَّبِيُّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ مَنْ يُرِذِ اللَّهُ بِهِ خَيْرًا يُفْقَهُهُ فِي الدِّينِ: او نبی کریم ﷺ اوفرمانیل: الله تعالى چه د کوم کس سره دخیر اراده فرمائی. هغه ته فقه او دین کښې پوهه ورکوی.

د مذکوره حدیث تخریج دا د حضرت معاویه رضی الله عنه د نقل شوی مرفوع روایت حصه ده. چه ددې تخریج امام بخاری رحمته الله علیه روستو موصلاً کړې دې. (۱) د اکثرو حضراتو په روایت کښې دلته لفظ د... یفقهه... دې. حالانکه د مستملې په روایت کښې... یفهمه... دې. (۲)

ددې دویم روایت تخریج ابن ابی عاصم په... کتاب العلم... کښې کړې دې. (۳) د حدیث مطلب واضح دې چه الله تعالى د چا سره دخیر اراده اوفرمانی. هغه ته علم دین او د دین پوهه ورکوی. او علم چونکه وړاندې راځی. او د عمل نمبر روستو راځی په دې وجه د علم فضیلت او ددې تقدم ثابت شو. والله اعلم.

قوله: وَإِنَّمَا الْعِلْمُ بِالتَّعَلُّمِ: او علم خو په زده کولو سره راځی. د مذکوره حدیث تخریج: دا د یو مرفوع حدیث ټکړه ده. چه دا امام طبرانی او ابن ابی عاصم رحمهما الله د حضرت معاویه رضی الله عنه نه مرفوعاً نقل کړې دې. «يَا أَيُّهَا النَّاسُ! تَعْلَمُوا، إِنَّمَا الْعِلْمُ بِالتَّعْلُمِ، وَالْفَقْهُ بِالتَّفَقُّهِ وَمَنْ يَزِدْهُ اللَّهُ بِهِ خَيْرًا يُفْقَهُهُ فِي الدِّينِ» (۴)

او دا ټکړه د حضرت ابوالدرداء او حضرت عبدالله بن مسعود رحمهما الله نه هم نقل ده. (۵) د ماهر و مفتیانو نه د تربیت مکمل کولو نه بغیر فتوی ورکول صحیح نه دی ددې حدیث په بناء باندې حضرات فقهاو لیکلی دی. چه کوم سړي د فتوی د ماهرینو نه د مفتیانو حضراتو نه د تربیت مکمل کولو نه بغیر صرف کتابونو کتلو سره فتوی ورکړی. د هغه د خبرې اعتبار نشته. (۶) ځکه چه فتوی ورکول په زده کولو سره راځی.

(۱) اوگوري دوو بابونو نه پس... باب من یرد الله به خیراً یفقهه فی الدین... ددې حدیث پوره تخریج به انشاء الله په مذکوره باب کښې کولې شی. (۱)

(۲) فتح الباری (۱۶۱۱)۔

(۳) فتح الباری (۱۶۱۱) و تغلیق التعلیق (۷۹۱۲)۔

(۴) فتح الباری (۱۶۱۱) و تغلیق التعلیق (۷۸۱۲)۔

(۵) روی البزار نحوه من حدیث ابن مسعود موقوفاً ورواه ابونعیم الأصبهانی مرفوعاً وفي الباب عن أبي الدرداء وغيره. فتح الباری (۱۶۱۱) وانظر تغلیق التعلیق (۷۸۱۲)۔

(۶) قال ابن عابدین رحمته الله علیه.. وقد رأيت في فتاوى العلامة ابن حجر: سئل في شخص يقرأ و يطالع في الكتب الفقهية بنفسه ولم يكن له شيخ، فيفتي و يعتمد على مطالعته في الكتب. فهل يجوز له ذلك أم لا.. فأجاب بقوله: لا يجوز له الافتاء بوجه من الوجوه. لأنه عامي جاهل لا يدري ما يقول. بل الذي يأخذ العلم عن المشايخ المعترين لا يجوز له أن يفتي من كتاب ولا من كتابين. قال النووي رحمته الله علیه.. ولا من عشرة؛ فإن العشرة والعشرين قد يعتمدون كلهم على مقالة ضعيفة في المذهب. فلا يجوز تقليدهم [بقية حاشيه په بل مخ.....]

سرف مطالعی سره د جوړ شوی یو محدث دلچسپه واقعہ ابن الجوزی رحمہ اللہ یو خانې لیکلی دی چه یو محدث وو. هغوی حدیث ونیلې وو. «دعی من الحلق قبل الصلاة يوم الجمعة» هغه خلقو ته اوونیل چه خلونینت کاله تیرشو چه زه د جمعې په ورځ د مونځ نه وړاندې سر نه خرایم؟ چا تپوس اوکړو چه سر ولې نه خرائي؟ وې ونیل چه په حدیث کښې د «الحلق» یو الجمع «ممانعت» وارد شوې دې. ^(۲)

په اصل کښې وو، «الحلق»، «بکس العالم البهله وفتح اللام» چه دا د... حلقه... جمعه ده دوی چونکه د یو عارف استاذ نه نه وو ونیلې په دې وجه نې مخکښې لفظی تحریف اوکړو او... حلق... نې... خلق... اوونیل او ددې نه پس په معنوی غلطی کښې مبتلا شو. دا صرف په دې وجه اوشو چه دوی په کتاب کتلو علم حاصل کړې وو. د استاذانو او مشاخو نه نې علم نه وو حاصل کړې. ^(۳)

قوله. وَقَالَ أَبُو ذَرٍّ لَوْ وَضَعْتُمُ الصَّمَصَ عَلَى هَذِهِ وَأَشَارَ إِلَى قَفَاةٍ ثُمَّ ظَنَنْتُ أَنِّي أَنْفَذْتُ كَلِمَةً سَمِعْتُهَا مِنَ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ قَبْلَ أَنْ تُجِزُوا عَلَيَّ لَا تَقْدَحُهَا حضرت ابوذر رضی اللہ عنہ ست طرف ته اشاره اوکړله اووې فرمائیل که تاسو په دې باندې توره کیردئ او زه پوهه شم چه ستاسو زما په ست باندې د تورې چلولو نه وړاندې زه د نبی کریم صلی اللہ علیہ وسلم نه اوریدلې شوې یوه خبره اورولې شم نو زه به دا ضرور اوروم.

...د تیرمخ بقیه حاشیه] فیها، بخلاف الماهر الذي أخذ العلم عن أهله، وصارت له فيه ملكة نفسانية. فإنه يميز الصحيح من غيره، ويعلم المسائل وما يتعلق بها على الوجه المعتد به، فهذا هو الذي يفتي الناس ويصلح أن يكون واسطة بينهم وبين الله تعالى. و أما غيره فيلزمه إذا تسور هذا المنصب الشريف، التعزيز البليغ، و الزجر الشديد الزاجر ذلك لأمثاله عن هذا الأمر القبيح الذي يؤدي إلى مفسد لا تحصى والله تعالى أعلم انتهى.. شرح عقود رسم المفتي. (ص ۱۵، ۱۶) ضمن مجموعة رسائل ابن عابدين..

(۱) أخرج النسائي في سننه (۱۱۷۱) في كتاب المساجد، باب النهي عن البيع والشراء في المسجد وعن التحلق قبل صلاة الجمعة، من حديث عبدالله بن عمرو بن العاص رضي الله عنه عنها ولفظه.. أن النبي صلی اللہ علیہ وسلم نهى عن التحلق يوم الجمعة قبل الصلاة، وعن الشراء والبيع في المسجد. وأخرجه ابوداؤد أيضاً في أبواب الجمعة باب التحلق يوم الجمعة قبل الصلاة، رقم (۱۰۷۹) و ابن ماجه في سننه (ص ۷۹) ابواب الجمعة، باب ماجا في الحلق يوم الجمعة قبل الصلاة..

(۲) نقله ابن الجوزي في «تلبیس ابلیس» (ص ۱۱۵) عن الخطابي، وقد ذكره الخطابي في معالم السنن، (۱۳۱۲) ابواب الجمعة باب التحلق يوم الجمعة قبل الصلاة، رقم (۱۰۴۸)..

(۳) قال الخطيب في الكفاية (ص ۱۶۲، ۱۶۳) و يجب أن يكون حفظه مأخوذاً عن العلماء لا عن الصحف.. وقال سليمان بن موسى: «لا تأخذوا العلم من الصحفيين» وقال ثور بن يزيد: «لا يفتي الناس صفى ولا يقرنهم مصحفى»..

د مذکورہ اثر تخریج د حضرت ابوذر رضی اللہ عنہ دا اثر امام دارمی پخپل سنن کنبی (۱)، ابو نعیم په حلیۃ الاولیاء کنبی (۲)، اسحاق بن راهویه پخپل مسند کنبی، او احمد بن منیع او محمد بن هارون پخپلو خپلو کتابونو کنبی نقل کړې دي (۳).

د حضرت ابوذر رضی اللہ عنہ د حق گوئی او بیباکۍ واقعې تفصیل ددې قصې تفصیل دا دي. چه حضرت ابوذر رضی اللہ عنہ شام کنبی اوسیدو. دغه وخت حضرت معاویه رضی اللہ عنہ د حضرت عثمان رضی اللہ عنہ د طرفه گورنر وو. د حضرت ابوذر رضی اللہ عنہ مشهوره فتوی وه. چه د ضرورت نه زیات مال او دولت جمع کول جائز نه دی. په دې کنبی به حضرت ابوذر رضی اللہ عنہ ډیره سختی کوله. او ټول مالداران به یې د آیت (وَالَّذِينَ يَكْنُزُونَ الذَّهَبَ وَالْفِضَّةَ وَلَا يَنْفِقُونَهَا فِي سَبِيلِ اللَّهِ فَبِئْسَ لَهُم مَّوَدِعُ الْآلِیْمَةِ) (۴) مصداق ګرځول.

حضرت معاویه رضی اللہ عنہ خلیفه المسلمین حضرت عثمان رضی اللہ عنہ ته ددې خبرو اطلاع ورکړله. هغوی حضرت ابوذر رضی اللہ عنہ مدینې ته راوغوښتلو. او د داسې قسمه فتوو ورکولو نه یې منع کړو. او پوهه یې کړو. چه ددې نه هسې بیسه اختلاف پیدا کیږي. ددې نه پس د مصلحت په بناء باندې حضرت عثمان رضی اللہ عنہ دوی ته په ریډه کنبی د مقیم کیدو حکم ورکړو. حضرت ابوذر رضی اللہ عنہ هلته منتقل شو. او هلته ددوی وفات اوشو.

په دې دوران حضرت ابوذر رضی اللہ عنہ حج دپاره تشریف یوړلو. نو په منی کنبی خلقو ددوی نه د مسئلو تپوسونه شروع کړل. دوی فتوی ورکوله. چه یو سړی اووئیل. چه تاسو د فتوی ورکولو نه، نه وی منع کړې شوې؟ په دې باندې حضرت ابوذر رضی اللہ عنہ اوفرمانیل. چه آیا ته په ما باندې نگران مسلط کړې شوې یې؟ بیا ددې نه پس دوی دا ارشاد اوفرمانیلو. کوم چه دلته کنبی منقول دي (۵).

ددې سړی منع کول غلط وو. ځکه چه امیر المؤمنین دوی لره مطلقاً د مسئلو ښودلو نه نه وو منع کړي. بلکه دوی یې د تشدد او خصوصی مسئلو نه منع کړي وو. د حضرت ابوذر رضی اللہ عنہ د کلام مطلب دا دي. چه عالم ته که یوه مسئله هم معلومه وی. او خلقو ته ددې ضرورت وی. نو د داسې سختی او مصیبت په وخت کنبی عزیمت دا دي. چه د مسئلې بیانولو نه منع نشي. په دې اثر کنبی د علم فضیلت او اهمیت طرف ته اشاره ده.

قوله: وَقَوْلُ النَّبِيِّ ﷺ: لِبَيْلَتِ الشَّاهِدِ الْغَائِبِ: د نبی کریم ﷺ ارشاد دي. چه حاضر دې غائب ته اورسوي. دا عبارت زمونږ د متداول (موجوده) نسخو نه علاوه په نورو نسخو کنبی نشته. ددې عبارت تفسیر او تشریح د تیرشوی باب لاندې تیره شوې ده.

قوله: وَقَالَ ابْنُ عَبَّاسٍ كُنُوزًا بَيْنَ يَدَيْهِ حُلُمَاءُ فَقَهَاءُ: حضرت ابن عباس رضی اللہ عنہ

(۱) سنن الدارمی (۱۴۶/۱) المقدمة. باب البلاغ عن رسول الله ﷺ و تعليم السنن. رقم (۵۴۵)۔

(۲) حلیۃ الاولیاء. وطبقات الاصفیاء (۱۶۰/۱) ترجمة أبی ذر الغفاری (۶)۔

(۳) تغلیق التعليق (۸۰/۲)۔

(۴) التوبة: (۳۴)۔

(۵) فتح الباری (۱۶۱/۱)۔

فرمانی چه ربانی جور شی، یعنی حکیم، عالم او فقیه جور شی.
 مذکورہ اثر تخریج د حضرت ابن عباس رضی اللہ عنہ دا اثر خطیب بغدادی رحمۃ اللہ علیہ پخپل کتاب ..
 الفقیہ والمتفقہ .. (۱) کنبی، ابن ابی عاصم رضی اللہ عنہ پخپل .. کتاب العلم .. کنبی، (۲) ابن جریر
 طبری پخپل تفسیر کنبی (۳)، او بیہقی په .. شعب الایمان .. کنبی (۴) موصلاً نقل کړې دي.
 او ابراہیم حربی رحمۃ اللہ علیہ هم دا تفسیر د حضرت عبداللہ بن مسعود رضی اللہ عنہ نه نقل کړې دي. (۵)
 د نسخو اختلاف بیا دلته په بعضو نسخو کنبی خو د، رهاجین، تفسیر، حکماء حلیہ فقہاء،
 سره منقول دي. (۶) او به بعضو نسخو کنبی، حلیہ فقہاء، وارد دي. (۷) او په بعضو نسخو
 کنبی، حکماء حلیہ، راغلي دي. (۸)
 د، حکمت، معنی .. حکماء، د حکیم جمع ده. دا د حکمت نه ماخوذ دي. د حکمت معنی
 بعضو حضراتو، قرآن کریم، او، فہم قرآن، بیان کړې ده. بعضو حضراتو دې معنی
 ،نبوت، کړې ده. بعضو، فہم، او بعضو، خشیت، بیان کړې ده. او بعضې حضرات
 وائی. چه حکمت «إصابة في القول والفعل» ته وائی. (۹)

حافظ ابن جریر طبری رحمۃ اللہ علیہ فرمانی: «....معناه: کأن جميع الأحوال التي قالها القائلون الذين ذكرنا قولهم في ذلك داعلاً قلنا من ذلك، لأن الإصابة في الأمور إما تكون من فهم بها وعلم ومعرفة، وإذ كان ذلك كذلك، كان البصير من فهم منه بوضوح الصواب في أمور: فهماً عاشياً لله، فقيهاً عالماً، وكانت النتيجة من ألسانه، لأن الأديباء مسددون مفهومان وموقنون لإصابة الصواب في الأمور والنهية بعض معاني الحكماء فتاويل الكلام، يؤق الله إصابة الصواب في القول والفعل من يشاء ومن يؤته الله ذلك فقد أتاه عبداً كثيراً»
 خلاصہ دا چه ،، حکمت، په یوه معنی کنبی منحصر کول صحیح نه دی. بلکه د قرآن او سنت ټولې خبرې، د عقل او پوهې او بصیرت سره متصف ټول امور حکمت کنبی داخل دي.
 عالم څه ته وائی؟ علما د علیم جمعه ده. صاحب د علم ته وائی. په ظاهره دلته مقصود هغه

(۱) عمدة القاری (۴۳۱۲) وتغلیق التعلیق (۸۰۱۲)۔

(۲) قاله الحافظ فی الفتح (۱۶۱۱۱) و تغلیق التعلیق (۸۱۱۲) والعینی فی العمدة (۴۳۱۲)۔

(۳) جامع البیان فی تفسیر القرآن للطبری (۲۳۳۱۳) و تغلیق التعلیق (۸۱۱۲)۔

(۴) شعب الایمان (۳۰۰۱۲) رقم (۱۸۵۶)۔

(۵) تغلیق التعلیق (۸۱۱۲) وعمدة القاری (۴۳۱۲)۔

(۶) لکه څنګه چه د هندوستان او پاکستان په متداولو نسخو کنبی هم دغه شان دي۔

(۷) کما صرح به العینی فی العمدة (۴۳۱۲)۔

(۸) و علی هذه النسخة شرح الحافظ ابن حجر والعینی رحمهما الله. انظر الفتح (۱۶۰۱۱) والعمدة (۴۳۱۲)۔

(۹) جامع البیان للطبری (۶۰۱۳)۔

(۱۰) تفسیر طبری (۶۱۱۳)۔

عالم دی. کوم چه خشیست الهی سره متصف وی. خکه چه حقیقتاً عالم هم هغه دی. ﴿إِنَّمَا يَخْشَى اللَّهَ مِنْ عِبَادِهِ الْعُلَمَاءُ﴾ (۱)

فقیه خوگ دی؟ فقهاء: د فقیه جمع ده. د فقیه تعریف حضرت حسن بصری رضی الله عنه کړې دی. ﴿إِنَّمَا الْفَقِيهُ الزَّاهِدُ فِي الدُّنْيَا، الْبَصِيرُ بِدِينِهِ، الْمَدَامُ عَلَى مَهَادَةِ رَبِّهِ﴾ (۲)
د علماء مطلب حلما: د حلیم جمع ده. حلیم هغه کس ته وائی. کوم چه علمی وقار او حوصلې سره متصف وی.

د حضرت عطاء بن یسار رضی الله عنه نه منقول دی. ﴿مَا أَدْوَى شَيْءٌ إِلَى شَيْءٍ إِلَّا مِنْ حِلْمٍ إِلَى حِلْمٍ﴾ (۳)
د نبی کریم صلی الله علیه و آله یو ارشاد کښې دی. «تعلّموا العلم، وتعلّموا له السکينة والوقار، وتواضعوا لمن تتعلّمون منه، ولا تکتوا جهاراً للعلماء» (۴)

امام لیث بن سعد رضی الله عنه به فرمائیل: «تعلّموا العلم قبل العلم» (۵)
قوله: وَيَقَالُ الرَّبَّانِيُّ الَّذِي يُرَبِّي النَّاسَ بِصَغَارِ الْعِلْمِ قَبْلَ كِبَارِهِ: وَنَبِيْلِي شَيْءٌ. چه،، ربانی،، هغه سړې دی. چه هغه د خلقو د،، کبار علم،، نه وړاندې د،، صغار علم،، په ذریعه تربیت او کړی.

د ربانی معنی. امام اصمعی او اسماعیلی رحهما الله فرمائی. چه دا د،، رب،، نه ماخوځ دی. گویا ربانی هغه سړی ته وائی. چه هغه د علم او عمل په سلسله کښې د رب حکم پوره کړی. (۶)

امام ثعلب رضی الله عنه فرمائی. چه دا د،، تربیت،، نه ماخوځ دی. علماو ته،، ربانی،، خکه وائی. چه هغوی د علم په ذریعه تربیت کوی. (۷) په دې کښې الف نون د مبالغې دپاره دی. (۸)
بعضو حضراتو د،، ربانی،، تعریف «العالم الراغب فی العلم والدين» کړې دی. (۹) بعضی حضرات وائی. «الَّذِي يَطْلُبُ بَعْلَهُ وَجْهَ اللَّهِ تَعَالَى» (۱۰)

(۱) فاطر: (۲۸)۔

(۲) حلیۃ الأولیاء (۱۴۷/۲) وسیر أعلام النبلاء (۵۷۶/۴)۔

(۳) جامع بیان العلم وفضله (۱۵۲/۱) باب جامع فی آداب العالم والمتعلم۔

(۴) جامع بیان العلم وفضله (۱۵۱/۱) باب جامع فی آداب العالم والمتعلم۔

(۵) جامع بیان العلم وفضله (۱۵۳/۱)۔

(۶) فتح الباری (۱۶۱/۱) والنهایة (۱۸۱/۲)۔

(۷) المصدر السابق۔

(۸) المصدر السابق۔

(۹) النهایة (۸۱/۲)۔

(۱۰) المصدر السابق۔

او خنې حضرات وائی «العلم العامل المعلم»^(۱)

امام مجاهد رحمته الله فرمائی «الربان: العلم إلى العلم، والفقه: العلم بالسياسة والتدبير، والقيام بأمر

الرمية وما يصلحهم دنياهم ودينهم»^(۲)

د کبار علم او صفار علم مصداق دلته امام بخاری رحمته الله د بعضو اهل علمو نه چه د ربانی کرم

تفسیر «الذي يربى الناس بصغار العلم قبل كباره» ذکر کړې دې په دې کښې د «کبار علم»

او «صفار علم» مصداق کښې خلور ا قوله دی: ① «... صفار علم نه مراد جزئیات دی او

د... کبار، نه کلیات، ② «... صفار، نه فروع مراد دی او... کبار، نه اصول.

③ «... صفار، نه مقدمات او مبادی مراد دی او... کبار، نه مقاصد. ④ «... صفار... نه

واضحې مسئلې مراد دی او... کبار، نه دقیق (باریکې) مسئلې مراد دی. ⑤ «والله اعلم

امام بخاری رحمته الله د مذکوره باب لاندې یو مرفوع حدیث ولې ذکر نکړو؟ د مذکوره باب لاندې

امام بخاری رحمته الله هیڅ یو مرفوع حدیث د خپل شرط مطابق ذکر نکړو. بعضې حضرات

فرمائی: چه امام بخاری رحمته الله بیاض (خالی ځانې) پریخوډې وو چه یو مناسب روایت ملاو

شی نو هغه به اولیکې. خو موقعه ملاونشو. بعضې حضرات فرمائی: چه دوی هیڅ بیاض

وغیره نه وو پریخوډې بلکه کوم آیات او آثار چه مذکور دی هم ددې نه نې په خپلې مدعی

باندې استدلال کولو باندې اکتفاء کړې ده. ⑥

اشتغال بالعلم د اشتغال بالنوافل نه افضل دي: دلته دا هم ممکن ده چه امام بخاری رحمته الله ددې

ترجمة الباب نه یوې مسئلې طرف ته اشاره کړې وی. هغه مسئله دا ده چه اشتغال بالعلم د

اشتغال بالنوافل نه افضل دي.

په دې مسئله کښې اختلاف: په دې مسئله کښې معمولی شان اختلاف دي. د امام ابوحنیفه،

امام مالک، سفیان ثوری، امام شافعی رحمته الله رائي دا ده چه علمی اشتغال په نوافلو کښې د

مشغولیدو نه افضل دي. لکه چه د فقه حنفی په کتابونو کښې دی: «طلب العلم والفقه إذا صحت

النية أفضل من جميع أعمال الدين وكذا الإشتغال بزيادة العلم إذا صحت النية، لأنه أهم زُعمًا، لكن شرط أن لا

يدخل نقصان في فراغه»^(۳)

دغه شان ابن وهب رحمته الله فرمائی: «كنث مند مالك بن انس فجماعت صلاة الظهر أو العصر، وأنا أقر عليه، و

أظهرني العلم بين يديه، فجمعت كتبى، وقت لأركم، فقال مالك، ما هذا؟ قلت: أؤمر للصلاة، قال: إن هذا

(۱) المصدر السابق -

(۲) تفسير الطبري (۲۳۳/۳) -

(۳) فتح الباري (۱۶۲/۱) -

(۴) فتح الباري (۱۶۲/۱) و عمدة القاري (۴۳۱/۲) -

(۵) قاله البزازیة. نقله ابن عابدين فی حاشية رد المحتار (۲۸۹/۵) كتاب الخطر والإباحة -

لجب، فما الذي تمت إليه بأفضل من الذي كنت فيه إذا صحت النية؟»

امام شافعی رحمته فرمائی: «طلب العلم أفضل من الصلاة النافلة»

امام سفیان ثوری رحمته فرمائی: «ما من عمل أفضل من طلب العلم إذا صحت النية» او ہم دوی

فرمائی: «لا أعلم من العبادة شيئاً أفضل من أن يعلم الناس العلم»

د امام احمد بن حنبل رحمته نہ تپوس او کرې شو: «أى شيء أحب إليك؟ أجلس بالليل أستم أو أصلي

تليماً؟ قال: فتنسك (هكذا في الأصل، ولعل المعنى،، فتنسك مسألة)، تعلم بها أمر دينك، فهو أحب»

خود امام احمد رحمته یو مشهور روایت دا دې چه د فرائضو نه پس اوچته درجه د جهاد

ده لکه چه ابن قدام رحمته نقل کړې دی: «قال أبو عبد الله: لا أعلم شيئاً من العمل بعد العلم اتق أفضل

من الجهاد»

بهر حال اتمه ثلاثه او جمهور علماء د علم د فضیلت قائل دي. د امام احمد بن حنبل رحمته یو

روایت هم دا دي. او ددوی دویم روایت دا دي چه جهاد افضل دي. والله اعلم.

۱۱- ((بَابُ مَا كَانَ النَّبِيُّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ يَتَوَخَّاهُ بِالْمَوْعِظَةِ وَالْعِلْمِ كَيْ لَا يَنْفِرُوا))

ما قبل باب سره مناسبت: په ما قبل باب «باب العلم قبل القول والعمل» کښې د علم د حصول

ترغیب او ددې د فضیلت بیان وو. په دې باب کښې د ،، تخول علم،، یعنی د علم په حصول

کښې د رعایت ساتلو ذکر دې چه ستړې والې او نفرت پیدا نشي. (۷)

په حدیث باب کښې صرف د ،، وعظ،، ذکر دې په ترجمه الباب کښې ده، علم،، اضافه ولس او کرې

شو؟ امام بخاری رحمته په ترجمه الباب کښې «يتغولهم بالموعظة والعلم» فرمائیلی

دي. حالانکه په ترجمه الباب کښې د ،، علم،، ذکر نشته. ددې وجه دا ده چه په حدیث کښې

(۱) جامع بیان العلم وفضله (۱۲۲۱) رقم (۱۱۶)۔

(۲) جامع بیان العلم وفضله (۱۲۳۱) رقم (۱۱۸) وحلیه الأولیاء (۱۱۹۹) وروی عنه بلفظ آخر: ..لیس بعد

أداء الفرائض شی أفضل من طلب العلم، قیل له، ولا الجهاد فی سبیل الله؟ قال: ..ولا الجهاد فی سبیل الله..

تعلیقات جامع بیان العلم وفضله (۱۲۳۱)۔

(۳) جامع بیان العلم وفضله (۱۲۴۱) رقم (۱۱۹)۔

(۴) جامع بیان العلم وفضله (۱۲۴۱) رقم (۱۲۰)۔

(۵) المجموع شرح المذهب (۲۱۱) المقدمة، فصل: فی ترجیح الإشتغال بالعلم عی الصلاة والصیام وغیرهما من

العبادات القاصرة علی فاعلها.۔

(۶) المعنی لابن قدامة (۱۲۴۱) کتاب الجهاد رقم (۷۴۱۶)۔

(۷) عمدة القاری (۴۳۱۲)۔

اگرچه صرف د، موعظه، ذکر دې، د، علم، ذکر نشته خو چونکه وعظ هم یو قسم علم دې نو مصنف رحمته الله علیه د، دخول بالموعظه، نه دخول بالعلم مستنبط کړې دې او د، والعلم، اضافه نه کړې ده. (۱)

د، کي لا ینفروا، اضافه دغه شان امام بخاری رحمته الله علیه د ترجمه الباب په آخر کښې د، کي لا ینفروا، اضافه کړې ده. دا اگرچه د باب د دویم حدیث نه صراحت سره ثابت دې خو ددې یوه فائده دا حاصله شوه چه د باب په رومبی حدیث کښې د، سامة، تفسیر معلوم شو چه ددې نه مراد نفرت دې په اصل کښې، سامة، سترې کیدو ته وائي او په سترې کیدو باندې نفرت مرتب کیږي په دې وجه ددې تفسیر نفرت سره اوکړې شو. (۲)

د امام بخاری رحمته الله علیه مقصد د امام بخاری رحمته الله علیه مقصد ددې ترجمې نه دا دې چه په وعظ و نصیحت او په تعلیم او تبلیغ کښې د سامعینو (اوریدونکو) د طبیعت او سترې کیدو لحاظ ساتل پکار دی. کله چه نشاط (او طبیعت) وی هغه وخت تعلیم او تذکیر (وعظ) کول پکار دی او که نشاط نه وی نو په داسې وخت کښې تعلیم او تذکیر کول پکار نه دی هسې نه چه د علم نه نفرت پیدا شی او د وعظ اوریدو نه طبیعت باندې بوج شی.

حدیث باب

۸- ((حَدَّثَنَا مُحَمَّدُ بْنُ يُونُسَ قَالَ أَخْبَرَنَا سُفْيَانُ عَنْ الْأَعْمَشِ عَنْ أَبِي وَائِلٍ عَنْ ابْنِ مَسْعُودٍ (۳) قَالَ كَانَ النَّبِيُّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ يَتَوَلَّنَا بِالْمَوْعِظَةِ فِي الْأَيَّامِ كَرَاهَةَ السَّامَةِ عَلَيْنَا)) [۶۰۴۸، ۷۰]

رجال الحديث

① محمد بن يوسف: دا محمد بن يوسف بن واقد ضبی فریابی (کس الفاع وسکون راء وپشتا تحت، وپه وحدۃ) رحمته الله علیه دې ابو عبدالله ددوی کنیت دې. (۵)
دوی د یونس بن ابی اسحاق، فطر بن خلیفه، اسرائیل بن یونس بن ابی اسحاق، ابراهیم بن ابی عبده، امام اوزاعی، مالک بن مغول، سفیان بن عیینه او خاص طور باندې د سفیان

(۱) فتح الباری (۱۶۲۱)

(۲) فتح الباری (۱۶۲۱)

(۳) قوله: وعن ابن مسعود.. الحديث أخرجه البخاری أيضاً فی صحيحه (۱۶۱۱) کتاب العلم، باب من جعل لأهل العلم أياماً معلومة، رقم (۷۰) وفي (۹۴۹۱۲) کتاب الدعوات، باب الموعظة ساعة بعد ساعة، رقم (۶۴۱۱) ومسلم فی صحيحه (۳۷۷۱۲) کتاب صفة المنافقين، باب الإقتصاد فی الموعظة، والترمذی فی جامعہ، فی کتاب الأدب، باب ما جاء فی الفصاحة والبيان، رقم (۲۸۵۵)۔

(۴) المغنی (ص ۶۱)۔

(۵) تهذيب الكمال (۵۳، ۵۲۲۷)۔

نوری رحمته نه د حدیثو علم حاصل کړې دي. ددوی نه په روایت کونکو کښې امام بخاری، امام احمد بن حنبل، محمد بن یحیی ذهلی، اسحاق کوسج، احمد بن عبدالله عجلې، سلمه بن شبيب، محمد بن مسلم بن واره رحمته وغيره حضرات دي. (۱)

امام احمد بن حنبل رحمته فرماني: «كان القرياني رجلاً صالحاً» (۲)
امام یحیی بن معین رحمته فرماني: چه فریابی د مؤمل بن اسماعیل، عبيدالله بن موسی، قبيصه او عبدالرزاق پشان، ثقه، دي. (۳)

امام بخاری رحمته فرماني: «حدثنا محمد بن يوسف وكان من افضل اهل زمانه....» (۴)

ابو حاتم رحمته فرماني: «، صدوق ثقه،» (۵)

امام نسائي رحمته فرماني: «، ثقه،» (۶)

امام عجلې رحمته فرماني: «، ثقه،» (۷)

ددې توثیقاتو په مقابلې کښې بعضو حضراتو ددوی په بعضو احادیثو باندې کلام کړې دي. لکه چه ابن عدی رحمته فرماني: «له من الثوري افرادات» (۸)

دغه شان امام عجلې رحمته ددوی د توثیق کولو نه پس فرماني: «وقال بعض المهذبيين، أعطأ محمد بن يوسف في عشرين ومائة حديث من حديث سفيان» (۹)

دغه شان امام ابن معین رحمته ددوی یو حدیث ذکر کړې دي. او فرمانيلی نې دي: «هذه باطل» (۱۰)
خو حافظ ذهبی رحمته د ابن عدی قول نقل کړې دي. او فرمانيلی نې دي: «قلت: لا رمة

مدة، فلا ينكر له أن ينفرد من ذلك المرحوم» (۱۱)

(۱) د شیوخ او تلامذه د تفصیل دپاره اوگوری: تهذيب الكمال (۵۳۱۲۷-۵۵) وسیر أعلام النبلاء (۱۱۵، ۱۱۴، ۱۱۰) _

(۲) تهذيب الكمال (۵۶۱۲۷) _

(۳) تاريخ الدارمی عن یحیی بن معین (ص ۶۳) رقم (۱۰۱) _

(۴) تهذيب الكمال (۵۷۱۲۷) _

(۵) تهذيب الكمال (۵۸۱۲۷) _

(۶) سیر أعلام النبلاء (۱۱۶۱۱۰) _

(۷) سیر أعلام النبلاء (۱۱۶۱۱۰) و تهذيب الكمال (۵۹۱۲۷) _

(۸) الكامل لابن عدی (۲۳۲۱۶) _

(۹) تهذيب الكمال (۵۹۱۲۷) _

(۱۰) هدی الساری (ص ۴۴۲) _

(۱۱) میزان الاعتدال (۷۱۱۴) رقم (۸۳۴۰) _

او حافظ ابن حجر رحمته د ابن عدی او عجلې وغیره کلام نقل کولو نه پس فرمائی: «استد»
البخاری رحمته استیلاً احادیث و میثاقه رحمته

خلاصه دا ده، چه د حدیثو جمهورو عالمانو ددوی توثیق کړې دې، تردې چه د کومو حضراتو نه په دوی باندې کلام منقول دې، هغوی هم ددوی توثیق کوی. (۱) او کوم حضرات چه کلام کوی هغوی ددوی په یو خو حدیثونو باندې کلام کوی، په ټولو باندې نه کوی، بیا خصوصاً د صحیح بخاری په احادیثو باندې په دې وجه کلام نشی کیدې، چه هغه د امام بخاری رحمته براه راست (بلا واسطه) شیخ دې، او په بعضو مقاماتو کښې یوې واسطې سره حدیث نقل کوی، نو دوی ته چونکه د خپل شیخ په صحیح او سقیم (متکلم فیه) روایاتو باندې علم شته، په دې وجه دوی د انتقاء او انتخاب او تمیز نه پس حدیث نقل کوی، والله اعلم.
یوه اهمه فائده، علامه کرمانی رحمته په دې مقام باندې فرمایلی دی، چه د حدیث باب په دې سند کښې د،، محمد بن یوسف،، نه،، محمد بن یوسف بیکنندی،، مراد دې، چه دده کنیت ابو احمد دې. (۲)

علامه عینی، حافظ ابن حجر او علامه قسطلانی رحمته دده تردید کړې دې، اولیکلی نې دی، چه دلته محمد بن یوسف فریابی مراد دې، او دا قاعده نې نقل کړې ده، چه کوم خاڼې کښې امام بخاری رحمته مطلقاً محمد بن یوسف فرمائی، او نسبت نه ذکر کوی، هلته،، فریابی،، مراد وی، اگرچه دوی د،، بیکنندی،، نه هم روایت کړې دې. (۳)

⑦ **سفیان**: دا مشهور امام سفیان بن سعید ثوری رحمته ددوی حالات د کتاب الایمان «باب علامة المتفق» لاندې تیر شوی دی. (۴)

فائده یاد ساتي: چه امام احمد رحمته دا حدیث پخپل مسند کښې د ابن عیینه نه نقل کړې دې. (۵) خو دلته سفیان ثوری مراد دې، ځکه چه فریابی اگرچه د دواړو شاگرد دې، خو چونکه سفیان ثوری رحمته سره دوی کافی وخت تیر کړې وو، په دې وجه چه کله د ثوری نه روایت کوی، نو مطلقاً نې ذکر کوی، نو فریابی چه کوم خاڼې کښې،، سفیان،، د نسبت نه بغیر

(۱) هدی الساری (۴۴۲)۔

(۲) د ابن معین او عجلې رحمهما الله توثیقات خو پورته نقل کړې شوی دی، ابن عدی رحمته فرمائی: «وقد قدم الفريابي في سفیان الثوري على جماعة مثل عبد الرزاق و نظرائه. وقالوا: الفريابي أعلم بالثوري منهم..... والفريابي فيما تبين: هو صدوق لا بأس به. الكامل (۲۳۲۱۶)۔

(۳) شرح الکرماني (۳۲۱۲)۔

(۴) عمدة القاری (۴۱۲) و فتح الباری (۱۶۲۱۱) و إرشاد الساری (۱۶۸۱۱)۔

(۵) کشف الباری (۲۷۸۱۲)۔

(۶) مسند أحمد (۳۷۷۱۱) وفيه: حدثنا عبدالله و حدثني أبي. ثنا سفیان..... و معلوم أن أحمد لم يرو عن الثوري. وإنما روى عن ابن عيينه. فإن ميلاده في سنة ۱۶۴هـ وقد توفي الثوري في ۱۶۱هـ. انظر حلية الأولياء (۱۶۳، ۱۶۱/۹)۔

ذکر کری. هلته به سفیان ثوری رحمۃ اللہ علیہ مراد وی. (۱)

⑤ الاعمش: دا مشهور امام حدیث، ابو محمد سلیمان بن مهران الاعمش الکوفی رحمۃ اللہ علیہ دی ددوی حالات د کتاب الایمان «باب قلم دون قلم» لاندی تیر شوی دی. (۲)

⑥ ابووائل: دا مشهور مخضرم تابعی حضرت ابووائل شقیق بن سلمه اسدی کوفی رحمۃ اللہ علیہ دی ددوی حالات هم د کتاب الایمان «باب خوف المؤمن من أن يحبط عمله وهو لا يشعر» لاندی تیر شوی دی. (۳)

⑦ حضرت عبداللہ بن مسعود رضی اللہ عنہ: د حضرت عبداللہ بن مسعود رضی اللہ عنہ حالات هم د کتاب الایمان «باب قلم دون قلم» لاندی تیر شوی دی. (۴)

قوله: قَالَ كَانَ النَّبِيُّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ يَتَخَوَّلُنَا بِالْمَوْعِظَةِ فِي الْأَيَّامِ

كِرَاهَةِ السَّامَةِ عَلَيْنَا: حضرت عبداللہ بن مسعود رضی اللہ عنہ فرمائی: چہ نبی کریم صلی اللہ علیہ وسلم به مختلفو ورخو کنبی مونہ تہ د نصیحت فرمائیلو دپارہ زمونہ د احوال و رعایت ساتلو ددی خطرہ نہ چہ مونہ ستری نشو. زمونہ طبیعت کنبی نفرت پیدا نشی.

د «یتخولنا» معنی «یتخولنا»، د تخول نہ مشتق دی. ددی معنی اصلاح کول او حفاظت کول دی. (۵) «المتخول: المتعهد».

علامہ خطابی رحمۃ اللہ علیہ فرمائی: «الغائل: القائم بالأمر والمتعهد له، ويقال: فلان غائل مال، وعال مال، إذا كان حسن القيام عليه» (۶)

امام اصمعی رحمۃ اللہ علیہ فرمائی: چہ دا لفظ «یتخولنا»، دی. (۷) د «تغون»، معنی هم .. تعهد .. او نگرانی کول دی. (۸) ددی ماخذ، خیانت، دی. او د «تغون»، معنی «إجتنب الخيانة»، ده. لکه چہ ونیلې شی، «تحنث»، او «تأثم»، «أى إجتنب الحنث والإثم» گویا په دې کنبی د «تجنب»، خاصیت موجود دی. (۹)

(۱) فتح الباری (۱۶۲/۱) وعمدة القاری (۴۴۱۲)۔

(۲) کشف الباری (۲۵۱۱۲)۔

(۳) کشف الباری (۵۵۹۱۲)۔

(۴) کشف الباری (۲۵۷۱۲)۔

(۵) قال فی النہایة (۸۸۱۲): «یتخولنا.. یتعهدنا. من قولهم: فلان غائل مال. وهو الذی یصلحه ویقوم به..»۔

(۶) غریب الحدیث للخطابی (۴۳۷۱۲) و اعلام الحدیث (۱۹۴۱۱)۔

(۷) النہایة (۸۸۱۲) وعمدة القاری (۴۵۱۲)۔

(۸) المصدر السابق۔

(۹) فتح الباری (۱۶۲/۱)۔

فرمانی چه ابو عمرو بن العلاء رحمہ اللہ کله د امام اعمش نه ،،یتخولنا،، روایت کول واوریدل نو وې وئیل چه دا باللام نه دې بلکه بالنون دې امام اعمش رحمہ اللہ ددوی خبرې طرف نه هیه توجه ورنکړله. (۱)

دغه شان ابو عبید هروی رحمہ اللہ په .. کتاب الغریبین .. کښې د ابو عمرو شیبانی نه نقل کړی دی هغوی به فرمانیل چه صحیح لفظ ،،یتخولنا،، (بالعلم المهمة واللامدې چه ددې معنی ده. «يتطلب أحوالنا التي تنشط فيها للمهمة» (۲)

حافظ ابن حجر رحمہ اللہ فرمانی چه روایتاً ،،یتخولنا،، (بالعلم المهمة وباللام) صحیح دې خاص طور په دې وجه هم چه امام اعمش ددې په روایت کولو کښې متفرد نه دې په راروان باب کښې ددوی متابعت منصور کوی. اگرچه نورې دواړه کلمې هم د معنی په لحاظ صحیح دی خو کله چه د ،،یتخولنا،، معنی هم صحیح ده او لفظاً هم دا اصح دې نو په دې باندې هیڅ اعتراض کول پکار نه دی. (۳)

قوله: كَرَاهَةُ السَّامَةِ عَلَيْنَا: دا مفعول له دې یعنی په مونږ باندې ستړی کیدل راتلل به نبی کریم صلی اللہ علیہ وسلم نه خوښولو په دې وجه به ئې زمونږ د طبیعتونو رعایت ساتلو.

،،علینا،، یا خو ،،الطارقة،، محذوف سره متعلق دې چه دا به د ،،السامة،، صفت وی یعنی «كراهة السامة الطارئة علینا» یا داسې اووئیلې شی چه په ،،سامة،، کښې چونکه د،،مشقت،، معنی موجود ده په دې وجه دا ،،علی،، سره متعدی کړې شوې دې او اصل صله محذوف ده چه هغه ،،من الموقعة،، دې اوس به تقدیر د عبارت دا وی «كراهة السامة من الموقعة الشاقة علینا» (۴)

د حدیث باب ترجمة الباب سره مطابقت. د حدیث باب ترجمة الباب سره منطبق کیدل ښکاره دی. ځکه چه په ترجمه کښې د ،،تخول بالموقعة،، ذکر دې او په حدیث باب کښې دا صراحت سره مذکور دې او په ترجمه کښې ،،کی لایظروا،، دې په دې جزء باندې د حدیث جمله «كراهة السامة علینا» دلالت کوی. ځکه چه ستړی کیدو باندې نفرت مرتب کیږی. څو یا امام بخاری رحمہ اللہ د ،،سامة،، تفسیر په ترجمه الباب کښې ذکر کړې دې چه ددې نه نفرت مراد دې ،،کما یتناسبا،،

(۱) فتح الباری (۱۶۲/۱، ۱۶۳)۔

(۲) فتح الباری (۱۶۳/۱) وعمدة القاری (۴۵۱۲)۔

(۳) فتح الباری (۱۶۳/۱)۔

(۴) فتح الباری (۱۶۳/۱)۔

دا هم کیدی شی چه امام بخاری رحمته الله د ترجمه الباب دومین حصه یعنی «تغییل بالمسئله والعلم» ددې حدیث نه ثابت کړې وی او دویمه حصه «کی لا تغفروا»، نه د راروان حدیث نه ثابت کړې وی. چه په هغې کښې ذکر دی «یسروا ولا تعسروا یسروا ولا تغفروا» والله اعلم.

حدیث باب

«(حَدَّثَنَا مُحَمَّدُ بْنُ بَشَّارٍ قَالَ حَدَّثَنَا يَحْيَى بْنُ سَعِيدٍ قَالَ حَدَّثَنَا شُعْبَةُ قَالَ حَدَّثَنَا أَبُو الثَّيَّابِ عَنْ أَنَسٍ (۱) عَنْ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ قَالَ يَتَرَوْا وَلَا تُعْبَرُوا وَيَتَرَوْا وَلَا تُغْفَرُوا)» [۴۴۳هـ]

رجال الحديث

① محمد بن بشار: دا د حدیثو مشهور امام محمد بن بشار بن عثمان عیندی بصری رحمته الله دې ابوبکر ددوی کښت دې بندار ددوی لقب دی. (۲) د بندار معنی حافظ ده چونکه دې پخپله زمانه کښې د خپل وطن د حدیثونو حافظ او جامع و. په دې وجه ددوی لقب بندار شو. (۳)

دوی د یزید بن زریع، معتمر بن سلیمان، عبدالعزیز بن عبدالصمد النعمی، محمد بن جعفر غندر، بهز بن اسد، جعفر بن عون، حجاج بن مهال، روح بن عباده، ابوعاصم النبیل، عبدالرحمن بن مهدی، عفان بن مسلم، محمد بن عبدالرحمان الضفاری، محمد بن عرعره، مکی بن ابراهیم، وکیع بن الجراح، یحیی بن سعید القطان، او ابوداؤد طبلسی رحمته الله وغیره نه حدیثونه روایت کړي دی.

ددوی نه روایت کونکو کښې اصحاب د اصول سته، ابراهیم حربی، یقی بن مخلد، ابو حاتم محمد بن ادريس الرازی، محمد بن اسحاق بن خزیمه، ابوزرعه، ابوالعباس السراج او زکریا ساجی رحمته الله وغیره دی. (۴)

امام عجلې رحمته الله فرماني: «بندار بصری، ثقه، کثیر الحديث» (۵)

(۱) قوله: «عن أنس..» الحديث أخرجه البخاري أيضاً في صحيحه (۹۰۵/۲) في كتاب الأدب. باب قول النبي ﷺ: «يسروا ولا تعسروا». رقم (۶۱۲۵) ومسلم في صحيحه (۸۳۱۲) في كتاب الجهاد والسير. باب تأمير الإمام الأمراء على البعث ووصية إياهم بأداب الغزو وغيرها. —

(۲) تهذيب الكمال (۵۱۱۲۴) —

(۳) تهذيب الكمال (۵۱۱۲۴) وسير أعلام النبلاء (۱۴۴۱۱۳) —

(۴) د شیوخ او تلامذه د تفصیل دپاره اوگوری: تهذيب الكمال (۵۱۱۲۴-۵۱۴) وسير أعلام النبلاء (۱۴۵-۱۴۴۱۱۲) —

(۵) تهذيب الكمال (۵۱۷۱۲۴) و سير أعلام النبلاء (۱۴۶۱۱۲) —

امام ابن خزیمه رحمہ اللہ پخپل کتاب التوحید کتبې فرمانی: «أعبدنا إماماً أهل زمانه في العلم والأعمال محمد بن بشار...»^(۱)

امام ابو حاتم رحمہ اللہ فرمانی: «صدوق»^(۲)

امام نسائی رحمہ اللہ فرمانی: «صالح لا بأس به»^(۳)

امام ابن حبان رحمہ اللہ فرمانی: «وكان ممن يحفظ حديثه ويقرؤه من حفظه»^(۴)

مسلم بن قاسم رحمہ اللہ فرمانی: «وكان ثقة مشهوراً»^(۵)

امام دارقطنی رحمہ اللہ فرمانی: «من الحفاظ الأثبات»^(۶)

البتہ عمرو بن علی الفلاس نہ منقول دی. چہ هغوی به دمحمد بن بشار رحمہ اللہ تکذیب کولو.^(۷)

خو محدثینو ددوی تکذیب نہ دې قبول کړې. لکه چہ حافظ ذهبي رحمہ اللہ فرمانی: «ما أصل أحد إلى تكذيبه ليقنعهم أن بتدار صادق أمين»^(۸)

دغه شان عبدالله بن الدورقي فرمانی: «كنا عند ابن معين، وجرى ذكر بتدار، فرأيت يميل ليعاها ويستضعفه»^(۹) او ابن الدورقي فرمانی: «ورأيت القواريري لا يرضاه»^(۱۰)

خو عالمانو دا جرح هم نہ دہ قبول کړې. لکه چہ ابو الفتح ازدي رحمہ اللہ فرمانی: «بتدار كتب الناس عنه، وقبلوه، وليس قول يميل والقواريري ما يجرحه، وما رأيت ذكره إلا بخير وصدوق»^(۱۱)

حافظ ذهبي رحمہ اللہ د يحيى بن معين او د قواريري په طرز عمل باندې تبصره کړې ده او فرمانيلى ئې دی: «قد احتج به أصحاب الصحاح كلهم، وهو حجة بلا ريب»^(۱۲)

(۱) سير أعلام النبلاء (۱۴۵۱۱۲)۔

(۲) تهذيب الكمال (۵۱۷۱۲۴)۔ وسير أعلام النبلاء (۱۴۶۱۱۲)۔

(۳) تهذيب الكمال (۵۱۷۱۲۴) وسير أعلام النبلاء (۱۴۷۱۱۲)۔

(۴) الثقات لابن حبان (۱۱۱۱۹)۔

(۵) تهذيب التهذيب (۷۲۱۹)۔

(۶) المصدر السابق۔

(۷) ميزان الاعتدال (۴۹۰۱۳) وسير أعلام النبلاء (۱۴۷۱۱۲) وتهذيب الكمال (۵۱۵۱۲۴)۔

(۸) ميزان الاعتدال (۴۹۰۱۳) وقال الحافظ في هدى الساري (ص ۴۳۷)۔ و ضعفه عمرو بن عى الفلاس. ولم يذكر سبب ذلك. فما عرجوا على تجربته.۔

(۹) تهذيب الكمال (۵۱۵۱۲۴) ۵۱۶ وسير أعلام النبلاء (۱۴۷۱۱۲)۔

(۱۰) المصدر السابق۔

(۱۱) المصدر السابق۔

(۱۲) ميزان الاعتدال (۴۹۰۱۳)۔

دغه شان د علی بن المدینی رحمته خوږې عبدالله فرمائی. چه ما د خپل پلار نه د «هندارمن ابن مهدی، من ابی بکر بن عیاش، من حاصم بن زر، من عبدالله، من النبی صلی الله علیه و آله : تسخروا فلان فی السحور بركة» په باره کښې تپوس اوکړو. نو علی بن المدینی رحمته او فرماییل «هذا کذب حدثی ابوداود موقوفاً» او بیا دوی ددې سخت انکار اوکړو. (۲)

خو ښکاره ده چه دا جرح هم هیڅ قابل اعتناء (او قابل اعتبار) نه ده ځکه چه ① اول خو ددې حدیث متن مرفوعاً صحیح سند سره ثابت دې. (۳)

② دویمه دا چه پخپله امام علی بن المدینی دا موقوفاً روایت کوی. (۴)

③ او دریمه دا خبره هم ممکن ده چه علی بن المدینی دلته د... کذب... کوم لفظ استعمال کړې دې. دا د... خطاء... په معنی کښې وی. ځکه چه اهل حجاز دا د... خطاء... په معنی کښې استعمالوی. چه ددې تصریح ابن الانباری رحمته کړې ده. (۵)

نو د علی بن المدینی رحمته، «هذا کذب»، وئیل، ددوی په تکذیب باندې قطعی نه دې بلکه خطاء باندې محمول دې. او ښکاره خبره ده چه د یوې نیمې خطایی نه څوک هم نشي بچ کیدی. او نه د داسې قسمه خطایانو په وجه یو راوی مجروح کیدی شی. خاص طور باندې هغه راوی په کوم چه د اصول سته مصنفینو اعتماد کړې وی. او د پوره امت عالمانو دا حجت گرځولې وی. والله اعلم.

(آخرج بهذا السند النسائي في سننه (۳۰۳۱۱) كتاب الصيام. باب الحث على السحور. وقال: وقفه عبيد الله بن سعيد. ثم ذكر حديث عبيد الله بن سعيد.)

(تهذيب الكمال (۵۱۵۱۲۴) وسير أعلام النبلاء (۱۴۷۱۱۲) -

(هذا الحديث أخرجه البخاري في صحيحه (۲۵۷۱۱) كتاب الصوم. باب بركة السحور من غير إيجاب. رقم (۱۹۲۳) و مسلم في صحيحه (۳۵۰۱۱) كتاب الصيام. باب فضل السحور وتأكيده استحبابه. رقم (۱۰۹۵) والنسائي في سننه (۳۰۳۱۱) كتاب الصيام باب الحث في السحور. والترمذي في جامعه في كتاب الصوم. باب ماجاء في فضل السحور... رقم (۷۰۸) كلهم من حديث أنس رضي الله عنه وقال الترمذي: وفي الباب عن أبي هريرة. وعبد الله بن مسعود. وجابر بن عبد الله. وابن عباس. وعمر بن العاص. والعرباض بن سارية. وعتبة بن عبد الله. وأبي الدرداء رضي الله عنه.)

(وقد رواه عبيد الله بن سعيد، شيخ النسائي أيضاً موقوفاً كما سبق تخريجه.)

(قال المرتضى الزبيدي رحمته في تاج العروس (۴۵۱۱۱): قال ابن الانباري. إن الكذب ينقسم إلى خمسة أقسام: إحداها تغيير الحاكما ما يسمع. وقوله مالا يعلم نقلاً و رواية... الثاني: أن يقول قولاً يشبه الكذب ولا يقصد به إلا الحق... الثالث: بمعنى الخطأ. وهو كثير في كلامهم... والرابع: البطول. كذب الرجل: بمعنى بطل عليه أملة وما رجاء... والخامس: بمعنى الإغراء... وعلى الثالث (أي بمعنى الخطأ) خرجوا حديث صلاة الوتر:.. كذب أبو محمد.. أي خطأ. و في التوشيح: أهل العجاز يقولون: كذبت بمعنى.. أخطأت. وقد تبعم فيه بقية الناس...)

د محمد بن بشار رحمته وفات په ۲۵۲ هـ کښې شوې دې. (۱)، رحمته تعال رحمة واسعة، _

- (۱) یحیی بن سعید: دا مشهور امام سعید بن یحیی بن سعید بن فروخ القطان تمیمی رحمته دې ددوی حالات د کتاب الایمان «باب من الإيمان أن يحب لأبيه ما يحب لنفسه» لاندې تیر شوی دې. (۲)
- (۲) شعبه: دا امام شعبه بن الحجاج رحمته دې ددوی حالات هم مختصر د کتاب الایمان «باب المسلم من سلم المسلمون من لسانه ويده» لاندې تیر شوی دې. (۳)

- (۳) أبو التياح: دا أبو التياح (بفتح الشاء الفوقاية وتشديد التحتانية، وآخره حاء مهمله) یزید بن حمید ضبعی بصری رحمته دې. (۴)
- دوی د حضرت انس بن مالک، عبدالله بن الحارث بن نوفل رحمته نه علاوه د ابو عثمان نهدي، مطرف بن عبدالله بن الشخير، ابومجلز، ابوزرعه بجلی، او حسن بصری رحمته وغیره نه حدیثونه روایت کوي. ددوی نه په روایت کونکو کښې سعید بن ابی عروبه، شعبه، همام، حماد بن سلمه، حماد بن یزید، اسماعیل بن علیه او ابو هلال راسبی رحمته وغیره حضرات دي. (۵)

امام احمد رحمته فرماني، «ثبت ثقة ثقة»، (۶)

امام یحیی بن معین، ابوزرعه، نسائی رحمته فرماني، «ثقة»، (۷)

امام علی بن المدینی رحمته فرماني، «معروف»، (۸)

امام ابوحاتم رحمته فرماني، «صال»، (۹)

ابن حبان رحمته دوی لره په .. کتاب الثقات .. کښې ذکر کړې دې. (۱۰)

ابن سعد رحمته فرماني «وكان ثقة وله أحاديث»، (۱۱)

(۱) تهذيب الكمال (۵۱۸/۲۴) _

(۲) كشف الباري (۲۱۲) _

(۳) كشف الباري (۶۷۸/۱) _

(۴) فتح الباري (۱۶۳/۱) _

(۵) تهذيب الكمال (۱۰۹/۳۲) _

(۶) د شیوخ او تلامذه دپاره اوگوری: تهذيب الكمال (۱۰۹/۳۲، ۱۱۰) وسیر اعلام النبلاء (۲۵۱/۵) _

(۷) تهذيب الكمال (۱۱۰/۳۲) وسیر اعلام النبلاء (۲۵۲/۵) _

(۸) تهذيب الكمال (۱۱۱، ۱۱۰/۳۲) _

(۹) المصدر السابق _

(۱۰) المصدر السابق _

(۱۱) الثقات لابن حبان (۵۳۴/۵) _

(۱۲) الطبقات لابن سعد (۲۳۸/۷) _

امام حاکم رحمه الله په ... تاریخ نيسابور .. کښې ليکي ، «ثقة مامون» ،

ددوی وفات ۱۲۸ هـ کښې شوې دې .^(۱) ، «رحمه الله تعالی رحمة واسعة» .

⑤ انس رضي الله عنه : د حضرت انس بن مالک رضي الله عنه حالات په کتاب الايمان کښې د «باب من الإيمان أن يحب لأبيه ما يحب لنفسه» لاندې تیر شوی دی .^(۲)

قوله قَالَ يَسْتَرُوا وَلَا تَعْتَبُوا وَيَسْتَرُوا وَلَا تَنْفَرُوا: نبي کریم صلی الله علیه و آله او فرماښل چې آسانی کوئ سختی مه کوئ . خوشخبري ورکوئ . نفرت مه پیدا کوئ .

د عبارت تشریح : امام نووی رحمه الله فرماني چې د ، «یسترو» ، نه پس د ، «لا تعتبروا» ، د تصریح فائده دا ده . که چرې یو کس سره صرف یو ځل د ، «یسر» ، معامله شوې وی او خوځو ځله د ، «عسر» ، شوې وی . نو په هغه به هم ، «یسروا» ، صادقېږي . اوس ، «لا تعتبروا» ، فرمایلو سره نې د ، «تعسیر لى جميع الأحوال» ، نفی او کړله . هم دا خبره د ، «یسترو» ، نه پس د ، «لا تنفروا» ، اضافه کښې هم ده .^(۳)

د ، «تبشیر» ، په مقابل کښې د ، «تنفیر» ، راوړلو نکته حافظ ابن حجر رحمه الله فرماني چې د ، «یسر» ، او ، «عسر» ، په مینځ کښې خو تقابل شته خو د ، «تبشیر» ، او ، «تنفیر» ، په مینځ کښې تقابل نشته . د ، «تبشیر» ، مقابله ، «انذار» ، سره ده . نو دلته د ، «تنفیر» ، په ځانې د ، «انذار» ، ذکر کول پکار وو .^(۴)

ددې جواب پخپله حافظ رحمه الله ورکړې دي چې چونکه په ابتداء د تعلیم کښې ، «انذار» ، (چې دا په حقیقت کښې اخبار بالشر دي) موجب د تنفیر وی . په دې وجه دلته د ، «بشارت» ، په مقابله کښې ، «نفرت» ، ذکر شوې دي .^(۵) او ، «تسکین» ، د ، «تنفیر» ، عن مقابل دي . حضرت شیخ الهندي رحمه الله فرماني چې دلته د ، «بشروا» ، په مقابله کښې د ، «انذار» ، ذکر ځکه نه دي شوي چې ، «انذار» ، پخپله په تبشیر کښې داخل دي او د مقصد په لحاظ سره انذار د بشارت مقابل او ددې ضد نه دي بلکه د بشارت یو فرد دي . ددې وضاحت دا

(۱) تهذيب التهذيب (۳/۱۱۱) .

(۲) الکاشف (۳۸۱۲) رقم (۶۲۹۲) .

(۳) کشف الباری (۴۱۲) .

(۴) شرح النووي علی صحيح مسلم (۸۲۱۲) کتاب الجهاد والسير . باب تأمير الإمام الأمراء علی البعوث و وصيته إياهم بأداب الغزو وغيرها . وفتح الباری (۱۶۳۱) .

(۵) فتح الباری (۱۶۳۱) .

(۶) المصدر السابق) . ددې نه علاوه د کتاب الادب په روایت کښې امام بخاری رحمه الله د ، «و سکنوا ولا تنفروا» ، الفاظ نقل کړي دي . (صحيح البخاری (۹۰۴۱۲) کتاب الأدب . باب قول النبي صلی الله علیه و آله يستروا ولا تعسروا . رقم (۶۱۲۵) .

دې چه دلته په حدیث شریف کښې د «بشروا»، نه پس «لا تعشروا»، او د «بشروا»، نه پس «تفروا»، فرمانیلې شوی دی. ددې نه واضح طور باندې دا خبره معلومېږي. چه مقصد د پسر او آسانتیا معامله ده او د سختۍ نه بچکول دی. چه دا د نفرت لاره ده. نو د «بشروا» معنی دا شوه چه سختۍ پیدا کولو سره خلقو کښې نفرت مه پیدا کوي. بلکه په ښائسته تدبیر سره نې په کار باندې اولگوئ. ځکه چه مشکلاتو پیدا کولو سره مقصد فوت کېږي او هرکله چه مقصد په کار باندې لگول شو. نو شاباشي ورکول، د احساناتو دباو اچول، او یرول او دهمکي ورکول، او انذار نه کار اخستل او په لار راوستل ټول برابر دي. ځکه چه: طبیعتونو د مختلف کیدو په وجه ددوی د متاثره کولو طریقې مختلف کېږي.

بعضې خلق په مختصره شان خبره متاثره کېږي. بعضې په مختصر باندې صبر نه کوي هغوی کښې د اطاعت جذبه پیدا کولو دپاره د الله تعالی د احساناتو او د شپې ورځې د نعمتونو تذکره کول پکار وي. بعضې طبیعتونه داسې وي. چه د انعاماتو او احساناتو تذکرې کولو سره نه متاثره کېږي. دوی لږه په مقصد باندې راوستلو دپاره د تخويف او انذار او د وعیدونو اورولو، د یرولو او دهمکیانو ضرورت وي. معلومه شوه. چه ډیر خل انذار او تخويف هم بعضې ځایونو کښې د تبشیر کار ورکوي. نو «انذار»، «تبشیر»، مقابل او ضد نشو. بلکه په دې کښې شامل شو. (۱)

حضرت علامه کشمیری رحمۃ اللہ علیہ ددې حدیث مفهوم دا بیان کړې دې. چه انذار او بشارت یوځانې یوځانې اوساتلې شی. صرف وعیدونه اورول پکار نه دی. بلکه کوم ځانې چه د رحمت ذکر وي. هلته د نعمتونو تذکره هم وي. کوم ځانې چه تخويف وي. هلته د ترجه (او امید) معامله هم وي. چه خوف او رجاء (امید) دواړه یوځانې وي. البته مناسب دا ده. چه د بشارت اړخ مقدم کړې شی. (۲)

یواهم وضاحت یوه خبره په ذهن کښې کینول پکار دی. چه په حدیث کښې د تیسیر کوم حکم ورکړې شوې دې. د هغې مقصد دا هیچرې نه دې. چه مدهانت اختیار کړې شی. چه یو شرعی منکر (او ناروا کار) اوکتلې شی. او هغه سره مصالحت کول، دا بالکل ناجائز دی. د نبی کریم صلی اللہ علیہ وسلم مقصد دا دې. چه د خلقو دین طرف ته راوستلو دپاره سختی اونکرې شی په نرمۍ او ملاطفت (مهربانۍ) سره دین طرف ته دعوت ورکړې شی.

مدهانت بل څیز دې. په دې کښې صراط مستقیم باندې د راوستلو کوشش نه کېږي. هلته سرې دا کوي. چه کوم خلق کار کوي هغوی کولو ته پریځودلې شی. مونږ ته د نکیر (منع کولو) او تنبیه کولو یا د ترغیب او تذکیر ضرورت نشته. نو ددې اجازت نشته.

۱. فضل الباری (۴۵۱۲، ۴۶)۔

۲. انوار الباری (۷۷۱۳)۔

۱۲- ((بَاب مَنْ جَعَلَ لِأَهْلِ الْعِلْمِ أَيَّامًا مَعْلُومَةً))

ما قبل باب سوره مناسبت په دواړو بابونو کښې مناسبت واضح دې ځکه چه وړاندې باب کښې د «تغول بالموظفة والعلم» ذکر دې چه ستړې والې او نفرت نه وې په دې باب کښې ددې ستړې والې او نفرت دفع کولو طريقه ښودلې کېږي چه د علم دپاره مخصوص ورځې مقرر کړې شي (۱)

د ترجمه الباب مقصد چونکه د علم د حصول په سلسله کښې د زمانې يا مکن په اعتبار سره تعين شرعا ثابت نه دې په دې وجه داسې قسمه تعين سره د بدعت توهم پيدا کېږي ددې د دفع کولو دپاره امام بخاری رحمه الله دا باب قائم کړې دې او دا بيانول غواړي که اهل علم د تعليم دپاره هفته کښې څه ورځ مخصوص او متعين کړي نو دا تعين بدعت نه دې په سنت کښې ددې اصل موجود دې نبي کریم ﷺ به روزانه تعليم نه فرمايلو د صحابه کرامو د طبيعت رعايت به ئې ساتلو نو که معلم د متعلمينو (او شاگردانو) دپاره څه وختونه مقرر کړي نو هيڅ باک نشته (۲)

حضرت شيخ الحديث صاحب رحمه الله فرماني دا هم ممکن ده چه امام بخاری رحمه الله په دې ترجمه الباب کښې يوې نکتې طرف ته اشاره کړې وي او هغه دا چه تعليم او تذکیر دپاره څه ورځې مقررول، تقصير فی التبليغ (او کوتاهی) نه ده (۳)

حديث باب

۱۰- ((حَدَّثَنَا عُمَانُ بْنُ أَبِي شَيْبَةَ قَالَ حَدَّثَنَا جَرِيرٌ عَنْ مَنْصُورٍ عَنْ أَبِي وَائِلٍ (۱) قَالَ كَانَ عَبْدُ اللَّهِ يُذَكِّرُ النَّاسَ فِي كُلِّ عَمِيرٍ فَقَالَ لَهُ رَجُلٌ يَا أَبَا عَبْدِ الرَّحْمَنِ لَوْ دِدْتُ أَنَّكَ ذَكَّرْتَنَا كُلَّ يَوْمٍ قَالَ أَمَا إِنَّهُ يَمْنَعُنِي مِنْ ذَلِكَ أَنِّي أَكْرَهُ أَنْ أَمْلِكُمْ وَلِي أَعْمَلُكُمْ بِالْمَوْعِظَةِ كَمَا كَانَ النَّبِيُّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ يَقُولُنَا بِهَا مَخَافَةَ السَّامَةِ عَلَيْهِ)) (۲: ۱۸۰)

رجال الحديث

① عثمان بن أبي شيبة رحمه الله: دا عثمان بن محمد بن قاضي ابو شيبة ابراهيم بن عثمان عيسى کوفی رحمه الله دې د مشهور محدث ابوبکر بن أبي شيبة زور دې ابو شيبة ددوی د نيکه د ابراهيم کنيت دې او ددوی د پلار نوم محمد دې (۳) عام طور باندې دوی په عثمان بن

۱- عمدة القاری (۴۷: ۲)

۲- لامع الدراری (۲۳۱۲)

۳- الألبواب و التراجم لصحيح البخاری (ص ۴۲)

۴- (قد مر تخريجہ قبل حديث)

۵- تهذيب الكمال (۴۷۸۱۹) وسير اعلام النبلاء (۱۵۲۱۱)

ابی شبیه او ددوی روز په ابوبکر بن ابی شبیه نوم سره یادېږي د علم د طلب په سلسله کښې نې د مکې مکرمني او د رڼې سفر او کړو ډیر حدیثونه نې اولیکل... مسند... او... تفسیر... ددوی علمی یادگار دي. (۱)

دوی د شریک بن عبدالله، جریر بن عبدالحمید، حمید بن عبدالرحمن، سفیان بن عیینه، طلحه بن یحیی زرقی انصاری، عبدالله بن المبارک، عبدالرحمن بن مهدی، عبده بن سلیمان، عفان بن مسلم، قبیصه بن عقبه، ابو معاویه محمد بن خازم الضریر، هشیم بن بشیر، وکیع بن الجراح او یزید بن هارون رضی الله عنہم وغیره نه د حدیثو روایت کړي دي. ددوی نه امام بخاری، امام مسلم، امام ابوداؤد، امام ابن ماجه، ابو حاتم، ابراهیم حری، بقی بن مخلد، ابو یعلی موصلی، ابو القاسم بغوی، محمد بن سعد او محمد بن یحیی ذهلی رضی الله عنہم وغیره حضرات روایت کوي. (۲)

ابوبکر الاثرم د امام احمد بن حنبل رضی الله عنہ نه د عثمان بن ابی شبیه په باره کښې تپوس او کړو نو وي فرمائیل «ماعلیث الاهلبا» او امام احمد رضی الله عنہ ددوی تعریف او کړو. (۳)

امام یحیی بن معین رضی الله عنہ فرماني، «ثقة مأمون»، (۴)

ابو حاتم رضی الله عنہ فرماني، «هو صدوق»، (۵)

امام عجل رضی الله عنہ فرماني، «عثمان کوفي ثقة»، (۶)

د محمد بن عبدالله بن نمیر رضی الله عنہ نه ددوی په باره کښې تپوس او شو نو وي فرمائیل «سبحان الله! ومثله یُسئل عنه؟ [ما یُسئل هو]»، (۷)

ابن حبان رضی الله عنہ دوی لره په... کتاب الثقات، کښې ذکر کړي دي. (۸)
ددې توثیقاتو سره سره ددوی نه څه احادیث منکر هم رانقل دي چه د هغې په وجه امام احمد رضی الله عنہ څه نکیر هم کړي دي. (۹)، خطیب بغدادی رضی الله عنہ د هغې احادیثو تتبع (او تلاش) کړي دي او یوځانې نې جمع کړي دي او دهغې عذر نې هم بیان کړي دي. (۱۰)

(۱) تهذیب الکمال (۱۹/۷۹۹) _

(۲) د شیوخ او تلامذه د تفصیل دپاره اوگوری: تهذیب الکمال (۱۹/۷۹۹ - ۸۱) وسیر (۱۱/۱۵۳) _

(۳) تهذیب الکمال (۱۹/۸۱۱) وسیر أعلام النبلاء (۱۱/۱۵۲) _

(۴) سیر أعلام النبلاء (۱۱/۱۵۲) _

(۵) تهذیب الکمال (۱۹/۸۲۱) _

(۶) تهذیب الکمال (۱۹/۸۲۱) _

(۷) تهذیب التهذیب (۷/۱۵۰) _

(۸) الثقات لابن حبان (۸/۴۵۵) _

(۹) هدی الساری (ص ۲۴) ومیزان الاعتدال (۳۶/۳۷) _

(۱۰) هدی الساری (ص ۲۴) _

سره ددی چه د علمی مقام او لونی مرتبې مالک وو ددوی په مزاج کښې د مزاج ماده وه تردې چه د قرآن کریم په آیت کښې به نې تصحیف کولو او بیا به نې د هغې توجیه کوله (۱)، «سامحه الله تعالی».

په ۲۳۹ هـ کښې ددوی وفات وشو. (۲)، «رحمة الله واسعه».

(۲) جریر رضی الله عنه: دا جریر بن عبد الحمید بن قرط ضبی رازی دی. ابو عبدالله ددوی کنیت دی. (۳)
دوی د منصور بن المعتمر، عبد الملك بن عمیر، بیان بن بشیر، مغیره بن مقسم، عاصم الاحول، سلیمان التیمی، امام اعمش، لیث بن ابی سلیم، عطاء بن السائب، هشام بن عروه، او یحیی بن سعید انصاری رضی الله عنه وغیره نه حدیثونه روایت کړي دي.
ددوی نه روایت کونکو کښې ابو خیشمه زهیر بن حرب، اسحاق بن راهویه، سلیمان بن حرب، عبدالله بن المبارك، ابوبکر بن ابی شیبه، عثمان بن ابی شیبه، علی بن المدینی، قتیبه بن سعید، محمد بن حمید رازی، محمد بن سلام بیکندی، یحیی بن اکثم، یحیی بن معین او ابوداؤد طیالسی رضی الله عنه وغیره حضرات دي. (۴)
امام یحیی بن معین رضی الله عنه ددوی توثیق کړې دي. (۵)

امام عجلې رضی الله عنه فرماني، «کفی ثقة»، (۶)

امام ابو حاتم رضی الله عنه فرماني، «جریر ثقة»، (۷)

امام نسائي رضی الله عنه فرماني، «ثقة»، (۸)

عبد الرحمن بن یوسف بن خراش فرماني، «صدوق»، (۹)

ابوالقاسم لاکانی رضی الله عنه فرماني، «مجبه علی ثقته»، (۱۰)

ابن سعد رضی الله عنه فرماني، «وكان ثقة كشور العلم ترحل اليه»، (۱۱)

(۱) تهذيب الكمال (۴/۸۶۱۹) وميزان الاعتدال (۳/۳۷۱۳) وسير اعلام النبلاء (۱۱/۵۲۱۱، ۱۵۳) _

(۲) ميزان الاعتدال (۳/۳۸۱۳) _

(۳) تهذيب الكمال (۴/۵۴۰۱۴) _

(۴) دشيوخ او تلامذه د تفصيل دپاره اوگورئ: تهذيب الكمال (۴/۵۴۱۱۴-۵۴۳) وسير اعلام النبلاء (۱۰/۱۹) _

(۵) تاريخ الدارمي (ص ۵۱) (رقم ۵۰) و (ص ۶۰) (رقم ۸۸) _

(۶) تهذيب الكمال (۴/۵۵۰۱۴) _

(۷) المصدر السابق _

(۸) المصدر السابق _

(۹) المصدر السابق _

(۱۰) المصدر السابق _

(۱۱) الطبقات لابن سعد (۷/۳۸۱۱۷) _

ابن عمار موصلي رحمه الله فرماني «حجة كانت كتبه صحاحاً» (۱)

ابن جبان رحمه الله دوی لره په .. کتاب الشقات .. کښې ذکر کړې دي (۲)

ابو احمد الحاكم رحمه الله فرماني «هو عندهم ثلثة» (۳)

علامه خليلي په .. الارشاد .. کښې فرماني «ثلاثة متفق عليه» (۴)

البته قتيبه دوی لره تشيع طرف ته منسوب کړې دي (۵) او بعضې حضرات فرماني چه په آخری عمر کښې ددوی په حافظه کښې تغير راغلې وو (۶)

تر کومه پورې چه حافظه کښې د تغير تعلق دي نو د امام يحيى بن معين رحمه الله نه چه کله ددې

په باره کښې تپوس او کړې شو چه «كيف تروى عن جرير؟» نو وې فرمائيل «ألا تراه قد بين لهم

أمرها» (۷) يعنى ددوی کوم حدیثونه چه د عاصم الاحول او اشعث په واسطه نقل دي په هغې

کښې اختلاط واقع شوې دي چه د هغې تعين شوې دي نو د جرير په احاديثو کښې هېڅ

کلام نشته والله اعلم.

په ۱۸۸ هـ کښې ددوی وفات او شو (۸) «... رحمه الله تعالى رحمة واسعة» _

⑤ منصور رحمه الله: دا مشهور محدث ابو عتاب منصور بن المعتمر السلمی الکوفی رحمه الله دي (۹)

دوی د ابو وائل. ربعي بن حراش. ابراهيم نخعی. امام مجاهد. سعيد بن جبیر. امام

شعبي. حسن بصری. او عطاء بن ابی رباح رحمه الله وغيره حضرات نه احاديث روايت کړي

دي. ددوی نه ايوب سختياني. امام اعمش. سليمان تيمي. شعبه. سفيان ثوري. قاضي

شريك. ابو عوانه. معتمر بن سليمان. او سفيان بن عيينه رحمه الله پشان ديرو حضراتو احاديث

روايت کړي دي (۱۰)

امام ابو زرعه رحمه الله فرماني «أثبت أهل الكوفة منصور ثم وسع» (۱۱)

(ميزان الاعتدال (۳۹۴/۱) رقم (۱۴۶۶) _

(تهذيب التهذيب (۷۷/۲) _

(تهذيب التهذيب (۷۷/۲) _

(المصدر السابق) _

(هدى السارى (ص ۳۹۵) وتهذيب التهذيب (۷۷/۲) _

(المصدر السابق) _

(تهذيب التهذيب (۷۷. ۷۶/۲) _

(تهذيب الكمال (۵۵۱/۴) _

(تهذيب الكمال (۵۴۷. ۵۴۶/۲۸) _

(د شيوخ او تلامذه د تفصيل دپاره اوگوري: تهذيب الكمال (۵۴۷/۲۸ - ۵۴۹) وسير اعلام النبلاء

(۴۰۳. ۴۰۲/۵) _

(تهذيب الكمال (۵۵۳/۲۸) _

امام ابو حاتم رحمته فرماني، «ثقة»، او هم دوى فرماني «الأعمش حافظ يدلّس ويُغلط، ومنصور أثبت منه لا يغلط ولا يدلّس»^(١)

امام عجلي رحمته فرماني «كثير ثقة، ثبت في الحديث، كان أثبت أهل الكوفة، وكان حديثه القدر، لا يختلف فيه أحد، متعبد، رجل صالح»^(٢)

امام يحيى بن معين رحمته فرماني «منصور أثبت من الحكم بن متهبة ومنصور من أثبت الناس»^(٣)

امام يحيى بن سعد القطان رحمته فرماني «كان منصور من أثبت الناس»^(٤)

ش امام عبد الرحمن بن مهدي رحمته فرماني «حافظ الكوفة أربعة، حماد بن مرة، ومنصور، وسليمان كهيل، وأبو بصير»^(٥)

امام سفيان ثوري رحمته فرماني «ما علفت بعدى بالكوفة آمن على الحديث من منصور»^(٦)

امام سعد رحمته فرماني «وكان ثقة مأموناً كثيراً الحديث ربهما عالياً»^(٧)

ابن حبان رحمته دوى لره به ، كتاب الثقات ، كنيّ ذكر كرى دي^(٨)

ددې ټولو توثيقاتو په مقابله كنيّ امام عجلي او حماد بن زيد رحمهما الله ددوى په باره

كنيّ ذكر كرى دي. چه په دوى كنيّ تشيع وولكه چه امام عجلي رحمته فرماني «وكان فيه

تشيع قليل ولم يكن بهال»^(٩)

او حماد بن زيد رحمته فرماني «رأيت منصور بن المعتز صاحبكم، وكان من هذه الخشبية،»^(١٠) وما أراه

كان يذهب، قلت: القائل الذهبي: الخشبية: هم الشيعة»^(١١)

(١) المصدر السابق.

(٢) تهذيب الكمال (٥٥٤١٢٨).

(٣) المصدر السابق.

(٤) تهذيب الكمال (٥٥٢١٢٨).

(٥) سير أعلام النبلاء (٤٠٧١٥).

(٦) سير أعلام النبلاء (٤١٢١٥).

(٧) المصدر السابق.

(٨) الطبقات لابن سعد (٣٣٧١٦).

(٩) الثقات لابن حبان (٤٧٤، ٤٧٣١٧).

(١٠) تهذيب التهذيب (٣١٥١٠).

(١١) قال الزبيدي في تاج العروس (٢٣٤١١): «والخشبية، محرّكة: قوم من الجهمية، قاله الليث، يقولون: إن الله تعالى لا يتكلم، وإن القرآن مخلوق، وقال ابن الأثير: هم أصحاب المختار بن أبي عبيد: ويقال: هم ضرب من الشيعة، قيل: لأنهم حفظوا خشبة زيد بن علي حين صلب... وقال منصور بن المعتمر: إن كان من يحب علياً يقال له: خشبي فاشهدوا أنني سأحبه، قال الذهبي: قاتلوا مرة بالخشب فعرفوا بذلك».

(١٢) سير أعلام النبلاء (٤٠٨١٥).

خو اول خو پخپله دا حضرات فرمائی. چه تشیع کم وو او په دوی کښې غلو نه وه او حافظ ذهبي رحمته الله فرمائی: «تشیع حب وولاد قتل»^(۱)

په ۱۳۲ هـ کښې دوی وفات شو. ^(۲)، رحمته الله تعال رحمة واسعة،

⑤ **ابو وائل** رحمته الله: دا ابو وائل شقيق بن سلمه اسدي کوفی رحمته الله دې. د دوی حالات په کتاب الايمان کښې د «باب هوف المؤمن من أن يحيط عمله وهو لا يشع» لاندې تیر شوی دی. ^(۳)

قوله كَانَ عَبْدُ اللَّهِ يُذَكِّرُ النَّاسَ فِي كُلِّ خَمِيسٍ: حضرت عبدالله بن مسعود رحمته الله به هر زیارت خلقو ته نصیحت کولو.

د حضرت عبدالله بن مسعود رحمته الله تذکره وړاندې په کتاب الايمان کښې د «باب قلم مدن غس» لاندې شوی ده. ^(۴)

قوله فَقَالَ لَهُ رَجُلٌ يَا أَبَا عَبْدِ الرَّحْمَنِ لَوِ دِدْتُ أَنَّكَ ذَكَرْتَنَّا كُلَّ يَوْمٍ: دوی نه

یوکس او وئیل. ای ابو عبدالرحمن! زما خواش دې. چه تاسو مونږ ته روزانه نصیحت کوئ د «رجل» نه خو ک مواد دې؟ د دې مبهم «رجل» نه مراد غالباً یزید بن معاویه نخعی رحمته الله دې. ^(۵) د کتاب الدعوات روایت نه هم دا معلومېږي. ځکه چه په هغې کښې ابو وائل

فرمائی: «کنا نتظرم عبد الله، إذ جاء يبيد بين معاوية قتلنا: ألا تجلس؟ قال: لا ولكن أعمل، فأخبرنيك صاحبكم ولا جئت أنا فجلست، فخرج عبد الله، وهو أخذ يبيد، فقام علينا، فقال: أما إن أعور بكم كاذم، ولكنه

ينعني من الغرور اليكم، أن رسول الله صلی الله علیه و آله وسلم كان يتغولنا بالموعظة في الأيام، كراهية السامة علينا»^(۶)

په دې روایت کښې د یزید بن معاویه نخعی ذکر راغلي دې. چه دوی حضرت عبدالله بن مسعود رحمته الله په وعظ کولو باندې د راضي کولو کوشش کړې وو په دې وجه عین ممکن ده. چه په روایت باب کښې د «رجل» نه مراد هم دوی وی.

روزانه وعظ کول مناسب نه دی

قوله قَالَ أَمَا إِنَّهُ يَمْنَعُنِي مِنْ ذَلِكَ أَنِّي أَكْرَهُ أَنْ أَمْلِكُكُمْ وَإِنِّي أَتَحَوَّلُكُمْ

بِالْمَوْعِظَةِ كَمَا كَانَ النَّبِيُّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ يَحَوَّلُنَا بِهَا فَخَافَهُ السَّامَةُ عَلَيْنَا:

وې فرمائیل. چه د روزانه وعظ او نصیحت نه زما دپاره مانع دا دې. چه ماته دا خوښه نه ده چه زه تاسو په سترې کیدو (او ستومانه کیدو) کښې مبتلا کړم. زه په نصیحت کولو کښې

^(۱) سیر اعلام النبلاء (۴۰۷۱۵).

^(۲) تهذيب الكمال (۵۵۵۱۲۸).

^(۳) كشف الباری (۵۵۹۱۲).

^(۴) كشف الباری (۲۵۷۱۲).

^(۵) فتح الباری (۱۶۴۱۱).

^(۶) صحيح البخاری (۹۵۹۱۲) کتاب الدعوات. باب الموعظة ساعة بعد ساعة. رقم (۶۴۱۱).

ستاسو دپاره د موقعي او وخت رعایت کوم لکه څنگه چه به نبی کریم ﷺ زموږه موقعه او وخت کتلو نوموړي ته به نه نصیحت کولو هغوی ته هم دا بړه وه چه موږ سترې نشو او زموږ نفرت پیدا نشي

مطلب دا دي چه د کوم شوق اظهار تاسو کوي په صحابه کرامو ﷺ کښي ددې نه زیات شوق او جذبه موجود وه ددې باوجود به نبی کریم ﷺ په تعلیم او تذکیر کښي زموږ د طبیعت لحاظ ساتلو ستاسو ذوق او شوق د صحابه کرامو ﷺ د ذوق او شوق برابر نه دي هرکله چه هغوی د زړه د تنگیدو لحاظ ساتلو او د تعلیم او موعظت عمل نه جاري ساتلي دي نو زما دپاره څنگه مناسب کیدي شی چه بلا ناغه تعلیم او تذکیر جاري اوساته لکه څنگه چه به د نبی کریم ﷺ د رغبت (او شوق) لحاظ ساتلو دغه شان زه هم رعایت کوم

۱۳- بَابُ مَنْ يُرِدُ اللَّهَ بِهِ خَيْرًا يَفْقَهُهُ فِي الدِّينِ

ما قبل باب سره مناسبت په تیر شوی باب کښي د هغه سړي حال مذکور دي چه هغه د تعلیم او تذکیر کار کوي او خلقو ته د دین خبري ښائي هغوی په نفع او نقصان باندې پوهوي چونکه دا کار د... فقیه فی الدین... دي په دي وجه مذکوره باب کښي د... فقیه فی الدین... تعریف فرماني. (۱)

د ترجمه الباب مقصد حضرت شیخ الهندی رحمه الله فرماني چه د ترجمه الباب او ددې لاندې د ذکر شوی حدیث نه دوه خبري ښکاره کیږي.

① یو دا چه... فقه فی الدین... ډیر لوڼي خیر دي.

② دویمه دا چه... فقه فی الدین... د الله تعالی عطاء ده تردې چه نبی کریم ﷺ هم... وایا انا قاسم... فرمائیلو سره خپل عذر ښکاره کوي چه ددې نه... فقه فی الدین... عظمت او فضیلت ښکاره کیږي. (۲)

حدیث باب

«((حَدَّثَنَا سَعِيدُ بْنُ عَفِيرٍ قَالَ حَدَّثَنَا ابْنُ وَهْبٍ عَنْ يُونُسَ عَنْ ابْنِ شِهَابٍ قَالَ قَالَ مُحَمَّدُ بْنُ عَبْدِ الرَّحْمَنِ سَمِعْتُ مُعَاوِيَةَ (۲) خَطِيبًا يَقُولُ سَمِعْتُ النَّبِيَّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ

۱- عمدة القاري (۷۴۸/۲)

۲- الأبواب و التراجم (ص ۴۶)

(۳) قوله... سمعت معاوية خطيباً... الحديث أخرجه البخاري أيضاً في صحيحه (۴۳۹/۱) في كتاب فرض الخمس. باب قول الله تعالى (فَأَنذَرْتُكُمْ) رقم (۳۱۱۶) و (۵۱۴/۱) كتاب المناقب. باب (بدون ترجمة. بعد باب سؤال المشركين أن يريهم النبي ﷺ آية فأراهم انشقاق القمر) رقم (۳۶۴۱) و (۱۰۸۷/۲) كتاب الاعتصام بالكتاب والسنة. باب قول النبي ﷺ: لا تزال طائفة من أمتي ظاهرة على الحق. رقم (۷۳۱۲) و (۱۱۱۱/۲) كتاب التوحيد. باب قول الله تعالى (أَتَمَأْتُونَنَا لَیْلَیْ) رقم (۷۴۶۰) و مسلم في صحيحه (۳۳۳/۱) كتاب الزكاة. باب النهي عن المسألة (۱۴۳۱/۲) كتاب الإمارة. باب قوله ﷺ: لا تزال طائفة من أمتي... و ابن ماجه في سننه (ص ۲۰) المقدمة. باب فضل العلماء الحث على طلب العلم. رقم (۲۲۱)

يَقُولُ مَنْ يَرِذِ اللَّهُ بِهِ عَيْتًا يَفْقَهُهُ فِي الدِّينِ وَأَمَّا أَنَا فَاسْمُ وَاللَّهِ يُعْطِي وَلَنْ تَزَالَ هَذِهِ الْأُمَّةُ قَائِمَةً عَلَى أَمْرِ اللَّهِ لَا يَبْعَثُهُمْ مِنْ عَالَمِهِمْ حَتَّى يَأْتِيَ أَمْرُ اللَّهِ)) [٤٠٣٣ (١٨٨٨٢٣٣٢٢٣٨٨)]

رجال الحديث

- ① سعيد بن عفير رضي الله عنه: دا سعيد بن كثير بن عفير رضي الله عنه دي كله كله نيکه طرف ته نسبت کولو سره سعيد بن عفير ونييلي کيږي. لکه څنگه چه دلته کښې هم داسې دي. ابو عثمان ددوی کښت دي. (١) دوی د انصار د موالی ځينو دي. په ١٤٦ هـ کښې ددوی ولادت اوشو (٢) دوی د امام مالک، ليث بن سعد، سليمان بن بلال، عبدالله بن لهيعة، عبدالله بن وهب، يحيى بن ايوب او يعقوب بن عبد الرحمن اسكندراني رضي الله عنه وغيره نه احاديث روايت کوي. ددوی نه په روايت کونکو کښې امام بخاري، امام ابن معين، عبدالله بن حماد آملی، يحيى بن عثمان بن صالح، ابو الزبناغ روح بن الفرج او احمد بن حماد زغبة رضي الله عنه وغيره حضرات دي. (٣) امام ابو حاتم رضي الله عنه فرماني: (لم يكن بالشَّيْءِ، كان يقرأ من كتب الناس، وهو صدوق) (٤) امام ابن معين رضي الله عنه فرماني: (ثقة لا بأس به) (٥) امام نسائي رضي الله عنه فرماني: (سعيد بن عفير صالح) (٦) حافظ ذهبي رضي الله عنه فرماني: (وكان ثقة إماماً من بحور العلم) (٧) امام حاکم رضي الله عنه فرماني: (ان مصرا لم تغر، أجهل للعلوم منه) (٨) امام ابن معين رضي الله عنه فرماني: (رأيت بمصر ثلاث مجانب: النزيل، ولأهرام، وسعيد بن عفير) (٩) حافظ ذهبي رضي الله عنه په دوی باندې تبصره کولو کښې ليکي: (صحيح أن يحيى إمام المحدثين انه لم يزل يفتيهم) (١٠) ابن حبان رضي الله عنه دوی لره په .. کتاب الثقات .. کښې ذکر کړي دي. (١١)

(١) تهذيب الكمال (٣٧، ٣٦١١)

(٢) سير أعلام النبلاء (٥٨٣١١٠)

(٣) د شيوخ او تلامذه د تفصيل د پاره او گوري: تهذيب الكمال (٣٨، ٣٧١١١) وسير أعلام النبلاء (٥٨٣١١٠)

(٤) تهذيب الكمال (٣٨١١١)

(٥) تهذيب التهذيب (٧٥١٤)

(٦) المصدر السابق

(٧) سير أعلام النبلاء (٥٨٤١١٠)

(٨) تهذيب التهذيب (٧٥١٤)

(٩) سير أعلام النبلاء (٥٨٤١١٠)

(١٠) المصدر السابق

(١١) الثقات لابن حبان (٢٤٦٨)

دوی د ابن جریج، یونس بن یزید ایلی، حنظله بن ابی سفیان، امام مالک لیث بن سعد، ابن لهیعه، حرمله بن عمران، اسامه بن زید لیثی، حبوه بن شریح، موسی بن ابوب غافق، او افلاح بن حمید رحمته و غیره ډیر حضراتو نه روایت کوی ددوی نه روایت کونکو کښې ددوی د شیخ لیث بن سعد نه علاوه عبدالرحمن بن مهدی، احمد بن صالح، حارث بن مسکین، سخون بن سعید، یحیی بن یحیی لیثی، یونس بن عبدالاعلی، اصبع بن الفرج او سعید بن ابی مریم رحمته و غیره ډیر حضرات دی. (۱)

عبدالله بن وهب رحمته په ۱۲۵ هـ کښې پیدا شو (۲) د بعضو صغار تابعینو نه دوی ته لار حاصل ده (۳)

په دوی کښې د علم حاصلولو شوق څنگه پیدا شو؟ د خپل طالب علمی قصه ذکر کولو کښې فرمائی چه زه په شروع کښې عبادت طرف ته راغب ووم شیطان زما په زړه کښې وسوه اچول شروع کړل او زه د حضرت عیسی رحمته په باره کښې سوچ کښې پریوتله چه الله تعالی هغوی څنگه پیدا کړل داسې قسمه نورو سوالونو زما په زړه کښې خانې اونیولو ه یو سړی ته شک یت او کړو هغوی او فرمائیل، «أطلب العلم»، نو د هغوی دا ارشاد زما د علم طب کونو سبب جوړ شو. (۴)

امام احمد بن حنبل رحمته فرمائی: «عهد الله بن وهب صحيح الحديث، يفصل السام من التعرف والحديث من الحديث، ما أصح حديثه وأثبتة....» (۵)

امام یحیی بن معین رحمته فرمائی، «ثقة»، (۶)

امام ابو زرعه رحمته فرمائی: «تطرق في حديث ابن وهب نحو ثمانين ألف حديث، من حديثه عن المصريين وغيرهم، فما أعلم أن رأيت له حديثاً أصلاً له، وهو ثقة» (۷)

امام ابو حاتم رازی رحمته فرمائی: «هو صدوق صالح الحديث» (۸)

امام ابن عدی رحمته فرمائی: «وعهد الله بن وهب من أجله الناس ومن ثقاتهم....، ومن يكون له من

د تیوخ او تلامذه د تفصیل دپاره اوگوری تهذیب الکمال (۲۷۷/۱۶ - ۲۸۲) و سیر اعلام النبلاء (۲۲۳/۱۹ - ۲۲۵)

سیر اعلام النبلاء (۲۳۲/۱۹)

سیر اعلام النبلاء (۲۲۴/۱۹)

جامع بیان العلم وفضله (۱۲۹/۱) باب تفضیل العلم علی العبادت. رقم (۱۲۸)

تهذیب الکمال (۲۸۲/۱۶) والإتقاء فی فصول الأئمة الثلاثة الفقهاء (ص ۹۳)

تهذیب الکمال (۲۸۳/۱۶) و سیر اعلام النبلاء (۲۲۶/۱۹)

الإتقاء (ص ۹۴) و تهذیب الکمال (۲۸۴/۱۶) و سیر اعلام النبلاء (۲۲۵/۱۹)

سیر اعلام النبلاء (۲۲۶/۱۹) و تهذیب الکمال (۲۸۴/۱۶)

أو صنف مثل ما ذكرته أستغنى أن يذكر له شيء، ولا أعلم له حديثاً منكراً (إذا حدث عنه ثقة من الثقات) (١)
 إمام ابن حبان رحمته دوى لره په كتاب الثقات كينې ذکر كړې دې. او ليكلي نې دې.
 «وكان من جهم وصف، وهو الذي حفظ على أهل الحجاز ومصر حديثهم، وعق بهم ما ردا من السانيد والمطاطيع، وكان من العباد...» (٢)

ابن سعد رحمته فرمانی «وكان كثير العلم، ثقة فيما قال،، حدثنا،» (٣)

إمام عجلي رحمته فرمانی «مصري، ثقة، صاحب سنة، رجل صالح، صاحب آثار» (٤)

إمام نسائي رحمته فرمانی «ثقة، ما أعلمه روى من الثقات حديثاً منكراً» (٥)

ساجي رحمته فرمانی «صدوق ثقة، وكان من العباد» (٦)

خليلي رحمته فرمانی «ثقة متفق عليه» (٧)

إمام مالك رحمته به ابن وهب په ،، مفتي مصر،، او ،، فقيه مصر،، القابو سره يادولو. (٨)

حافظ ابن عبد البر رحمته فرمانی «يقولون إن مالكا رحمته لم يكتب إلى أحد كتاباً يُعْتَوَدُ بالقيه إلا إلى ابن

وهب» (٩)

البته ابن عدی رحمته دوى لره په ،، الكامل،، كينې ذکر كړې دې. (١٠) او په دې كينې نې د

يحي بن معين نه نقل كړى دى. چه «ابن وهب ليس بذلك راين جرح، كان يستصفر» (١١)

د امام نسائي او امام احمد رحمهما الله جرح او د هغې ترديد. امام نسائي رحمته فرمانی «كان

يتساهل في الأخذ ولا بأس به» (١٢)

(١) الكامل (٢٠٥٤).

(٢) الثقات (٣٤٦٨) بتصرف ما وقع في هذه العبارة من التحريفات، وانظر تهذيب الكمال (٢٨٥١١٦) وميزان

الاعتدال (٥٢٣١٢).

(٣) الطبقات لابن سعد (٥١٨١٧).

(٤) تهذيب التهذيب (٧٣١٦).

(٥) تهذيب التهذيب (٧٤١٦) وسير أعلام النبلاء (٢٢٨١٩).

(٦) تهذيب التهذيب (٧٤١٦).

(٧) المصدر السابق.

(٨) سير أعلام النبلاء (٢٢٧١٩) وتهذيب التهذيب (٧٣١٦، ٧٤).

(٩) الإنقاء (ص ٩٤).

(١٠) الكامل (٢٠٢١٤).

(١١) الكامل (٢٠٢١٤).

(١٢) تهذيب التهذيب (٧٤١٦).

او امام احمد رحمته نه چه کله تپوس اوشو. «أليس كان سئى الأخذ» نو دوی اوفرمائیل «بلی» ترکومه پورې چه د ابن معین رحمته کلام دې نو د جمهورو عالمانو د توثیقاتو نه علاوه ددوی خپل توثیق هم وړاندې تیر شوی دې نو ددې توثیقاتو په مقابله کښې ددې جرح هیڅ حیثیت نه پاتې کیږی

ترکومه پورې چه د امام احمد او امام نسائی رحمهما الله دوی لره د «سئى الأخذ» یا د «متساهل»، گرځولو تعلق دې نو اول خو دا د تحمل حدیث په یو مخصوص صورت باندې رد کول مقصود دی چه ددې د امام ابن وهب نه علاوه یو ډیر لوني جماعت قائل دې هغه صورت دا دې چه دوی د «اجازت حدیث» په بنیاد باندې د «حدثنا» په الفاظو سره: «دا صحیح کیدو قائل وو او په دې باندې عامل وو.»

بب دویمه خبره دا هم ده چه کوم ځانې کښې امام احمد رحمته ددوی د «سئى الأخذ» کیدو ذکر کوی هلته ورسره دا تصریح هم کوی چه «ولكن إذا ظرت لي حديثه وما روى عن مالك وجهته صحيحاً» «دوی بعض الروایات»، «وما روى عن مشائخه وجهته صحيحاً»

او امام نسائی رحمته دوی لره اگر چه «متساهل فی الاخذ»، گرځولي دې خو هغوی پخپه فرمائی «ثقة، ما أمله روى عن الثقات حديثاً منكراً» حافظ ابن عدی چه ددوی ذکر په «الكامل»، کښې کړې دې چه دا د ضعفاء د تذکرې ډېره مخصوص دې په دې باندې حافظ ذهبی رحمته تنقید کړې دې او فرمائیلی ئې دی «تأكد» «ابن عدی بیلواد فی الکامل»

حافظ ذهبی رحمته په دوی باندې تبصره کولو کښې بالکل صحیح فرمائیلی دی چه «وعبد الله: حجة مطلقاً، وحديثه كثير في الصحاح، وفي دواوين الإسلام، وصحبه بالنساق وتبعته في الشدة حيث يقول: وابن وهب ثقة، ما أمله روى عن الثقات حديثاً منكراً»

(ميزان الاعتدال (۵۲۳/۲)۔)

«أخار الساجي... وكان يتساهل في السماع. لأن مذهب أهل بلده أن الإجازة عندهم جائزة. ويقول فيها: حدثني فلان.. تهذيب التهذيب (۷۴۱۲). وقال الذهبي في السير (۲۳۱۹): هذا الفعل مذهب طائفة. وإن لرواية سائغة به. وبه يقول الزهري وابن عيينة.. وقال في الميزان (۵۲۱۱۲): هذا مذهب الجماعة. وإن كان على عباده فيه عتب فابن عيينة شريك فيه.»

(الانتقاء (ص ۹۳)۔)

(تهذيب الكمال (۲۸۲۱۱۶) وسير أعلام النبلاء (۲۲۶۱۹) وميزان الاعتدال (۵۲۳/۲)۔)

(تهذيب التهذيب (۷۴۱۶)۔)

(تأكد القوم: تعاسروا وضائق بعضهم بعضاً. المعجم الوسيط (۹۵۱۱۲)۔)

(ميزان الاعتدال (۵۲۱۱۲)۔)

(سير أعلام النبلاء (۲۲۸۱۹)۔)

او هم دوی فرمائی «وَلَد تَعْقِل بَعْضُ الْأُمَّةِ عَلَى ابْنِ وَهْبٍ فِي أَخْذِهِ لِلْحَدِيثِ، وَأَنَّهُ كَانَ يَتَرَعَّصُ فِي الْأَخْذِ، وَسَوَاءٌ تَرَعَّصَ وَرَأَى ذَلِكَ سَائِغاً أَوْ تَشَدُّدَ، فَمِنْ يَرَوِي مِائَةَ أَلْفِ حَدِيثٍ، وَيَنْدَرُ الْمُنْكَرُ فِي سَعَةِ مَا رَوَى، فَلَيْسَ بِهِ الْمُنْتَهَى فِي الْإِتْقَانِ» (۷)

د قضاء عهده مسترد گولو حيله ابن وهب رحمته الله لره حاکم وخت د قضاء عهدي قبولو باندې مجبور کرو نو دوی پخپل خان باندې جنون راوستلو او په دې طريقه يې د قضاء عهدي قبولو نه انکار او کړو (۸)

داين وهب رحمته الله ډير تصنيفات دي په هغې کښې ... کتاب الجامع ... کتاب البيعة ... المناسك ... المغازي ... الردة ... او ... تفسير غريب الموطا ... مشهور دي (۹) دوی د امام مالک رحمته الله نه د موطا هم روايت کړې دي او د موطا په مشهورو نسخو کښې ددوی نسخه خاص اهميت لري (۱۰)

د وفات واقعه ددوی د وفات واقعه داسې پېښه شوه چه ددوی په وړاندې ددوی خپل تصنيف «أهوال القِيَامَةِ»، اولوستلې شو. ونيلې شی چه نومېې يې هوشی او غوټه شان راغله او بيا هم په دې حال کښې وفات شو (۱۱)

ددوی د وفات کال ۱۹۷ هـ دي (۱۲)، رحمته الله تعالی رحمة واسعه، _

⑤ **يونس رحمته الله:** (۱۳) دا يونس بن يزيد ايلي قرشي رحمته الله دي. ددوی کښت ابويزيد دي (۱۴) دوی د ابن شهاب زهري، نافع مولى د ابن عمر، قاسم بن محمد بن ابى بکر، عكرمه مولى ابن عباس، عمارة بن غزويه، او د خپل زور ابوعلی بن يزيد رحمته الله وغيره نه روايت کوی ددوی نه ليث بن سعد، يحيى بن ايوب، نافع بن يزيد، ليث بن عدي، جرير بن حازم، عبد الله بن المبارك، بقيه بن الوليد، سليمان بن بلال او محمد بن فليح رحمته الله وغيره ډير حضرات روايت کونکي دي (۱۵)

دوی د امام زهري رحمته الله په خدمت کښې دولس يا خوارلس کاله پاتې شوی دی (۱۶)

(۱) المصدر السابق _

'سير أعلام النبلاء (۲۳۴/۹) _

'سير أعلام النبلاء (۲۲۵/۹) _

'مقدمة التعليق المجدد (ص ۱۸) ومقدمة أوجز المسالك (۳۶۱/۱) _

'الانتفاء (ص ۹۴) وسير أعلام النبلاء (۲۲۶/۹) _

'الكشاف (۶۰۶/۱) رقم (۳۰۴۸) _

'ددوی مختصر ترجمه په کشف الباری (۴۶۳/۱) کښې تيره شوي ده _

'تهذيب الكمال (۵۵۱/۳۲، ۵۵۲) وسير أعلام النبلاء (۲۹۷/۱۶) _

'د شیوخ او تلامذه د تفصيل دپاره او گوري تهذيب الكمال (۵۵۲/۳۲، ۵۵۳) وسير أعلام النبلاء (۲۹۸/۱۶) _

'تهذيب الكمال (۵۵۳/۳۲) _

امام ابن مبارك او عبد الرحمن بن مهدي رحمهما الله فرماني: «كتابه صحيح»^(١)

امام احمد بن حنبل فرماني: «يؤنس أكثر حديثاً عن الزهري من عقيل، وهما ثقتان»^(٢)

امام ابن معين بن حبان فرماني: «ثبت الناس في الزهري: مالك ومعمرو بن يسار، و..... و.....»^(٣)

او امام ابن معين بن حبان فرماني: «يؤنس ثقة»^(٤)

امام احمد بن صالح بن حنبل فرماني: «نحن لا نقذف في الزهري على يؤنس أحداً»^(٥)

امام عجلي او امام نسائي رحمهما الله فرماني: «ثقة»^(٦)

يعقوب بن شيبه بن حبان فرماني: «صالح الحديث، عالم بحديث الزهري»^(٧)

ابو زرعه بن حبان فرماني: «لا بأس به»^(٨)

ابن خراش بن حبان فرماني: «صدوق»^(٩)

حافظ ذهبي بن حبان فرماني: «الإمام الثقة المحدث....»^(١٠)

او هم دوى فرماني: «ثقة حجة»^(١١)

حافظ ابن حجر بن حبان فرماني: «ثقة، إلا أن في روايته عن الزهري وهماً قليلاً، وفي غير الزهري خطأ»^(١٢)

ابن حبان بن حبان دوى لره به، «كتاب الثقات... كني ذكرك في دي»^(١٣)

د بعضو امامانو جرح او د هغي توديد البته ابن سعد بن حبان فرماني: «وكان حلواً الحديث، كثيرة ديس

بحجة، و ربما جام بالشئ المنكر»^(١٤)

(١) تهذيب الكمال (٥٥٤/٣٢)

(٢) تهذيب الكمال (٥٥٥/٣٢)

(٣) المصدر السابق

(٤) تاريخ الدارمي (ص ٤٥) رقم (٢١)

(٥) تاريخ الدارمي (ص ٤٦) رقم (٢٤)

(٦) تهذيب الكمال (٥٥٧/٣٢)

(٧) المصدر السابق

(٨) المصدر السابق

(٩) المصدر السابق

(١٠) سير أعلام النبلاء (٢٩٧/٦)

(١١) ميزان الإعتدال (٤٨٤/٤) رقم (٩٩٢٤)

(١٢) تقريب التهذيب (ص ٦١٤) رقم (٧٩١٩)

(١٣) الثقات لابن حبان (٦٤٩. ٦٤٨١٧)

(١٤) الطبقات لابن سعد (٥٢٠/٧)

دغه شان امام وکیع رحمته دوی لره، «ستین الحفظ»، گر خولې دې^(۱) او امام احمد رحمته ددوی ځینې احادیث منکر گر خولې دی^(۲) خو حافظ ذهبی رحمته د ابن سعد او وکیع دواړو حضراتو جرحې رد کړې دی لکه چه دوی فرماني «ثقة صفة، شأنه سعد بن قنبر: ليس بحجة، وشذوكم فقال: ستين الحفظ»^(۳) ترکومه پورې چه د امام احمد رحمته دهغوی د بعضو احادیثو منکر گر خولو تعلق دې نو کوم یو چه مکثر راوی وی. نو د هغه په احادیثو کښې څه نه څه منکر احادیث هم موجود وی او حافظ ابن حجر رحمته فرماني «ولله الجمهور مطلقاً، وإنما ضعفوا بعض روايته حيث يخالف أقواله أو يحدث من حفظه، فإذا حدث من كتابه فهو حجة»^(۴)

حافظ ذهبی رحمته فرماني «قد احتج به أرباب الصحاح أصلاً وتبعاً»^(۵) او ابن سعد رحمته چه «ربما جاء بالشئ المنكر» فرمانيلی دی په دې باندې رد کوی او فرماني «ليس ذاك عند أكثر الحفاظ منكرًا، بل غريب»^(۶) په ۱۵۹هـ کښې وفات شو.^(۷) «رحمته» تعالیٰ رحمة واسعة،

۵ ابن شهاب رحمته: د امام محمد بن مسلم بن عبيد الله بن شهاب زهري رحمته مختصر حالات د... بدء الوحی... د دریم حدیث لاندې تیر شوی دی.^(۸)

۵ حمید بن عبد الرحمن رحمته: دا ابو ابراهیم بن حمید عبد الرحمن بن عوف رحمته دې ددوی حالات په کتاب الايمان کښې «باب تطوع قيام رمضان من الايمان» لاندې تیر شوی دی.^(۹)

۶ حضرت معاوية رضی الله عنه: دا امیر المؤمنین ابو عبد الرحمن معاویه بن ابی سفیان صخر بن حرب بن امیه بن عبد شمس بن عبد مناف بن قصی بن کلاب قرشی اموی مکی رحمته دې ر

(۱) سیر اعلام النبلاء (۲۹۸/۶)۔

(۲) أنكر أبو عبدالله علي بنونس. فقال: كان يجيء عن سعيد بأشياء ليست من حديث سعيد. وضف أمر بنونس، وقال لم يكن يعرف الحديث. وروى الميموني عن أحمد قال: روى بنونس أحاديث منكورة. سیر اعلام النبلاء (۲۹۹/۶)۔

(۳) میزان الإعتدال (۴۸۴/۴) رقم (۹۹۲۴)۔

(۴) الهدى السارى (ص ۴۵۵)۔

(۵) سیر اعلام النبلاء (۳۰۰/۶)۔

(۶) سیر اعلام النبلاء (۳۰۰/۶)۔

(۷) الكاشف (۴۰۴/۲) رقم (۶۴۸۰)۔

(۸) كشف الباری (۳۲۶/۱)۔

(۹) كشف الباری (۳۱۶/۲)۔

(۱۰) تهذيب الكمال (۱۷۶/۲۸، ۱۷۷) وسیر اعلام النبلاء (۱۱۹/۳، ۱۲۰)۔

ددوی مور حضرت هند بنت عتبہ بن ربیعہ بن عبد شمس بن عبد مناف بن قصی رضی اللہ عنہ ونبلی شی چہ دوی د خپل پلار نه وړاندې د عمره القضاء په موقع باندې مسلمان شوو خو د خپل مورپلار پره ورسره وه په دې وجه نه اظهار نشو کولې تردې چہ د فتح مکې په موقعه باندې دوی اسلام ښکاره کړو. (۱)

د نبی کریم صلی اللہ علیہ وسلم نه علاوه حضرت ابوبکر رضی اللہ عنہ، حضرت عمر رضی اللہ عنہ او د خپلې خور حضرت ام المؤمنین ام حبیبہ رضی اللہ عنہا نه روایت کوي. ددوی نه روایت کونکو کښې د تابعینو نه سعید بن المسیب، ابو صالح السمان، ابو ادریس خلواتی، ابو سلمه بن عبدالرحمن، عروہ بن الزبیر، سالم بن عبدالله، محمد بن سیرین، سعید مقبری رحمہم اللہ وغیرہ حضرات دی د صحابہ کرام رضی اللہ عنہم نه حضرت ابن عباس، حضرت جریر، حضرت ابوسعید، حضرت نعمان بن بشیر او حضرت عبدالله بن الزبیر رضی اللہ عنہم ددوی نه روایات اخستي دي. (۲)

حضرت معاویہ رضی اللہ عنہ ته د نبی کریم صلی اللہ علیہ وسلم سره د قرابت (رشته داری) تعلق سره د کتب وحی کیدو شرف هم حاصل دي. (۳)

حضرت معاویہ رضی اللہ عنہ دپاره د نبی کریم صلی اللہ علیہ وسلم دعاګانې حضرت عبدالرحمن بن ابی عمیر، مزنی رضی اللہ عنہ د نبی کریم صلی اللہ علیہ وسلم نه نقل کوي. چہ نبی کریم صلی اللہ علیہ وسلم او فرمائیل «اللهم علمه الكتاب والحساب وقره العذاب» (۴)

حضرت مسلم بن مخلد رضی اللہ عنہ نه مرفوعاً نقل دي. «اللهم علمه الكتاب، و مکن له في الهلاد، وقره العذاب» (۵)

د حضرت عبدالرحمن بن ابی عمیر رضی اللہ عنہ نه نقل دي. چہ نبی کریم صلی اللہ علیہ وسلم او فرمائیل «اللهم اجله هادياً مهدياً واهد به» (۶)

حضرت یونس بن میسره نه نقل دي. چہ نبی کریم صلی اللہ علیہ وسلم حضرت ابوبکر او حضرت عمر رضی اللہ عنہما ته خطاب او کړو. او د حضرت معاویہ رضی اللہ عنہ په سلسله کښې نه او فرمائیل «أخضروه أمرکم، و أشهدوه أمرکم، فله قولي أمين» (۷)

۱- المصدر السابق.

۲- المصدر السابق.

۳- د شیخ او تلامذه د تفصیل دپاره اوګوری تهذیب الکمال (۱۷۷/۲۸، ۱۷۸) و سیر اعلام النبلاء (۱۲۰/۳) ۴- بروی أحمد فی مسنده (۳۳۵/۱) عن ابن عباس:..... قال: اذهب فادع لی معاویة، قال: وکان کاتبه..... أنقر سیر اعلام النبلاء (۱۲۳/۳).

۵- سیر اعلام النبلاء (۱۲۴/۳).

۶- سیر اعلام النبلاء (۱۲۵/۳) وانظر مجمع الزوائد (۳۵۶/۹).

۷- جامع الترمذی، کتاب المناقب، باب مناقب لمعاویة بن ابی سفیان رضی اللہ عنہ رقم (۳۸۴۲) و مسند احمد (۲۱۶/۴) ۸- سیر اعلام النبلاء (۱۲۷/۳) وانظر مجمع الزوائد (۳۵۶/۹).

بوخل نبی کریم ﷺ حضرت معاویه رضی اللہ عنہ خپل خان سرہ ردیف جوہ کرو او کینولو او تپوس نہی او کرو،، ما یلیق منک؟،، نو دوی عرض او کرو،، ہلقی یا رسول اللہ ﷺ،، نبی کریم ﷺ او فرمائیل: «اللهم املاہ علیا»،، پہ بعضو روایاتو کینہی د،، وعلیاً،، اضافہ ہم دہ. (۱)

پہ سیاست او حکومت کینہی د حضرت معاویه رضی اللہ عنہ حصہ حضرت معاویه رضی اللہ عنہ د خپل رور حضرت یزید بن ابی سفیان رضی اللہ عنہ نہ پس د حضرت عمر رضی اللہ عنہ پہ زمانہ کینہی د شام گورنر جوہ شو د حضرت عمر رضی اللہ عنہ نہ پس حضرت عثمان رضی اللہ عنہ دوی لره پخپل حال گورنر اوساتلو دغه شان تقریباً شل کاله هغه پہ دې عہدہ باندې فائز پاتی شو. (۲)

حضرت عمر رضی اللہ عنہ ته د مملکت د انتظام پہ سلسلہ کینہی ددوی پہ صلاحیتونو باندې زبردست اعتماد وو. یو ځل نہی حضرت معاویه رضی اللہ عنہ طرف ته اوکتل او وې فرمائیل: «هذا کس العرب» (۳) او هم دوی فرمائی: «تعجبون من دعاء رجل وکسری وتدعون معاویه» (۴)

حضرت سعد بن ابی وقاص رضی اللہ عنہ فرمائی: «ما رأیت أحداً بعد عثمان أقبح حق من صاحب هذا الباب، یعنی معاویه» (۵)

قبیصه بن جابر رضی اللہ عنہ فرمائی: «صحب معاویه لما رأیت رجلاً أکفل حلیاً، ولا أبداً جهلاً، ولا أهدأ أدناً منه» (۶) حضرت علی رضی اللہ عنہ ارشاد فرمائی: «لاکرموا إمرة معاویه، فلو قد قددتموها لرأیتم الرؤوس تندر من کواهلها» (۷)

د،، مشاجرات صحابه رضی اللہ عنہم، حکم د حضرت عثمان رضی اللہ عنہ د شهادت نه پس چه د حضرت علی او حضرت معاویه رضی اللہ عنہم په مینځ کینہی کوم څه واقعات مشاجرات (اختلافات) راپیښ شو. د هغې په باره کینہی د اهل سنت والجماعت فیصله هم دا ده. چه حضرت علی رضی اللہ عنہ په حق باندې وو. او حضرت معاویه رضی اللہ عنہ ته اجتهادی لغزش (او خطاء) واقع شوې وو. (۸) خو ددې مشاجراتو (او اختلافاتو) په بنیاد باندې هیڅ چاته د بد وئیلو هیڅ گنجائش نشته لکه څنگه چه د نورو صحابه کرامو حضراتو په باره کینہی مونږه دا وایو چه دا حضرات اگرچه معصوم نه دی. ددوی نه د خطاء صدور نه صرف دا چه واقع کیدې شی. بلکه د بعضو نه

(۱) سیر اعلام النبلاء (۱۲۷/۳)۔

(۲) تهذيب الكمال (۱۷۸/۲۸، ۱۷۹)۔

(۳) سیر اعلام النبلاء (۱۳۴/۳)۔

(۴) المصدر السابق۔

(۵) سیر اعلام النبلاء (۱۵۰/۳)۔

(۶) سیر اعلام النبلاء (۱۵۳/۳)۔

(۷) سیر اعلام النبلاء (۱۴۴/۳)۔

(۸) انظر سیر اعلام النبلاء (۱۲۸/۳)۔

صدور شوی هم دې خو ټول صحابه ددې دنیا نه په داسې حالت کښې تلې دی (وفات شوی دی، چه الله ددوی نه راضی وو او هغوی ټول په ټوله جنتیان دی) (۱)
نو په دې سلسله کښې د حضرت معاویه رضی الله عنہ یا د بل کوم صحابی تذکره غلط طور باندې کولو سره خپل آخرت مه بریادوی

په ۴۰ کښې کله حضرت علی رضی الله عنہ شهید شو حضرت حسن رضی الله عنہ د حضرت معاویه رضی الله عنہ سره صلح اوکړله او د هغوی په لاس باندې یې بیعت اوکړو په دې طریقہ حضرت معاویه رضی الله عنہ متفقہ طور باندې امیر منتخب شو ددې نه پس یې مسلسل شلو کانو پورې حکومت اوکړ (۲)

د حضرت معاویه رضی الله عنہ وصیت کله چه د وفات وخت رانیژدې شو نو تپوس ترې اوکړې شو چه تاسو څه وصیت کول غواړئ؟ نو وې فرمائیل «اللهم اقل العشرة، واعف عن الزلّة، وتجاوز بعلت عن جهل من لم يربح غيرك، فمأرامك مذهب» ددې نه پس یې دا شعر اوویل :-

هو الموت لا منعي من الموت والذي
نعاذ رب بعد الموت أدهى وأقصر (۳)

مرگ یو داسې اټل حقیقت دې چه ددې نه هیڅ تیخته نشته بیا چه د مرگ نه روستو د کومو خطراتو یره ده. هغه خو ډیر زیات هولناک او تکلیف ورکونکی دی.

ددې نه پس یې وصیت او فرمائیلو «کنث أوصي رسول الله ﷺ، فنزع قبضه و كساها، فرفعتها، وخبأت قلامة أبقارها، فإذا مكّ فلأسبى القبيص على جلدي، وأجعلوا القلامة مسحوقاً في عيني، فعسى الله أن يرحمني ببركتها» (۴)

د حضرت معاویه رضی الله عنہ نه د نقل شوو احادیثو تعداد د حضرت معاویه رضی الله عنہ نه ټول یوسل دیرش حدیثونه نقل دی چه په دې کښې متفق علیه حدیثونه څلور دی او بخاری په څلورو حدیثونو سره او مسلم پنځو حدیثونو سره متفرد دې (۵)

په رجب ۲۰ کښې ددوی وفات وشو (۶)، رضی الله عنه وأرضاه، وأدخله مسیح جهنمه،،،

قال السخاوي في فتح المغيب (۹۳/۴) وهم رضی الله عنہم باتفاق أهل السنة. عدول كلهم مطلقاً. كبيرهم وصغيرهم. لايس الفتنة أو لا. وجوباً لحسن الظن بهم. ونظراً إلى ماتمهد لهم من المآثر من امتثال أوامره بعده ﷺ وفتحهم الأقاليب. وتبليغهم عنه الكتاب والسنة وهداية الناس. ومواظبتهم على الصلوات. والزكوات. وأنواع القربات. مع الشجاعة. والبراعة. والكرم. والإيتار. والأخلاق الحميدة التي لم تكن في أمة من الأمم المتقدمة.. وانظر المحلى لابن حزم (۶۵۱)۔

سير أعلام النبلاء (۱۳۷/۳)۔

سير أعلام النبلاء (۱۶۰/۳)۔

سير أعلام النبلاء (۱۲۶/۳)۔

سير أعلام النبلاء (۱۲۶/۳) وخلاصة الخزرجي (ص ۳۸۱)۔

خلاصة الخزرجي (ص ۳۸۱)۔

قوله عن ابن شهاب قال قال حميد بن عبد الرحمن: دلته امام زهري عليه السلام

، قال حميد بن عبد الرحمن، ونيلو سره روايت كوي حالانكه په .. كتاب الاعتصام .. كنيې د .. اعيان حميد، الفاظ دي (۱) او د مسلم په روايت كنيې د «حميد بن عبد الرحمن بن عوف» الفاظ راغلي دي (۲) معلومه شوه چه دا حديث حديث او اخبار سره نقل دي نو د انقطاع احتمال ختم شو

قوله سمعت معاوية خطيباً يقول سمعت النبي صلى الله عليه وسلم يقول من

يرد الله به خيراً يققه في الدين: ما د حضرت معاويه عليه السلام نه واوريدل چه خطبه يې وركوله. هغه فرماني چه ما د نبي كريم صلى الله عليه وآله نه واوريدل چه فرماييل يي .. چا سره چه الله تعالى دخير اراده او فرماني. هغه ته فقه في الدين وركوي ..

په عموم د .. من، باندې اشكال او دهغي جواب بعضي حضرات فرماني چه په .. من يرد الله به خيراً .. كنيې كه .. من .. عموم باندې محمول نكړې شي بيا خو اشكال نه كيږي ځكه چه

په دې صورت كنيې به د .. بعض من اريد له الخو، په معنى كنيې شي او كه .. من .. پخپل عموم باندې اوساتلې شي نو بيا اشكال كيږي چه كوم ماشوم د بالغ كيدو نه وړاندې د ايمان په حالت كنيې مړ شوي وي نو هغه سره د خير اراده متعلق كيدل معلوم او منلي شوي دي حالانكه هغه ته فقه في الدين حاصل نشو؟

ددې جواب وركړې شوې دي چه د اكثر عوماتو پشان دا هم عام مخصوص منه البعض دي او مطلب دا دي .. من يرد الله به خيراً خاصاً ..، گويا چه دلته صفت محذوف دي (۳)

علامه سندھی رحمه الله فرماني چه غوره توجيه دا ده چه په .. خير .. كنيې تنوين په تعظيم باندې محمول كړې شي اوس به مطلب دا وي «من يرد الله به خيراً عظيماً يققه في الدين» اوس هيڅ اشكال نه كيږي.

او دوى فرماني چه دا هم ممكن ده چه .. خير .. مطلق اوساتلې شي او غير فقيه في الدين د فقيه په مقابل كنيې د عدم په درجه كنيې او گنړلې شي په دې صورت كنيې به دا كلام مبالغه باندې محمول وي گويا چه كوم كس ته فقه في الدين ورنكړې شو هغه سره دخير اراده اونكړې شوه (۴)

۱ صحیح بخاری (۱۰۸۷/۲) کتاب الإعتصام بالكتاب والسنة. باب قول النبي ﷺ: لا تزال طائفة من أمتي ظاهرين على الحق... رقم (۷۳۱۲) _

۲ صحیح مسلم (۳۳۳/۱) کتاب الزكاة. باب النهی عن المسألة _

۳ حاشية السندی على صحيح البخاری (۴۵، ۴۴۱) وحاشية السندی على ابن ماجه (۱۴۳۱) المقدمة. باب

فضل العلماء والحث على طلب العلم. رقم الحديث (۲۲۰) _

۴ المصدر السابق _

او علامه سندھی رحمۃ اللہ علیہ فرمائی: چہ دلته به ... من ... د مکلفینو په معنی باندې معمول کوو ځکه چہ د شارع کلام د مکلفینو احوالو سره متعلق کیږي. نو هغه بچي کوم چہ د بالغ کیدو نه وړاندې مړ شوي وي خو مومن وي دغه شان هغه سرې چہ هغه مسلمان وي او اوس لا د مونغ وخت هم نه دې راغلي چہ دهغه وفات او شو. نو هغه ددې حدیث په مصداق کښي دسره داخل نه دي. (۱)، والله اعلم.

قوله وَأَمَّا أَنَا قَاسِمٌ وَاللَّهُ يُعْطِي: او زه صرف تقسیمونکي یم او الله تعالی ورکوي.

د مذکورہ جملې نحوی تحقیق علامه طیبی رحمۃ اللہ علیہ فرمائی: «وإنا أنا قاسم.....» کښي او حالیه دې او دا د... یقفه، د فاعل یا مفعول نه حال دې که د فاعل نه حال وي. نو مطلب به دا وي چہ زه په القاء د علم او په تبلیغ د وحی کښي فرق نه کوم او هیڅ چاته به بل باندې ترجیح نه ورکوم الله تعالی چہ کوم کس ته څومره قدرې غواړي ورکوي او که د مفعول نه حال واقع وي. نو مطلب به دا وي چہ الله تعالی کوم کس ته فقه فی الدین ورکول او غواړي. نو هغه ته به معانیو د فهم استعداد ورکوي. بیا په ما باندې د هر یو د استعداد مطابق د علم د القاء الهمام فرمائی. (۲)

یو اشکال او د هغې جواب دلته یو سوال دا پیدا کیږي چہ که د صورت په اعتبار سره اوونيلي شي. نو نبي کریم صلی اللہ علیہ وسلم معطی (ورکونکي) هم دي. او قاسم (تقسیمونکي) هم دي او که د حقیقت په اعتبار سره او کښي شي. نو معطی او قاسم دواړه الله تعالی دي. په دې وجه به دا فرق کول څنگه صحیح وي؟

ددې جواب دا دي چہ معطی په عرف کښي مالک ته وائي او قاسم تقسیمونکي ته وائي مراد دا دي چہ اصل مالک خو الله تعالی دي. او زه صرف د هغه د طرفه تقسیمونکي یم لکه څنگه چہ ذرائع، وسائط او کار کونکي (عمله) وي په عرف کښي هم دغه شان ده. (۳)
ددې جملې دوه مطلبونه بیا ددې جملې دوه مطلبونه کیدي شي: ① یو دا چہ الله تعالی ماته علوم راکوي. هغه مالک دي. هغه خزانه زما په لاس کښي راکړي ده. زه د هغې نه تاسو باندې تقسیموم. ② دویم مطلب دا کیدي شي چہ د علومو تقسیم خو زه کوم. په دې کښي هیڅ تفاوت او تفاضل نه کیږي. البته ددې پوهه او ادراک او په دې کښي عمق او ژور والي، دا الله تعالی ورکوي. والله اعلم.

قوله وَلَكِنْ تَزَالْ هَذِهِ الْأُمَّةُ قَايِمَةً عَلَى أَمْرِ اللَّهِ لَا يَبْزُرُهُمْ مَرْنٌ خَالَقُهُمْ حَتَّى

يَأْتِيَ أَمْرُ اللَّهِ: او دا جماعت به د الله تعالی په حکم باندې قائم وي او ددوی د مخالفینو نه به دوی ته هیڅ نقصان نه کیږي تردې چہ د الله تعالی حکم راشي.

(۱) حاشیه السندی علی صحیح البخاری (۴۵، ۴۶۱)۔

(۲) الکاشف عن حقائق السنن للطیبی (۳۵۸۱۱) کتاب العلم، الفصل الاول)۔

بخش الباری (۴۸۱۲) و فیض الباری (۱۷۱۱۱)۔

ایا ٲول امت به د الله تعالى په دین باندې قائم وی؟ ددې نه په ښکاره دا معلومیږي چه ٲول امت به د الله تعالى په دین باندې قائم وی. حالانکه دا خلاف ظاهر او خلاف مشاهده دي. په دې وجه ونيلې شی. چه دلته پوره امت مراد نه دي بلکه د امت نه یو جماعت مراد دي. لکه چه د عمیر بن هانی رضی الله عنه په روایت کښي «لا يزال من أمتي أمة قائمة بأمر الله.....» الفاظ دي. (۱) په حدیث کښي کوم یو جماعت مراد دي؟ دا طائفه او جماعت کوم چه به د الله تعالى په حکم باندې قائم وی. ددې نه کوم یو جماعت مراد دي؟ د مسلمانانو مختلفو طبقو خپلې خپلې طبقې ددې مصداق گرځولې دي.

امام بخاری رحمته الله فرماني «وهم أهل العلم» (۲)

امام احمد بن حنبل رحمته الله فرماني «ان لم يكونوا أهل الحديث فلا أدري من هم؟» (۳)

قاضی عیاض رحمته الله فرماني «أراد أحد أهل السنة، ومن يعتقد مذهب أهل الحديث» (۴)

د بعضو روایاتو نه معلومیږي. چه ددې نه د مجاهدينو جماعت مراد دي. لکه چه د حضرت جابر بن سمره رضی الله عنه مرفوع روایت دي «لن يروى هذا الدين قائماً يقاتل عليه عصابة من المسلمين حتى تقوم الساعة» (۵)

د حضرت جابر رضی الله عنه مرفوع روایت دي «لا تزال طائفة من أمتي يقاتلون على الحق ظاهرين إلى يوم القيامة» (۶) د حضرت معاوية رضی الله عنه په یو روایت کښي دي «.....ولا تزال عصابة من المسلمين يقاتلون على الحق.....» (۷)

د حضرت عقبه بن عامر رضی الله عنه په روایت کښي دي «لا تزال عصابة من أمتي يقاتلون على أمرائه ظاهرين لعدوهم، لا يضرمهم من خلفهم حتى تأتيهم الساعة وهم على ذلك» (۸) په دې ٲولو روایاتو کښي تصریح ده. چه دا جماعت د مجاهدينو دي.

(۱) صحیح بخاری (۵۱۴۱) کتاب المناقب. باب (بلا ترجمه، بعد باب سؤال المشرکین أن یریمہم النبی ﷺ آية. فأراهم انشقاق القمر) رقم (۳۶۴۱) کتاب التوحید. باب قول الله تعالى: ﴿إِنَّمَا قَوْلُنَا لِشَيْءٍ﴾ رقم (۷۴۶۰).

(۲) صحیح بخاری (۱۰۸۱۲) کتاب الإعتصام. باب قول النبی ﷺ: لا تزال طائفة من أمتي ظاهرين على الحق يقاتلون. وهم أهل العلم.

(۳) شرح النووي (۱۴۳۱۲) کتاب الإمامة. باب قوله ﷺ: لا تزال طائفة من أمتي ظاهرين على الحق... وفتح الباری (۱۶۴۱۱).

(۴) المصدر السابق. (۱۴۳۱۲) کتاب الإمامة. باب قوله ﷺ: لا تزال طائفة من أمتي ظاهرين على الحق... صحیح مسلم (۱۴۳۱۲).

(۵) المصدر السابق. (۱۴۴۱۲) صحیح مسلم (۱۴۴۱۲).

(۶) المصدر السابق.

خو حقیقت دا دې چه په دې کښې د... طائفه حقه... نه عموم مراد دې چه په دې کښې نور اهل حق داخل دی لکه چه امام نووی رحمته فرماني

«يَحْتَمِلُ أَنَّ هَذِهِ الطَّائِفَةَ مَفْرَقَةٌ بَيْنَ أَنْوَاعِ الْمُؤْمِنِينَ، مِنْهُمْ: شَجَاعَانِ مُقَاتِلُونَ، وَمِنْهُمْ: قَهْلَاءُ، وَمِنْهُمْ: مُحَدِّثُونَ، وَمِنْهُمْ: زَاهِدُونَ وَآمِرُونَ بِالْمَعْرُوفِ وَالنَّاهُونَ عَنِ الْمُنْكَرِ، وَمِنْهُمْ: أَهْلُ أَنْوَاعٍ أُخْرَى مِنَ الْخَيْرِ وَلَا يَزِيدُ أَنْ يَكُونُوا مُجْتَمِعِينَ، بَلْ قَدْ يَكُونُونَ مُتَفَرِّقِينَ عَلَى أَقْطَارِ الْأَرْضِ» (۱)

د حضرت کشمیری رحمته لطیف توجیه حضرت کشمیری رحمته فرماني چه په حدیث کښې چونکه د مجاهدینو تصریح موجود ده ددې باوجود امام احمد رحمته ددې مصداق... هر حدیث... یعنی... اهل السنة... گرځوی چه په دې باندې زه ډیر حیران ووم بیه نه رځی موادو باندې نظر کولو نه دا خبره په پوهه کښې راغله چه د مجاهدینو او اهل السنة والجماعة دواړو مفهوم خو جدا جدا دي خو د خارجي مصداق په لحاظ سره دواړه یو دی ځکه چه د جهاد فريضه هميشه اهل السنة والجماعة ادا کړي ده نورو ډلو ته د جهاد توفیق نه دې شوي او خصوصیت سره د روافضو ډلې نه خو اکثر اسلامي حکومتونه عظیم نقصانات رسيدلي دي. (۲)

دلته ددې لحاظ هم ساتل پکار دی چه د... مجاهدین... مراد اخستلو په صورت کښې نه... جهاد... عام وی. که په توره او په نیزه وی او که په قلم او ژبه وی د جهاد بانیف به مقابلې کښې د جهاد بالقلم واللسان اهمیت څه کم نه دې ددې هميشه ضرورت راپېښی نو دا هم په... جهاد... کښې داخل دي.

قوله: لَا يَضُرُّهُمْ مَرُبٌّ خَالَفَهُمْ: مخالفین به دوی ته نقصان نشي رسولی

ددې مطلب ددې دا مطلب نه دي. چه اهل حق ته هيڅ نقصان د هيڅ يو طرفه نه نشي رسيدلي او دوی ته به څه تکلیف او مصیبت نه راځي دوی ته تکلیف رسيدلي شي د قبه او جيل مصیبتونه راپېښېدي شي د قتل حالت راتلې شي خو ددوی مشن او مهم هيڅ خوند ختمولې نشي. ددوی مهم به جاري وی او تر قیامته پورې به دا سلسله جاري وی.

قوله: حَتَّى يَأْتِيَ أَمْرُ اللَّهِ: تردې چه د الله تعالی حکم راشي

د «امر الله» نه څه مراد دي؟ ددې... امر الله... نه په ظاهره... قیامت... مراد دي په روایاتو کښې تعارض او دهغې دفعیه خو په دې باندې اشکال کیږي چه په حدیث کښې دی. «لَا تَقُومُ السَّاعَةُ حَتَّى لَا يَقَالَ لِلْأَرْضِ: اللَّهُ اللَّهُ» (۳) دغه شان په یو روایت کښې دی «لَا تَقُومُ السَّاعَةُ عَلَى أَحَدٍ يَقُولُ: اللَّهُ اللَّهُ» (۴) دغه شان په یو بل روایت کښې دی. «لَا تَقُومُ السَّاعَةُ إِلَّا عَلَى شَاهِدٍ» (۵)

(۱) شرح النووي على صحيح مسلم (۱۴۳۱۲).

(۲) فيض الباری (۱۷۱۱، ۱۷۲) و انوار الباری (۸۲۱۳).

(۳) صحيح مسلم (۸۴۱۱) كتاب الإيمان، باب ذهاب الإيمان آخر الزمان.

(۴) المصدر السابق.

الناس) ددې روایاتو نه معلومېږي چه قیامت به هغه وخت قائمېږي کوم وخت چه .. الله .. ویونکي هېڅ څوک نه وی او په .. شرار الناس .. به قیامت قائمېږي حالانکه د حدیث باب نه معلومېږي چه تر قیامته پورې به دا .. طائفة حق .. قائمه وی په دواړه قسمه حدیثونو کښې تعارض معلومېږي؟

ددې جواب دا دې چه دلته د .. امر الله .. نه مراد .. قیامت .. نه دې بلکه هغه .. ریح .. هوا، مراد ده کوم چه به د یمن نه چلیږي. لکه چه د حضرت ابوهریره رضی الله عنه په مرفوع روایت کښې دی «ان الله عز وجل یبعث رجلاً من الیمن الیمن من العرب فلا یتدم أحد آل قلبه، قال ابوعلقمة: مثقال حبة، وقال عبدالعزیز: مثقال ذرة من لیان لا یهسته» نو اوس په دواړه قسمو روایاتو کښې تعارض پاتې نشو.

بیا په کومو روایاتو کښې چه «حق تقوم الساعة»، مذکور دې د هغې نه «حق تقرب الساعة»، مراد دې؟ (۲)

د حدیث باب ترجمه الباب سره مطابقت ترجمه الباب د حدیث باب په پومبی جزء باندې مشتمل دې. نو د حدیث ترجمه الباب سره مطابقت بالکل واضح دې بیا ددې دویمه جزء په .. اعطاء .. او .. تقسیم .. باندې دلالت کوی کوم چه زکاة او خمس سره متعلق دې په دې وجه امام بخاری رحمته الله علیه دا په .. کتاب الخمس .. کښې او امام مسلم رحمته الله علیه په .. کتاب الزکاة .. کښې نقل کړې دې. او ددې آخری جزء د قیامت علاماتو سره موافق دې په دې وجه امام بخاری رحمته الله علیه دا حدیث په .. کتاب الاعتصام .. کښې نقل کړې دې ددوی ذهن دې جهت طرف ته متوجه شوي دې چه په هره زمانه کښې به څوک نه څوک مجتهد ضرور وی (۱) وانه اعلم بالصواب.

۱۴- باب الفهم فی العلم

ما قبل سره مناسبت علامه عینی رحمته الله علیه فرمائی چه په ما قبل باب کښې د .. تفقه فی الدین .. ذکر وو. او په دې باب کښې .. فهم فی العلم .. بیانوی په .. تفقه .. کښې .. فهم .. داخلیدل واضح دی. (۵)

د ترجمه الباب مقصد د ترجمه الباب مقصد څه دي؟ په دې کښې د عالمانو اختلاف دې

① علامه سندهی رحمته الله علیه فرمائی چه د امام بخاری رحمته الله علیه مقصدا دا ښودل دی چه .. افهام ..

(۱) صحیح مسلم (۴۰۶۱۲) کتاب الفتن. باب قرب الساعة.

(۲) صحیح مسلم (۷۵۱۱) کتاب الإيمان. باب فی الریح التي تكون فی قرب القيامة من فی قلبه شيء من الإيمان.

(۳) شرح النووی علی صحیح مسلم (۱۴۳۱۲) کتاب الإمارة. باب قوله رحمته الله علیه لا تزال طائفة من أمتي ظاهرين علی الحق لا یضرم من خالفهم).

(۴) فتح الباری (۱۶۴۱۱).

(۵) عمدة القاری (۵۲۱۲).

مختلف وی تردې چه حضرت ابن عمر رضی الله عنهما سره د صغیر السن کیدو په هغه خبره پوهه شوېه کومې چه مشران حضرات پوهه نشو علامه سندهی رحمته الله علیه فرمائی چه په دې کښې د فضل الفهم... بیانول مقصود نه دی ځکه چه د حدیث په دې باندې هیڅ دلالت نشته. (۱)

⑤ حضرت شیخ الهند رحمته الله علیه فرمائی چه ددې باب نه غرض «فصل الفهم فی العلم»، بیانول دی حضرت شیخ الهند رحمته الله علیه علامه سندهی رحمته الله علیه طرف ته اشاره کړې ده او فرمائیلې نې دی چه بعضو اهل تحقیق اعتراض کړې دي چه په حدیث کښې هیڅ یو لفظ په... فضل... باندې دلالت کونکې موجود نه دي خو دا اعتراض صحیح نه معلومیږي ځکه چه مؤلف قریب بعید (یعنی لږ وړاندې) د حضرت ابن عمر رضی الله عنهما دا حدیث په مختلفو ابوابو کښې ذکر کړې دي چه په دې کښې په فضل د فهم باندې دلالت کونکې لفظ متعددو روایاتو کښې موجود دي روستو په کتاب العلم کښې د حضرت عمر رضی الله عنه دا ارشاد راروان دي چه «لان تكون قلتها أحب الی من أن یكون لی کذا وکذا» (۲) دا جمله په فضل د فهم باندې دلالت کوی او د امام بخاری رحمته الله علیه د عاداتو څنې ده چه په مقصود باندې دلالت کونکې لفظ په یو حدیث کښې موجود نه وی خو که هم دا حدیث په یوه بله موقعه باندې چه کله راوستلې شی نو هلته مقصود باندې دلالت کونکې لفظ موجود وی نو هم دا د ترجمه الباب د اثبات دپاره کافی گنرلې کیږي. (۳)

⑥ حضرت گنگوهی رحمته الله علیه فرمائی چه ددې باب منعقد کولو نه مقصود دا دي چه تفقه فی الدین د عالمانو د اعلی مراتبو څنې دي که دا مرتبه حاصل نشی نو کم از کم ددې نه ادنی مرتبه یعنی... فهم د مراد... خو ضرور حاصلول پکار دی ځکه چه په حدیث باب کښې د حضرت ابن عمر رضی الله عنهما د سوال په جواب باندې پوهیدل مذکور دی او په دې باندې د حضرت عمر رضی الله عنه دا فرمائیل چه که تا جواب ورکړې وې نو زه به ډیر زیات خوشحاله شوې ووم دا د فهم او فطنت (ذهانت) په فضیلت باندې دلالت کوی او ښکاره ده چه دا... فقه... نه ده ځکه چه... فقه... خوا استنباط د مسائلو او د شریعت دقائقو او د احکامو په علتونو باندې د مطلع کیدو نوم دي.

حضرت گنگوهی رحمته الله علیه فرمائی چه دا هم ممکن ده چه دا د تیرشوی باب بیان وی ځکه چه... فقه... او... فهم... دوه جدا جدا څیزونه نه دی بلکه دا دواړه یو دی. (۴)

⑦ حضرت شیخ الحدیث مولانا محمد زکریا صاحب رحمته الله علیه فرمائی چه زما په نیز ددې باب نه د تدبر او مطالعې ترغیب ورکول دی او د مطالعې په طریقه باندې متنبه کول مقصود دی چه په دې سلسله کښې قرائن او امارات ملحوظ اوساتلې شی لکه څنگه چه د نبی

۱- حاشیه السندی علی صحیح البخاری (۴۵۱)۔

۲- صحیح بخاری (۲۴۱۱) کتاب العلم، باب العیاء فی العلم، رقم (۱۳۱)۔

۳- الأبواب والتراجم (ص ۴۶)۔

۴- جامع الدراری (۲۴۱۲)۔

کریم علیه السلام سوال، اود حضرت ابن عمر رضی اللہ عنہما، جماعاً... د کجورو مغز په لاس کښي کتلو سره مطلب او جواب باندې پوهیدل. په دې باندې واضح طور باندې دلالت کوي. (۱) والله اعلم

حدیث باب

«(حَدَّثَنَا عَلِيُّ بْنُ عَبْدِ اللَّهِ قَالَ قَالَ لِي أَبِي يُحْيَى عَنْ فُجَاهٍ قَالَ صَبِئْتُ ابْنَ عُمَرَ (۲) إِلَى الْمَدِينَةِ فَلَمَّا أَصْبَحْتُ حَدَّثْتُ عَنْ رَسُولِ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ أَحَادِيثًا وَاحِدًا قَالَ كُنَّا عِنْدَ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ فَأَتَانِي بِهَمَارٍ فَقَالَ إِنَّ مِنَ الشَّجَرِ شَجَرَةً مِثْلُهَا كَنْزُ الْمُسْلِمِ فَأَرَدْتُ أَنْ أَقُولَ هِيَ الْخَلَّةُ فَإِذَا أَنَا أَصْغَرُ الْقَوْمِ فَسَكَتُ فَقَالَ النَّبِيُّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ هِيَ الْخَلَّةُ)) (۳: ۱۰۰)»

رجال الحديث

① **علي بن أبي طالب** رضی اللہ عنہ: دا امير المؤمنين فی الحديث. الحجة. امام ابو الحسن علی بن عبدالله بن جعفر بن نجیح سعدی بصری رضی اللہ عنہ دې چه دا په ابن المدینی نوم سره مشهور دې. (۱)
دوی د خپل پلار نه علاوه د حماد بن زید، هشیم بن بشیر، معتمر بن سلیمان، سفیان بن عیینہ، جریر بن عبدالحمید، محمد بن جعفر غندر، یحیی بن سعید القطان او عبدالرزاق رضی اللہ عنہ نه روایت کړې دي. ددوی نه په روایت کونکو کښي امام احمد بن حنبل، امام بخاری، صالح بن محمد جزره، ابو مسلم الکجی، ابو القاسم بغوی، او عبدالله بن محمد بن ایوب الکاتب رضی اللہ عنہ دي. (۲) ددوی نه دده شیوخو هم روایتونه اخستې دي چه په دې کښي سفیان بن عیینہ رضی اللہ عنہ هم دي. (۳)
دا په اصل کښي د مدینې منورې دې هم په دې نسبت سره د... ابن المدینی... په نوم سره مشهور دي. البته په ۱۲۱ هـ کښي بصره کښي پیدا شو. (۴)

امام ابو حاتم رازی رضی اللہ عنہ فرماني: «كان ابن المديني عالماً بالناس، في معرفة الحديث والعلل» (۵)

سفیان بن عیینہ رضی اللہ عنہ فرماني: «تلمذني علي بن حماد، والله، والله، لقد كنت أعلم منه أكثر مما يتعلم

¹ بلاغ الدراري (۲/ ۴۱۲) والأبواب والتراجم لصحيح البخاري (ص ۴۲) -

² قد سبق تخريج هذا الحديث، في باب قول المحدث: حدثنا أو أخبرنا و أنبأنا -

³ تاريخ بغداد (۵/ ۵۸۱۱) وتهذيب الكمال (۵/ ۵۲۱) -

⁴ د شیوخ او تلامذه د تفصیل دپاره اوگوری: تاريخ بغداد (۵/ ۵۸۱۱، ۵۵۹) و تهذيب الكمال (۶/ ۶۱۲۱-۹) -

⁵ سير اعلام النبلاء (۴/ ۴۳، ۴۲۱۱) -

⁶ سير اعلام النبلاء (۴/ ۴۳۱۱) -

⁷ الثقات لابن حبان (۴/ ۶۹۸) والأنساب للمعاني (۲/ ۲۳۵۱۵) وسير اعلام النبلاء (۴/ ۴۳۱۱) -

⁸ تهذيب الكمال (۹/ ۹۱۲۱)، وسير اعلام النبلاء (۴/ ۴۳۱۱) -

مفی)» دغه شان یحی بن سعید القطان رحمۃ اللہ علیہ فرمائی «الناس یلومونی فی قعودی مع علی، وانا اتعلم منه اکثر مما یتعلم منی»^(۱)

امام نسائی رحمۃ اللہ علیہ فرمائی «کان الله خلق علی بن المدیق لهذا الشأن»^(۲)

امام بخاری رحمۃ اللہ علیہ فرمائی «ما استصغرت نفس عند أحد إلا عند علی بن المدیق»^(۳)

فرہینی رحمۃ اللہ علیہ وغیرہ فرمائی «أعلم أهل زمانه بعلم الحديث: علی»^(۴)

صالح جزرہ رحمۃ اللہ علیہ فرمائی «أعلم من أدرکت بالحديث وعلمه علی بن المدیق....»^(۵)

امام عبد الرحمن بن مہدی رحمۃ اللہ علیہ فرمائی «علی بن المدیق أعلم الناس بحديث رسول الله صلی اللہ علیہ وسلم وخاصة بحديث ابن عیینة»^(۶)

حافظ ذہبی رحمۃ اللہ علیہ فرمائی «و أ ما علی بن المدیق: فإليه المنتهى في معرفة علل الحديث النبوي، مع كمال المعرفة بتقدم الرجال، وسعة الحفظ والتبحر في هذا الشأن، بل لعله فرد زمانه في معناه....»^(۷)

البتہ دوی لره عقیلی پہ .. کتاب الضعفاء .. کنبی ذکر کرے دی او لیکلی نی دی «چند ای ابن ابی دؤاد والجهیه وحديثه مستقیم ان شاء الله»^(۸) یعنی علی بن المدیق ابن ابی دؤاد معتزلی او جهمیہ طرف تہ مائل وو البتہ ددوی حدیثونہ انشاء الله صحیح دی چونکہ احمد بن ابی دؤاد معتزلی د خلق قرآن نہ صرف قائل وو بلکہ ددی داعی وو او ده د خلیفہ پہ ذریعہ عالمان پہ مختلفو آزمائشونو کنبی مبتلا کری وو۔ امام علی بن المدیق رحمۃ اللہ علیہ نہ پہ دی موقعہ باندی ہغوی طرف تہ خہ میلان موندلی شوی وو چہ دہغی پہ وجہ عقیلی پہ دوی باندی کلام اوکرو او پخپل .. کتاب الضعفاء .. کنبی نی دی ذکر کرل حالانکہ دوی د خلق قرآن قائل نہ وو او کوم میلان چہ وو د ہغی نہ ہم دوی توبہ او ینکلی وہ لکہ چہ محمد بن عثمان بن ابی شیبہ رحمۃ اللہ علیہ فرمائی «سمعت علی بن المدیق يقول قل موتہ بشفہین، من قال: القرآن مخلوق، فهو كافر»^(۹)

(۱) تاریخ بغداد (۵۹۱۱۱) و تہذیب الکمال (۲۱۱۰)۔

(۲) سیر اعلام النبلاء (۵۱۱۱)۔

(۳) سیر اعلام النبلاء (۶۱۱۱) و تہذیب الکمال (۱۴۲۱)۔

(۴) سیر اعلام النبلاء (۶۱۱۱) و تاریخ بغداد (۶۳۱۱)۔

(۵) سیر اعلام النبلاء (۹۱۱۱)۔

(۶) سیر اعلام النبلاء (۵۰۱۱)۔

(۷) تہذیب الکمال (۱۴۲۱)۔

(۸) میزان الإعتدال (۱۴۱۳)۔

(۹) کتاب الضعفاء الكبير للعقيلي (۲۳۵۱۳)۔

(۱۰) میزان الإعتدال (۱۴۱۳) و سیر اعلام النبلاء (۵۸۱۱۱) و تہذیب الکمال (۳۲۱۲۱)۔

دغه شان علی بن المدینی رحمته په منبر باندې اودریږی او اعلان کوی «من زعم أن القرآن مخلوق، أو أن الله لا يرى، أولم يكلم موسى على الحقيقة، لهو كافي»^(۱)

د حافظ ذهبي رحمته په عقيلي باندې سخت تنقید حافظ ذهبي رحمته د عقيلي، «سامعه الله تعالى»، په دې جسارت (او زړه ورتیا) باندې سخت تنقید کړې دې^(۲).

دغه شان عبدالله بن احمد بن حنبل رحمته فرمائی «کان ابی حدثاً عنه، ثم أمسك عن اسمه، وكان يقول: حدثنا رجل، ثم ترك حديثه بعد ذلك»^(۳)

خو دا اعتراض هم قابل د توجه نه دې ځکه چې علی بن المدینی او د امام احمد په مینځ کې ډیر زیات د محبت او الفت تعلق وو چې امام احمد رحمته په همیشه دوی ته د احترام او تعظیم په وجه کثیت سره یادولو کله به یې هم نوم نه اخستلو^(۴).

(المصادر السابقة)۔

د حافظ ذهبي رحمته دا تنقید په ډیرو فاندو باندې مشتمل دي په دې وجه ددې پوره عبرت نقل کولې شی. دوی په میزان الاعتدال (۱۴۰۳، ۱۴۰۱)، کتبې فرمائی ((وقد بدت منه حقاً نه تاب منه. وهذا ابو عبدالله البخاري. وناهيك به. قد شجن صحيحه بحديث علي بن المديني. وقد استصغرت عني بين يدي أحد إلا بين يدي علي بن المديني. ولو تركت حديث علي. وصحبه محمد. وشيخه عبد الرزق. وعثمان بن أبي شيبة. وإبراهيم بن سعد. وعفان. وأبان العطار. وإسرائيل. وأزهر السمان. وبهز بن أسد. و ثابت البناني. وجريز بن عبد الحميد. لغلقتنا الباب. وانقطع الخطاب. ولما نت الآثار. واستوتت الزندقة. ولخرج الدجال. أفما لك عقل يا عقيلي. أتدري فيمن تتكلم! وإنما تبغناك في ذكر هذا سمع نذب عنهم. ولنزيف ما قيل فيهم. كأنك لا تدري أن كل واحد من هؤلاء أوتق منك بضيقات. بن وأوتق من ثقات كثيرين لم توردهم في كتابك. فهذا مما لا يرتاب فيه محدث..

و أنا أشتنى أن تعرفني من هو الثقة الثبت الذي ما غلط ولا انفر د بما لا يتابع عليه. بل الثقة حافظ. ذا انفراد بأحاديث كان أرفع له. و أكمل لرتبته. و أدل على اعتنائه بعلم الأثر. وضبطه دون أقرانه لأشياء ما عرفوها. ألهم إلا أن يتبين غلظه و همه في الشيء فيعرف ذلك. فانظر أول الشيء إلى أصحاب رسول الله ﷺ الكبار والصفار. ما فيهم أحد إلا وقد انفر د بسنة. فيقال له هذا الحديث لا يتابع عليه؟ وكذلك التابعون. كل واحد عنده ما ليس عند الآخر من العلم. وما الغرض هذا. فإن هذا مقرر على ما ينبغي في علم الحديث..

و إن تفرد الثقة المتقن بعد صحيحاً غريباً. و إن تفرد الصدوق ومن دونه بعد منكر. و إن إكثار الراوي من الأحاديث التي لا يوافق عليها لفظاً أو اسناداً يصيره متروك الحديث..

ثم ما كل أحد فيه بدعة. أو له حقوة. أو ذنوب يقدر فيه بما يوهن حديثه. و لامن شرط الثقة أن يكون معصوماً من الخطايا والخطأ. ولكن فائدة ذكرنا كثيراً من الثقات الذين فيهم أدنى بدعة. أولهم أو هام بسيرة في سعة علمهم أن يعرف أن غيرهم أرجح منهم و أوتق إذا عارضهم أو خالفهم. فزن الأشياء بالعدل والورع

(میزان الإعتدال (۱۳۸۳)۔

تهذيب الكمال (۹۱۲۱)۔

کله چه به امام علی بن المدینی بغداد ته راتلونو د حلقې صدارت به دوی سنباوولو په دې موقعه به امام احمد بن حنبل او یحیی و غیره حضرات راتلل پخپلو کښې به یې مذاکره او مناظره کوله کله چه به په دوی کښې اختلاف شو نو د علی بن المدینی قول به قول فیصل وو (۱) بهر حال حفاظو او نقادو د حدیث تصریح کړې ده چه امام احمد رحمته الله علیه په علی بن المدینی رحمته الله علیه باندې کوم کلام کړې دې هغه صرف د خلق قرآن په مسئله کښې د نرمۍ اختیارولو په وجه دې چه ددې نه هم هغوی توبه او ښکلي وه لکه چه حافظ ابن حجر رحمته الله علیه فرمائی: «تکلم به

أحد ومن تابعه لأهل ما تقدم من إجماع المنة، وقد اعتذر الرجل من ذلك، وتاب وألهم» (۲)

په اصول حدیث باندې رومي تصنيف امام علی بن المدینی رحمته الله علیه هغه رومي شخصیت دې چه دوی د اصول حدیث په مختلفو انواعو باندې د ټولو نه وړاندې مختلف کتوب اولیکل (۳) امام نووی رحمته الله علیه لیکلی دی چه ددوی د دوو سوو نه زیات تصانیف دی (۴) حاکم رحمته الله علیه د یو څو کتابونو نومونه لیکلی دی (۵)

د امام علی بن المدینی وفات په «سنه من ری» (سامرا) کښې ۲۳۳ هـ کښې او شو (۶) «رحمته الله علیه» تعالی رحمة واسعة»

② سفيان رحمته الله علیه: دا امام سفيان بن عيينه رحمته الله علیه دې ددوی حالات په «بدع الوحي» کښې: رومي حدیث په ضمن کښې مختصر (۷) او په کتاب العلم کښې د «باب قول المحدث: حدث و أخبرنا و أنزلنا» لاندې تفصیل سره ذکر شوی دی.

③ ابن أبي نجیح رحمته الله علیه: دا ابویسار عبدالله بن ابی نجیح (فتح النون و کسر الجیم) و پدهایه مشاة تحتية و آخره حله مهيلة) ثقفی مکی دې د ابو نجیح نوم یسار دې چه دا د حضرت اخبر بن شريق رحمته الله علیه مولى وو (۸) دوی د خپل پلار ابو نجیح مکی، امام مجاهد، عطاء بن ابی رباح، طاووس، او سالمه بن

① تهذيب الأسماء واللغات (۳۵۱۱۱) و تاريخ بغداد (۴۶۳۱۱)۔

② تهذيب التهذيب (۳۵۶۱۷)۔

③ اوگوري: لمحات من تاريخ السنة و علوم الحديث.. للشيخ عبدالفتاح أبو غدة رحمته الله علیه.. (ص ۱۰۱، ۱۰۲)۔

④ تهذيب الأسماء و اللغات (۳۵۰۱۱)۔

⑤ معرفة علوم الحديث (ص ۷۱) النوع العشرون: فقه الحديث. الأكثر إكرام الله إمداد الحق د علي بن المديني رحمته الله علیه د څلويښتو کتابونو ذکر کړې دې اوگوري الإمام علی بن المدینی و منهجه فی نقد الرجال (ص ۲۶۲، ۲۷۹)۔

⑥ تاريخ بغداد (۴۷۳، ۴۷۲۱۱)۔

⑦ كشف الباري (۲۳۸۱۱)۔

⑧ تهذيب الكمال (۲۱۵۱۱۶، ۲۱۶) و سير أعلام النبلاء (۱۲۵۱۶)۔

عبدالله بن عمر رضی اللہ عنہ وغیرہ نہ روایت کوی ددوی نہ امام شعبہ، سفیان ثوری، سفیان بن عیینہ، ابن علیہ، روح بن القاسم، ابراہیم بن نافع مکی او هشام دستوانی رضی اللہ عنہ وغیرہ روایت کوی (۱)

امام احمد بن حنبل رضی اللہ عنہ فرمائی «ابن نجیم ثقہ، کان ابوا من عیار عباد اللہ» (۲)

امام یحییٰ بن معین، امام ابو زرعه، او امام نسائی رضی اللہ عنہ فرمائی «ثقہ»، (۳)

د ابوحاتم رضی اللہ عنہ نہ چہ کلمہ تبوس او کړې شو «ابن ابی نجیم من مجاہد اصحابک او عقیق من مجاہد»، نو وی فرمائیل، «ابن ابی نجیم اصحابک، انما یقال لہ ابن ابی نجیم القدر، وهو صالح الحدیث» (۴)

ابن سعد رضی اللہ عنہ فرمائی «کان ثقہ کثیر الحدیث» (۵)

امام عجلوی رضی اللہ عنہ فرمائی «ثقہ»، (۶)

ابن حبان رضی اللہ عنہ دوی لره په «کتاب الثقات»، کښې ذکر کړې دې (۷)

حافظ ذهبی رضی اللہ عنہ فرمائی «ثقہ»، (۸) او هم دوی فرمائی «هو من الأئمة الثقات» (۹)

ابن ابی نجیم متهم بالقدر وو؟ د ابن ابی نجیم اگرچه ټولو حضراتو توثیق کړې دې خو دې متهم بالقدر وو.

لکه چہ امام بخاری رضی اللہ عنہ فرمائی «عبد اللہ بن ابی نجیم کان یتهم بالاعتزال والقدر» (۱۰)

امام علی بن المدینی رضی اللہ عنہ فرمائی «أما الحدیث فهو لیه ثقہ وأما الراي فكان قدراً معتزلاً» (۱۱)

جوز جانی رضی اللہ عنہ هم دوی په متهم بالقدر کښې شمار کړې دې (۱۲)

يعقوب سدوسي رضی اللہ عنہ فرمائی «هو ثقہ قدری» (۱۳)

(۱) دشيوخ او تلامذه د تفصيل دپاره او گورئ تهذيب الكمال (۲۱۶/۱۶) وسير اعلام النبلاء (عاش ۱۲)۔

(۲) تهذيب الكمال (۲۱۷/۱۶)۔

(۳) المصدر السابق۔

(۴) المصدر السابق۔

(۵) الطبقات لابن سعد (۴۸۳/۵)۔

(۶) تهذيب التهذيب (۵۵۶)۔

(۷) الثقات لابن حبان (۵۱۷)۔

(۸) الكاشف (۶۰۳/۱) رقم (۳۰۲۰)۔

(۹) ميزان الاعتدال (۵۱۵/۲)۔

(۱۰) المصدر السابق۔

(۱۱) المصدر السابق۔

(۱۲) المصدر السابق۔

(۱۳) سير اعلام النبلاء (۱۲۵/۶)۔

امام يحيى بن سعيد القطان رحمته فرماني «كان من رؤوس الدعا إلى القدر»^(١)

ابن سعد رحمته فرماني «ويذكرون أنه كان يقول بالقدر»^(٢)

ددې اقوالو نه معلومه شوه چه عبدالله بن ابى نجيع نه صرف دا چه قدرى وو بلکه د دعا الى القدر... خني وو

يو اشكال او د هغې جواب سوال دا دې چه امام بخارى رحمته ددوى نه استدلال او احتجاج څنگه او کړو. حالانکه مبتدع راوى کوم چه داعى وى دهغه نه روايت او احتجاج کول صعيح نه دې^(٣)

① ددې يو جواب دا دې چه ممکن ده چه هغوى د خپل بدعت نه توبه او ښکلي وى لکه چه حافظ ذهبى رحمته فرماني «ولعله رجوع عن البدعة»^(٤)

دغه شان جوزجاني چه کله عبدالله بن ابى نجيع، زكريا بن اسحاق، شبل بن عباد، ابى زنب او سيف بن سليمان په قدره کښې شمار کړو. نو حافظ ذهبى رحمته او فرمانيبل هو لا ثقات، وما ثبت عنهم القدر، أولعلمهم تابوا»^(٥)

② دويم جواب دا دې چه که راوى مبتدع... داعى الى البدعة... وى نو د هغه د روايت نه احتجاج صحيح نه دې^(٦) خو که داسې راوى ثقه او ضابط وى او ددې روايت نه دده د بدعت تائيد نه کيږي او دا روايت ددې مبتدع نه علاوه د بل چا نه نقل نه وى. نو دده روايت به قابل قبول وى^(٧) لکه څنگه چه امام بخارى رحمته د داسې ډيرو حضراتو نه روايت قبول.

(١) حاشيه سبط ابن العجمي على الكاشف (٦٠٣١١) رقم (٣٠٢٠) _

(٢) الطبقات (٤٨٣١٥) _

(٣) بعدى السارى (ص ٣٨٥) الفصل التاسع، وتعليقات... الرفع والتكميل فى الجرح والتعديل (ص ١٤٤، ١٤٥) _

(٤) سير أعلام النبلاء (١٢٦١٦) _

(٥) ميزان الاعتدال (٥١٥١٢) _

(٦) قال ابن الصلاح فى علوم الحديث (ص ١١٤، ١١٥) :..... وقال قوم تقبل روايته إذا لم يكن داعية إلى بدعته ولا تقبل إذا كان داعية وهذا مذهب الكثير أو الأكثر من العلماء. وحكى بعض أصحاب الشافعى رحمته خلافاً بين أصحابه فى قبول رواية المبتدع، إذا لم يدع إلى بدعته. وقال: أما إذا كان داعية فلا خلاف بينهم فى عدم قبول روايته. وقال أبو حاتم بن حبان البستي أحد المصنفين من أئمة الحديث: الداعية إلى البدع لا يجوز الاحتجاج به عند امتننا قاطبة. لا أعلم بينهم فيه خلافاً. وهذا المذهب الثالث أعدها وأولاه. والأول (أى ردة رواية المبتدع مطلقاً) بعيد مباعد للشافع عن أئمة الحديث. فإن كتبهم طافحة بالرواية عن المبتدعة غير الدعاة. وفى الصحيحين كثير من أحاديثهم فى الشواهد والأصول. والله اعلم. _

(٧) قال الحافظ رحمته :... فالمتعمد: أن الذى ترد روايته. من أنكر أمراً متواتراً من الشرع معلوماً من الدين بالضرورة، أو اعتقد عكسه. وأما من لم يكن بهذه الصفة، وانضم إلى ذلك ضبطه لما يرويه مع ورعه وتقواه فلا مانع من قبوله. نزهة النظر (ص ٨٨) _

کړې دې چه هغوی نه صرف دا چه مبتدع وو بلکه د رؤوس المتبدعين څنې وو او خپل مذهب طرف ته به نې خلقو ته دعوت هم ورکولو لکه عمران بن حطان. عبدالحميد بن عبدالرحمن حمانی وغيره چه د بدعت د داعيانو څنې وو (۱)

په روايت د حديث کښې د بدعت قاده او غير قاده تفصيل او حافظ ابن حجر رحمه الله د بدعت قاده او بدعت غير قاده په تفصيلاتو کښې لاندې ليکي «وعلی هذا اذا اشتملت رواية المبتدع سواء كان داعية أم لم يكن، علی ما لا تعلق له بهدعته أصلاً، هل ترد مطلقاً؟ أو تقبل مطلقاً؟ مال ابو الفتح القشيري إلى تفصيل آخر فيه (۲) فقال: إن واقعه غير فلا يلتفت إليه هو، إجماداً لهدعته وإطاعة لئلا رد، إن لم يواقع أحد ولم يوجد ذلك الحديث إلا عند من ما وصفنا من صدقه وتحبذ من الكذب واشتجاره بالدين وعدم تعلق ذلك الحديث بهدعته فينبغي أن تقدم مصلحة تحصيل ذلك الحديث ونشر تلك السنة علی مصلحة إمامته وإطعام بهدعته، والله اعلم» (۳)

دریمه خبره دا ده چه دوی لره صرف امام يحيي بن سعيد القطان رحمه الله په «دعاء إلى القدر»، کښې شمار کړې دي. ددوی نه علاوه باقي ټولو دوی لره قدری گرځولې دي خو په «دعاء...» کښې د کیدو تصریح نې نه ده کړې. غالباً د امام بخاری رحمه الله په نیز ددوی صرف قدری کیدل ثابت دی. داعی کیدل نې ثابت نه دی. لکه چه د حافظ سخاوی او حافظ عراقی رحمهما الله شعر: ~

.....وَرَوَوْا :: عَنْ أَهْلِ يَهُدَى عَلَى الصَّحِيحِ مَا عَمُوا

(یعنی..... ائمه نقاد د حدیث. مثلاً امام بخاری او مسلم رحمهما الله وغيره پخپل صحیح... کښې د بعضو داسې اهل بدعت نه روایت نقل کړې دي چه هغوی د خپل بدعت داعیان نه وو). په تشریح کښې د ډیرو راویانو نومونه ذکر کړي دي چه هغوی کښې بدعت وو خو هغوي داعیان نه وو. په دغه نومونو کښې هغوی د عبدالله بن ابی نجیح نوم هم ذکر کړې دي (۴).

غالباً د حافظ مزې رحمه الله په نیز هم ددوی .. داعی الی القدر .. نه کیدل راجع دی ځکه چه دوی د ائمه رجال نه په توثیق کولو باندې اکتفا کړې ده البته ضمناً نې د ابو حاتم نه توثیق سره ددوی .. مائل الی القدر .. کیدل نقل کړی دی او د يحيي القطان د .. داعی الی القدر .. قول دوی نه دي ذکر کړې (۵).

(۱) تدریب الراوی (۳۲۶/۱)۔

(۲) حکي سخاوی عن ابن دقيق العيد ما مال إليه القشيري. أنظر فتح الحديث (۶۰۱/۲ ۶۱)۔

(۳) هدی الساری (ص ۳۸۵)۔

(۴) فتح المغيب للسخاوی (۶۶۱۲)۔

(۵) تهذيب الكمال (۲۱۷/۱۶ ۲۱۸)۔

و تدلیس الزام او دهی تحقیق بیا دوی لره امام نسائی رحمته الله علیه په مدلسینو کښې شمار کړې

دې لکه چه حافظ ابن حجر رحمته الله علیه لیکي: «وذكرنا النسائي فبين كان يدلس»^(۱)

او حافظ رحمته الله علیه فرماني: «أكثر من مجاهد، وكان يدلس عنه، وصفه بذلك النسائي»^(۲)

دغه شان حافظ رحمته الله علیه فرماني: «ثقة روي بالقدر و ربما دلس»^(۳) خو ددوی تدلیس مضر نه دې څخه چه

① اول خو به دوی په عامو حدیثونو کښې تدلیس نه کولو بلکه صرف د امام مجاهد رحمته الله علیه په احادیثو کښې به نې تدلیس کولو. ^(۴) بیا نې ددوی په عامو حدیثونو کښې هم نه کولو بلکه صرف د امام مجاهد د تفسیر سماع دوی ته حاصل نه وه نو د تفسیر په روایت کښې به د تدلیس نه کار اخستلو. ^(۵) چونکه دا د امام مجاهد رحمته الله علیه د خاص الخاص شاگردانو څنې دې. ^(۶) په دې وجه عالمانو ددوی د تفسیر د روایاتو هم تصحیح کړې ده. لکه چه امام وکیع رحمته الله علیه فرماني: «كان سفیان يصحح تفسير ابن أبي عمير»^(۷)

② دویم دا چه علامه قطب الدین حلبی رحمته الله علیه فرماني: «أكثر العلماء أن المعنعنات القوي الصحيح منزلة منزلة السام»^(۸)

د ابن ابی نجیح رحمته الله علیه وفات په ۱۳۱ هـ یا ۱۳۲ هـ کښې اوشو. ^(۹)، رحمته الله علیه تعالی رحمة واسعة.

③ مجاهد رحمته الله علیه: دا شیخ القراء والمفسرين ابو الحجاج مجاهد بن جبر مکی قرشي مخزومی رحمته الله علیه دې. ^(۱۰)

(۱) تهذيب التهذيب (۵۵۶).

(۲) تعريف أهل التقديس بمراتب الموصوفين بالتدليس (ص ۲۸).

(۳) تقريب التهذيب (ص ۳۲۶) رقم (۳۶۶۲).

(۴) كما يدل عليه قول الحافظ .. أكثر عن مجاهد، وكان يدلس عنه..... تعريف أهل التقديس (ص ۲۸).

(۵) قال يحي بن سعيد: لم يسمع ابن أبي نجيح التفسير عن مجاهد، قال ابن حبان: ابن أبي نجيح نظير ابن جريج في كتاب القاسم بن أبي بزة عن مجاهد في التفسير، روي عن مجاهد من غير سماع.. تهذيب التهذيب (۵۴۶).

(۶) كما يدل عليه قول الحافظ .. أكثر عن مجاهد..... تعريف أهل التقديس (ص ۲۸).

(۷) تهذيب الكمال (۲۱۷/۱۶).

(۸) فتح المغيث للعراقي (ص ۸۱، ۸۲) وفتح المغيث للسخاوي (۲۱۸/۱) قال السخاوي: ... يعني إما لمجيبنا من وجه آخر بالتصريح أو لكون المعنعن لا يدلس إلا عن ثقة، أو عن بعض شيوخه، أو لوقوعها من جهة بعض النقاد المحققين سماع المعنعن لها....

(۹) تهذيب الكمال (۲۱۸/۱۶).

(۱۰) تهذيب الكمال (۲۲۸/۲۷).

دوی د حضرت ابن عباس، حضرت ابوهریره، حضرت عائشه، حضرت سعد بن ابی وقاص، حضرت عبدالله بن عمرو، حضرت عبدالله بن عمر، حضرت رافع بن خدیج، حضرت جابر، حضرت ابو سعید خدری، حضرت ام هانی رضی اللہ عنہا نه روایت د حدیث کړې دي.

ددوی نه په روایت کونکو کښې عکرمه، طاؤس، عطاء (وهم من الزاهه) عمرو بن دینار، ابوالزبیر، ابن ابی نجیح، منصور بن المعتمر، اعمش، ایوب سختیانی، قتاده او فطر بن خلیفه رضی اللہ عنہم وغیره دي. ^(۱)

بعضو حضراتو هغه روایات مرسل گرځولي دي. کوم چه دوی د حضرت سعد بن ابی وقاص، حضرت معاویه او کعب بن عجره رضی اللہ عنہم نه روایت کوي. ^(۲) او بعضو حضراتو د حضرت عائشه رضی اللہ عنہا نه ددوی د سماع هم انکار کړې دي. ^(۳) خو صحیح خبره دا ده، چه دوی ته د حضرت عائشه رضی اللہ عنہا نه سماع حاصل ده. ^(۴) په صحیح بخاری کښې ددې تصریح موجود ده. ^(۵) خسیف رضی اللہ عنہ فرماني: «كان أمهم بالتفسير مجاهد.....» ^(۶)

امام يحيى بن معين او ابوزرعه رحمهما الله فرماني: «ثقة» ^(۷)

امام عجلي رضی اللہ عنہ فرماني: «مكي تابعي ثقة» ^(۸)

ابن حبان رضی اللہ عنہ فرماني: «وكان قتيها عابداً ورعاً متقناً» ^(۹)

امام ابن سعد رضی اللہ عنہ فرماني: «وكان قتيها عالماً ثقة كثير الحديث» ^(۱۰)

حافظ ذهبي رضی اللہ عنہ فرماني: «امام في القراءه والتفسير حجة» ^(۱۱)

په امام مجاهد باندې د تدليس الزام او د هغې تحقيق. علامه ابوالعباس نباتي صاحب،، الأنيل

۱/ د شیوخ او تلامذه د تفصیل دپاره او گورئ: تهذيب الكمال (۲۲۹/۲۷ - ۲۳۲) وسیر اعلام النبلاء (۴۵۰/۴)۔

۲/ تهذيب التهذيب (۴۴۱/۱۰)۔

۳/ امام يحيى بن معين رضی اللہ عنہ فرماني: «لم يسمع مجاهد من عائشة.. تهذيب الكمال (۲۳۲/۲۷)۔

۴/ امام علي بن المديني رضی اللہ عنہ فرماني: «سمع مجاهد من عائشة.. سير اعلام النبلاء (۴۵۱/۴)۔

۵/ صحيح بخاري (۲۳۸/۱، ۲۳۹) كتاب العمرة، باب كم اعتمر النبي ﷺ، رقم (۱۷۷۵)، (۱۷۷۶) و (۶۱۰/۱۲) كتاب المغازي، باب عمرة القضاء، رقم (۴۲۵۳)، (۴۲۵۴)۔

۶/ تهذيب الكمال (۲۳۳/۲۷)۔

۷/ المصدر السابق)۔

۸/ تهذيب التهذيب (۴۴۱/۱۰)۔

۹/ النقات لابن حبان (۴۱۹/۵)۔

۱۰/ الطبقات (۴۶۷/۵)۔

۱۱/ الكاشف (۲۴۰/۱۲، ۲۴۱) رقم (۵۲۸۹)۔

مل کامل، لیکن دی چه ابن حبان یستی رحمہ اللہ امام مجاہد لره پخپل کتاب الضعفاء کښې ذکر کړې دې ددې نه علاوه نهې چا هم په کتاب الضعفاء کښې نه دې ذکر کړې (۱)
ددې جرح په رد کولو کښې علامه نباتی رحمہ اللہ فرماني «ومجاهد لغة بلا مدافعة»
دغه شان امام ترمذی رحمہ اللہ په کتاب العلل کښې لیکنی دی «ومجاهد معلوم التذليس...»
گویا امام مجاهد رحمہ اللہ په معروف (او مشهورو) مدلسینو کښې دې خو حافظ ابن حجر رحمہ اللہ
فرماني «ولم أر من نسب إلى التذليس»^(۲)

البته د امام مجاهد نه منقول دی چه دوی افرماني «خبرنا علي بن ابي حمزة»^(۳)
که د علماو د تصريح مطابق ددوی د حضرت علي رضي الله عنه نه سماع ثابت نشته (۴) بیا خو به دا
جمله «دال علی التذليس...» وی گنې عین ممکن ده چه دوی ته د حضرت علي رضي الله عنه نه
سماع حاصل وی ځکه چه غالب دا ده چه ددوی پیدانش د ۱۸هـ او ۲۱هـ په مینځ کښې
شوې دې (۵) نو د حضرت علي رضي الله عنه (چه ددوی شهادت په ۳۰هـ کښې شوې دې) نه ددوی
سماع څه لري نه ده نو دا د تذليس څه واضح دلیل نه دې.
خلاصه دا چه امام مجاهد رحمہ اللہ بالاتفاق حجت او امام دې او په دې باندې هيڅ قسمه څه
کلام موثر نشته لکه چه امام ذهبی رحمہ اللہ فرماني «وأجمعت الأمة على إمامة مجاهد واحتجاجه»^(۶)

دامام مجاهد رحمہ اللہ وفات دراجح قول مطابق په ۱۰۴هـ کښې اوشو (۷)، رحمہ اللہ تعالی رحمة واسعة،
⑤ ابن عمور رضي الله عنه: د حضرت عبدالله بن عمر رضي الله عنه حالات په کتاب الايمان
کښې د «باب الإیمان وقول النبي ﷺ: بی الإسلام علی خمس» لاندې تیر شوی دی (۸)

۱- ميزان الاعتدال (۴۳۹۱۳) رقم (۷۰۷۲) قال الشيخ محمد عوامة: فإن كان كتاب الضعفاء هو كتاب
المجروحين كما هو مشهور فنسب ذاك إلى ابن حبان فيها نظر. إذ لا شيء في المجروحين. وإن كانا كتابين
مختلفين. كما يقوله شيخنا المحقق عبدالله الصديق الغماري و يؤكد. فيقبل. والله اعلم. تعليقات على
الكاشف (۲۴۱۱۲) _

۲- ميزان الاعتدال (۴۳۹۱۳) رقم (۷۰۷۲) _

۳- تهذيب التهذيب (۴۴۱۱۰) _

۴- تهذيب التهذيب (۴۴۱۱۰) _

۵- المصدر السابق _

۶- قال أبو زرعة: مجاهد عن علي مرسل.. تهذيب التهذيب (۴۴۱۱۰) _

۷- تعليقات على الكاشف (۲۴۱۱۲) _

۸- ميزان الاعتدال (۴۴۰۱۳) _

۹- الكاشف (۲۴۱۱۲) رقم (۵۲۸۹) _

۱۰- كشف الباری (۶۳۷۱) _

قوله قَالَ قَالَ لِي النَّبِيُّ أَيُّ نَجِيحٍ: سفیان بن عیینہ فرمائی چه ماته ابن ابی نجیح رضی اللہ عنہ اوفرمانیل.

په مسند حمیدی کنبی د،، سفیان حدیث ابن ابی نجیح،، الفاظ دی. (۱) چه په دې سره د تدلیس شبه ختمیږي

قوله قَالَ صَحِبْتُ النَّبِيَّ عُمَرَ إِلَى الْمَدِينَةِ فَلَمْ أَسْمَعْهُ يُحَدِّثُ عَنْ رَسُولِ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ إِلَّا حَدِيثًا وَاحِدًا: امام مجاهد رضی اللہ عنہ فرمائی چه ما د (مکې نه) مدینې پورې د حضرت عبداللہ بن عمر رضی اللہ عنہما په صحبت کنبي سفر اوکړو. ما ددوی نه ددې پوره سفر په دوران کنبي سوا د یو حدیث نه بل حدیث داسې واونه ریدو چه نبی کریم صلی اللہ علیہ وسلم طرف ته نه نسبت کولو سره بیان کړې وی.

د حضرت ابن عمر رضی اللہ عنہما الله عنهما په روایت کنبي احتیاط دا احتیاط فی الروایت دې چه د ابن عمر پشان عاشق رسول صحابی، د مکې مکرمې نه مدینې منورې ته سفر کوی او مجاهد د هغوی خاص شاګر د سفر ملګري دې هغه فرمائی چه په پوره لاره کنبي نه صرف یو حدیث بیان کړو. حالانکه هغه چه په خومره خبرې هم بیانولې هغه به ټول احادیث وو خو نبی کریم صلی اللہ علیہ وسلم طرف ته په نسبت کولو کنبي نه احتیاط کولو.

قوله قَالَ كُنَّا عِنْدَ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ فَأَتَانِي بِجَمَّارٍ: وې فرمانیل چه مونږ د نبی کریم صلی اللہ علیہ وسلم سره وو چه هغوی صلی اللہ علیہ وسلم ته د کجورو مغز راوړلی شو.

قوله فَقَالَ إِنَّ مِنَ الشَّجَرِ شَجْرَةً مِثْلُهَا كَمِثْلِ الْمُسْلِمِ قَارَدَتْ أَنْ أَقُولَ هِيَ النَّخْلَةُ فَإِذَا أَنَا أَصْغَرُ الْقَوْمِ فَسَكَتُ: نبی کریم صلی اللہ علیہ وسلم اوفرمانیل چه بې شکه په ونو کنبي یوه ونه داسې ده چه هغه د مسلمان پشان ده. ما اراده اوکړله چه اونیایم چه هغه د کجورې ونه ده خو ما اوکتل چه زه په دې جماعت کنبي د ټولو نه کشریم نو خاموش شوم.

مطلب دا دې چه هسې نه نبی کریم صلی اللہ علیہ وسلم ناراضه شی چه مشران حضرات په مجلس کنبي موجود دی د هغوی په وړاندې دې خبرې وې اوکړې؟ په دې خیال سره زه خاموش شوم.

قوله قَالَ النَّبِيُّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ هِيَ النَّخْلَةُ: نبی کریم صلی اللہ علیہ وسلم اوفرمانیل چه دا د کجورې ونه ده.

دلته امتحان اوشو. د حضرت ابن عمر رضی اللہ عنہما په ذهن کنبي جواب راغې. دا، فهم فی العلم،، دې. دا بله خبره ده چه د ادب په وجه خاموش شو.

د حدیث ترجمه الباب سره مطابقت د علامه سندھی رحمۃ اللہ علیہ د قول مطابق چونکه د باب مقصد افهامو مختلف کیدو بیانول دی. په دې وجه دلته کنبي د حضرت ابن عمر رضی اللہ عنہما د کم

عمره کیدو باوجود پوهیدل، او د نورو حضراتو نه پوهیدل، د افهامو په دې اختلاف باندې واضح دلیل دي.

د شیخ الهند رحمه الله په نیز چونکه، فضیلت د فهم، بیانول مقصود دی. نو دا حدیث به په فضیلت د فهم باندې داسې دال وی. چه ددې په دویم طریق کښې د حضرت عمر رضی الله عنه دا ارشاد موجود دي: «لأن تكون قلتها أحب إلى من أن يكون لك ذكاء وكذا»^(۱)

دغه شان حضرت گنګوهی رحمه الله فرمائی. چه ددې باب نه مقصود د تفقه، د اعلی مراتبو نه کیدل بیانول دی. نو دلته چونکه حضرت ابن عمر رضی الله عنه پوهه شو. او په دې باندې د حضرت عمر رضی الله عنه د خوشحالی اظهار مرتب کیږی. په دې وجه ددې نه د فهم فضیلت خو ثابتیږی. البته استنباط د مسائلو او د شریعت په دقانقو باندې اطلاع کومه چه، فقه، ده او دا د فهم، نه اعلی ده. ددې اثبات نه دي. ددې ذکر په تیرشوی باب کښې شوې دي.

د حضرت شیخ الحدیث رحمه الله د قول مطابق چونکه مقصود د باب د مطالعې طریقه خودل او د مطالعې ترغیب ورکول دی. او دا خبره د نبی کریم صلی الله علیه و آله جمار، (د کجورو مغز) په لاس کښې اخستل، او د حضرت عبدالله بن عمر رضی الله عنه د غور او فکر او تدبیر کولو سره د جواب پوهیدو نه واضح کیږی. والله اعلم بالصواب.

تنبيه په دې حدیث باندې تفصیلی کلام د «باب قبل البعث حدثنا أو عهدنا أو أئلهنا» لاندې شوې دي.

۱۵- ((بَابُ الْإِعْتِبَاطِ فِي الْعِلْمِ وَالْحِكْمَةِ))

ما قبل باب سره مناسبت: ددې نه وړاندې امام بخاری رحمه الله «باب الفهم في العلم» قائم کړې وو او اوس نې «باب الإعتباط في العلم والحكمة» قائم کړې دي. په دواړو کښې مناسبت په دې طریقه دي. چه خومره د یوکس په فهم د علم کښې اضافه وی. هغومره به دهغه په خوشحالی او غبطه کښې اضافه وی. ځکه چه کله د یوکس په فهم کښې اضافه وی. نو د هغه نظر وړاندې زیاتېږی. او هغه سړي به په نظر کښې ساتی. کوم چه د فهم په اعتبار سره زیات قوی وی. دې به خواش کوی. چه زه هم دهغه په شان شم. هم دا غبطه ده. (۲)

په ترجمه الباب کښې د علم او حکمت دواړو ذکر کولو وجه: بیا په ترجمه الباب کښې امام بخاری رحمه الله د علم او حکمت، دواړو ذکر کړي دي. حالانکه په حدیث باب کښې صرف د حکمت ذکر دي. که دا دواړه مترادف وی. نو بیا دا عطف تفسیری دي. او ښودل مقصود دی. چه په حدیث کښې د حکمت، نه مراد، علم، دي. او که د دواړو په مینځ کښې فرق او کړې شی. نو دا به عطف الخاص علی العام وی. او د علم، د لفظ په اضافي سره دا اشاره مقصود ده. چه د حکمت، حصول د علم په حصول باندې موقوف دي. (۳) والله اعلم.

(۱) صحیح البخاری (۲۴۱۱) کتاب العلم. باب الحیاة فی العلم. رقم (۱۳۱۱)۔

(۲) عمدة القاری (۵۴۱۲)۔

(۳) فتح الباری (۱۶۶۱۱) و إرشاد الساری (۱۷۱۱۱)۔

د حکمت... په باره کښې تفصیل وړاندې د حضرت ابن عباس رضی الله عنه د ارشاد «کډوادره یین

حکام، علم، قهلم» لاندې مونږ بیان کړې دي

قوله: وَقَالَ عُمَرُ تَقَفُّوا قَبْلَ أَنْ تُسَوِّدُوا: حضرت عمر رضی الله عنه فرماني: چه د سردار جوړیدو نه وړاندې تفقه حاصل کړئ.

«تسوؤوا»: دا د «سوؤسوؤ تسوؤا»، (باب تفعیل) نه د مضارع مجهول جمع مذكر حاضر صیغه ده. سردار جوړیدل، د ثلاثی مجردو نه، «سأؤسوؤ سوؤا وسأؤا»، راځي. (۱)

د حدیث نه د حضرت عمر رضی الله عنه مقصد د حضرت عمر رضی الله عنه مقصد دا دي. چه سیادت (سرداری) او ریاست (حکومت) کله کله د تفقه او تعلم نه مانع جوړیږي. ځکه چه د لوني جوړیدو نه پس متعلم جوړیدو سره سرې طبعاً شرمیږي. په دې وجه ته د سیادت د حصول نه وړاندې علم حاصل کړه. (۲)

امام شافعي رحمته الله فرماني: «إذا تصدر الحدث فاته علم كل شيء» (یعنی کله چه یو نوعمر د ریاست په گدې باندې کښي. نو هغه د ډیرو علومو نه محرومه کیږي. هم دا مفهوم امام يحيی بن معين رحمته الله نه هم نقل دي. (۳)

ابو عبید رضی الله عنه پخپل «غریب الحديث»، کښې ددې مطلب دا بیان کړې دي. چه ته په ماشوموالی (کم عمری) کښې د سردار جوړیدو نه وړاندې علم حاصل کړه. گنی بیا به ته د خپلو کشرانو نه په علم حاصلولو کښې شرم محسوسوي. نو ته به جاهل پاتې شي. (۴)

شمر لغوی د «تسوؤوا»، ترجمه په «تزوؤوا»، سره کړې ده. ځکه چه کله سرې نکاح اوکړی. او بیا خاص طور باندې کله چه دده اولاد پیدا شی. نو د خپل کور د خلقو... سید... (سردار) جوړیږي. (۵) په ده باندې ذمه داریانې راځي. په دې وجه د نکاح نه وړاندې علم حاصل کړه. علامه کرمانی رحمته الله دا احتمال هم ښکاره کړې دي. چه دا د «سواد لحيه» نه ماخوژ دي. گویا دنوجوان یاخوان په گیره کښې د ډیر توروالي نه وړاندې د علم حاصلولو حکم مقصود دي. یا د پوځ عمر سرې ته حکم کول مقصود دي. چه هغه دگیرې د ویختو سپین والي طرف ته د مانل کیدو نه وړاندې علم حاصل کړي. (۶) خو په دې احتمال کښې تکلف دي. (۷)

(۱) عمدة القاری (۸۴۱۲)۔

(۲) فتح الباری (۱۶۶۱)۔

(۳) المصدر السابق۔

(۴) عمدة القاری (۵۵۱۲)۔

(۵) فتح الباری (۱۶۶۱)۔

(۶) المصدر السابق۔

(۷) شرح الکرمانی (۴۱۱۲) و فتح الباری (۱۶۶۱)۔

فتح الباری (۱۶۶۱)۔

د حضرت عمر رضی اللہ عنہ د اثر ترجمه الباب سره مطابقت ابن المنیر رحمہ اللہ فرمائی. چه په دې اثر کښې سیادت (او سرداری) د علم د ثمراتو څخې گرځولې شوې دې. او طالب علم ته ونیلې شوې دی. چه دې د سیادت درجې ته درسیدو نه وړاندې زیادت د علم غنیمت او گټورۍ چه استحقاق د سیادت ثابت شی. کوم چه سبب د اغتباط دې. (۱)

حافظ رحمہ اللہ فرمائی. چه زما په نیز مطابقت داسې دې. چه ریاست اگر چه عادة د غبطه سبب جوړېږي. خو حدیث شریف په دې باندې دلالت کوي. چه د غبطې بنیاد دوه څیزونه دي. یو علم دې. او بل جود (سخاوت) دې. بیا جود هم هغه وخت محمود دې. کله چه علم سره وی. گویا حضرت عمر رضی اللہ عنہ فرمائی. چه د ریاست او سیاست د حصول نه وړاندې علم حاصل کړه. چه کله په تا باندې رشک او کړې شی. نو دا رشک کول په حقه دي. دغه شان گویا حضرت عمر رضی اللہ عنہ فرمائی. چه ته د ریاست په حصول کښې جلد بازی مه کوه. چه ددې په وجه عادتاً عام طور باندې سړې د علم د طلب نه پاتې کیږي. بلکه د ریاست طلب پرېږده. او علم حاصل کړه. چه ته په حقیقت کښې قابل د رشک جوړ شی. (۲) والله اعلم.

قوله: قَالَ أَبُو عَبْدِ اللَّهِ وَبَعْدَ أَنْ تُسَوِّدُوا: ابو عبدالله یعنی امام بخاری رحمہ اللہ فرمائی. چه کله سردار جوړ کړې شی. ددې نه پس هم علم حاصل کړه.

امام بخاری رحمہ اللہ ددې ښودلو دپاره د مذکوره جملې اضافه فرمایلي ده. چه د حضرت عمر رضی اللہ عنہ د قول «تَقْهَمُوا قَلَّ أَنْ تُسَوِّدُوا» دا نه او گټورلې شی. چه .. بعد السيادة .. علم حاصل نکړې شی. (۳)

د حضرت عمر رضی اللہ عنہ د اثر تخریج دا اثر ابن عبدالبر رحمہ اللہ په .. جامع بیان العلم وفضله .. کښې (۴). ابن ابی شیبې رحمہ اللہ په .. مصنف .. کښې (۵). بیهقي رحمہ اللہ په .. المدخل .. کښې (۶). او په .. شعب الايمان .. کښې (۷). دارمی رحمہ اللہ پخپل .. سنن .. کښې (۸). او ابن ابی شیبې رحمہ اللہ په .. کتاب العلم .. کښې (۹). کښې موصولاً تخریج کړې دې.

قوله: وَقَدْ تَعَلَّمَ أَصْحَابُ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ فِي كِبَرِ سِنِهِمْ: د نبی کریم صلی اللہ علیہ وسلم اصحابو په کبرسنی (لوني عمر) کښې تعلیم حاصل کړې دې.

۱ المتواری علی تراجم البخاری (ص ۵۶)۔

۲ فتح الباری (۱۶۶۱)۔

۳ فتح الباری (۱۶۶۱)۔

۴ جامع بیان العلم وفضله (۳۶۷، ۳۶۶، ۳۶۵) رقم (۵۰۸) و (۵۰۹)۔

۵ المصنف لابن ابی شیبې (۲۸۵۱۵) کتاب الأدب. باب ما جاء فی طلب العلم وتعلیمه. رقم (۲۶۱۰۷)۔

۶ کذا فی عمدة القاری (۵۵۱۲) وتغلیق التعليق (۸۲۱۲)۔

۷ شعب الايمان (۲۵۵۱۲) باب فی طلب العلم. رقم (۱۶۶۹)۔

۸ سنن الدارمی (۹۱۱۱) المقدمة. باب فی ذهاب العلماء. رقم (۲۵۰)۔

۹ تغلیق التعليق (۸۲۱۲)۔

دا جمله هم د امام بخاری رحمته د قول «، وبعدها تسود»، تنمه او ددې علت دې مطلب دا دې چه د سیادت حاصلیدو نه پس د علم حاصلولو نه مه منع کیږي بلکه دا سلسله جاری ساتي ځکه چه علم خو د مهد نه لحد (د غیږې نه لحد) پورې طلب کولې شی. حضراتو صحابه کرام رضی الله عنهم چه کله ایمان نه وو راوړلې او د جاهلیت دور وو. هغوی ته معلم د خیر هم نه وو ملاو شوي او نه د هغوی علم طرف ته رغبت (او شوق) وو. د ایمان راوړلو نه پس الله دوی ته علم هم ورکړو او د علم رغبت او شوق یې هم ورکړو. هغوی ددې د ضرورت په لحاظ سره د سیادت حاصلیدو نه پس هم علم حاصل کړو.

لکه چه د حضرت ابن عباس رضی الله عنهما حدیث په بخاری شریف کښې دې فرماني: «کنت اقری رجلاً من المهاجرین، منهم عبدالرحمن بن عوف»^(۱) دغه شان په یو روایت کښې دی. «کنت اقری عبدالرحمن بن عوف»^(۲)

نو دا سیادت دې په علم حاصلولو کښې مانع جوړ نشی. اصل هم دا دې چه تاسو دا علم وړاندې حاصل کړئ. خو که تاسو وړاندې حاصل نکړې شو نو، «بعدها تسود»، هم حاصلو ضروری دی. والله اعلم.

حدیث باب

«...» ((حَدَّثَنَا الْحُمَيْدِيُّ قَالَ حَدَّثَنَا سُفْيَانُ قَالَ حَدَّثَنِي إِسْمَاعِيلُ بْنُ أَبِي عَالِدٍ عَلَى غَيْرِ مَا حَدَّثَنَا الزُّهْرِيُّ قَالَ سَمِعْتُ قَيْسَ بْنَ أَبِي حَازِمٍ قَالَ سَمِعْتُ عَبْدَ اللَّهِ بْنَ مَسْعُودٍ^(۱) قَالَ قَالَ النَّبِيُّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ لَا حَسَدَ إِلَّا فِي الثَّانَتَيْنِ رَجُلٌ آثَاهُ اللَّهُ مَالًا فَلْيَطْعَمْهُ عَلَى هَلَكَةِ فِي الْحَقِّ وَرَجُلٌ آثَاهُ اللَّهُ الْحِكْمَةَ فَهُوَ يَقْضِي بِهَا وَيُعْلِمُهَا))

[۱۳۴۳، ۶۷۲۲، ۶۸۸۶]

رجال الحديث

① حمیدی رحمته: دا امام ابوبکر عبدالله بن الزبیر حمیدی مکی رحمته دې ددوی حالات د

(۱) صحیح بخاری (۱۰۰۹۱۲) کتاب الحدود، باب رجم العیلي من الزنا إذا أحصنت. رقم (۶۸۳۰)۔

(۲) صحیح بخاری (۱۰۸۹۱۲) کتاب الإعتصام بالکتاب والسنة، باب ما ذکر النبي صلی الله علیه و آله وحض علی اتفاق أهل العلم..... رقم (۷۳۲۳)۔

(۳) قوله:..عبدالله بن مسعود..الحديث أخرجه البخاری فی صحيحه (۱۸۹۱۱) کتاب الزکاة، باب إنفاق المال فی حقه. رقم (۱۴۰۹) و (۱۰۵۷۱۲) لأحكام، باب أجر من قضی بالحكمة. رقم (۱۷۴۱). (۱۰۸۸۱۲) کتاب الإعتصام بالکتاب والسنة، باب ما جاء فی إجتهااد القضاة بما أنزل الله تعالى. رقم (۷۳۱۶) ومسلم فی صحيحه (۲۷۲۱۱) کتاب فضائل القرآن، باب فضل من يقوم بالقرآن ويعلمه. و ابن ماجه فی سننه، فی کتاب الزهد، باب الحسد. رقم (۴۲۰۸)۔

بدالوحی درومبی حدیث لاتدی اختصار سره (۱) او په کتاب العلم کنبی د «باب قول المحدث حدثنا أو أخبرنا أو أضافنا» لاتدی تفصیل سره تیر شوی دی.

① سفيان بن عيينه: دا امام سفيان رضي الله عنه ددوی تذکره هم د بدالوحی درومبی حدیث لاتدی اختصار سره (۲) او د «باب قول المحدث حدثنا.....» لاتدی تفصیل سره ذکر شوی دی.

② اسماعيل بن ابي خالد: دا تابعی محدث اسماعيل بن ابي خالد احمسی بجلی کوفی رضي الله عنه ددوی مختصر تذکره په کتاب الايمان کنبی د «المسلم من سلم المسلمون من لسانه ويده» لاتدی تیر شوی دی. (۳)

③ قيس بن ابي حازم: دا مشهور مخضرم تابعی قيس بن ابي حازم احمسی بجلی کوفی رضي الله عنه ددوی حالات په کتاب الايمان کنبی د «باب قول النبي ﷺ: الدين النصيحة لله ولرسوله ولأئمة المسلمين وعامتهم» لاتدی تیر شوی دی. (۴)

④ حضرت عبد الله بن مسعود: د حضرت عبدالله بن مسعود هزلی رضي الله عنه حالات په کتاب الايمان کنبی د «باب قلم دون قلم» لاتدی ذکر شوی دی. (۵)

قوله: قَالَ حَدَّثَنِي إِسْمَاعِيلُ بْنُ أَبِي خَالِدٍ عَلَى غَيْرِ مَا حَدَّثَنَا الزُّهْرِيُّ: سفيان بن عيينه رضي الله عنه فرمائی: چه مونږ ته اسماعيل بن ابي خالد په داسې الفاظو سره حدیث واورولو چه دا دهغي الفاظو نه علاوه وو. کومو سره چه زهري مونږ ته حدیث بيان کړې وو. د «عَلَى غَيْرِ مَا حَدَّثَنَا الزُّهْرِيُّ» مطلب او ددې تصريح مقصد: مطلب دا دي چه سفيان بن عيينه دا روایت د اسماعيل بن ابي خالد نه هم نقل کوي او د زهري نه هم. د زهري روايت په بخاری شريف کنبی په، من سالم من ابيه، طريق سره نقل دي. (۶) دغه شان په مسلم کنبی

۱- کشف الباری (۲۳۷/۱).

۲- کشف الباری (۲۳۸/۱).

۳- کشف الباری (۶۷۹/۱).

۴- کشف الباری (۷۶۱/۲).

۵- کشف الباری (۲۵۷/۲).

۶- ماخرجه البخاری فی صحيحه (۱۱۲۳/۲) فی کتاب التوحيد. باب قول النبي ﷺ: رجل آتاه الله القرآن فهو يقوم به آتاه الليل والنهار..... رقم (۷۵۲۹) عن طريق... علي بن عبدالله، عن سفيان، عن الزهري..... كما أخرجه البخاری أيضاً فی صحيحه (۷۵۱۲/۲) فی کتاب فضائل القرآن. باب اغتباط صاحب القرآن. رقم (۵۰۲۵) عن طريق... أبي اليمان عن شعيب عن الزهري..... بدون واسطة سفيان..

هم دا روايت منقول دي. (١) حالتيكه اسماعيل دا روايت د قيس بن ابي حازم په واسطې سره د حضرت عبدالله بن مسعود رضي الله عنه نه نقل كوي. په دواړو روايتونو كښې د سند سره سره الفاظو كښې هم څه قدرې فرق شته. (٢)

د «علي بن ابي حمزة الثمالی» تصريح نه غرض يو څو متعدد طرقو طرف ته اشاره ده. چه دا د روايت د تقويت سبب دي. دويمه ددې شېبې ازاله مقصود ده. چه څوك د سفیان مختلفو سندونو ته په كتلو سره سند كښې اضطراب او نه گنري. (٣) والله اعلم.

قوله قَالَ قَالَ النَّبِيُّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ لَا حَسَدَ إِلَّا فِي اثْنَتَيْنِ: حضرت عبدالله بن مسعود رضي الله عنه فرماني. چه رسول الله صلي الله عليه وسلم او فرمايل. چه صرف د دوو سړو په خصلتونو باندې رشك كيدل پكار دي.

د حسد نه حقيقي معنى مراد ده. او كه غبطه مراد ده: په ترجمه الباب كښې امام بخارى رحمه الله د «، اغتباط ،» لفظ استعمال كړې دي. حالتيكه په حديث كښې د «، حسد ،» لفظ دي. امام بخارى رحمه الله په ترجمه الباب سره دا بنودلې ده. چه په حديث كښې «، حسد ،» حقيقي معنى كښې نه دي. بلكه د «، غبطه ،» په معنى كښې دي.

ددې دليل دا دي. چه امام بخارى رحمه الله هم دا روايت په «، فضائل القرآن ،» كښې د حضرت ابوهريره رضي الله عنه نه هم روايت كړې دي. چه د هغې الفاظ دا دي. «لا حسد الا في اثنين: رجل عليه الله القرآن، فهو يتلو آياته الليل والنهار، فسمعه جاره، فقال: ليتني أوتيئ ما أوتي فلان فصليت مثل ما يعمل» دا الفاظ په دې خبره باندې دلالت كوي. چه دلته «، حسد ،» مراد نه دي. په كوم كښې چه د بل كس د نعمت زوال مطلوب وي. بلكه غبطه مراد ده. چه په دې كښې د زوال نه بغير د هغه د نعمت خپل ځان دپاره د حصول تمنا او خواش كيرې.

دغه شان د ابو كبشه انماري رضي الله عنه اوږد حديث دي. «وعبد ربه الله عبداً ولم يرزقه مالا فهو صادق النية، يقول: لو أني مالاً لبعيت بعيل فلان، فهو ديتة، فأجرهما سواء.....» (٤)

دلته دا احتمال هم شته. چه «، حسد ،» پخپله حقيقي معنى كښې وي. خو په دې صورت كښې به استثناء منقطع وي. او مطلب به دا وي. چه حسد خو په هيڅ صورت كښې هم

آخره مسلم في صحيحه (٢٧٢١١) في كتاب فضائل القرآن. باب فضل من يقوم بالقرآن ويعلمه. عن طريق.. أبي بكر بن أبي شيبة وعمر بن الناقدة، وزهير بن حرب عن سفیان. عن الزهري عن سالم عن أبيه..... كما أخرجه عن يونس عن الزهري. أيضاً.

(١) د الفاظو د فرقونو دپاره تيرې شوي حوالي او گوري.

نسخ الكرماني (٤٢١٢).

(٢) صحيح البخاري (٧٥١١٢) كتاب فضائل القرآن. باب اغتباط صاحب القرآن. رقم (٥٠٢٦).

(٣) أخرجه الترمذی (واللفظ له) في جامعه. في كتاب الزهد. باب ماجاء مثل الدنيا مثل أربعة نفر. رقم (٢٣٢٥). وابن ماجه في سننه. في كتاب الزهد. باب النية. رقم (٤٢٢٨).

صحيح نه دي. البته دا دوه خصلتونه محمود دي. چه په دې کښې هم حسد نشته. نو په هيڅ خيز کښې حسد مه کوي. (۱)

بيا دلته د ،، اثنتين ،، لفظ دي. او مراد ،، خصلتين ،، دي. په اکثرو رواياتو کښې هم دغه شان دي. (۲) نو ورپسې به ،، رجل آتاه الله ،، کښې رجل مرفوع ونيولې شی. په اصل کښې ددې نه وړاندې به ،، هصلة ،، مضاف محذوف وي. چه دا مبتدا ده. دا حذف کړې شو. او مضاف اليه ددې قائم مقام کړې شو. او په دې باندې نې د مضاف اعراب ورکړل. (۳) البته د ،، کتاب الاعتصام ،، په روايت کښې ،، اثنتين ،، د مذكر لفظ دي. (۴) گویا ،، رجلين اثنتين ،، مراد دي. نو ددې نه پس به ،، رجل ،، د بدليت په بناء باندې مجرور ونيولې شی. (۵) والله اعلم

قوله: رَجُلٌ آتَاهُ اللَّهُ مَا لَا فَلَظَ عَلَيْهِ هَلَكْتِهِ فِي الْحَقِّ: يو د هغه سړی په خصلت باندې چاته چه الله تعالى دولت ورکړې وي. او هغه د حق په سلسله کښې خرج کولو باندې مسلط شوې وي.

،، سَلَطَ ،، د ابوذر په روايت کښې هم دغه شان دي. حالانکه د نورو حضراتو په رواياتو کښې ،، سَلَطَ ،، دي. ،، هَلَكَةُ ،، په فتحې د هاء او لام سره دي.

د دولت مندو عام طور باندې دا حال وي. چه دهغه دولت د هغه په زړه باندې خور (او چاپيره) وي. خو ددې سړی دا کيفيت بيان کړې شوې دي. چه الله تعالى څنگه ده ته مال ورکړې دي. دغه شان نې په حق لاره کښې ده ته د خرج کولو توفيق هم ورکړې دي. په حق لاره کښې ټول مال خرج کول اسراف نه دي. ددې ځانې نه يوه خبره بله هم معلومه شوه. چه که الله تعالى يوکس ته مال ورکړی. او هغه ټول په ټوله په حق لاره کښې خرج کړی. نو دې ته به اسراف نشي ونيولې.

قوله: وَرَجُلٌ آتَاهُ اللَّهُ الْحِكْمَةَ فَيُوقِضُ بِهَا وَيَعْلَمُهَا: او دويم دهغه سړی په خصلت باندې، چه هغه ته الله تعالى د قرآن او حديث علم ورکړې وي. هغه ددې موافق فيصله کوي. او خلقو ته نې ښاني.

دلته د حکمت ذکر دي. حالانکه په بعضو رواياتو کښې د ،، قرآن ،، ذکر دي. «رجل علمه الله القرآن فهو يتلوه آياته الليل والنهار.....» (۶)

۱-فتح الباری (۱۶۷۱)-

۲-المصدر السابق-

۳-المصدر السابق-

۴- کذا قاله الحافظ في الفتح (۱۶۷۱)-

۵-فتح الباری (۱۶۷۱)-

۶-صحيح البخاری (۲۵۱۲) کتاب فضائل القرآن. باب إغتياب صاحب القرآن. رقم (۵۰۲۶)-

یو سوال او دهغې جواب دلته یوسوال دا دي چه ددې دوو څیزونو د تخصیص څه وجه ده؟ حالانکه رشک په نورو صفاتو باندې هم کیدې شي؟

① ددې یو جواب دا دي چه ددې دواړو صفاتو د اهمیت په وجه نبی کریم ﷺ د مبالغې په طور اغتباط دي دواړو کښې محصور او فرمائیلو. حقیقت کښې نه دي نور صفات هم قابل د غبطې کیدې شي خو ددې دواړو په مقابله کښې هغه گویا کالعدم دی.

② دویم جواب دا دي چه دا دواړه د انسان د ټولو خصلتونو (او خویانو) عنوان دي ځکه چه په انسان کښې به خویياني یا داخل وي یا به خارجي وي په خارجي خویانو کښې دټولو نه لویه خوبی ده چه هغه سره مال وي او هغه دخیږ په لاره کښې خرج کوی په داخلی خویانو کښې د ټولو نه اهمه خوبی دا ده چه دده سره علم او حکمت وي او هغه ددې مطابق فیصله اوکړی او تعلیم ورکړی گویا نبی کریم ﷺ دا دواړه خویياني د مثال په طور فرمائیلی دي والله اعلم.

۱۲- ((بَاب مَا ذَكَرَ فِي ذَهَابِ مُوسَى صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ فِي الْبَحْرِ إِلَى الْخَضِرِ وَقَوْلِهِ تَعَالَى هَلْ أَتَبِعَكَ عَلَى أَنْ تُعَلِّمَنِي مِمَّا عَلَّمْتَ رُشْدًا)) [الكهف: ۶۶]

ما قبل باب سره مناسبت: ددې نه وړاندې باب قائم کړې شوې وو. «باب الاغتباط العلم والحكمة» او اوس نې د «باب ذهاب موسى الى البحر الى الخضر» باب قائم کړې دي. په دواړو بابونو کښې ① مناسبت دا دي چه کوم څیز قابل د غبطې وي د هغې په حاصلولو کښې مشقت اوچتولې شي. (۱)

② دغه شان یو مناسبت دا دي چه په وړاندې باب کښې د حضرت عمر رضی الله عنه اثر وو چه «تفقوا قبل ان تسودوا» اوس په دې باب کښې دا بیانولې شي چه اوگوري! حضرت موسی رضی الله عنه د سیادت په اوچت مقام باندې فائز وو خو ددې باوجود د علم د طلب نه بند نشو. (۲) د ترجمه الباب مقصد حافظ ابن حجر رحمه الله فرماني چه ددې ترجمې منعقد کولو مقصد د علم د طلب په سلسله کښې د مشقت برداشت کولو ترغیب ورکول دی. (۳)

شاه ولی الله صاحب رحمه الله فرماني چه ددې باب نه مقصد د علم د حصول دپاره د... مرحله، (سفر) اثبات دي ځکه چه علم دپاره سفر د حضرات صحابه کرامو رضی الله عنهم او د تابعینو رضی الله عنهم په زمانه کښې معهود نه وو بلکه دغه حضراتو به د خپل خپل ښار د عالمانو علم حاصلولو بیا کله چه کتابونه مدون شو او دا کتابونه په مختلفو ښارونو کښې خواره شونو خلقو ددې د

حصول دیارہ سفری شروع کرلی۔ دغہ شان د ،،رحلہ،، عادت شروع شو۔ ددی ،،رحلہ،،
دیارہ مؤلف یو صحیح او قوی اصل دلتہ بیان کرې دې۔ (۱)
یو اشکال او د هغې توجیہات، خو په دې باندې اشکال کیږی، چه امام بخاری رحمہ اللہ ددې نه
دوہ بابونه روستو «باب الخروج فی طلب العلم» منعقد کرې دې، او هم دا حدیث ئې دویارہ
راورلې دې، او حضرت شاه صاحب رحمہ اللہ چه کوم مقصد بیان کرې دې، دا د «باب الخروج...»
سره زیات مناسب دې؟

ددې اشکال نه خلاصې په دې طریقہ ممکن دې، چه داسې اوونیلې شی، چه ددې باب نه
مقصود ،،خروج فی العلم،، بیانول دی، د راروان باب نه مطلق خروج ثابتول مقصود دی، (۲)
حضرت شیخ الہندی رحمہ اللہ فرمائی، چه د مذکورہ باب نه د ،،تعلم بعد السیادہ،، اثبات
مقصود دې، چه دا یو خاص او اہم صورت دې، او په راروان باب کښې ،،خروج فی طلب العلم،،
عام دی، اوس ہیڅ قسمہ څه تکلف نشته، او امام بخاری رحمہ اللہ په نورو موقعو کښې ہم دغہ
شان کرې دی، چه د تیرشوی باب متعلق د یو امر تحقیق او تکمیل ئې په دویم باب کښې
کرې دې، نو په تیرشوی باب کښې «قد تعلم اصحاب النبی صلی اللہ علیہ وسلم فی کسبہم» مجملأ د ترجمې
لاندي ذکر کرې شوې وو، اوس ئې د هغې تکمیل بالاستقلال اوکړو، او دا ئې ثابتہ کرلہ، چه
اوگورہ! حضرت موسی عليه السلام سید السادات وو، خو سرہ ددې ئې د علم د تعلم دیارہ پخپل
شوق څومره جدوجہد اوکړو، او علم ہم هغه کوم چه د ضروری علم نه زیاتی او د حضرت
کليم الله د علم نه مفضل وو، (۳)

حضرت شیخ الہندی رحمہ اللہ چه د الله تعالی قول «هَلْ أَتَيْتُكَ عَلَىٰ أَنْ تُعَلِّمَ مِمَّا عَلَّمْتُ رَسُولَهُ» (۴)
ترجمې جزء جوړ کرې دې، ددې په توجیہ کښې فرمائی، چه ،،خیال هغه طرف ته ځی، چه
حضرت موسی عليه السلام کیدې شی، چه په غرض د تعلم تشریف نه وی اورلې، بلکہ د حضرت
خضر د ملاقات او د هغوی د علم د مشاهدې په شوق کښې تشریف اورلې وی، لکه چه
سید المرسلین عليہم السلام هم «رحم الله موسى! لود هذا لوصي الحق يقص علينا من أمره» فرمائیلو سرہ د
شوق اظهار فرمائیلې دې، غالباً هم ددې خیال رد کولو په غرض مؤلف ترجمۃ الباب سرہ د
الله تعالی قول «هَلْ أَتَيْتُكَ عَلَىٰ أَنْ تُعَلِّمَ مِمَّا عَلَّمْتُ رَسُولَهُ» (۵) ذکر کرې دې، والله تعالی اعلم، (۶)

۱، شرح تراجم أبواب البخاری (ص ۱۵)۔

۲، أبواب والتراجم، از شیخ الہندی رحمہ اللہ (ص ۴۸)۔

۳، بالمصادر السابق۔

۴، الکہف ۶۶)۔

۵، صحیح البخاری (۲۳۱۱) کتاب العلم، باب ما يستحب للعالم إذا سئل: أي الناس أعلم؟ فيكل العالم إلى الله، رقم (۱۲۲)۔

۶، الأبواب والتراجم (ص ۴۸)۔

حضرت شیخ الحدیث صاحب رحمۃ اللہ علیہ فرمائی: چہ زما پہ نیز ددی باب مقصد د علم د طلب دپارہ د سمندری سفر جواز بیانول دی. خکہ چہ د حضرت عبداللہ بن عمر رضی اللہ عنہما حدیث «لا یرکب البحر الا حامیاً أو معتمراً أو غازی سبیل اللہ»^(۱) نہ پہ ینکارہ حصر معلومیہی. ددی توہم د لری کولو دپارہ نی دا باب قائم کری دی. او ددی نہ روستو پہ کتاب البیوع کنبی «باب التجارۃ فی البحر»^(۲) نی ہم ددی مقصد دپارہ قائم کری دی. ^(۳) واللہ اعلم.

دا ہم ممکن دہ. چہ امام بخاری رحمۃ اللہ علیہ دا باب د دوو موقوف آثارو تقویت دپارہ قائم کری وی.

① یو اثر د ابو العالیہ رحمۃ اللہ علیہ دی. «أن موسى التلی بالخصر من جزائر البحر»^(۴)

② او دویم اثر د ربیع بن انس رحمۃ اللہ علیہ دی. «ادھاب الباء من مسلك الحوت، فصار طاقۃ مفتوحة، فدخلها موسى على أثر الحوت حتى انتهى إلى الخصر»^(۵) دا دوارہ آثار اگرچہ موقوف دی. خو ددی رجال ثقات دی. نو د ہغی د تقویت ینکارہ کولو او اثبات دپارہ نی دا باب قائم کری دی. ^(۶)

پہ ترجمۃ الباب باندی یو اشکال او د ہغی جواب د ترجمۃ الباب الفاظ «ذهاب موسى إلى البحر إلى الخصر» پہ دی خبرہ باندی دال دی. چہ حضرت موسی علیہ السلام د حضرت خضر علیہ السلام سرہ د ملاقات دپارہ د سمندر سفر او کړو. حالاتکہ دوی د ہغہ سرہ ملاقات دپارہ د اوچي سفر کری وی. ولکہ چہ د «فاطلقا یسین»^(۷) او د «حقاً أتیا الصخر»^(۸) الفاظ دال دی. سمندری سفر دوی حضرت خضر علیہ السلام سرہ د ملاقات دپارہ نہ، بلکہ د ملاقات نہ پس نی ہغوی سرہ (یو خانی) کری وی. حافظ ابن حجر رحمۃ اللہ علیہ فرمائی: چہ پہ دی کنبی یا خو د «، البحر»، نہ وړاندی مضاف محذوف دی. یا د «، البحر»، نہ وړاندی مضاف محذوف دی. یعنی «ذهاب موسى إلى ساحل البحر إلى الخصر» مراد دی. یا «ذهاب موسى إلى البحر إلى مقصد الخصر» مراد دی. ^(۹)

(۱) سنن أبي داود، کتاب الجہاد، باب فی رکوب البحر فی الغزو، رقم (۲۴۸۹)۔

(۲) صحيح البخاری (۲۷۷۱) رقم الباب۔

(۳) تعليقات لامع الدراری (۲۹۱۲)۔

(۴) فتح الباری (۱۶۸۱)۔

(۵) المصادر السابق۔

(۶) تعليقات لامع الدراری (۳۰۱۲)۔

(۷) صحيح البخاری (۴۸۲۱) کتاب أحادیث الأنبياء باب حدیث الخضر مع موسى علیہما السلام، رقم (۳۴۰۱)۔

(۸) صحيح البخاری (۴۸۲۱) کتاب أحادیث الأنبياء باب حدیث الخضر مع موسى علیہما السلام، رقم (۳۴۰۱)۔

(۹) فتح الباری (۱۶۸۱)۔

① په رومبی صورت کښې په مطلب دا وی. چه موسی عليه السلام د حضرت خضر عليه السلام سره د ملاقات په غرض سره د بحر د ساحل (د سمندر د غاړې) سفر اوکړو.

② په دویم صورت کښې په مطلب دا وی. چه موسی عليه السلام په سمندر کښې د حضرت خضر عليه السلام د مقصد لاندې تابع جوړ شوې روان وو.

یاد ساتی: چه دلته د محذوف... ساحل... نه علاوه... ناحیه... یا... جانب... هم راوښکلی کیدې شی. د دریو وارو مفهوم یوشان دې په دې وجه د یو د راجع گرځولو ضرورت نشته.

بیا بعضو حضراتو فرمائیلی دی. چه په رومبی صورت کښې د «ذهاب موسیٰ فی ساحل البحر» نه پس، «إلى الغمر»، ونیل. د ضرورت نه یوه زیاتی خبره ده. (۱)

خو دا اعتراض ځکه صحیح نه معلومیږی. چه حضرت موسی عليه السلام کوم سفر اختیار کړې وو. دهغې مطلب د علم د طلب په سلسله کښې حضرت خضر عليه السلام سره ملاویدل وو. نو د «ذهاب

موسیٰ فی ساحل البحر» نه پس، «إلى الغمر»، په مقصد باندې دلالت کونکې کلمه ده. دا به د ضرورت نه زیاتی خبره نشی گرځولی.

دغه شان په دویم صورت یعنی د «ذهاب موسیٰ فی البحر إلى مقصد الغمر» دتاویل په صورت کښې هم اعتراض شوې دې. چه حضرت موسی عليه السلام کوم سفر کړې وو. د هغې مقصد د حضرت خضر عليه السلام نه حصول د علم وو. لکه څنگه آیت کریمه ﴿هَلْ أَتَيْتُكَ عَلَىٰ أَنْ تُغَلِّمَ وَمَا عَلَّمْتَنِي الشِّعْرَ﴾ (۲) دلالت کوی. نو د «إلى مقصد الغمر»، ونیلو په ځای، «إلى مقصد التعليم»، ونیل پکار وو. (۳)

خو دا اعتراض هم صحیح نه معلومیږی. چه حضرت موسی عليه السلام په اصل کښې د علم د طلب دپاره وتلی وو. او دا علم دوی لره د حضرت خضر عليه السلام نه حاصلول وو. په دې وجه دوی د ملاقات نه پس د... اتباع... اجازت واخستلو. په دوی باندې یو څو شرطونه کیځودې شو. شرطونه قبول شونود... اتباع... اجازت ملاو شو. اوس حضرت موسی عليه السلام د حضرت خضر عليه السلام تابع شو. اوس که د یومقصد دپاره حضرت موسی عليه السلام د حضرت خضر عليه السلام د تابع کیدو په حیثیت سره دوی سره سفر کوی. نو په دې کښې څه باک دې؟

حافظ رحمته الله دویم احتمال دا ذکر کړې دې. چه دلته د حضرت موسی عليه السلام سفر بری (په اوچه) هم شوې دې. دا بری سفر حضرت خضر عليه السلام سره د ملاقات دپاره شوې دې. دغه شان ددوی سفر بحری هم شوې دې. دا بحری سفر د حضرت خضر عليه السلام په معیت کښې شوې دې. د دواړو سفرونو نه مقصود تحصیل د علم دې. دلته چه کوم «ذهاب موسیٰ فی البحر إلى الغمر» ونیلو سره بحری سفر مخصوص بالذکر کړې دې. ددې مقصد د بری سفر نه انکار نه دې. بلکه مقصد

(۱) ایضاح البخاری (۶۶۱۵)۔

(۲) الکهف۔

(۳) ایضاح البخاری (۶۶۱۵)۔

یعنی تحصیل د علم کوم چه دواړو سفرونو سره متعلق دي. ددې دپاره سفر کول. او دا بحرۍ... سره مختص کول. دا د «اطلاق الكل على البعض» د قبیل څنې دي. یا د «تسمية السبب باسم المسبب» د قبیل څنې دي. مطلب دا دي. چه ددې نه انکار نه دي. چه د حضرت موسی (ع) سفر بری شوي دي. او ددې نه هم انکار نه دي. چه د حضرت موسی (ع) ملاقات حضرت خضر (ع) سره په بر (اوچه) کښې شوې دي. خو د حضرت موسی (ع) مقصد یعنی علم حاصلول د دواړو سفرونو یعنی د بری او بحرۍ سفرونو د مجموعې نه حاصل شو. چه مخکښې نې بری سفر اوکړو. بیا نې بحرۍ سفر اوکړو. په دې وجه دلته د کل یعنی د علم د تحصیل اطلاق په جزء یعنی صرف په «بحرۍ سفر» باندې اوکړې شوي. دا چه بحرۍ سفر چونکه د علم د تحصیل سبب جوړ شوي دي. په دې وجه باندې د مسبب اطلاق اوکړې شو.

ابن رشید (رحمته الله) فرماني. چه حضرت موسی (ع) د حضرت خضر (ع) په طلب کښې د بر نه پس حقیقتاً د بحر رخ کړې وو. او بحرۍ سفر کولو نه پس نې هغوی سره ملاقات کړې وو. په دې وجه امام بخاری (رحمته الله) دلته د «فی البحر» قید لگولي دي. (۱)

حافظ (رحمته الله) ددې په تائید کښې فرماني. چه په حدیث کښې «فكان اثر الحوت في البحر» راغلي دي. (۲) په دې کښې د «فی البحر» ظرف څه سره متعلق دي؟ په دې باره کښې دوه احتمالات دي.

① یو دا چه د «فی البحر» تعلق د «یتبع» فاعل یعنی حضرت موسی (ع) سره وی. نو په دې صورت کښې به مطلب دا وی. چه حضرت موسی (ع) د تلونکي کب په طلب کښې د سمندر سفر اوکړو.

② دویم احتمال دا دي. چه د «فی البحر» تعلق د «الحوت» سره وی. نو په دې صورت کښې به مطلب دا وی. چه کوم کب په سمندر کښې تلې وو. د هغې په طلب کښې حضرت موسی (ع) روان شو. په دې صورت کښې به د حضرت موسی (ع) سفر د حضرت خضر (ع) د طلب دپاره بری وی. بحرۍ نه وی. (۳)

حافظ (رحمته الله) فرماني. چه په دې دواړو احتمالاتو کښې د ابن رشد په نیز رومې احتمال قوي دي. او هغه دا فرماني. چه د حضرت خضر (ع) په تلاش کښې حضرت موسی (ع) د سمندر سفر کړي وو. ددې تائید امام بخاری (رحمته الله) د خیل «ترجمة الباب» په ذریعه فرماني. ددې احتمال تائید د ابو العالیه او ربیع بن انس، دوو موقوفو اثارو په ذریعه سره کیږي.

(۱) فتح الباری (۱۶۸۱).

(المصدر السابق).

(کما فی حدیث الباب).

(فتح الباری (۱۶۸۱)).

چه ابو العالیه د عبد بن حمید نه نقل کری دی. «ان موسى التلی بالغمضی جریه من جزائر البحر»^(۱) بنکاره ده. چه یوې جزیرې ته رسیدو دپاره سمندری سفر ضروری دې.

د ربیع بن انس روایت هم عبد بن حمید نقل کړې دې. «ادعاب الماء من مسلك الموت، لمار طائفة مفتوحة فدخلها موسى على اثر الموت حتى التلى بالغمضی»^(۲) یعنی کب چه کومه لاره اختیار کړله. د هغه ځانې نه اوبه اخوا شوې. اود یو کهلاو سرنګ صورت نې اختیار کړو. موسی^(ع) کب پسې روستو په دې سرنګ کبې داخل شو. تردې چه حضرت خضر^(ع) سره ملاو شو. ددې نه هم معلومیږي. چه حضرت خضر^(ع) سره د ملاقات دپاره دوی د سمندر سفر کړې وو. والله اعلم.

ابن المنیر^(رحمته الله) فرماني. چه دلته «الی» په معنی «د» مع «دې»^(۳) لکه څنګه چه په «وَلَا تَأْكُلُوا أَمْوَالَهُمْ إِلَى أَمْوَالِكُمْ»^(۴) کبې «الی» «د» مع «په معنی کبې دې. نو اوس مطلب واضح دې. او «ادعاب موسى في البحر مع الغمضی» یې اعتراضه دې.

حضرت شیخ الهند^(رحمته الله) فرماني. چه آسانه دا ده. چه «الی» او «بحر» پخپله بنکاره معنی باندې پریخوډې شی. او دا اوونیلې شی. چه د «الی الغمضی» نه وړاندې واو د عطف ذکر نکړې شو. چه د سامع په فهم باندې اعتبار کولو سوه ډیر خل واو د عطف نه ذکر کوی.^(۵) نو اوس به مطلب دا وی. چه «ادعاب موسى في البحر ولى الغمضی»

په دې توجیه باندې یو اشکال دا کیدې شی. چه حضرت موسی^(ع) د سمندر سفر روستو کړې وو. مخکېنې نې د اوچې سفر کړې وو. چه په هغې کبې نې حضرت خضر^(ع) سره ملاقات کړې وو؟ ددې جواب دا دې. چه بحری سفر چونکه ډیر زیات خطرناک او مشکل وی. نو ددې د اهمیت په وجه نې ددې ذکر مقدم کړو.

دا هم ونیلې کیدې شی. چه بحری سفر چونکه اصلی مقصود وو. ځکه چه علم هم ددې په ذریعه حاصل شو. په دې وجه نې دا مقدم ذکر کړو. او بری سفر په حقیقت کبې وسیله وه. په دې وجه نې دا مؤخر کړو.

دا هم ونیلې کیدې شی. چه د امام بخاری^(رحمته الله) مقصد چونکه دلته بحری سفر د علم د طلب دپاره ثابتول دی. په دې وجه دوی بحری سفر وړاندې ذکر کړو. والله اعلم بالصواب.

(۱) المصدر السابق.

(۲) المصدر السابق.

(۳) فتح الباری (۱۶۸۱).

(۴) النساء (۲۱).

(۵) الأبواب والترجم (ص ۴۸).

دوی د ابو نعیم الفضل بن دکین، مطرف بن عبدالله مدنی او یعقوب بن ابراهیم بن سعد زهری رحمۃ اللہ علیہ نه روایت کوی. ددوی نه امام بخاری، عبدالله بن شیبب مدنی، ابو جعفر محمد بن احمد بن نصر ترمذی رحمۃ اللہ علیہ روایت کوی. (۱)
ابن حبان رحمۃ اللہ علیہ دوی لره په ،، کتاب الثقات ،، کښې ذکر کړې دي. (۲)

حافظ ابن حجر رحمۃ اللہ علیہ فرماني: ،، صدوق ،، (۳)

تنبيه حافظ ابن حجر رحمۃ اللہ علیہ فرماني: چه سمعاني رحمۃ اللہ علیہ په ،، الاتساب ،، کښې ليکلی دی. چه ددوی د پلار غرير اصل نوم عبدالرحمن دي. چه دا په غرير لقب سره مشهور دي. (۴)
خو دا په ظاهر کښې د حافظ رحمۃ اللہ علیہ تسامح ده. ځکه چه علامه سمعاني د اسحاق بن غرير بن المغيره بن حميد بن عبدالرحمن بن عوف زهری د تذکري لاتدي نقل کړی دی. چه د ،، غرير ،، نوم عبدالرحمن بن المغيره دي. (۵) او زير بحث راوی محمد بن غرير بن الوليد بن ابراهيم بن عبدالرحمن بن عوف دي. علامه سمعاني رحمۃ اللہ علیہ ددي نه روستو ددوی تذکره هم په دي نوم سره کړې ده. او ددوی د شيوخو او شاگردانو ذکر نې کړې دي. (۶) دا د ،، غرير ،، په نوم دوه مختلف افراد دي. يو د مغيره خوني دی. هم ددوی نوم عبدالرحمن دي. دويم د وليد خوني دي. کوم چه دلته د زير بحث راوی پلار دي. والله اعلم.

يوه بله تنبيه: حافظ ابن حجر رحمۃ اللہ علیہ د ،، الزهره ،، په حواله نقل کړی دی. چه امام بخاری رحمۃ اللہ علیہ ددوی نه پنځه حديثونه روایت کړی دي. (۷) خوابو نصر کلابازی رحمۃ اللہ علیہ فرماني: چه ددوی صرف درې حديثونه په صحيح بخاری کښې دي. يو په کتاب العلم کښې، يو په کتاب الزکاة کښې، او يو د بنی اسرائيل په بحث کښې لاتدي (۸)، رحمۃ اللہ علیہ تعالی رحمة واسعه ،،

② يعقوب بن ابراهيم رحمۃ اللہ علیہ: دا ابو يوسف يعقوب بن ابراهيم بن سعد بن ابراهيم بن

'خو شيوخ او تلامذه د تفصيل دپاره اوگوری: تهذيب الكمال (۲۶۸/۲۶۹، ۲۶۹)۔

'يقاله المزى فى تهذيب الكمال (۲۶۹/۲۶) والحافظ فى تهذيب التهذيب (۳۹۶/۱۹) والخزرجى فى ،، الخلاصة ،، (ص ۳۵۵) وسبط ابن العمى فى تعليقاته على الكاشف (۲۱۰/۲) رقم (۵۱۰۸) قال الشيخ محمد عوامه: ،، ولم أره فى المطبوع من ،، الثقات ،، قلت: ولم أجد أيضاً طول بحثى فى المحدثين من كتاب الثقات المطبوع. ،،

(۳) تقريب التهذيب (ص ۵۰۱) رقم (۶۲۱۶)۔

(۴) تهذيب التهذيب (۳۶۹/۱۹)۔

(۵) الأنساب للسمعاني (۲۸۸/۴) نسبة ،، الغريرى ،،۔

(۶) المصدر السابق. ،،

(۷) تهذيب التهذيب (۳۹۶/۱۹)۔

(۸) يقاله العيني فى العمدة (۶۱۲) وانظر لحدیثه صحيح البخارى (۲۰۰/۱۱) كتاب الزکاة باب قول الله تعالى: لايسألون الناس إلعافاً. وحكم الغنى. رقم (۱۴۷۸) و (۴۹۸/۱۱) كتاب المناقب. باب ذكر أسلم وغفار و مزينة وجهينة وأشجع. رقم (۳۵۱۳)۔

عبد الرحمن بن عوف قرشی زهری مدنی نزیل بغداد دی. (۱)

دوی دخپل پلار ابراهیم بن سعد، شعبه، عاصم بن محمد عمری، محمد بن اخی الزهری، عبد الملك بن الربیع بن سبرة الجهنی، عبیده بن ابی رانطه، لیث بن سعد، عبدالعزیز بن المطلب، سیف بن عمرضبی، او شریک بن عبدالله نخعی رحمہم اللہ نه روایت کوی. ددوی نه په روایت کونکو کښې امام احمد بن حنبل، اسحاق بن راهویه، ابوخیشمه زهیر بن حرب، علی بن المدینی، محمد بن غریر الزهری، محمد بن یحیی ذهلی، یحیی بن معین، او یعقوب بن شبیه سدوسی رحمہم اللہ پشان د علم حدیث ستنې (لوی عالمان) دی. (۲)

امام یحیی بن معین رحمہم اللہ فرمائی، «ثقة»، (۳)

امام عجلې رحمہم اللہ فرمائی، «ثقة»، (۴)

امام ابوحاتم رحمہم اللہ فرمائی، «صدوق»، (۵)

امام دارقطنی رحمہم اللہ دوی لره ثقه گرځولې دي. (۶)

ابن حبان رحمہم اللہ دوی لره په «، کتاب الثقات»، کښې ذکر کړې دي. (۷)

ابن سعد رحمہم اللہ فرمائی، «وكان ثقة مأموناً..... وكان يقدم على أمير المؤمنين الفضل والورع والحديث» (۸)

حافظ ذهبی رحمہم اللہ فرمائی، «حجة ورم»، (۹)

حافظ ابن حجر رحمہم اللہ فرمائی، «ثقة فاضل»، (۱۰)

په سن ۲۰۸ هجري کښې دوی وفات شو. (۱۱)، «رحمہم اللہ تعالی رحمة واسعة».

⑤ **ابو رحمہم اللہ:** ددوی تذکره په کتاب الايمان کښې د «تفاضل أهل الإيمان في الأعمال» لاندې مختصر ذکر شوي وه. (۱۲) دلته لږ په تفصيل سره ذکر کولې شی. دا د یعقوب بن ابراهيم

(۱) تهذيب الكمال (۳۰۸۱۳۲).

(۲) د شیوخ او تلامذه د تفصيل دپاره اوگوري: تهذيب الكمال (۳۰۸۱۳۲، ۳۰۹) وسير اعلام النبلاء (۴۹۲، ۴۹۱۱۹).

(۳) تاريخ الدارمی (۲۳۰) رقم (۸۸۵).

(۴) تهذيب الكمال (۳۱۰۱۳۲).

(۵) المصدر السابق.

(۶) سنن الدارقطني (۵۹۱۱) كتاب الطهارة، باب استقبال القبلة في الغلاء، رقم (۲).

(۷) الثقات لابن حبان (۲۸۴۱۹).

(۸) الطب لابن سعد (۳۴۳۱۷).

(۹) الكاشف (۳۹۳۱۲) رقم (۶۳۸۴).

(۱۰) تقريب التهذيب (۶۰۷) رقم (۷۸۱۱).

(۱۱) تهذيب الكمال (۳۱۱۱۳۲).

(۱۲) كشف الباری (۱۲۰۱۲).

پلار ابراهیم بن سعد بن ابراهیم بن عبدالرحمن بن عوف زهری قرشی مدنی دی. ددوی کنیت ابو اسحاق دی. (۱)

دوی د خپل پلار سعد بن ابراهیم، عبدالله بن جعفر مخرمی، امام زهری، هشام بن عروه، شعبه، صالح بن کیسان، صفوان بن سلیم او ابن اخی الزهری رضی الله عنه وغیره نه روایت کوی. ددوی نه ابراهیم بن حمزه زبیری، سعد بن ابراهیم، یعقوب بن ابراهیم، عبدالله بن مسلمه قعنبی، عبدالله بن وهب مصری، عبدالرحمن بن مهدی، عبدالصمد بن عبدالوارث، وکیع بن الجراح، یزید بن هارون او یحیی بن یحیی نيسابوری رضی الله عنه وغیره نه روایت د حدیث کوی. (۲)

امام احمد بن حنبل رضی الله عنه فرمائی، «ثقة»، (۳) او هم دوی فرمائی، «أحاديثه مستقيمة» (۴)

امام یحیی بن معین رضی الله عنه فرمائی، «ثقة»، (۵)

امام عجلې رضی الله عنه فرمائی، «مدني ثقة»، (۶)

ابو حاتم رضی الله عنه فرمائی، «ثقة»، (۷)

ابن خراش رضی الله عنه فرمائی، «صدوق»، (۸)

ابن سعد رضی الله عنه فرمائی، «وكان ثقة كثير الحديث وربما أعطى الحديث» (۹)

حافظ ذهبی رضی الله عنه فرمائی، «أحد الأعلام الثقات» (۱۰)

ددوی په ثقافت باندې کلام: بعضو حضراتو په دوی باندې معمولی کلام هم کړې دی. کله چه د یحیی بن سعید رضی الله عنه په وړاندې ددوی او د عقیل تذکره اوشوه. نو هغوی پخپل خاص انداز سره دا ښکاره کړله. چه دوی ضعیف دی. خو امام احمد رضی الله عنه فرمائی، «أيش ينقم هذا؟ هؤلاء ثقات، لم يفرغوا مني» (۱۱) یعنی د داسې قسمه تضعیف هیڅ فائده نشته. ځکه چه دې د ثقاتو څنې دي. یحیی بن سعید رضی الله عنه دوی معلوم کړی نه دی.

(۱) تهذيب الكمال (۸۸۱۲)۔

(۲) د شیوخ او تلامذه د تفصیل دپاره اوگوری: تهذيب الكمال (۸۸۱۲-۹۰) وسیر اعلام النبلاء (۳۰۵۸)۔

(۳) تهذيب الكمال (۹۰۱۲)۔

(۴) المصدر السابق۔

(۵) تهذيب الكمال (۹۱۱۲) وسیر اعلام النبلاء (۳۰۵۸) وتهذيب التهذيب (۱۲۱۱) والکامل لابن عدی (۲۴۷۱)۔

(۶) تهذيب الكمال (۹۲۱۲)۔

(۷) المصدر السابق۔

(۸) المصدر السابق۔

(۹) الطبقات لابن سعد (۳۲۲۷)۔

(۱۰) میزان الاعتدال (۳۳۱) رقم (۹۷)۔

(۱۱) الکامل لابن عدی (۲۴۶۱)۔

ابن عدی رحمته بعضی داسی احادیث ذکر کری دی. کوم چہ دی د امام زہری رحمته نہ روایت کوی. او ذہبی پہ سندونو کنبی د امام زہری رحمته دویم شاگرد ددوی سرہ اختلاف کوی. خو امام ابن عدی رحمته ددغہ حدیثونو ذکر کولو نہ پس فرمائی: «لا قول من تکلم لی ابراهیم بن سعد من ذکرناہ بقدر ماتکم فیہ تعامل علیہ فیما قالہ فیہ، و ابراهیم بن سعد من ثقات المسلمین، حدث منہ جماعۃ من الائمة من ہم اکبر سناً منہ، و اقدم موتاً منہ....» (۱) او ہم دوی فرمائی: «لا ابراهیم بن سعد لما ثبت صلحہ مستقیمۃ من الزہری ومن غیرہ، ولم يتخلف أحد من الکتابۃ منہ بالکوفۃ والبصرۃ و بغداد، و هو من ثقات المسلمین» (۲)

حافظ ذہبی رحمته ددوی غریب احادیث ذکر کولو نہ پس فرمائی دی: «ابراہیم بن سعد ثقة بلا شیا، قد روی منہ شعبۃ مع تقدمہ و جلالتہ» (۳)

حافظ ابن حجر رحمته فرمائی: «ثقة حجة تکلم فیہ بلا قاصر» (۴)
ددوی احادیث اصحابو د اصول ستہ قبول کری دی. او ذہبی نہ ئی احتجاج او استدلال کری دی. (۵)

پہ ۱۸۳ھ کنبی ددوی وفات اوشو. (۶)، رحمته تعالیٰ رحمۃ واسعہ،۔

⑤ صالح رحمته: دا ابو محمد یا ابو الحارث صالح بن کیسان مدنی رحمته دی. ددوی حالات پہ کتاب الایمان کنبی د «باب تفاضل اهل الإيمان فی الأفعال» لاتدی ذکر شوی دی. (۷)

⑤ ابن شہاب رحمته: دا امام محمد بن مسلم بن عبید اللہ بن شہاب زہری رحمته دی. ددوی حالات د بدالوحی د دریم حدیث لاتدی ذکر شوی دی. (۸)

⑥ عبید اللہ بن عبد اللہ رحمته: دا مشہور فقیہ عبید اللہ بن عبد اللہ بن عتبہ بن مسعود رحمته دی. ددوی حالات ہم د بدالوحی پنجم حدیث لاتدی ذکر شوی دی. (۹)

⑥ عبد اللہ بن عباس رحمته: د حضرت عبد اللہ بن عباس رحمته حالات د بدالوحی

(۱) الکامل (۲۴۸/۱، ۲۴۹)۔

(۲) الکامل (۲۵۰/۱)۔

(۳) میزان الاعتدال (۳۴۱/۱) رقم (۹۷)۔

(۴) تقرب التهذیب (ص ۸۹) رقم (۱۷۷)۔

(۵) عدی الساری (ص ۳۸۸)۔

(۶) الکاشف (۲۱۲/۱) رقم (۱۳۸)۔

(۷) کشف الباری (۱۲۱/۲)۔

(۸) کشف الباری (۳۲۶/۱)۔

(۹) کشف الباری (۴۶۶/۱)۔

خلورم حدیث لاتدی، (۱) او په کتاب الایمان کښې د «هېاب کفران العشود کفر حد کفر» لاتدی ذکر شوی دی. (۲)

⑤ الحربین قیس رضی الله عنه: دا حضرت حر بن قیس بن حصن بن حذیفه بن بدر فزاری رضی الله عنه دی. دا د حضرت عیینه بن حصن رضی الله عنه وراره دې نبي کریم صلی الله علیه و آله چه کله د غزوه تبوک نه راوایس شو. دغه وخت د بنو فزاره و قد راغلي وو. چه په هغې کښې حضرت حر بن قیس رضی الله عنه هم وو. حضرت حر بن قیس رضی الله عنه د فضل او کمال والا خلقو خنې وو. د حضرت عمر رضی الله عنه مقربین او ددوی د خصوصی حضراتو خنې وو. دکومو نه چه به حضرت عمر رضی الله عنه رانې او مشوره اخستله. (۳)

په صحیح بخاری کښې ددوی تذکره د موسی او دخضر مهبیا (لومړی) د قصي نه علاوه په یوه بله موقعه هم راغلي دي. په هغې کښې ذکر دی. چه حضرت عیینه بن حصن رضی الله عنه د خپل وراره حر بن قیس رضی الله عنه سره ایسار شو. او هغه ته ئې اوونیل. چه د حضرت عمر رضی الله عنه په دریار کښې د تلو دپاره اجازت راواخله. هغوی اجازت راواخستلو. نو عیینه بن حصن حضرت عمر رضی الله عنه ته خطاب اوکړ. او وې ونیل. «یا أبا الخطاب! فوالله ما تعطينا الجول ولا تحكم بيتنا بالمعدل» حضرت عمر رضی الله عنه سخت ناراضه شو. حضرت حر بن قیس رضی الله عنه فوراً عرض اوکړ. «یا أمیر المؤمنین! إن الله قال لنبيه صلی الله علیه و آله: ﴿خُذِ الْعَفْوَ وَأْمُرْ بِالْعُرْفِ وَأَعْرِضْ عَنِ الْجَاهِلِينَ﴾» و این هَذَا من الجاهلین» فرمائی. چه کله حضرت عمر رضی الله عنه دا آیت واوریدو. نو غصه ئې فوراً سره شوه. «وَلَا تَقَالُوهَا» کتاب الله صلی الله علیه و آله.

⑥ ابی بن کعب رضی الله عنه: دا مشهور صحابی سید القراء حضرت ابی بن کعب رضی الله عنه دی. د انصارو قوم خزرج سره ددوی تعلق دی. (۴) ابوالمنذر او ابوالطفیل دواړه ددوی کښتونه دي. (۵) په بیعت عقبه ثانیه کښې شریک وو. د بدر سره په نورو غزواتو کښې هم د نبي کریم صلی الله علیه و آله سره شریک پاتې شوي دي. (۶)

ددوی نه په صحابه کرامو کښې حضرت ابویوب، حضرت ابن عباس، حضرت ابو موسی

(۱) کشف الباری (۴۳۵/۱)۔

(۲) کشف الباری (۲۰۵/۲)۔

(۳) تفصیل دپاره اوگوری: الإصابه (۳۲۴/۱)۔

(۴) صحیح البخاری (۶۶۹/۱۲) کتاب التفسیر. سورة الأعراف باب: خذ العفو وأمر بالعرف وأعرض عن الجاهلین برقم (۴۶۴۲) و (۱۰۸۲۱۲) کتاب الاعتصام بالکتاب والسنة. باب الإقتداء بسنن رسول الله صلی الله علیه و آله برقم (۷۲۸۶)

(۵) تهذیب الکمال (۲۶۲/۱۲) وتهذیب الأسماء واللغات (۱۰۸۱۱) والإصابه (۱۹۱/۱)۔

(۶) المصادر السابق۔

(۷) المصادر السابق۔

اشعری، حضرت انس بن مالک، حضرت عمر، حضرت ابوهریره، حضرت سلیمان بن صرد، حضرت سهل بن سعد الساعدی، عبدالله بن الحارث بن نوفل رضی اللہ عنہ روایت کوی۔

دغه شان د تابعینو نه حضرت ابو العالیہ ریاحی، زر بن حبیش اسدی، سعید بن المسیب، ابو ادریس خولانی، ابو عثمان نهدی، عبید بن عمیر لیشی، عطاء بن یسار، او عماره بن عمرو بن حزم انصاری رضی اللہ عنہ وغیره حضرات روایت کوی۔^(۴)

د حضرت ابی بن کعب رضی اللہ عنہ بعضی فضائل او امتیازات: د حضرت ابی بن کعب رضی اللہ عنہ یو اهم فضیلت دا دی، چه نبی کریم صلی اللہ علیہ وسلم دوی ته قرآن اوړولو او وې فرمائیل، چه الله تعالی ماته ستانوم اخستی دی، او د قرآن اوړولو حکم ئې راکړې دی.^(۵)

نبی کریم صلی اللہ علیہ وسلم او فرمائیل: «استقر هذا القرآن من أربعة، من عبد الله بن مسعود، فهداه، وسالم مولى لى حذيفة، ولې بن كعب، ومعاذ بن جبل»^(۶)

د نبی کریم صلی اللہ علیہ وسلم په زمانه مبارکه کښې چه کومو حضراتو قرآن کریم جمع کړو، حضرت ابی ابن کعب رضی اللہ عنہ د هغه حضراتو څنې وو، حضرت انس رضی اللہ عنہ فرمائی: «جمع القرآن على عهد النبي صلی اللہ علیہ وسلم

أربعة كلهم من الأنصار، أي، ومعاذ بن جبل، وأبو زيد، وزيد بن ثابت»^(۷) حضرت عمر رضی اللہ عنہ دوی ته په ،، سید المسلمین، معزز لقب سره رابللې دی.^(۸)

واقدی رضی اللہ عنہ فرمائی: «أول من كتب لرسول الله صلی اللہ علیہ وسلم حين قدم المدينة لې بن كعب، وهو أول من كتب في آخر الكتاب: فلان بن فلان»^(۹)

نبی کریم صلی اللہ علیہ وسلم دوی ته ،، سید الانصار،، وئیلې دی.^(۱۰)

د بیمارو د کفارې کیدو فضیلت اوړیدو نه پس حضرت ابی بن کعب رضی اللہ عنہ د الله تعالی نه دعا او کړله: «اللهم إني أسألك حتى لا تمنعني خروجاً إلى سيديك، ولا خروجاً إلى بيتك، ولا مسجدك»^(۱۱) نو دا دعا داسې قبوله شوه، چه همیشه به ددوی جسم گرم وو.^(۱۲)

(۱) تفصيل دپاره اوگورئ: تهذيب الكمال (۲۶۳/۲، ۲۶۴) و تهذيب الأسماء (۱۰۹۱۱) وسير أعلام النبلاء (۳۹۰/۱)۔

(۲) قال النبي صلی اللہ علیہ وسلم لأبي: إن الله أمرني أن أقرأ عليك، لم يكن الذين كفروا، قال: وسأني؟ قال: نعم، فبكي.. صحيح البخاري (۵۳۷۱) كتاب المناقب، باب مناقب أبي ابن كعب رضی اللہ عنہ، رقم (۳۸۰۹)۔

(۳) صحيح البخاري (۵۳۱۱) كتاب فضائل أصحاب النبي صلی اللہ علیہ وسلم، باب مناقب سالم مولى أبي حذيفة رضی اللہ عنہ، رقم (۳۷۵۸)۔

(۴) صحيح البخاري (۵۳۷۱) كتاب المناقب، باب مناقب زيد بن ثابت رضی اللہ عنہ، رقم (۳۸۱۰)۔

(۵) الإصابة (۱۹۱۱) و تهذيب الكمال (۲۶۹۱۲) و تهذيب الأسماء واللغات (۱۰۹۱۱)۔

(۶) تهذيب الأسماء واللغات (۱۰۹۱۱)۔

(۷) تهذيب الكمال (۲۶۸۱۲) وسير أعلام النبلاء (۳۹۶۱۱)۔

(۸) تهذيب الكمال (۲۶۸۱۲) وسير أعلام النبلاء (۳۹۲۱۱)۔

نبی کریم ﷺ د حضرت ابی بن کعب رضی الله عنه نه تپوس او کړو چه د قرآن کریم د ټولو نه عظیم آیت کوم یو دی؟ حضرت ابی ابن کعب رضی الله عنه جواب ورکړو چه «آیت الکرسی»، د ټولو نه عظیم آیت دی. نبی کریم ﷺ د مسرت (او خوشحالی) اظهار او کړو او ددوی په سینه باندې نې لاس رابنکلو او وې فرمائیل «لهمنک العلم أبا المنذر» نبی کریم ﷺ او فرمائیل «الهم لکتاب الله لی»

معمر بن یحییٰ فرمائی «مامنه علم ابن عباس من ثلاثة: عمر، وحلی، وأبی» حضرت مسروق بن یحییٰ فرمائی «کان أصحاب القضاء من أصحاب رسول الله ﷺ ستة: عمر، وحلی، و مهادله، وأبی، وزید، وأبو موسی» د حضرت ابی بن کعب رضی الله عنه په سن د وفات کښې ډیر اختلاف دی. واقدی بن یحییٰ فرمائی «رأيت أمله وخبره واحد يقولون: مات في سنة اثنتين وعشرين بالمدينة، وقد سمعت من يقول: مات في خلافة عثمان سنة ثلاثين، وهاتيت الأكابيل عندنا» حافظ ابن عبد البر بن یحییٰ فرمائی «والأكثر أنه مات في خلافة حسن»

خلاصه دا چه ددوی د وفات په باره کښې مختلف اقوال دی «أقل ما قيل سنة ٢٤ هـ، وأكثر ما قيل سنة ٢٣ هـ» (١) الله اعلم. فاتحه (ددوی د مرویاتو تعداد): د حضرت ابی بن کعب رضی الله عنه تقریباً یوسل څلور شپته (یعنی ١٣) حدیثونه را نقل دی. په دې کښې متفق علیه حدیثونه درې دی. او امام بخاری یی په دریو حدیثونو کښې او امام مسلم یی په اووه حدیثونو کښې متفرد دی. (٢) والله اعلم، رضی الله تعالی عنه وأرضاه، _

(١) صحيح مسلم. كتاب صلاة المسافرين. باب فضل سورة الكهف وآية الكرسي. رقم (١٨٨٥).
(٢) جامع الترمذی. كتاب المناقب. باب مناقب معاذ بن جبل وزید بن ثابت وأبی بن کعب وأبی عبيدة بن الجراح رضی الله عنه. رقم (٣٧٩١).
(٣) سير أعلام النبلاء (٣٩٨١).
(٤) تهذيب الأسماء واللغات (١٠٩١١) والإصابة (١٩١١).
(٥) طبقات ابن سعد (٥٠٢٣).
(٦) الإstimاع بهامش الإصابة (٥٢١١).
(٧) تقريب التهذيب (ص ٩٦) رقم (٢٨٣) وتعليقات الكاشف (٢٢٩١١) رقم (٢٣١).
(٨) تهذيب الأسماء واللغات (١٠٩١١) وسير أعلام النبلاء (٤٠٢١١) وخلاصة الخزرجي (ص ٢٤) البته په دې آخري ماخذ کښې د بخاري د منفرد احاديثو تعداد څلور دی. والله اعلم.

قوله: أَنَّهُ تَمَارَى هُوَ الْخُزْنُ قَيْسُ بْنُ حِصْنِ الْفَزَارِيِّ فِي صَاحِبِ مُوسَى :

حضرت ابن عباس او حضرت حر بن قیس بن حصن فزاری رضی اللہ عنہ به مینخ کنبی په دې خبره باندې جگړه شوه چه د حضرت موسی عليه السلام صاحب... (ملګري) څوک وو؟

مطلب دا دې چه حضرت موسی عليه السلام دچا په طلب کنبی سفر کړې وو او د هغه په باره کنبی قرآن کریم کنبی وارد دی. **(فَوَجَدَا عَبْدًا مِنْ عِبَادِنَا...)** (نو دا څوک دې؟

د حضرت عبدالله بن عباس رضی اللہ عنہ وینا دا وه چه دا حضرت خضر عليه السلام وو او حضرت حر بن قیس رضی اللہ عنہ ددې انکار کولو او هغه د یو بل کس نوم اخستلو هغه د بل کوم کس نوم اخستلو؟ به هیڅ یو روایت کنبی ددې تصریح نه ملاوېږي.)

دلته اختلاف تاسو گورئ چه د حضرت ابن عباس او حضرت حر بن قیس رضی اللہ عنہ په مینخ کنبی واقع دې ددې نه پس د فیصله کونکي ذکر دې چه هغه حضرت ابی بن کعب رضی اللہ عنہ دې. دلته اختلاف په صاحب د موسی عليه السلام کنبی دې، وړاندې یو بل اختلاف هم دې بیا دلته اختلاف

د موسی عليه السلام د صاحب په تعین کنبی دې حالانکه روستو امام بخاری رحمته الله علیه په «باب ما يستحب للعالم إذا سئل: ألقى الناس أعلم؟ فيكلم العلم إلى الله»^(۱) کنبی دغه شان په کتاب التفسیر کنبی^(۲) روایت نقل کړې دې چه په هغې کنبی یو بل اختلاف دې دا اختلاف د دوو تابعینو حضرت سعید بن جبیر او د نوف بکالی رحمهما الله په مینخ کنبی واقع شوې دې او اختلاف په دې خبره کنبی دې چه د... موسی... نه څوک مراد دې؟ د حضرت سعید بن جبیر رضی اللہ عنہ وینا وه چه دا موسی بن عمران دې کوم چه د بنی اسرائیلو مشهور پیغمبر تیر شوې دې او د نوف بکالی دعوه دا وه چه د... موسی... نه مراد موسی بن میثا بن افرانیم بن یوسف بن یعقوب ملبا (سلام دې)^(۳) ددې دویم اختلاف فیصله کونکې حضرت عبدالله بن عباس رضی اللہ عنہ دې.

قوله: قَالَ ابْنُ عَبَّاسٍ هُوَ خَضِرٌ قَمَرٌ يَهْمَا أَبِي بِنُ كَعْبٍ قَدَعَا ابْنَ عَبَّاسٍ

فَقَالَ ابْنُ تَمَارِثُ أَنَا وَصَاحِبِي هَذَا فِي صَاحِبِ مُوسَى الَّذِي سَأَلَ مُوسَى

السَّبِيلَ إِلَى لِقَائِهِ هَلْ سَمِعْتَ النَّبِيَّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ يَذْكُرُ شَأْنَهُ قَالَ نَعَمْ

(۱) سورة الكهف (۶۵)۔

(۲) فتح الباری (۱۶۹۱)۔

(۳) صحیح بخاری (۲۳۱۱) کتاب العلم، رقم الحدیث (۱۲۲)۔

(۱) صحیح البخاری (۶۸۸، ۶۸۷۲) کتاب التفسیر، سورة الكهف، باب: و إذ قال موسى لفتاه لا أبرح حتى أبلغ مجمع البحرين أو أمضى حقبا، رقم (۴۷۲۵)، باب: فلما بلغا مجمع بينهما نسيا حوتهما... رقم (۴۷۲۶)، وباب: فلما جاؤا قال لفتاه آتنا غداءنا لقد لقينا من سفرنا هذا نصبا، رقم (۴۷۲۷)۔

(۲) فتح الباری (۱۶۹۱)۔

حضرت ابن عباس رضی الله عنهما او فرمائیل چه دا خضر دی. دوی دواړو سره حضرت ابی بن کعب رضی الله عنه تیر شو. حضرت ابن عباس هغوی متوجه کړل او عرض ئې او کړو. چه زما او زما د دوست په مینځ کښې د موسی عليه السلام او دهغه د... صاحب... په پاره کښې اختلاف شوی دی. د کوم سره چه د ملاقات لاره دوی د الله تعالی نه غوښتلې وه. آیا تاسو د نبی کریم صلی الله علیه و آله نه د هغوی څه ذکر اوریدلې دي؟ هغوی او فرمائیل چه او.

قوله: سَمِعْتُ رَسُولَ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ يَقُولُ بَيْنَمَا مُوسَى فِي مَلَأَمٍ

بَنِي إِسْرَائِيلَ جَاءَهُ رَجُلٌ فَقَالَ هَلْ تَعْلَمُ أَحَدًا أَعْلَمُ مِنْكَ قَالَ مُوسَى لَا.

حضرت ابی ابن کعب رضی الله عنه فرمائی. چه ما د رسول الله صلی الله علیه و آله نه واوریدل. چه دا ئې فرمائیل. چه یوخل موسی عليه السلام د بنی اسرائیلو په جمات کښې تشریف ایخوډې وو چه یو سړې هغوی ته راغی. او دهغه نه ئې تپوس او کړو. چه تاسو څوک داسې سړې پیژنئ. چه هغه ستاسو نه زیات علم لری؟ موسی عليه السلام او فرمائیل چه نه، (نه پیژنم).

دا سوال کونکې سړې څوک وو. د هغه د نوم تصریح په هیڅ یو روایت کښې نه ملاوړی. (۱)
د حضرت موسی عليه السلام خپل ځان ته اعلم وئیل حضرت موسی عليه السلام د خپل ځان نه د زیات علم والا سړې کومه نفی کړې وه. هغه صحیح وه. ځکه چه هغه د الله تعالی په جلیل القدر رسولانو کښې دي. ښکاره ده. چه نبی او رسول نه زیات علم والا هیڅ څوک نشی کیدی. خو چونکه هغه ته دا ښودل مقصود وو چه د الفاظو په استعمال کښې د احتیاط ضرورت دی. په داسې موقعو باندې.. آله اعلم.. وئیلو سره حقیقی علم الله تعالی طرف ته منسوب کول پکار دی. په دې وجه دي باندې عتاب (او ملامتیا) اوشوه. (۲)

قوله: فَأَوْحَى اللَّهُ عَزَّ وَجَلَّ إِلَى مُوسَى بَلِّغْ عَبْدُنَا خَضِرًا: الله تعالی حضرت موسی عليه السلام طرف ته وحی راولیکله. چه ولې نشته! زمونږ بنده خضر ستا نه زیات علم لری.

حضرت خضر عليه السلام

د لفظ «خضر» ضبط... خضر... د ځاۍ معجمه په فتحې او د... ضاد... په کسري سره هم ضبط کړې شوې دي. او د... ځاۍ... کسري او د... ضاد... سکون سره هم وئیلې شوې دي. (۳)
خضر لقب دي او که نوم؟... خضر... دا لقب دي. نوم نه دي.
په خضر سره د ملقب کیدو وجه په... خضر... سره د ملقب کیدو څه وجه ده؟ امام بخاری رحمه الله د حضرت ابوهریره رضی الله عنه نه مرفوعاً نقل کړی دی. «إنا سئى الخضر، لأنه جلس على فروة يضاء»

۱.فتح الباری (۱۶۹۱).

۲. فعجب الله عليه إذ لم ير العلم إليه..... صحيح البخارى (۴۸۲۱) كتاب أحاديث الأنبياء.. باب حديث

الخضر مع موسى عليه السلام. رقم (۳۴۰۱).

۳. المغنى (ص ۲۸، ۲۷).

لِإِذَا هِيَ تَهْتَزُّ مِنْ عِلْفِهِ عَضَامُ»^(۱)

امام عبدالرزاق رحمۃ اللہ علیہ دا حدیث پخپل مصنف کنبې خپل سند سره نقل کړې دې او په دې کنبې د... فروة... د تفسیر اضافہ ہم شته «الفروة: العثیش الأبيض وما أشبهه»^(۲) دا غالباً عبدالرزاق پخپله تفسیر کړې دې^(۳)

امام حربی رحمۃ اللہ علیہ فرمائی «الفروة من الأرض: قطعة يابسة من حشيش»^(۴) په دې تفسیر سره هم د امام عبدالرزاق د قول تائید کړی.

امام ابن الاعرابی فرمائی «الفروة: أرض يضاء ليس فيها نبات»^(۵)

امام خطابی رحمۃ اللہ علیہ اوددوی اتباع کونکو نوروحضراتوپه دې تفسیر باندې اعتماد کړې دې^(۶) ددې خلاصه دا ده چه حضرت خضر عليه السلام ته... خضر... خکه اوونیلې شو چه هغه به کله په اوچه گیا، یا په بې اوبو اوبې گیا زمکه باندې کیناستلو نو دغه گیا یا زمکه به سرمیزه او شینکی جوړه شوه.

په دې لقب سره د ملقب کیدو یوه وجه امام مجاهد رحمۃ اللہ علیہ ته هم منقول ده «لأنه كان إذا صلى اغضى ماله»^(۷) چه هغه به کله هم یو ځانې کنبې مونځ کولو نوگیرچاپیره زمکه به سرمیزه کیدله. د حضرت خضر عليه السلام نوم او نسب د حضرت خضر عليه السلام په نوم کنبې او ددوی د پلار په نوم کنبې هم ډیر اختلاف دې بعضو ددوی نوم... بلیا... بنودلې دې بعضو... الیاس... بعضو... الیسع... بعضو... عامر... او بعضو... خضرون... بنودلې دې.

د راجح قول مطابق ددوی نسب نامه داسې ده «بلیا: یفتح الهام الموحدة، بعدها لامساکنة، و بعدها یام تحتانیة وبعدها ألف، بن ملک بن فالخ بن عابر، بن شالخ، بن أرفخشذ بن سام، بن نوح عليه السلام»^(۸)

د حضرت خضر عليه السلام نبوت او ولایت حضرت خضر عليه السلام ولی وو. او که نبی وو. او که رسول وو؟

(۱) صحیح البخاری (۴۸۳۱) کتاب أحادیث الأنبياء، باب حدیث الخضر مع موسى عليهما السلام، رقم (۳۴۰۲) وجامع الترمذی، کتاب التفسیر، سورة الکهف، رقم (۳۱۵۱)۔

(۲) فتح الباری (۴۳۳۶) کتاب أحادیث الأنبياء، باب حدیث الخضر مع موسى عليهما السلام۔

(۳) قال عبدالله بن أحمد بعد أن (واه عن أبيه عنه: أظن هذا تفسيراً من عبدالرزاق، انتهى. و جزم بذلك عياض، فتح الباری (۴۳۳۶)۔

(۴) فتح الباری (۴۳۳۶)۔

(۵) المصدر السابق۔

(۶) غريب الحديث للخطابي (۲۲۲۱)، والفائق للزمحشری (۱۰۳۳) والنهابة لابن الأثير (۴۱۱۳)۔

(۷) فتح الباری (۴۳۳۶)۔

(۸) تفصيل دپاره اوگوری: فتح الباری (۴۳۳۶)۔

په دې کښې اختلاف دې يو جماعت چه په هغوی کښې امام ابو القاسم قشیری رحمته الله علیه هم

دې ددې خبرې قائل دې چه حضرت خضر رحمته الله علیه ولی وو (۱).
ابن عطیه بغوی رحمته الله علیه د اکثر و اهل علمو نه نقل کړی دی چه هغه نبی وو البته بیا په اهل علمو کښې دا اختلاف دې چه آیا هغه رسول هم وو او که نه؟ (۲)
امام قرطبی رحمته الله علیه فرمائی چه د جمهورو په نیز حضرت خضر رحمته الله علیه نبی وو آیت هم په دې باندې دلالت کوی ځکه چه هیڅ یو نبی د غیر نبی نه تعلیم نه حاصلوی او په دې وجه هم چه د باطن په احکامو باندې انبیاء کرام د وحی په ذریعه خبریدې شی (۳).
چه د جمهورو عالمانو په نیز ددوی نبی کیدل پخپله قرآن کریم کښې د ذکر شوو واقعاتو نه ثابت دې ځکه چه د حضرت خضر رحمته الله علیه نه په دې سفر کښې چه خومره واقعات ثابت دی د هغې نه بعضی خو قطعی طور باندې خلاف شرع دی او د شریعت د حکم نه استثناء د وحی الهی نه بغیر کیدې نشی چه دا د نبی او پیغمبر سره مخصوص دې ولی ته هم په کشف یا الهام سره بعضی څیزونه معلومیدې شی خو هغه څه حجت نه وی د هغې په بناء باندې د ظاهر شریعت هیڅ حکم نشی بدلیدلې په دې وجه دا متعین کیدې شی چه حضرت خضر رحمته الله علیه د الله تعالی نبی او پیغمبر وو ددوی ته د وحی الهی په ذریعه بعضی خاص هغه احکام ورکړي شوی وو کوم چه د ظاهر شریعت خلاف وو. هغوی چه هرڅه او کړل ددې استثنائی حکم لاندې شي او کړل (۴). پخپله ددوی د طرفه ددې اظهار هم د قرآن کریم په دې جمله کښې اوشو (وَمَا قَلْتُ عَنْ أَمْرٍ) (۵).

بیا بعضی حضرات ددوی د ، ، ملک، ، (فریسته) کیدو قائل دی لکه چه ابن کثیر دا قول علامه ماوردی طرف ته منسوب کړي دې (۶).
حضرت خضر رحمته الله علیه تر اوسه پورې ژوندې دي او که ددوی وفات شوې دي؟ دا مسئله هم ډیره اختلافی پاتې شوې ده. امام نووی، ابن صلاح، او حضرات صوفیه ددې خبرې قائل دی چه حضرت خضر رحمته الله علیه تر اوسه پورې ژوندې دي. لکه چه حافظ ابن الصلاح رحمته الله علیه فرمائی «هو من مد جهور العلماء، والعامه معهم إلى ذلك، وإنما شذَّ بهذا كاره بعض المحدثين» (۷).

(۱) فتح الباری (۴۳۴/۶).

(۲) المصدر السابق.

(۳) الجامع لأحكام القرآن (۱۶۱۱).

(۴) معارف القرآن (۶۱۲/۵).

(۵) الکهف (۸۲).

(۶) تفسیر ابن کثیر (۹۹۱۳) تحت قوله تعالى: و أما الجدار....

(۷) فتح الباری (۴۳۴/۶) و شرح النووی علی صحیح مسلم (۲۶۹/۱۲) کتاب الفضائل. باب من فضائل الخضر رحمته الله علیه وتهذيب الأسماء واللغات (۱۷۱۱).

امام نووی رحمہ اللہ ددوی پہ اتباع کنبی زیاتی دا ہم لیکلی دی. «جمهور العلماء على أنه من موجود بين أظهرنا، و ذلك متفق عليه عند الصوفية و أهل الصلاة و المعرفة، و حکایاتہم فی رؤیتہ، و الإجماع بہ، و الأغذ منه، و سؤاله و جوابه، و وجوده فی البواضع الشريفة و مواطن الغیر اکثر من أن تحصى و أشهر من أن تستقصى»

خو ددوی پہ مقابلہ کنبی د اکثر و محدثینو پہ دے باندے اتفاق دے چہ حضرت خضر رحمہ اللہ اوس ژوندے نہ دے. د هغوی وفات شوې دے. (۵)

د حیات (ژوند) نه په انکار کونکو کنبی امام بخاری، ابراهیم حربی، ابو جعفر پین المنادی، ابو یعلی بن الفراء، ابو طاهر العبادی او ابویکرین العربی وغیرہ ډیر حضرات دی. (۶)

ددوی د حیات د منکرینو او مثبتینو دلائل. د حیات د منکرینو ① یو اهم دلیل هغه روایت دے کوم چہ د حضرت ابن عمر رضی اللہ عنہما نه نقل دے. هغه فرمائی: «صلی بنا رسول الله ﷺ ذات لیلة صلاة العشاء فی آخر حیاته، فلما سلم قام، فقال: أرايكم لیستكم هذا؟ فان على رأس مائة سنة منها لا یبقی

من هو على ظهر الأرض أحد» (۷) هم ددے مفهوم حدیث د حضرت جابر رضی اللہ عنہ نه هم نقل دے. (۵)

مثبتین د حیات ددوی ① جواب ورکوی. چہ په دے حدیث کنبی د «، على ظهر الأرض»، قید دے. حالانکه حضرت خضر رحمہ اللہ دغه وخت په سمندر کنبی وو. (۶)

② یا دا چہ ددے حدیث د عموم نه حضرت خضر رحمہ اللہ مخصوص دے. لکه څنگه چہ ابلیس او حضرت عیسی رحمہ اللہ ددے نه مستثنی دی. (۷)

③ د حیات د منکرینو یو دلیل د الله تعالی ارشاد هم دے. ﴿وَمَا جَعَلْنَا لِبَشَرٍ مِنْ قَبْلِكَ الْخُلْدَ﴾ (۸) خو ښکاره ده. چہ مثبتین د حیات د حضرت خضر رحمہ اللہ د دوام او خلود قائل نه دی نو ددے نه استدلال صحیح نه دے.

④ د حیات د منکرینو یو دلیل د قرآن آیت دے. ﴿وَإِذْ أَخَذَ اللَّهُ مِيثَاقَ النَّبِيِّينَ لَمَا آتَيْتُكُمْ مِنْ كُنْثٍ وَجُنُودٍ مُجَارٍ أَكْثَرُكُمْ رَسُولٌ مِّنْكُمْ مِّنْكُمْ يُؤْمِنُ بِهِ، وَلَنَنْصُرَنَّكُمْ﴾ قَالَ أَأَقْرَضُكُمْ وَأَخَذْتُكُمْ عَلَىٰ ذَلِكُمْ أَصْرِي قَالُوا

(۱) المصادر السابق.

(۲) فتح الباری (۴۳۴/۶).

(۳) المصادر السابق.

(۴) صحيح مسلم. كتاب فضائل الصحابة. باب بيان معنى قوله: على رأس مائة سنة لا يبقى. نفس منقوسة ممن هو موجود الآن. رقم (۶۴۷۹) و (۶۴۸۰).

(۵) صحيح مسلم. كتاب فضائل الصحابة. باب بيان معنى قوله: على رأس مائة سنة..... رقم (۶۴۸۱-۶۴۸۴).

(۶) فتح الباری (۴۳۴/۶).

(۷) المصادر السابق.

(۸) الأنبياء (۳۴/۱).

أَقْرَبًا قَالَ فَاشْهَدُوا أَنَا مَعَكُمْ مِنَ الشَّاهِدِينَ (۱) هم دا مفهوم په یو روایت کښې هم دې: «ما بهت

الله ديباً» (۲) اخذ عليه البیاض: لئن بهت محمد وهو یؤمن به ولینصره.... (۳)

استدلال په دې طریقه دې چه ددې آیت (۴) حدیث په رو سره الله تعالی چونکه د هر نبی نه دا عهد اخستې دې چه که د نبی کریم ﷺ زمانه ملاو شی نو ایمان راوړلو سره سره به نصرت هم لازمی وی په دې وجه لازماً د حضرت خضر علیهِ السلام نه هم عهد اخستې شوې دې خکه چه هغه هم نبی دې که هغه د نبی کریم ﷺ په زمانه کښې وو نو د نبی کریم ﷺ د نصرت او اعانت دپاره حاضر ولې نشو که داسې وې نو د روایاتو نه به ضرور معلومه شوې وه (۵)

خو مثبتین د حیات ونیلې شی چه په روایاتو کښې ذکر راتلل ضروری نه دې ډیره ممکن ده چه حضرت خضر علیهِ السلام د نبی کریم ﷺ په خدمت کښې حاضر شوې وی او په غزواتو کښې هم شریک شوې وی.

حافظ ابن حجر علیهِ السلام زیاتی نور دلائل او شواهد هم ذکر کړی دی او مثبتین د حیات د مستدرک حاکم د یو روایت نه استدلال کوی:

«...ثنا عباد بن عبد الصمد عن أنس بن مالك رضي الله عنه قال: لما قبض رسول الله ﷺ أمدى به أصحابه، فبكوا حوله واجتمعوا، فدخل رجل أصهب اللحية، جسيم، صبيح، فتخطى رقابهم، فبكى، ثم التفت إلى أصحاب رسول الله ﷺ فقال: إن الله عزاء من كل مصيبة، وعوضاً من كل فائت، وعلفاً من كل هالك، فوالله فلننبأ، واليه فارغبوا، ونظرة إليكم في البلاء، فانظروا، فلما البصاب من لم يجهن وانصرف، فقال بعضهم لبعض: تعرفون الرجل؟ فقال أبو بكر وعمر: نعم، هذا أخو رسول الله ﷺ الخضر عليه السلام» (۶)

خو دا حدیث قابل د استدلال نه دې خکه چه په دې کښې د حضرت انس رضي الله عنه نه روایت کونکي راوی عباد بن عبد الصمد د حد نه زیات ضعیف او ناقابل اعتبار دې (۷) امام حاکم علیهِ السلام هم ددې تخریج کړې دې او فرمایلې نې دی «هذا شاهد لما قبله، وإن كان عباد بن عبد الصمد ليس من شرط هذا الكتاب» (۸)

(۱) آل عمران (۸۱)

(۲) عزاء ابن كثير في البداية والنهاية (۳۰۶/۲) بيعت رسول الله ﷺ تسليماً كثيراً. وذكر شي من البشارات بذلك) و ابن حجر في فتح الباري (۴۳۴/۶) إلى صحيح البخاري. ولم أجده فيه بعد بحث كثير. والله اعلم. وانظر الدر المنثور (۴۸. ۴۷۲).

(۳) فتح الباري (۴۳۴/۶)

(۴) المستدرک للحاکم (۵۷۱/۳) کتاب المغازی. نزعیه الخضر عند وفاته ﷺ.

(۵) عباد بن عبد الصمد. أبو معمر. عن أنس بن مالك. قال البخاري. منكر الحديث... و وقاه ابن حبان وقال... حدثنا عباد بن عبد الصمد عن أنس بنسخة أكثرها مَوْضُوعَة..... وقال أبو حاتم: عباد ضعيف جداً. وقال ابن عدي. عامة ما يرويه في فضائل علي. وهو ضعيف. غال في التشيع. ميزان الإعتدال (۳۶۹/۲) رقم (۴۱۲۸)

(۶) المستدرک (۵۸۱/۳)

دغه شان يو استدلال د مسلم شريف د يو حديث نه هم دې چه هغه د حضرت ابوسعید خدری رضی اللہ عنہ نه نقل دې. هغه فرمائی: «حدثنا رسول الله ﷺ يوماً حديثاً طويلاً من الدجال، فكان فيما حدثنا قال: يلقى وهو ممن عليه أن يدخل ثقب المدينة، ينتهي إلى بعض السهام التي تل المدينة، فيخترع إليه يومئذ رجل هو غير الناس أو من غير الناس، فيقول له: أشهد أنك الدجال الذي حدثنا رسول الله ﷺ حديثه، فيقول الدجال، أرايتم إن قتلت هذا ثم أحييته أشد بصيرة مني الآن، قال: لمزيد الدجال أن يقتله، فلا يسلط عليه»^(١) ددې حديث په آخر کښې د امام مسلم شاگرد. د صحيح مسلم راوی ابو اسحاق فرمائی: «يقال إن هذا الرجل هو الخضر عليه السلام»^(٢) دا حديث اگرچه صحيح دې. خو په دې کښې د... رجل... خضر عليه السلام کيدل متيقن نه دی. د ابو اسحاق قول په دې سلسله کښې حجت نه دې.

⑤ د مثبتين حيات يو دليل هغه واقعه ده. کومه چه يعقوب بن سفيان پخپل تاريخ کښې او ابو عروبه د رباح بن عبيده په طريق سره نقل کړې ده. «رأيت رجلاً يمشي عبرين عهد العزيز معتدلاً على يديه، فلما انصرف، قلت له، من الرجل؟ قال: رأيته؟ قلت: نعم، قال: أحسبك رجلاً صالحاً، ذاك أخى الخضر، يمشي أن سألني وأعدل»^(٣)

حافظ ابن حجر رحمته اللہ علیہ فرمائی: «لا بأس برجاله، ولم يقيم لي إلى الآن خبر ولا أثر يثبت جيد غيرة»^(٤) خو پخپله حافظ رحمته اللہ علیہ ددې په جواب کښې فرمائی: «وهذا لا يعارض الحديث الأول في مائة سنة، فإن ذلك قبل المائة»^(٥)

ددې نه علاوه هم مثبتين د حيات د مختلفو رواياتو نه استدلال کوي. خو حقيقت دا دې چه د سند په لحاظ سره هغې کښې يو روايت هم صحيح نه دې.^(٦)

البته د حضرات صوفيه وينا ده. چه بې شميره خلقو حضرت خضر عليه السلام کتلي دې او هغه سره

(١) صحيح مسلم (٤٠٢١٢) كتاب الفتن. باب ذكر الدجال.

(٢) المصدر السابق.

(٣) فتح الباري (٤٣١٦).

(٤) المصدر السابق.

(٥) المصدر السابق.

(٦) ددې رواياتو دپاره اوگوري: فتح الباري (٤٣١٦) قال ابن كثير: وذكروا في ذلك حكايات وآثاراً عن السلف وغيرهم وجاء ذكره في بعض الأحاديث. ولا يصح شيء من ذلك. تفسير القرآن العظيم. (٩٩١٣). وقال ابن الجوزي: قال ابن المنادي:.... وجميع الأخبار في ذكر الخضر وأهبة الصدور والأعجاز. لا تخلو من أمرين إما أن تكون أدخلت بين حديث بعض الرواة المتأخرين استغفالاً. وإما أن يكون القوم عرفوا حالها فرووها على جهة التعجب. فنسبت إليهم على وجه التحقيق:.... الموضوعات لابن الجوزي (١٩٩١).

نهی ملاقات کړې دې. راجح مذهب خلاصه دا ده چه دواړو طرف ته خومره دلائل دی. دا پخپله مدعا باندې قطعی او واضح نه دی په دې وجه خاص یو طرف ته د اصرار کولو ضرورت نشته. البته په دې مقام باندې راجح د محدثینو مذهب معلومېږي.

یوه اهمه خبره دلته دا خبره هم د یادولو ده. چه د حضرت خضر علیه السلام مرگ او ژوند سره زمونږه څه اعتقادی یا عملی مسئله متعلق نه ده. ځکه چه قران او حدیث کبسي ددې متعلق هیڅ صراحت او وضاحت نه دې شوې. په دې وجه په دې کبسي د زیات بحث او تحصیل کولو هم ضرورت نشته. او نه خاص د یو طرف یقین کول مونږ دپاره ضروری دی. والله اعلم

((فَسَأَلَ مَوْسَى السَّبِيلَ إِلَيْهِ فَعَجَلَ اللَّهُ لَهُ الْخُوتَ آيَةً وَقِيلَ لَهُ إِذَا فَقَدْتَ الْخُوتَ فَارْجِعْ فَإِنَّكَ سَتَلْقَاهُ وَكَانَ بَيْتُهُمْ أَثَرُ الْخُوتِ فِي الْبَحْرِ فَقَالَ لِمَوْسَى قَتَاةٌ أَرَأَيْتَ إِذَا أَوْتَيْنَا إِلَى الصَّخْرَةِ فَإِنِّي لَبِيتُ الْخُوتَ وَمَا أَلْسَانِيهِ إِلَّا الشَّيْطَانُ أَنْ أَذْكُرَهُ قَالَ ذَلِكَ مَا كُنَّا نَبْغِي فَارْتَدَّا عَلَى آثَارِهِمَا قَصَصًا فَجَدَا خَضِرًا قَفَازًا فَكَانَ مِنْ شَايِئِهِمَا الَّذِي أَصْنَعْتَ اللَّهُ عَزَّ وَجَلَّ فِي كِتَابِهِ))

نو موسی علیه السلام هغه پورې د رسیدو د لارې تپوس او کړو. الله تعالی یو کب هغوی دپاره نشه مقرر کړله. او وې فرمائیل چه کله کب ورک شی. نو واپس شه. ته به هغه سره ملاو شی. حضرت موسی علیه السلام په سمندر (په غاړه غاړه) ددې کب په نشان باندې روان شو. ددوی خادم (حضرت یوشع) هغوی ته اووئیل چه کله مونږ صخره (غټ کانړی) سره ایسار شوی وو. نو ما نه د کب قصه بیانول هیر شو. او شیطان زما نه هیره کړله. چه زه تاسو ته د هغې ذکر او کړم حضرت موسی علیه السلام او فرمائیل چه مونږه هم ددغه ځانې په تلاش کبسي وو. بیا دواړه په تلاش کبسي د خپلو څپو په نشانونو راوایس شو. هلته ئې خضر علیه السلام سره ملاقات اوشو. بیا هغه قصه تیره شوه. کومه چه الله تعالی پخپل کتاب کبسي بیان کړله.

ایا علم باطن د علم ظاهر نه افضل دي؟ دلته بعضو خلقو وئیلی دی. چه حضرت موسی علیه السلام د شریعت یعنی د ظاهر عالم وو. او حضرت خضر علیه السلام د باطن عالم وو. د ظاهر عالم ته د باطن عالم شاگرد جوړیدو دپاره وئیلې شی. او د هغوی نه د علم حاصلولو حکم ورکولې شی. معلومه شوه چه علم باطن یعنی علم طریقت، د علم ظاهر یعنی د علم شریعت نه افضل دي.

① حضرت تهانوی رحمته الله علیه فرمائی چه دا غلطه ده. علم باطن یا علم طریقت خو پخپله د شریعت جزء دي. شریعت د ظاهري اصلاح او د باطنی اصلاح د علم نوم دي. په شریعت کبسي د اعمالو او معاملاتو صحیح کیدو سره د اخلاقو د صحیح کیدو او د زړه د تزکیه هم حکم دي. معلومه شوه چه شریعت علم ظاهر او علم باطن ته جامع دي. طریقت چه دا په علم باطن سره تعبیر کولې شی. دا د شریعت یو جزء دي. او دا خبره معلومه او مسلم (منلې شوې) ده چه جزء د کل نه افضل نه وی.

② دویمه خبره دا ده چه حضرت موسی علیه السلام د علم ظاهر او علم باطن جامع وو. د علم شریعت او علم طریقت حامل وو. هغه چه حضرت خضر علیه السلام ته ورغلي وو. هغه د علم طریقت یا علم باطن زده کولو ته نه وو ورغلي. هغه خو یو څو تکوینی امور وو. چه دهغې نه علم

ظاهر سره تعلق وو. او نه علم باطن سره، ددغه تکوینی امور و علم حضرت موسی علیه السلام ته نه کیدل، ددوی دپاره څه عیب یا نقص نه دي. (۱)

د حضرت خضر علیه السلام په واقعه کېنې دا اوشو چه بعضې څیزونه کوم چه زماناً یا مکاناً د حضرت خضر علیه السلام په اعتبار سره بعید (لرې) وو. هغه د حضرت خضر علیه السلام دپاره قریب (نژدې) وو. حضرت خضر علیه السلام ته د هغې علم اوشو. او حضرت موسی علیه السلام ته د هغې علم اونشو. لکه چه بادشاه مکاناً بعید وو. نو حضرت موسی علیه السلام ته د هغه د حالاتو علم نه وو. دغه شان کوم بچي (ماشوم) چه حضرت خضر علیه السلام قتل کړو. د هغه کفر زماناً بعید وو. او حضرت خضر علیه السلام ته ان الله تعالی ددې علم ورکړو. دغه شان هغه خزانه کومه چه مدفون وه. حضرت موسی علیه السلام دپاره دهغې علم بعید وو. د حضرت خضر علیه السلام دپاره نیزدې وو. دغه شان زماناً یا مکاناً ددې څیزونو حضرت خضر علیه السلام دپاره قریب کیدل، او ددې علم کیدل، په دې سره د حضرت موسی علیه السلام په مقابله کېنې د حضرت خضر علیه السلام فضیلت نه ثابتیږي. او دا به نشي وئيلي. چه خضر علیه السلام د طریقت او باطن عالم وو. او موسی علیه السلام د هغې د زده کولو دپاره هغوی ته ورغلې وو. حضرت موسی علیه السلام خو پخپله جامع د شریعت او طریقت وو. هغه خو پخپله د ظاهر او باطن د علم نه ښه واقف وو. دا تکوینی امور وو. چه ددې حضرت موسی علیه السلام ته علم نه وو. او حضرت خضر علیه السلام ته وو. ددې علم نه کیدل د حضرت موسی علیه السلام د علم د نقص دلیل نه دي. تر کومه پورې چه د حضرت موسی علیه السلام حضرت خضر علیه السلام ته د ورتلو تعلق دي. نو ددې وجه افضلیت نه دي. بلکه تعلیم او تادیب دي. چه بیا دپاره په تکلم کېنې احتیاط کوه.

که شیخ د ناجائز حکم او کړې نو مرید دپاره دهغې کول جائز نه دي بعضې خلقو دلته دا استدلال هم کړې دي. چه که شیخ د ناجائز کار حکم ورکړي. نو مرید له هغه کول پکار دي. گنی محرومه به شي. حضرت خضر علیه السلام دلته درې کارونه او کړل. حضرت موسی علیه السلام ته په هغې باندې اعتراض شو. او ددې اعتراض نتیجه دا شوه. چه هغه د علم د حصول نه منع کړې شو. ددې نه جاهلانو دا نتیجه او ښکلي ده. چه که شیخ د خلاف شریعت کار حکم ورکړي. او مرید د هغې تعمیل اونکړي. نو هغه محرومه کولې شي.

دا استدلال هم قطعاً غلط دي ① اول ځکه چه حضرت موسی علیه السلام، الله تعالی حضرت خضر علیه السلام ته وراولیکلو. او دا معلومه ده. چه الله تعالی خپل پیغمبر د یو خلاف شریعت کار کونکي ته وراولیکلو دپاره نشي راضي کیدې. نو دلته دا وئیل اصلاً غلط دي. چه حضرت خضر علیه السلام ناجائز کارونه او کړل. ځکه چه د حضرت خضر علیه السلام متبع د شریعت کیدل، د الله تعالی هغه کړه د مقررولو نه ثابتیږي.

بیا ددې خبرې لحاظ ساتل هم پکار دي. چه د حضرت خضر علیه السلام شریعت به جدا وی. او دهغې احکام جزئیه او فرعیه به جدا وی. او د حضرت موسی علیه السلام شریعت به جدا وی. او ددې احکام او مسائل او فروع به جدا وی. په دې وجه حضرت موسی علیه السلام ته اشکال اوشو. ښکاره ده. چه د حضرت خضر علیه السلام شریعت او احکام د جدا کیدو په وجه هغه مورد د الزام نه

دی. دغه شان د حضرت موسی (ع) شریعت او احکام جدا کیدو په وجه دا هم مورد الزام

نشی کیدی.

دلته چه د کوم شیخ د اطاعت خبره شروع ده چه که هغه د شریعت خلاف حکم ورکړی نو هغه اومنلې شی. او هیڅ اعتراض اونکړې شی نو

① اول خو ددې شیخ الله تعالی کوم ځانې نوم اخستې دې. چه دهغې نه دا ثابته شی. چه دې د شریعت خلاف خبره کونکې نه دې.

② دویمه خبره دا ده. چه دلته خو شریعت یو دې. دا خبره خو نه ده. چه دشیخ شریعت د محمدرسول الله (ص) د شریعت نه جدا بل یو شریعت وی. اوس که شیخ د شریعت خلاف حکم

ورکوی. نو د «لا طاعة لمخلوق فی معصية الخالق» مطابق به دهغه خبره رد کول واجب وی.

③ البته که څه مبهم خبره وی. چه په هغې کښې د تاویل گنجانش وی. نو هغه بله خبره ده. دلته د کفر بواح او د هغه امر خبره کولې شی. چه د هغې په عدم جواز کښې هیڅ شبه

موجود نه ده.

ایا د شیخ اکبر ابن عربی (رح) په نیز ولایت د نبوت نه افضل دې؟ شیخ اکبر محی الدین ابن عربی (رح) د ولایت او نبوت نه بحث کولو کښې فرمائیلی دی. چه ولایت د نبوت نه افضل

دې. حافظ ابن تیمیة (رح) په دې باندې سخت تردید کړې دې. او ابن عربی نې کفر او الحاد ته رسولې دې. (۱)

خو صحیح خبره دا ده. چه د ابن عربی مقصد دا نه دې. چه ولی د نبی نه افضل وی. د هغوی مقصد دا دې. چه په نبی کښې دننه یو شان د نبوت وی. او یو شان د ولایت وی. د نبی شان

ولایت ددوی د شان نبوت نه افضل وی. په غیر نبی کښې که څه ولایت اوموندې شی. نو هغې ته د نبی د نبوت نه افضل نشی ونیلې کیدی. او نه ابن عربی ونیلی دی.

حضرت مجدد الف ثانی (رح) پخپلو مکتوباتو کښې ددې هم تردید کړې دې. او فرمائیلی نې دی. چه په نبی کښې دننه چه کوم شان د ولایت او شان نبوت دواړه وی. هغې کښې شان د

نبوت د شان ولایت نه افضل وی. (۲)، «والله اعلم بالصواب والیه المرجع والمآب».

۱۲- بَابُ قَوْلِ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ اللَّهُمَّ عَلَيَّ الْكِتَابُ

د تیرشوی باب سره ددې باب مناسبت په دواړو بابونو کښې مناسبت ① دا دې. چه په تیرشوی باب کښې د حضرت ابن عباس (رض) په حضرت حر بن قیس (رض) غلبه مذکور ده. چه

دا د حضرت ابن عباس د کمال علم په وجه اوشوه. او په دې باب کښې دا مذکور دی. چه دا علم او فضل حضرت ابن عباس (رض) ته د نبی کریم (ص) په دعا سره حاصل شو. (۳)

(۱) مجموع فتاوی شیخ الإسلام (۲۰۴/۲-۲۴۷).

(۲) مکتوبات مجدد الف ثانی.

(۳) معمد الفاری (۶۵/۲).

⑥ دویمه وجه د مناسبت دا بیان کړې شوی ده. چه په تیرشوی باب کښې دا مذکور دی. چه حضرت موسی (ع) د حضرت خضر (ع) نه دهغي علم استفاده اوکړله کوم چه دوی سره نه وو او په دې باب کښې د حضرت ابن عباس (ع) د نبی کریم (ص) نه د علم کتاب د استفادې ذکر دې. (۱) والله اعلم.

د ترجمه الباب مقصد حافظ ابن حجر او علامه عینی رحمهما الله فرمائی. په دې کښې اشاره ده. چه ددې الفاظو استعمال د نورو خلقو دپاره کیدې شی. دا جواز د ابن عباس (ع) خصوصیت نه دې. هم دا وجه ده. چه په حدیث کښې د ترجمې الفاظ کیخودې شو او دا نې اونه ونیل. چه ددې دعائیه کلمو تعلق د یو خاص ذات سره دې. ددې معنی په لحاظ سره د .. علمه.. مرجع به څوک مخصوص سرې نه وی. (۲)

حافظ (ع) فرمائی. چه دا هم کیدې شی. چه مرجع ابن عباس (ع) وی. دکوم ذکر چه په تیرشوی باب کښې راغلي دې. او په دې طریقه اشاره اوشوه. چه د جر بن قیس په مقابله کښې د ابن عباس (ع) کامیابی د پیغمبر (ص) ددې دعا اثر وو. (۳)

حضرت شیخ الهند (ع) فرمائی. چه ددې واقعي نه د علم او د حضرت ابن عباس (ع) د دواړو عظمت او فضیلت بدهت سره معلومیږي. په دې وجه مؤلف دا روایت په کتاب العلم او په مناقبو د ابن عباس (ع) دواړو خایونو کښې ذکر کړې دې. ددې سره دا هم په فهم کښې راځي. چه علم د الله (ع) خاص انعام او عطاء ده. لکه څنگه چه په «باب من یراه الله به عیاً یفقهه فی الدین» کښې اوس مذکور شونو سرې چه هر څومره ذهین او فهیم وی. او په تعلم د علم کښې څومره هم جدوجهد (او محنت) اوکړي. هیڅ کله هم قابل د اعتماد نه دې. بلکه توجه او التجا الی الله ضروری ده. ددې نه بغیر د خیر د ارادې دا نعمت نشي ملاویدی. یعنی په ضروریاتو د تعلم کښې دعا او التجا الی الله هم ده. په دې وجه فهم او سعی سره ددې هم ډیر زیات حاجت دې. (۴)

حضرت گنگوهی (ع) فرمائی. چه په دې کښې دې خبرې طرف ته اشاره ده. چه کوم کس سره د کتاب علم دې. هغه گویا د نبی کریم (ص) د سینې مبارکې نه استفاده کوي. گویا چه ددې سرې سینه د نبی کریم (ص) د سینې سره منضم (او پیوست) ملاو شوې ده. لکه څنگه چه نبی کریم (ص) حضرت ابن عباس (ع) خپلې سینې مبارکې سره ملاو کړې وو. او دعا نې ورته کړې وه. (۵)

حضرت شیخ الحدیث مولانا محمد زکریا صاحب (ع) فرمائی. چه ددې باب مقصد نبی

۱- المصدر السابق.

۲- فتح الباری (۱۶۹۱۱) وعمدة القاری (۶۵۱۲).

۳- فتح الباری (۱۶۹۱۱).

۴- الأبواب والتراجم از حضرت شیخ الهند قدس سره (ص ۴۹).

۵- الامع الدراری مع تعلیقاته (۳۲۱۲).

کریم علیه السلام د حضرت ابن عباس رضی الله عنہ دپاره کومه دعا کړې ده. د هغې سبب طرف ته اشاره کول دی. دغه سبب یا خو د نبی کریم صلی الله علیه و آله خدمت دی. چه هغوی د نبی کریم صلی الله علیه و آله دپاره د اودس اوبه ایخودې وې. یا دهغوی حسن ادب دی. چه نبی کریم صلی الله علیه و آله هغوی خپل خان سره برابر اودرولو. خو هغه شاته شو. او اودریدو. ددې دواړو سببونو ذکر روستو راروان دي. (۱)
حضرت شیخ الحدیث صاحب رحمته الله فرماني. چه دا هم ممکن ده. چه امام بخاری رحمته الله ددې نه د استاذ او د شیخ ادب بیان کړې وی. چه استاذ له پکار دی. چه خپلو طالبانو دپاره دعا کوی. لکه څنگه چه نبی کریم صلی الله علیه و آله د حضرت ابن عباس رضی الله عنہ دپاره دعا اوکړله. (۲) او هم دوی فرماني. چه دا هم ممکن ده. چه امام بخاری رحمته الله دا باب چه مطلق ساتلي دي. دا د فاندو د تکثیر په غرض سره ایخودې وی. چه په دې کښې د استاذ دعا کول هم داخل دی. او د طالب علم دعا طلب کول هم دا خل دی. (۳) والله اعلم.

حدیث باب

هـ- ((حَدَّثَنَا أَبُو مَعْمَرٍ قَالَ حَدَّثَنَا عَبْدُ الْوَارِثِ قَالَ حَدَّثَنَا خَالِدٌ عَنْ عِكْرَمَةَ عَنْ ابْنِ عَبَّاسٍ (۱) قَالَ سَمِعْتُ رَسُولَ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ قَالَ اللَّهُمَّ عَلِّمْنِي الْكِتَابَ))

[۱۶۴۲، ۳۵۴۶، ۶۸۴۲]

رجال الحديث

① **ابو معمر رحمته الله**: دا عبدالله بن عمرو بن ابی الحجاج منقری بصری دی. ابو معمر نې کښت دي. اود ، ، مقعد ، ، په لقب سره مشهور دي. (۵)
دوی د جریر بن عبد الحمید، عبدالعزیز بن محمد دراوردي، عبد الوهاب ثقفی، ملازم بن عمرو حنفی نه علاوه د عبدالوارث بن سعید نه روایت د حدیثو کوی. خاص طور باندې دوی د عبدالوارث نه ښه استفاده اوکړله. په اصول سته کښې چه ددوی څومره روایات نقل دی.

(۱) تعليقات لامع الدراري (۳۲، ۳۱۱۲) والأبواب والتراجم لصحيح البخاري (ص ۴۳)۔

(۲) الأبواب والتراجم لصحيح البخاري (ص ۴۳)۔

(۳) المصدر السابق۔

(۱) قوله...عن ابن عباس.. الحديث أخرجه البخاري (أيضاً في (۲۶۱۱) كتاب الوضوء، باب وضع الماء عند الخلا، رقم (۱۴۳) وفي (۵۳۱۱) كتاب فضائل أصحاب النبي صلی الله علیه و آله (المناقب) باب ذكر ابن عباس رضي الله عنه منها رقم (۳۷۵۶) وفي (۱۰۸۰۱۲) فاتحة كتاب الإعتصام بالكتاب والسنة، باب (بدون ترجمة) رقم (۷۲۷۰)، ومسلم في صحيحه في كتاب فضائل الصحابة، باب من فضائل عبدالله بن عباس رضي الله عنه منها رقم (۶۳۶۸) والنسائي في السنن الكبرى (۵۱۵، ۵۲) كتاب المناقب، باب: عبدالله بن العباس بن عبدالمطلب خيرا لأمته وعالمها وترجمان القرآن صلی الله علیه و آله، رقم (۸۱۷۷- ۸۱۷۹) و ابن ماجه في سننه، في المقدمة، باب في فضائل أصحاب رسول الله صلی الله علیه و آله، فضل ابن عباس، رقم (۱۶۶)۔

(۲) تهذيب الكمال (۳۵۳۱۵) وسير أعلام النبلاء (۶۲۲۱۰)۔

تول عبد الوارث په واسطې سره دی.)

ددوی نه په روایت کونکو کښې امام بخاری، امام ابوداؤد، امام ابوزرع، امام ابو حاتم، امام دارمی، امام ذهلی، عباس دوری، او محمد بن واره رضی الله عنه وغیره ډیر حدیثو ستنې (ډیر لوی محدثین، دی.)

امام یحيى بن معين رضی الله عنه فرماني، «ثقة ثبت»، او هم دوی فرماني «ثقة ذلیل حافل»^(۱)

علی بن المدینی رضی الله عنه فرماني، «قد کتبت کتب عبد الوارث عن ولده عبد الصمد، وأنا أشتي أن أكتبها من أبي معين»^(۲)

حافظ ذهبی رضی الله عنه د علی بن المدینی رضی الله عنه د مذکوره قول قدر او قیمت ښکاره کولو دپاره فرماني «يقول على مثل هذا القول مما أنه قد بقي أيضاً عبد الوارث وسهم منه جملة أحاديث»^(۳)

يعقوب بن شبيب رضی الله عنه فرماني، «كان ثقة ثبتاً، صحيح الكتاب وكان يقول بالقدر....»^(۴)

امام عجلې رضی الله عنه فرماني، «أبو معير ثقة، يرى القدرى»^(۵)

امام ابوحاتم رضی الله عنه فرماني، «صدوق متقن قوى الحديث، غير أنه لم يكن يحفظ، وكان له قدر عند أهل العلم»^(۶) ابو زرعه رضی الله عنه فرماني، «ثقة حافظ، يعني أنه كان متقناً معرراً لكتبه»^(۷)

ابن حبان رضی الله عنه دوی لره په ،، کتاب الثقات ،، کښې ذکر کړې دي.^(۸) ددې ټولو توثیقاتو سره تاسو دلته دا هم اوکتل چه دې قدری وو. ددې باوجود ددوی احادیث اصحابو د اصول سته قبول کړل. او پخپلو کتابونو کښې ئې دا روایت هم کړل. ځکه چه دې داعی الی البدعة نه وو. لکه چه امام ابوداؤد رضی الله عنه فرماني، «وكان لا يتكلم فيه»^(۹) یعنی هغه به د ،، قدر ،، په باره کښې کلام هم نه کولو.

(۱) حاشية ابن العجمي على الكاشف (۵۷۹۱۱) رقم (۲۸۷۸) -

(۲) د شیوخ او تلامذه د تفصیل دپاره اوگوری: تهذيب الكمال (۳۵۳۱۱۵) وسیر اعلام النبلاء (۶۲۲۱۱۰) -

(۳) تهذيب الكمال (۳۵۴۱۱۵) وسیر اعلام النبلاء (۶۲۲۱۱۰) -

(۴) المصادر السابق -

(۵) تهذيب الكمال (۳۵۵۱۱۵) وسیر اعلام النبلاء (۶۲۳۱۱۰) -

(۶) سیر اعلام النبلاء (۶۲۳۱۱۰) -

(۷) تهذيب الكمال (۳۵۵۱۱۵) وسیر اعلام النبلاء (۶۲۳۱۱۰) -

(۸) المصادر السابق -

(۹) تهذيب الكمال (۳۵۶۱۱۵) وسیر اعلام النبلاء (۶۲۳۱۱۰، ۶۲۴) -

(۱۰) المصادر السابق -

(۱۱) الثقات لابن حبان (۳۵۳، ۳۵۴) -

(۱۲) تهذيب الكمال (۳۵۵۱۱۵) وسیر اعلام النبلاء (۶۲۳۱۱۰) -

٢٢٢٤ هـ كنبه ددوی وفات او شو. (١)، «فما لله»، _

② عبدالوارث رحمته: دا عبدالوارث بن سعيد بن ذكوان تميمی غنبري تنوري بصری رحمته دې. ابو عبیده ددوی گنيت دې. (٢)

دوی ديزيد الرشك، ايوب سختياني، ايوب بن موسى، شعيب بن الحجاب، عمرو بن عبید، داود بن ابی هند، عید العزیز بن صهيب، عبدالله بن ابی نجیح، سليمان تيمی، ابو عمرو بن العلاء او سعيد بن ابی عروبه رحمته وغيره حضراتو نه روايت د حديثو کوی.

ددوی نه په روايت کونکو کنبه ددوی خوني عبدالصمد بن عبدالوارث، ابو معمر المقعد (وهو رواية كتمه)، مسدد بن مسرهد، قتيبة بن سعيد، بشر بن هلال الصواف، عبيد الله بن عمر القواريري، او علي بن المديني رحمته وغيره حضرات دی. (٣)

امام ابو زرعه رحمته فرماني، «ثقة»، (٤)

امام ابو حاتم رحمته فرماني، «ثقة صدوق، من يعد مع ابن عليه، وبشر بن الفضل، وهيب، يعد من الثقات، هو أثبت من حماد بن سلمة»، (٥)

امام نسائي رحمته فرماني، «ثقة ثبت»، (٦)

ابن سعد رحمته فرماني، «كان ثقة حجة»، (٧)

ابن حبان رحمته فرماني، «كان قدرياً، متقناً في الحديث، كان شعبة يقول: يعرف الإتيان في قتاه»، (٨)

ابن معين رحمته فرماني، «هو مثل حماد بن زيد في أيوب»، (٩)

دا بن معين رحمته چه كله تپوس او کړې شو. «من أثبت شيوع المصريين؟» نو وې فرمائيل «عبدالوارث، وسمي جماعة»، (١٠)

١) الكاشف (٥٧٩١١) رقم (٢٨٧٨) _

٢) تهذيب الكمال (٤٧٨١٨) وسير أعلام النبلاء (٣٠٠٨) _

٣) د شيوخ او تلامذه د تفصيل دپاره اوگوري: تهذيب الكمال (٤٧٨١٨-٤٨١) وسير أعلام النبلاء (٣٠١، ٣٠٠٨) _

٤) تهذيب الكمال (٤٨٣١٨) وسير أعلام النبلاء (٣٠٤٨) _

٥) تهذيب الكمال (٤٨٣١٨) _

٦) المصدر السابق _

٧) الطبقات الكبرى (٢٨٩١٧) _

٨) الثقات لابن حبان (١٤٠١٧) _

٩) تهذيب الكمال (٤٨٣١٨) وسير أعلام النبلاء (٣٠٤٨) _

١٠) المصادر السابق _

ددې ټولو توثیقاتو باوجود په دوی باندې د قدری کیدو الزام هم دې. حافظ ذهبی رحمته الله علیه ددوی قدری کیدل جزم سره نقل کړی دی. حافظ ذهبی رحمته الله علیه فرماني: «والله المنتهی فی التثبت إلا أنه قدری متصحب لعمر بن عبید»^(۱)

او هم دوی فرماني: «وكان حالاً مجهوداً، من فصحاء أهل زمانه، ومن أهل الدين والورع، إلا أنه قدری مبتدع»^(۲) او هم دوی فرماني: «ثبت صالح ولكنه قدری»^(۳)

د حماد بن زید رحمته الله علیه نه منقول دی. چه هغه به د عبدالوارث نه د روایت کولو نه منع کول. (۴)

یزید بن زریع رحمته الله علیه به فرمانيل: «من أن مجلس عبد الوارث فلا يقره»^(۵)

خو حافظ ابن حجر رحمته الله علیه فرماني: «ثقة ثبت روى بالقدر، ولم يثبت عنه»^(۶)

ددې نفی بنیاد په اصل کښې د عبدالوارث د خوښی عبدالصمد دا قول دې. چه هغه به قسم

سره وئیل: «لله لکن ذوب علی أبی، وما سمعت قط يعنى القدر وکلامه مروین عبید»^(۷)

غالباً په دوی باندې د قدری کیدو الزام دې. دا په دې وجه لگیدلې وو. چه ده به د عمرو بن

عبید معتزلی تعریف کولو. او د هغه نه به ئې روایتونه اخستل. لکه چه هغه به وئیل: «تولا

أفنى أعلم أنه صدوق ما حدثت عنه»^(۸) او هم دوی به فرمانيل: «أن يوماً من مروين عبید اکبر من عمر

أبوب السفياني ويونس وابن عون»^(۹)

که په دوی باندې د قدری کیدو الزام ثابت هم شی. بیا هم چونکه دې داعی نه وو. په دې

وجه به ددوی احادیث مقبول وی. لکه چه جمهورو محدثینو او اصحابو د اصول سته ددوی

احادیث قبول کړی دی. او کله چه د حضرت عبدالله بن المبارك نه تپوس او کړې شو: «کیف

رويت عن عبد الوارث وترکت عمرو بن عبید؟» نو دوی او فرمانيل: «إن عمرًا كان داعياً»^(۱۰)

په محرر ۱۸۰ هـ کښې ددوی وفات وشو. (۱۱)، رحمته الله علیه تعالی رحمة واسعة، —

(۱) میزان الاعتدال (۶۷۷۱۲) رقم (۵۳۰۷) —

(۲) سیر أعلام النبلاء (۳۰۱۸) —

(۳) الکشاف (۶۷۳۱۱) رقم (۳۵۱۰) —

(۴) تهذيب الكمال (۴۸۳۱۱۸) وسیر أعلام النبلاء (۳۰۳۸) —

(۵) سیر أعلام النبلاء (۳۰۳۸) —

(۶) تقریب التهذيب (ص ۳۶۷) رقم (۴۲۵۱) —

(۷) هدی الساری (ص ۴۲۲) —

(۸) المصدر السابق —

(۹) سیر أعلام النبلاء (۳۰۲۸) —

(۱۰) سیر أعلام النبلاء (۳۰۲۸) —

(۱۱) سیر أعلام النبلاء (۳۰۴۸) —

⑤ خَالِد بن مَهْرَان: دا مشهور محدث ابو المنازل (بهم الیم و کس الزای، وقیل بفتح الیم ایضاً) خالد بن مهران خذاء بصری رحمته الله دی. (۱)

دوی د حضرت انس بن مالک رحمته الله زیارت کړې دې. (۲) دوی دانس بن سیرین، محمد بن سیرین، حفصه بنت سیرین، حسن بصری، ابو عثمان نهدي، ابو العالیه ریاحی، عطاء بن ابی ریاح، عطاء بن ابی میمون، او ابو رجاء عطاردی رحمته الله وغیره حضراتو نه روایت د حدیث کوی.

او ددوی نه روایت کونکو حضراتو کښې ابو اسحاق فزاری، اسماعیل بن علی، بشر بن المفضل، حفص بن غیاث، حماد بن زید، حماد بن سلمه، سفیان ثوری (۳) سلیمان الاعمش، شعبه بن الحجاج، عبدالله بن المبارك، عبدالوارث بن سعید، محمد بن جعفر غندر، محمد بن سیرین (وهو شیخه) معتمر بن سلیمان، منصور بن المعتمر او ابواسحاق سبیعی رحمته الله وغیره دی. (۴)

امام احمد بن حنبل رحمته الله فرماني: «ثبت،» (۵)

امام نسائي او يحيى بن معين رحمهما الله فرماني: «ثقة،» (۶)

حافظ ذهبي رحمته الله دوی لره «الإمام الحافظ الثقة» (۷)، او «الحافظ أحد الأئمة» (۸) او «ثقة إمام» رحمته الله دې. (۹)

ابن سعد رحمته الله د فهد بن حيان قيسى نه نقل کوی: «وكان خالد ثقة، رجلاً مهيباً، لا يفتري عليه أحد، وكان كثير الحديث» (۱۰)

البته امام ابو حاتم رحمته الله فرماني: «يكتب حديثه ولا يحتج به» (۱۱)

(۱) تقريب التهذيب (ص ۱۹۱) رقم (۱۶۸۰)۔

(۲) تهذيب الكمال (۱۷۷۸)۔

(۳) المصدر السابق)۔

(۴) كذا في تهذيب الكمال (۱۷۹۸) وليس فيه ذكر سفیان بن عيينة، وذكر الذهبي في السير ابن عيينة (۱۹۱۶) ولم يذكر الثوري، فليحقق)۔

(۵) دشيخ او تلامذه د تفصيل دپاره اوگوري: تهذيب الكمال (۱۷۸۸-۱۸۰۰) وسير اعلام النبلاء (۱۹۱۶، ۱۹۲) تهذيب الكمال (۱۸۰۸)۔

(۶) المصدر السابق)۔

(۷) سير اعلام النبلاء (۱۹۰۶)۔

(۸) ميزان الاعتدال (۶۴۲۱) رقم (۲۴۶۶)۔

(۹) الكاشف (۳۶۹۱) رقم (۱۳۵۶)۔

(۱۰) الطبقات الكبرى لابن سعد (۲۵۹۱۷، ۲۶۰)۔

(۱۱) تهذيب الكمال (۱۸۰۸)۔

دغه شان امام شعبه، ابن علیہ او حماد بن زید رضی اللہ عنہم هم دوی باندې لږ کلام کړې دي. (۱)
خو حقیقت دا دې چه په دوی باندې کومه جرح شوې ده. جمهور نقادو د حدیث دا رد کړې
ده. لکه چه ابن العجمی رحمۃ اللہ علیہ فرماني «قال ابن الهادی،، طبعاته،، ولم یقبل هذا القول منه لیه ولا
لغيره من الأئمة» (۲)

ښکاره ده. چه امام احمد، ابن معین او نسائی وغیره دوی لره.، ثقه.، او.، ثبت.، مخرجوی.
نو د ابو حاتم مبهم جرح څنگه موثر کیدې شی؟ بیا تر کومه پورې چه د شعبه د کلام تعلق
دې. نو حافظ ابن حجر رحمۃ اللہ علیہ د هغې وجه بیانوی. او لیکي چه:

«وتکلم لیه شمة واین علیة إما لکونه دخل فی شی من عمل السلطان، أو لما قال حماد بن زید: قدم علينا
قدمة من الشام فکنا أنکرنا حفظه» (۳)

حافظ ذهبی رحمۃ اللہ علیہ د ابو حاتم او شعبه رحمهما الله اقوال نقل کوی. او فرماني: «ما التفت أحدنا
هذا القول أبدا» (۴) او شعبه چه کله د خالد حذاء په باره کښې کلام او کړو. نو عباد بن عباد او
حماد بن زید دواړه دوی ته راغلل. او وې ونیل. «مالك! أجننت! أنت أعلم، وتهذجان» نو شعبه
بیا کلام کول پریخودل. (۵)

البته حماد بن زید چه کوم دا وئیلی دی. چه د شام نه د واپس راتلو نه پس ددوی په حافظه
کښې څه تغیر راغلې وو. ممکن ده. چه دا بالکل د آخری عمر خبره وی. ځکه چه ټولو
اصحابو د اصول سته او نورو محدثینو ددوی د احادیثو نه احتجاج او استدلال کړې
دي. (۶) والله اعلم.

په «حذاء» لقب سره د مشهور کیدو وجه دوی پخپله پیزار جوړونکې یا خرخونکې نه
وو. بلکه ① دوی چونکه د «حذائینو» (پیزار جوړونکو او خرخونکو) سره کیناستو
پاسیدو په دې وجه ددوی نوم «حذاء» مشهور شو.

② بعضي حضرات دا وائي. چه دوی به «حذائین» سره کیناستلو. او هغوی ته به نې

هدایت ورکولو. «احذ علی هذا النقص» په دې طریقه باندې گندول کوی. داسې پیزار جوړوی. په
دې وجه د دوی نوم «حذاء» شو. ③ یو قول دا هم دي. چه دوی د بنی مجاشع یوې ښځې
سره نکاح او کړله. او خپل خان سره بوتله. او په حذائین علاقه کښې نې اوسیدل اختیار

① میزان الاعتدال (۶۴۳۱) رقم (۲۴۶۶).

② حاشیه ابن العجمی علی الکاشف (۳۶۹۱).

③ هدی الساری (ص ۴۰۰).

④ میزان الاعتدال (۶۴۳۱) رقم (۲۴۶۶).

⑤ میزان الاعتدال (۶۴۳۱) وسیر اعلام النبلاء (۱۹۱۶).

⑥ هدی الساری (ص ۴۰۰).

کړل په دې وجه ددوی نوم ... حذا... مشهور شو. (۱)

په ۱۴۱ هـ یا ۱۴۲ هـ کښې ددوی وفات وشو. (۲)، ﷺ تعال رحمة واسعة،

عکرمه ﷺ دا مشهور امام حدیث او تفسیر ابو عبدالله عکرمه... مولی د عبدالله بن عباس... مدنی ﷺ دې دوی د مغرب بربري خاندان سره تعلق لری. د حصین بن ابی العریضی غلام وو. دوی حضرت ابن عباس رضی الله عنه ته هبه کړو. (۳)

حضرت عکرمه ﷺ د حضرت عبدالله بن عباس، حضرت جابر، حضرت عبدالله بن عمرو، حضرت عبدالله بن عمرو، عقبه بن عامر جهنی، معاویه بن ابی سفیان، یعلی بن امیه، حضرت ابوهریره، او حضرت ابو قتاده رضی الله عنه نه روایت د حدیث کړې دي. دوی د حضرت عائشه، حضرت علی، حضرت ابوبکر صدیق، حضرت سعد بن ابی وقاص رضی الله عنه نه هم روایت کړې دي خو محدثینو تصریح کړې ده. چه دده ددې حضراتو نه کوم روایتونه دي هغه مرسل دي. (۴)

ددوی نه روایت کونکو کښې ابراهیم نخعی، امام شعبی، عمرو بن دینار، ابو الزبیر مکی، قتاده، مطر الوراق، موسی بن عقبه، ایوب سختیانی، اشعث بن سوار، حمید الطویل، خالد الحذاء، امام اعمش، سماک بن حرب، عاصم بن بهدله، عاصم الاحول، فطرن خلیفه او لیث بن ابی سلیم رضی الله عنه وغیره حضرات دي. (۵)

جابر بن زید رضی الله عنه فرمائی: «عکرمه مولى ابن عباس هذا أعلم الناس» (۶)

د سعید بن جبیر رضی الله عنه نه تپوس او کړې شو: «تعلم أحداً أعلم منك؟» نو دوی او فرمائیل: «نعم»

عکرمه (۷)

امام قتاده رضی الله عنه فرمائی: «أعلم التابعين أربعة.... وكان أعلمهم بالتفسير» (۸)

ایوب سختیانی رضی الله عنه فرمائی: «لولم يكن عندي ثقة لم أكتب عنه» (۹)

عمرو بن دینار رضی الله عنه فرمائی: «مارأيت مثل عكرمة قط» (۱۰)

۱- سیر اعلام النبلاء (۱۹۲/۶)۔

۲- تهذيب الكمال (۱۸۱/۸)۔

۳- تهذيب الكمال (۲۶۴/۱۲۰، ۲۶۵) وسیر اعلام النبلاء (۱۲۵، ۱۳)۔

۴- حاشیه ابن العجمی علی الکاشف (۳۳۱۲) رقم (۳۸۶۷)۔

۵- د شیوخ او تلامذه د تفصیل دپاره اوگوری: تهذيب الكمال (۲۶۵/۱۲۰-۲۶۹) وسیر اعلام النبلاء (۱۳۵، ۱۴)۔

۶- تهذيب الكمال (۲۷۲/۱۲۰) وسیر اعلام النبلاء (۱۶۵) وهدی الساری (ص ۴۲۸)۔

۷- سیر اعلام النبلاء (۱۶۵) و تهذيب الكمال (۲۷۲/۱۲۰) وهدی الساری (ص ۴۲۹)۔

۸- تهذيب الكمال (۲۷۲/۱۲۰) وسیر اعلام النبلاء (۱۷۵) وهدی الساری (ص ۴۲۹)۔

۹- سیر اعلام النبلاء (۱۸۱/۵) وهدی الساری (ص ۴۲۹) و تهذيب الكمال (۲۷۵/۱۲۰)۔

۱۰- هدی الساری (ص ۴۲۹)۔

سلام بن مسکین رضی اللہ عنہ فرمائی: «کان حکمة من أعلم الناس بالتفسير»^(۱)
 سفیان ثوری رضی اللہ عنہ فرمائی: «هذه التفسير من أربعة» او په دوی کښې نې د عکرمه ذکر هم
 اوکړو^(۲)، امام بخاری رضی اللہ عنہ فرمائی: «ليس أحد من أصحابنا إلا احتج بحكمة»^(۳)
 امام يحيى بن معين رضی اللہ عنہ فرمائی: «إذا رأيت السأدي قم بالحكمة فاتهمه على الإسلام»^(۴)
 امام نسائی رضی اللہ عنہ فرمائی: «ثقة»^(۵)
 ابو حاتم رضی اللہ عنہ فرمائی: «ثقة»^(۶)
 او هم دوی فرمائی: «أصحاب ابن عباس حيا على حكمة»^(۷)
 امام اسحاق بن راهويه رضی اللہ عنہ فرمائی: «حكمة عندنا إمام أهل الدنيا»^(۸)
 امام علي بن المديني رضی اللہ عنہ فرمائی: «كان عكرمة من أهل العلم، ولم يكن لي موالٍ ابن عباس أغزر علماً
 منه»^(۹) ابو بکر بن ابی خيثمة رضی اللہ عنہ فرمائی: «كان عكرمة من أثبت الناس فيما يروى ولم يحدث عن هو
 دونه أو مثله، أكثر حديثه من الصحابة»^(۱۰)
 دا ددوی تعديل او توثيق او د امامت شان سره متعلق يو څو اقوال دي. حالانکه ددوی د
 تعديلنو او شاخوانو فهرست کافی اوږد دي. ددې توثيقاتو او تعديلانو سره په دوی باندې
 لويو لويو اکابرو حضراتو کلام هم کړې دي. حافظ ابن حجر رضی اللہ عنہ په تهذيب التهذيب او هدي
 الساري کښې دغه ټول جروح رانقل کړي دي. او دهغې جواب نې ورکړې دي او ثابته کړې
 نې ده. چه په دوی باندې هيڅ يوه جرح ثابت او منقول نه ده.
 په حضرت عکرمه باندې درې الزامات او دهغې تحقيق او توديد د حافظ ابن حجر رضی اللہ عنہ د بيان
 مطابق چه په دوی باندې کوم کلام شوې دي. هغه درې قسمه الزامات دي:
 ① يو دا چه دوی لره بعضو حضراتو مثلاً حضرت ابن عمر رضي الله عنهما دروغزن گرځولي دي لکه چه
 ددوی نه منقول دي چه دوی خپل مولی نافع ته خطاب کولو. او وي فرمائيل:

(۱) تهذيب الكمال (۲۷۲/۲۰) وهدي الساري (ص ۴۲۹)۔

(۲) تهذيب الكمال (۲۷۴/۱۲۰) وسير اعلام النبلاء (۱۸۱۵) وهدي الساري (ص ۴۲۹)۔

(۳) تهذيب الكمال (۲۸۹/۱۲۰) وسير اعلام النبلاء (۳۱۱۵) وهدي الساري (ص ۴۲۹)۔

(۴) تهذيب الكمال (۲۸۸/۱۲۰) وسير اعلام النبلاء (۳۱۱۵) وهدي الساري (ص ۴۲۹)۔

(۵) تهذيب الكمال (۲۸۹/۱۲۰) وسير اعلام النبلاء (۳۱۱۵) وهدي الساري (ص ۴۲۹)۔

(۶) المصادر السابق۔

(۷) تهذيب الكمال (۲۸۹/۱۲۰) وسير اعلام النبلاء (۳۲۱۵) وهدي الساري (ص ۴۲۹)۔

(۸) هدي الساري (ص ۴۲۹)۔

(۹) تهذيب الكمال (۲۸۹/۱۲۰) وسير اعلام النبلاء (۳۱۱۵) وهدي الساري (ص ۴۲۹)۔

(۱۰) هدي الساري (ص ۴۲۹)۔

«لا یکنب علی کما ینب علی محمد الله بن عباس» (۱)

دغه شان دا خبره د سعید بن المسیب رضی الله عنه نه هم نقل کولې شی. چه دوی خپل مولی .. برده .. ته هم دا خبره کړې ده (۲). دغه شان علی بن عبدالله بن عباس نه چه کله تپوس او کړې شو. چه عکرمه ولې ترلې شوې دې؟ نو دوی جواب ورکړو. «لله یکنب علی (آی)» دغه شان یو خو اقوال نور هم منقول دی. چه په هغې کښې عکرمه طرف ته د کذب نسبت شوې دې. (۳)

حافظ ابن حجر رحمته الله علیه ددې ټولو اقوالو تنفید (او تحقیق) کړې دې. او ثابته کړې نې ده. چه دا قول، د حضرت ابن عمر رضی الله عنهما او د نورو حضراتو نه اول خو صحیح سند سره ثابت نه دې. دویمه دا چه .. کذب .. کښې هم ډیر احتمالات ممکن دی. مثلاً دا چه د .. کذب .. معنی دلته دروغ نه دی بلکه .. خطا .. ده. چه دا د اهل حجاز په نیز مستعمل دې. (۴)

پخپله عکرمه رضی الله عنه فرمائی. «أرایت هؤلاء الذین یکنبون من خلفی أفلا یکنبون لی وجمعی» (۵). او حضرت عکرمه رضی الله عنه یوخل ابو امامه بن سهل بن حنیف ته اوونیل: «یا أبا امامة، أذکرک الله، هل سمعت ابن عباس یقول: ما حدثکم عنی عکرمة فصدقوه، فإنه لم یکنب علی؟ فقال أبو امامة: نعم» (۶)

حافظ ابن عبد البر رحمته الله علیه فرمائی: «فأما قولهم: کذاب، فلیس بمایشیت به جرء حق یتبین ما قاله» (۷).
 ⑤ دویم الزام په دوی باندې دا دې. چه ددوی عقیده د خارجیانو پشان وه. لکه چه په دوی باندې امام مالک کوم نکیر کړې دې. هغه هم په دې وجه دې. چه امام ابو حاتم رحمته الله علیه فرمائی: «والذی أکره علیه مالک إنسا هو یسب رایه» (۸)

حافظ ابن حجر رحمته الله علیه فرمائی. چه ددوی نه قطعی طور باندې د خارجیانو عقیده ثابت نه ده. البته ممکن ده. چه په بعضو مسئلو کښې نې موافقت وی. په دې وجه دوی طرف ته د خارجي کیدو نسبت کړې شوې وی. (۹). حافظ عجلې رحمته الله علیه فرمائی. «مکی تابعی ثقة، یری ما

(۱) نقله الذهی فی میزان الاعتدال ثم رده. أنظر (۹۷/۳) رقم (۵۷۱۶).

(۲) میزان الاعتدال (۹۶/۳) و تهذیب الکمال (۲۸۰/۲۰).

(۳) تهذیب الکمال (۲۸۰/۲۰).

(۴) هدی الساری (ص ۴۲۵، ۴۲۶).

(۵) هدی الساری (ص ۴۲۷، ۴۲۸).

(۶) هدی الساری (ص ۴۲۸).

(۷) تهذیب الکمال (۲۷۱/۲۰).

(۸) التمهید (۳۴۱/۲).

(۹) تهذیب الکمال (۲۸۹/۲۰).

(۱۰) هدی الساری (ص ۴۲۸).

يرمي به الناس من العروية) (١)

⑤ دريم الزام دا دي چه ده به د امرا، (حاكمانو) نه جواز او هدايا قبولي. حافظ ابن حجر رحمته الله فرماني: چه دا شه داسي جرح نه ده چه ددوي روايتونه رد كړي شي هغه فرماني.

«وهذا الزمري قد كان بل ذلك أشهر من عكرمة، ومع ذلك فلم يترك أحد الرواية عنه بسبب ذلك» (٢)

معلومه شوه چه په دوي باندې كوم كلام شوي دي. د هغې هيڅ اعتبار نشته هم دا وجه ده چه د اصول سته د اصحابو نه د امام مسلم رحمته الله نه سوا ټولو ددوي احاديث د احتجاج او استدلال په طور قبول كړي دي. او امام مسلم رحمته الله هم ددوي حديثونه قبول كړي دي. خو مقروناً يې ذكر كړي دي. (٣)

په آخر كښې د عكرمه رحمته الله په دفاع كښې يو څو جامع اقوال نقل كولې شي

① ابن عبد البر رحمته الله فرماني: «عكرمة مولى ابن عباس: من جملة العلماء، لا يقدم فيه كلام من تكلم فيه،

لأنه لأجرة مع أحد تكلم فيه» (٤)

② محمد بن نصر مروزي رحمته الله فرماني: «اجمع عامة أهل العلم على الإحتجاج بحديث عكرمة، واتفق

على ذلك رؤساء أهل العلم للحديث من أهل عصرنا، منهم أحمد بن حنبل وإسحاق بن راهويه، وأبو ثور، ويحيى

بن معين....» (٥)

③ امام ابن جرير طبري رحمته الله فرماني: «ولم يكن أحد يدفع عكرمة عن التقديم في العلم بالفقهاء والقراء

وتأويله، وكثرة الرواية للأثر، وأنه كان عالماً بهولاء، وفي تقييد جملة أصحاب ابن عباس بإياه وصفهم لهم

بالتقدم في العلم، وأمرهم الناس بالأخذ عنه ما بشهادة بعضهم تثبت عدالة الإنسان، ويستحق جواز

الشهادة، ومن ثبتت عدالته، لم يقبل فيه الجرم، وما تسقط العدالة بالنظر، وبقول فلان، لبولاء: لا تكذب

علي، وما أشبهه، من القول الذي له وجوه، وتصاريف ومعان، غير الذي وجهه إليه أهل القباوة، ومن لا علم

له لتصاريف كلام العرب» (٦) او هم دوي فرماني: «لو كان كل من ادعى عليه مذهب من المذاهب الرديئة

ثبت عليه ما ادعى به وسقطت عدالته وبطلت شهادته بهذا: للزم ترك أكثر محدثي الأمصار، لأنه ما منهم إلا

وقد نسبهم قوم إلى ما يربط به عنه» (٧)

(١) تهذيب الكمال (٢٨٩/٢٠) _

(٢) هدى الساري (ص ٤٢٨) _

(٣) هدى الساري (ص ٤٢٥) _

(٤) التمهيد (٢٧١٢) _

(٥) التمهيد (٣٣١٢) وهدى الساري (ص ٤٢٩) _

(٦) هدى الساري (ص ٤٢٩) _

(٧) هدى الساري (ص ٤٢٨) _

⑤ ابن حبان رحمته فرمائی: «کان عکرمۃ من علماء الناس فی زمانہ بالقرآن والفقه.... ولا یجب علی من شئ راتعة العلم أن یعرم علی قول یزید بن أبی زیاد، حیث یقول: دخلت علی علی بن عبد الله بن عباس، وعکرمۃ مقید علی باب الحش، قلت: من هذا؟ قال: إن هذا یکذب علی أبی، ومن أمحل الحال أن یعرم العدل بکلام المجرور، لأن یزید بن أبی زیاد لیس ممن یتحتم حدیثه، ولا یشتی یقولہ أبیوب بن ربیع، من دافع قال: سمعت ابن عمر یقول: یا دافع، لا تکذب علی کما یکذب عکرمۃ علی ابن عباس، قلت: القائل ابن حبان، أما عکرمۃ ففعل أهل العلم عنه الحدیث فی الأقالیہ کلها، وما أعلم أحدا ذمہ بشئ إلا بدعا بکانت فیہ» (۱)

⑥ ابن عدی رحمته فرمائی: «وعکرمۃ مولى ابن عباس لم أخرج ههنا من حدیثه شیئاً، لأن الثقات إذا روا عنه، فهو مستقیم الحدیث، إلا أن یروی عنه ضعیف، فیکون قد آن من قبل ضعیف لا من قبله، ولم یتتم الأکمة من الروایة عنه، وأصحاب الصحاح أدخلوا أحادیثه إذا روى عنه ثقة فی صحاحهم، وهو أشهر من أن یحتاج أن أخرج حدیثاً من حدیثه، وهو لأبس به» (۲)

پہ ۱۰۳ھ، یا ۱۰۵ھ، یا ۱۰۶ھ، یا ۱۰۷ھ کنبی ددوی وفات اوشو. (۳)، رحمہ اللہ تعالیٰ رحمۃ واسعۃ،۔

⑤ ابن عباس رحمہما : حضرت عبداللہ بن عباس رحمہما حالات د بدعا لوی د خلورم حدیث. او پہ کتاب الایمان کنبی د «باب کفران العشر وکفر دون کفر» لاندی تیرشوی دی. (۴)

قوله: قَالَ ضَمَنِي رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: حضرت ابن عباس رحمہما فرمائی: چہ نبی کریم صلی اللہ علیہ وسلم زہ خیل خان سرہ اولگولم

د حضرت ابن عباس رحمہما پہ مناقبو کنبی ہم دا حدیث ذکر کرے شوے دی. پہ ہغی کنبی اضافہ ده. «قَالَ صَافِي رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ» (۵) چہ نبی کریم صلی اللہ علیہ وسلم زہ خیلی سینی مبارکی سرہ اولگولم. حضرت ابن عباس رحمہما پہ دغہ وخت بالغ شوے خو نہ وو. البتہ صبی ممیز (او پوہہ ماشوم) وو. ددی نہ معلومہ شوہ. چہ د شفقت پہ طور رشتہ دار ماشومان سینی سرہ لگول جائز دی. (۶)

(۱) الثقات لابن حبان (۲۲۹۱۵، ۲۳۰).

(۲) الکامل لابن عدی (۲۷۱۱۵، ۲۷۲).

(۳) تهذيب الكمال (۲۹۱۱۲۰، ۲۹۲).

(۴) كشف الباری (۴۳۵۱۱) و (۲۰۵۱۲).

(۵) صحيح البخاری (۵۳۱۱۱) کتاب فضائل أصحاب النبی صلی اللہ علیہ وسلم (المناقب) باب ذکر ابن عباس رحمہما (۳۷۵۶) رقم.

(۶) فتح الباری (۱۷۰۱۱).

قوله وَقَالَ اللَّهُمَّ عَلِّمْنِي الْكِتَابَ: او نبی کریم ﷺ او فرمائیل ای اللہ! ده ته د کتاب

علم ورکړي.

د علومو منتقل کولو یو صورت نبی کریم ﷺ حضرت ابن عباس رضی الله عنهما خپلې سینې مبارکې سره اولگولو او دا عظیمه د عا نې اوکرله چه ای اللہ! ده ته د کتاب علم ورکړي په کتاب کښې دننه ټول دیني امور او احکام شرعیه راځي. ددې عمل نه دا معلومه شوه چه د احکام شرعیه او د علوم دینیه سرچشمه د نبی ﷺ سینه مبارکه ده. چاته هم چه دا دولت ملاوشی د نبی کریم ﷺ د سینې نه به ملاویږي. دچا سینه چه څومره هم د نبی کریم ﷺ سره اتصال او نيزديکت لري. هغومره به هغه باندې د علومو فیضان کیږي. او نبی کریم ﷺ سره د اتصال او قرب دارومدار په اتباع سنت، د الله تعالی په احکامو پوره کولو باندې دي دلته نې حضرت ابن عباس رضی الله عنهما خپلې سینې مبارکې سره ملاوړو. او افاضه د علومو نې او فرمائیل. او د حضرت ابوهریره رضی الله عنهما په طلب باندې نې یو څیز راوښکلو. دهغه په څادر کښې نې کیځودو. او ارشاد نې او فرمائیلو. چه دا خپلې سینې سره اولگو. چه په دې سره د حضرت ابوهریره رضی الله عنهما سینه د نبوی علومو خزانه جوړه شوه. (۱)

د علومو منتقل کولو هم دا طریقه د الله ﷻ په نیابت کښې حضرت جبرئیل رضی الله عنهما د نبی کریم ﷺ سره اختیار کړې وه. (۲) د امت په صالحینو کښې د بعضو اهل الله عمل هم داسې قسمه پاتې شوې دي.

په یو روایت کښې ده، علمه الکتاب، په ځانې، «علمه الحکمه»، واده دي ددې روایت په یو طریق کښې ده، «الکتاب»، په ځانې ده، «الحکمه»، ذکر راغلي دي. (۳) اگرچه د حکمت په تفسیر کښې عالمانو ډیر اقوال ذکر کړي دي. مثلاً قرآن، عمل بالقرآن، سنت، د قول صحیح والي، خشیت، فهم عن الله، عقل، ما یشهد العقل بصحته، نور یفرق بین الالهام والوسواس، سرعة الجواب مع الاصابة، وغيره خو په ظاهره دلته کښې، «کتاب الله»، او، «فهم د قرآن مراد دي. (۴) والله اعلم.

د نبی کریم ﷺ د دعا سبب نبی کریم ﷺ چه په حضرت ابن عباس رضی الله عنهما باندې دا مخصوص شفقت اوکړو. او خاص دعا نې اوکرله. ددې سبب څه وو؟

په احادیثو کښې دوه واقعي ملاویږي. د یو تعلق خدمت سره دي. او د دویمې تعلق ادب او احترام سره دي. دواړه واقعات د دعا سبب کیدي شی. ① یوه واقعه خو دا ده. چه نبی کریم ﷺ د قضا حاجت د ضرورت دپاره تشریف یووړ نو حضرت ابن عباس رضی الله عنهما د آرام په

١) انظر الإصابة (۲۰۷۴).

٢) كما في حديث عائشة (ما نقله) البخاري في صحيحه (۲۱۱، ۳) كتاب بدء الوحي. الحديث الثالث، رقم (۳۱). فأخذني فغطني حتى بلغ مني الجهد، وقد فعل ذلك ثلاثاً.

٣) صحيح البخاري (۵۳۱۱) كتاب المناقب، باب ذكر ابن عباس رضي الله عنهما (۳۷۵۶).

٤) فتح الباري (۱۷۰۱).

غرض سره لوڅې د اوبو ډک کيځودو نبي کریم ﷺ چه تشریف راوړو تپوس ئې اوکړو چه اوبه چا ايځودې دى؟ معلومه شوه چه ابن عباس رضی الله عنهما ايځودې دى نو نبي کریم ﷺ خوشحاله شو او دعا ئې اوکړله (۱)

د نبي کریم ﷺ د دعا سبب په دې عمل کښې د اصل دعا سبب دا خبره ده چه کله نبي کریم ﷺ د قضا حاجت دپاره بيت الخلا ته تشریف يوړو نو حضرت ابن عباس رضی الله عنهما سوچ اوکړو چه هرکله زه دلته حاضر یم نو ما له څه خدمت کول پکار دى په دې سلسله کښې درې صورتونه راوپاندې شو ① اوبه راخستل او بيت الخلا کښې حاضریدل ② د بيت الخلا دروازې نه بهر نبي کریم ﷺ ته نيزدې اوبه ايځودل ③ يا د هغوی په غوښتلو باندې اوبه حاضرول نو په دې کښې پرمې صورت د بې پردگۍ ووپه دریم صورت کښې د حکم په تعميل کښې د تاخير خطره وه البته په دویم صورت کښې د ستر (او پردې) رعایت هم وو او فوری طور باندې د خلا نه بهر ته تشریف راوړلو نه پس، اوبو سره استنجا کښې د هغوی اعانت هم کيدو نو هم دا ئې اختيار کړو په حقیقت کښې دا ددوی د ذکر او هونیاریتیا خبره وه. . . جزاء من جنس العمل.. په اصول باندې نبي کریم ﷺ د، اللهم علیه الکتاب، دعا او فرمائيله. يعنى الله تعالى دې دوی ته نور هم زیات فهم سلیم او هونیاز توب ورکړی. (۲)

ددې نه معلومه شوه چه د بزرگانو خدمت او ددې په صله کښې د دعاگانو حصول. د علم دپاره معاون دې. او په دې کښې مدد ورکوي.

غالباً دا واقعه هغه وخت راپېښه شوه. کله چه حضرت ابن عباس رضی الله عنهما يوه شپه نبي کریم ﷺ سره د خپلې ترور حضرت ميمونه رضی الله عنها په نمبر کښې تيره کړې وه چه د نبي کریم ﷺ د شپې معمولات اوگوري چه د نبي کریم ﷺ د شپې عبادت څنگه دې؟ څومره رکعتونه ادا کوي کوم وخت دې؟ وغيره وغيره. (۳)

② دويمه واقعه په مسند احمد کښې نقل ده. چه نبي کریم ﷺ حضرت ابن عباس رضی الله عنهما د تهجدو په مانځه کښې خپل خان سره برابر اودرولو حضرت ابن عباس رضی الله عنهما شاته شو. او اودريدو نبي کریم ﷺ بيا برابر کښې اودرولو. هغه بيا شاته شو. نبي کریم ﷺ د حضرت ابن عباس رضی الله عنهما نه تپوس اوکړو چه هرکله زه تا وړاندې کوم نو ته ولې شاته کيرې؟ حضرت ابن

ابن عباس أن النبي ﷺ دخل الخلا. فوضعت له وضوءاً. قال: من وضع هذا؟ فأخبر. فقال: اللهم فقهه في الدين. صحيح البخاري (۲۶۱۱) كتاب الوضوء. باب وضع الماء عند الخلا. رقم (۱۴۳)۔
(۱) ايضاح البخاري (۷۱۵)۔

(۲) أنظر صحيح البخاري (۲۲۱۱) كتاب العلم. باب السر في العلم. رقم (۱۱۷)۔

دلته دا شبه اونکړې شي چه په داسې کمره کښې چه هلته کښې د دوو سرو ځاني هم مشکل سره ملاويږي د يو دريم انسان د کور د معاملاتو جائزه اخستلو دپاره د شپې په وخت قيام کول، څنگه صحيح کيدې شي؟ وجه دا ده چه په يو روايت کښې دا تصريح موجود ده. چه حضرت ميمونه رضی الله عنها په دې موده کښې په حالت د حيض کښې وه فتح الباري (۴۸۲۲) کتاب الوتر، ۱۔

عباس رضی اللہ عنہ جواب ورکړو. چه «أومني لأحد أن يصلح هذه وأنت رسول الله ﷺ» آیا د یوکس دپاره دا مناسب ده. چه ستاسو یعنی د الله د رسول ﷺ په برابر کښې اودرېږی. او مونځ اوکړی؟ په دې باندې نښی کریم ﷺ د علم او فهم د زیاتوالي دعا ورکړله. حاصل دا چه د حدیث نه دا خبره ثابته شوه. چه د فهم او ذکاوت (هونیاتوب) او محنت نه علاوه د بزرگانو دعاگانې هم د علم د حصول دپاره ډیرې زیاتې ضروری دی. او ددې دعاگانو د حاصلولو ذریعه دا ده. چه د بزرگانو خدمت اوکړې شی. او دهغوی د ادب او احترام پوره لحاظ اوکړې شی. لکه څنگه چه حضرت ابن عباس رضی اللہ عنہ د رسول اکرم ﷺ نه د ..علم کتاب.. دعا حاصل کړله. او په صحابه کرامو کښې نې علمی اعتبار سره یو امتیازی مقام حاصل کړو. په تفسیر د قرآن کښې خو د حضرت ابن عباس رضی اللہ عنہ مقام واضح دې. په فقه د دین کښې چه کوم مقام دوی ته ملاو شو. هغه هم د چا نه پټ نه دې. نن خاص طور باندې د فقه شافعی مدار د حضرت ابن عباس رضی اللہ عنہ په مرویاتو او اجتهاداتو باندې دې. په حدیث باب او ترجمه الباب کښې انطباق بالکل واضح دې. والله اعلم.

۱۸- ((بَاب: مَتَى يَصْعَدُ سَمَاعُ الصَّغِيرِ))

تیرشوی باب سوه ربط او مناسبت په تیرشوی باب کښې د حضرت ابن عباس رضی اللہ عنہ په حق کښې د نښی کریم ﷺ دعا مذکور وه. دغه وخت حضرت ابن عباس رضی اللہ عنہ صبی ممیز (پوهه ماشوم) وو. او په دې باب کښې د سماع په سلسله کښې د هونیات ماشوم حال مذکور دې. (داسې هم وئیلې شی. چه په تیرشوی باب کښې حضرت ابن عباس رضی اللہ عنہ د نښی کریم ﷺ په خدمت کښې حاضر شو. او دعاگانې نې حاصلې کړې. او د بالغ کیدو نه پس نې دغه دعاگانې نقل کړلې. او د هغوی په نقل باندې پوره پوره اعتماد اوکړې شو. حضرت ابن عباس رضی اللہ عنہ دغه وخت صغیر وو. په دې وجه نې ددې نه فوراً پس د «مَتَى يَصْعَدُ سَمَاعُ الصَّغِيرِ» باب قائم کړو. (۲)

د ترجمه الباب مقصد: دټولو نه وړاندې دلته کښې په دې پوهه شی. چه وړاندې تاسو وئیلی دی. چه یو تحمل د حدیث دې. او یو اداء د حدیث ده. تحمل د حدیث سماع ته وائی. او اداء د حدیث، روایت کولو او اسماع د حدیث ته وائی. دلته د «سماع..» نه هم دا «تحمل..» مراد دې. علامه سندھی رحمته الله علیه فرمائی. چه امام بخاری رحمته الله علیه دلته دوه جزئی واقعات ذکر کړی دی. ددې د مجموعی نه معلومېږی. چه د تحمل د صحت او سماع دپاره هیڅ حد معین نه دې. بلکه مطلق سن تمیز، تعقل سن صحت سماع، او تحمل دې. (۱)

(۱) مسند احمد (۳۳۰/۱).

(۲) عمدة القاری (۶۷۲، ۶۸).

(۳) ایضاح البخاری (۷۳، ۷۲/۵).

(۴) حاشیة السندی علی صحیح البخاری (۴۶۱).

د حضرت شیخ الهند رحمته الله هم دا راتنی ده. (۱)
 حضرت شاه ولی الله رحمته الله هم دې ته نیز دې خبره کړې ده. هغه فرمائی. چه په دې کښې خو
 هیڅ اختلاف نشته. چه اداء حدیث دپاره عاقل او بالغ کیدل ضروری دی. البته د تحمل دپاره
 بالغ کیدل ضروری نه دی. کوم صبی چه قریب البلوغ وی. او د خیر او شر په مینځ کښې فرق
 کولې شی. د هغه تحمل صحیح دی. د مؤلف مقصد ددې اثبات دی. (۲)
 د تحمل حدیث په عمر کښې د علماو اختلاف او د هغوی دلائل اوس د حضرت شاه ولی
 الله رحمته الله په حوالې سره دا خبره تیره شوه. چه د اداء حدیث دپاره د عاقل او بالغ کیدو شرط
 متفق علیه دی. په دې کښې د هیڅ چا اختلاف نشته. البته بعضی حضرات د بلوغ نه
 وړاندې د تحمل حدیث نه هم منع کوی. او وائی. چه د بالغ کیدو نه وړاندې د تحمل حدیث
 هیڅ اعتبار نشته. (۳) خو د جمهورو په نیز د بلوغ نه وړاندې تحمل صحیح دی. (۴)
 بیا ددې عمر په تحدید کښې اختلاف دی. کوم چه د سماع مقبول کیدو دپاره ضروری یا
 مستحب دی. بعض حضرات، خاص طور باندې اهل کوفه خو ددې خبرې قائل دی. چه د
 شلو کالو نه وړاندې سماع او تحمل حدیث کول پکار نه دی. (۵) امام ابو عبدالله زیبیری رحمته الله
 دا عمر مستحب ګرځوی. (۶) موسی بن هارون رحمته الله فرمائی. «أهل البصرة يكتبون لعشر سنين، وأهل
 الكوفة لعشرين، وأهل الشام ثلاثين» (۷) امام یحی بن معین رحمته الله فرمائی. چه عمر د تحمل حدیث
 پنځلس کاله دی. (۸) امام یزید بن هارون رحمته الله د یارلس کاله حد خودلی دی. (۹)
 موسی بن هارون جمال رحمته الله فرمائی. چه کله ماشوم په غوا او نورو څاروو کښې فرق اوکړې
 شی. نو دا عمر د تحمل دی. (۱۰) قاضی عیاض رحمته الله فرمائی. «قد حدّ أهل الصنعق ذلك أن أقله
 سن محمود بن الربیع» (۱۱) او د بخاری په روایت کښې دده پنځه کاله کیدل مذکور دی. نو ګویا
 عمر د تحمل پنځه کاله دی.

۱- لأبواب والتراجم (ص ۴۹)۔

۲- شرح تراجم أبواب البخاری (ص ۱۵)۔

۳- وعليه أبو منصور محمد بن المنذر بن محمد المراكشي الفقيه الشافعي. انظر فتح المغيث للسخاوي (۱۳۴/۲)۔

۴- انظر علوم الحديث لابن الصلاح (ص ۱۲۸) النوع الرابع والعشرون. معرفة كيفية سماع الحديث وتحمله
 وصفه ضبطه.۔

۵- علوم الحديث (ص ۱۲۸، ۱۲۹)۔

۶- علوم الحديث (۱۲۸) وفتح المغيث للسخاوي (۱۳۷/۲) والكفاية (ص ۵۵)۔

۷- الكفاية (ص ۵۵)۔

۸- الكفاية (ص ۶۳)۔

۹- المصدر السابق۔

۱۰- الكفاية (ص ۶۵)۔

۱۱- الإلصاع (ص ۵۸)۔

حافظ ابن الصلاح رحمته الله فرمائی: «التحذیر بغس هو الذی استقر علیه قبل أهل الحديث (۱)» او هم دوی فرمائی: چه کوم ماشوم د پنخو کالو یا ددې نه زیات وی. نو هغه دپاره د... سمع... لفظ استعمالیږي. او کوم چه ددې نه وړوکي وی. هغه دپاره د... سمع... لفظ نه استعمالیږي. بلکه د... حضر... یا د... احضر... لفظ استعمالیږي. (۲)

حافظ ابن الصلاح رحمته الله فرمائی: چه د تحديد کولو په ځاني دا او کتلي شي. چه دا ماشوم خطاب باندې پوهیږي. او جواب ورکولې شي. نو کوم ماشوم چه هغه د پنخو کالو هم نه وی. خو د خطاب او جواب صلاحیت لري. نو د هغه سماع صحیح ده. او دا عین ممکن ده. چه یوکس د پنخو کالونه زیات وی. خو د خطاب او جواب اهلیت نه لري. نو د داسې کس د سماع اعتبار نشته. (۳) دا امام احمد بن حنبل رحمته الله په... عقل او ضبط... سره تعبیر کړې دي. چه کوم ماشوم هوښیار شي. او د ضبط (حفظ) صلاحیت لري. د هغه سماع صحیح ده. (۴)

جمهور چه د بلوغ قید نه لگوي. او نه د یو عمر تحديد کوي. د هغوی دلیل هغه روایات دي. کوم چه د صفار صحابه مثلاً حضرات حسنین، عبدالله بن جعفر بن ابی طالب، عبدالله بن الزبیر، عبدالله بن عباس، نعمان بن بشیر، سائب بن یزید، مسور بن مخرمه، انس بن مالک، مسلم بن مخلد، عمر بن ابی سلمه، یوسف بن عبدالله بن سلام، ابو الطفیل او حضرت عائشه رضی الله عنها وغیره نه نقل دي. محدثینو ددوی په روایاتو کښې دا تفریق چرته هم نه دي کړې. چه دا روایات د بلوغ نه وړاندې دي. او دا روایات د بلوغ نه د روستو دي. (۵)

امام ابن معین رحمته الله چه د پنخلسو کالو کوم تحديد کړې دي. د هغوی استدلال د حضرت عبدالله بن عمر رضی الله عنهما د واقعي نه دي. چه نبی کریم صلی الله علیه و آله هغوی لږه په غزوۀ بدر کښې د شرکت نه منع کړې وو. او بیا کله چه د غزوۀ احد موقعه راغله. نو په هغې کښې ئې د شرکت اجازت ورکړې وو. ځکه چه دغه وخت هغه د پنخلسو کالو شوې وو. (۶)

خو امام احمد رحمته الله فرمائی: چه د پنخلسو کالو قید قتال دپاره خو بالکل صحیح دي. ځکه چه په دې کښې د جسماني قوت، او دجنگی مهارت ضرورت وی. او په تحمل د حدیث کښې خو د عقل او ضبط ضرورت وی. که په یوکس کښې عقل او ضبط موجود وی. نو هغه دپاره د سماع حدیث اجازت دي. او د هغه سماع معتبر ده. (۷)

حافظ ابن حجر رحمته الله فرمائی: چه ابن معین رحمته الله کوم د پنخلسو کالو تحديد کړې دي. په هغې

(۱) علوم الحديث (ص ۱۳۰)۔

(۲) المصدر السابق۔

(۳) أنظر علوم الحديث لابن الصلاح (ص ۱۳۰)۔

(۴) الكفاية (ص ۶۳)۔

(۵) فتح المغيب للسخاوي (۱۳۵۱۲، ۱۳۶)۔

(۶) فتح الباری (۱۷۱۱۱) والكفاية (ص ۶۲)۔

(۷) فتح الباری (۱۷۱۱۱) والكفاية (ص ۶۳)۔

کښې دوه احتماله کيدې شي:

① يو دا چه هغه د پنځلسو کالو عمر د ابتداء طلب دپاره مناسب خيال کوي. چه په پنځلسو کالو کښې بچي ته طلب د حديثو کول پکار دي. دا معنی صحيح کيدې شي.

② دويم احتمال هغه دي. کوم چه متبادر (او ښکاره) دي. چه هغه د پنځلسو کالو عمر لازمی مرغړی او وانی. چه کوم ماشوم د پنځلسو کالو نه وړاندې کوم يو حديث واوريدو. او هغه نې ياد کړو. د هغې اعتبار نشته. نو دا معنی قابل قبول نه ده. (۱)

حافظ رحمته الله عليه فرماني. چه ابن عبدالبر رحمته الله عليه په دې خبره باندې د اهل علمو اتفاق نقل کړې دي. چه په ماشوم والی کښې اوريدلې شوې روايت. که روستو ادا کړې شي. نو هغه مقبول دي. په دې وجه د ابن معين رحمته الله عليه د قول رومي معنی دلته مراد ده. دويمه معنی مراد نه ده. (۲) والله اعلم.

حديث باب

٤٠- ((حَدَّثَنَا إِسْمَاعِيلُ بْنُ أَبِي أُوَيْسٍ قَالَ حَدَّثَنِي مَالِكٌ عَنْ ابْنِ شِهَابٍ عَنْ عُبَيْدِ اللَّهِ بْنِ عَبْدِ اللَّهِ بْنِ عُثْمَةَ عَنْ عَبْدِ اللَّهِ بْنِ عَبَّاسٍ (۳) قَالَ أَقْبَلْتُ رَأْسَ عَلِيٍّ حَمًّا أَتَانِ وَأَنَا يَوْمَئِذٍ قَدْ تَاهَزْتُ الْإِحْلَامَ رَسُولَ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ يُصَلِّيُ بِمِثْنِي إِلَيَّ غَيْرُ جَدٍّ أَهْرَ بَيْنَ يَدَيَّ بَعْضُ الصَّفِّ وَأَرْسَلْتُ الْأَتَانَ تَرْتَمَةً فَدَخَلْتُ فِي الصَّفِّ فَلَمْ يُنْكَرْ ذَلِكَ عَلَيَّ)) [٣٧١، ٨٢٣، ١٧٥٧، ٤١٥٠]

رجال الحديث

① اسماعيل بن ابي اويس رحمته الله عليه: ددوی حالات په کتاب الايمان کښې د «باب تفاضل اهل الإيمان فی الاعمال» لاندې تیر شوی دی. (۴)

١-فتح الباری (۱/۱۷۱)۔

٢-المصدر السابق۔

(۳) قوله: عن عبدالله بن عباس... الحديث أخرجه البخاري أيضاً في (۷/۱۱۱) كتاب الصلاة. فاتحة أبواب ستره المصلي. باب ستره الإمام ستره من خلفه. رقم (۴۹۳) و (۱۱۹۱۱) كتاب الأذان. باب وضوء الصبيان. ومتى يجب عليهم الغسل والطهور. وحضورهم الجمعة والعيدين والجنائز وصفوفهم. رقم (۸۶۱) و (۲۵۰۱۱) كتاب جزاء الصيد. باب حج الصبيان. رقم (۱۸۵۷) و (۶۳۳۱۲) كتاب المغازي. باب حجة الوداع. رقم (۴۴۱۲) ومسلم في صحيحه. في كتاب الصلاة. باب ستره المصلي... رقم (۱۱۲۴-۱۱۲۷) والنسائي في سننه. في كتاب القبلة. باب ذكر ما يقطع الصلاة وما لا يقطع إذا لم يكن بين يدي المصلي ستره. رقم (۷۵۵) وأبو داود في سننه. في كتاب الصلاة. باب من قال: الحمار لا يقطع الصلاة. رقم (۷۱۵-۷۱۷) والترمذي في جامعه. في كتاب الصلاة. باب ما أحاط لا يقطع الصلاة. رقم (۳۳۷) وابن ماجه في سننه. في كتاب إقامة الصلاة والسنة فيها. باب ما يقطع الصلاة. رقم (۹۴۷)۔

٣-كشف الباری (۱/۱۳۱۲)۔

⑥ مالك بن انس: دا مالك بن انس رضي الله عنه دې ددوی حالات په كتاب الايمان كښې د «باب من الدين العلم» لاندې تیر شوی دی. (۱)

⑦ ابن شهاب: دا امام محمد بن مسلم بن عبدالله بن عبدالله بن شهاب زهري رضي الله عنه ددوی مختصر حالات د بدء الوحي د دریم حديث لاندې تیر شوی دی. (۲)

⑧ عبدالله بن عبدالله بن عتبة: دا دمدينې منورې د فقهاء سبعة خني مشهور فقيه عبدالله بن عبدالله بن عتبة بن مسعود هذلي مدني رضي الله عنه دې ابو عبدالله ددوی كښت دې. (۳)

دوی د حضرت عائشه، حضرت ابوهريره، فاطمه بنت قيس، ابو واقد ليشي، زيد بن خالد جهني، حضرت ابن عباس (په دوی سره نې اوږد صحبت اختيار كړې دې) حضرت عبدالله بن عمر، حضرت ابوسعيد، حضرت نعمان بن بشير، حضرت ميمونه، حضرت ام سلمه رضي الله عنهن نه روايت كوي.

ددوی نه ددوی ورور عون بن عبدالله بن عتبة، ضميره بن سعيد مازني، عراك بن مالك، موسى بن ابي عائشه، ابو الزناد، صالح بن كيسان، خفيف جزري، او سالم ابو النضر رضي الله عنهم وغيره روايت كوي. (۴)

واقدی رضي الله عنه فرماني: «....وكان ثقة قتيها كثيرا الحديث والعلم شاعرا» (۵)

امام عجلي رضي الله عنه فرماني: «....تابعي، ثقة، رجل صالح، جامع للعلم، وهو معلم عشرين من عبد الله» (۶)

امام ابو زرعه رضي الله عنه فرماني: «ثقة مأمون» (۷)

ابن حبان رضي الله عنه دوی لره په «، كتاب الثقات»، كښې ذكر كړې دې او فرمايلي نې دی: «من سادات التابعين» (۸)

حافظ ذهبي رضي الله عنه فرماني: «....كان من بحور العلم» (۹)

(۱) كشف الباری (۸۰۱۲)۔

(۲) كشف الباری (۳۲۶۱۱)۔

(۳) تهذيب الكمال (۷۳۱۱۹) وسير اعلام النبلاء (۴۷۵۱۴)۔

(۴) د شیوخ او تلامذه د تفصیل دپاره اوگوری: تهذيب الكمال (۷۴، ۷۳۱۱۹) وسير اعلام النبلاء (۴۷۵۱۴، ۴۷۶)۔

(۵) الطبقات لابن سعد (۲۵۰۱۵)۔

(۶) تهذيب الكمال (۷۵۱۱۹) وسير اعلام النبلاء (۴۷۶۱۴)۔

(۷) المصادر السابق۔

(۸) الثقات لابن حبان (۶۳۱۵)۔

(۹) الكاشف (۶۸۲۱۱) رقم (۳۵۶۲)۔

امام زهري رحمته فرماني: «.... امام عبيد الله بن عبد الله، فكنت إذا تلقيته أتفجر منه بهراً وكنت أعلن أن قد علمت العلم، فلما جالسته رأيت أن كنت في شعاب من العلم»^(١)
امام طبري رحمته فرماني: «كان مقدماً في العلم والمعرفة بالأحكام والحلال والحرام وكان مع ذلك شاعراً مجيداً»^(٢)

ابن عبد البر رحمته فرماني: «أحد الفقهاء العشرة ثم السبعة الذين تدور عليهم الفتوى، وكان عالماً فاضلاً مقدماً في الفقه، تقياً شاعراً محسناً لم يكن بعد الصحابة إلى يومنا فيها علمت فقيه أشعر منه ولا شاعر أقمه منه»^(٣) حافظ ابن حجر رحمته فرماني: «ثقة فقيه ثبت»^(٤)

يوه د عبرت واقعه اصحابو د سير ليكلى دي چه دوى ته به څنگه نور حضرات اهل علم و فضل، كسب د فيض دپاره حاضر يدل. دغه شان به حضرت على بن الحسين زين العابدين رحمته هم راتلو. هغه به كينا ستلو او عبيد الله بن عبد الله به په مانځه كښې مشغوليدو او ددوى عادت وو چه كله به په مانځه كښې مشغول شو نو بيا به نې هيڅ چا طرف ته توجه نه كوله. يو كس دوى ته او ونيول: «يا تليك ابن بنت رسول الله ﷺ فتحبس هذالحمس» نو دوى او فرمانيل: «اللهم غفر! لا يذللن طلب هذا الشأن أن يعنى» يعنى الله ﷻ دي ما معاف كړي. خو حقيقت دا دي چه څوك هم علم پسې اولگي. هغه په مشقت كښې ضرور پريوځي.^(٥)
ددوى وفات په ٩٣هـ يا ٩٥هـ يا ٩٨هـ يا ٩٩هـ كښې او شو: (٦)، رحمته تعالى رحمة واسعة،

⑤ عبدالله بن عباس رحمته: د حضرت عبدالله بن عباس رحمته حالات د بدء الوحي د څلورم حديث لاندې^(٧) او په كتاب الايمان كښې د «باب كفران العهود وكفر دون كفر» لاندې تير شوى دى.^(٨)
قوله: قَالَ أَقْبَلْتُ رَاكِبًا عَلَى حِمَارٍ أَتَانِ: حضرت ابن عباس رحمته فرماني چه زه په يوې خړې باندې سور راغلم.

(١) تعليقات تهذيب الكمال (٧٦١٩) نقلًا عن تاريخ أبى زرعة الدمشي (٥٢١)۔

(٢) تهذيب التهذيب (٢٤١٧)۔

(٣) المصدر السابق۔

(٤) تقريب التهذيب (ص ٣٧٢) رقم (٤٣٠٩)۔

(٥) سير اعلام النبلاء (٣٨٨١٤) ترجمة على بن الحسن زين العابدين، و (٤٧٨١٤) ترجمة عبيد الله بن عبد الله بن عتبة بن مسعود۔

(٦) تهذيب الكمال (٧٦١٩)۔

(٧) كشف الباري (٤٣٥١١)۔

(٨) كشف الباري (٢٠٥١٢)۔

«هماران» تحقیق د .. حمار .. اطلاق په جنس باندې کیږي. که مذكر وی او که مؤنث وی (۱) د «اتان» اطلاق «انثى الحمار» باندې کیږي. (۲) «هماران» دواړه مجرد دي، «اتان» یا خو «حمار» نه بدل دي یا ددې صفت دي. (۳)

بعضو حضراتو دا اضافت سره هم ونیلې دي. (۴) خو په دې باندې اشکال دا دي. چه په دې کنبې «إضافة الشيء إلى نفسه» راځي؟ ددې جواب دا کیدې شي. چه دا د کوفینود مسلك مطابق دي. چه هغوی دا وانی. چه صرف د لفظ د اختلاف په صورت کنبې هم اضافت صحیح دي. اگر که دواړه په یوه معنی کنبې وی. (۵)

د .. حمار .. نه پس «اتان» راولو سره نې دا اوبنودل. چه دا حمار د .. انثى .. دجنس څنې دي. «حماره» بآلتاء نې اونه ونیل. علامه کرمانی رحمته الله فرماني. چه .. حماره .. نې ځکه اونه ونیل. چه کیدې شي. چه ځوک احتمال پیدا کړي. او خیال اوکړي. چه دا تاء د وحدت ده. (۶)

خو علامه برماوی رحمته الله دا رد کړې دي. او ونیلي نې دي. چه .. حمار .. هغه اسم جنس نه دي. دکوم په واحد او جمع کنبې چه د تاء په وجود او عدم وجود سره فرق کولې شي. بلکه .. حمار .. اسم مفرد دي. (۷)

صحیح خبره ده. کومه چه علامه عینی رحمته الله ذکر کړې ده. چه په اصل کنبې د .. حماره .. اطلاق لکه څنگه چه د .. انثى .. اتان دپاره کیږي. دغه شان د .. فرس هجین .. (۸) دپاره هم کیږي. نو د .. حماره .. ونیلو په صورت کنبې دا احتمال هم پیدا کیدو. چه دا .. فرس هجین .. وی. حالانکه دا .. اتان .. یعنی د انثى د قبیل نه .. حمار .. دي. (۹) بیا دا خبره هم ده. چه د .. حمار .. اطلاق د .. انثى الحمار .. دپاره شاذ هم دي. (۱۰)

نکته. ابن الاثیر جزری رحمته الله فرماني. چه دلته د .. حمار .. نه پس .. اتان .. راولې شوې دي.

(۱) عمدة القاری (۶۹۱۲)۔

(۲) مختار الصحاح (ص ۴) وعمدة القاری (۶۹۱۲)۔

(۳) عمدة القاری (۶۹۱۲) وفتح الباری (۱۷۱۱)۔

(۴) فتح الباری ((۱۷۱۱)) وعمدة القاری (۶۹۱۲)۔

(۵) بشرط الکوفية في الجواز اختلاف اللفظ فقط من غير تاويل.... انظر جمع الجوامع وشرحه مع الهوامع (۴۹۱۲) وانظر ايضاً الأشعموني مع حاشيته للصبيان (۲۵۰۱۲)۔

(۶) شرح الكرمانی (۵۰۱۲)۔

(۷) شرح القسطلانی (۱۷۵۱۱)۔

(۸) الهجين من الخيل: ما تلده برذونة من حصان عربي (يعنى مور نې د عجمي نسل اسپه وی. او پلار نې عربي النسل وی) انظر المعجم الوسيط (۹۷۵۱۲)۔

(۹) عمدة القاری (۶۹۱۲)۔

(۱۰) ذكره الجوهري. انظر فتح الباری (۱۷۱۱) وعمدة القاری (۶۹۱۲)۔

ددې نه دا خبره معلومېږي چه د انشي حمار مرور قاطع د صلاة نه دې او هرکله چه د حمير انشي... مرور قاطع نه دې نو انسان چه اشرف او اکمل دې دده د انشي مرور به څنگه قاطع د صلاة کيدې شي؟^(۱)

ابن الاثير جزري رحمه الله دا خبره د يوې نکتي حيثيت خو لري خو د نورو رواياتو معارض ده ښکاره ده چه د رواياتو معارض دپاره قياس کافی نه دې.^(۲) بلکه ددې دپاره خو روايات پکار دي. کله چه روايت موجود وي نو دهغي په تائيد کښې قياس پيش کولې شي والله اعلم

قوله وَأَنَا يَوْمَئِذٍ قَدْ نَاهَزْتُ الْإِحْتِلَامَ په دغه ورځو کښې زه بلوغ ته نيزدې ووم د نبی کریم ﷺ د وفات په وخت د ابن عباس رضی الله عنه د نبی کریم ﷺ د وفات په وخت د حضرت ابن عباس رضی الله عنه څومره عمر وو؟ په دې کښې اختلاف دې. د حضرت ابن عباس رضی الله عنه نه يو روايت منقول دې په هغې کښې دوی فرماني: «تولى النبي ﷺ وأنا ابن عشرين سنة» دغه شان ددوی نه منقول دی: «جمعت المحکم علی عهد رسول الله ﷺ وأنا ابن عشرين سنة» او هم ددوی منقول په يو بل روايت کښې دی: «تولى رسول الله ﷺ وأنا ابن عشرين سنة» وأنا عشرين سنة^(۳)

او واقد او زبير بن بکار رحمهما الله فرماني چه د نبی کریم ﷺ د وفات په وخت د حضرت ابن عباس رضی الله عنه عمر ديارلس کاله وو ددې وجه دا ده چه حضرت ابن عباس رضی الله عنه د هجرت نه درې کاله وړاندې په شعب ابی طالب کښې پيدا شوې وو. کوم وخت چه بنوهاشم سره قريشو مقاطعه کړې وه. دهجرت لس کاله اوددې نه وړاندې درې کاله، دا ټول ديارلس کاله شو.^(۴) دغه شان مصعب الزبيري رحمه الله په نيز حضرت ابن عباس دغه وخت د څوارلسو کالو وو هم په دې باندې امام شافعي رحمه الله جزم کړې دې.^(۵) ديوقول مطابق دوی د شپاړسو کالو وو.^(۶) د حضرت ابن عباس رضی الله عنه يو روايت د ابو العالیه په طريق سره بيهقي نقل کړې دې چه په هغې کښې دوی فرماني: «قرأت المحکم علی عهد رسول الله ﷺ وأنا ابن ثني عشرين سنة»^(۷)

دغه شان دا ټول شپږ اقواله جوړېږي. ① لس کاله، ② دولس کاله ③ ديارلس کاله، ④ څوارلس کاله، ⑤ پنځلس کاله، ⑥ شپاړس کاله. حافظ ابن حجر رحمه الله فرماني چه په دې

(۱) النهاية لابن الاثير (۲۱/۱) مادة أنن)۔

(۲) فتح الباری (۱۷/۱۱)۔

(۳) مسند احمد (۲۵۳/۱، ۲۸۷)۔

(۴) مسند احمد (۳۳۷/۱)۔

(۵) مسند ابی داؤد الطيالسي (ص ۳۴۳) رقم (۲۶۴۰)۔

(۶) سير أعلام النبلاء (۳۳۵/۳، ۳۳۶)۔

(۷) فتح الباری (۸۴/۹) کتاب فضائل القرآن. باب تعليم الصبيان القرآن)۔

(۸) المصدر السابق)۔

(۹) المصدر السابق)۔

کښې د شپاړسو او دولسو کالو روایات سنداً ثابت نه دي. په باقی اقوالو کښې تطبیق کیدې شی. (۱)

راجع قول خلاصه دا چه د اکثرو اهل سير او محققينو په نیز ددوی عمر د نبی کریم ﷺ د وفات په وخت دیارلس کاله وو. والله اعلم.

قوله: وَرَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ يُصَلِّي بِمَنْىَ إِلَى غَيْرِ جَدَارٍ: رسول الله ﷺ په منى کښې بغیر د آر (سترې) نه مونځ کولو دا د حجة الوداع واقعه ده. (۲)

د، الی غیر جدار، مطلب د امام شافعی او دنورو ډیرو عالمانو رانې دا ده چه د، الی عهد جدار، معنی، الی غیر ستره، ده. یعنی د هغوی مخې ته هیڅ ستره نه وه. (۳) ددې دوه قرینې دي: ① عقلی قرینه. ② نقلی قرینه.

قرینه نقلیه دا ده چه بزار رحمته الله علیه یو روایت نقل کړې دي. په هغې کښې دي: «والنبي ﷺ يصلی المكتوبة ليس لشي يستتر» او عقلی قرینه دا ده چه حضرت ابن عباس رضي الله عنه دا ښودل غواړي. چه، مرور بین یدی المصلی، قاطع د مونځ نه دي. که هلته ستره وې نو د ابن عباس رضي الله عنه دا وینا، چه زه په حمار باندې سور د نبی کریم ﷺ په وړاندې تیر شوم، دده مقصد ته به مفیده نه وه. ځکه چه دا ونیلې کیدې شو چه هلته مونځ قطع کول ځکه موجود نشو. چه نبی کریم ﷺ سترې طرف ته مونځ کولو. او، مرور بین المصلی والستره، او نه موندې شو. خود امام بخاری، امام نووی او علامه عینی رحمته الله علیهم رانې دا ده چه د، الی غیر جدار، معنی، «الی ستره غیر جدار»، ده. یعنی هلته ستره وه. خو دا ستره، جدار، نه وو. (۴) ځکه امام بخاری رحمته الله علیه په دې حدیث باندې په، ابواب السترة المصلی، کښې ترجمه منعقد کړې ده، په اب ستره الإمام ستره من خلفه، «خو دلاتلوته په کتلوسره پومبې رانې راجع معلومېږي. والله اعلم.

(۱) فتح الباری (ج... ص ۸۴) کتاب فضائل القرآن. باب تعليم الصبيان القرآن. و (۹۰/۱۱) کتاب الإستئذان. باب الختان بعد الكبير وتنف الإبط.

(۲) والحق أن ذالك كان في حجة الوداع. قاله العافظ في فتح الباری (۵۷۲/۱) کتاب الصلاة. ابواب ستره المصلی. باب ستره الإمام ستره من خلفه.

(۳) ذكره البيهقي في السنن الكبرى (۲۷۳/۲، ۲۷۷) کتاب الصلاة. باب من صلى إلى غير ستره. وباب الدليل على أن مرور الحمار بين يديه لا يفسد الصلاة، وانظر فتح الباری (۱۷۱/۱).

(۴) فتح الباری (۱۷۱/۱).

(۵) امام نووی رحمته الله علیه د حدیث باب د فواندو لاتدې لیکي: وفي هذا الحديث: أن صلاة الصبي صحيحة. وأن ستره الإمام ستره لمن خلفه... شرح النووي على صحيح مسلم (۱۹۶/۱) کتاب الصلاة. باب ستره المصلی. وانظر عمدة القاري (۲۷۶/۴) کتاب الصلاة. ابواب ستره المصلی. باب ستره الإمام ستره من خلفه.

(۶) (ج ۱۷۱/۱).

قوله: فَرَزْتُ بَيْنَ يَدَيَّ بَعْضَ الصَّفِّ زه د یو صف په وړاندې تیر شوم.

دلته ابهام دي او د کتاب الحج په روایت کې د ... صف اول ... تصریح موجود ده.^(۱)

قوله: وَأَرْسَلْتُ الْأَتَانَ تَرْتَةً فَدَخَلْتُ فِي الصَّفِّ فَلَمْ يَنْكُرْ ذَلِكَ عَلَيَّ : ما خړه د خړلو

دپاره پریخودله او پخپله صف کېنې داخل شوم. ما باندې ددې عمل په وجه چا نکیر اونکړو. حضرت ابن عباس رضی الله عنه فرمائی: چه زه په حالت د سوریډو کېنې د صف په وړاندې تیر شوم. یو طرف ته کوز شوم او په صف کېنې شامل شوم او سورلی مې پریخودله. چه خړن اوکړی (گیا اوخړی). چا په دې سلسله کېنې ما باندې نکیر اونکړونه د مونځ په حالت کېنې او نه د مانځه نه پس، نه په اشارې سره او په صریح کلام سره. معلومه شوه چه د مونځ گزار مخې ته د خړې په تیریدو مونځ نه فاسدېږی او هرکله چه خړې سره نه فاسدېږی نو د ښځې په تیریدو به په درجه اولی نه فاسدېږی.

د حضرت ابن عباس رضی الله عنه استدلال: حضرت ابن عباس رضی الله عنه پخپل مقصد باندې د نکیر نه کولو نه استدلال کړې دي. خو په دې باندې اشکال کیدې شی. چه خلق چونکه په مانځه کېنې مشغول وو په دې وجه ئې نکیر اونکړې شو. نو عدم نکیر نه څنگه استدلال کیدې شی؟ ددې جواب ① دا دي. چه دلته حضرت ابن عباس رضی الله عنه مطلقاً د نکیر نفی کوی. که په مانځه کېنې وی او که روستو د مانځه نه وی. که د مانځه نه روستو نکیر موجود شوې وي نو هغه مطلقاً نفی ولي فرمائيله.

② او په مانځه کېنې نکیر بالقول مشکل دی. ځکه چه خبره کول جائز نه دی. خو په اشارې سره خو نکیر ممکن وو. هرکله چه د مطلق نکیر نفی ده. نو معلومه شوه چه په هیڅ شان هم نکیر نه دي موجود شوي.^(۲)

ترجمه الباب سره انطباق وړاندې ذکر شوی دی. چه ددې باب قائمولو مقصد دا ښودل دی. چه دصحت تحمل او سماع دپاره هیڅ حد معین نه دي. بلکه په هوښیار تیا او پوهې باندې موقوف دي. چه که ماشوم سن تمیز (د هوښیار توب عمر) او تعقل ته اورسیږی. نو د هغه تحمل صحیح دي.

حضرت ابن عباس رضی الله عنه دلته د خپل بلوغ نه وړاندې واقعه کومه چه د نبی کریم صلی الله علیه و آله حال سره متعلق ده. نقل کړې ده. د حضرت ابن عباس رضی الله عنه د نبی کریم صلی الله علیه و آله فعل او حال نقل کول داسې دي. لکه قول نقل کول، لکه څنگه چه د قول نقل کول معتبر دی. دغه شان د فعل او حال نقل کول هم معتبر دی. ځکه چه په دریو وارو ځیزونو کېنې هیڅ فرق نشته.^(۳)

۱-...حتی سرت بین یدی بعض الصف الأول. صحیح البخاری (۲۵۰/۱) کتاب جزاء الصید، باب حج

الصبيان، رقم (۱۸۵۷) -

فتح الباری (۱۷۲/۱) -

فتح الباری (۱۷۲/۱) -

بهر حال د حضرت ابن عباس رضی اللہ عنہ د کم عمره کیدو باوجود ددوی روایت واخستلې شو. او ددې نه د مسالو استخراج او کړې شو. نو ترجمه ثابته شوه. که ماشوم هوښیار او عقلمند وی او هغه د بلوغ نه وړاندې اوریدلې شوې خبره د بلوغ نه پس بیان کړې نو د هغې اعتبار به کولې شی. (۱) والله اعلم.

حدیث باب

«((حَدَّثَنِي مُحَمَّدُ بْنُ يُوسُفَ قَالَ حَدَّثَنَا أَبُو مَسْرٍ قَالَ حَدَّثَنِي مُحَمَّدُ بْنُ حَرْبٍ حَدَّثَنِي الزُّبَيْدِيُّ عَنْ الزُّهْرِيِّ عَنْ مُحَمَّدِ بْنِ الرَّبِيعِ (۱) قَالَ عَقَلْتُ مِنَ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ حُجَّةً جَمَاهِي وَجَمِي وَأَنَا ابْنُ ثَمِيسَ بْنِ ذُلُوفٍ))» (۱۸۶، ۵۹۹۳)

رجال الحديث

① محمد بن یوسف رضی اللہ عنہ: دا ابو احمد محمد بن یوسف بیکندي بخاری رحمته اللہ دې. (۲)
محمد بن یوسف فریابی مراد نه دې. ځکه چه دلته د محمد بن یوسف شیخ ابو مسهر دې. حالانکه ابو مسهر د بیکندي د شیوخو څنې دې. د فریابی په شیوخو کښې نه دې. (۳)
دوی دامام احمد بن حنبل، ابو اسامه حماد بن اسامه، حیوة بن شریح، سفیان بن عیینه، ابو جعفر عبدالله بن محمد نفیلی، ابو مسهر عبدالاعلی بن مسهر، عثمان بن ابی شیهه، نصر بن شمیل، او کعب بن جراح رضی اللہ عنہ نه حدیثونه روایت کړي دي. ددوی نه امام بخاری، احمد بن سيار مروزی، حرث بن عبدالرحمن بخاری، او عبيدالله بن واصل بخاری رضی اللہ عنہ روایت کړي دي. (۴)

حافظ خلیلی رحمته اللہ فرماني: «ثقة متفق عليه» (۵)

۱/ایضاح البخاری (۷۴۱۵)۔

۲/قوله: عن محمود بن الربيع، الحديث أخرجه البخاري أيضاً في (۳۱۱۱) كتاب الوضوء باب استعمال فضل وضوء الناس، رقم (۱۸۹) وفي (۱۱۶۱۱) كتاب الأذان، باب من لم يرد السلام على الإمام، و اكتفى بتسليم الصلاة، رقم (۸۳۹) وفي (۱۵۸۱۱) كتاب التهجد، باب صلاة النوافل جماعة، رقم (۱۱۸۵) وفي (۹۴۰۱۲) كتاب الدعوات، باب الدعاء للصبيان بالبركة ومسح رؤوسهم، رقم (۶۳۵۴) وفي (۹۵۰۱۲) كتاب الرقاق، باب العمل الذي يبتغي به وجه الله، رقم (۶۴۲۲)، ومسلم في صحيحه في كتاب المساجد، باب الرخصة في التخلف عن الجماعة لعذر، رقم (۱۴۹۸)، وابن ماجه في سننه، في كتاب الطهارة، باب المص في الإناء، رقم (۶۶۰) وفي كتاب المساجد والجماعات، باب المساجد في الدور، رقم (۷۵۴)۔

۳/تهذيب الكمال (۶۴، ۳۱۲۷)۔

۴/جزم بذلك البيهقي وغيره، فتح الباري (۱۷۲۱۱) وعمدة القاري (۷۱۱۲)۔
۵/ شيوخ او تلامذه د تفصيل دپاره اوگوري: تهذيب الكمال (۶۴۱۲۷)۔

۶/تهذيب التهذيب (۵۳۸۱۹)۔

حافظ ابن حجر رحمته الله فرماني «ثقة»^(١)

صاحب خلاصة الخزرجي فرماني «موثق»^(٢)

په کتب د رجالو کښې ددوی حالات ډیر کم دي، رحمہ الله تعالیٰ رحمة واسعة،۔

② ابو مسهر رحمته الله: دا د اهل شام شیخ امام ابو مسهر عبدالاعلیٰ بن مسهر بن عبدالاعلیٰ بن

مسهر غسانی دمشقي رحمته الله دی.^(٣)

دوی د سعید بن عبدالعزیز، عبدالله بن العلاء، سعید بن بشر، معاویه بن سلام، مالک بن انس، اسماعیل بن عیاش، محمد بن مهاجر، او سفیان بن عیینہ رحمته الله نه روایت د حدیثو کړي دي.

ددوی نه په روایت کونکو کښې مروان بن محمد طاطری، یحيٰ بن معین، احمد بن حنبل، محمد بن عائد، عبدالرحمن بن ابراهیم دحیم، احمد بن أبی الحواری، محمد بن یحيٰ ذهلی، امام بخاری، ابو حاتم رازی او

ابراهیم بن دیزیل رحمته الله وغیره دي.^(٤)

خلیفه مامون الرشید دوی د... خلق قرآن، په سلسله کښې بغداد ته راوغوښتلو او جلا د نه نې حواله هم کړو. خو ددوی د استقامت په قدم کښې لغزش اوړېچ راغې. خلیفه دوی لره قتل خو نکړو. خو په جیل کښې نې محبوس (قید) کړو تردې چه په جیل کښې ددوی وفات اوشو.^(٥)

امام احمد بن حنبل رحمته الله به ددوی ډیر تعریف کولو او فرمائیل به یی: «رحم الله أبا مسهر، ما کان أثبتہ»^(٦)

ددوی استاذ سعید بن عبدالعزیز رحمته الله فرماني «ما شہتک فی الحفظ إلا یحدک فی ذرامق، ما کان یسم شیئاً إلا حفظہ»^(٧)

د امام ابو داود رحمته الله په وړاندې چه کله یوکس د ابو مسهر په باره کښې اووئیل: «کان متکبراً فی نفسه» نو امام ابو داود او فرمائیل.

(١) تقریب التهذیب (ص ٥١٥) رقم (٦٤١٧)۔

(٢) خلاصة تهذيب تهذيب الكمال (ص ٣٦٥)۔

(٣) تهذيب الكمال (٣٦٩١١٦)۔

(٤) د شیوخ او تلامذه د تفصیل دپاره اوگوری تهذیب الکمال (٣٧٠١١٦-٣٧٣) وسیر اعلام النبلاء (٢٢٩، ٢٢٨١١٠)۔

(٥) طبقات ابن سعد (٤٧٣١٧)۔

(٦) تهذيب الكمال (٣٧٣١١٦) وسیر اعلام النبلاء (٢٣١١١٠)۔

(٧) تهذيب الكمال (٣٧٤١١٦) وسیر اعلام النبلاء (٢٣٢١١٠)۔

«كان من ثقات الناس، رحم الله أبا مسهر، لقد كان من الإسلام بهكان...»(١)

امام يحيى بن معين، ابو حاتم، او عجلي رحمهم الله فرمانى، «ثقة»،(٢)

حافظ خليلي رحمهم الله فرمانى، «ثقة حافظ امام متفق عليه»(٣)

امام حاكم رحمهم الله فرمانى، «امام ثقة»(٤)

ابن وضاح رحمهم الله فرمانى، «كان ثقة فاضلاً»(٥)

ابن حبان رحمهم الله فرمانى، «كان من الحفاظ المتقنين وأهل الورع في الدين»(٦) او هم دوى فرمانى، «وكان

امام أهل الشام في الحفظ والإتقان، ممن عفى بأنساب أهل بداءة وأنياتهم، وإليه كان يرجع أهل الشام في الجرح

والتعديل لشيوعهم»(٧)

حافظ ابن حجر رحمهم الله فرمانى، «ثقة فاضل»(٨)

په ٢١٨ هـ كنى وفات شوى وو. (٩) رحمه الله تعالى رحمة واسعة.

⑤ **محمد بن حرب**: دا ابو عبدالله بن حرب خولانى حمصى الابرش كاتب الزيدى رحمهم الله

دى. (١٠)

دوى محمد بن زياد الهانى بحير بن سعد، عمر بن وره، محمد بن الوليد الزيدى، صفوان

بن عمرو، امام اوزاعى، حفص بن سليمان، شعيب بن ابى حمزه، عبد الملك بن جريج، او

عبيد الله بن عمر العمرى رحمهم الله وغيره نه روايت كوى.

د دوى نه روايت كونكو كنى ابو مسهر، عبد الاعلى بن مسهر، محمد بن وهب بن عطيه

اسحاق بن راهويه، كثير بن عبيد، محمد بن مصى، خالد بن خلى الكلاعى، حيوة بن شريح

او هشام بن عمار رحمهم الله وغيره حضرات دى. (١١)

(١) تاريخ بغداد (٧٥١١) وتهذيب الكمال (٣٧٥١٦) _

(٢) تهذيب الكمال (٣٧٣١٦) _

(٣) تهذيب التهذيب (١٠١٦) _

(٤) المصدر السابق _

(٥) المصدر السابق _

(٦) قاله ابن حبان فى كتاب الضعفاء له فى ترجمة عمرو بن واقد، تهذيب التهذيب (١٠١٦) _

(٧) الثقات لابن حبان (٤٠٨٨) _

(٨) تقريب التهذيب (ص ٢٣٢) رقم (٣٧٣٨) _

(٩) الكاشف (٦١١١) رقم (٣٠٨٢) _

(١٠) تهذيب الكمال (٤٤١٢٥) _

(١١) دشيوخو او شاگردانو دپاره او گورى، تهذيب الكمال (٤٦٠٤ و ٤٤١٢٥) وسير اعلام النبلاء (٥٧١٩ و ٥٨) _

امام احمد رحمته فرمائی: «لیس به ہاس» (۱)

امام یحییٰ بن معین، امام نسائی، امام عجل، محمد بن عوف الطائی او عثمان بن سعید

دارمی رحمته فرمائی: «ثقة» (۲)

امام ابو حاتم رحمته فرمائی: «صالح الحديث» (۳)

خُشنام بن صدیق رحمته فرمائی: «وكان من خيار الناس» (۴)

ابن حبان رحمته دوی پہ کتاب الثقات کنبی ذکر کری دی۔ (۵)

حافظ ابن حجر رحمته فرمائی: «ثقة» (۶)

پہ ۱۹۴ھ کنبی دوی وفات شوی وود رحمته رحمة واسعة.

⑤ الزبيدي: دوی قاضی ابوالہذیل محمد بن الولید بن عامر الزبيدي الحمصي رحمته

دی۔ (۷)

دوی د نافع مولى ابن عمر، مکحول، عمرو بن شعيب، امام زهری، سعید مقبری، عبد الرحمن بن القاسم او سعد بن ابراهيم رحمته وغيره نہ حدیثو رویت کری دی۔

د دوی نہ چہ چا روایت کری دی۔ پہ هغو کنبی امام اوزاعی، شعيب بن ابی حمزه، فرج بن فضاله، بقیة بن الولید، محمد بن حرب، عبدالله بن سالم او عتبه بن حماد رحمته وغيره

حضرات دی۔ (۸)

امام يحيٰ بن معین رحمته د دوی توثیق کری دی۔ او د زهری رحمته پہ احادیثو کنبی نہ دوی تہ د

سفيان بن عيينه پہ مقابلہ کنبی ترجیح ورکری دہ۔ (۹)

امام اوزاعی رحمته دوی د زهری رحمته پہ تولوشاگردانو کنبی فائق گرخولی دی۔ (۱۰)

امام ابوزرعہ، اما عجل، او امام نسائی رحمته فرمائی: «ثقة» (۱۱)

(۱) تہذیب الکمال (۴۶۱۲۵)۔

(۲) تاریخ عثمان بن سعید الدارمی (ص. ۸۰) رقم ۹۱ و ۹۲ و تہذیب الکمال (۴۶۱۲۵)۔

(۳) تہذیب الکمال (۴۷۱۲۵)۔

(۴) المصدر السابق۔

(۵) الثقات لابن حبان (۵۰۱۹)۔

(۶) تقریب التہذیب (۴۷۳) رقم ۵۸۰۵۔

(۷) الکاشف (۱۶۳۱۲) رقم ۴۷۸۶۔

(۸) تہذیب الکمال (۵۸۶۱۲۶) ۵۸۷ و ۵۸۸۔

(۹) ددوی فرشیو خواوتلازمؤ دپارہ اوگوری (۵۸۷۱۲۶ و ۵۸۸) وسیر اعلام النبلاء (۲۸۱۱۶)۔

(۱۰) تہذیب الکمال (۵۸۸۱۲۶) وسیر اعلام النبلاء (۲۸۱۱۶)۔

(۱۱) تہذیب الکمال (۵۸۹۱۲۶) وسیر اعلام النبلاء (۲۸۱۱۶)۔

(۱۲) تہذیب الکمال (۵۸۹۱۲۶) وسیر اعلام النبلاء (۲۸۲۱۶)۔

امام علي بن مدني رحمته فرماني «ثقة ثبت»^(١)
 دحيم رحمته فرماني «شبيب بن أبي حنيفة ثقة ثبت يشبه حديثه حديث حنبل والبيدي فوقه»^(٢)
 ابن سعد رحمته فرماني «وكان ثقة إن شاء الله وكان أعلم أهل الشام بالفتوى والحديث...»^(٣)
 ابن حبان رحمته فرماني «وكان من الحفاظ المتقنين والفقهاء في الدين أقام مع الزهري عشر سنين حتى احتوى
 أكثر عليه وهو من الطبقة الأولى من أصحاب الزهري»^(٤)
 محمد بن عوف رحمته فرماني «البيدي من ثقات المسلمين وإذا جاءك البيدي من الزهري فاستمك
 به»^(٥) امام ابو داود رحمته فرماني «ليس في حديثه خطأ»^(٦)
 امام احمد رحمته فرماني «كان لا يأخذ إلا عن الثقات»^(٧)
 امام خليلي رحمته فرماني «ثقة حمدة إذا كان الراوى عنه ثقة»^(٨)
 امام ذهبي رحمته فرماني «ثبت»^(٩)
 حافظ ابن حجر رحمته فرماني «ثقة ثبت»^(١٠)
 په كال ١٣٩٩ هـ كني دوى وفات شوى وود»

⑥ الزهري: دوى ابوبكر مسلم بن عبيد بن عبدالله بن شهاب زهري رحمته دى ددوى
 مختصر حالات په بدء الوحي كني د دريم نمبر حديث لاندې تير شوى دى. (د)

⑦ محمود بن الربيع رحمته: دوى حضرت محمود بن الربيع بن سراقه بن عمرو خزرجى
 انصارى رحمته دى. ددوى كنيث ابونعيم او ابو محمد خوږې شوې دې. راجع دا ده چه ددوى

(١) المصادر السابقة.

(٢) تهذيب الكمال (٥٩٠١٢٦).

(٣) الطبقات لابن سعد (٤٦٥١٧).

(٤) الثقات لابن حبان (٣٧٣١٧).

(٥) تهذيب الكمال (٥٩٠١٢٦).

(٦) المصدر السابق.

(٧) تهذيب التهذيب (٥٠٣١٩).

(٨) المصدر السابق.

(٩) الكاشف (٢٢٨١٢) رقم (٥١٩٩).

(١٠) تقريب التهذيب (ص. ٥١١) رقم (٦٣٧٢).

(١١) الكاشف (٢٢٨١٢) رقم (٥١٩٩).

(١٢) كشف الباري (٣٢٦١١).

کنیت ابو محمد دی. او ابو نعیم د محمود بن لبید کنیت دی. (۱)
 بعضی حضرات دوی په بنو عبد الاشهل کنبی ګرځولی دی. (۲) خودا صحیح نه ده. ځکه چه
 د عبد الاشهل تعلق د قبیلہ اوس سره وو. اودې خزرجی دی. (۳)
 دوی د نبی ﷺ په زمانه کنبی ډیر ماشوم وو. په کوم کال چه نبی ﷺ وفات شوې وو. نوهغه
 وخت دوی د پنځو کالو وو. (۴)
 په مدینه منوره کنبی اوسیدل. اود بیت المقدس سفر نې کړې وو. دوی د حضرت عبادہ بن
 صامت رضی اللہ عنہ څوم وو. (۵)
 دوی مداعبه یا تبرکاً ددوی په مخ باندې دخولې نه اوبه چرکاؤ کړې. دا خبره به هغوی په
 حدیث مبارک کنبی بیانوله.

چونکه دوی صغیر السن وو. ځکه ددوی اکثر روایات د صحابه کرامو رضی اللہ عنہم نه دی. (۶)
 دوی د نبی ﷺ نه علاوه د حضرت عبادہ بن صامت، حضرت عتبان بن مالک او حضرت
 ابویوب انصاری رضی اللہ عنہم نه هم روایت کوی.
 د دوی نه حضرت انس بن رضی اللہ عنہ ابوبکر بن انس بن مالک، رجاء بن حیوة، ابن شهاب زهري
 مکحول شامی، او هانی بن کلثوم رضی اللہ عنہ روایت کړې دي. (۷)
 په کال ۹۹ هـ کنبی وفات شوی وو. (۸) رضی الله عنه وأرضاه.

قوله: قال عقلت من النبي هجة مجبأفي وجهي وأنا ابن خمس سنين من

دلو: حضرت محمود بن ربیع رضی اللہ عنہ فرمائی: چه ماته د نبی ﷺ هغه د خولې اوبه یادي
دي. کومې چه نبی ﷺ د یو ډول نه راخستې وې. اوزما په مخ نې راشیندلې وې. په هغه وخت
کنبی زه د پنځو کالو ووم.
«مجة» خوله کنبی اوبه اچول،

اهل لغت فرمائی: چه «المجة»: [رسال الماء من الفم مع لفظه]» (۹)

(۱) الإصابة (۳۸۶۱۳).

(۲) قاله ابن عبد البر رحمه الله في الاستيعاب (بهاشم الإصابة (۴۲۱۱۳) -

(۳) الإصابة (۳۸۶۱۳).

(۴) أخرجه الطبراني من طريق محمود بن الربيع قال توفي النبي ﷺ وأنا ابن خمس سنين أنظر الإصابة (۳۸۶۱۳)

(۵) تهذيب الكمال (۳۰۱۱۲۷).

(۶) تقريب التهذيب (ص. ۵۲۲) رقم (۶۵۱۲).

(۷) د دوی د شیخو او تلامذو د پاره او ګوري تهذيب الكمال (۳۰۱۱۲۷) -

(۸) الكاشف (۲۴۶۱۲) رقم (۵۳۲۰).

(۹) عمدة القاري (۷۲۱۲) -

بعضی حضرات فرمائی، چہ د «میں» دپارہ «رسال الماعن بعید» شرط دی.»

پہ دی جملہ کنبی «ابو وحی» د «میں» نہ حال دی. «ای عقلت میں مجہا حال کنہای وحی»
 نبی کریم ﷺ د محمود بن ربیع رضی اللہ عنہ پہ مخ باندی دخولی نہ اوبہ یا خود تبریک دپارہ پرش
 کرے وی خکہ چہ نبی ﷺ بہ دصحابو ﷺ بجوسرہ تبریک کولو اودیرکت پہ غرض بہ نی
 دھغوی پہ مخونو باندی لاس رانیکل، اوکلہ بہ نی تحنیک کولو. یعنی پہ خولہ کنبی بہ نی
 قجورہ پستہ کرہ. اویا بہ نی هغ ماشوم تہ پہ خولہ کنبی ورکرہ. اویا نبی ﷺ د دوی پہ مخ
 باندی دخولی خوبہ د لوبو پہ طور باندی شیندلے وی. یعنی دلوبو اوتوقیہ غرض نبی ﷺ
 دوی سرہ داسی کار کرے وو.»

قوله وَأَنَا ابْنُ خَمْسِ سِنِينَ: زہ د پنخو کالووم.

دا دوفات نبوی دکال واقعہ ده. امام بخاری رحمہ اللہ پہ تاریخ صغیر کنبی اوامام طبرانی پہ
 خپل سند سرہ روایت نقل کرے دی. «توفی النبی ﷺ وَأَنَا ابْنُ خَمْسِ سِنِينَ»
 ابن حبان رحمہ اللہ لیکلی دی. چہ د دوی وفات پہ ۹۹ھ کنبی شوے وو. اوددوی عمر خلونوی
 کالہ وو. (۵) پہ دی سرہ هم ددی تائید کیے.

قوله مَنْ دَلُو: د نسانی پہ روایت کنبی «مَنْ دَلُو» معلق دی. (۶)

د ابن حبان رحمہ اللہ پہ روایت کنبی د «معلقة» لفظ دی. (۷)

پہ یو روایت کنبی د «مَنْ دَلُو» پہ خانی «مَنْ دَلُو» الفاظ راغلی دی. (۸) پہ دواړو کنبی تطبیق
 دادی. چہ اوبہ ددول پہ ذریعہ دکوہی نہ راوویستی شوے. اونبی ﷺ ددول نہ اوبہ اوخکلی. (۹)
 یواعتراض اودهغی جواب دلته علامہ مہلب بن ابی صفرہ رحمہ اللہ پہ امام بخاری رحمہ اللہ باندی
 اعتراض کرے دی. چہ دامام بخاری رحمہ اللہ دپارہ پکار وو. چہ ددی حدیث پہ خانی دحضرت
 ابن الزبیر رضی اللہ عنہ واقعہ نقل کرے وه. پہ کومه کنبی چہ هغوی دخپل پلاریہ بارہ کنبی دا نقل
 کرے دی. چہ کله هغوی پہ خپل اس باندی د بنوقریظہ د طرف نہ راتلو. نوماتہ هغه وخت یاد

(۱) القائل هو خالدين جنبه: كما ذكر الهروي انظر النهاية لابن الأثير وتعليقاته (۲۹۷/۴)۔

(۲) عمدة القاری (۷۲۱۲)۔

(۳) عمدة القاری (۷۲۱۲) وفتح الباری (۱۷۲۱۱)۔

(۴) التاريخ الصغير (ص. ۷۴) وتهذيب التهذيب (۶۳۱۱۰) والإصابة (۳۸۶/۳)۔

(۵) الثقات لابن حبان (۳۹۸۱۳)۔

(۶) السنن الكبرى للسنانی (۴۳۸۱۳) كتاب العلم باب من يصح سماع الصغير) رقم (۵۸۶۵)۔

(۷) فتح الباری (۱۷۳۱۱)۔

(۸) صحيح البخاری (۱۵۸۱۱) كتاب التهجد باب صلاة التوافل جماعة رقم (۱۱۸۵)۔

(۹) فتح الباری (۱۷۳۱۱)۔

دې په هغه وخت کښې د ابن الزبير رضي الله عنه عمر درې يا څلور کاله وو (۱).
 علامه بدرالدين زرکشي رحمته الله عليه ددې جواب ورکړې دې کيدې چه دا روايت دامام بخاري رحمته الله عليه
 د شرط مطابق نه وو. ځکه نه دا روايت نه دې ذکر کړې (۲).
 خودا جواب صحيح نه دې. ځکه چه دا قصه په بخاري کښې په کتاب المناقب کښې
 ذکرده (۳).

ددې صحيح جواب علامه ابن المنير رحمته الله عليه ورکړې دې. چه په اصل کښې دامام بخاري رحمته الله عليه
 مقصد دسنت نبويه نقل کول وو. که په حديث باب کښې د دخولې نه د اوبو شيدنلو ذکر نه
 وو صرف دومره وه «رايت النبي صلى الله عليه وسلم» يا داسې قسم بل څه مضمون وو. نو دا به د مطلب دپاره
 مفيد نه وو. دهغي نه به زيات نه زيات دا ثابتيدل چه راوی صحابی دې. او هغوی نې رحمته الله عليه
 ليدلې وو. احوال واقعيه وجوديه دامام بخاري رحمته الله عليه په مقاصدو کښې نه دي. داسې نه ده چه
 واقعه په دنيا کښې پېښه شوې وي. اوامام بخاري رحمته الله عليه هغه ذکر کوي. بلکه دوی خودنې رحمته الله عليه
 د سنتو ذکر کول غواړي.

چونکه دابن الزبير رضي الله عنه په واقعه کښې صرف دخپل پلار دتلو راتلو. ليدو او ياد ساتلو ذکر
 وو په هغې کښې د نبی صلى الله عليه وسلم د سنتو څه ذکر نه وو. ددې وجه دهغه ذکر په دې مقام کښې
 صحيح نه وو. حالانکه دمحمود بن ربيع رحمته الله عليه روايت کښې د نبی صلى الله عليه وسلم يو عمل منقول دې
 ددې نه فقهاؤ اومحدثينو رحمته الله عليهم ديرا حکام مستنيط کړي دي. نو په دې باب کښې د محمود بن
 ربيع رحمته الله عنه روايت نقل کولو مفيد وو. دحضرت عبدالله بن الزبير رضي الله عنه روايت مفيد نه وو وانه
 اعلم (۴).

فائده ابن الرشيد دابن المرابط رحمته الله عليه نه نقل کړې دي. چه ابو مسهر عبدالاعلی بن مسهر
 محمد بن حرب په دې روايت کښې متفرد دې.

خودا خبره صحيح نه ده. ځکه چه امام نسائي په «سنن کبری»، کښې د «محدثين الصلي من
 محدثين حرب» په طريق سره امام بیهقي په «المدخل»، کښې د محدثين جوصا من سلمة بن الخليل
 من محدثين حرب» په طريق سره، دغه شان ابوالتقي، «وهو يلقب بالشاة وكما القاف»، هشام بن

(۱) عن عبدالله بن زبير رحمهم الله منها قال كنت يوم الاحزاب جعلت أنا وعمر بن أبي سلمة في النساء فنظرت
 فإذا أنا بالزبير على فرسه يختلف بني قريظة مرتين أو ثلاثاً فلما رجعت قلت يا أبت رأيتك تختلف
 وقال: أوهل رأيتني؟ قلت نعم... صحيح البخاري (۵۲۷۱۱) كتاب فضائل أصحاب النبي صلى الله عليه وسلم (المناقب) باب
 مناقب الزبير بن العوام رضي الله عنه رقم (۳۷۲۰) _

(۲) فتح الباري (۱۷۳۱۱) وانظر أيضاً فتح الباري (۸۱۱۷) كتاب فضائل الصحابة رضي الله عنهم باب مناقب الزبير بن العوام
 (عمدة القاري (۷۳۱۲) وفتح الباري (۱۷۳۱۱) _

(۳) صحيح البخاري (۵۲۷۱۱) كتاب فضائل أصحاب النبي صلى الله عليه وسلم (المناقب) باب مناقب الزبير بن العوام رضي الله عنه رقم (۳۷۲۰)
 (۴) فتح الباري (۱۷۳۱۱) وعمدة القاري (۷۲۱۲ و ۷۳) _

عبدالملك بن محمد بن حرب، په طريق سره روايت كړې دي. لكه چه ابو مسهره دې روايت كښې متفرد نه دي. بلكه كم نه كم درې حضرات ددوى متابعين دي.

البته دا ونيلي شى چه د زبيدي نه روايت كونكو كښې محدبن حرب متفرد دي. (۱)
توجه الباب سره د حديث مطابقت مذكوره روايت د ترجمه الباب سره بيخي منطبق دي. ځكه چه په دې كښې محمود بن ربيع دخپل ماشومتوب واقعه بيانوي. په كوم سره چه د نبى ﷺ د حال علم ورته شوې وو. دغه شان ددې روايت نه عالمانو ﷺ ډير مسائل مستنبط كړي دي. خوددې روايت نه دي دا نشي گنرلي. چه د سماع اوتحمل دپاره د پنځوكالوتحديد دي. لكه څنگه چه بعضي حضراتوپه دې روايت سره د پنځوكالوپه تحديد باندې استدلال كړې دي. په حديث كښې يا دبخارى ﷺ په ترجمه الباب كښې چرته هم دا نشته چه دصحت تحمل اوسماع دپاره دپنځوكالوتحديد دي. (۲) البته ددې روايت په رنرا كښې دا ونيلي شى چه د پنځوكالوپه عمر كښې ماشوم ضبط كولې شى. اوپه مطالبوباندې پوهيږي. دا عين ممكن ده چه يوماشوم دپنځوكالونه وي. خوپه هغه كښې عقل وي. اودتميز صلاحيت په كښې وي. دداسې ماشوم سماع دجمهورو په نيزصحيح ده. دغه شان دا هم ممكن ده چه يوماشوم د پنځوكالونه د زيات عمروي. خوپه هغه كښې عقل، تميز اوضبط موجود نه وي. په دې صورت كښې دهغه دتحمل څه اعتبار نشته. «كما سبق تفصيل ذلك في فاتحة هذا الباب» والله اعلم بالصواب. فائده دبخارى په عامونسخوكښې دلته «مقي يصح سماع الصغير» الفاظ دي. اود كشميني ﷺ

په نسخه كښې «الصبي الصغير» الفاظ راغلي دي. (۳)
امام بخارى ﷺ په دې باب كښې دوه روايتونه ذكر كړي دي. يو د حضرت ابن عباس رضيه الله عنه دهغې نه د«سمام الصغير» ثبوت كيږي. او بل د حضرت محمود بن ربيع رضيه الله عنه ددې نه د«سمام الصغير» ثبوت كيږي. ځكه چه «صبي» نابالغه ماشوم ته وائي. چه وركوتې بچي وي دا هم ممكن ده. چه دا اوونيلي شى. چه دلته دصغيرنه مراد نابالغه دي. په دې صورت كښې به دواړه روايتود «صغير» لفظ سره متعلق شى.

كه دا دويم احتمال مراد واخستې شى. نوبخارى په تولونسخوكښې چه كومه ترجمه موجود ده. يعنى «سمام الصغير» دا به راجع وي. اوكه دا احتمال وانه اخستي شى. نو بيا به د كشميني ﷺ نسخه «الصبي الصغير» ترجمه مناسب وي. (۴)

(۱) عمدة القارى (۷۱۲) وفتح البارى (۱۷۲۱)۔

(۲) فتح البارى (۱۷۳۱)۔

(۳) فتح البارى (۱۷۱۱)۔

(۴) فتح البارى (۱۷۲۱)۔

۱۹= بَابُ الْخُرُوجِ فِي طَلَبِ الْعِلْمِ وَرَحَلِ جَابِرُ بْنُ عَبْدِ اللَّهِ مَسِيرَةَ شَهْرٍ إِلَى عَبْدِ اللَّهِ بْنِ أَنَسٍ فِي حَدِيثٍ وَاحِدٍ

د مخکنی باب سره مناسبت علامه عینی رحمۃ اللہ علیہ فرمائی: چہ امام بخاری رحمۃ اللہ علیہ دلتہ «طلب

العلم» مطلقاً ذکر کړې دې. دې دپاره چہ بری اوبحری دواړو سفرونو ته شامل شی. (۱)
اوپه دواړو روایتونو کښې مناسبت دادې چہ په مخکنی باب کښې دحضرت ابن عباس رضی اللہ عنہ
په خاړوی باندې سوریدل اوراتلل اوپه مونځ کښې شرکت کول اوبیا خپل شاگرد ته ددې
واقعہ خبر ورکول ذکر دې. په کوم کښې چہ د طلب العلم او «خروج فی طلب العلم» معنی ښکاره
وه. په دې طریقہ په دواړو بابونو کښې مناسبت پیدا شو. (۲)

البته علامه عینی رحمۃ اللہ علیہ دلتہ په امام بخاری رحمۃ اللہ علیہ باندې دا اعتراض کړې دې. کہ دا ترجمہ د
«باب ما ذکر فی ذهاب موسى عليه السلام في المهرجل الغض» سره متصل وه. نوزیات مناسب به وو. دې
دپاره چہ دعلم دطلب دبحری اوبری سفرونو مسئلہ په یوځانې کښې راغلې وه. په مینځ کښې
امام بخاری رحمۃ اللہ علیہ دوه بابونو ذکر کړې دی. اوبیا ئې ورپسې دا باب راوړې دې. دامناسب نه وه. (۳)
خودا اشکال په هغه وخت کښې صحیح وو. کہ د «باب ما ذکر فی ذهاب موسى عليه السلام

المهرجل الغض» مقصد دعلم دطلب دپاره د بحری سفر جواز بیانول وو.
اوکه ددوی مقصد هغه وی. کوم چہ مونږ دحضرت شیخ الہند رحمۃ اللہ علیہ نه نقل کړې دې. چہ د
ترجمې مقصد دا «تعلم بعد السیاده» اثبات وی. نوپه دې صورت کښې دا اشکال نه وارد یدی
خو حضرت شیخ الحدیث رحمۃ اللہ علیہ فرمائی: چہ په اصل کښې امام بخاری ددې باب نه وړاندې د
حضرت ابن عباس رضی اللہ عنہ اوحر بن قیس رضی اللہ عنہ مناظرہ ذکر کړې ده. په هغې کښې دا وو. چہ
حضرت ابن عباس رضی اللہ عنہ د،، حر،، په مقابلہ کښې اوگتله. نوامام بخاری رحمۃ اللہ علیہ ددې گټلو وجہ ته
په باریکہ طریقہ باندې اشارې کولو دپاره «باب قول النبی صلی اللہ علیہ وسلم اللهم علمه الكتاب» ترجمہ قائمہ
کړه. او دحضرت ابن عباس رضی اللہ عنہ روایت ئې ذکر کړو. او دا ئې اوخودله. چہ چونکہ نبی صلی اللہ علیہ وسلم دوی
دپاره دعلم کتاب دعا کړې وه. ځکه حضرت ابن عباس رضی اللہ عنہ اوگتله.

بیا چونکہ حضرت ابن عباس رضی اللہ عنہ دا دعا دنبی صلی اللہ علیہ وسلم نه په صفر سنی کښې اوریدلې وه. ددې
وجہ دامام بخاری رحمۃ اللہ علیہ ذهن یوې بلې مسئلې ته منتقل شو. او هغه مسئلہ د«سماء الصلوة»
ده ددې وجہ امام بخاری رحمۃ اللہ علیہ دهغې نه پس دادویمہ مسئلہ شروع کړه اوکله چہ د دواړو نه
فارغ شو. نو بیا ئې هم هغه «رحلۃ فی طلب العلم» مسئلہ بیان کړه. چہ اول ده «رحلۃ بحریۃ» ذکر

(۱) عمدة القاری (۷۳۱۲)

(۲) المصدر السابق -

(۳) المصدر السابق -

و او اوس د «رحله بریه» مسئله راوړه لکه چه دا دواړه ابواب اجنبی نه دی بلکه د «باب ما ذکر...» د توابع اولواحقو څخه دی نود دواړو مسئلو په مینځ کښی څه اجنبی فاصل نشته. (۱)
 د ترجمه الباب مقصد د ترجمه الباب مقصدا بیانوی. چه دطلب علم دپاره سفرکول جائز دي. او یا دې استحباب بیانول مقصود دی. ددې وضاحت دا دي. چه وړاندې امام بخاری رحمه الله د علم اهمیت اود دې د تحصیل مختلفې طریقې بیان کړې. د کومونه چه د علم ضرورت محسوس شو. او دا واضحه شوه چه د دین اودنیا هیڅ یو کار د علم نه بغیر ممکن نه دي. تردې چه دنیاوی کارونه تجارت اوزراعت هم د علم محتاج دی. نود دین معامله خوددې زیاته اهمه او واضحه ده.

هر کله چه علم دومره ضروری دي. نو که تاته په خپل ځانې کښې علم نه حاصلیږی نو بهرته تلل به ضروری وی. چه هلته ته دعا لمانو رحمه الله نه خپل علمی ضروریات پوره کړې شي. خوددې باوجود د سفر معامله چه مختلفو روایاتو کښې کتلی شی. څه ممنوع غوندې ښکاریده. نبی ﷺ فرمائیلى دی. «السفر قطعة من العذاب یمنع أحدکم طعامه وشهابه و دومه فاذا قضی نهیته فلیعجل الی أهله» (۲)

دغه شان د نبی ﷺ ارشاد دي. «لا یوکب البحر الا حاکم او معتبر او غازیانی سیل الله» (۳)

دغه شان نبی ﷺ فرمائیلى دی. «لا تشد الرحال الا لثلاثة مساجد» (۴)
 ددېنه مراد اگر چه خاص مواقع دی لیکن د الفاظو دا طلاق نه ممانعت معلومیږی.
 ددې روایت په رڼا کښې د تحصیل علم سفر مشته وو. دلته بیا دا هم د سوچ خبره ده. چه بیا دلته دا خبره هم د غوره چه د نبی ﷺ په زمانه کښې اود صحابه کرامو رحمه الله په زمانه کښې د تحصیل علم دپاره سفر شوې وو که نه؟ که نه وو شوي. بلکه صحابه کرامو رحمه الله هم په خپل خپل ځایونو کښې د علم تحصیل کولو. نوییا زمونږ دپاره دا خبره نور هم گرانیږی. ځکه چه سوال پیدا کیږی. چه د تحصیل علم دپاره بهرته تلل جائز دی که نه؟ بیا د وچې د سفر اجازت دي که د دریاب د سفر هم، دغه شان نزدې مقاماتو ته تللی شی. او که لرو ته هم. ددې مقصد دپاره امام بخاری د «الغزو فی طلب العلم» ترجمه قائمه کړه چه سفر که د نزدې وی او که د لرې. د وچې وی او که د سمندر، د علم د ضرورت تقاضا دا ده. چه کوم ځانې پورې ضرورت

(۱) الكنز المتواری فی معادن لامع الدراری و صحیح البخاری (تعلیقات لامع الدراری (۳۰۰/۱۲) -

(۲) صحیح بخاری (۲۴۳/۱ و ۲۴۳/۲) کتاب العمرة باب السفر قطعة من العذاب رقم (۱۸۰۴) -

(۳) السنن لابن داود کتاب الجهاد باب فی رکوب البحر فی الغزو رقم (۲۴۸۹) -

(۴) الحديث أخرجه البخاری فی صحیحه (۱۵۸۱۱) کتاب التطوع (التهجد) باب فضل الصلاة فی مسجد مكة والمدینة رقم (۱۱۸۹) ومسلم فی صحیحه فی کتاب الحج باب فضل المساجد الثلاثة رقم ۳۳۸۴ والنسائی فی سننه فی کتاب المساجد باب ما تشد الرحال إلیه من المساجد رقم (۷۰۱) وأبو داود فی کتاب المناسک باب فی إنبان المدینة رقم (۲۰۳۳) -

پوره کبری هغه ځانې پورې دې څی ددې دپاره امام بخاری رحمته الله علیه په دوو څیزونو استدلال کړې دې یو څونې د عهد صحابو رضی الله عنهم نه نظیریش کړو چه حضرت جابر بن عبدالله رضی الله عنه د حضرت عبدالله بن انیس رضی الله عنه نه د یو داسې حدیث اوریدو دپاره تلې وو کوم چه هغه ته په واسطه سره رسیدلې وو د یوې میاشتنې سفر کړې وو دې دپاره چه دهغوی سند عالی شی «وسیل تفصیل ذلک قرأ»

دامام بخاری رحمته الله علیه دویم استدلال د حدیث باب نه دې چه خلاصه نې دا ده چه علم داسې ناشنا دولت دې چه انسان دیر علم زده کړی خو بیا هم دې احتیاجی اظهار نشی کولې حضرت موسی علیه السلام ددې باوجود چه کمال علمی ورته حاصل وو دا ورته معلوم شوه چه دالله تعالی یو بنده سره زما نه زیات علم دې نوهغه سره دملاویدو دپاره د لارې تپوس کوی اود ملاقات نه پس دهغوی شرطونه قبلوی دا دواړه واقعات نې پیش کړل اوامام بخاری رحمته الله علیه دا اوځودل چه دعلم دطلب دپاره سفر صرف مطلوب نه بلکه ضروری دې (۱) خو په دې قصه باندې استدلال په دې خبره باندې مبنی دې چه داپخوانو پیغمبرانو علیهم السلام شریعت د دې امت په حق کنبې شریعت دې دا مسئله مختلف فیها ده.

جمهور عالمان رحمته الله علیهم فرمائی چه «ما قص الله تعالی علینا من شی رانکار ، اوقصه رسول الله صلی الله علیه و آله من غیر انکار فیه فانه یلزمنا علی أنه شریعة رسولنا صلی الله علیه و آله» (۲) یعنی کوم څیز چه الله تعالی یا نبی صلی الله علیه و آله بغیرد انکار نه نقل کړی وی هغه په مونږ باندې په دې حیثیت باندې لازم دې چه هغه زموږ د پیغمبر صلی الله علیه و آله شریعت دې.

بیا په دوو صحابو رضی الله عنهم کنبې صرف یو د حضرت جابر بن عبدالله رضی الله عنه واقعه نه ده بلکه داسې دیر مثالونه ملایږی.

حضرت ابویوب انصاری، د حضرت عقبه بن عامر رضی الله عنه نه صرف دیو حدیث اوریدو دپاره د مدینې نه مصر ته سفر کړې وو کوم چه د یوې میاشتنې مزل وو (۳)

حضرت عبیدالله بن عدی رضی الله عنه د حضرت علی رضی الله عنه نه د حدیث اوریدو دپاره د مدینې طیبې نه د عراق سفر کړې وو کوم چه د یوې میاشتنې مسافت وو (۴)

حضرت ضحاک بن ثعلبه رضی الله عنه ته چه د نبی صلی الله علیه و آله کوم تعلیمات او احادیث رسیدلې وو هغوی د خپلې علاقې نه سفر کړې وو اود نبی صلی الله علیه و آله په خدمت کنبې حاضر شوې وو اود نبی صلی الله علیه و آله نه براه

(۱) لامع الدراری (۲۹۹/۲ و ۳۰۰) وایضاح البخاری (۷۷۵ و ۷۸)۔

(۲) د تفصیل دپاره وگورئ (أصول یزدوی مع کشف الأسرار) (۲۱۲/۳ و ۲۱۷) باب شرائع من قبلنا۔

(۳) الحدیث أخرجه الحمیدی فی مسنده (۱۸۹/۱ و ۱۹۰) أحادیث أبی ایوب أنصاری وأحمد فی مسنده (۱۵۳/۱) والحاکم فی معرفة علوم الحدیث (۸۰/۷) وابن عبد البر فی جامع بیان العلم وفضله (۳۹۲/۱) باب

ذکر الرحلة فی طلب العلم رقم ۵۶۷) ونص الحدیث من ستر مؤمناً فی الدنيا علی هزیه ستره الله یوم القيامة (اللفظ للحمیدی)۔

(۴) رواه الخطیب کذا فی فتح الباری (۱۷۵/۱)۔

راست معلومات کری وو دحضرت ضمام رضی اللہ عنہ قصه وړاندې تیره شوې ده. (۱) ددې نه چه څنگه د قرامت علی الشیخ ثبوت کیږي. دغه شان د رحله فی العلم ثبوت هم کیږي.
امام بخاری رحمته اللہ علیہ د طلب علم دپاره دسفر په باره کښې دحضرت جابر رضی اللہ عنہ قصې ته اشاره کړې ده. فرمانی.

قوله رجل جابر بن عبد الله مسيرة شهر إلى عبد الله بن أنيس في حديث

واحد: حضرت جابر بن عبد الله رضی اللہ عنہ حضرت عبد الله بن انس رضی اللہ عنہ طرف ته د یو حدیث دپاره د یو میاشتي سفر کړې وو.

د ذکر شوی حدیث تخریج اونص د حدیث دا حدیث امام بخاری رحمته اللہ علیہ په «الأدب المفرد» کښې او «خلق أفعال العباد» کښې (۲) امام احمد بن حنبل رحمته اللہ علیہ په خپل مسند کښې (۳) او طبرانی رحمته اللہ علیہ په معجم اوسط کښې (۴) ابو یعلیٰ فی خپل مسند کښې (۵) خطیب بغدادی پ ۲۰۰ رحله... کښې (۶) ابن ابی عاصم په کتاب السنة کښې (۷) حاکم په مستدرک کښې (۸) امام بیهقی په ، کتاب الاسماء والصفات، کښې (۹) او ابن عبد البر رحمته اللہ علیہ په جامع بیان العلم وفضله کښې (۱۰) تخریج کړې دي.

«عن جابر بن عبد الله رضی اللہ عنہ قال: بلغني حديث عن رجل من أصحاب النبي ﷺ سمعه من رسول الله ﷺ في القصص ولم أسمعها فابتعت بعيراً فشدت رحلي عليه ثم سرت شهراً حتى قدمت مصر فأتيت عبد الله بن أنيس فقلت للهباب قل له جابر على الهباب فقال ابن عبد الله: قلت نعم فأتاه فأخبره فقام رطاباً ثم هبط فاعتقني واعتقته فقلت له حديث بلغني عنك سمعته من رسول الله ﷺ ولم أسمعها في القصص فخشيت أن أموت أو تموت قبل أن أسمعها، فقال عبد الله: سمعت رسول الله ﷺ يقول يحشر الله العباد أو قال الناس عراة غراً بهماً قال قلنا ما بهماً؟ قال ليس معهم شيء ثم يناديهم بصوت يسمعه من بعد كما يسمعه من قرب أنا

(۱) كتاب العلم باب القراءة والعرض على المحدث).

(۲) الأدب المفرد رقم ۹۷۰ وخلق أفعال العباد (ص. ۹). تعليقات جامع العلم وفضله (۳۸۹۱۱) باب ذكر الرحلة في طلب العلم).

(۳) مسند أحمد بن حنبل (۴۹۵۱۳).

(۴) مجمع الزوائد (۳۵۱۱۰ و ۳۴۶) كتاب البعث باب ما جاء في الحساب).

(۵) تعليقات جامع بيان العلم وفضله (۳۸۹۱۱).

(۶) كتاب الرحلة للخطيب (ص. ۱۰۹). تعليقات جامع بيان العلم وفضله (۳۸۹۱۱).

(۷) تعليقات جامع بيان العلم وفضله (۳۸۹۱۱).

(۸) المستدرک للحاکم (۴۳۷/۲ و ۴۳۸) کتاب التفسیر. سورة حم المومن و (۵۷۴ و ۵۷۵) کتاب الأحوال).

(۹) الأسماء والصفات للبيهقي (ص. ۷۸ و ۷۹). تعليقات جامع بيان العلم وفضله (۳۹۰۱۱).

(۱۰) جامع بيان العلم وفضله (۳۸۹۱۱ و ۳۹۲) باب ذكر الرحلة في طلب العلم رقم ۵۶۵ و ۵۶۶).

الملك أنا الديان لا ينبغي لأحد من أهل الجنة أن يدخل الجنة ولا ينهى لأحد من أهل النار أن يدخل النار، وعندنا مظلة حتى أقصه منه، حتى الظلة قال قلنا كيف ذا وإنما ذلك الله عزلاً بهما؟ قال بالحسنات والسيئات، قال وتلى رسول الله ﷺ ﴿الْيَوْمَ تُجْزَى كُلُّ نَفْسٍ بِمَا كَسَبَتْ لَا ظُلْمَ الْيَوْمَ﴾ (اللفظ للحاكم مستدركه)

امام حاكم رحمه الله فرماني: «صحيح الإسناد ولم يخرجاه» (١)

حافظ ذهبي رحمه الله ددوی تصدیق کرے دی. او فرماني: «صحيح» (٢)

حافظ نور الدین ہیشمی رحمه الله فرماني: «رواه أحمد ورجاله وثقوا ورواه الطبرانی في الأوسط بنحو» (٣)

حافظ منذری رحمه الله فرماني: «رواه أحمد بإسناد حسن» (٤)

حافظ ابن حجر رحمه الله فرماني: «وإسناده صالح» (٥)

داین بطل رحمه الله یو وہم: دلته دامام ابن بطل رحمه الله نہ یو وہم شوے دی. هغوی فرماني: چه ددی نہ مراد «حدیث الستمعلی مسلم» دی. دا خبرہ صحیح نہ ده. بلکه هغه یویل حدیث دی. په کوم کسبې چه سفر کونکې حضرت ابویوب انصاری رحمه الله دی. اوچاته چه نې سفر کړې وو. هغه حضرت عقبه بن عامر رحمه الله وو. (٦)

دمعلقات بخاری رحمه الله متعلق یوه قاعده او په هغې اعتراض. علامه بدرالدین زرکشی رحمه الله دله اعتراض کړې دی. چه دا معلومه ده. چه امام بخاری رحمه الله کوم روایت معلقه په صیغه د جزم یعنی معروف سره راوړی. هغه صحیح وی. او کوم روایتونه چه په صیغه د تعریض یعنی مجهول راوړی. هغه ضعیف وی. (٧)

دا قاعده دلته ماتېږي. ځکه چه د حضرت جابر رحمه الله په دې واقعه باندې دلته په صیغه د جزم «ورحل جابرین عبدالله...» ذکر کړې دی. حالانکه ددې یوه بله حصه «وحش الله العباد، فینادهم

(١) المستدرک للحاکم (٤٣٨١٢)۔

(٢) تلخیص المستدرک للذهبی المطبوع بذیل المستدرک (٤٣٨١٢)۔

(٣) مجمع الزوائد (٣٤٦١٠) کتاب البعث باب ما فی الحساب۔

(٤) الترغیب والترہیب (٤٠٤١٤) کتاب البعث وأحوال القيامة۔

(٥) فتح الباری (١٧٤١١)۔

(٦) قد ذکرنا هذا الحديث ومن أخرجه بالتفصيل في هذا الباب فارجع إليه إن شئت۔

(٧) قال ابن الصلاح وينبغي أن نقول ما كان ذلك ونحوه بلفظ فيه جزم وحكم به على من علقه عنه فقد حكم بصحته عنه. مثاله... فكل ذلك حكم منه على من ذكره عنه بأنه قد قال ذلك ورواه فلان يستجير إطلاق ذلك إلا إذا صح عنده ذكره عنه لأن مثل هذه العبارات تستعمل في الحديث الضعيف أيضاً علوم الحديث (ص. ٢٤ و ٢٥)۔

بصوت یسعه من بعد کما یسعه من قرب، أنا الملك أنا الديان» امام بخاری رحمہ اللہ پہ کتاب التوحید کنبی ذکر کړې ده. (۱) چه دا نې نقل کړې دې نودوی د تمریض صیغه استعمال کړې ده. «وین کرهن جابر رحمہ اللہ بن عبد الله بن أنیس قال...» نویه دې طریقہ دا قاعدہ ماتیرې. (۲)

حافظ ابن حجر رحمہ اللہ فرمائی. چه په اصل کنبی ددې حدیث دوه مضمونونه دی. دیو تعلق درحله فی طلب العلم سره دې. اود بل تعلق د کلام الباری بصوت سره دې. ددې حدیث شواهد موجود دی. په مختلفو اسنادو سره دا ثابت دی. نوددې حدیث درجه دحسن ده. خکه چه دا خبرواحد دې. نوددې نه په صیغه د جزم سره رحله فی طلب العلم ثابتوی. او په مسئله د کلام کنبی چونکه د قطعی حدیث ضرورت وو. په هغې کنبی خبرواحد کافی نه وی. نو کله چه نې د صوت مسئله ذکر کوله. نو هلته نې د تمریض صیغه استعمال کړه. «وهذا من دقة نظر» رحمه الله عليه» (۳)

خو په دې باندې اشکال کیږی. چه دامام بخاری رحمہ اللہ خپل رجحان دې ته دې. چه الله تعالی د صوت سره کلام کوی. دوی په کتاب خلق افعال العباد او په صحیح بخاری کنبی په کتاب التوحید کنبی دا مسئله واضحه کړې ده. نو دا خبره صحیح نه معلومیرې. چه هغوی د صوت په مسئله کنبی عدم صلاحیت احتجاج طرف ته اشارې کولو دپاره د تمریض صیغه استعمال کړې وی.

ددې صحیح جواب دا دې. چه امام بخاری رحمہ اللہ په کوم ځانې کنبی چه د تمریض صیغه استعمال کړی. نو هلته دهغوی منشاء صرف د سند ضعف نه وی. بلکه دهغې یو سبب اختصار هم وی. او امام بخاری رحمہ اللہ چه کله روایت بالمعنی کوی یا د حدیث په الفاظو کنبی اختصار کوی. نویه داسې موقع باندې هم کله «یروی» او «یذکر» په صیغه د تمریض سره ذکر کوی. (۴)

په کتاب التوحید کنبی امام بخاری رحمہ اللہ چونکه اختصار فی الحدیث کړې دې. نو خکه نې هلته په «یذکر» سره ددې حدیث ذکر کړې دې. والله اعلم.

[۷] حَدَّثَنَا أَبُو الْقَاسِمِ خَالِدُ بْنُ خَلْفٍ قَاضِي جَمْعٍ قَالَ حَدَّثَنَا مُحَمَّدُ بْنُ حَرْبٍ قَالَ حَدَّثَنَا الْأَوْزَاعِيُّ أَخْبَرَنَا الزُّهْرِيُّ عَنْ عُبَيْدِ اللَّهِ بْنِ عَبْدِ اللَّهِ بْنِ عُتْبَةَ بْنِ مَعْمُودٍ عَنْ إِبْنِ عَبَّاسٍ (۱) أَنَّهُ تَمَارَى هُوَ وَالْحَوْرَنُ قَيْسُ بْنُ جِسْنٍ الْغَزَارِيُّ فِي صَاحِبِ مُوسَى فَمَرَّ بِمَا أُنِ

(۱) صحیح البخاری (۱۱۴/۲) کتاب التوحید باب قول الله تعالی ﴿ولا تنفع الشفاعة عنده إلا من أذن له﴾.

(۲) فتح الباری (۱۷۴/۱) وشرح القسطلانی (۱۷۷/۱).

(۳) فتح الباری (۱۷۴/۱).

(۴) النکت علی ابن الصلاح (التقیید ولا بیضاح لما أطلق وأغلق من کتاب ابن الصلاح) للعراقی (۳۶) وتعلیقات نورالدین عر علی علوم الحدیث لابن الصلاح (۲۵).

(۵) سبق تخريج هذا الحديث قبل بابین باب ما ذکر فی ذهاب موسی فی البحر إلی الحضرة.

بْنِ كَفْبٍ قَدَعَا ابْنُ عَبَّاسٍ فَقَالَ إِنِّي تَمَارَيْتُ أَنَا وَمَاجِي هَذَا فِي صَاحِبِ مُوسَى
الَّذِي سَأَلَ السَّبِيلَ إِلَى لِقَائِهِ هَلْ سَمِعْتَ رَسُولَ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ يَذْكُرُ شَأْنَهُ فَقَالَ
أَبْنِي تَعَفَّ سَمِعْتُ النَّبِيَّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ يَذْكُرُ شَأْنَهُ يَقُولُ يَتِمُّ مُوسَى فِي مَلَأَمٍ مِنْ بَنِي
إِسْرَائِيلَ إِذْ جَاءَهُ رَجُلٌ فَقَالَ أَتَعْلَمُ أَحَدًا أَعْلَمَ مِنْكَ قَالَ مُوسَى لَا فَأَوْحَى اللَّهُ عَزَّ وَجَلَّ إِلَى
مُوسَى بَنِي عِبْدُنَا خَصِرٌ فَقَالَ السَّبِيلَ إِلَى لِقَائِهِ لِمَجْعَلِ اللَّهُ لَهُ الْحَوْتَ آيَةً وَقِيلَ لَهُ إِذَا فَقَدْتَ
الْحَوْتَ فَارْجِعْ فَإِنَّكَ سَتَلْقَاهُ فَكَانَ مُوسَى صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ يَتَّبِعُهُ أَتْرَ الْحَوْتَ فِي الْبَحْرِ فَقَالَ قَتَى
مُوسَى لِمُوسَى أَرَأَيْتَ إِذَا أَوْتَيْنَا إِلَى الصَّخْرَةِ فَإِنِّي نَسِيتُ الْحَوْتَ وَمَا أَنَسَانِيهِ إِلَّا الشَّيْطَانُ أَنْ
أَذْكُرَهُ قَالَ مُوسَى ذَلِكَ مَا كُنَّا نَبْغِي فَارْتَدَّا عَلَى آثَارِهِمَا قَصَصًا فَوَجَدَا غَصْبًا فَكَانَ
مِنْ شَأْنِهِمَا مَا وَصَّ اللَّهُ فِي كِتَابِهِ [ر: ٤٣]

رجال الحديث

① ابو القاسم خالد بن خلی: دا قاضی ابو القاسم خالد بن خلی (١) الکلاعی الحمصی
رحمته اللہ علیہ دی (٢)

دودی د محمد بن حرب خولانی، محمد بن حمیر، سلمه بن عبد الملك العوصی، جاث بن
عبیده کلاعی، جراح بن ملیح بهرانی اوبقیة بن الولید رحمته اللہ علیہ وغیره حدیث روایت کوی
دودی نه روایت کونکو کنبی امام بخاری، امام ابو زرعه دمشقی، ابراهیم بن سلمه
طروشی، محمد بن مسلم بن داره رازی، محمد بن عوف طانی، او خپله دودی خوئی
محمد بن خالد خلی رحمته اللہ علیہ وغیره حضرات دی (٣)

امام بخاری رحمته اللہ علیہ فرمائی: «صدوق» (٤)

امام نسائی رحمته اللہ علیہ فرمائی: «لیس به بأس» (٥)

امام دارقطنی رحمته اللہ علیہ فرمائی: «لیس شیئ یکنی» (٦)

خلیلی رحمته اللہ علیہ فرمائی: «ثقة» (٧)

(١) «خلی»، په ددو طریقو سره ضبط شوي دي. یفتح الخاء وکسر اللام المنخفضة وسكون الباء بدون
التشديد كما فی الکاشف للذمى (٣٦٣/١) رقم ١٣١٢ وانظر الإستدراک فی آخر الکاشف (٥٨٣/٢) وفتح
الخاء وکسر اللام المنخفضة وتشديد الباء بوزن علی كما فی التقریب (٨٧) رقم (١٦٢٤)۔

(٢) تهذيب الكمال (٥٠٨ هـ ٥١٠) وسير أعلام النبلاء (٤٠١٠)۔

(٣) د استادانو او شاگردانو د تفصيل دپاره او گورئى ((تهذيب الكمال (٥١٨) وسير أعلام النبلاء (٤٠١٠)۔

(٤) تهذيب الكمال (٥١٨)۔

(٥) المصدر السابق وسير أعلام النبلاء (٤٠١٠)۔

(٦) تهذيب الكمال (١٨ هـ ٥٢)۔

(٧) تهذيب التهذيب (٨٦٣)۔

حافظ ذهبی رحمته فرمائی: «کان من دلاء العلماء»^(۶)

دغه شان دوی فرمائی: «ثقة»^(۷)

ابن حبان رحمته دوی په کتاب الثقات کښې ذکر کړی دی.^(۸)
دوی د وفات کال یقینی طور باندې معلوم نه دی. حافظ ذهبی رحمته فرمائی: غالباً په ۲۲۰ هـ نه پس دوی وفات شوی دی.^(۹)

دوی په ۲۱۸ هـ کښې وفات شوی وو.^(۱۰) رحمه الله تعالى رحمة واسعة.

① محمد بن حرب: دوی محمد بن حرب خولانی حمصی ابرش رحمته دی. ددوی حالات اوس په مخکنی باب کښې تیر شو.

② اوزاعی: دوی د شام مشهور عالم، فقیه او امام عبدالرحمن بن عمرو بن ابی عمرو یحمد اوزاعی شامی رحمته دی. ددوی کنیت ابو عمرو دی.^(۱)
امام اوزاعی رحمته مستقل د یومکتب فکریانی وو. دائمه اربعه پشان خلق ددوی په مذهب باندې عمل کونکی وو. روسته د نوورو مذاهبو پشان ددوی مذهب هم ختم شو.^(۲)

دوی په تبع تابعینو کښې وو.^(۳)

دوی په تابعینو کښې د عطاء بن ابی ریا، قتادة، نافع مولی ابن عمر، امام زهري، او محمد بن المنکدر رحمته نه استفاده کړې ده.

دغه شان ئې د حسان بن عطیه، امام اعمش، عبدالملک بن عبدالعزیز بن جریج، عبده بن ابی لبابه، علقمه بن مرثد، عمرو بن شعیب، محمد بن الولید الزبیدی، مکحول شامی، یحیی بن سعید انصاری، او یحیی بن ابی کثیر رحمته وغیره ډیرو حضراتو ته هم د حدیث روایت کړې دی. ددوی نه په روایت کونکو کښې ابواسحاق فزاری، اسماعیل بن عیاش، ابوضمره انس بن عیاض، بشر بن بکر تنیسی، بقیة بن الولید، خارجه بن مصعب، سفیان ثوری، امام شعبه، عبدالله بن المبارك، عبدالرحمن بن ابی الزناد، عبدالرزاق بن همام، عبیدالله بن موسی

① سیر أعلام النبلاء (۶۴۰: ۱۱۰) _

② الکاشف (۳۶۳: ۱۱) رقم (۱۳۱۲) _

③ الثقات لابن حبان (۲۲۵۸) _

④ سیر أعلام النبلاء (۶۴۱: ۱۱۰) _

⑤ الکاشف (۶۱۱: ۱) رقم (۳۰۸۲) _

⑥ تهذيب الكمال (۳۰۸ و ۳۰۷: ۱۱۷) _

⑦ کان له مذهب مستقل مشهور عمل به فقهاء الشام مدة وفقهاء الأندلس ثم فنى، سیر أعلام النبلاء (۱۱۷: ۱۱۷) _

⑧ تهذيب الأسماء واللغات (۲۹۹: ۱۱) _

⑨ تهذيب اللنوی (۲۹۹: ۱۱) _

عبسى، عيسى بن يونس، قتاده، «وهو من شيوعه» مالك بن انس، محمد بن حرب خولاني، امام زهرى «وهو من شيوعه» معافى بن عمران موصلى الهقل بن زيا «وهو أثبت الناس فيه» وكيع بن الجراح، يحيى بن سعيد القطان، يحيى بن ابى كثير، «وهو من شيوعه» اويونس بن يزيد ايلى رضي الله عنه وغيره دى).

امام عبدالرحمن بن مهدي رضي الله عنه فرماني: «الائمة في الحديث أربعة الأوزاعي، ومالك وسفيان الثوري، وصباح بن زيد رضي الله عنه».

دغه شان دوى فرماني: «ما كان بالشام أحد أهدم بالسنة من الأوزاعي».

سفيان بن عيينه رضي الله عنه فرماني: «كان الأوزاعي امام أهل زمانه».

امام بخارى رضي الله عنه عيسى بن يونس رضي الله عنه نه نقل كوى: «كان الأوزاعي حافظاً».

امام عجلى رضي الله عنه فرماني: «ثقة من عيار الناس».

امام مالك رضي الله عنه فرماني: «كان اماماً يقتدى به».

يعقوب بن شيبه رضي الله عنه فرماني: «والأوزاعي ثقة ثبت».

امام يحيى بن معين رضي الله عنه فرماني: «ثقة ما أقل ما روى عن الزهرى».

امام ابوحاتم رضي الله عنه فرماني: «امام متبع لم يسمع».

ابن سعد رضي الله عنه فرماني: «وكان ثقة ما مونا صدوقاً فاضلاً غيراً كثيراً الحديث والعلم والفقه حجة».

ابن حبان رضي الله عنه فرماني: «وكان من قهء الشام وقرأهم زادهم ومرابطهم».

(١) ددوى د شيوخوا و تلامذو د تفصيل دياره اوگورى: تهذيب الكمال (٣٠٨١٧ و ٣١٢) و تهذيب النوى (٢٩٩١١) و سير اعلام النبلاء (١٠٨١٧ و ١٠٩).

(٢) تهذيب الكمال (٣١٣١٧) و تهذيب النوى (٣٠٠١١).

(٣) المصادر السابقة.

(٤) تهذيب الكمال (٣١٤١٧) و تهذيب الكمال (٢٤٠١٦).

(٥) التاريخ الصغير (١١٧).

(٦) تعليقات تهذيب الكمال (٣١٦١٧) نقلاً عن نقات العجلى (الورقة: ٣٣) و انظر تهذيب التهذيب (٢٤١١٦).

(٧) سير اعلام النبلاء (١١٢١٧).

(٨) تهذيب الكمال (٢٤١١٦).

(٩) تهذيب الكمال (٣١٣١٧).

(١٠) تهذيب الكمال (٣١٤١٧).

(١١) طبقات ابن سعد (٤٨٨١٧).

(١٢) النقات لابن حبان (٦٣١٧).

فلاس رحمته فرمائی «الأداعی شمت»^(۱)

امام ذہبی رحمته فرمائی «الأداعی امام ثقة وليس هو الزهري كمالك وعقيل»^(۲)

حافظ ابن حجر رحمته فرمائی «ثقة جليل»^(۳)

امام اوزاعی رحمته وفات د راجح قول مطابق پہ ۱۵۷ھ کنبی شوې وو.^(۴) رحمہ اللہ تعالیٰ رحمۃ واسعہ، د دوی د تفصیلی حالاتو دپارہ د... سیر اعلام النبلاء... مراجعت اوکړې د^(۵)

⑤ الزهري: د دوی امام محمد بن مسلم بن عبید اللہ بن عبد اللہ بن شہاب زہری رحمته دی. د دوی حالات په «ہمد الوسی» کنبی د دریم حدیث لاندې تیر شوی دی.^(۶)

⑥ عبید اللہ بن عبد اللہ بن عتبہ بن مسعود: د دوی حالات د «باب متقی یصح سام الصغیر» باندې لاندې تیر شوی دی.

⑦ ابن عباس رضی اللہ عنہما: د حضرت عبد اللہ بن عباس رضی اللہ عنہما حالات په «ہمد الوسی» کنبی د خلورم حدیث لاندې تیر شوی دی.^(۷) او په «کتاب الإیمان» کنبی د «باب کفران العشر و کفر دودن کفر» لاندې تیر شوی دی.^(۸) څه حالات اوس د «باب متقی یصح سام الصغیر» لاندې تیر شو.

امام بخاری رحمته په دې باب کنبی هم هغه حدیث ذکر کړې دي. کوم چه نې په «باب ما ذکر فی فہاب موسیٰ رحمته فی البحر علی الغضی رحمته» لاندې راوړې وو. د حدیث پوره تشریح هلته تیرہ شوې وه

۲۰ = بَابُ فَضْلِ مَنْ عِلِمَ وَعَلِمَ

د مخکنی باب سره ربط. مخکنی باب «باب الغرور فی طلب العلم» کنبی د متعلم او معلم حال ذکر وو. په دې باب کنبی امام بخاری رحمته د دوی فضیلت بیانوی.^(۹) د ترجمۃ الباب مقصد. ترجمۃ الباب دهغه کس په فضیلت کنبی دي. چه هغه د تعلیم او تعلم یعنی په خپله د زده کولو او بل ته د خود لو فضیلتونو لره جمع کونکې وی. په دې تمثیل کنبی

(۱) تهذيب التهذيب (۲۴/۱۶)۔

(۲) میزان الاعتدال (۵۸۰/۱۲)۔

(۳) تقريب التهذيب (۳۴۷) رقم (۳۹۶۷)۔

(۴) تهذيب الكمال (۳۱۵/۱۱۷) وسير اعلام النبلاء (۱۲۷/۱۲۸)۔

(۵) د دوی د تفصیلی حالاتو دپارہ اوگورۍ سیر اعلام النبلاء (۱۰۷/۱۷) او (۱۳۴)۔

(۶) كشف الباری (۳۲۶/۱۱)۔

(۷) كشف الباری (۴۳۵/۱۱)۔

(۸) كشف الباری (۲۰۵/۱۲)۔

(۹) عمدة القاری (۷۶/۲)۔

«فعلّم وعلم» به سیاق دمدح کنی بیانولوسره دا خبره بنکاره کوی چه عالم متعلم د مجرد عالم نه په فضیلت کنی غوره دې اوهم دا د ترجمې مقصد دې دلتنه دې دا خبره واضحه وی چه دترجمة الباب مقصد دمجموعه امرینو فضیلت دې د احد الامرین فضیلت نه دې یعنی «دباب فضل من علم وعلم» مطلب دې «فضل من علم فضل من علم» نه دې بلکه مطلب دا «فضل من علم ثم علم» دې (۱)

[۹] حَدَّثَنَا مُحَمَّدُ بْنُ الْعَلَاءِ قَالَ حَدَّثَنَا حَمَّادُ بْنُ أَسَمَةَ عَنْ بُرَيْدِ بْنِ عَبْدِ اللَّهِ عَنْ أَبِي بُرَيْدَةَ عَنْ أَبِي مُوسَى (۲) عَنِ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ قَالَ مَثَلُ مَا بَعَثَنِي اللَّهُ بِهِ مِنَ الْهُدَى وَالْعِلْمِ كَمَثَلِ الْغَيْثِ الْكَثِيرِ أَصَابَ أَرْضًا فَكَانَ مِنْهَا تَغِيَّةٌ قِيلَتْ الْمَاءُ فَأَبْيَتْ الْكَلَّا وَالْعُشْبُ الْكَثِيرُ وَكَانَتْ مِنْهَا أَجَادِبُ أَمْكَتَ الْمَاءُ فَفَنَعَ اللَّهُ فِيهَا النَّاسَ فَشَرِبُوا وَسَقَوْا وَذَرَعُوا وَأَصَابَتْ مِنْهَا طَائِفَةٌ أُخْرَى إِحْمَاهِيَ قِيَعَانٌ لَا تُمْسِكُ مَاءً وَلَا تُنْبِتُ كَلًّا قَدْ ذَلِكَ مَثَلُ مَنْ قَفَى فِي دِينِ اللَّهِ وَتَفَعَّلَ مَا بَعَثَنِي اللَّهُ بِهِ فَعَلِمَ وَعَلَّمَ وَمَثَلُ مَنْ لَمْ يَرْقُ بِذَلِكَ رَأْسًا وَلَمْ يَقْبَلْ هُدَى اللَّهِ الَّذِي أُرْسِلْتُ بِهِ قَالَ أَبُو عَبْدِ اللَّهِ قَالَ إِسْحَافِي وَكَانَ مِنْهَا طَائِفَةٌ قِيلَتْ الْمَاءُ قَاعٌ يَعْلُوهُ الْمَاءُ وَالْمَصْفُفُ الْمُسْتَوِيُّ مِنَ الْأَرْضِ

رجال الحديث

① محمد بن علاء: ابوکریب محمد بن العلاء بن کریب همدانی کوفی رحمته الله دی (۲)

په ۱۹۱ هـ کنې پیدا شوې وو. (۳)

دوی دهشم، ابوبکر بن عیاش، یحیی بن ابی زائده، عبدالله بن المبارک، اسماعیل بن علیه، سفیان بن عیینه، حفص بن غیاث، ابواسامه بن حماد بن اسامه ابو معاویه ضریر، یونس بن بکیر، محمد بن فضیل بن غزوان، وکیع بن الجراح اویحی بن یحان رحمته الله وغیره نه روایت کوی ددوی نه په روایت کونکو کنې اصحاب اصول سته، محمد بن یحیی ذهلی، ابوزرعه، ابوحاتم رازی، ابن ابی الدنيا، بقی بن مخلد اندلسی، ابو عروبہ، محمد بن هارون رویانی، ابویعلی موصلی او جعفر بن محمد فریابی رحمته الله وغیره ډیر حضرات دی (۴)

(۱) الأبواب والتراجم از شیخ الهند قدس سره (ص ۴۹)۔

(۲) قوله: عن أبي موسى رحمته الله الحديث أخرجه مسلم في صحيحه في كتاب الفضائل باب بيان مثل ما بعث النبي رحمته الله من الهدى والعلم رقم (۵۹۵۳)۔

(۳) تهذيب الكمال (۲۴۳/۲۶)۔

(۴) سير أعلام النبلاء (۳۹۴/۱۱)۔

، دشیوخ اوشاگردانو دپاره اوگورنی، تهذيب الكمال (۲۴۳/۲۶ و ۲۴۶) وسير أعلام النبلاء (۳۹۴/۱۱ و ۳۹۵)

امام نسائی فرمائی: «لاہلک بہ» (۱)

دغہ شان دوی فرمائی: «ثقة» (۲)

ابو عمرو الخفاف رحمہ اللہ فرمائی: «ما رأیت من المشاکم بعد اسحاق بن ابراہیم احفظ من ابی کریب» (۳)

ابراہیم بن ابی طالب رحمہ اللہ فرمائی: «لم أر بعد احدا من جنہل رحمہ اللہ احفظ من ابی کریب» (۴)

ابو حاتم رحمہ اللہ فرمائی: «صدوق» (۵)

مسلمہ بن قاسم رحمہ اللہ فرمائی: «کلی ثقة» (۶)

ابن حبان رحمہ اللہ دوی پہ کتاب الثقات کنبی ذکر کری دی: (۷)

حافظ ابن حجر رحمہ اللہ فرمائی: «ثقة حافظ» (۸)

پہ کال ۳۳۸ھ کنبی وفات شوی وو: (۹) رحمہ اللہ تعالیٰ رحمۃ واسعۃ.

① حماد بن اسامہ: دوی ابو اسامہ حماد بن اسامہ بن زید قرشی کوفی دی: (۱۰)

دوی د ہشام بن عروہ، امام اعمش، سعید بن ابی عروہ، شعبہ، سفیان ثوری، سلیمان بن المغیرہ، مالک بن مغول، مجالد بن سعید، شریک بن عبداللہ نخعی، ابو بردہ برید بن عبداللہ بن ابی بردہ، عبدالرزاق بن ہمام، عبیداللہ بن عمر، فضیل بن غزوان، ولید بن کثیر، یحییٰ بن المہلب رحمہ اللہ وغیرہ روایت حدیث کری دی.

اوددوی نہ روایت کونکو کنبی عبدالرحمن بن مہدی، امام شافعی، قتیبہ بن سعید، امام احمد، امام اسحاق، ابوخیثمہ، ابراہیم بن سعید جوہری، احمد بن الفرات، محمود بن غیلان، ابویکر بن ابی شیبہ، عثمان بن ابی شیبہ، علی بن المدینی، محمد بن عبداللہ بن نعیم، ابو کریب، محمد بن العلاء، امام یحییٰ بن معین، محمد بن المثنیٰ، ابو محمد بن یوسف بیکندی رحمہ اللہ وغیرہ دیر حضرات دی: (۱۱)

(۱) تہذیب الکمال (۲۶/۲۴۷)۔

(۲) المصدر السابق۔

(۳) المصدر السابق۔

(۴) المصدر السابق۔

(۵) سیر اعلام النبلاء (۱۱/۳۹۵)۔

(۶) تہذیب الکمال (۱۹/۳۸۶)۔

(۷) الثقات (۱۰۵/۱)۔

(۸) تقریب التہذیب (۵۰۰) رقم ۶۲۰۴۔

(۹) الکاشف (۲۰۸/۲) و سیر اعلام النبلاء (۱۹/۲۷۷)۔

(۱۰) تہذیب الکمال (۱۷/۲۱۸ و ۱۷/۲۱۸) و سیر اعلام النبلاء (۱۹/۲۷۷)۔

(۱۱) دشوخیخ او ملا مذوق دپارہ او گوری، تہذیب الکمال (۱۷/۲۱۸ و ۱۷/۲۲۲) و سیر اعلام النبلاء (۱۹/۲۷۷ و ۱۹/۲۷۸)۔

امام احمد رحمہ اللہ فرمائی: «أبو أسامة ثقة كان أعلم الناس بأمور الناس وأخبار أهل الكوفة وما كان أروا من هشام بن عروة» (۱)

دغه شان دوی فرمائی: «كان ثبتاً ما كان أثبتة لا يكاد يخطئ» (۲)

دغه شان دوی فرمائی: «أبو أسامة أثبت من مائة مثل أبي حاتم كان أبو أسامة صحيح الكتاب ضابطاً للحديث كيساً صدوقاً» (۳) امام يحيى بن معين رحمہ اللہ دوی «ثقة» گر خولی دی (۴)

سفيان رحمہ اللہ فرمائی: «ما بال كوفة شاب أعقل من أبي أسامة» (۵)

ابن سعد رحمہ اللہ فرمائی: «كان ثقة مأموناً كثيراً الحديث يدرس ويدين تدليسه وكان صاحب سنة وجماعة» (۶) امام عجلي رحمہ اللہ فرمائی: «كان ثقة وكان يعد من حكماء أصحاب الحديث» (۷) ابن قانع رحمہ اللہ فرمائی: «كوفي صالح الحديث» (۸)

ابن حبان رحمہ اللہ دوی لره په كتاب الثقات کښي ذکر کړی دی (۹)

حافظ ذهبی رحمہ اللہ فرمائی: «صحة عالم أخباري» (۱۰) حافظ ابن حجر رحمہ اللہ فرمائی: «ثقة ثبت ربما دلس وكان بأخرة يحدث من كتب غيره» (۱۱)

څنگه چه د علماء جريح وتعديل اقوال ستاسو وړاندې دی ټولو ددوی توثيق کړې دي البته په دوی باندې دوه الزامات دي. يودا چه دوی به تدليس کول. دويمه دا چه سرقه د حديث نه کولو دابن سعد قول ذکر شو. دوی فرمائی: «دلس ويدين تدليسه» دغه شان د حافظ ابن حجر رحمہ اللہ قول وړاندې نقل شو: «ربما دلس»

دغه شان ازدی د سفيان بن وكيع نه نقل کړی دی: «لأن لأعجب كيف جاز حديث أبي أسامة كان أمره

(۱) تهذيب الكمال (۲۲۲/۷) وسير اعلام النبلاء (۲۷۸/۹) _

(۲) اسناد السابقة _

(۳) المصادر السابقة _

(۴) تاريخ الدارمي (۹۲) رقم ۲۴۲ _

(۵) تهذيب الكمال (۲۲۳/۷) وسير اعلام النبلاء (۲۷۸/۹) _

(۶) الطبقات لابن سعد (۳۹۵/۶) _

(۷) تهذيب التهذيب (۳۱۳) _

(۸) تهذيب التهذيب (۳۱۳) _

(۹) الثقات لابن حبان (۲۲۲/۶) _

(۱۰) الكاشف (۳۴۸/۱) رقم ۱۲۱۲ _

(۱۱) تقريب التهذيب (۱۷۷) رقم ۱۴۸۷ _

بیّنوا کان من أسرار الناس لحديث حميد))

ددې الزاماتودا جواب دې. چه ترڅو پورې د تدلیس تعلق دې نور سره دابن سعد رحمته قول تیر شو چه «وین تدلیسه» یعنی هغوی به خپل تدلیس بیانولو. نو په داسې صورت کښې څه عیب نشته.

تر کومې پورې چه د سفیان بن وکیع رحمته د قول تعلق دې. نوسفیان پخپله ضعیف دې ^(۶) اود دوی نه نقل کونکې ازدي هم ضعیف دې ^(۷).

حافظ ذهبی رحمته ددوی تذکره په «میزان الإعتدال» کښې کړې ده. اود

«لأن لأصح...» ددې قول نسبت نې سفیان ثوری ته کړې دې ^(۸). حالانکه د دې قاتل سفیان ثوری رحمته نه دې بلکه سفیان بن وکیع دې ^(۹).

ددې باوجود حافظ ذهبی رحمته فرماني «ابو اسامة لم أورد له شيء فيه ولكن يعرف أن هذا القول باطل» خلاصه دا چه ابو اسامة ثقه او ثبت راوی. د اصول سته اصحابو ددوی احادیث په اتفاق قبول کړی دی ^(۱۰). په ۲۰۱ هـ کښې وفات شوې وو ^(۱۱).

⑤ بریدین عبد الله: ددوی مختصره تذکره په «کتاب الإیمان» کښې د «باب أى الإسلام أفضل» لاندې تیره شوې ده ^(۱۲).

دوی ابو یرده بریدین عبد الله بن ابی یرده بن ابی موسی الاشعري کوفی رحمته دی ^(۱۳).

^(۱) تهذيب التهذيب (۳۱۳) _

^(۲) الکاشف (۲۲۹۱۱) رقم ۲۰۰۵ _

^(۳) الأزدي: هو ابو الفتح محمد بن الحسين الأزدي الموصلي. له ترجمة في ميزان الإعتدال (۵۲۳/۳) _

قال الحافظ في هدى الساري (ص. ۴۰۰) في ترجمة خثيم بن عراك الغفاري .. وشذ الأزدي فقال منكر الحديث . وغفل أبو محمد بن حزم فاتبع الأزدي وأفرط فقال لا تجوز الرواية عنه وما درى أن الأزدي ضعيف فكيف يقبل منه تضعيف الثقات) _

وانظر الرفع والتكبير للإمام اللكنوي وتعليقات شيخنا الفاضل العلامة عبدالفتاح أبوغدة رحمهما الله تعالى (ص. ۲۱۷ و ۲۷۴) _

^(۴) ميزان الإعتدال (۵۸۸۱۱) رقم ۲۲۳۵ _

^(۵) هدى الساري (۳۹۹) وتهذيب التهذيب (۳۱۳) _

^(۶) ميزان الإعتدال (۵۸۸۱۱) رقم ۲۲۳۵ _

^(۷) هدى الساري (ص. ۳۹۹) _

^(۸) الكاشف (۳۴۸۱۱) رقم ۱۲۱۲ _

^(۹) كشف الباري (۶۹۰۱۱) _

^(۱۰) تهذيب الكمال (۵۰۱۴) _

دوی دخپل نیکه. حضرت ابو موسی اشعری رضی الله عنه دخپل پلار عبدالله بن ابی برده، حسن بصری، عطاء بن ابی رباح، ابویوب صاحب انس رضی الله عنه نه روایت کړې دي. اوددوی نه روایت کونکي ابواسامه حماد بن اسامه، سفیان ثوري، سفیان بن عيينه، عبدالله بن المبارك، حفص بن غياث، علی بن مسهر، ابونعیم، ابومعأویه، ضریر، یحی بن سعید اموی رضی الله عنه وغیره حضرات دي. (۱)

ابن معین او عجلې رحمهما الله فرماني: «ثقة» (۲)

امام ابوداود او امام ترمذی رحمهما الله هم دوی لره ثقه گرځولي دي. (۳)

امام نسائي رضی الله عنه فرماني: «ليس به بأس» (۴)

خود امام نسائي رضی الله عنه نه دا هم منقول دي: «ليس بذلك القوي» (۵)

امام احمد رضی الله عنه فرماني: «يريد بروي أحاديث متأكدين» (۶)

ابن حماد رضی الله عنه فرماني: «ليس بذلك القوي» (۷)

امام ابوحاتم رضی الله عنه فرماني: «ليس بالمتين يكتب حديثه» (۸)

خلاصه دا چه بعضي امامانود رجالو مثلاً امام يحيى بن معين، امام ترمذی، امام عجلې، او امام ابوداود رضی الله عنه مطلقاً ددوی توثيق کړې دي. حالانکه نورو عالمانو رضی الله عنه ددوی لږ غوندې تضعيف کړې دي.

دامام نسائي نه چه «ليس بذلك القوي» تضعيف منقول دي، نور سره «ليس به بأس» توثيق هم مروی دي.

بيا حافظ رضی الله عنه دا تصريح کړې ده، چه امام نسائي به «ليس بذلك القوي» سره د راوی غیر حافظ ته اشاره کوي. (۹)

۱- د شيوخ اونلامذه دپاره اوگوري تهذيب الكمال (۵۰۱۴).

۲- تهذيب الكمال (۵۱۱۴).

۳- تهذيب التهذيب (۴۳۲۱).

۴- تهذيب الكمال (۵۱۱۴).

۵- الضعفاء والمتروكين للنسائي (ص. ۲۸۶).

۶- الضعفاء للعقيلي (۱۵۸۱).

۷- الكامل لابن عدي (۶۲۱۲).

۸- تهذيب الكمال (۵۱۱۴).

۹- قال العافظ في هدي الساري (ص. ۳۸۶) ترجمة أحمد بن بشير الكوفي. فأما تضعيف النسائي له فمشعر بأنه غير حافظ.

امام احمد رحمته بعضی وقت د «مناکیر» اطلاق په .. افراد .. او غرائب .. باندې هم کوی. (۱)
دلته کښې هم دا خبره ده ځکه چه ددوی احادیث اصحاب اصول سته قبول کړی دی. (۲)
حافظ ابن عدی رحمته فرمائی: «روى عنه الأئمة والشعاع ولم يرو عنه أحد أكثر مما رواه أبو أسامة وأحاديثه منه مستقيمة وهو صدوق وقد أدغله أصحاب الصحاح فيها .. وأرجو أن لا يكون به بأس» (۳)
حافظ ذهبی رحمته فرمائی: «وهو صدوق موثق» (۴)

حافظ ابن حجر رحمته فرمائی: «احتج به الأئمة كلهم وأحمد وغيره يطلقون المناكير على الأفراد المطلقة» (۵)
دوی د ۱۴۰ هـ نه پس وفات شوی وو (۶) رحمه الله تعالى رحمة واسعة.

۵) ابو یونس: ددوی نوم عامریا حارث دی. دوی د حضرت ابو موسی اشعری رضی الله عنه خونی دی او برید بن عبد الله چه ددوی راوی دی ددوی نیکه دی.

ددوی حالات په «کتاب الإیمان باب أى الإسلام أفضل» لاندې تیر شوی دی. (۷)

۵) حضرت ابو موسی اشعری رضی الله عنه: ددوی حالات هم په مذکوره باب کښې تیر شوي دی
قوله: مَثَلُ مَا بَعَثَنِي اللَّهُ بِهِ مِنْ الْهُدَى وَالْعِلْمِ كَمَثَلِ الْغَيْثِ الْكَثِيرِ أَصَابَ أَرْضًا: الله تعالى چه دهدایت او علم خبرې راکړې دی. اوزه ئې رالیرلې یم ددې مثل د تیزباران دې چه په زمکه باندې اووړېږي.

«مثل» دصفت عجیبه دپاره راځي. دلته هم دا معنی مراد ده. (۸)

او کله «مثل» «قول سائر» دپاره استعمالوی یعنی هغه کلام کوم چه د یوې خاص واقعه سره تعلق ساتي. او هغې طرف ته په کښې اشاره وی. (۹) لکه «تابط شراً»

قوله: الْهُدَى: دهدایت لفظ مشترک طور باندې د ارشاد یعنی «إراءة الطريق» او توفیق

(۱) الرفع والتكميل في الجرح والتعديل (ص. ۲۰۱ و ۲۰۲) -

(۲) هدى السارى (ص. ۳۹۲) -

(۳) الكمال لابن عدی (۳۱۲ و ۶۴) -

(۴) تعليقات تهذيب الكمال (۵۴۱۴) نقلًا عن تاريخ الإسلام للذهبي. -

(۵) هدى السارى (۳۹۲) -

(۶) سير أعلام النبلاء (۲۵۲۱۶) -

(۷) كشف البارى (۶۹۰۱۱) -

(۸) فتح البارى (۱۷۶۱۱) -

(۹) المصدر السابق) -

اوتانید اوحفظ اوعصمت یعنی «ایصال الی المطلوب» دپاره استعمالیږي. (د)
 کله چه نبي کریم ﷺ یا قرآن یا عامو خلقو ته نسبت اوشی نومراده ترې اولنې معنی وی. یعنی
 «إِذْ رَأَى الطَّرِيقَ» لکه «وَأَنَّكَ لَتَهْدِي إِلَى صِرَاطٍ مُسْتَقِيمٍ» (د) و «إِنَّ هَذَا الْقُرْآنَ يَهْدِي لِلَّذِي هُوَ أَقْوَمُ» (د)
 «ذَلِكَ الْكِتَابُ لَا رَيْبَ فِيهِ هُدًى لِلْمُتَّقِينَ» (د)

اوکه الله تعالی طرف ته منسوب وی. نوکله خو هم دا «إِذْ رَأَى الطَّرِيقَ» معنی مراد وی لکه
 «وَهَدَيْنَاهُ النَّجْدَيْنِ» (د) و اما شود همدیناهم فاستعملوا المعنى على الهدى (د) اوکله دتوفیق اوتانید په
 معنی کښې یعنی دویمه معنی «ایصال الی المطلوب» کښې استعمالیږي لکه آیت کریمه
 دې «أَنَّكَ لَتَهْدِي مَنْ أَحْبَبْتَ وَلَكِنَّ اللَّهَ يَهْدِي مَنْ يَشَاءُ» (د)

قوله: الْعِلْمُ: ددې نه مرادهغه علم دین دې. کوم چه الله تعالی د نبي ﷺ په قلب باندې
 نازل کړې وو. یعنی قران عظیم. کوم ته چه وحی متلو وائی. دغه شان داحادیثو په صورت
 کښې چه نبي د نبي ﷺ په زړه باندې القاء کړې ده. کوم ته چه وحی غیرمتلو وائی.

قوله: الْغَيْثُ الْكَثِيرُ: غیث هغه باران ته وائی. کوم چه دیرد فاندې وی. (د)
 نبي کریم ﷺ خپل علوم ربانیه کوم چه دوی ته ورکړې شوی وو. اوهغه هدایت کوم چه دوی
 ته ورکړې شوې وو. دهغه باران سره تشبیه ورکړه. کوم چه د قحط سالی په زمانه کښې
 راځي. اوبه ښه شان سره خلق هدووبوی. نولکه څنگه چه دغه باران په مړه زمکه کښې ژوند
 پیدا کوي. دغه شان کله چه نبي ﷺ پیغمبر جوړ شو. نوپه دنیا کښې دجهالت تیرې خورې
 شوې وې. خلق دهدایت تگی وو. خو هغوی ته دهدایت چینه معلومه نه وه. الله تعالی د نبي
 کریم ﷺ په ذریعه د هدایت باران اوکړو په کوم سره چه مړه زړونه ژوندی شول.

قوله: أَصَابَ أَرْضًا فَكَانَ مِنْهَا نَقِيَّةٌ قَبِلَتْ الْمَاءَ فَأَنْبَتَتِ الْكَلَّا وَالْعُشْبَ الْكَثِيرَ: هغه
 باران کله چه په زمکه باندې اوشو. نو بعضې زمکې ښې وې. اوبه نې جذب کړې. اوبه هغې
 کښې ښه گیاه او شینکې پیدا شوه.
 باران چه کله په زمکه اوشو. نو دزمکې د مختلفو حصو په اعتبار سره مختلف ثمرات او

١) تفصیل دپاره اوگورئ روح المعانی (۹۱۱ و ۹۲)۔

٢) سورة الشورى: (۵۲)۔

٣) الإسراء: (۹)۔

٤) سورة البقرة: (۲)۔

٥) البلد: (۱۰)۔

٦) فصلت: (۱۸)۔

٧) القصص: (۵۶)۔

٨) الغيث: المطر.. وقيل هو المطر الخاص بالخير الكثير النافع.. تاج العروس (۹۳۷۱)۔

آثار مرتب شول. یوه حصه د داسې زمکې وه کومه چه «ثقیة» یعنی زر خیزه وه.

«ثقیة» دبخاری په ټولنسونځو کښې هم دهغه شان «ثقیة» په نون اوقاف سره ده. (د) مراد زر خیزه زمکه ده. اوبه مسلم شریف کښې د «ثقیة» په خانې «طیبة» واقع شوې ده. (۲) دهغې معنی هم زر خیزه زمکه ده.

دامام خطابی، حمیی رحمهما الله وغیره په روایت کښې دی. «ثقیة» هالشا المثلثة المفتوحة والعین المحمودة المکسورة بعد هاء موحدة غلیفة مفتوحة ضبط کړې ده. (۳)

خطابی رحمه الله فرمائی. «ثقیة» هغه کندوته وائی. کوم چه په غرونو او کانرو کښې وی په کومو کښې چه د باران اوبه جمع کیږی. (۴)

قاضی عیاض رحمه الله فرمائی. چه دا «روایة» هم غلط دي. اومعناً هم غلط دي. ځکه چه دلته نې «ثقیة» ونیلی دی. دطائفه اولی صفت کول مقصود دی. او که «ثقیة» اوگر خولې شی نودا به د دویمې ډلې صفت شی. (۵)

په یو روایت کښې «ثقیة» هم راغلی دی. دکوم معنی چه «طائفة» ده. (۶)

ابن رجب رحمه الله فرمائی. چه په یو روایت کښې «ثقیة»، هالها الموحدة مکان التون، راغلی دی. (۷)

ابن رجب رحمه الله فرمائی. چه ددې معنی «القطعة الطيبة» ده. اودا معنی صحیح ده. لکه څنگه چه ونیلی شی. «فلان بقیة الناس» یعنی په نیکانو کښې خاوس بس فلانې پاتې شوې دي. (۸) والله

أعلم.

قوله: الْكَلَاءُ وَالْعُشْبُ الْكَبِيرُ: «کلام» مطلقاً گیاه ته وائی. برابره ده که شنه گیاه وی او که

وجه، او «عشب» شنې گیاه ته وائی. (۹) لکه چه دا «من قبیل عطف الخاص علی العام» دي. (۱۰)

(۱) فتح الباری (۱/۱۷۶)

(۲) صحیح مسلم کتاب الفضائل باب بیان مثل ما بعث النبی ﷺ من الهدی والعلم رقم (۵۹۵۳)

(۳) فتح الباری (۱/۱۷۶) وأعلام الحديث للخطابی (۱/۱۹۷)

(۴) أعلام الحديث (۱/۱۹۸)

(۵) فتح الباری (۱/۱۷۶)

(۶) المصدر السابق

(۷) فتح الباری (۱/۱۷۶)

(۸) المصدر السابق

(۹) مختار الصحاح (ص. ۵۷۵) ماده ک. ل. و (ص. ۴۳۳) ماده ع. ش. ب.

(۱۰) فتح الباری (۱/۱۷۶)

قوله وَكَانَتْ مِنْهَا أَجَادِبُ أُمْسَكْتَ الْمَاءِ فَتَفَعَّ اللَّهُ بِهَا النَّاسَ فَشَرِبُوا وَسَقَوْا

وَزَعَوْا: او بعضی زمکی سخته کانر پخنه وه. چه اوبه ایساری کری. الله تعالی په هغې سره هغه خلقو ته فائده ورکړه. چاچه پخپله اوڅکلې اوڅاروباندې نې، اوڅکولې. اوکرکړونده نې پرې اوکړه

«أجادیب» دا خلاف القیاس ،، جذب ،، «فتح الدال المهلة» جمع ده. «وهی الأرض الصلبة التي لا ينصب منها الماء» یعنی جندب داسې زمکې ته وائی. کومه چه کلکه او سخته وی. اوبه هغې کبې دننه اوبه نشی تلې. (۱)

دا ذکر شوې روایت د اکثر و حضراتو د روایت مطابق دې. اود ابوذر رضی الله عنه په روایت کبې «أعاذات»، بکس، الهمة وبالغام والدال المعجمین بینهما ألف وآخر «مثناة» من فوق قبلها ألف، راغلی دې. (۲) دا د «أعاذات» جمع ده. حوض ته وائی. (۳)

بیا اسماعیلی دابو کرب نه «أحارب» نقل کړی دی. (۴) خو خطابي رضی الله عنه فرمائی. «لیست هذه الرواية بشي» (۵)

بعضودا «أجارد» لوستي دي. کوم چه د «جروام» جمع ده. «جروام» داسې اوچتې زمکې ته وائی. په کومه کبې چه څه نه رازغونږی. (۶)

امام خطابي رضی الله عنه فرمائی. که دا لفظ روایة ثابت شی. نومعنی نې صحیح کیدي شی. صاحب دمطالع دا ټول اختلافات وراية ثابت کړی دی. (۷) حالانکه په صحیحینو کبې صرف دوه قسم روایات ثابت دی. یعنی «أجادیب» او «أعاذات» (۸)

قوله زَزَعُوا: دلته دا لفظ د «زعم» نه مشتق دې. حالانکه دمسلم په روایت کبې «زعموا» راغلي دي. (۹)

(۱) فتح الباری (۱۷۶۱) وتاج العروس (۱۷۷۱)۔

(۲) فتح الباری (۱۷۶۱)۔

(۳) تاج العروس (۱۷۷۱)۔

(۴) فتح الباری (۱۷۶۱) وأعلام الحديث (۱۹۸۱)۔

(۵) المصادر السابقة)۔

(۶) المصادر السابقة)۔

(۷) فتح الباری (۱۷۶۱)۔

(۸) المصدر السابق)۔

(۹) صحیح مسلم کتاب الفضائل باب بیان مثل ما بعث النبی ﷺ من الهدی والعلم رقم ۵۹۵۳)۔

کوم چه د» (رحم) یعنی خرو لونه مشتق دی. امام نووی رحمہ اللہ فرمائی دوا پر معانی صحیح دی. ﴿قوله وَأَصَابَتْ مِنْهَا طَائِفَةٌ أُخْرَىٰ إِنَّمَا هِيَ قِيعَانٌ لَا تَمْسُكُ مَاءً وَلَا تَنْبِتُ كَلًّا﴾
اوپہ بعضی داسی زمکہ باندی باران اوور پری. کوم چه صفا میدان وی چه نہ اوپہ
اویساری. اونہ پہ ہفت کنبی گیاه راتو کیری.

قوله قِيعَانٌ: دا «قام» جمع دہ. «قام» معنی دہ «الأرض المستوية» او بعضی
وانی «الأرض المسام» او بعضی وانی «الأرض التي لا تنبت» ﴿﴾

حافظ ابن حجر رحمہ اللہ دلتہ دا دري واپہ معانی جمع کری دی. اولیکلی دی «الأرض المسام التي لا تنبت» ﴿﴾ یعنی ہفت سخت میدان پہ کوم کنبی چه خہ نہ راتو کیری.

قوله: قَدْ لِكَ مَثَلٌ مَنْ فُقِّهَ فِي دِينِ اللَّهِ وَفُقِّعَهُ مَا بَعَثَ اللَّهُ بِهِ فَعَلِمَ وَعَلِمَ: دا
دہفہ کس مثال دی. چا چه دالہ تعالیٰ پہ دین کنبی پوہہ پیدا کرہ. اوالہ تعالیٰ چه پہ کوم
خیزرہ رالیہ ییم. ہفتہ تہ نی پہ دی سرہ فائدہ اورسولہ. نوہفہ پخیلہ زدہ کرو اونوروتہ نی
اوخودل.

د» (فقہ) معنی پہ لغت کنبی د فہم راخی.

﴿قَدْ لِكَ مَثَلٌ مَنْ فُقِّهَ فِي دِينِ اللَّهِ وَفُقِّعَهُ مَا بَعَثَ اللَّهُ بِهِ فَعَلِمَ وَعَلِمَ﴾
بیا صاحب العین اوعلامہ ہروی رحمہما اللہ فرمائی. چه دفعہ شرعی اوفقہ فی الدین دپرہ
﴿فقہ﴾ بضم القاف، استعمال پری. او ابن درید رحمہ اللہ فرمائی. چه «فقہ» ہکسا الفاع، استعمال پری ﴿﴾
ابن التین رحمہ اللہ فرمائی. چه دلتہ روایت ہالکسہ دی. مگر مناسب ضمہ دہ ﴿﴾
امام نووی رحمہ اللہ فرمائی. روایت دوا پر قسمہ دی. خوضہ مشہورہ دہ ﴿﴾
اوس کہ دا «فقہ»، ہالفہ وی. نویبا خو خہ اشکال نشتہ. خکہ چه روایت ہضم القاف دی. اودلتہ

۱) شرح النووي على صحيح مسلم (۲۴۷۱۲)۔

۲) عمدة القاری (۷۸۱۲)۔

۳) فتح الباری (۱۷۷۱)۔

۴) تفصیل دیارہ اوگوری لسان العرب (۵۲۲۱۱۳)۔

۵) عمدة القاری (۷۸۱۲) وشرح نووی لسم (۲۴۷۱۲) کتاب الفضائل باب بیان مثل ما بعث النبی ﷺ من

الہدی والعلم رقم ۵۹۵۳۔

۶) فتح الباری (۱۷۷۱)۔

۷) شرح نووی لصحیح مسلم (۲۴۷۱۲)۔

چه کومه معنی مراد ده. یعنی «**قله فی الدین**» ددې دپاره هم بهم القاف استعمالیږي. نو روایت د لغت مطابق دي.

اوکه بالفرض د ابن التین رحمته الله خبره معتبره او گټورلې شی. چه روایت بکس القاف دي. نویبا چونکه د ابن درید د تصریح مطابق «**قله**» بکس القاف، د «**قاهات فی الدین**» دپاره راځي. نو په روایت اولغت کښې به مطابقت اوشی. (و الله اعلم).

قوله: مَمْلُوءٌ مِّنْ لَّمْ يَرْقُمْ بِذَلِكَ رَأْسًا وَلَمْ يَقْبَلْ هُدَى اللَّهِ الَّذِي أُرْسِلْتُ بِهِ: اودهغه کس مثال چه سرني اوچت نکړو. او توجه نې اونکره، اونه نې د الله تعالی دا هدايت قبول کړو. کوم چه ما راوړې دي.

په مثال اوممثل له کښې مطابقت: دلته یواشکال دا کیږي. چه دلته په مثال اوممثل له په مینځ کښې مطابقت نشته. ځکه چه په مثال کښې درې څیزونه ذکر دي. یعنی ① **أَرْضٌ ثَقِيَّةٌ طَيِّبَةٌ قَهْلَتِ الْمَاءَ وَأَنْهَتِ الْكَلَّ وَالْعَشْبَ الْكَثِيرَ** ② **أَرْضٌ جَدْبَاءُ أَمْسَكَتِ الْمَاءَ** ③ **قِيَعَانٌ لَا تَمْسُكُ مَاءً وَلَا تَنْهَتِ كَلَامًا**.

اوپه ممثل له کښې صرف دوه څیزونه ذکر دي. ① **من قله فی دین الله ونفعه ما به عثی الله به فعلم وعلم** ② **ومن لم يرقم بذلك رأساً ولم يقبل هدى الله الذي أرسلت به**. ددې اشکال یو جواب خودا ورکولې شی. چه دلته څنگه په مثال کښې درې څیزونه مذکور دي. په ممثل له کښې هم درې څیزونه مذکور دي. په زمکه کښې ددرې قسمونو پشان به په ممثل له کښې درې قسمونه داسې جوړیږي. چه یو خو «**من قله فی دین الله**» دي. دویم قسم «**من نفعه ما به عثی الله به فعلم وعلم**» اودریم قسم «**من لم يرقم بذلك رأساً ولم يقبل هدى الله الذي أرسلت به**» دي.

دغه شان چه درې قسمونه او گرځولي شی. نود «**نفعه**» نه به وړاندې یو «**من**» موصوله مقدر گټورلې شی. اوداسې په کلام د عربو کښې وی. د حضرت حسان بن ثابت رضی الله عنه شعر دي.

قوله: أَمْرٌ يَهْجُو رَسُولَ اللَّهِ مِنْكُمْ وَمَدْحُهُ وَنَصْرُهُ سَوَاءٌ: أَيَا بِه تَأْسُو كُنَيْيَ چه څوک د نبی صلی الله علیه و آله هجو کوی. هغه اوهغه کس څوک چه ستاسو تعریف اومدح کوی. دواړه برابریدي شی؟!

په دې شعر کښې د «**مدحه**» نه وړاندې «**من**» موصوله مقدر دي. لکه چه اصل عبارت داسې دي. «**أَمْرٌ يَهْجُو رَسُولَ اللَّهِ مِنْكُمْ وَمِنْ يَدْحِهِ وَنَصْرُهُ سَوَاءٌ**» ددې تفصیل نه به تاسو پوهه شوې نې.

چه په مثال اوممثل له کښې مطابقت موجود دې.
لکه چه په مثال اوممثل له کښې به د تطبیق صورت دا وی.

① «من قعل دین الله» په مقابل د «أجاب أمسكت الباد فلقم الله بها الناس»

② «من نفعه بما بعثني الله به فلعلم وعلم» په مقابل د «أرضي نفعه قبلت الباد فلقمت الكفا والعش»

③ «من لم يرفع بذلك رأساً ولم يقبل هدى الله» په مقابل د «لهمان لا تمسك ماء ولا تنبت كل»

البته دلته دا سوال کیدې شی. چه «نفعه» نه وړاندې نې «من» ولې حذف کړو. اودا نې په «نفعه» باندې ولې عطف کړو؟

ددې جواب دا دې. چه په دې حذف کښې یوه باریکه اشاره ده. چه دعلم په دې دواړو صورتونو کښې د نفعې رسولو وصف مشترک دې. اگر چه نوعیت د انتفاع مختلف دې.

داصل اشکال دویم جواب دا ورکولې شی. چه تقسیم ثنائی او گرځولې شی. هغه داسې چه لکه څنګه په مثل له کښې دوه څیزونه دی. «من قعل دین الله ونفعه ما بعثني الله به فلعلم وعلم»

او «من لم يرفع بذلك رأساً ولم يقبل هدى الله الذي أرسلت به»

دغه شان په مثال کښې هم ددو څیزونو اعتبار او کرې شی. د

علامه طیبی رحمته الله فرمائی. چه په حدیث کښې صرف ددو طرفونو ذکر دې. یود «أهلل

الهداية» او بل د «أهلل الضلال» ددې په مینځ کښې چه کومې دوه درجې دی. یعنی «من یتفهم

بالعلم ولم یتفهم به څیز» او «من نفع به څیز» ولم یتفهم بنفسه» هغه متروک دې. د «أهلل الهداية» درجه

نې د «من قعل دین الله» عنوان سره او «أهلل الضلال» نې په «من لم يرفع بذلك رأساً» په عنوان

سره ذکر کړو. اود عطف تفسیری پشان نې د «نفعه» نه پس «نفعه ما بعثني الله به» اود «لم يرفع

بذلك رأساً» نه پس نې «ولم يقبل هدى الله الذي أرسلت به» ذکر کړو. په کوم سره چه

دجانبیو واضح او پوره تصور مخامخ راغلو چه اعلی درجه هدایت یافته هغه کس دې. چا چه

علم حاصل کړو. اوبیا نې پخپله په هغې باندې عمل او کړو. اونور وروته نې دهدایت لاره

اوځودله. دغه شان «أهلل الضلال» هغه کس دې. چا چه د پیغمبر اسلام صلی الله علیه و آله د راوړی اسلام

قبولول خولویه خبره ده. دتکبر په وجه نې سر پورته هم نکړو چه هغې ته اوځوړی.

نوخنګه چه په مثل له کښې دوه څیزونه دی. دغه شان په مثال کښې هم دوه څیزونه

دی. یوه دفاندې زمکه اوبله د هغه زمکه چه فائده نه ورکوی بیا لکه څنګه چه د فاندې د

زمکې دوه صورتونه دی. یوه هغه چه پخپله هم فائده اخلی. اونورو ته هم فائده ورکوی. اوبله

هغه چه صرف نوروته فائده ورکوی او بېخپله فائده نه اخلي.)

علامه سندھی رحمۃ اللہ علیہ فرمائی: چه په حدیث کښې د «کشل الفیث الکثیر اصاب ارضاً...» نه «ارض مقید» مراد ده یعنی «ارض هی محل الانتفاع» اودا قید ئې د سامع په فهم باندې پریځودې دې ځکه چه په تفصیل کښې چه د کومو دوو صورتونو ذکر دې. هغه هم دقابل انتفاع صورتونه دی. دغه شان چه کومې زمکې سره مقابله شوې ده. هغه ناقابل انتفاع ده لکه چه دلته هم دوه قسمونه ذکر دی. یو «ارضاً هی محل الانتفاع» او دویمه «یعان لا تمسک مائو ولا تمسک کل» ددې تشریح مطابق «اصابت منها طائفة أخرى» مرجع «اصاب ارضاً» ده. کوم چه په ابتداء د کلام کښې ذکر دې. او په «اصابت منها» کښې د «منها» د ضمیر مرجع «مطلق ارض» ده «ارض لقیة» مجموعه «کما هو الظاهر»

خلاصه دا شوه چه د باران کوم مثال چه ئې ورکړې دي. اود زمکې تقسیم ئې کړې دې دا دوو قسمونو ته شامل ده. یوه قابل انتفاع او بله ناقابل انتفاع، او بیا ئې قابل انتفاع او محل انتفاع په دوو قسمونو کښې تقسیم کړې ده. یوه هغه قسم دې چه په هغې کښې کوم باران ورپرې د هغې د فوایدو او ثمراتو نه فائده اخستې شی. او بل قسم هغه دې چه بعینه هم دهغه اوبو نه فائده اخستې شی. لکه چه دا په دې خبره باندې تنبیه ده. چه دکومو خلقو دعلم نه فائده اخستې شی. هغه په دوه قسمه دی. یو قسم خلق هغه دی. چه دهغوی دعلم د فوایدو او ثمراتو نه فائده اخستې شی. لکه علماء مجتهدین، او یو قسم هغه خلق دی. چه بعینه دهغوی دعلم نه فائده اخستې شی. لکه اصحاب حفظ روایت، ځکه چه دوی بعینه علوم منتقل کوی. دعلومو فواید او ثمرات نه منتقل کوی. وَاللّٰهُ اَعْلَمُ.

دغه شان په مثال اومثله له کښې تطبیق کیږی. او هیڅ قسم اشکال باقی نه پاتې کیږی.

قوله: قَالَ أَبُو عَبْدِ اللَّهِ قَالَ إِسْحَاقُ: ابو عبدالله یعنی امام بخاری رحمۃ اللہ علیہ فرمائی: چه امام اسحاق بن راهویه رحمۃ اللہ علیہ فرمایلی دی.

قوله: اسحاق بن راهویه رحمۃ اللہ علیہ: دا مشهور ددغه اوحدیت امام اسحاق بن ابراهیم بن مخلد خطلی مروزي نزیل نيسابور دې ابويعقوب ددوی کښت دې. اودابن راهويه په نوم باندې مشهور دې.)

کله چه ددوی نه تېوس اوشو چه دوی ته ولې ابن راهويه وئیلی شی. نودوی اوفرمانیل چه زما پلار دمکې معظمې په لار کښې پیدا شوې وو. دسفر ملگرو ورته راهويه وئیل شروع کړو. ددوی پلار به خپل دا لقب بدگن کړلو. او ابن اسحاق رحمۃ اللہ علیہ ته په دې کښې څه بدیت نه ښکاریدل. ()

(شرح الطیبی (۳۱۱۱) کتاب الإیمان باب الإعصام بالکتاب والسنة. الفصل الأول)۔

(حاشیة السندی علی الصحیح البخاری (۲۶۱ و ۲۸)۔

(تهذیب الکمال (۳۷۳۱۲) وفتح الباری (۱۷۷۱)۔

(تهذیب الکمال (۳۷۹۱۲)۔

د راهویه رحمه الله تلفظ «(راهویه)» خشکه چه د «(اسامی)» په لفظ کښې د اهل عربیت او محدثینو اختلاف دي. اهل عربیت ددې آخری جزء «(وئیه)» لولی. یعنی «(هتتم الواو وسكون الياء التحتانية وبعدها هاء مكسورة)» او «(واو)» نه وړاندې حرف باندې فتحه وائی. یعنی «(راهویه)»^(۱) حالانکه محدثین رحمهم الله «(راهویه)» وائی. یعنی په «(هلم)» باندې ضمه وائی. اوددې نه پس په او باندې سکون. ددې نه پس په «(هلم)» باندې فتحه، او په آخر کښې «(هلم)» باندې سکون وائی.^(۲)

په ۱۶۱ هـ کښې ولادت شوې وو.^(۳)

دوی د فضل بن موسی سینانی، فضیل بن عیاض، معتمرین سلیمان، ابو خالد الاحمر، جریر بن عبد الحمید، سفیان بن عیینہ، ابو معاویہ الضریر، محمد بن جعفر غندر، اسماعیل بن علیہ، وکیع بن الجراح، نضر بن شعیل، یحیی بن سعید القطان، عبد الرحمن بن مهدی، ابو عبد الرزاق بن همام صنعانی رحمهم الله نه علاوه د نورو ډیرو حضراتو نه د حدیث روایت کړې دي. اوددوی نه د حدیث روایت کونکو کښې، ددوی خپل شیخ، یحیی بن آدم او بقیة بن الولید دی دغه شان ددوی اقران امام احمد، امام ابن معین، هم ددوی نه روایت کوی. ددوی نه علاوه امام بخاری، امام مسلم، امام ابوداود، امام نسائی، امام ترمذی، احمد بن سلمه، محمد بن نصر مروزی، جعفر قریابی، او ابو العباس السراج رحمهم الله وغیره حضراتو ددوی نه د حدیث روایت کړې دي.^(۴)

دامام احمد رحمه الله نه چه کله دامام اسحاق بن راهویه رحمه الله په باره کښې تپوس اوشو نو وي فرمائیل: «مثل اسحاق يسأل عنه؟ اسحاق عندنا امام»^(۵)

دغه شان دوی به فرمائیل: «لا عرف لإسحاق في الدنيا هؤلاء»^(۶)

امام نسائی رحمه الله فرمائی: «ابن راهويه أحد الأئمة ثقة مأمون»^(۷)

(۱) وسیبویه: بکسر السین المهملة وسكون الياء المثناة من تحتها وفتح الياء الموحدة والواو وسكون الياء الثانية وبعدها هاء ساكنة .. هكذا يضبط أهل العربية هذا الاسم ونظائره مثل نفطويه عمرويه وغيرهما.... وفيات الأعيان لابن خلكان (٤٦٥٣) ترجمة سيبويه: ولكن ابن خلكان قد ضبط ... راهويه.. بسكون الهاء بعد الألف انظر وفيات الأعيان (٢٠٠١١) وهو يخالف ما ذكر من ضبط سيبويه ونظائره (فتنبة)۔

(۲) تاج العروس للزبيدي (٣٠٥١١) مادة .. سيب ..۔

(۳) سير أعلام النبلاء (٣٥٩١١)۔

(۴) د شيوخ او تلامذو دپاره اوگوري ((تهذيب الكمال (٣٧٣١٢ او ٣٧٧) وسير أعلام النبلاء (٣٥٩١١ او ٣٦٠)۔

(۵) تهذيب الكمال (٣٨٢١٢) وسير أعلام النبلاء (٣٧٢١١)۔

(۶) المصادر السابقة)۔

(۷) سير أعلام النبلاء (٣٧٢١١) وتهذيب الكمال (٣٨٣١٢)۔

سعيد بن ذؤيب رضي الله عنه فرماني: «ما أعلم على وجه الأرض مثلاً إسحاق»^(١)

ابن خزيمة رضي الله عنه فرماني: «والله لو كان إسحاق في التابعين لأقره الله بحفظه وعلمه وقته»^(٢)

حافظ ذهبي رضي الله عنه فرماني: «أحد الأئمة الأعلام ثقة حميد»^(٣)

دغه شان دوى فرماني: «قد كان مع حفظه إماماً في التفسيرين رأساً للفقهاء، من أئمة الإجماع»^(٤)

ابن حبان فرماني: «وكان إسحاق من سادات زمانه ثقةً وأحماً وحفظاً ونظراً ممن صنف الكتب وفهم السنن

وذهب عنها وقبض من خالفها»^(٥)

خلاصه دا چه دامام اسحاق بن راهويه په ثقات، عدالت او حجيت باندې اتفاق دي.

خوامام ابوداود رضي الله عنه فرماني: «إسحاق بن راهويه، تفريقاً لئلا يمتدح أن يموت بخمسة أشهر سمعت منه في تلك

الأيام في ميتة»^(٦)

حافظ ذهبي رضي الله عنه ددې ډير سخت ترديد كړې دي. هغوی فرماني: «هذه حكاية منكبة في الجملة

فكل أحد يتعلل قبل موته غالباً ويبرهن في أيام مرضه متغيراً القوة الحافظة ويصوت إلى رحمة الله على تغيره

ثم قبل موته يسير يتخلط ذهنه ويتلاشى عليه فإذا لقي زال بال موت حفظه فكان ماذا؟ أبشمل هذا يلين عالم

قط؟ كلا والله ولا سماً مثل هذا الجبل في حفظه وإتقانه»^(٧)

ددې نه پس هغوی دوه منكر حديثونه ذكر كړي دي. په كومو كېني چه احتمال شته. چه

نكارت دامام اسحاق بن راهويه رضي الله عنه په وجه نه وي. بلكه دېل يو راوی په وجه وي. ^(٨) او كه د

امام اسحاق بن راهويه رضي الله عنه په وجه نكارت تسليم كړې شي. نو بيا هم دهغوی ثقات، حفظ

او اتقان ته څه نقصان نه رسوي. ددې وجې حافظ ذهبي رضي الله عنه فرماني: «ومع حال إسحاق وبراعت عمل

الحفظ ويمكن أنه لوكنه كان لا يحدث إلا من حفظه جرى عليه الوهم في حديثين من سبعين ألف حديث، فلو أخطأ

منها في ثلاثين حديثاً لم يلاحظ ذلك رتبته عن الإجماع به أبداً، بل كون إسحاق تتبع حديثه، فلم يوجه له خطأ

قط سوى حديثين يدل على أنه أحفظ أهل زمانه»^(٩)

(١) المصادر السابقة.

(٢) المصادر السابقة.

(٣) ميزان الاعتدال (١٨٢١ و ١٨٣).

(٤) سير أعلام النبلاء (٣٧٥١١).

(٥) الثقات لابن حبان (١١٦٨).

(٦) ميزان الاعتدال (١٨٣١).

(٧) سير أعلام النبلاء (٣٧٧١١ و ٣٧٨).

(٨) سير أعلام النبلاء (٣٧٨١١ و ٣٧٩).

(٩) سير أعلام النبلاء (٣٧٩١١).

دامام اسحاق بن راهویه رحمته الله وفات په ۲۳۸ هـ کښې شوې وو. (۱) (کنز دحة واسعة)

قوله كَانَ مِنْهَا طَائِفَةٌ قَلَّتْ الْمَاءُ: يعنى امام اسحاق بن راهویه رحمته الله د «قلّت» په ځانې «قلّت» روایت کړې دي.

ابن بطلال، اصیلی، او قرطبی رحمته الله فرماني، چه دا تصحيف دي، صحيح روایت «قلّت» دي. (۲)
چونکه نورو عالمانو رحمته الله د «قلّت» روایت هم صحيح کړې دي. او توجیه نه کړې ده. چه ددې معنی «شربت» ده. ځکه چه «قلل» «شرب نصف النهار» وائی. ونیلی شی. «قلل الإبل، أى شربت في القائلة» (۳)

خوامام قرطبی رحمته الله په دې باندې اعتراض کړې دي، چه دلته خود مطلق شرب معنی صحيح کيدې شی. خود «نصف النهار» په قيد سره دمقيد کولوڅه معنی ده؟ (۴)

خوددې جواب دا ورکولې شی، چه د «قلل» معنی اگرچه «شرب نصف النهار» سره مختص ده. خودمجازاً که دمطلق شرب دپاره استعمال شی، په دې کښې څه حرج نشته. (۵) لکه څنگه چه د «مشفر» لفظ په اصل کښې د اوبې د شونډې دپاره استعمالیږي. خودمجازاً دانسان د شونډې دپاره هم استعمالیږي. (۶)

ابن دريد رحمته الله فرماني، چه دلته د «قلّت» معنی صحيح ده. ځکه چه کله په يوځانې کښې اوبه جمع شی. نو ونیلی شی. «قلل الباعق المكان المنخفض» (۷)

خوعلامه قرطبی رحمته الله ددې تردید کړې دي. اوفرمانیلی نې دي، چه په دې صورت کښې به د تمثيل معنی فاسده شی. ځکه چه «إستقام الماء» چه په کومه زمکه کښې وی. هغه د دویمې ډلې مثال دي. حالانکه دلته کلام د اولنی قسم سره متعلق دي، چه اوبه جذب کړی. اوگیاه راوتوکوی. (۸)

علامه قطب الدين اوعلامه کرمانی رحمهما الله فرماني، چه دامام اسحاق بن راهویه رحمته الله

(۱) تهذيب الكمال (۳۸۸/۲) -

(۲) شرح صحيح البخاري لابن بطلال (۱۶۴/۱) وفتح الباري (۱۷۷/۱) -

(۳) تاج العروس (۹۲/۸) وفتح الباري (۱۷۷/۱) -

(۴) فتح الباري (۱۷۷/۱) -

(۵) فتح الباري (۱۷۷/۱) -

(۶) تاج العروس (۳۰۸/۳) -

(۷) فتح الباري (۱۷۷/۱) -

(۸) المصدر السابق -

روایت دلته د «تہلت» او «تہلت» اختلاف سره متعلق نه دي. بلکه مقصود دا دي چې نورو راویانو «وكان منها نقيّة تہلت الہام» نقل کړې دي. حالانکه امام اسحاق رحمہ اللہ د «نقیّة» په ځاني د «طائفة» لفظ نقل کړې دي.^(۱)

علامه کرمانی رحمہ اللہ فرماني چې په بعضي نسخو کښې دلته د «قال اسحاق» په ځاني «من لې اسامة» زیادت هم شته. دصفاني په نسخ کښې داسې ده.^(۲) نو گویا چې مطلب به دا شی چې محمد بن العلاء شیخ بخاری رحمہ اللہ د خپل استاذ ابواسامه حماد بن اسامة نه «وكان منها نقيّة تہلت الہام» نقل کړې دي. حالانکه اسحاق بن راهویه رحمہ اللہ شیخ دامام بخاری رحمہ اللہ هم دخپل شیخ ابواسامه حماد بن سلمه نه «وكان منها طائفة تہلت الہام» نقل کړې دي.^(۳) «والله اعلم»

قوله: قَاغُ يَعْلُوهُ الْمَاءُ: «قام» هغه زمکې ته وائي چې اوبه پرې اوڅيژی. ایسارپړي نه. امام بخاری رحمہ اللہ په دې سره دوو خبروته اشاره کول غواړي. یوه دا چې حدیث شریف کښې د قيعان کوم لفظ راغلې دي. هغه جمع دي. دهغې مفرد «قام» دي. امام بخاری رحمہ اللہ د «قام» تفسیر بیانول غواړي چې دا هغه زمکه ده. په کومه باندې چې اوبه پورته ورڅيژی او تیرپړي.^(۴)

قوله: وَالصَّفْصَفُ الْمُسْتَوِي مِنَ الْأَرْضِ: «صغف» هموارې زمکې ته وائي.

امام بخاری رحمہ اللہ چې په حدیث کښې کوم د «قيعان» لفظ تشریح اوکړه. نو سمدستی دهغوی ذهن دقرآن پاک آیت «فَيَذَرُهَا قَاعًا صَفْصَفًا» طرف ته منقل شو. او ددوی عادت دا دي چې کله د حدیث شریف تشریح کوي. نو ورسره ورسره د قرآن کریم دالفاظ تشریح هم کوي. ددې وجې نه د «قام» دتفسیر سره سره «اسطراد» د «صغف» تفسیر هم اوکړو.^(۵)

۲۱ = ((بَابُ رَفْعِ الْعِلْمِ وَظُهُورِ الْجَبَلِ))

د مخکنی باب سره ربط اوماناسبت ددې باب نه په مخکنی باب کښې دعالم اومتعلم د فضیلت ذکر و په کوم کښې چې دتحصیل علم فضیلت اویا دعلم فضیلت ته اشاره وه. اوبه دي باب کښې د علم د پورته کیدو ذکر دي. کوم چې جهل لره مستلزم دي په دې باب کښې

(۱) عمدة القاری (۸۰۱۲).

(۲) فتح الباری (۱۷۷۱).

(۳) شرح کرمانی (۵۸۱۲).

(۴) عمدة القاری (۸۱۱۲) وفتح الباری (۱۷۷۱).

(۵) عمدة القاری (۸۱۱۲).

تخذیر او تنبیہ سرہ دجہل مذمت ذکر دی «وہا لصفتین الأشیاء» (۱)

د توجہ الباب مقصد حافظ ابن حجر فرمائی کہ دامام بخاری رحمہ اللہ مقصد دعلم زدہ کولو ترغیب ورکول دی۔ خکہ کہ علم بہ پہ ہفہ وخت کنہی پورتنہ کیہی۔ کہ عالمان رحمہم اللہ ختم شی او کہ ترخو پورے عالمان باقی وی علم بہ باقی وی اودعلم پورتنہ کیدل دقیامت دعلاماتوختی دہ (۲)۔ نوسری لہرہ پکار دی کہ ددی نہ خان اوساتی خکہ کہ قیامت بہ پہ داسی وخت کنہی راخی کہ پہ دنیا کنہی بہ دالہ تعالیٰ ذکر پاتی نہ وی اوانہ تعالیٰ بہ دخپلو بدگانونہ خفہ وی۔

حضرت شیخ الہند رحمہ اللہ فرمائی کہ دمؤلف غرض تعلیم اوتبلیغ دی خکہ کہ دعلم پورتنہ کیدل اودجہل ظہور د قیامت د علاماتوختی دی لکہ خٹکہ کہ پہ باب کنہی ذکر شوو دواہو احادیثوکنہی تصریح موجود دہ اود اشراط الساعة انسداد اودھنی نہ پرهیزکون ضروری دی۔ نود علم پورتنہ کیدواوجہل انسداد ہم پہ دی صورت کنہی کیدی شی کہ پہ تعلیم او تبلیغ کنہی کوشش اوکری شی۔ خکہ کہ دظہورجہل بہ ہم دا صورت وی کہ عالمان ختم شی اوجاہلان باقی پاتی وی «کماورفی الحدیث» اوددی تدارک دعلم داشعت نہ بغیرنشی کیدی (۳)

قوله وَقَالَ رَبِيعَةُ لَا يَنْبَغِي لِأَحَدٍ عِنْدَهُ شَيْءٌ مِنَ الْعِلْمِ أَنْ يُضَيِّعَ نَفْسَهُ: امم ربیع رائی رحمہ اللہ فرمائی دیوداسی کس دپارہ کہ ہفہ سرہ دعلم ہیخ خہ حصہ نہ وی دا صحیح نہ دی کہ خپل خان ضائع کری۔

ربیعہ رائی دوی د مدینی منورے مفتی اودخپلی زمانے عالم امام ربیعہ بن ابی عبدالرحمن فروخ قرشی تمیمی مدنی رحمہ اللہ دی کہ د ربیعہ الرائی پہ نوم باندی مشہور دی (۴)۔ دوی دحضرت انس، حضرت سائب بن یزید، رحمہم اللہ نہ علاوہ دسعید بن المسیب، حارث بن بلال بن الحارث، یزید مولیٰ خنظلہ بن قیس زرقی، عطاء بن یسار، قاسم بن محمد، سلیمان بن یسار، سالم بن عبداللہ، عبدالرحمن بن الاعرج، مکحول شامی، عبداللہ بن دینار رحمہم اللہ وغیرہ نہ د حدیثو روایت کوی۔

دوی نہ یحی بن سعیدانصاری، سلیمان تمیمی، سہیل بن ابی صالح، اسماعیل بن امیہ، اوزاعی، شعبہ، سفیان ثوری، حماد بن سلمہ، قلیح بن سلیمان، لیث بن سعد، معمر بن کدام، عبداللہ بن المبارک اوسفیان بن عیینہ رحمہم اللہ وغیرہ حضرات روایت کوی امام مالک رحمہ اللہ دوی پہ خصوصی شاگردانوکنہی وور (۵)

(۱) عمدة القاری (۸۱۲)۔

(۲) المصادر السابقہ۔

(۳) الأبواب والتراجم از حضرت شیخ الہند (۴۹ و ۵۰)۔

(۴) تہذیب الکمال (۱۲۳۹) وسیر اعلام النبلاء (۸۹۱۶)۔

(۵) شیوخ اوتلامذو دپارہ ا وگوری ((تہذیب الکمال (۱۲۴۹ و ۱۲۵) وسیر اعلام النبلاء (۸۹۱۶)۔

امام احمد، امام عجلې، ابوحاتم، او امام نسائي رحمهم الله فرماني: «ثقة» (۱)

يعقوب بن شبيب رحمهم الله فرماني: «ثقة ثبت أحد مقف المدينة» (۲)

سواربن عبدالله عنبري رحمهم الله فرماني: «ما رأيت أحدا أعلم من ربيعة الراثي قلت ولا الحسن وابن سويرين، قال ولا الحسن وابن سويرين» (۳)

ابن سعد رحمهم الله فرماني: «وكان ثقة كثير الحديث وكانوا يتقونه لموضع الرأي» (۴)

حافظ خطيب بغدادي رحمهم الله فرماني: «كان ثقيها عالما حافظا للثقة والحديث» (۵)

حافظ ذهبي رحمهم الله نقل كرى دى: «چه حافظ ابن الصلاح رحمهم الله فرمانيلى دى: «له تعويل الآخر» (۶)
دغه شان دوى نقل كرى دى: «چه ابوحاتم بن حبان رحمهم الله دوى لره په «فيل كتاب المغام» كښې ذكر كړى دى» (۷)

حافظ ذهبي رحمهم الله فرماني: «چه په دوى كښې هيڅ قسم جرح عالمانونه ده قبوله كړې بلكه ددې په خلاف ټولو عالمانو رحمهم الله د دوى په رواياتو استدلال او احتجاج كړې دې» (۸)

تركومې پورې چه دابن سعد رحمهم الله دقول تعلق دې: «چه «كانوا يتقونه لموضع الرأي» نو دا قابل قبول نه ده. ځكه چه په كومه راني سره هغه مطعون كولي شي. هغه، فقه، ده. دكومې په باره كښې چه امام مالك رحمهم الله فرمانيلى دى: «ذهب حلاوة الفقه منذ مات ربيعة بن ابى عبد الرحمن» (۹)

دغه شان عبدالعزیز بن ابی سلمه رحمهم الله فرماني: «يا اهل العراق تقولون: ربيعة الرأي والله ما رأيت أحدا أحفظ لسنة منه» (۱۰)

تنبیه: مؤرخینو د امام ربیع رحمهم الله په باره كښې یوه خوندوره واقعه لیکلې ده. چه ددوى پلار عبدالرحمن بن فروخ هغه وخت دجهاد دپاره تلې وو. كوم وخت كښې چه دوى دمور په خټه كښې وو. كله چه دوى تلل. نو دخپلې بې بې سره نې دیرش زره اشرفی پریخودې وې. اوویش

(۱) تهذيب الكمال (۱۲۵/۹) وسیر اعلام النبلاء (۹۱/۶)۔

(۲) المصدر السابق۔

(۳) تهذيب الكمال (۱۲۹/۹) وسیر اعلام النبلاء (۹۱/۶)۔

(۴) تهذيب الكمال (۱۳۰/۹)۔

(۵) تاريخ بغداد (۴۲۱۸)۔

(۶) ميزان الاعتدال (۴۴۱۲)۔

(۷) المصدر السابق۔

(۸) ميزان الاعتدال (۴۴۱۲)۔

(۹) تهذيب الكمال (۱۳۰/۹)۔

(۱۰) تهذيب الكمال (۱۲۹/۹)۔

کاله پس دوی دغازی په حیثیت واپس راغلو. نو په خپل کور کښې ئې داوویشتونکالو یوځوان اولیدو په غصه شو. او خپل ځوی ته هم غصه شو. چه دا کس زما کور ته ننوځی. تردې چه د ګاونډو خلق راجمع شول. امام مالک رحمته الله علیه ته چه خبر او شو. نوهغه هم خان سره مشايع وتلامذه راوستل او دخپل استاد مدد ته راوریسډلو په دې دوران کښې ددوی بی بی دې اویښندل او په دې طریقه صلح او شوه.

ابوعبدالرحمن بن فروخ دخپلې بی بی نه هغه اوویش زره درهم طلب کړې کومې چه ئې ورته ورکړې وې. هغوی ورته اووئیل. هغه پیسې محفوظ دی. تاسو مسجد نبوی ته لاړ شئ. اومونځ اوکړئ. هغوی چه جماته لاړو. نومونځ ئې اوکړو. اودمانځه نه پس ئې ډیره لویه حلقه اولیده چه دهغې استاذ ربیعیه وو. هغوی سر ښکته کړې وو. اوناست وو. دوی دخلقونه تپوس اوکړو. دا څوک دې؟! خلقو ورته اووئیل. دا ربیعیه بن ابی عبدالرحمن دې. دوی ډیر خوشحاله شو. اوچه واپس کورته راغلو. نوخپلې بی بی ته ئې دخپلې خوشحالی اظهار اوکړو. د دوی بی بی ترې تپوس اوکړه. چه اوس ښائې. ستاسو هغه دیرش زره روپۍ زیاتې خوښې دی که دخپل ځوی دا مرتبه. دوی ورته اووئیل. چه زما دا درجه زیاته خوښه ده. بی بی ورته اووئیل. ما هغه ټول مال دخپل ځوی دعلم په خرچ کولوباندې خرچ کړې دې. دوی ورته اووئیل. چه دا خبره ده. نوتا مال نه دې ضائع کړې. (۱)

خوجافظ ذهبي رحمته الله علیه دا قصه په څو وجوهاتوسره موضوع اودځان نه جوړه شوې ګرځولې ده. (۲) «والله أعلم»

دامام ربیعیه الرأی وفات په ۱۳۶ هـ کښې شوې وو. «رحمه الله تعالی رحمة واسعة»
دامام ربیعیه الرأی د ذکرشوی اثر تخویج دامام ربیعیه الرأی دا اثر امام بخاری رحمته الله علیه پخپله په تاریخ کبیر (۳) امام بیهقی په «المدخل» کښې (۴) اوخطیب بغدادی په «الجامع لأخلاق الراوی وآداب السامع» کښې موصولاً تخریج کړې دې. (۵)

د ذکرشوی اثر مطلب اود ترجمة الباب سره مناسبت علامه ابن بطلان رحمته الله علیه فرمائی. چه ددې اثر مطلب دا دې. که په یوکس کښې دعلم قابلیت، اودهغې د فهم اواستعداد وی. نودهغه دپاره دعلم طلب اوپه علم کښې مشغوله کیدل دنورو په مقابله کښې زیات ضروری دی. ده دپاره دعلم په طلب کښې زیات کوشش پکاردې. که هغه دعلم په طلب کښې کوشش نه کوی. نوخپل ځان به تاوانی کړی. (۶)

(۱) تاریخ بغداد (۴۲۱/۴) وتهذیب الکمال (۱۲۶/۹ او ۱۲۷) _

(۲) سیر اعلام النبلاء (۹۴/۶ او ۹۵) _

(۳) التاريخ الكبير (۲۸۷/۳) رقم (۹۷۶) _

(۴) تغلیق التعلیق (۲۸۷/۲) رقم (۹۷۶) _

(۵) الجامع لأخلاق الراوی وآداب السامع (ص. ۱۷۱) باب ذکر أخلاق الراوی ودأبه وما ینبغی له إستعماله مع أتباعه وأصحابه مبلغ السن الذی یتحسن التحذیر معه رقم (۷۳۵) _

(۶) شرح صحیح البخاری لابن بطلان (۱۶۵/۱) _

ددې تشریح د ترجمه الباب سره دې طریقه باندې انطباق دي. چه که دا کس ددې باوجود چه باصلاحیته دي. اواستعداد په کښې شته بیا هم دعلم طلب نه کوی. نودا به رفع علم سبب شی. کوم چه د اشراط ساعت په علاماتو کښې ده. (۱)
 علامه کرمانی رحمته الله علیه فرمائی. چه دامام بخاری رحمته الله علیه ددې اثرمطلب د علم خورول اودتبلیغ ترغیب دي. که عالم علم نه خوروی. اوهم په دغه حالت کښې مړ شونود. رفع علم اوظهور جهل موجب به شی. (۲)

علامه تیمی رحمته الله علیه فرمائی. چه ددې اثرمطلب دا دي. عالم دپاره خپل تشهیریکار دي. دې دپاره چه خلق راشی. اودده نه استفاده اوکړې شی. ترخو پورې چه خلقو ته علم نه وی چه فلانې دشریعت داحکاموعالم دي. نوهغوی به دهغه د علم نه استفاده څنگه اوکړی؟ په داسې صورت کښې چونکه افاده او استفاده نشی کیدی. نوگویا چه دې خپل خان ضائع کوی. اوکله چه افاده واستفاده نه وی. نورفع دعلم اوظهور. دجهل به کیری. (۳)

بعضې عالمانو رحمته الله علیه فرمائیلی دي. چه دعالمانودشان سره نه بنائی. چه دوی دنیاداروته ځی راځی. دوی لره پکاردي. چه دخپل علم تعظیم اوتوقیر اوکړی. اوخپل خان ضائع اوسپک نکړی. (۴)

دا معنی اگرچه فی نفسه صحیح بلکه ډیره ښه ده. خو په ظاهره ددې د ترجمه الباب سره مناسبت نشته. (۵) البته علامه عینی رحمته الله علیه ددې دمناسبت توجیه دا کړې ده. چه کله دنیا دارو سره دده تګ راتګ زیات وی. نو د عالمانو رحمته الله علیه علمی وقار او عزت به ختمیږی. اونتیجه به ئې دا راوځی. چه د ده اشتغال بالعلم به په مزه مزه کمیږی. بلکه بیخی به ختم شی. کوم چه به د رفع علم اوظهور جهل سبب اوگرځی. (۶)

[۸۱۸۰] حَدَّثَنَا عُمَرَانُ بْنُ مَيْسَرَةَ قَالَ حَدَّثَنَا عَبْدُ الْوَارِثِ عَنْ أَبِي النَّبَّاحِ عَنْ أَنَسِ بْنِ مَالِكٍ قَالَ قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ إِنَّ مِنْ أَشْرَاطِ السَّاعَةِ أَنْ يُرْفَعَ الْعِلْمُ وَيُنْبَتَ الْجَهْلُ وَيُتْرَبَ الْحُمْرُ وَيُظْهَرَ الزُّنَا

رجال الحديث

① عمران بن ميسرة: دا ابوالحسن عمران بن ميسرة منقری بصری ادبی دي. (۷)

(۱) عمدة القاری (۸۱۱۲) وفتح الباری (۱۷۸۱۱)۔

(۲) شرح الکرماني (۵۹۱۲)۔

(۳) شرح الکرماني (۵۹۱۲)۔

(۴) عمدة القاری (۸۱۱۲) وفتح الباری (۱۷۸۱۱)۔

(۵) فتح الباری (۱۷۸۱۱)۔

(۶) عمدة القاری (۸۱۱۲)۔

(۷) تهذيب الكمال (۳۶۳۱۲۲)۔

دوی د عبد الوارث بن سعید، محمد بن فضیل، معتمر بن سلیمان، یحیی بن زکریا بن زانده، یحیی بن یمان، حفص بن غیاث، ابو خالد بن الاحمر، ابو معاویه الضریر و عباد بن العوام رضی الله عنہم و غیره نه روایت کوی.

اود دوی نه روایت کونکو کښې امام بخاری، امام ابوداود، امام ابوزرعه، امام ابوحاتم رازی، امام ابوخلیفه رضی الله عنہم و غیره دی. (۱)

امام دارقطنی رضی الله عنہ ددوی توثیق کړې دي. (۲)

ابن حبان رضی الله عنہ دوی لره په کتاب الثقات کښې ذکر کړې دي. (۳)

حافظ ابن حجر رضی الله عنہ فرماني: «ثقة» (۴)

په ۲۲۳ هـ کښې وفات شوی وو. (۵) رحمه الله تعالى رحمة واسعة.

① عبد الوارث: دا عبد الوارث بن سعید بن ذکوان تمیمی بصری رضی الله عنہ دي ددوی حالات

مخکې د «باب قول النبي ﷺ اللهم عليه الكتاب» لاندې تیر شوی وو.

② ابو التياح: دا ابو التياح یزید بن حمید ضبعی بصری رضی الله عنہ دي. ددوی حالات هم په کتاب

العلم کښې د «باب ما کان النبي ﷺ يتخولهم بالموعظة وعلمه کی لا ینفوا» لاندې تیر شوی وو.

③ حضرت انس بن مالك رضی الله عنہ: ددوی حالات په «کتاب الإيمان باب من الإيمان أن یعجب

لأخيه ما یحب لنفسه» لاندې تیر شوی دي. (۶)

قوله: قَالَ قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ إِنَّ مِنْ أَشْرَاطِ السَّاعَةِ أَنْ

يُرْفَعَ الْعِلْمُ وَيُنْبِتَ الْجَبَلُ وَيُشْرَبَ الْخَمْرُ وَيُظْهَرَ الزَّانَا: رسول الله ﷺ فرماني دي چه

د قیامت په علاماتو کښې دا علامه ده. چه علم به پورته کړې شی. او جهل به ښکاره شی. او

شراب به خکلی شی. او زنا به عامه شی.

قوله: أَنْ يُرْفَعَ الْعِلْمُ: دا د «ان» اسم دي. خکه منصوب دي.

په دې روایت کښې «يرفع العلم» دي. او په مخکني روایت کښې «يقل العلم» راځي. د تطبيق

دپاره خوبه يا دا وئيلي شی. چه په اول کښې به په علم کښې قلت پیدا شی. او بيا په آخر

کښې به بېخي ختم شی. لکه چه په راروان حديث کښې د ابتدائي حالت بيان وو. او په دې

۱- د شیوخ او تلامذو دپاره اوگوری (تهذيب الكمال) (۳۶۳/۲۲)۔

۲- تهذيب التهذيب (۱۴۲۸)۔

۳- الثقات لابن حبان (۹۸۸)۔

۴- تقريب التهذيب (ص. ۴۳۰) رقم (۵۱۷۴)۔

۵- كشف الباري (۴۱۲)۔

۶- كشف الباري (۴۱۲)۔

حدیث کنبی د انتہائی حالت بیان دی یا به داسی ونیلی شی چه به اولنی حدیث کنبی چه د «قلت» کوم ذکر دی. دهغی نه عدم مراد دی. نویه دوا، واحدیشو کنبی خه تعرض نشته د علم دپورته کیدو صورت د علم دپورته کیدو صورت د عبدالله بن عمرو بن العاص رضی اللہ عنہ په حدیث کنبی وارد شوې دی. «قال سمعت رسول الله ﷺ يقول إن الله لا يقبض العلم انتزاعاً ينتزعه من العباد، ولكن يقبض العلم بقبض العلماء حتى إذا لم يبق عالماً اتخذ الناس رؤساً جهلاً فسئلوا فأفتوا بغير علم فضلوا وأضلوا» (۱)

ددې نه معلومه شوه چه د علم پورته کیدو صورت به دا وی چه عالمان به وفات کیری او دهغوی په ځانې به دهغوی د علم حاملین نه وی. نود علماؤ د وفات سره به علم هم ختمیری خود بعضی روایاتونه معلومیری چه علم به براه راست د سینونه پورته شی. قرآن پاک به د سینونه اوخی.

ابن ابی شیبې رضی اللہ عنہ په «مصنف» کنبی د حضرت عبدالله بن مسعود رضی اللہ عنہ نه اثر نقل کړې دی «أول ما تفقدون من دينكم الأمانة وآخر ما تفقدون منه الصلاة وسيصل قوم ولا دين لهم، وإن هذا القرآن الذي بين أظهركم كأنه قد نزع منكم قال قلت: يا عبدالله كيف وقد أثبتته الله في قلوبنا؟ قال يسرى عليه في ليلة فترفع المصاحف وينزع ما في القلوب ثم تلا: وَلَكِنْ شِئْنَا لَنَذْهَبَ بِالَّذِي أَوْحَيْنَا إِلَيْكَ ﴿١﴾ إلى آخر الآية» (۲) هم دا روایت امام طبرانی رحمته اللہ علیہ هم نقل کړې دی. دهغی الفاظ دا دی. «ولينؤمن القرآن من بين أظهركم قال يا أبا عبدالله الرحمن ألسنا نقرأ القرآن وقد أثبتناه في مصاحفنا قال يسرى على القرآن ليلاً فيذهب من، أجواف الرجال فلا يبقى في الأرض منه شيء» (۳)

ابن ماجه د حضرت حذیفه رضی اللہ عنہ نه حدیث نقل کړی دی. «قال رسول الله ﷺ يدرس الإسلام كما يدرس وش الشوب حتى لا يدرى ما صيام ولا صلاة ولا نكس، ولا صدقة وليسرى على كتاب الله عز وجل في ليلة فلا يبقى في الأرض منه الحديث» (۴)

(۱) الحديث أخرجه البخارى فى صحيحه (۲۰۱۱) كتاب العلم باب كيف يقبض العلم رقم (۱۰۰) وفى (۱۰۸۶۲) كتاب الإعتصام بالكتاب والسنة باب ما يذكر من ذم الرأى وتكلف القياس رقم (۷۳۰۷) وأخرجه مسلم فى صحيحه فى كتاب العلم باب رفع العلم وقبضه وظهور الجهل والفتن فى آخر الزمان رقم ۶۷۹۶ (۶۷۹۹) وأخرجه النسائى فى السنن الكبرى (۴۵۶۱۳) كُتِبَ العلم باب كيف يرفع العلم رقم (۵۹۰۷) (۵۹۰۸) وأخرجه الترمذى فى جامعه فى كتاب العلم باب ما جاء فى ذهاب العلم رقم (۲۶۵۲) وأخرجه ابن ماجه فى كتاب السنة (المقدمة) باب إجتناب الرأى والقياس رقم (۵۲).

(۲) المصنف لإبن أبى شيبه (۵۰۵۱۷) كتاب الفتن باب ما ذكر فى فتنه الدجال رقم (۳۷۵۷۴).

(۳) قال الهيثمى رحمته اللہ علیہ رواء الطبرانى ورجاله رجال الصحيح غير شداد بن معقل، وهو ثقة مجمع الزوائد (۳۲۹۱۷) (۳۳۰) كتاب الفتن باب ثان فى أمارات الساعة.

(۴) سنن لإبن ماجه كتاب الفتن باب أشرط الساعة رقم (۴۰۴۹).

په دې دواړه قسمه روایاتو کې چې د ترجیح لار اختیار کړې شي نو داسې به ونیلي شي چې د صحیحینو روایت ته ترجیح حاصله ده

یا که دواړه قسمه روایاتو کې تطبیق او کړې شي نو دواړه صورتونه به راپېښېږي. چې اول به عالمان وفات شي او د هغوی د علومو حاملین به پاتې نشي. نو د هغوی علم به ختم شي او بیا به په آخر کې د اجواف رجال او اوراقو نه هم پورته کړې شي. «والعلم عند الله تعالى» د تطبیق دا صورت راجع دې په دې کې چې دغه قسم حدیث ترک ته ضرورت نه پېښېږي

قوله وَتَثْبُتُ الْجَهْلُ: په بعضې روایاتو کې د «ثبت» په ځانې «ثبت» راغلي دي (۱) یعنې جهل به خور شي.

دغه شان په یو روایت کې «ثبت» راغلی دی. (۲) یعنې «هائون بدل المثلثة من النہات» ابن رجب رحمہ اللہ «ثبت» (۳) هم نقل کړې دي. ددې معنی هم خورول او اشاعت دي خو حافظ ابن حجر رحمہ اللہ فرماني چې دا روایت په صحیحینو کې په یو کې هم نشته (۴) د ثبوت جهل نه خو یا مراد دا دی چې عالمان به ختم شي. او د هغوی نابین او د هغوی د علومو حاملین به پاتې نشي. نو جهل به خور شي. یا دا مطلب دي چې د ښځو پیدائش به زیات شي ځکه چې په ښځو کې جهل زیات وي.

قوله وَتَشْرَبُ الْخَمْرُ وَيُظْهِرُ الزَّانَا: او شراب به څکلی شي. او زنا به زیاته شي. دلته سوال پیدا کېږي چې د شرابو څکول د قیامت د علاماتو نه څنګه شمارې شي. حالاتګه نفس شرب خو په هره زمانه کې موجود دي. په خپله نبی صلی اللہ علیہ وسلم په بعضې کسانو باندې په دې کې حد جاري کړې وو.

ددې یو جواب دا دي چې د قیامت په علاماتو کې مطلق شرب مراد نه دي بلکه د شرب عموم او کثرت مراد دي. (۵)

یو جواب دا ورکړې شوي دي چې دلته صرف شرب خمر د قیامت نښه نه ده ګرځولې شوې. بلکه شرب خمر او شیوع زنا وغیره مجموعه د قیامت نښه ګرځولې شوې ده. (۶)

د «شرب الخمر» نه کثرت شرب مراد اخستل ددې وجې دی چې د بخاري په یو روایت کې

(۱) كما في بعض النسخ من صحيح مسلم حكاها النووي في شرحه لـ (۳۴۰/۱۲) كتاب العلم باب رفع العلم وقبضه

(۲) شرح الكرماني (۶۰/۱۲) وفتح الباري (۱۷۸۱۱)۔

(۳) فتح الباري (۱۷۸۱۱)۔

(۴) المصدر السابق۔

(۵) شرح کرماني (۶۰/۱۲)۔

(۶) المصدر السابق۔

دی. «ویکثر شرب الخمر» (۱) دغه شان د «ظهور الوفا» نه هم مطلق ظهور مراد نه دی. بلکه شیوع

مراد ده. لکه څنگه چه د مسلم په روایت کښې «یفشو» لفظ راغلي دي. (۲)
علامه عینی رحمته الله اگر چه ددی نه انکار کړې دي چه مطلق په مقید باندې حمل کړې شی. (۳)
خو حقیقت دا دي چه دلته مطلق په مقید باندې محمول دي. ځکه چه سیاق په دي خبره
دلالت کوی چه نبی صلی الله علیه و آله د داسې څیزونو خبر ورکول غواړي چه هغه د وړاندې نه معهود نه
وو. ښکاره خبره ده چه د نبی صلی الله علیه و آله په زمانه کښې نفس شرب خمر او نفس زنا موجود وه دنوی
څیز خبر ورکول اود قیامت د علاماتونه گرځیدو صلاحیت خوپه هغه صورت کښې وی چه په
دغه شرب خمر اوزنا کښې یوه نوې خبره پیدا شی. او هغه نوې کار ددی کثرت اوشیوع ده. (۴)

«والله أعلم»

[ه] حَدَّثَنَا مُسَدَّدٌ قَالَ حَدَّثَنَا يَحْيَى عَنْ شُعْبَةَ عَنْ قَتَادَةَ عَنْ أَنَسِ بْنِ مَالِكٍ (۱) قَالَ
لَأَحَدٍ تَكُونُ حِدِيثًا لَا يَحْدُثُكُمْ أَحَدٌ بَعْدِي سَمِعْتُ رَسُولَ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ يَقُولُ مِنْ
أَشْرَاطِ السَّاعَةِ أَنْ يَقُلَ الْعُلَمَاءُ وَيُظَاهِرَ الْجَاهِلُ وَيُظَاهِرَ الزَّانَا وَتَكْثُرَ الْبِغَاءُ وَيَقُلَ الرِّجَالُ حَتَّى
يَكُونَ الْيَحْيَيْنِ امْرَأَةً الْقِيمَةُ الْوَاحِدُ [۳۴۳ و ۵۵۵ و ۳۴۳ و ۳۴۳]

رجال الحديث

① مسدد: دا مسدد بن مسرهد اسدی رحمته الله دي. ددوی حالات کتاب الایمان کښې د «باب
من الایمان ایحب لأخيه ما يحب لنفسه» لاندې تیر شوی دی. (۶)

② یحیی: دا یحیی بن سعید القطان رحمته الله دي. ددوی حالات هم په پورتنی باب کښې تیر شوی دی
③ شعبه: دا امام شعبه بن الحجاج رحمته الله دي. د دوی حالات د «کتاب الایمان باب المسلم من سلم
المسلمون من لسانه وید» لاندې تیر شوی دی. (۷)

④ قتاده: دا امام قتاده بن دعامة سدوسی رحمته الله دي. ددوی حالات هم په «کتاب الایمان باب
من الایمان أن يحب لأخيه ما يحب لنفسه» لاندې تیر شوی دی. (۸)

(۱) صحيح البخاری (۷۸۷۲) کتاب النکاح باب یقل الرجال ویکثر النساء رقم (۵۲۳۱)۔

(۲) صحيح مسلم کتاب العلم باب رفع العلم وقبضه رقم (۶۷۸۶)۔

(۳) عمدة القاری (۸۲۱۲)۔

(۴) شرح القسطلانی (۱۸۱۱۱)۔

(۵) قوله: عن أنس رضی الله عنه هذا الحديث هو الذي قبله وقد سبق تخريجه سابقاً)۔

(۶) كشف الباری (۲۱۲)۔

(۷) كشف الباری (۶۷۸۱۱)۔

(۸) كشف الباری (۳۱۲)۔

⑤ انس رضی اللہ عنہ: دا حضرت انس بن مالک رضی اللہ عنہ دې ددوی حالات هم د ذکر شوی باب لاندې نیر شوی دی

قوله لَا حَدِيثَكُمْ حَدِيثًا لَا يَحْدِثُكُمْ أَحَدٌ بَعْدِي: زه تاسوته داسې حدیث اوروم، چه زمانه پس به درته بل څوک هغه شان حدیث واونه روی.

بعضې عالمان رحمۃ اللہ علیہم فرماني، چه حضرت انس رضی اللہ عنہ چونکه د پیر عمر خاوند شوی وو د هغوی په ژوند کښې په صحابو رضی اللہ عنہم کښې بل څوک باقی نه وو، ځکه هغوی او فرماییل چه زمانه پس به دا حدیث تاسوته بل څوک واونه روی. (۱)

خوپه دې باندې اشکال کیږي، چه په صحابه کرامو رضی اللہ عنہم کښې د ټولونه په آخر کښې حضرت ابوالطفیل عامرین وائله دوسی رضی اللہ عنہ دې ددوی وفات د صحیح قول مطابق په ۱۱۰ هـ کښې شوي وو. (۲)

علامه کرمانی رحمۃ اللہ علیہ فرماني، عین ممکن ده، چه نبی صلی اللہ علیہ وسلم دوی ته خودلی وی، چه په ټولو کښې په آخر کښې به ته دا حدیث اوروې، ستانه پس به بل څوک ددې روایت نه کوی. (۳)

دا هم ممکن ده، چه د حضرت انس رضی اللہ عنہ په گمان کښې دا حدیث د هغوی نه سوا بل چا دنسې رضی اللہ عنہ نه نه دې اوریدلې، ددې وجې هغوی دخپل گمان مطابق اوونیل، چه «لَا يَحْدِثُكُمْ

أَحَدٌ بَعْدِي» (۴)

یوا احتمال دا هم دې، چه دا خطاب اهل بصره سره خاص وو، ځکه چه حضرت انس رضی اللہ عنہ په بصره کښې اوسیدل هلته دوی په ۹۰ هـ کښې وفات شوی وو. (۵)

په هغه وخت کښې په صحابو رضی اللہ عنہم کښې داسې صحابی رضی اللہ عنہ نه وو، چه هغه په مرویاتو کښې دا حدیث وو، نوم مطلب دا شو، چه زما نه پس به په بصره کښې دا حدیث تاسو ته څوک بیان نکړي. (۶)

ابن بطال رحمۃ اللہ علیہ فرماني، چه حضرت انس رضی اللہ عنہ دا په هغه زمانه کښې بیان کړې وو، په کومه زمانه کښې چه په زمانه کښې تغیر راغلې وو، حاکمان بدل شوي وو د هغوی د طرفه د ظلم اوزیاتی بازار گرم وو، خلق ویریدل، اود حق ښکاره کولونه په آرام ناست وو، نولکه چه د حضرت انس رضی اللہ عنہ د دې فرمان مطلب دا دې، چه اوس زمانه داسې ده، چه زمانه پس به درته داسې حدیث څوک بیان نکړي، په کوم کښې چه ددوی په اعمالو او کردار باندې تنقید

(۱) شرح ابن البطل (۱۶۵۱)۔

(۲) بوه ختم الصحابه رضی اللہ عنہم فی الدنيا مات سنة عشروماتة عی الصحیح الکاشف (۵۲۷۱) رقم (۲۵۴۸)۔

(۳) شرح الکرماني (۶۰۱۲)۔

(۴) المصدر السابق۔

(۵) وآخر من مات منهم بالبصرة أنس بن مالک رضی اللہ عنہ علوم الحديث لابن الصلاح (ص. ۳۰۱) النوع التاسع والثلاثون معرفة الصحابة رضی اللہ عنہم وانظر الکاشف (۲۵۶۱) رقم (۴۷۷)۔

(۶) عمدة القاری (۸۴۱۲) وفتح الباری (۱۷۹۱۱)۔

وی او په کوم سره چه ددوی تنقیص کیږی. دا تمهیدنی برابر کړو. اویا نې د قیامت علامات

بیانول شروع کړل (۱) «والله أعلم»

قوله: مِنْ أَشْرَاطِ السَّاعَةِ أَنْ يَقْلَ الْعِلْمُ وَيَظْهَرَ الْجَهْلُ: د قیامت په علاماتو کښې دا

ده چه علم به ختم شی. اوجهل به زیات شی. په وړاندینی حدیث کښې ((یوسف)) راغلې وو. او دلته «یقول» راغلې دې. د دواړو په مینځ کښې تطبیق هلته تیر شوې دې.

قوله: وَيَظْهَرُ الزَّانَا: اود زنا ظهور به اوشی. یعنی ددې شیوع به پیدا شی.

قوله: وَتَكْثُرُ النِّسَاءُ وَيَقْلُ الرِّجَالُ: اوبښځې به زیاتې شی. اوسړې به کم شی ددې

کثرت وجه خوږه یا دا وی. چه فتنې به ډیر زیاتې شی. زیات جنگونه به کیږی. اوسړې چونکه جنگیږی. نوهغوی به قتلېږی. نوپه دې طریقه به ښځې زیاتې شی. (۲)

ابوعبد الملك رحمه الله فرمائی. چه دا دې خبرې ته اشاره ده. چه فتوحات به زیات شی. او وښځې به زیاتې شی. دیو یوسړی سره به څو څو وښځې وی. (۳)

خوډ کړ شوې سبب قابل نظر دې. ځکه چه ددې نه معلومېږی. چه دښخواو وښخوږه کثرت شی. خودسرو دقلت په دې کښې څه اشاره نشته. (۴) حالانکه د ابوموسی اشعری رضی الله عنه په

حدیث کښې تصریح ده. چه «یروی الرجل الواحد یتبعه أربعون امرأة یلذن به من قلة الرجال وكثرة النساء» (۵)

ظاهره دا ده. چه دا یومستقل علامت دې. دا په سبب باندې مبنی نه دې. هغه داسې چه په آخره زمانه کښې به دالله تعالی په حکم سره ښځې زیاتې پیدا کیږی. اوسړې کم. (۶)

چونکه عام طور په ښځو کښې جهل وی. ددې وجې دکثرت نساء علامت د رفع علم اوظهور جهل سره زبردست مناسبت هم شته. (۷)

قوله: حَتَّى يَكُونََ لِحَمِيمٍ امْرَأَةٌ الْقَيِّمُ الْوَاحِدُ: تردې چه پښخوسو ښخوږه صرف یو کفالت کونکې وی.

ددې دوه مطلبه کیدې شی. یوه دا چه خلق به د شریعت حدود څه پړوا نه کوی. جهالت به

(۱) شرح ابن البطال (۱۶۵۱).

(۲) فتح الباری (۱۷۹۱) وعمدة القاری (۸۴۱۲).

(۳) المصد السابق.

(۴) فتح الباری (۱۷۹۱).

(۵) صحيح البخاری (۱۹۰۱) كتاب الزكاة باب الصدقة قبل الرد.

(۶) فتح الباری (۱۷۹۱).

(۷) المصادر السابقة.

عام شی او یو یوکس به پنخوس پنخوس بنخې په خپله نکاح کښې ساتی لکه څنگه چه دبعضي بددينه مالدارانونه نقل دی. (۱)

دويم مطلب دا دي چه دښخود کثرت په وجه به دهغوی نگرانی کونکې څوک نه وی. نود یو یوکس په ذمه به پنخوس بنخې وی چه هغه به دهغوی نگرانی کوی. (۲)

بیاد خمسين دلته حقیقی معنی هم کیدې شی. اومجازی هم. یعنی کنایه عن الکثرة هم مراد کیدې شی. (۳) ددویمې معنی تائید دحضرت ابوموسی اشعری رضی الله عنه په روایت سره

کیرې په کوم کښې چه «ویری الرجل الواحد یتبعه اربعون امرأة یلذن به» الفاظ راغلی دی

دلته دا خبره هم قابل غور ده چه «حق یکون لخمسين امرأة اقيم واحد» دنکره راوړو په ځانې معرفه ذکر شوي ده. اگرچه ظاهر نکره ده. ددې وجې دا ده چه په اصل کښې دې کښې لام

دعهد دپاره دي. اواشاره آیت «الرجال قومون علی النساء» (۴) طرف ته ده. (۵)

دامورخمسه د تخصیص وجه دلته دقیامت په علاماتو کښې د پنخوڅیزونو ذکر دي. یعنی

① قلت علم. ② ظهور جهل ③ شرب خمر ④ ظهور زنا. ⑤ کثرت نساء قلت رجال. ددې

پنخو څیزونو د تخصیص وجه دا خودلې شوې ده چه اصلاح د معاش. اومعاد په

پنخوڅیزونو په حفاظت اوصیانت باندې موقوف ده. اوپه حدیث کښې د ذکرشوو پنخو ذکرچه

دا دقیامت علامات دی په دې خبره دلیل دي چه په هغه پنخو څیزونو کښې به اختلال پیدا

شی په کوموچه دمعاش اومعاد اصلاح اوفلاح موقوف ده.

هغه پنخه څیزونو دکومو چه حفاظت ضروری دي. دا دی ① دین ② عقل ③ نسب ④ مال

ددنیاواخرت دکامیابۍ دپاره په دې کښې دهوڅیز حفاظت ضروری دي.

چه کله په حدیث کښې ذکر شوی څیزونه ښکاره کیرې. نوددې څیزونو حفاظت به نه کیرې.

ځکه چه درفع علم اوظهور جهل په صورت کښې ددین حفاظت ممکن نه دي دشراب خمر په

وجه د عقل په حفاظت کښې خلل پیدا کیرې. دغه شان دا دمال په حفاظت کښې هم خلل

پیدا کوی. اوشبوع زنا د نسب اومال په حفاظت کښې مخل دي. او قلت رجال د نفس اومال

دواړو دحفاظت دپاره مخل دي. (۶) «والله أعلم»

(۱) فتح الباری (۱۷۹۱)۔

(۲) المصدر السابق۔

(۳) فتح الباری (۱۷۹۱) وعمدة القاری (۸۴۱۲)۔

(۴) النساء: (۳۴)۔

(۵) فتح الباری (۱۷۹۱) وعمدة القاری (۸۵۱۲)۔

(۶) عمدة القاری (۸۵۱۲) وفتح الباری (۱۷۹۱)۔

۲۲ = باب فضل العلم

د مخکنی باب سره ربط اوماناست په دې اوساښته باب کښې مناسبت بیځی ښکاره دې ځکه چه مخکنی باب کښې هم د علم ذکر و او په دې باب کښې هم. اگر چه په هریاب کښې په یوجدا صفت سره ذکر دې په اولنی باب کښې د علم درفع ذکر و او په دې باب کښې د علم د فضل ذکر دې. (۱)

داسې مناسبت هم بیانولې شی چه په مخکنی باب یعنی «پاپ رفع العلم و ظهور الجهل» کښې د تعلیم او تعلم تر غیب مقصود و او په دې باب کښې د علم فضیلت بیانوی هم د دغه تعلیم او تعلم تر غیب مقصود دې.

د تکرار فی الترجمة اعتراض اود توجمة الباب مقصد امام بخاری رحمته دا باب مکرر منعقد کړې دې ځکه چه د کتاب العلم په ابتداء کښې هم بعینه دا باب تیر شوې دې هلته مونږ ددې پوره تفصیل ذکر کړې دې. «فار چه ایه ان شئت» دلته دهغې خلاصه زده کړی.

علامه عینی رحمته فرمائی. چه په صحیح نسخو کښې د کتاب العلم په ابتداء کښې د «پاپ فضل العلم» وجود نشته. نود تکرار فی الترجمة اعتراض هډو واردیږی نه. (۲)

او که تسلیم کړې شی چه هلته د «پاپ فضل العلم» ذکر شته. نو هلته د «فضل علم» نه فضل د عالمانو رحمته مراد دې او په مذکوره باب کښې .. فضل علم .. مراد دې. (۳)

علامه کرمانی رحمته ددې اعتراض دا جواب ورکړې دې. چه د کتاب العلم په شروع کښې فضیلت علم مراد دې او دلته «فضله» یعنی زیاتی علم مراد دې. (۴)

حافظ ابن حجر رحمته هم دا توجیه اختیار کړې ده. (۵)

دغه شان علامه سندھی رحمته هم دا توجیه اختیار کړې ده. هغوی فرمائی. چه امام بخاری رحمته دلته «پاپ فضل العلم» منعقد کړې دې. مطلب دا دې. چه ددې فضل سره به څه کولی شی؟ حدیث پاک نه معلومیږی. که دچا سره زیاتی علم وی نور و نه شي خودل پکار دی. خودلته سوال دا دې. چه آیا په دې عالم کښې دا هم ممکن ده چه علم زیات شی او یا نه د ورکولو نوبت راشی یا دا د عالم مثال او عالم خواب خبره ده؟ علامه سندھی رحمته فرمائی. چه د علم د زیادت صورت دا کیدې شی چه دیو عالم سره زیاتی کتابونه وی نو هغه نور و نه

(۱) عمدة القاری (۸۵۱۲)۔

(۲) عمدة القاری (۳۱۲ و ۸۵)۔

(۳) عمدة القاری (۸۵۱۲)۔

(۴) شرح کرمانی (۳۱۲)۔

(۵) فتح الباری (۱۸۰۱)۔

ملکا یا عاریة ورکری. دغه شان که دیوشیخ نه استفاده کوی. اویخپله دشیخ مرتبی ته رسیدلې وی نور وروته دهغه نه د انتفاع موقع ورکړی. (۱)

حضرت شیخ الهندی رحمه الله هم دا توجیه اختیار کړې ده هغوی فرمائی. دا ترجمه بعینه د کتاب العلم په شروع کښې تیره شوې ده. ددې وجې شارحینو رحمه الله فرمائیلی دی. چه د فضل دوه

معانی دی. «فضیلت» او «فاضل من الحاجة» په اول باب کښې اوله معنی اویه دویم باب کښې دویمه معنی مراد ده. دې سره د تکرار شبه په آسانتیا سره دفع شوه خود ترجمې په مقصود

کښې اویه حدیث «ثم أعطیت فضل من الغطاء» کښې کوم چه په دې باب کښې مذکور دې. ددې په تطبیق کښې دعا لمانو رحمه الله کلمات مختلف دی.

زمونږ په نیز راجع او اقرب دا ده. چه د ترجمې نه د مؤلف مقصود دا دې. چه کوم علم چه دیوکس د ضرورت نه زیاتی وی. دهغې څه حکم دې؟ مثلاً یو مفلس، معذور او مجبور داسې

وی. چه دهغه د زکاة حج، او جهاد ادا کولونه قدرت وی. اونه طاقت، بلکه په انده زمانه کښې هم بیخی ناامیده یا عاده ناامیده وی. اویا په معاملاتو کښې نې مزارعت، مساقات،

مضاربت، تجارت، رهن او اجارې ته نه حاجت وی اونه توقع، نود داسې کس دپاره ددې عباداتو او معاملاتو علم حاصلول څنگه دی. اوددې د زده کولو دپاره خپل وختونه لگول او

ددې دپاره سفر کول، په عبادت کښې داخل دې او که په مالا یعنی کښې به شمارلی شی. او د علم زده کولو چه کوم فضیلت او تاکید تیر شو. دې په هغې کښې داخل دې که مستثنی دې.

حدیث مذکوره فی الباب نه د دغه علم زانده او فاضل عن الحاجة حکم معلوم شو. چه علم مطلقاً مفید او مطلوب دې. غایه ما فی الباب کوم علم چه دکوم کس په حق کښې ضروری

نه وی. اود هغه په کار نه راځی. هغه دې نورته اوسوی. د علم د زده کولو نه مقصود صرف عمل نه وی. بلکه تبلیغ او تعلم هم یوا هم مقصود دې.

خلاصه دا چه د مؤلف ددې باب نه مقصود د تبلیغ او تعلم اهمیت او فضیلت مقصود دې. لکه څنگه چه د ابواب سابقه اولا حقه نه هم معلومه ده. والله تعالی اعلم. (۲)

حضرت شیخ الحدیث صاحب رحمه الله فرمائی. (۳) چه ددې تائید په ابن ماجه کښې حضرت ابوذر رحمه الله د مرفوع روایت نه هم کیږی. «یا ایها الزان تعدو فتعلم آية من کتاب الله عز وک من ان تصل

مائة رکعة وان تعدو فتعلم بها من العلم عمل به اولم يعمل، عز وک من ان تصل ألف رکعة» (۴)

حضرت شیخ الحدیث صاحب رحمه الله فرمائی. چه زما په نیز دلته دا احتمال هم شته. چه دامام بخاری رحمه الله مقصود د زیات علم ترغیب ورکول دی. یعنی دا نه ده. چه صرف په قدر د حاجت باندې سړې اکتفاء او کړی. ځکه چه نبی ﷺ دلته په قدر د حاجت پی نه دی ځکلی. بلکه

(۱) حاشیة السندی علی صحیح البخاری (۴۹۱۱)۔

(۲) الأبواب والتراجم لشیخ الهند قدس الله روحه (ص. ۵۱ و ۵۰)۔

(۳) الكنز المتوارى فی معادن لامع الدراری و صحیح البخاری۔

(۴) مسنن ابن ماجه کتاب (السنة) باب فضل من تعلم القرآن وعلمه رقم (۲۱۹)۔

دومره نه اوڅکل چه «حق خبره من تحت ألقار» لکه چه مصنف رحمته دلته په ترجمه الباب سره د حضرت انس رضی الله عنه د مرفوع حدیث تائید او کړو. «منهومان لا یشعمان منهومان العلم لا یشعمن منه»^(۱) بیا کومو حضراتوچه دلته د «فعل» نه مراد «فعلیت» اخستی دي په هغوی باندې اشکال واردیږي چه په روایت کښې خوهوودخه فضیلت او منقبت ذکر نهشته. دا حضرات دا ورکوي چه په روایت کښې ذکر دی چه نبی صلی الله علیه و آله خپله جوتې حضرت عمر رضی الله عنه ته ورکړه اوچه نبی صلی الله علیه و آله هغه استعمال کړې وې دا زبردست فضیلت دي. حضرت ګنگوڅي رحمته فرماني چه حدیث شریف په دې باندې دلالت کوي چه دعلم زده کول او حاصلول لکه چه د نبی صلی الله علیه و آله د استعمال کړی څیز حاصلول دی ښکاره خبره ده چه دا دعلم ښکاره فضیلت دي.^(۲)

دغه شان ابن المنیر رحمته هم دا بیان کړی دی. او فرماني چه حدیث شریف نه د فضیلت اثبات په دې طریقه دي چه په دې کښې دعلم نه هغه د نبی صلی الله علیه و آله په جوتې سره کومه چه نه دوی ته ورکړه دهغې په حصې سره تعبیر کړې دي اوهم دا خبره د فضیلت دپاره کافی ده.^(۳) حضرت شیخ الحدیث صاحب رحمته فرماني چه ددې حدیث په رڼا کښې د تکرار یو جواب دا هم ورکولی شی چه د کتاب العلم په ابتداء کښې .. فضل علم .. د رفع درجاتو په اعتبار سره مراد وو ځکه چه هلته آیت کریمه .. «يَرْفَعُ اللَّهُ الَّذِينَ آمَنُوا مِنْكُمْ وَالَّذِينَ أُوتُوا الْعِلْمَ دَرَجَاتٍ»^(۴) دې راوړې دي. او دلته فضل علم په دې اعتبار سره دي چه دا د نبی صلی الله علیه و آله فضله ده.^(۵) وانه اعلم تنبیه علامه کرمانی رحمته د کتاب العلم په ابتداء کښې هم هغه توجیه کړې ده کومه چه مونږ بیان کړه. یعنی هلته فضیلت او دلته فضله مراد ده. خو کله چه دې باب ته رارسیدلې دي نو هغوی د فضل نه فضیلت مراد اخستی دي. او ددې تقریر یې کړې دي.^(۶) فتنه

[۸۲] حَدَّثَنَا سَعِيدُ بْنُ عَفْرِ قَالَ حَدَّثَنِي اللَّيْثُ قَالَ حَدَّثَنِي عَقِيلٌ عَنْ ابْنِ شِهَابٍ عَنْ حَمْزَةَ بْنِ عَبْدِ اللَّهِ بْنِ عُمَرَ أَنَّ ابْنَ عُمَرَ^(۷) قَالَ سَمِعْتُ رَسُولَ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ قَالَ

(شعب الإيمان للبيهقي (۲۷۱۷) الحادي والسبعون من شعب الإيمان باب في الزهد وقصر الأمل رقم ۱۰۲۷۹)

(الامع الدراري (۳۱۰۱۲) -

(المتواری علی تراجم أبواب البخاری (ص ۱۶) -

(المجادلة: ۱۱) -

(الکنز المتواری (۳۱۰۱۲) -

(شرح کرمانی (۶۳۱۲) -

(قوله أن ابن عمر رضي الله عنهما الحديث أخرجه البخاری في صحيحه (۵۲۰۱۱) في كتاب المناقب فضائل أصحاب النبي صلی الله علیه و آله باب مناقب عمر بن الخطاب أبي حفص القرشي العدوي رضی الله عنه رقم ۳۶۸۱ كتاب التعبير. باب اللين رقم ۷۰۰۶) وباب إذا جرى اللين في أطرافه وأظافيره رقم ۷۰۰۷ وأخرجه مسلم في صحيحه في كتاب فضائل الصحابة رضی الله عنهم باب من فضائل عمر رضی الله عنه رقم ۶۱۹۰ و ۶۱۹۱ وأخرجه الترمذي في جامعه في كتاب الرؤيا باب (في روايا النبي صلی الله علیه و آله اللين والقصر) رقم ۲۲۸۴ وفي كتاب المناقب (باب رؤيا) لسي رضی الله عنه في شربه من قدح اللين وإعطائه عمر فضله رقم ۳۴۸۷) -

امام عجلې فرمائی: «ثقة»^(۶)

امام ابن معین فرمائی: «عقيل ثقة»^(۷)

حافظ ابن حجر فرمائی: «ثقة ثبت»^(۸)

امام ابو حاتم فرمائی: نہ چہ کلہ تپوس اوشو «عقيل بن خالد أحب إليك أم يونس» نودوی ورته اوفرمانیل: «عقيل أحب إلى من يونس، عقيل لا بأس به»^(۹)

دغہ شان کلہ چہ ددوی نہ د عقيل اومعمر بہ بارہ کنہی تپوس اوشو «أيهما أثبت؟» نو دوی اوفرمانیل: «عقيل أثبت كان صاحب كتاب»^(۱۰)

آجری امام ابوداؤد فرمائی: نہ د عقيل بن خالد اوقرة بن جبريل بہ بارہ کنہی تپوس اوکو نو هغوی اوفرمانیل: «عقيل أعلى منه مائة مرة»^(۱۱)

ابن حبان فرمائی: دوی لره په کتاب الثقات کنہی ذکر کړی دی.^(۱۲)

البته په دوی باندې د ابن حاتم اویحیی بن سعید القطان رحمہما اللہ د طرفہ جرح ہم منقول ده

ابو حاتم فرمائی: «لم يكن بالحافظ كان صاحب كتاب محله الصدق»^(۱۳)

دغہ شان کلہ چہ د یحیی القطان فرمائی: وړاندې د عقيل اوابراهيم بہ سعد ذکر اوشو نو هغوی داسې انداز اختیار کړو. لکه چہ دواړه ضعیف دی.^(۱۴)

ترکومې پورې چہ د ابو حاتم فرمائی: دکلام تعلق دې. نو هغه ددوی د ثقافت او تثبت نفی نہ کوی. بلکه په «كان صاحب كتاب ومحله الصدق» سره ددوی توثیق او تثبیت ښکاره کیږي دغہ شان پورته پخپله ددوی نہ د عقيل توثیق نقل شوې دې.

ترکومې پورې چہ د یحیی القطان فرمائی: دکلام تعلق دې. نو امام احمد فرمائی: ددې تردید کوی

اوفرمانی: «أی شیئ یفهم هذا؟ هؤلاء ثقات لم یغور بها یحیی»^(۱۵)

(۶) تهذيب الكمال (۲۵۶/۷)۔

(۷) میزان الاعتدال (۸۹۱۳) وفي رواية ابن أبي مريم ثقة حجة تهذيب التهذيب (۲۵۶/۷)۔

(۸) تهذيب التهذيب (۲۹۶) رقم (۴۶۶۵)۔

(۹) تهذيب الكمال (۲۴۴/۲۰)۔

(۱۰) المصدر السابق۔

(۱۱) تعليقات على تهذيب الكمال (۲۴۵/۲۰)۔

(۱۲) الثقات لابن حبان (۳۰۵/۷)۔

(۱۳) میزان الاعتدال (۸۹۱۳) رقم (۵۷۰۶)۔

(۱۴) المصدر السابق۔

(۱۵) المصدر السابق۔

بیا دا خبره دې هم معلومه وی چه په صحیح بخاری کښې د عقیل ټول روایات دامام زهری رحمته الله علیه نه مروی دی. (۱)

دغه شان امام یحییٰ بن معین رحمته الله علیه د امام زهری رحمته الله علیه په روایانو کښې دوی د ټولونه مضبوط زوی مگر خولې دې. (۲)

خلاصه دا چه شوه چه عقیل بن خالد ثقه ثبت اوجت دې او کومو حضراتوچه په دوی باندې کلام کړې دې هغه قابل قبول نه دي هم دا وجه ده چه اصحاب صحاح سته ددوی روایات د احتجاج او استدلال په طور قبول کړی دی.

حافظ ابن حجر رحمته الله علیه فرماني: «أحد الثقات الأکث من أصحاب الزهری إعتد به الجماعة» (۳)

حافظ ذهبی رحمته الله علیه چه په دوی باندې کوم کلام شوې دې دهغې رد کوی اولیکي «عقيل ثبت حجة وإن شاء کرناه لثلاث تعقب علينا...» (۴)

ددوی وفات په ۱۴۱ یا ۱۴۲ هـ کښې شوې دې. (۵) رحمه الله تعالى رحمة واسعة.

⑤ **ابن شهاب:** دا امام محمد بن مسلم بن عبيد الله بن شهاب زهری رحمته الله علیه دې ددوی مختصر حالات د بدء الوحي د دريم حديث لاندې تیر شوی دی. (۶)

⑤ **حمزة بن عبد الله بن عمر:** دا حمزه بن عبدالله بن عمر بن الخطاب رحمته الله علیه دې ابوعمار د دوی کښت دې دوی د سالم بن عبدالله بن عمر حقیقی ورور وو. (۷)
دوی دخپل پلار حضرت عبدالله بن عمر رحمته الله علیه دخپلي ترور حضرت حفصی او عائشې رضی الله عنهما نه روایت کوی او دوی نه روایت کونکو کښې عبيد الله بن ابی جعفر مصری، عتبه بن مسلم، امام زهری او موسی بن عقبه رحمته الله علیه وغیره دی. (۸)

ابن سعد رحمته الله علیه فرماني: «وكان ثقة قليل الحديث» (۹)

(۱) كما يظهر من رموز المزی فی تهذيب الكمال (۲۴۲۱۲۰) _ اویونس بن یزید ابلی رحمته الله علیه فرماني: ((ما أحد أعلم بحديث الزهری م عقيل)) (الميزان الإعتدال (۸۹۱۳) رقم ۵۷۰۶) _

(۲) قال ابن معین: أثبت من روی عن الزهری مالک بن أنس ثم معمر ثم عقيل. وقال أيضاً: أثبت الناس فی الزهری مالک بن أنس ومعمر ويونس وعقيل وشعيب بن ابی حمزة وسفيان بن عيينة تهذيب الكمال (۲۴۳۱۲۰) وفي تاريخ الدارمی (۴۵) رقم ۲۱ ... وعقيل ثقة نبيل الحديث عن الزهری رحمته الله علیه _

(۳) هدى السارى (ص. ۴۲۵) _

(۴) ميزان الإعتدال (۸۹۱۳) رقم ۵۷۰۶ _

(۵) تهذيب الكمال (۲۴۵۱۲۰) _

(۶) كشف الباری (۳۲۶۱۱) _

(۷) تهذيب الكمال (۳۳۰۱۷ و ۳۳۱) وتقريب التهذيب (۱۸۰) رقم ۱۵۲۴ _

(۸) استاذانوا وشاهردانود تفصيل دپاره اوگورې تهذيب الكمال (۳۳۱۷) _

(۹) الطبقات لابن سعد (۳۰۳۱۵) _

امام عجلې ﷺ فرمائی: «مَنْ تَابَعَ ثَقَّةً»^(۱)

امام علی بن المدینی ﷺ فرمائی: «سَمِعْتُ يَحْيَى بْنَ سَعْدٍ يَقُولُ لَقَهْلَهُ أَهْلُ الْمَدِينَةِ [ثَنَاءً]» بیا نی دوی په هغوی کښې شمار کړو.^(۲)
ابن حبان ﷺ دوی په کتاب الثقات کښې ذکر کړی دی.^(۳)
حافظ ذهبی ﷺ فرمائی: «ثَقَّةٌ [إِمَامٌ]» ﷺ رحمة واسعة.

⑥ ابن عمر رضی الله عنهما: «دا حضرت عبدالله بن عمر رضی الله عنهما دي. ددوی حالات په کتاب الايمان کښې د

«باب الإیمان وقول النبی ﷺ فی الإسلام علی خمس» لاندې تیر شوی دی.^(۴)

قوله: سَمِعْتُ رَسُولَ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ قَالَ بَيْنَا أَنَا وَأَنْتُمْ أُتِيتُ بِقَدَرٍ

لَبَنٍ: حضرت عبدالله بن عمر رضی الله عنهما فرمائی: چه ما در رسول الله ﷺ نه اوریدل. چه زه اوډه ووم. مات دپیو پیالی راوړې شوه.

قوله: فَتَمَرْتُ حَتَّى إِنِّي لَأَرَى الرَّيَّ يَخْرُجُ فِي أَظْفَارِي: نو ما دا ښه اوڅکل. تردې چه ما موږ والې اوکتلو. چه زما د نوکانو نه اوځی.

«أَرَى» داڅو یا د رؤیت نه دي. په معنی د، العلم، یعنی د افعال قلوب ځنې دي. په دي صورت کښې به دا د دوو مفعولو تقاضا کوی. دلته یومفعول «أَرَى» دي. او دویم مفعول «یخرج فی أظفاری» دي. اوکه دا د افعال قلوب ځنې نه وی. نو د یو مفعول تقاضا به کوی. چه هغه دلته کښې «أَرَى» دي. او د «یخرج فی أظفاری» دا جمله به حال وی.^(۵)

«أَرَى» د رانې مهمله په کسرې او د یا په شدسره، دا د «رَوَى یروی» مصدر هم دي. او اسم هم دي. په مصدر کښې ري... په فتحې سره هم نقل کړې شوې دي.^(۶)

«یخرج فی أظفاری» اظفار د ظفر (بضم الظاء المعجمة) جمع ده. په یو روایت کښې د «یخرج من أظفاری» الفاظ راغلي دي.^(۷)

(۱) تهذيب الكمال (۳۳۱۷) _

(۲) تهذيب الكمال (۳۳۲۱۷) _

(۳) الثقات لابن حبان (۱۶۸۱۴) _

(۴) الکاشف (۳۵۱۱۱) رقم (۱۲۳۷) _

(۵) الکاشف (۳۵۱۱۱) رقم (۱۲۳۷) _

(۶) عمدة القاری (۸۶۱۲) _

(۷) المصدر السابق _

(۸) کما فی رواية عساکر. قال الحافظ فی الفتح (۱۸۰۱۱) والعینی فی العمدة (۸۶۱۲) وانظر صحيح البخاری

(۱۰۳۷۱۲) کتاب التعبير، باب اللین، رقم (۷۰۰۶) _

او په یو بل روایت کښې ((علم من اهل)) الفاظ دی. (۱) ددې دواړو روایتونو نه معلومه شوه چه دلته... فی... من... په معنی کښې دي.

دا هم ممکن ده چه ((فی)) په معنی د «علی» وی لکه څنگه چه په «وَلَا صَلَّيْتُمْ فِي جُدُوعِ الْفُلِّ» (۲) کښې په «علی جنود النخل» معنی کښې دي. (۳) نواوین مطلب دا شو چه ما دومره پی او ځکل اوزه دومره موږ شوم چه زما په هریوند کښې دهغه اثار ښکاره شول

قوله ثُمَّ أُعْطِيتُ فَضْلِي عُمَرُ بْنُ الْخَطَّابِ بیا ما خپله پاتې شوې عمر بن الخطاب رضی الله عنه ته ورکړه.

قوله قَالُوا قَبَا أَوْلَتْهُ يَارَسُولَ اللَّهِ صحابه کرامو رضی الله عنهم عرض وکړو یا رسول الله تاسو ددې څه تعبیر اوباسی.

قوله قَالَ الْعِلْمُ نبی ﷺ او فرمائیل ددې تعبیر علم دي.

د پیو نه علم مراد اخستلو وجه د پیو په صورت کښې علم مثالیه دي ددې دتمشیل وجه دا ده. چه پی او علم په کثرت نفع کښې مشترک دی. (۴) دغه شان دا خبره هم ده چه دواړه سبب دصلاح دي پی دانسان د خوراک، اودده د قوت او صلاح ذریعه ده. دغه شان دنیا او آخرت د صلاح ذریعه اود روحونو غذا ده. (۵)

مهلېب رضی الله عنه فرمائی چه په خوب کښې د پیو لیدل سنت، فطرت، علم اود قرآن په اهلیت دال دی. ددې وجې په دنیا کښې ماشوم ته د ټولونه اولنې څیزدا ملایړی هم دا څیز دده معدې ته رسی او هم ددې په وجه دده ژوند قائم وی هم داوصف په علم کښې هم دي په کوم باندې چه د زړونو د حیات دارومدار دي هم په دې حیثیت سره دپیو دعلم سره مناسبت او مشاکلت ښکاره دي.

بیا د پیو دلالت په ژوند باندې هم دي ځکه چه په ماشوموالی کښې د ژوند دارومدار هم په پیو باندې وی کله ددې دلالت په ثواب باندې هم وی ځکه چه دا د جنت په نعمتونو کښې دي په جنت کښې به د پیو وله (نهر) هم وی کله ددې دلالت په مال حلال باندې هم کیږی ځکه چه په پیو کښې هغه پاکوالي اوشفافیت وی کوم چه د حلال مال خاصیت دي.

نبی ﷺ دحضرت عمر رضی الله عنه په باره کښې د پیو تعبیر په علم سره ځکه ورکړو چه نبی ﷺ ته دحضرت عمر رضی الله عنه د فطرت اودین د صحت علم وو. او په علم فطرت کښې دننه دزیادت نوم شته. (۶) والله اعلم.

(۱) صحیح بخاری (۱۰۳۷/۲) کتاب التعبير. باب إذا جرى اللبن في أطرافه و أظافيره. رقم (۷۰۰۷) -

(۲) طه: (۷۱) -

(۳) عمدة القاری (۸۶/۲) -

(۴) عمدة القاری (۸۷/۲) وفتح الباری (۱۸۰/۱۱) -

(۵) عمدة القاری (۸۷/۲) -

(۶) مخرج ابن البطال (۵۳۰/۱۹) کتاب التعبير باب اللبن -

خوفناوند ① ددې حديث نه معلومه شوه چه کومو خلقوته الله تعالى دولت باطنی ورکړې وی هغوی لره پکار دی چه هغه خلقو کښې داستعداد مطابق تقسیم کړی

② دغه شان دا ترې هم په پوهه کښې راځي چه استاذانولره پکار دی چه کله کله د خپل خوراک نه پاتې شوې څيز شاگردانوته ورکوی په دې سره داستاذانومحبت پیدا کيږي او دهغوی په زړونو کښې د برکت سبب گرځي.

پوه شبه اودهغې جواب دلته دې چاته دا شبه نه کيږي چه نبی ﷺ خپله پاتې شوې جوبه حضرت عمر رضی الله عنه ته ورکړه په کوم سره چه د حضرت عمر رضی الله عنه فضيلت په ټولوتړدې چه په حضرت ابوبکر رضی الله عنه باندې هم ثابتيږي نوددې جواب دا دې چه بیشکه چه ددې واقعه نه دحضرت عمر رضی الله عنه علمی کمال ثابتيږي خودا حضرت صدیق رضی الله عنه ته په نسبت سره نه دې بلکه يو جزئی فضيلت دې په دې سره دحضرت ابوبکر رضی الله عنه په مقابله کښې افضليت نه لازميږي ځکه چه حضرت ابوبکر رضی الله عنه ته کلی فضيلت حاصل دې.

فائده حضرت شاه ولی الله ﷺ په ازاله الخفاء کښې دحضرت عمر رضی الله عنه علمی مقام ښه واضح کړې دې (۱)

۳۳=بابُ الْفُتْيَا وَهُوَ أَقْفٌ عَلَى الدَّابَّةِ وَعِزِّهَا

«فتيا» بضم الفاء اسم مصدر دې دڅه مسئلې جواب ته وائی لکه څنگه چه ورته .. فتوى .. وئیلی شی (۲) .. هو .. ضمير مفتی طرف ته راجع دې (۳) کوم چه د .. فتيا .. نه معلوميږي .. دابة .. اگرچه په لغت کښې «کل ما مشى على الارض» ته وائی خو په عرف کښې دسورلی ځناور باندې ددې اطلاق کيږي.

دمنځنۍ باب سره مناسبت ددې نه وړاندېنی باب کښې دعلم فضل ذکر و او .. فتوى .. هم علم دې ددې وجې ددواړو بابونو مناسبت ښکاره دې (۴)

دتوجمې مقصد حضرت شاه ولی الله ﷺ فرمائی چه د فتوى ورکولودپاره چه مفتی په يو ځانې باندې په اطمینان سره ناست وی او هلته هغه دخپل علمی مجلس دعالمانو رضی الله عنه سره مشوره هم کوی اولی اومناسب دې اوداحتیاط تقاضا هم دا ده خودا به هم جائز وی چه په ولاړه ولاړه یا په روانه سوال کونکي ته مسئله اونښائی نوکه په سورلی سور وی یا ولاړ وی ټول جائز دی اودنبی ﷺ نه ثابت دی (۵)

حضرت شیخ الهند ﷺ هم تقریباً چه دا خبره کړې ده دوی فرمائی چه د قضاء تعلم اوفتاء وغیره امور متعلقه بالعلم مقتضى سکون او اطمینان اوحسن ادب دې اود حضرت امام

(۱) إزالة الخفاء عن خلافة الخلفاء (۸۵/۲ - ۱۴۰)

(۲) عمدة القاری (۸۷/۲) وفتح الباری (۱۸۰/۱۱) -

(۳) فتح الباری (۱۸۰/۱۱) -

(۴) فتح الباری (۱۸۰/۱۱) -

(۵) شرح تراجم أبواب البخاری (ص ۱۵) -

مالک و غیره امامانو رحمہم اللہ نہ ہم داسی منقول دی. نو غیر اطمینانی حالت مثلاً رکوب. قیام اوسیر کنبی دافتاء و غیره کراہیت تہ خیال تلہ شو غالباً چہ بہ ترجمہ الباب کنبی ددی خیال مدافعت مقصود دی. (۱)

حضرت گنگوہی رحمہم اللہ فرمائی چہ دحضرت ابوہریرہ رضی اللہ عنہ پہ یو حدیث کنبی نبی صلی اللہ علیہ وسلم ارشاد فرمائی دے ﴿لَیْسَ لَکُمْ اَنْ تَخْشَوْا قَهْرَ دَوْلَہِکُمْ مَنَایِرَ، لِانَ اللّٰہَ اِنَّمَا سَخَّرَ لَکُمْ لَتَهْلَکُمْ اِلٰی ہٰذِہِ لَمْ تَکُوْا بِالْعِیَہِ، اِلَّا بِشَقِّ الْاَنْفُسِ وَجَعَلَ لَکُمُ الْاَرْضَ، فَعَلِیْہَا فَاَقْضُوا حَاجَتَکُمْ﴾ (۲)

ددے نہ معلومہ شوہ چہ سورلی پہ لارہ کنبی اودرول اوپہ ہفتی باندے سوریدل نہ دی پکار. کہ خہ ضرورت پینس شی. نوز مکہ تہ را کوزیدل پکار دی نو امام بخاری رحمہم اللہ دا اوخود لہ چہ پہ سورلی باندے سوروی اویو عالم د سوال جواب ورکوی. نویہ دے کنبی خہ حرج نشتہ. خکہ چہ دعلم د اشاعت پہ غرض داسی کول ضروری دی. (۳) دا اگرچہ حقیقت دی. چہ دجواب فتوی دیارہ ددھن استحضار ضروری دے خودا پہ ہفتہ وخت کنبی ضروری دی. چہ بہ مسئلہ باندے سوچ کول غوازی. اوکہ مسئلہ مستحضرہ وی. نوییا پہ بیانولو کنبی خہ حرج نشتہ.

دحضرت ابوہریرہ رضی اللہ عنہ پورتنی روایت پہ کوم کنبی چہ ددے نہ منع شوی دہ. چہ خورلی نہ منبر جوہ کرے شی. ددے مطلب دا دی. چہ مخامخ پہ سورلی. مہ کیسی: چہ تقریر پرے کوئی اونہ د فتوی ورکولو دیارہ پہ دابہ باندے سوریرے. ددے دامطلب نہ دی. کہ پہ دابہ باندے سورلی پہ حالت کنبی کہ د مسئلے تپوس اوشی. یا دخہ خاص شرعی مصلحت پہ وجہ پہ دابہ باندے دوعظ اوتقریر پہ غرض رکوب اوکرے شی. نودا عمل بہ ناجائز وی اودجواب ورکولو دیارہ بہ د دابہ نہ را کوزیدل لازمی وی. بہر حال دہنی تعلق د اعتیاد سرہ دے. چہ ددے عادت نہ دی جوہرول پکار. دمطلق استعمال سرہ نہ دی. کہ دضرورت اوشرعی مصلحت دوجہ وی. نودا نہی نہ واردیری. (۴) واللہ اعلم.

[۸۴] حَدَّثَنَا إِسْمَاعِيلُ قَالَ حَدَّثَنِي مَالِكٌ عَنْ ابْنِ شِهَابٍ عَنْ عِيسَى بْنِ طَلْحَةَ بْنِ عُبَيْدِ اللَّهِ عَنْ عَبْدِ اللَّهِ بْنِ غُمْرٍ عَنِ الْعَاصِ (۵) أَنَّ رَسُولَ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ وَقَفَ

(۱) الأبواب والتراجم لشيخ الهند رحمہم اللہ (۵۱۰)۔

(۲) سنن أبي داود كتاب الجهاد باب في الوقوف على الدابة رقم (۲۵۶۷)۔

(۳) لامع الدراری (۳۱۲/۲)۔

(۴) إيضاح البخاری (۹۳/۵)۔

(۵) قوله: عن عبدالله بن عمرو بن العاص. الحديث أخرجه البخاری أيضاً في صحيحه (۲۳/۱ و ۲۴) كتاب العلم باب السؤال والفتيا عند رمي الجمار رقم ۱۲۴ و في (۲۳۴/۱۱) كتاب الحج باب الفتيا على الدابة عند الجمره رقم ۱۷۳۶ و (۱۷۳۸) وفي (۹۸۶/۲) كتاب الايمان والنذور باب إذا حثت ناسياً في الإيمان رقم ۶۶۶۵ وأخرجه مسلم في صحيحه في كتاب الحج باب جواز تقديم الذبح على الرمي والحلق على الذبح وعلى الرمي وتقديم الطواف عليها كلها رقم ۳۱۵۶ و (۳۱۶۳) وأخرجه ابوداود في سننه في كتاب المناسك باب فيمن قدم شيئاً قبل شئ في حجه رقم ۲۰۱۴ وأخرجه الترمذی في جامعه في كتاب الحج باب ما جاء فيمن حلق قبل أن يذبح أو نحر قبل أن يرمي رقم ۹۱۶ وأخرجه ابن ماجه في سننه في كتاب المناسك باب من قدم نسكاً قبل نسك رقم (۳۰۵۱)۔

فِي حُجَّةِ الْوُدَّاعِ يَمْنَى لِلنَّاسِ يَسْأَلُونَهُ لِقَاءَهُ رَجُلٌ فَقَالَ لَمْ أَشْعُرْ فَتَلَقْتُ قَبْلَ أَنْ أَذْبَهَ
فَقَالَ أَذْبَهَ وَلَا حَرَجَ لِقَاءَ آخَرٍ فَقَالَ لَمْ أَشْعُرْ فَتَحَزْتُ قَبْلَ أَنْ أَرِيَّ قَالَ أَرِيَّ وَلَا حَرَجَ قَمَا
سُبُلَ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ عَنْ شَيْءٍ قَدِيمٍ وَلَا آخِرٍ إِلَّا قَالِ الْفَعْلُ وَلَا حَرَجَ

[۱۲۴] ر ۱۶۴۹ ر ۱۶۵۱ ر ۱۶۸۸]

رجال الحديث

② مالك: دا امام مالك بن انس رحمته الله دي. ددوی حالات په كتاب الايمان كښې د «پاپ من الدين القهار من الفتن» لاندې تیرشوی دی. (۱)

③ ابن شهاب: دا امام محمد بن مسلم بن عبيد الله بن شهاب زهري رحمته الله دي. ددوی مختصر حالات په بدء الوحي كښې د دريم حديث لاندې تیرشوی دی. (۲)

④ عيسى بن طلحة بن عبد الله: دا ابو محمد عيسى بن طلحة بن عبيد الله قرشي تيمي مدني رحمته الله دي. (۳)

دوی دخپل پلار حضرت طلحة بن عبدالله، حضرت معاويه، حضرت ابوهريره حضرت عبدالله بن عمرو بن العاص، حضرت معاذ بن جبل او حضرت عائشې رضي الله عنها وغيره نه روايت كوي. او ددوی نه روايت كونكوي كښې محمد بن ابراهيم تيمي، محمد بن عبدالرحمن، امام زهري، يزيدي بن ابي حبيب او ددوی وراره اسحاق بن يحيى او طلحة بن يحيى رحمته الله وغيره روايت كوي. (۴)

اسماعيل: دا ابو عبدالله بن ابي اويس اصبحي مدني رحمته الله دي. ددوی حالات په كتاب الايمان كښې د «پاپ تفاضل أهل الإيمان في الأعمال» لاندې تیرشوی دی. (۵)

ابن سعد رحمته الله دوی د اهل مدينې په طبقه اولی كښې ذكر كړی دی. او فرمانيلى ئې دی «كان ثقة كثير الحديث» (۶)

امام يحيى بن معين، نسائي، او عجلي رحمته الله فرماني «ثقة» (۷)

(۱) كشف الباري (۸۰/۱۲) _

(۲) كشف الباري (۳۲۶/۱) _

(۳) تهذيب الكمال (۶۱۵/۲۲) وسير اعلام النبلاء (۳۶۷/۴) _

(۴) شيوخ وتلامذة دپاره او گوري (تهذيب الكمال، ۶۱۵/۲۲ و ۶۱۶) وسير اعلام النبلاء (۳۶۷/۴) _

(۵) كشف الباري (۱۱۳/۲) _

(۶) الطبقات الكبرى لابن سعد (۱۶۴/۱۵) _

(۷) تهذيب الكمال (۶۱۶/۲۲) _

ابن حبان رحمه الله فرمائی دے: «کامن أفاضل أهل المدينة ومقلاتهم وأسماهم»^(۱)

حافظ ذہبی رحمته الله فرمائی: «من الحكماء العقلاء»^(۲) حافظ ابن حجر رحمته الله فرمائی: «ثقة فاضل»^(۳)
د حضرت عمر بن عبدالعزیز رحمته الله پہ دور خلافت کنبی غالباً پہ ۱۰۰ھ کنبی وفات شوی
وو: (۴) «رحمه الله تعالى رحمة واسعة»

عبداللہ بن عمرو بن العاص رضی اللہ عنہ: د دوی حالات پہ کتاب الایمان کنبی د «باب

المسلم من سلم المسلمون من لسانه ويده»^(۵) لاندی تیر شوی دی: (۵)

فائده العاص. بہ پہ یاء سرہ. العاصی.. ونیلی شی. یا بغیرد یاء نہ؟

① اخفش صغیر فرمائی: چہ دا ہم دیاء سرہ دی. اوددی حذف جائز نہ دی. حالانکہ عوام نہی
د یاء پہ حذف سرہ وائی.

② اونحاس رحمته الله فرمائی: چہ دا دتولونحاتو نہ خلاف مذهب دی. مطلب دا دی. چہ دا داسماء
منقوصہ خنی دی. نویہ دی کنبی د یاء اثبات او حذف دواہ جائز دی: (۶)

③ علامہ کرمانی رحمته الله فرمائی: چہ دجمهورویہ نیزدا پہ یاء سرہ لیکلی شی. اود اهل عربیت
پہ نیزدافصح دی. حالانکہ پہ دیروکتابونو کنبی د یاء پہ حذف سرہ واقع دی. قران کریم
کنبی قراءت سبعہ کنبی ہم پہ دی طریقہ راغلی دی. مثلاً «الکلمة بالتعال»^(۷)

④ علامہ کرمانی رحمته الله فرمائی: چہ بعضی حضراتودا اجوف گرخولی دی: (۸) نویہ دی
صورت کنبی پہ آخر کنبی دیاء د وجود هلوخہ سوال نہ پیدا کیڑی.

قوله: أَنَّ رَسُولَ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ وَقَفَ فِي حَجَّةِ الْوُدَّاعِ بِمِنَى لِلنَّاسِ

يَسْأَلُونَهُ: نَبِيَّ كَرِيمٍ رحمته الله پہ حجة الوداع پہ موقع دخلقودپارہ پہ منی کنبی وقوف کرې وو.

خلقوبہ د دوی نہ تپوسونہ کول.

دنبی رحمته الله دی آخری حج تہ حجة الوداع، حجة التمام، حجة الاسلام، حجة البلاغ، ونیلی شی: (۹)

(۱) الثقات لابن حبان (۲۱۲/۵)۔

(۲) الکاشف (۱۱۰/۱۲) رقم (۴۳۷۷)۔

(۳) تقریب التهذیب (۴۳۹) رقم (۵۳۰۰)۔

(۴) تهذیب الکمال (۶۱۷/۲۲)۔

(۵) کشف الباری (۶۷۹/۱۱)۔

(۶) تاج العروس (۲۴۵/۱۱۰) وتبصیر المنتبه بتحریر المشتبه (۸۸۹/۳ و ۸۹۰) وتعليقات الإكمال للشيخ

عبد الرحمن بن يحيى المعلمي اليماني (۲۲/۱۶)۔

(۷) الرعد: (۹)۔

(۸) شرح الكرمانی (۶۳/۲) وعمدة القاری (۸۹/۲)۔

(۹) تاريخ الخميس (۱۴۸/۲) وعمدة القاری (۳۶۱/۱۸)۔

حجة الوداع خو ورته ددې وجې وائی چه نبی ﷺ ددې حج په موقع صحابه کرام ﷺ رحصت کړې وو. «رَبُّنَا لَا أَرَاكُمْ بَعْدَ عَامٍ هَذَا» (١)

حجة التمام ورته ددې وجې ونیلې شی چه په دې موقعه باندې آیت کریمه «وَأَتْمَمْتُ عَلَيْكُمْ نِعْمَتِي وَرَضِيتُ لَكُمُ الْإِسْلَامَ دِينًا» (٢) بنازل شوې دې (٣)

اوحجة الاسلام ورته ددې وجې وائی چه دا د نبی ﷺ د حج فريضه وه دحج د فرضيت نه پس نبی ﷺ هم دا حج ادا کړې وو. (٤)

اوحجة البلاغ ورته خکه وائی چه نبی ﷺ په دې حج کښې کومه خطبه ونیلې وه په هغې کښې ئې فرمائیلې وو. «اللهم هل بلغت؟ اللهم هل بلغت؟» (٥) والله اعلم.

قوله: فَبَاءَهُ رَجُلٌ فَقَالَ لَمْ أَشْعُرْ فَخَلَقْتُ قَبْلَ أَنْ أَذْبَحَ فَقَالَ أَذْبَحْ وَلَا حَرَجَ

فَبَاءَ آخَرُ فَقَالَ لَمْ أَشْعُرْ فَخَرْتُ قَبْلَ أَنْ أُرْمِيَ فَقَالَ ارْمِ وَلَا حَرَجَ فَمَا سَأَلَ

النَّبِيُّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ عَنْ شَيْءٍ قَدِيمٍ وَلَا آخِرٍ إِلَّا قَالَ أَفْعَلْ وَلَا حَرَجَ:

یوکس راغلو. او عرض ئې اوکړ و. زما خیال نه وو او د ذبحې نه وړاندې مې خلق اوکړو. نبی ﷺ ورته او فرمائیل. قربانی وکړه. څه بک نشته. یوکس راغلو. او عرض ئې وکړ و. زما خیال نه وو. د رمی نه وړاندې مې قربانی وکړه. نبی ﷺ او فرمائیل. رمی اوکړه. څه بک نشته. د نبی ﷺ نه چه دیوخیزه تقدیم او تاخیر په باره کښې چه کوم تپوس هم شوې وو. نو نبی ﷺ به ورته فرمائیل. څه بک نشته.

دیوم النحر څلور مناسک اویه دې کښې د ترتیب حکم: په یوم النحر کښې څلور کارونه کولی شی. ① رمی ② نحر ③ حلق یا قصر ④ اوطواف زیارت.

ددې څلورو واړه مناسکو ترتیب هم دا دې. کوم چه ذکر شو. د نبی ﷺ نه ددې په ترتیب سره ادا کول ثابت دی. (٦) اودا ترتیب مطلوب او مقصود هم دې.

(١) جامع الترمذی. کتاب الحج باب ماجاء فی الإفاضة من عرفات. _

(٢) المائدة: (٣). _

(٣) صحيح البخاری (١١١١) كتاب الإيمان باب زيادة الإيمان ونقصانه رقم ٤٥ كتاب المغازی باب حجة الوداع رقم ٤٤٠٧ (وفي (٦٦٢١٢) كتاب التفسير. سورة المائدة باب «اليوم أكملت لكم دينكم» رقم ٤٦٠٦ (وفي (١٠٧٩١٢) فاتحة كتاب الاعتصام رقم ٧٢٦٨. _

(٤) عن زيد بن أرقم رضي الله عنهما أن النبي ﷺ غزا تسع عشرة غزوة وأنه حج بعدما هاجر حجة واحدة لم يحج بعدها حجة الوداع. صحيح البخاری (٦٣٢١٢) كتاب المغازی باب حجة الوداع رقم ٤٤٠٤. _

(٥) صحيح البخاری ب (٢٣٤١١) كتاب الحج باب الخطبة ديام منى رقم ١٧٣٩. _

(٦) كما في حديث جابر الطويل عند مسلم في صحيحه في كتاب الحج باب حجة النبي ﷺ رقم ٢٩٥٠ ففيه ذكر الأمور الثلاثة سوى الحلق وذكر الحلق في حديث أنس رضي الله عنه مسلم في صحيحه في كتاب الحج باب بيان أن السنة يوم النحر أن يرمى ثم ينحر يمينه يخلق... رقم ٣١٥٢. _

البته به دې خبره کښې اختلاف دې چه دا ترتیب واجب دې که مسنون؟

① دامام ابوحنیفه رحمته الله په نیزدقارن اومتتمع دپاره داوونو درې څیزونو په ترتیب سره ادا کول واجب دی په طواف کښې ترتیب واجب نه دې که دا مقدم کوی اوکه مؤخر کوی یا نې په مینځ کښې ادا کوی. دامام ابوحنیفه رحمته الله په نیزد مفرد دپاره ذبح اوباقی درې څیزونو کښې ترتیب ضروری نه دې. ځکه چه په ده باندې قربانی واجب نه ده. (۱)

② امام مالک رحمته الله فرمائی چه که خلق په رمی باندې مقدم کړی. نوپه ده باندې دم دې څوکه خلق په نحر باندې یا نحر په رمی باندې مقدم کړی. نوپه ده باندې څه واجب نه دی لکه چه ددوی په نیزد رمی اوحلق په مینځ کښې ترتیب واجب دې. چه اول دې رمی کولې شی. اوبیا خلق. اوپه باقی څیزونو کښې ترتیب مسنون دې. واجب نه دې. (۲)

③ امام شافعی رحمته الله فرمائی چه په دې څلورو واړه څیزونو کښې ترتیب مسنون دې. که دترتیب نه خلاف دا افعال ادا کړې شی برابره ده که په هیره وی اوکه په حکم باندې د جهل دوچې وی. یا په قصد وی. د اصح روایت مطابق په ده باندې څه واجب نه دی. (۳)

امام احمد رحمته الله فرمائی. که په ذکرشووامورو کښې نې ترتیب په قصد سره پریخودل نود یو روایت مطابق دم شته. اودبل روایت مطابق په ده باندې دم نشته. اوکه په هیره یا په حکم باندې د جهل دوچې نې د ترتیب خلاف عمل اوکړو. نوڅه پرې واجب نه دی. (۴)

دصاحبینورحمهم الله هم دا مسلک دې. چه په دې مناسکو کښې ترتیب واجب نه دې. نو ددې اموریه تقدیم اوتاخیر سره څه نه واجبیږی. (۵)
لکه چه د جمهورو په نیزد په څه درجه کښې ترتیب ساقطیږی. اوامام ابوحنیفه رحمته الله د ترتیب د وجوب قائل دې.

دجمهور دلیل یووخودیت باب دې. په دې کښې دنسب رحمته الله نه د تقدیم خلق علی الذبح په باره کښې تپوس شوې دې. اونسب رحمته الله فرمائیلی دی. «اذبح ولاحر» دغه شان د نحر قبل الرمی په باره کښې ترې تپوس شوې دې. نو نسب رحمته الله ورته فرمائیلی دی. «ارمر ولاحر» دغه شان حدیث په آخر کښې راوی وائی. «فما سئل النبی صلی الله علیه وسلم عن شیء قدم ولا آخر الا قال لا فعل ولاحر»

د دې حضراتو استدلال دحضرت ابن عباس رضی الله عنهما په حدیث باندې هم دې. «ان النبی صلی الله علیه وسلم سئل لی حجه قال ذبحت قبل ان ارمی فاولم اید» قال ولاحر» قال حلفت قبل ان اذبح فاولم اید» ولاحر» (۶)

(۱) هدایه مع فتح القدیر (۴۶۹۱۲) باب الجنایات: البحر الرائق (۲۴۱۳) وبدائع الصنائع (۱۵۸۱۲).

(۲) المغنی (۲۳۱۱۳).

(۳) المجموع شرح المذهب (۱۶۰۸) و (۲۱۶۸).

(۴) المغنی (۲۳۰۱۳).

(۵) هدایه مع فتح القدیر (۴۶۹۱۲) والبحر الرائق (۲۴۱۳ و ۲۵) وبدائع الصنائع (۱۵۸۱۲).
(۶) صحيح البخاری (۱۸۱۱) کتاب العلم باب من اجاب الفتيا بإشارة اليد والرأس رقم (۸۴) وقد اخرجہ فی

مواضع كثيرة أنظر رقم (۱۷۲۱ و ۱۷۲۳) ورقم (۱۷۳۴ و ۱۷۳۵ ورقم (۶۶۶۶).

هم دا مفهوم دحضر علی (١) حضرت اسامه بن شریک (٢) حضرت جابر (٣) حضرت قیس بن سعد (٤) نه مروی دی.

دامام ابوحنیفه (رحمته الله) استدلال دحضرت ابن عباس (رحمته الله) په فتوی باندې دې کومه چه ابن ابی

شبهه نقل کړې دې «من قدم شیاً من حجه أو آخره فليهرق لذلك دمًا» (٥)

په دې روایت کښې ابراهیم بن مهاجر راوی دې او محدثینو (رحمته الله) دده تضعیف کړې دې (٦) خو هم دا روایت امام طحاوی (رحمته الله) په شرح معانی الآثار کښې نقل کړې دې دهغې په یو طریق کښې د ابراهیم بن مهاجر واسطه موجود نه ده (٧)

ابن ابی شبهه هم دا مفهوم د ابوالشعثاء بن جابرین زید (٨) سعید بن جبیر (٩) او ابراهیم نخعی (١٠) نه هم نقل کړې دې.

ترکومي پورې چه د «(فعل ولا حرج)» حدیث تعلق دې نو امام ابوحنیفه (رحمته الله) د «(ثم)» په معنی کښې اخلې لکه چه په دې طریقه د ترتیب په فساد کښې دگناه نفی شوې ده د کفاري نفی نه ده شوې (١١)

دلته د غور قابله نکته دا ده چه حضرت ابن عباس (رحمته الله) یو طرف ته د «(لا حرج)» حدیث نقل کوي او ددې باوجود دوی د وجوب جزاء فتوی ورکوي په دواړو کښې د تطبیق هم دا صورت

دې چه «(لا حرج)» د نفی «(ثم)» په معنی کښې دې.

ددې قرینه دا هم ده چه کله داسې قسم سوال ونونه زیات شو نو نبی (صلی الله علیه و آله) او فرمائیل چه گناه خو د یو مسلمان په عزت اخستو کښې دې (١٢) دلته حرج د گناه په معنی کښې دې هم دا

(١) مصنف ابن ابی شیبه (٣٤٦٣) کتاب الحج باب فی الرجل یحل قبل أن یدبح.

(٢) سنن أبی داود کتاب المناسک باب قیمن قدم شیاً فی حجه رقم ٢٠١) و مصنف ابن ابی شیبه (٣٤٦٣) رقم ١٤٩٦٣.

(٣) مصنف ابن ابی شیبه (٣٤٥١٣) رقم ١٤٩٥٩.

(٤) مصنف ابن ابی شیبه (٣٤١٣) رقم ١٤٩٦٥.

(٥) المصنف لابن ابی شیبه (٣٤٥١٣) کتاب الحج باب فی الرجل یحل قبل أن یدبح رقم ١٤٩٥٤.

(٦) قال القطان والنسائی لیس بالقوی وفا أحمد لا بأس به انظر الکاشف (٢٢٥١١ و ٢٢٦) وانظر تهذیب التهذیب (١٦٧١ و ١٦٨) ومیزان الاعتدال (٦٧١) رقم ٢٢٥.

(٧) شرح معانی الآثار (٤٩٣١١) کتاب مناسک الحج باب من قدم من حجه نسکاً قبل نسک قال الحافظ فی الدراية (٤١١٢) وأخرجه الطحاوی من وجه آخر أحسن منه عنه.

(٨) مصنف ابن ابی شیبه (٣٤٥١٣) رقم ١٤٩٥٣.

(٩) مصنف ابن ابی شیبه (٣٤٥١٣) رقم ١٤٩٥٥.

(١٠) مصنف ابن ابی شیبه (٣٤٥١٣) رقم ١٤٩٥٧ و ١٤٩٥٨.

(١١) فتح القدیر (٤٦٩٢).

(١٢) عن اسامة بن شریک قال خرجت مع النبی (صلی الله علیه و آله) حاجاً فكان الناس یأتونه فمن قال یا رسول الله سمعت قل أن أطوف أو قدمت شیاً أو آخرت شئاً فكان یقول لا حرج إلا علی رجل إقترض عرض رجل مسلم وهو ظالم فذلک حرج وهلك... سنن أبی داود کتاب المناسک باب فمین قدم شیاً قبل شئ فی حجه رقم ٢١٠٥.

وجه وه كله چه صحابه كرام عليهم السلام د نبی ﷺ نه خطبه واوریده نوخیل افعال نبی د ترتیب خلاف بیاموندل. ددی وجې هغوی سره دگناه ویره شوه ددی خیال داخلاص دپاره نبی ﷺ اوفرمانیل «لاحر» (۱)

حقیقت دا دې چه د نبی ﷺ سره دصحابه کرام عليهم السلام دحج دا اولنی موقع وه او تر دغه وخته پورې دمناسک حج صحیح علم چاته نه وو ددی وجې د فساد ترتیب گناه پورته کړې شوه ددی تائید په شرح معانی الآثار کښې دحضرت ابو سعید خدری رضی الله عنه په روایت سره کبړی په کوم کښې چه نبی ﷺ د مختلفو سوالونو په جواب کښې «لاحر» فرمایل اوبې نبی اوفرمانیل «عهد الله وضع الله عز وجل الحرام الضيق وتعلموا مناسککم فلانها من دینکم» (۲)

ددې نه معلومه شوه چه نبی ﷺ په دې مقام کښې دحج کومه نفی کړې ده دا ددی وجې وو چه دمناسک حج علم عام نه وو. خودا د وجوب جزاء اودم سره منافي نه ده (۳)

هم دا وجه ده چه حضرت ابن عباس رضی الله عنه د «لاحر» والا حدیث راوی دې اوبه خپلهفتوی کښې د وجوب دم تصریح کوی.

دحضرت اسامه بن شریک په روایت کښې هم دې طرف ته اشاره ده چه دننه د «حر» نه مراد «اثم» دې. ځکه چه نبی ﷺ فرمائی «لاحر لاحر» لا اعل رجل اقترض عرض رجل مسلم وهو قائم فذلک الذی حر و هلك» (۴)

گورئ په حالت داحرام کښې که یوکس ته د بیمارئ یا تکلیف دوجې دحلق ضرورت پېښ شی. دقرآن په نص دا جائز ده. (۵)

اوبه ده باندي څه گناه نشته. خوددې باوجود ددی عمل په وجه په ده باندي په اتفاق سره جزاء واجب ده. (۶)

دحجة الوداع په موقع چونکه د صحابه کرام عليهم السلام یوه لویه ډله د نبی ﷺ سره په اول خل حج ادا کولو اودمناسک حج نه کماحقه واقفیت نه وو ددی وجې دفساد ترتیب گناه پورته کړې

شوه. اوبه «لاحر» نبی هم دې رفع اثم بیان کړو. اگرچه دم بیا هم واجب دي ددې تقریرنه معلومه شوه چه دعدم اثم حکم په هغه وخت کښې وو په کوم وخت کښې چه د مناسک حج په صحیح طریقته باندي واقفیت نه وو اوس چونکه دمناسک ټول تفصیلات

(۱) انظر الکوکب الدرۃ وتعلیقانه (۱۲۱/۲ و ۱۲۲)۔

(۲) شرح معانی الآثار (۴۹۲/۱) کتاب المناسک باب من قدم نسکاً قبل نسک (۔)

(۳) المصدر السابق۔

(۴) سنن أبی داود کتاب المناسک باب فیمن قدم شیاً قبل شئ فی حجه رقم ۲۰۱۵۔

(۵) قال الله تعالى ﴿ ولا تلحقوا روسکم حتی يبلغ الهدی محله. فمن کان منکم مریضاً أو به أذى من رأسه

فدعه من صیام أو صدقة أو نسک...﴾ البقرة: ۱۹۶۔

(۶) بدائع الصنائع (۱۹۲/۲) فصل: وأما ما یجرى مجرى الطیب...۔

مخامخ راغلی دی. نو اوس جهل خه عذر نه دې. نو که نن د داسې جهالت په وجه ترتیب فاسد شی. نونه یواځې دا چه دم به واجب وی بلکه گناه به هم وی. والله اعلم.

امام طحاوی رحمه الله دامام ابوحنیفه رحمه الله په مسلك باندې د آیت کریمه نه ﴿وَلَا تَحْلِفُوا رُفُوسَكُمْ حَتَّى يَبْلُغَ الْهَدْيُ مَقْلَهُ﴾ ^(١) باندې استدلال کړې دې چه ددې آیت په رنډا کښې نحر په حلق باندې مقدم کول ضروری دی تقدیم حلق علی النحر جائز نه دی اودا اجماعی مسئله ده نو هرکله چه دمحصّر دا حکم دې. نو د قارن وغیره به هم دا حکم وی. چه حلق قبل النحر به صحیح نه وی. اود مخالفت په صورت کښې به دم واجب وی. ^(٢)

دهدیت د ترجمه الباب سره انطباق دلته ترجمه الباب «باب الفتيا وهو ايقاف على الدابة وغيرها» دې. دعلامه عینی اوقسطلانی وغیره په نسخو کښې هم داسې دی. ^(٣) اود کرمانی اوحافظ ابن حجر رحمهما الله په نسخو کښې د «وغيرها» لفظ نشته. ^(٤) که دا لفظ موجود وی اوکه نه وی په حدیث باب کښې د «وقف في حجة الوداع يعني للناس» الفاظ خوشته. د دابه وغیره خه ذکر نشته. نو په ترجمه الباب کښې اوبه حدیث مذکور کښې به مطابقت څنگه وی؟

علامه عینی اوقسطلانی رحمهما الله په نسخو کښې چونکه د «وغيرها» لفظ راغلی دې ددې وجې هغوی د روایت د اطلاق نه ترجمه ثابته کړې ده. نو فرمائی. چه «وقف» دخپل عموم په وجه وقوف علی الدابة وغیر الدابة دواړو ته شامل دې. کیدې شی. چه نبی صلی الله علیه و آله په دابه وو او کیدې شی. چه په دابه نه وو. ^(٥)

خود حافظ ابن حجر او کرمانی رحمهما الله په نسخو کښې چونکه د «وغيرها» لفظ نشته. صرف «باب الفتيا وهو ايقاف على الدابة» ذکر دی. ددې وجې دې ته ضرورت پېښ شو چه هغه خپله ترجمه په روایت سره ثابته کړی. اوبه روایت کښې د وقوف علی الدابة خه ذکر نشته بلکه په هغې کښې خو مطلقاً... وقف... ذکر دې. نو دامام بخاری رحمه الله ترجمه به څه گه ثابتېږي؟

(البقرة: ١٩٦)۔

(١) شرح معاني الآثار (٤٩٣١) قال الكاساني رحمه الله في بداعنه (١٥٨١٢) ولأبي حنيفة رحمه الله الإستدلال بالمحصّر !! حلق قبل الذبح لأطى في رأسه أنه تلزمه الفدية بالنص فالذي يحلق رأسه بغير الأذى به أولى ولهذا قال أبوحنيفة بزيادة التغليظ في حق من حلق رأسه قبل الذبح بغير أذى حيث قال لا يجوزنه غير الدم وصاحب الأذى مخير بين الدم والطعام والصيام. كما خيره الله تعالى وهذا هو المعقول لأن الضرورة سبب لتخفيف الحكم وتيسيره فالمعقول أن يجب في حال الإختيار بذلك السبب زيادة غلط لم يكن في حال العذر فأما أن يسقط من الأصل في غير حالة العذر ويجب في الة العذر فممتنع)۔

(٢) عمدة القاري (٨٨١٢) وإرشاد الساري (١٨٢١)۔

(٣) شرح الكرماني (٦٣١٢) وفتح الباري (١٨٠١١)۔

(٤) عمدة القاري (٨٨١٢) وإرشاد الساري (١٨٢١)۔

حافظ ابن حجر رحمته اللہ علیہ جواب ورکړې دې چې امام بخاری رحمته اللہ علیہ د روایت نور وپورقو ته اشاره کړې ده. په کتاب الحج کېنې روایت دې «ولف رسول الله ﷺ علی ناقته ﷺ» نود مصنف رحمته اللہ علیہ ترجمه ثابته شوه (۲).

په دې باندې اشکال دې چې په روایت کېنې خو د «ناقته» ذکر دې او په ترجمه کېنې د «دابه» ذکر دې او په دابه اوناقة کېنې فرق وی ځکه چې ناقة خاص دابه ته وائی اود دابه اطلاق په هرځانور کېږی.

ددې جواب دا دې. اگرچه په لغت کېنې د دابه اطلاق «ما یدب علی الارض» باندې کېږی خو په عرف کېنې په مرکوب باندې کېږی. اوناقة هم احدى المركوبات ده. (۳) نو هرکله چې په یو مرکوب باندې اود ریدل اود جواب ورکول جواز ثابت شو. نو دنورو مرکوبات باندې د سورلۍ په حال کېنې جواب ورکول پخپله ثابت شو.

علامه عینی رحمته اللہ علیہ په حافظ ابن حجر رحمته اللہ علیہ باندې دا اعتراض کړې دې چې دا څنگه خبره ده چې دعوی دلته ده. اودلیل هلته؟ یعنی دعوی خو په کتاب العلم کېنې ده اود نیل په کتاب الحج کېنې دې. (۴)

خو دا اعتراض صحیح نه دې. ځکه چې دا د تراجم ابواب په سلسله کېنې دامام بخاری رحمته اللہ علیہ د جاری اصولوځنی دې. (۵)

علامه عینی رحمته اللہ علیہ اگرچه دلته اودغه شان په «باب السفر فی العلم» کېنې په حفظ ابن حجر رحمته اللہ علیہ باندې سخت تنقید کړې دې. او په اصل باندې ئې رد کړې دې. (۶) خو پخپله دوی په «باب من حمل جاریة صغيرة علی عنقه فی الصلاة» په ترجمه الباب کېنې د «علی عنقه» اثبات هم په دې اصل په مدد سره کړې دې. (۷) دغه شان په باب «تسوية الصفوف عند الإقامة وبعدها» کېنې هم دا اصل استعمال کړې دې. (۸) دغه شان په باب «باب التقاض والملازمة فی المسجد» کېنې هم ددې اصل ذکر کړې دې. (۹) والله اعلم وعلمه اتم واحکم.

(۱) صحیح البخاری (۲۳۴۱۱) کتاب الحج باب الفتناء علی الدابة عند الجمره رقم (۱۷۳۸) _

(۲) فتح الباری (۱۸۰۱۱ و ۱۸۱) _

(۳) فتح الباری (۱۸۰۱۱) _

(۴) عمدة القاری (۸۸۱۲) _

(۵) الأبواب والتراجم (ص. ۸) أصل نمبر ۶ ومقدمة لامع الدراری (ص. ۳۵۷) الأصل الحادی عشر من أصول التراجم

(۶) عمدة القاری (۸۸۱۲) و (۱۷۷۱۲ و ۱۷۸) _

(۷) عمدة القاری (۳۰۱۱۴) کتاب الصلاة أبواب سترة المصلی _

(۸) عمدة القاری (۲۵۳۱۵) کتاب الأذان _

(۹) عمدة القاری (۲۲۸۱۴) کتاب الصلاة _

۳۳ = بَاب مَنْ أَجَابَ الْفُتْيَا بِإِشَارَةِ الْيَدِ وَالرَّأْسِ

په مخکنی اودې باب کښې مناسبت ښکاره دي. چه په دواړو بابونو کښې د فتوی ذکر دي
د ترجمه الباب مقصد حضرت شاه ولی الله رحمته الله علیه فرماني چه امام بخاری رحمته الله علیه دلته د «فتوی
بالإشارة» جواز بیانوی. اگر چه په دې زمانه کښې احوط دا ده. چه په اشاره باندې فتوی
ورنکړې شي. (۱)

مطلب دا دي چه په حقیقت کښې مستفتی د جواب دا جمال نه غلطه فائده اخلي نو په
اشارې سره خوبه په طریق اولی غلطه فائده اخستې شي. ځکه چه کیدي شي. څوک دا سوچ
اوکړي. چه په اشاره سره فتوی ورکول به جائز نه وي. نو امام بخاری رحمته الله علیه دا جواب بیان
کړ. او دا نې اوونیل. چه کله په یوځانې کښې د خطري ویره نه وي. نو په اشارې سره په جواب
ورکولو کښې څه حرج نشته. خو چه په کوم ځانې کښې د مستفتی د گډوډ کولو ویره
وي. او مفتی دا گنړي. چه مستفتی به د هوکه وکړي. نو په اشارې سره جواب ورکول نه دی
پکار. بلکه ښکاره جواب ورکول پکار دی.

حضرت شیخ الهندی رحمته الله علیه فرماني. چه نبی صلی الله علیه و آله به په تعلیم او تبلیغ کښې دیر اهتمام کولو په
ایضاح او افهام کښې به نې دهر ممکن اړخ خیال ساتلو تر دې چه بعضي وخت به نې درې
درې ځله ارشاد فرمائیل. (۱) او کله به نې د بل غرض دپاره د دومره تکرار نه کار اخستلو چه
صاحبه کرام رضی الله عنهم ته به ددې وینا نوبت راغلو. «لیته سکت» (۲)

ددې تقاضا دا وه. چه د سوال جواب. او تعلیم او تبلیغ. په واضح انداز کښې. په غیر مبهمه
الفاظو او عباراتو کښې ادا کړې شي. صرف په اشارو باندې اکتفاء نشی کولی. نو امام بخاری
رحمته الله علیه دا اوخو دله. که یو طرف ته د نبی صلی الله علیه و آله نه په تعلیم کښې. زیات وضاحت. د افهام اهتمام
منقول دي. نو بل طرف ته د نبی صلی الله علیه و آله نه په اشارو کښې جواب ورکول هم منقول دی. اصل کښې
چه څنگه موقع به وه. هغه شان به نې کول. که په خبره کښې به خفاء وه. نو ښکاره وضاحت به
نې کولو. او که خبره به ښکاره وه. صرف په اشاره به کار کیدو. نو په خپلو اشارو سره به نې
جواب ورکولو. نو که د مستفتی دمفتی نه د څه آسانې خبرې تپوس اوکړي. د کوم جواب چه په

(۱) شرح تراجم أبواب البخاری.

(۲) عن أنس عن النبي صلی الله علیه و آله أنه كان إذا تكلم بكلمة أعادها ثلاثاً حتى تفهم عنه... صحيح البخاری (۳۵۱۱)

کتاب العلم باب من أعاد الحديث ثلاثاً ليفهم عنه (رقم ۹۵).

(۳) عن أبي بكر قال كنا عند رسول الله صلی الله علیه و آله فقال ألا أنبئكم بأكبر الكبائر؟ ثلاثاً... الإشراك بالله وعقوق
الوالدين... وشهادة الزور... أو قول الزور... وكان رسول الله صلی الله علیه و آله متكئاً فجلس فما زال يكررها حتى قلنا ليته
سكت... صحيح مسلم كتاب الإيمان باب الكبائر وأكبرها (رقم ۲۵۹) وانظر الجامع للترمذی كتاب الشهادات
باب ما جاء في شهادة الزور رقم ۲۳۰۱ وأبواب تفسير القرآن باب ومن سورة النساء (رقم ۳۰۱۹) ومسند
أحمد (۳۶۵ و ۳۷).

اشاره ورکول کافی کيږي نوږه دې کيسې څه باک نشته

..هرسخن نکته وهرنکته مکانه دارد... (۱)

[۸] حَدَّثَنَا مُوسَى بْنُ إِسْمَاعِيلَ قَالَ حَدَّثَنَا وَهْبٌ قَالَ حَدَّثَنَا أَيُّوبُ عَنْ عِظْمَةٍ عَنْ ابْنِ عَبَّاسٍ (۲) أَنَّ النَّبِيَّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ سَبَلَ فِي خَنْجَتِهِ فَقَالَ ذُبَحْتُ قَبْلَ أَنْ أَرْمِيَ فَأَوْمَأَ يَدَهُ قَالَ وَلَا حَرَجَ قَالَ حَلَقْتُ قَبْلَ أَنْ أَذْبَحَ فَأَوْمَأَ يَدَهُ وَلَا حَرَجَ

[۱۶۳۲ و ۱۶۳۶ و ۱۶۴۷ و ۱۶۴۸ و ۱۶۸۹]

رجال الحديث

① موسی بن اسماعیل: دا ابوسلمه موسی بن اسماعیل تبوډکی بصری رحمۃ اللہ علیہ دې د دوی مختصر حالات په بده الوحي کيسې د څلورم حديث لاندي تیر شوی دی. (۱) مونږ به دلته لږ په تفصيل سره ددوی حالات ذکر کوو.

ددوی د ابراهيم بن سعد الزهري، جرير بن حازم، جویریة بن اسماء، حماد بن زيد، حماد بن سلمه، داود بن ابی الفرات، سلام بن ابی مطيع، شعبه بن الحجاج، عبد الله بن المبارك، عبدالعزيز بن مسلم، عبد الوارث بن سعيد، معتمر بن سليمان، مهدي بن ميمو او ابو عوانه الوضاح بن عبدالله وغيره حضراتو نه روايت د حديث کوي.

اود دوی نه روايت کونکو کيسې امام بخاری، ابوداود، ابراهيم حربي، احمد بن منصور رمادی، ابوزرعه رازی، ابوحاتم رازی، او يعقوب بن شيبه رحمۃ اللہ علیہ وغيره دی. (۲)

امام يحيى بن معين رحمۃ اللہ علیہ فرماني: «ثقة مأمون» (۳)

ابو الوليد طيالسي رحمۃ اللہ علیہ فرماني: «ثقة صدوق» (۴)

(الآبواب والتراجم (ص. ۵۱)۔

(۱) قوله عن ابن عباس، الحديث أخرجه البخاري أيضاً في صحيحه (۲۳۲/۱ و ۲۳۳) كتاب الحج باب الذبيح قبل الحلق رقم (۱۷۲۱ و ۱۷۲۳) و (۲۳۴/۱ و ۲۳۴) كتاب الحج باب إذا رمى بعد ما أمسى أو حلق قبل أن يذبح ناسياً أو جاهلاً رقم ۱۷۳۴ و ۱۷۳۵) و (۹۸۶/۲) كتاب الأيمان والنذور باب إذا حنث ناسياً في الأيمان رقم (۶۶۶۶) وأخرجه مسلم في صحيحه في كتاب الحج باب جواز تقديم الذبيح على الرمي والحلق على الذبيح وعلى الرمي وتقديم الطواف عليها كلها رقم ۳۱۶۴ وأخرجه النسائي في سننه في كتاب المناسك باب الرمي بعد المساء رقم ۳۰۶۹) وأخرجه أبوداود في سننه في كتاب المناسك باب الحلق والتقصير رقم (۱۹۸۳) وأخرجه ابن ماجه في سننه في كتاب المناسك باب من قدم نكاً قبل نك من قبل نك رقم ۳۰۴۹ و ۳۰۵۰)

(كشف الباري (۴۳۱ و ۴۳۴)۔

(۲) شيخ أوتلازمذه دپاره اوگوري تهذيب الكمال (۲۲۱/۲۹ و ۲۴)۔

(۳) تهذيب الكمال (۲۴۱/۲۹)۔

(۴) تهذيب الكمال (۲۵۱/۲۹)۔

ابن سعد رحمته الله فرمائی: «كان ثقة كثير الحديث»^(۱)

ابن حبان دوی پہ کتاب الثقات کنبی ذکر کری دی. او لیکیلی نہی دی. «كان من المتقنين»^(۲)

ابن حزم رحمته الله فرمائی: «ثقة إمام مشهور»^(۳)

عجلی رحمته الله فرمائی: «بصري ثقة»^(۴)

حافظ ذہبی رحمته الله فرمائی: «ثقة ثبت»^(۵)

دغہ شان دوی فرمائی: «الحافظ الحجة أحد الأعلام»^(۶)

البتہ ابن خراش رحمته الله پہ دوی باندی کلام کوی. او پہ مبہم انداز کنبی فرمائی: «صدوق وتكلم

الناس فيه»^(۷)

حافظ ابن حجر رحمته الله فرمائی: «كذا قال ولم يفهم ذلك الكلام»^(۸) مطلب دا دی. چہ دجا توثیق موجود وی. پہ ہغہ باندی مبہم جرح خہ اثر نہ کوی. نو دا بن خراش رحمته الله دکلام خہ اعتبار نہشتہ

حافظ ذہبی رحمته الله پہ میزان الاعتدال کنبی ددوی د ذکر کولونہ پس لیکی. «لم أذكر بأسلته للين فيه، لكن لقول ابن خراش فيه، صدوق وتكلم الناس فيه قلت القائل الذهبي نعم تكلموا فيه بأنه ثقة

ثبت رافض»^(۹)

پہ کال ۲۲۳ھ کنبی وفات شوی دی. ^(۱۰) رحمہ اللہ تعال رحمة واسعة.

⑤ **وہیب:** دا وہیب بن خالد بن عجلان باہلی بصری رحمته الله دی. د دوی حالات پہ کتاب

الایمان کنبی د «باب تفاضل أهل الإيمان في الأعمال» لاندی تیر شو ی دی. ^(۱۱)

⑥ **ایوب:** دا ایوب بن ابی تمیمہ کیسان سختیانی بصری رحمته الله دی. د دوی حالات پہ کتاب

^(۱) الطبقات لابن سعد (۳۰۶/۷)۔

^(۲) الثقات لابن حبان (۱۶۰/۹)۔

^(۳) المحلی (۲۰/۱۶)۔

^(۴) تعليقات تهذيب الكمال (۲۶۱/۲۹)۔

^(۵) الكاشف (۳۰۱/۱۲) رقم (۵۶۷۷)۔

^(۶) میزان الاعتدال (۲۰۰/۱۴) رقم (۸۸۴۷)۔

^(۷) المصدر السابق۔

^(۸) هدي الساري (ص. ۴۴۶)۔

^(۹) میزان الاعتدال (۲۰۰/۱۴) رقم (۸۸۴۷)۔

^(۱۰) تهذيب الكمال (۲۶۱/۲۹)۔

^(۱۱) كشف الباری (۱۱۸/۲)۔

الایمان کنبی د «باب علاوة الايمان» لاندې تیر شوی دی (۱)

۵ **عکرمه:** دا عکرمه مولی عبدالله بن عباس رضی الله عنه دې ددوی تفصیلی حالات په کتاب

العلم کنبی د «باب قول النبی صلی الله علیه وسلم العلم علیه الكتاب» لاندې تیر شوی دی (۲)

۵ **ابن عباس رضی الله عنه:** حضرت عبدالله بن عباس رضی الله عنه حالات په بدء الوحي کنبی دخلورم

نمبر جديت لاندې اوپه کتاب الايمان کنبی د «باب کفران العشیر و کفر دون کفر» لاندې تیر شوی دی (۳)

قوله أَنَّ النَّبِيَّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ سَبَلَ فِي حُجَّتِهِ فَقَالَ ذَبَحْتُ قَبْلَ أَنْ

أَرْمِيَ فَأَوْمَأَ بِيَدِهِ قَالًا وَلَا حَرَجَ: د نبی صلی الله علیه وسلم نه د حج په موقع باندې تپوسونه شوی

وو. یوکس تپوس وکړو چه ما د رمی نه وړاندې ذبح کړې ده نبی صلی الله علیه وسلم په لاس سره اشاره وکړه او وې فرمائیل څه بک نشته.

کیدې شی چه نبی صلی الله علیه وسلم اشاره او قول دواړه جمع کړی وی په دې طریقه چه په لاس نې اشاره کړې وی اوپه ژبه نې «لا حرج» فرمائیلی وی.

دا هم کیدې شی چه «لا حرج» دا د اشارې شرح وی. یعنی نبی صلی الله علیه وسلم چه په لاس باندې کومه اشاره کړې وه ددې مطلب دا وو چه «لا حرج» په تقدیم او تاخیر کنبی څه بک نشته دا دویمه معنی دامام بخاری رحمته الله علیه د ترجمې سره زیاته مناسب ده (۴)

قوله قَالَ حَلَقْتُ قَبْلَ أَنْ أَذْبَحَ فَأَوْمَأَ بِيَدِهِ وَلَا حَرَجَ: یوکس اوونیل ما د ذبحې نه

وړاندې حلق کړې دې نبی صلی الله علیه وسلم د لاس په اشارې سره او فرمائیل څه بک نشته.

[۸۰] حَدَّثَنَا الْمَكِّيُّ بْنُ إِبْرَاهِيمَ قَالَ أَخْبَرَنَا حَنْظَلَةُ بْنُ أَبِي سُفْيَانَ عَنْ سَالِمٍ قَالَ

سَمِعْتُ أَبَا هُرَيْرَةَ عَنِ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ قَالَ يَقْبُضُ الْعِلْمُ وَيَنْظُرُ الْجَهْلُ وَالْفِتْنُ

وَيَكْتُمُ الْهَرَجُ قِيلَ يَا رَسُولَ اللَّهِ وَمَا الْهَرَجُ فَقَالَ مَكَدُ أَيْدِيهِمْ فَهَرَجًا كَأَنَّهُ يُرِيدُ الْقَتْلَ

رجال الحديث

① **المكي بن ابراهيم:** دامام مکی بن ابراهيم بن بشير بن فرقد تميمی حنظلی بلخي دې

ددوی کتبت ابو السکن دې بعضي حضراتو ددوی د نيکه نوم فرقد بن بشير خود لې دې (۵)

(۱) کشف الباری (۲۶۱۲)۔

(۲) کشف الباری (۴۳۵۱۱) و (۲۰۵۱۲)۔

(۳) فتح الباری (۱۸۱۱۱)۔

(۴) نهذب الکمال (۴۷۶۱۲۸) وسیر اعلام النبلاء (۹۵۴)۔

په کال ۱۲۲۰ هـ کښې پیدا شوې وو. دوی دامام ابوحنیفه رحمته الله علیه امام مالک، یزید بن ابی عبید، بهزین حکیم، عبدالله بن سعید بن ابی هند، ابن جریج، خنظله بن ابی سفیان، ایمن بن نابل، فطربن خلیفه، هشام الدستوانی، او عثمان بن الاسود رحمته الله علیه وغیره نه روایت کوي. ددوی نه روایت کونکو کښې امام احمد بن حنبل، امام بخاری، عبيدالله بن قواریری، يحيى بن معين، محمد بن بشار، بندار بن ابراهيم بن يعقوب جوزجانی، او عبد الصمد بن غالب رحمته الله علیه وغیره حضرات دي. (۱)

امام مکی بن ابراهيم رحمته الله علیه دامام بخاری رحمته الله علیه په خصوصي استاذانو کښې وو تردې چه دامام بخاری رحمته الله علیه په صحیح بخاری کښې چه کوم ثلاثیات دي. په هغې کښې یوولس احادیث هم ددوی نه مروی دي. (۲)

ددوی دحضرت امام ابوحنیفه رحمته الله علیه سره ډیر عقیدت وو. دوی فرماني: «کان ابوحنیفه اهل العلم» (۳)

کردري او موفق په «مناقب» کښې نقل کړي دي. چه یوخل امام مکی بن ابراهيم درس ورکولو نودوی او فرمانيل «حدثنا ابوحنیفه...» یوکس اودریدل اووې ونیل «حدثنا عن ابن جریج ولا تحدثنا عنه» مکی بن ابراهيم ډیر سخت خفه شو. په مخ باندې ئې ددې آثار ښکاره شول هغه کس توبه او وسته له اود پښیمانتیا اظهار ئې اوکړو. خو حضرت مکی بن ابراهيم رحمته الله علیه او فرمانيل «لا لا تحدث السفهاء حرمت عليك أن تكتب عنی قم من مجلسی» نور خو پورې چه هغه دمجلس نه پاسیدلې نه وو. دوی حدیث نه اورول. د هغه د پاسیدو نه پس دوی او فرمانيل «حدثنا ابوحنیفه...» اودرس ئې جاری کړو. (۴)

امام احمد بن حنبل او امام عجلې رحمهما الله فرماني: «ثقة» (۵)

۱- دشیخ اوتلامذو دپاره اوگوری تهذیب الکمال (۴۷۷، ۴۷۸، ۴۷۹) وسیر اعلام النبلاء (۵۵۰، ۵۵۱) -
 ۲- مقدمة لامع الدراري (ص. ۶۴) و (۱۰۲ و ۱۰۳) وأخرج عنه البخاری الأربعة الأول من الثلاثيات والسابعة والحادية عشرة والثانية عشرة، والرابعة عشرة والسابعة عشرة والتاسعة عشرة)) دامام مکی بن ابراهيم نه علاوه دنورو ثلاثیاتو مکمل تخريج به هم وړاندې په ((باب إثم من كذب على النبي ﷺ)) داوولنی ثلاثي روایت لاندې راشي -
 ۳- البداية والنهاية (۱۲۳/۱۰) -
 ۴- مناقب الإمام الأعظم للإمام الموفق بن أحمد المکی (۲۰۳ و ۲۰۴) الباب التاسع فی حفظ لسانه وورعه ونفاؤه مناقب الإمام الأعظم للإمام محمد بن محمد بن شهاب المعروف بابن البزاز الکردري (۲۵۱ و ۲۵۲) بذیل مناقب الموفق (الفصل الرابع فی أخلاقه) -
 ۵- ج ۱- تهذیب الکمال (۴۷۹، ۴۸۰) وسیر اعلام النبلاء (۵۵۱، ۵۵۲) -

امام یحییٰ بن معین رحمۃ اللہ علیہ فرمائی: «صال»^(۱)

امام ابو حاتم رحمۃ اللہ علیہ فرمائی: «محلہ الصدق»^(۲)

امام نسائی رحمۃ اللہ علیہ فرمائی: «لیس بہ ہلک»^(۳)

امام محمد بن سعد رحمۃ اللہ علیہ فرمائی: «وكان ثقة .. وكان ثبات الحديث»^(۴)

امام دارقطنی رحمۃ اللہ علیہ فرمائی: «ثقة مامون»^(۵)

مسلم رحمۃ اللہ علیہ فرمائی: «ثقة»^(۶)

خلیلی رحمۃ اللہ علیہ فرمائی: «ثقة متفق علیہ»^(۷)

پہ کال ۲۱۵ھ کنبی وفات شوی وو.^(۸)

⑤ خنظلہ بن ابی سفیان: دا خنظلہ بن ابی سفیان جُمحی قرشی مکی دی د دوی

مختصر حالات پہ کتاب الایمان کنبی د «ہاب الایمان وقول النبی صلی اللہ علیہ وسلم بنی الإسلام علی خمس» لاتدی تیرشوی دی.^(۹)

⑥ سالم: دا سالم بن عبداللہ بن عمر رحمۃ اللہ علیہ دی د دوی جالات پہ کتاب الایمان کنبی د «ہاب العیام من الایمان» لاتدی تیرشوی دی.^(۱۰)

⑦ حضرت ابوہریرہ رضی اللہ عنہ: د دوی حالات پہ کتاب الایمان کنبی د «ہاب أمور الایمان» لاتدی تیرشوی دی.^(۱۱)

قوله: قَالَ يَقْبِضُ الْعِلْمَ وَيُظْهِرُ الْجَهْلَ وَالْفِتْنُ وَيَكْثُرُ الْهَرَجُ: نبی صلی اللہ علیہ وسلم او فرمائیل چہ علم بہ پورته شی. اوجہالت او فتنی بہ غالبی شی. او بہ ہرج کنبی بہ زیادت اوشی.

(۱) المصادر السابقة _

(۲) المصادر السابقة _

(۳) المصادر السابقة _

(۴) الطبقات لابن سعد (۳۷۳/۷) _

(۵) تهذيب الكمال (۴۸۱/۲۸) وسير أعلام النبلاء (۵۵۲/۹) _

(۶) تهذيب التهذيب (۲۹۵/۱۰) _

(۷) المصدر السابق _

(۸) الكاشف (۲۹۳/۲) رقم (۵۶۲۱) _

(۹) كشف الباری (۶۳۶/۱) _

(۱۰) كشف الباری (۱۲۸/۲) _

(۱۱) كشف الباری (۶۵۹/۱۱) _

قوله قيل يا رسول الله وما الهرج: تبوس اوشو يا رسول الله هرج خه خيز دي؟

قوله فقال هكذا بيده فخرهما كأنه يريد القتل: نبى ﷺ به لاس سره اشاره وكره لكه

چه نبى ﷺ لاس گوز كرو اوخودل. د نبى ﷺ مراد قتل وو

مطلب دا چه نبى ﷺ به لاس سره اشاره اوكره او تحريف نبى او كړو يعنى لاسونه نبى كاږه كړل داسي اشاره نبى او كړه څنگه توره وهونكې لاس او چتوى

«كله يريد القتل» جمله دخظله په شاگردانو كېنې دچا اضافه شوې تفسيرى جمله ده خكه چه دا روايت ابو عوانه د عباس دورى عن ابى عاصم عن خنظله په طريق سره نقل كړې دي.

عباس دورى وائى «وارنا ابو عاصم كأنه يضرب عنق الإنسان» (١)

د «هرج» معنى دهرج اصلى معنى ديوخيز اتساع او كثرت دي. هم ددې وجې د اختلاط اوفتنې دپاره هم استعمال شوې دي. (٢)

علامه كرماني رحمه الله فرمائى چه «هرج» معنى فتنه ده. ددې نه د قتل معنى اخستل مجازاً صحيح دي. خكه چه هرج دقتل د لوازماتوځنې دي. البته كه د هرج معنى د قتل د لغت نه ثابته شى نوبيا به دا ددې حقيقى معنى وي. (٣)

حافظ ابن حجر رحمه الله فرمائى چه علامه كرماني رحمه الله نه ذهول شوې دي. خكه چه وړاندې به كتاب الفتن كېنې دا روايت راغلې دي. (٤) په هغې كېنې راوى دا تصريح هم كړې ده چه داهل جېشه ژبه كېنې د هرج معنى قتل دي. (٥)

[٨١] حَدَّثَنَا مُوسَى بْنُ إِسْمَاعِيلَ قَالَ حَدَّثَنَا وَهَيْبٌ قَالَ حَدَّثَنَا هِشَامٌ عَنْ فَاطِمَةَ عَنْ أَسْمَاءَ (١) قَالَتْ أَتَيْتُ عَائِشَةَ وَهِيَ تُصَلِّي فَقُلْتُ مَا شَأْنُ النَّاسِ فَأَشَارَتْ إِلَى السَّمَاءِ فَإِذَا

(١) فتح الباري (١٨٢/١)۔

(٢) النهاية (٢٥٧/١٥)۔

(٣) شرح الكرماني (٦٤١٢)۔

(٤) صحيح البخاري (١٠٤٦٢ او ١٠٤) كتاب الفتن باب ظهور الفتن رقم (٧٠٦٥) و (٧٠٦٦)۔

(٥) فتح الباري (١٨٢/١)۔

(١) قوله عن أسماء: الحديث أخرجه البخاري أيضاً في (٣٠١١ و ٣١) كتاب الوضوء باب من لم يتوضأ إلا من الفتن المنقل رقم (١٨٤) وى (١٢٦١) كتاب الجمعة (الصلاة) باب من قال فى الخطبة بعد النناء أما بعد رقم (٩٣٢) وفى (١٤٤١١) كتاب الكسوف (الصلاة) باب صلاة النساء مع الرجال فى الكسوف رقم (١٠٥٣) و باب من أحب العنافة فى كسوف الشمس رقم (١٠٥٤) وفى (١٤٥١١) كتاب الكسوف باب قول الإمام فى خطبة الكسوف (أما بعد رقم (١٠٦١) وفى (١٦٥١١) كتاب السهو رقم (١٠٥٤) باب الإشارة فى الصلاة رقم (١٢٣٥) وى (١٨٣١١) كتاب الجنائز باب ما جاء فى عذاب القبر رقم (١٣٧٣) وفى (٣٤٢١١) كتاب العتق باب ما يستحب من العنافة فى الكسوف والآيات رقم (٢٥١٩) و (٢٥٢٠) وفى (١٠٨٢١٢) كتاب الإعتصام بالكتاب والسنة باب الإقتداء بسنن رسول الله ﷺ رقم (٧٢٨٧) و مسلم فى صحيحه فى كتاب الكسوف باب ما عرض على النبى ﷺ فى صلاة الكسوف من أمر الجنة والنار رقم (٢١٠٣ و ٢١٠٨) والنسائي فى كتاب الكسوف باب التشهد والتسليم فى صلاة الكسوف رقم ١٤٩٨ و ابن ماجه فى سننه وفى كتاب إقامة الصلاة باب ما جاء فى صلاة الكسوف رقم (١٢٦٥)۔

النَّاسِ قِيَامًا فَقَالَتْ سُبْحَانَ اللَّهِ قُلْتُ آيَةً فَأَشَارَتْ بِرَأْسِهَا أَيْ نَعَمْ فَقُمْتُ حَتَّى تَجَلَّأَنِي الْفُشَى فَبَعَثْتُ أَصْبًا عَلَى رَأْسِي الْمَاءَ فَحَمِدَ اللَّهُ عَزَّ وَجَلَّ النَّبِيَّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ وَأَنْتَنِي عَلَيْهِ ثُمَّ قَالَ مَا مِنْ شَيْءٍ إِلَّا أَرَيْتَهُ إِلَّا أَرَيْتَهُ فِي مَقَامِي حَتَّى الْجَنَّةَ وَالنَّارَ فَأَوْجَمَ إِلَيَّ أَنْتُمْ تَفْتَنُونَ فِي قُبُورِكُمْ مِثْلَ أَوْ قَرِيبَ لَا أَذْرِي أَيْ ذَلِكَ قَالَتْ أَسْمَاءُ مِنْ فِتْنَةِ الْمَسِيرِ الدَّجَالِ يُقَالُ مَا عَلِمْتُكَ بِهَذَا الرَّجُلِ فَأَمَّا الْمُؤْمِنُ أَوْ الْمُؤَقِّنُ لَا أَذْرِي بِأَيِّمَا قَالَتْ أَسْمَاءُ فَيَقُولُ هُوَ مُحَمَّدٌ رَسُولُ اللَّهِ جَاءَنَا بِالْبَيِّنَاتِ وَالْهُدَى فَأَجَبْنَا وَاتَّبَعْنَا هُوَ مُحَمَّدٌ ثَلَاثًا فَيَقَالُ ثُمَّ صَاحِبًا قَدْ عَلِمْنَا إِنَّ كُنْتَ لَمُؤَقِّنًا بِهِ وَأَمَّا الْمُنَافِقُ أَوْ الْمُرْتَابُ لَا أَذْرِي أَيْ ذَلِكَ قَالَتْ أَسْمَاءُ فَيَقُولُ لَا أَذْرِي سَمِعْتُ النَّاسَ يَقُولُونَ شَيْئًا فَقُلْتُهُ

[۱۸۲] و ۸۸۰ و ۱۰۰۵ و ۱۰۰۶ و ۱۰۱۲ و ۱۱۷۸ و ۲۳۸۳ و ۲۳۸۴ و ۶۸۵۷ و ۷۱۲]

رجال الحديث

① موسی بن اسماعیل: ددوی حالات اوس هم ددی باب کنبی داوونی حدیث لاندی تیرشول.

② وهیب: دا وهیب بن خالد بن عجلان باهلی بصری رحمته الله دی. ددوی حالات په کتاب الایمان کنبی د «باب تفاضل اهل الإيمان فی الأعمال» لاندی تیرشوی دی. (۱)

③ هشام: دا هشام بن عروه رحمته الله دی. ددوی اجمالی حالات په بدء الوحی کنبی د دویم حدیث لاندی (۲) او تفصیلی حالات په کتاب الایمان کنبی د «باب أحب الدین إلى الله أدومه» لاندی تیرشوی دی. (۳)

④ فاطمه: دا فاطمه بنت المنذر بن الزبیر بن العوام قرشیه اسدی ده. (۴) داد هشام بن عروه بن الزبیر العوام بی بی ده او ددوی نه په عمر کنبی دولس دیارلس کاله مشره وه. (۵)

دوی د خپلې نیا حضرت اسماء بنت ابی بکر، حضرت عمره بنت عبدالرحمن انصاریه او حضرت ام سلمه رضی الله عنهما روایت کوی.

ددوی نه روایت کونکو کنبی ددوی د خاوند هشام بن عروه، نه علاوه محمد بن اسحاق بن

(۱) کشف الباری (۱۱۸/۲).

(۲) کشف الباری (۲۹۱/۱).

(۳) کشف الباری (۲۹۱/۱).

(۴) تهذیب الکمال (۲۶۵/۳۵).

(۵) تهذیب الکمال و تعلیقاته (۲۶۶/۳۵).

یسار او محمد بن سوقه رحمۃ اللہ علیہ دی. (۱)

امام عجلې رحمۃ اللہ علیہ فرمائی: «مدیة تابعیة ثمة» (۲)

حافظ ابن حجر رحمۃ اللہ علیہ فرمائی: «ثمة» (۳)

ابن حبان دوی پہ کتاب الثقات کنبی ذکر کری دی. (۴) واللہ اعلم.

⑤ اسماعرضی اللہ عنہا: د دا حضرت ابوبکر صدیق رضی اللہ عنہ اور حضرت اسماء بنت ابی بکر رضی اللہ عنہا ده. د حضرت زبیر بن العوام اہلیہ وہ. (۵)

د هجرت نه تقریباً اووشت کالہ وړاندې پیدا شوې وه. (۶) په شروع کنبی تقریباً د اوولس سړو نه پس مسلمانہ شوې وه. (۷) د هجرت په موقع باندې حضرت عبداللہ بن زبیر رضی اللہ عنہ د دوی په خیتہ کنبی وو. (۸) دوی په مدینہ منورہ کنبی په مهاجرینو کنبی د تولونه اولنې مولود وو. (۹)

دوی ته ذات ا ل نطاقین هم وئیلی شی. خکه چه د نبی صلی اللہ علیہ وسلم اود حضرت ابوبکر صدیق رضی اللہ عنہ د هجرت په موقع دوی خپل خادر دوه ټکرې کړې وو. اویہ هغه یوه ټکره نې د سفرتونہ دان

تړلې وو. نبی صلی اللہ علیہ وسلم په دغه موقع فرمائیلی وو. «أهدک الله بنطاقک هذا طاقین فی الجنة» (۱۰)

د حضرت زبیر رضی اللہ عنہ سره چه کله ددې نکاح اوشوه. نوپه هغه وخت کنبی حضرت زبیر رضی اللہ عنہ سره څه نه وو. دوی به ټول کار تردې چه د خپل اس خسمانہ هم په خپله کوله. روسته حضرت ابوبکر رضی اللہ عنہ دوی ته یو غلام ورکړو. نو د اس د خسمانې نه دا فارغه شوه. (۱۱)

حضرت اسماء د عزم او همت ستن وه. حجاج بن یوسف او حضرت عبداللہ بن زبیر رضی اللہ عنہ د جنګ په موقع کله چه حجاج دې قتل کړو. اویہ سولئ زور وند کړو. نوپه هغه ځانې باندې حضرت اسماء تیره شوه. په هغه وخت کنبی دا نابینا شوې وه. وې وئیل «أما أن للأكب أن یثقل؟» آیا ددې شهسوار د را کوزیدو وخت لاته دې شوې. حجاج او وئیل. ددې منافق خبره

۱- شبیخ او تلامذه د حالاتو د پاره او گورئ تهذیب الکمال (۲۶۵/۳۵)۔

(۱) تهذیب الکمال (ص. ۷۵۲) رقم (۸۶۵۸)۔

(۲) تقریب التهذیب (ص. ۷۵۲) رقم (۸۶۵۸)۔

(۳) الثقات لابن حبان (۳۰۱/۱۵)۔

(۴) تهذیب الکمال (۱۲۳/۳۵)۔

(۵) الإصابة (۲۳۰/۱۴)۔

(۶) تهذیب الکمال (۱۲۴/۳۵) او (۱۲۵)۔

(۷) تهذیب الکمال (۱۲۳/۳۵)۔

(۸) تقریب التهذیب (۳۰۳) رقم (۳۳۱۹)۔

(۹) تهذیب الکمال (۱۲۴/۳۵)۔

(۱۰) الإصابة (۲۳۰/۱۴)۔

کوی حضرت اسماء رضی اللہ عنہا ورته اووئیل «والله ما كان مثلاً لكان صواماً قواماً براءً» هغه ورته اووئیل واپس لاره شه ته دېود اتوب دوجې ستا عقل زانله شوې دې.

وانی چه حجاج کله دې د سولې نه راکوز کړونود يهوديانو په قبرستان کښې نې اوغورخولو. اوبيا نې حضرت اسماء رضی اللہ عنہا راغوستله حضرت اسماء رضی اللہ عنہا انکار اوکړو. نوحجاج دوباره قاصد وراولېدلو. چه راشه گنی د ويختونه به دې په راښکلو راښکلو راولو. حضرت اسماء رضی اللہ عنہا بيا انکار اوکړو. حجاج پخپله راغلو. اووې وئیل. گوره مادالله تعالی دشمن سره څه اوکړو؟ حضرت اسماء رضی اللہ عنہا ورته جواب ورکړو. او ما اوليدل. چه تا دهغه دنيا برياد کړه. او هغه ستا آخرت تباہ کړو. او نور نې ورته اووئیل. چه ماته معلومه شوې ده. چه ته عبدالله بن الزبير رضی اللہ عنہ پورې دخندا کولويه وجه هغه ته «ابن ذات النطاقين» وانې. واوره. يقيناً زه «ذات النطاقين» يم. ما دخداريه يو حصه باندې د نبی صلی اللہ علیہ وسلم د سمرتوبه دان ترلې وو. اوبله حصه مې د عامو ښځو پشان د خپل سرباندې اچولې وو. او اوس واوره. چه ما د رسول الله صلی اللہ علیہ وسلم نه اوريدلی دی. چه په ثقیف کښې به يو دروغژن وی. اويو مفسد. دروغژن خو مونږ اوکتل. اود مفسد په باره کښې زما دا يقين دې. چه هم ته نې حجاج لا جوابه شو. اودهغه خانې نه پاسيدل.»

دحضرت عبدالله بن زبير رضی اللہ عنہ د شهادت نه څه لس يا شل ورځې پس د سلو کالويه عمر کښې په ۷۲ هـ کښې حضرت اسماء رضی اللہ عنہا وفات شوه. (۱) تردغه وخته پورې نه خو ددوی غاښ پرېوتې وو. اونه نې په عقل کښې څه کمې راغلې وو. (۲)

حضرت اسماء رضی اللہ عنہا د نبی صلی اللہ علیہ وسلم نه روايت کوی. او ددوی نه روايت کونکو کښې د ابو الزبير نيکه، تدرُس، طلحه بن عبدالله بن عبدالرحمن، عباد بن حمزه، عباد بن عبدالله بن الزبير، عبدالله بن الزبير، عبدالله بن عباس، عروه بن الزبير، قاسم بن محمد ثقفی، ابواقد الليثی، صفیه بنت شيبه، اوفاطمه بنت المنذر بن الزبير رضی اللہ عنہ دی. (۳)

دحضرت اسماء رضی اللہ عنہا نه ټول شپې پنځوس احاديث مروی دی. په دې کښې څوارلس احاديث متفق عليه دی. په څلورو کښې بخاری اوپه څلورو کښې مسلم متفرد دی. (۴) رضى الله عنها وارضاه.

(۱) صحيح مسلم كتاب فضائل الصحابة رضی اللہ عنہم باب ذکر کذاب ثقیف ومبیرها رقم ۶۴۹۶)۔

(۲) المصدر السابق)۔

(۳) المصادر السابقة)۔

(۴) تهذيب الكمال (۱۲۳۱۳۵)۔

(۵) خلاصة الخزرجی (ص. ۴۸۸) وقال الذهبي: مسندها ثمانية وخمسون حديثاً إتفق لها البخاري ومسلم على ثلاثة عشر حديثاً وانفرد البخاري بخمسة أحاديث ومسلم بأربعة سير اعلام النبلاء (۲۹۶۱۲) د ذخائر المواريث (۳۴۷۱۳ و ۳۵۱) په تتبع سره معلومه شوه. چه پنځلس دی. اوامام بخاری په څلورو اوامام مسلم په څلورو کښې متفرد دی. والله اعلم)۔

قوله قَالَتْ أَتَيْتُ عَائِشَةَ وَهِيَ تُصَلِّي: حضرت اسماء، رضی اللہ عنہا فرمائی کہ عائشہ رضی اللہ عنہا تہ

ورغم اوہی مونخ کولو
دا صلاۃ الکسوف وو پہ ۹ھ کنبی حضرت ابراہیم د وفات پہ ورخ نمر تندر اونیلو (۱)
نبی ﷺ جمات نہ تشریف راوړلو د مانخه وخت نہ وو خود صلاۃ الکسوف دپارہ د صحابہ
کرامو رضی اللہ عنہم دیر لوی شمار جمع شوې وو پہ دې موقع باندې حضرت اسماء، رضی اللہ عنہا دخپلې
خور حضرت عائشہ رضی اللہ عنہا حجرې ته وړ داخله شوه حضرت عائشہ رضی اللہ عنہا په دغه وخت کنبی
مونخ کولو اوهم دخپلې حجرې نه ئې اقتداء کړې وه حالانکه نبی ﷺ په جمات کنبی د
جماعت مونخ کولو

قوله فَقُلْتُ مَا شَأْنُ النَّاسِ فَأَشَارَتْ إِلَى السَّمَاءِ فَإِذَا النَّاسُ قِيَامٌ فَقَالَتْ

سُبْحَانَ اللَّهِ: ما تپوس اوکړو په خلقو څه شوی دی؟ یعنی بې وخته مونخ کوی؟
نوهغې آسمان طرف ته اشاره اوکړه. یعنی دې طرف ته ې اشاره اوکړه چه دا مونخ د نمر د
تندر نیولوپه وجه کولې شی. خلق په حالت د قیام کنبی وو. حضرت عائشہ رضی اللہ عنہا سبحان الله
اووئیل. یعنی سبحان الله ئې اووئیل او آسمان طرف ته ئې اشاره اوکړه. او غالباً سبحان الله ئې
ددې وجې وئیلې وو چه حضرت اسماء، رضی اللہ عنہا ته معلومه شی چه دا په دې وخت کنبی په ژبه
جواب نشی ورکولې. (۱)

قوله قُلْتُ آيَةً فَأَشَارَتْ بِرَأْسِهَا أَيْ نَعَمْ: ما تپوس اوکړو آیا څه نښه یا علامه ښکړه
شوې ده؟ نوهغې دسریه خوزولو سر اشاره اوکړه چه او.

قوله فَقُمْتُ حَتَّى تَجَلَّانِي الْغَشِيُّ فَبَعَلْتُ أَصْبَ عَلَى رَأْسِي الْمَاءَ: زه
اودریدم. تردې چه په ما باندې د بې هوشۍ حالت غالب شو. نو ما په خپل سر باندې اوبه
واچولې.

دا کثرو حضراتو په نیز دا «علانی» دې اود کریمه په نسخه کنبی «تجلان» دې. (۲) ددې معنی
پتول دی. «غشی» د اغما، یو صورت دې. د انسان په حواسو کنبی سکوت راشی. قوت دراکه
کارنه کوی (۴) دلته د «علان الغشی» یا «تجلان الغشی» نه ددې ابتدائی مقدمات مراد دی

(۱) فتح الباری (۵۲۹۱۲) کتاب الکسوف باب الصلاة فی کسوف الشمس)۔

(۲) قال الکاسانی فی بدائع الصنائع (۲۳۵۱۱) وإن أخبر بخبر فقال أحمدته أ. أخبر بما يتعجب منه فقال سبحان الله فإن لم يرد جواب المخبر لم تقطع صلاته وإن أراد جوابه قطع عند أبي حنيفة ومحمد وعند أبي يوسف لا يقطع وإن أراد به الجواب۔

(۳) فتح الباری (۱۸۳۱)۔

(۴) الغشی هو تعطل القوى المحركة والحاسة لضعف القلب من الجوع أو الوجع وإجماع الروح الحيوانی کله (إليه)

دغشی تکامل مراد نه دې که داسې وه نو حضرت اسماء رضی الله عنها به په دغه حالت کښې په خپل

سر باندې اوبه څنگه اچولې حالاتکه دا فرمانی «حق علان الغشی لجمت أصعب على رأس المام»

هم ددې ځانې نه عالمانو رضی الله عنهم دا اخذ کړې دې چه غشی متکامل نه وی یعنی داسې غشی

وی چه په هغې کښې حواس سالم وی نو اودس پرې نه ماتېږي (۱) امام بخاری رحمته الله په دې

باندې په کتاب الرضو: کښې «باب من لم يتوضأ إلا من الغشی المشغل» ترجمه منعقد کړې ده. (۲)

قوله فَمَحَمَّدٌ اللَّهُ عَزَّ وَجَلَّ النَّبِيُّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ وَأَنْتَ عَلَيْهِ نَزِمَ قَالَ مَا

مِنْ شَيْءٍ لَمْ أَكُنْ أَرَيْتُهُ إِلَّا رَأَيْتُهُ فِي مَقَامِي: بیا نبی صلی الله علیه و آله دالله تعالی حمد اوثناء

بیان کړه. اوبیا نې افرمائیل کوم څیزونه چه ماته وړاندې نه وو خودلی شوی هغه ټول

څیزونه ماته په دې مقام کښې اوخودلی شول.

یعنی نبی صلی الله علیه و آله ته په صلاة الکسوف په دوران کښې دټولو غیبی څیزونه مشاهده اوکړې

شوه. هغه مشاهده چه په عالم دنیا کښې وی نشی کولی.

دا مشاهده په ظاهره دعالم مثال وه ځکه چه په دې عالم کښې څومره څیزونه دی نو په عالم

مثال کښې ددې شیهه اومثال موجود وی. دا یو مستقل عالم دې کوم چه شاه ولی الله صلی الله علیه و آله

په تفصیل سره بیان کړې دې. (۳)

قوله: حَتَّى الْجَنَّةِ وَالنَّارِ: تردې چه ماته جنت او دوزخ اوخودلی شول.

دلته یواشکال دې هغه دا چه داسې قسم کلام د ترقی دپاره استعمالیږي. ونیلی شی چه

ما دا لیدل دی دا لیدلی تردې چه دا مې هم لیدلی دی. اودلته دترقی معنی په پوهه کښې نه

راځی. ځکه چه نبی صلی الله علیه و آله په لیلة المعراج کښې جنت او دوزخ دواړه کتلی وو.

ددې جواب دا دې چه دلته د عالم سفلی بیان دې چه په دې کښې زه موجود ووم اوماته

دیرغیبی څیزونه اوخودلی شول. تردې چه جنت او دوزخ راته هم اوخودلی شول. اوبه شب

معراج کښې دوی ته د بل عالم مشاهده کړې شوې وه.

دویم جواب دا کیدې شی. چه دجنت اودوزخ مشاهده په لیلة المعراج کښې دوی ته شوې

وه. خو په صلاة الکسوف کښې چه په کوم مخصوص کیفیت او طریقه ورته ددې مشاهده

اوشوه. دغه شان ورته په شب معراج کښې نه وه شوې. په دې صورت کښې به د ترقی تعلق

دمخصوص صفت سره وی.

دریم جواب دا کیدې شی چه داد امور عظام غایت وو. مطلب دا چه د مانځه په دوران

کښې ماته د لویو لویو کارونو مشاهده اوکړې شوه تردې چه دجنت او جهنم هم. نو دا د

رؤیت غایت نه دې بلکه د دامور عظام غایت دې. (۴) والله اعلم

(۱) شرح صحیح البخاری لابن بطال (۲۸۱۱)۔

(۲) صحیح بخاری (۳۰۱۱ او ۳۱)۔

(۳) حجة الله البالغة (۵۱۱ او ۵۶) باب ذکر عالم المثال)۔

(۴) حاشیة السندی علی صحیح البخاری (۵۰۱۱)۔

دجنت او جهنم وجود ددی روایت نه معلومه شوه. چه جنت او دوزخ دواړه موجود دی. داهل سنت والجماعت دا متفقہ عقیده ده. چه جنت او دوزخ پیدا شوی دی. په معتزله او قدریه کښې بعضې کسانو ددی نه انکار کړې دي. او وانی. چه الله تعالی جنت او دوزخ لا تراوسه پورې نه دی پیدا کړی. بلکه د قیامت په روځ به یې پیدا کوی. (۱)
خودا مذهب بیخی باطل دي. ځکه چه دقرآن او سنت بهی شمیره نصوص دی. کوم چه دا فاسد مذهب باطلوی. (۲)

بعضې خلق وانی. چه مونږ خود دنیا ټوله جغرافیه معلومه کړه. خو په یوځانې کښې راته هم جنت او دوزخ ملاؤ نشو. خوددوی دا دعوی بیخی غلطه ده. ځکه چه نن بلکه هره ورځ نوې نوې انکشافات کیږی. هم ددی علم جدید د دعوی دارو دا اعتراف دي. چه مونږ ته دا خبره وړاندې دا معلومه نه وه. اوس راته معلومه شوه. ددی اعتراف نه پس ددوی د دې دعوا څه قیمت پاتې کیږی. چه مونږ ته د دنیا جغرافیه معلومه کړې ده؟

اوس پورې لږه موده وړاندې صرف شپږ براعظم وو. او اوس پوره یو براعظم معلوم کړې شو. دکوم نوم چه انتارکتیکا دي. اودا عین ممکن ده. چه صبا ته یو نه بلکه څو براعظم معلوم کړې شی. نوآیا د داسې تحقیق په بنیاد دا ونیولی شی. چه مونږ ټولې دنیا جغرافیه معلومه کړه. په دې کښې چرته هم دجنت او دوزخ نوم اونښه نشته؟!.

بیا دې دلته دا خبره هم یاده وی. چه داهل سنت والجماعت عقیده ده. چه جنت او دوزخ دواړه پیدا شوی دی. دا دعوا نه ده چه هم په دې دنیا کښې دی. که بالفرض ستاسو خبره تسلیم کړې شی. چه واقعی تاسود دنیا گوټ گوټ اولټول. نویا هم دا چرته لازمیږی. چه جنت او دوزخ هم په دې دنیا کښې بیا موندی. ځکه چه دا خویه دې عالم دنیا کښې نه دی. بلکه په بل عالم کښې دی. دکوم نه چه تاسو خبر نه ئې.

دلته یوسوال دا پیدا کیږی. چه نبی ﷺ خودا فرمانی. چه ماته د صلاة الکسوف په دوران کښې جنت او دوزخ اوخودلی شول. اوبنکاره ده. چه صلاة الکسوف نبی ﷺ هم په دې دنیا کښې کړې وو. نو جنت او دوزخ به هم دلته وی.

دا سوال بیخی سطحی اوبې بیناده دي. گورئ سره ددې چه نبی ﷺ به په دې دنیا کښې موجود وو. اوروزانه به ورته دېلی دنیا ډیرې خبرې خودلې شوې. نوکه جنت او دوزخ هم کوم چه د بلې دنیا څیزونه دی. په دې دنیا کښې اوخودلی شول. په دې کښې څه محال دي. اونه دا لازم ده. چه جنت او دوزخ هم ددې دنیا سره متعلق دی. دېلی دنیا یوکس د نبی ﷺ په خدمت کښې روزانه حاضر یږی. د پیغام راورلو فریضه ئې ادا کوله. اونوی ﷺ به ئې د حقائقو نه خبرول. اوصحابه کرامو ﷺ ته به هغه په وخت کښې معلومه شوه. کله چه به نبی ﷺ هغوی ته پخپله خبر ورکړو. نوکه په دې دنیا کښې نبی ﷺ ته جنت او دوزخ خودلی شوی وی. په دې کښې د څه اشکال خبره نشته.

(۱) شرح العقيدة الطحاوية لابن المغز الحنفی (ص. ۴۲۰)۔

(۲) د دلائل و دپاره او گورئ شرح العقيدة الطحاوية (ص. ۴۲۱ و ۴۲۴)۔

قوله فَأَوْحِيَ إِلَيَّ أَنكُمُ تُفْتَنُونَ فِي قُبُورِكُمْ: ماته د وحی په ذریعه دا اوخودلې

شوه چه تاسویه په خپلو قبرونو کې په امتحان کېنې اچولې شی.
ددې نه د قبر د سوال او جواب اثبات کیږی.

مسئله د عذاب قبر د اهل سنت والجماعت متفقہ عقیده ده چه دمرگ نه پس اهل ایمان ته په قبر کېنې لذت او خوشحالی او نعمتونه ملایږی. او کافران منافقان او گناهکاران په عذاب کېنې اخته کولې شی. (۱) چونکه په اهل قبور کېنې د کافرانو او عصاة مومنین کثرت وی. د دې وجې تغلیبا د عذاب قبر، عنوان اختیار کړې شو. (۲)

بیا د قبر اطلاق په کنده باندې هم کیږی. په کوم کېنې چه د مری جوته دفن کولې شی. په آیت کریمه (وَلَا تَقْرَعُ عَلَی قَبْرِهِ) (۳) کېنې هم دا معنی استعمال شوې ده. دغه شان د دې اطلاق د مرگ نه پس په برزخی مقام باندې هم کیږی. نوکه یو کس په حسی کنده کېنې دفن نکړې شی. نودهغه دپاره هم راحت او نعمت او ثواب او عقاب ثابت دي.

لکه چه د اهل سنت والجماعت په نیزد مرگ نه پس حیات برزخی شروع کیږی. په دې کېنې حیات کېنې که چاته حسی کنده ملاؤ شی. نوهم په هغې کېنې گنی بغیرد کندی نه هم په دې باندې د ثواب او عذاب ترتب کیږی.

ددې په مقابله کېنې خوارج. بعضې معتزله مثلاً ضارین عمرو. بشر المریسی. وغیره د عذاب قبر نه مطلقاً انکار کوی. (۴)

امام بخاری رحمه الله په کتاب الجنائز کېنې په عذاب قبر باندې مستقل باب قائم کړې دي. (۵) انشاء الله دا بحث به په تفصیل سره هلته راشی.

قوله: مِنْكَ أَوْ قَرِيبًا لَّا أَدْرِي أَيُّ ذَلِكَ قَالَتْ أَسْمَاءُ مَرْءٍ فِتْنَتِ الْمَسِيحِ الدَّجَالُ: دا

امتحان به د مسیح دجال سره نزدې نزدې یا ددې مماثل وی. دلته یو روایت خوهم دا

دي. یعنی «مثل» او «قریب» کېنې هریو غیر منون دي. (۶) په دې صورت کېنې به د «مثل»

او «قریب» دواړو اضافت «فتنة السم الدجال» ته وی. البته په دې صورت کېنې به د مضاف

او مضاف الیه په مینځ کېنې د «من» اضافه وی. ددې وجې بعضې حضراتو د مضاف

او مضاف الیه په مینځ کېنې دحرف جار اظهار جائز گرځولې دي. (۷)

(۱) العقبة الطحاوية وشرحها (۳۹۶۰)۔

(۲) شرح العقائد النسفية مع النبراس (۳۱۵)۔

(۳) التوبة: ۸۴۔

(۴) فتح الباری (۲۳۳/۳) کتاب الجنائز باب ما جاء في عذاب القبر۔

(۵) صحيح البخاری (۱۸۳/۱) کتاب الجنائز باب ما جاء في عذاب القبر۔

(۶) فتح الباری (۱۸۳/۱)۔

(۷) فتح الباری (۱۸۳/۱) و همع الهوامع (۵۲۱۲) مبحث الإضافة مسئلة لا يفصل بين المتضافين)۔

دویم روایت دا دې چه «مثل» غیر منون دې او «قریبا» منون دې (۱) په دې صورت کښې به د مثل اضافت بغیر د واسطه د .. من .. نه فتنه طرف ته وی یعنی «مثل فتنة الدجال» او «قریبا» چونکه منون دې نوځکه به دې سره .. من .. وانی یعنی «قریبا من فتنة الدجال»

«لأدری ای ذلک قالت أسامه» دا جمله معترضه ده شک داسما، فریقا نه دې بلکه داسما، فریقا نه روایت کونکې ته دې ممکن ده چه فاطمی ته شک وی اودا راجع ده اودا هم ممکن ده چه شک هشام ته وی ځکه چه د کتاب الجمعة په یو روایت کښې هم په دې حدیث کښې وړاندې جمله ده «فأما المؤمن أقال المؤمن» په دې کښې د هشام د شک تصریح ده (۲) وانه اعلمه

قوله المسيح الدجال: مسیح، (بفتح المیم وکسر السین المهملی وبعده یاء، مکنی ثم جاء مهملی، دوه دی یو مسیح الهدایه اویل مسح الضلالة.

مسیح الهدایه خو حضرت عیسی ﷺ او مسیح الضلالة مسیح الدجال ته وانی بعضې حضرات فرمائی چه د مسیح اطلاق په حضرت عیسی ﷺ باندې کیږی اود مسیح (بکسر المیم وتشدید السین المهملی المكسوری کسکین)، اطلاق په دجال باندې کیږی بعضې حضرات فرمائی چه په دجال باندې د مسح «بالعالمه البهله» اطلاق نه کیږی بلکه به

ده ته مسیح «بالغام المعجزة» ویلی شی. خو په ظاهره دا تحریف دې بعضې حضرات فرمائی چه په حضرت عیسی ﷺ او دجال باندې د مسیح بالتخفیف اطلاق هم کیږی. اود مسیح بالتشدید پشان د سکین اطلاق هم کیږی.

دجال ته د مسیح ویلو وجه یا خودا ده چه دې به «مسموم العین» وی یا ددې وجې هغه به زمکه مسح کوی یعنی د یوخوا نه به بل طرف ته په منډه ځی او منتقل کیږی او یا ورته ددې وجې مسیح وانی چه دې به «مسموم عن کل عیویرکه» وی. یعنی دده نه هر خیر او برکت پکې کرې شوې دې (۳)

ده ته دجال ځکه وانی چه دې به د ټولونه زیات فریبی او دروغ ژن وی. ځکه چه دا د .. دجل، نه وتلې دې. دکوم معنی چه فریب اود دروغو وینا ده (۴)

حضرت عیسی ﷺ ته چه مسیح وانی نویه دې کښې اختلاف دې بعضې وانی چه دا د عبرانی ژبې لفظ دې په اصل کښې .. مشیحا .. دې چه معنی نې مبارک دې بعضې حضراتو

(۱) فتح الباری (۱۸۳/۱) -

(۲) صحیح بخاری (۱۲۶) کتاب الجمعة باب من قال فی الخطبة بعد التناء أما بعد: رقم ۹۲۲ خو چونکه په دې جمله کښې بلکه په اکثر و روایاتو کښې څه تصریح نشته ددې وجې په ظاهره داسې ښکاره چه داشک د فاطمی ته پیدا شوې وی لکه چه د ((لأدری ای ذلک قال الأسماء رضی الله عنها)) نه ښکاره ده.

(۳) د تفصیل دپاره اوگوری تاج العروس (۲۲۴/۲) مادة .. مسیح .. -

(۴) تاج العروس (۳۱۸/۷) مادة (رجل) -

ددې معنی صدیق خودلي ده (۱)

صاحب د قاموس علامه مجدالدین فیروز آبادی د «مسیم» د اشتقاق په باره کښې په خپل کتاب «شوام الاسماء شرح مشارق الأوردان للصالحان» کښې دغه شان په خپل شرح د بخاری کښې پنځوس اقوال ذکر کړي دي او په خپل تفسیر «مصارفوی التبیان لطائف کتاب الله العزیز» کښې شپږ پنځوس اقوال ذکر کړي دي (۲) «من أراد التفصیل فليرجع الی هذه الكتب»

دیني ﷺ د ارشاد مطلب دا دي چې په قبر کښې اهل قبر په لوي آزمائش کښې اخته کړي شي دوی د دې آزمائش تشبیه د دجال د فتني سره تشبیه ورکړه ځکه چې د دجال فتنه به لویه فتنه وي. الله تعالی به هغه ته په ډیرو څیزونو باندې قدرت ورکړي وي یوکس به قتل کړي بیا به نې دوه ټکړي کړي. اویا به نې د دوباره ژوندی کیدو حکم ورکړي هغه به دوباره ژوندی شي. اویا به ورته په هغه باندې قدرت نه وي دهغه په لاس به کله زمکه تکه شته او زرخیره شي. اوکله به وچه کیږي. هغه به دخان سره دجنت او دوزخ شیبه په لاس کښې اخستی وي. اوگرځي به. د زمکې خزانې به دهغه سره گرځي. د آسمان نه به دهغه په اشاره باندې باران ورپري. زمکه به دهغه په حکم باندې بوتې راوباسي. په اصل کښې به دا ټول هرڅه دالله تعالی په حکم سره وي.

دې به یوکس ته اوواښي که زه ستا موریلار راژوندی کړم ته به په ما ایمان راوړي هغه به هان اوواښي. نودهغه په حکم به دوه شیطانان د هغه د موریلار په شکل کښې متمثل شي. اوښکاره شي. اودا به ورته اوواښي. او بچي دا ستا رب دې دي اومه (۳)

دقبر فتنه یا آزمائش دا دي چې کله مړده په قبر کښې کیځوډي شي نوډه ته به دوه فرشتې راشي چې دهغوی نومونه نکیر او منکر دي. هغوی به ددې کس نه دده د رب. دین او محمد ﷺ په باره کښې تپوس کوي. صاحب دایمان به صحیح جوابونه ورکړي اوڅوک چې ایماندار نه وي. هغه به جواب نشي ورکولې. دهغه وخت نه به په ده باندې د ثواب اونعمتونو اود عقاب اوعذاب سلسله شروع شي (۴)

قوله: يَقَالُ مَا عَلِمْتُكَ بِهَذَا الرَّجُلِ: اوبه ونيلى شي تاته ددې سړي په باره کښې څه علم دي؟

(۱) تاج العروس (۲/۲۲۴ او ۲۲۵)

(۲) قاموس المحيط مع شرحه تاج العروس (۲/۲۲۴ او ۲۲۶)

(۳) ددجال په باره کښې احاديث تقريباً د حدیثونه ټولو کتابونو کښې موجود دي دلته چې کومې خبرې اولیکلي شوي ددې دپاره اوددې نه علاوه د نور تفصیل دپاره اوگورئ سنن ابن ماجه کتاب الفتن باب فتنه الدجال وخروج عیسی بن مریم وخروج یاجوج وماجوج رقم ۴۰۷۷

(۴) عن أبي هريرة قال قال رسول الله ﷺ إذا قبر الميت. أو قال أحدم أنا ملكان أسودان أزرقان يقال أحدهما المنكر وللآخر النكير. جامع الترمذی کتاب الجنائز باب ما جاء فی عذاب القبر رقم ۱۰۷۱ وانظر السنن لابن داود کتاب السنة باب المسئلة فی القبر وعذاب القبر رقم ۴۷۵۳ من حدیث البراء بن عازب (رضي الله عنه)

دلته به د رسول الله د الفاظو په ځانې د «هذه الرجل» تعبیر اختیار کړې شی. ددې نه ابتلا، او امتحان مقصود دې ځکه چې د رسول الله ﷺ ونیلو صورت کښې خوبه د جواب او حجت تلقین وی. (۱) دلته الله دې نکرې سپکوالې مقصود نه دې.

قوله: بهذا الرجل: هذا محسوس طرف ته داشاري کولو دپاره دې. حالانکه دلته څوک محسوس نشته. نو ددې مشار الیه به څه وی. ددې باره کښې د عالمانو ﷺ مختلف اقوال دي.

① بعضي حضرات فرماني چې دلته د... هذا... اشاره هغه څيز طرفته ده. کوم چې په ذهن کښې معهود او پروت دې. لکه چې معنوی طور چې کوم څيز حاضر وي. هغه د مبالغې په طور محسوس او مبصر او ګرځولې شو. او هغې طرف ته اشاره او کړې شوه. (۲)

② بعضي عالمان ﷺ فرماني چې د مړي او رسول الله ﷺ په مينځ کښې به حجابات لري کړې شی. د نبی ﷺ مشاهده به ورته کولې شی. اودا به ترې تپوس کولي شی. چې ددې سړي په حق کښې ته څه وائي. (۳)

اوپه دې رفع حجاب کښې څه استبعاد نشته. نبی ﷺ د معراج د شپې نه پس چې کله نبی ﷺ اهل مکې ته د دې واقعه خبر ورکړو. نو کافرانو ترې د امتحان په طور د مسجد اقصی په باره کښې تپوس وکړو. الله تعالی ورته حجات لري کړل. او نبی ﷺ ورته اوخودل. چې د مسجد اقصی اوصاف دا دي. (۴)

اگرچه دا احتمال صحیح دې لیکن د هیڅ روایت نه د عدم ثبوت په وجه حافظ ابن حجر او علامه قسطلانی رحهما الله فرماني چې داسې خبرې په احتمال سره نه ثابتیږي. بیا خاص کردار چې دا مقام، مقام د امتحان هم دې. دلته که رفع د حجاباتو او کړې شی. اود نبی ﷺ مشاهده ورته او کړې شی. نو بیا به امتحان څه پاتې شی؟ (۵)

⑤ بعضي حضراتو فرماني دي چې هلته به ورته د نبی ﷺ شبیه اوخودلې شی. د نبی ﷺ مثال او صورت به ورته مخامخ کړې شی. او تپوس به ترې او کړې شی. دا به محسوس او مبصر وی. (۶)

⑥ قاضي عياض رحمه الله فرماني چې دا احتمال هم شته چې د نبی نوم واخستې شی. او تپوس ترې او کړې لکه څنګه چې دا احتمال هم شته چې د نبی ﷺ مثال او صورت ورته مخامخ کړې شی. (۷)

(۱) شرح الکرماني (۶۹۱۲) -

(۲) مرقاة المفاتيح (۱۹۹۱۱) باب إثبات عذاب القبر الفصل الأول -

(۳) شرح القسطلاني (۴۶۴۱۲) کتاب الجنائز باب ما جاء في عذاب القبر -

(۴) السيرة الحلبية (۳۷۹۱۱) باب ذكر الإسراء والمعراج وفرض الصلوات الخمس -

(۵) ارشاد الساري للقسطلاني (۴۶۴۱۲) کتاب الجنائز باب ما جاء في عذاب القبر و مرقة المفاتيح (۱۹۹۱۱)

باب إثبات عذاب القبر الفصل الأول -

(۶) الكنز المتواری فی معادن لامع الدراری وصحيح البخاری (۳۱۵۱۲) -

(۷) إكمال إكمال المعلم للأذی (۵۸۱۳) -

دا علم دانه تعالی د طرفه نه ورکړې شوې وی اودا هم کیدې شی چه دا فرشتې دهر مومن حالات وینی اوگوری اوبه دې طریقه دوی ته دا علم حاصل شوې وی اوکیدې شی چه دده مخ نه دا اندازه کیدې شی دایمان نور دا ښانی چه دا کس په نبی ﷺ باندې ایمان راوړونکې دې

قوله وَأَمَّا الْمَنَافِقُ أَوَ الْمُرْتَابُ لَا أَذْرِي أَيُّ ذَلِكَ قَالَتْ أَسْمَاءُ فَيَقُولُ لَا أَذْرِي

سَمِعْتُ النَّاسَ يَقُولُونَ شَيْئًا فَقُلْتُهُ يَاتِي شُو مُنَافِقٍ مُرْتَابٍ شَكَّ كُونِكِي مَعْلُومُهُ نَهْ دَهْ چَه اسماء رضي الله عنه څه فرمایلی دی. نو هغه به او وانی. ماته معلومه نه ده البته ما د خلقو نه څه ویت اوريدلې وه ما به هم هغه وینا کوله

منافق هغه دې چه دهغه په زړه ایمان نه وی. په ظاهره ایماندار وی. او مرتاب هغه دې چه هغه په د څو وجوهاتو دوجې اسلام خوښوی خو څه وجوهات ددې نه منع کونکې هم موجود وی. کله چه دمنافق یا مرتاب نه تپوس اوکړې شی چه دا څوک دې هغه به او وانی ماته معلومه نه ده چه دا څوک دالبته دا چه خلقو یوه خبره کوله. او ما هم دهغوی په تابعدارئ کښې هغه خبره کوله یعنی لکه چه هغه به او وانی. چه زما ایمان د جذر قلب نه نه وو د خلقو په لیدلو باندې ما هم دخپل غرض او مفادو په خاطر محمد رسول الله و نیلې وو.

ایا دقبر سوال ددې امت سره مخصوص دې؟ ددې حدیث نه معلومه شوه چه په قبر کښې به تپوس کولې شی. آیا دا د دې امت سره خاص دې. او که عام دې؟

حکیم ترمذی رحمته الله د نوادر الاصول د مصنف رحمته الله رانې دا ده چه دقبر سوال ددې امت سره خاص دې. دهغوی قول دې چه د نبی ﷺ نه وړاندې څومره انبیاء علیهم السلام مبعوث شوی دی. هغوی یو لوامت دین حق طرف ته رابلل. که هغوی به قبول کړو. نو دیره ښه گنی دانه تعالی عذاب به نافرمان ختم کړل. کله چه نبی ﷺ مبعوث شونواته تعالی د دین عذاب پورته کړو. البته د عذاب قبر سلسله نې قائمه کړه. نو کله چه سړې د عالم برزخ نه تیریری دده نه به دا سوال کیږی مومن به کامیابیږی او چه څوک مومن نه وی هغه به په عذاب کښې اخته کیږی. (۱)

د څه احادیثو د ظاهره نه هم ددې رانې تائید کیږی په صحیح مسلم کښې د حضرت زیدبن ثابت رضي الله عنه مرفوع روایت دې. «إِنَّ هَذِهِ الْأُمَّةَ تَبْتَغِي الْقُبُورَ» (۲)

دغه شان په مسند احمد کښې د حضرت عائشې رضي الله عنها مرفوع حدیث دې.

«وَأَمَّا فَتْنَةُ الْقُبُورِ فَيُفْتَنُونَ وَعَنِ تَسْتَلُونَ» (۳)

(۱) إيضاح البخاري (۹۹۱۵) _

(۲) کتاب الروح لابن القيم (ص. ۱۳۷) المسئلة الثانية عشرة : وهو أن سوال منكر ونكير هل هو مختص بهذه الأمة أن يكون لها ولغيرها (طبعة مكتبة نصير بجوار إدارة الأزهر الشريف تحقيق وتعليق محمد انيس عبادة ومحمد فهمي السرجاني) _

(۳) صحيح مسلم كتاب الجنة وصفتها ودلها رقم (۷۲۱۳) _

(مسند احمد (۱۴۰۱۶) _

ابن عبد البر رحمته په دې کښې توقف اختیار کړې دې (۱)
 او ابن القيم رحمته فرماني چې دا سوال ددې امت پورې خاص نه دې بلکه د مخکنو امتونو نه
 به هم دا سوال کېږي (۲)

تر کومې پورې چې دهغه احاديثو تعلق دې. دکوم نه چې په ظاهره دا معلومېږي چې دا سوال
 به ددې امت نه کېږي نو په دې کښې د نبی صلی الله علیه و آله د قبر کیفیت د امتحان په طور بیان شوي
 دې د تېرو شوو امتونو نه د سوال نفی په کښې نشته (۳)

ایا د قبر تېوس به دهرکس نه کېږي که صرف دمومن نه؟ بیا په دې کښې اختلاف دې چې آیا
 دا سوال به دهرمومن او کافر نه کېږي او که صرف دهغه خلقونه به کېږي کوم چې د اسلام
 دعویدار وی برابره ده که په حق وی او که په باطله. دعبيدین عمیر رحمته دا ډیر لوی تابعی
 دې. ددوی نه امام عبدالرزاق رحمته نقل کړی دی. چې دوی فرماني «انما یفتن رجلاً مومن
 ومناق واما الکافر فلا یسأل عن محمد ولا یعرفه» (۴)

حافظ ابن عبد البر او حافظ سیوطی رحمهما الله هم دا رائي اختیار کړې ده. (۵)
 حالانکه علامه ابن القيم. حکیم ترمذی. امان حافظ ابن حجر رحمته رائي دا ده چې دا تېوس
 به دمومن او کافر هر یوکس نه کېږي (۶)

ابن عبد البر رحمته فرماني چې آثار او روایات په دې باندې دال دی چې په قبر کېږي به د سوال
 آزمائش صرف دمومن دپاره وی یا دهغه منافق دپاره دچا شمار چې په اهل قبله کښې
 کېږي. او تر کومې پورې چې دکافر جاحد تعلق دې. نو دهغه نه به د رب. دین اونبی په باره
 کښې څه تېوس نه کېږي. صرف داهل اسلام اهل قبله نه به سوال کېږي. بیا به اهل ایمان ته
 دالله تعالی د طرف نه تثبیت نصیب شی. او اهل باطل به څو وې شی. (۷)
 ابن القيم رحمته فرماني چې دا سوال به دهرکس نه کېږي. که مومن وی او که کافر وی.

(۱) کتاب الروح (ص. ۱۳۷)۔

(۲) کتاب الروح (ص. ۱۳۸)۔

(۳) کتاب الروح (ص. ۱۳۸، ۱۳۹) وفتح الباری (۱۳/ ۲۴) کتاب الجنائز باب ماجاء فی عذاب القبر)۔

(۴) مصنف عبدالرزاق (۵۹۰/ ۱۳) کتاب الجنائز باب فتنة القبر)۔

تنبيه: وقع فی المصنف ههنا عبدالله بن عمر بديل عبیدالله بن عمير، والثاني هو الصواب. والأول تصحيف وانظر التمهيد (۲۵۲/ ۲۲) وفتح الباری (۳۳۹/ ۱۳) کتاب الجنائز باب ماجاء فی عذاب القبر وانظر أيضاً طلوع الثريا بإظهار ما كان خفياً المطبوع فی ضمن الحاوی للفتاوی (۱۷۸/ ۱۲)۔

(۵) التمهيد (۲۵۲/ ۲۲ و ۲۵۴) وطلوع الثريا بإظهار ما كان خفياً المطبوع فی ضمن الحاوی للفتاوی (۱۷۸/ ۱۲) ورد المختار (۶۲۹/ ۱۱) کتاب الجنائز باب مطلب فی سوال ملکین هل هو عام لكل أحد أو لا؟۔

(۶) کتاب الروح (ص. ۱۳۲) المسئلة الحادية عشرة وفتح الباری (۳۳۹/ ۱۳) کتاب الجنائز باب ماجاء فی عذاب القبر

(۷) التمهيد (۲۵۲/ ۲۲)۔

ددوی اولنی دلیل دا دی چه دالله تعالی ارشاد دی: ﴿يُثَبِّتُ اللَّهُ الَّذِينَ آمَنُوا بِالْقَوْلِ الثَّابِتِ فِي الْحَيَاةِ الدُّنْيَا وَفِي الْآخِرَةِ وَيُعْطِي اللَّهُ الطَّيِّبِينَ مِمَّا يَشَاءُونَ﴾ (۱)

دا آیت کریمه د عذاب قبر په باره کښې نازل شوې وو. لکه څنګه چه په بخاری شریف کښې ددې تصریح ده (۲)

ددې آیت نه معلومه شوه چه الله تعالی به مومنان ثابت قدم کړی. او ظالمان به ګمراه کړی. ظالم دخپل عموم په وجه کافرانوته هم شامل دي.

دویم دلیل په صحیح بخاری کښې دحضرت انس رضی الله عنه روایت دي. په هغې کښې دی: «وَأَمَّا السَّافِقُ وَالْكَافِرُ فَيَقَالُ لَهُ مَا كُنْتَ تَقُولُ فِي هَذَا الرَّجُلِ؟...» (۳)

دریم دلیل دحضرت ابوسعید خدری رضی الله عنه روایت دي. دوی فرمائی: «شهدت مع رسول الله ﷺ جنازة فقال رسول الله ﷺ يا أيها الناس إن هذه الأمة تبتلى في قبورها فإذا الإنسان دفن فافترق عنه أصحابه جاءه ملك في يد مطراق فأعده قال ما تقول في هذا الرجل؟ فإن كان مومنًا قال أشهد أن لا إله إلا الله وأن محمدًا عبده ورسوله.. وإن كان كافرًا أو منافقًا يقول له ما تقول في هذا الرجل...» (۴)

څلورم دلیل دحضرت براء بن عازب رضی الله عنه اوږد حديث دي. په هغې کښې دی: «وإن الكافر.. فذكر موته قال وتعاد روحه في جسده ويأتيه ملكان فيجلسانه فيقولان له من ربك؟» (۵)
ايا په قبر کښې به دماشومانو نه تپوس کېږي؟ په دې مسئله کښې هم اختلاف دي چه آيا په قبر کښې به دماشومانو نه تپوس کېږي که نه؟

بعضې حضرات فرمائی چه دماشومانو نه به هم تپوس کېږي ځکه چه په هغوی باندې دجنازې مونځ کېږي. دهغوی دپاره دعا کولې شي. دالله تعالی نه دا سوال کولې شي چه دوی دعذاب قبر او فتني دقبر نه محفوظ کړه. (۶)

په موطا امام مالک کښې دحضرت ابوهريره رضی الله عنه نه نقل دي چه دوی په یوماشوم باندې دجنازې مونځ اوکړو. اوبيا ئې دعا اوکړه: «اللهم اهدنا من عذاب القبر» (۷)

(۱) ابراهيم: ۲۷.

(۲) صحيح البخاری (۱۸۳۱۱) كتاب الجنائز باب ماجاء فى عذاب القبر رقم (۱۳۶۹) و (۶۸۲۱۲) كتاب التفسير سورة ابراهيم باب يثبت الله الذين آمنوا بالقول الثابت .. رقم (۴۶۹۹).

(۳) صحيح البخاری (۱۸۴۱۱) كُتِبَ الجنائز باب ماجاء فى عذاب القبر رقم (۱۳۷۴۰).

(۴) مسند أحمد (۴/۱۳) قال ابن القيم الذى رواه ابن ماجه والإمام احمد (كتاب الروح ۱۳۳) هكذا قال وقد تبعت سنن أى ابن ماجه فلم أجد الحديث عن أبى سعيد الخدرى رضی الله عنه والله أعلم.

(۵) السنن لأبى داود كتاب السنة باب المسئلة فى القبر رقم (۴۷۵۳).

(۶) كتاب الروح لابن القيم (ص. ۱۳۹) المسئلة الثالثة عشرة.

(۷) موطا امام مالك كتاب الجنائز باب ما يقول المصلى على الجنازة رقم (۱۸).

دغه شان دحضرت عائشې رضی اللہ عنہا په باره کښې منقول دی چه ددوی په خواه کښې د یوماشوم جنازه تیره شوه نوهغه په ژړا شوه کله چه دهغوی نه تپوس اوشو نو وې فرمائیل «هذا الصبی بکیت له شفقة علیه من ضمة القین»^(۱)

البته ددې رانی د قائلینوینا ده چه الله تعالی به ددوی عقل مکمل کړی چه په هغې سره به دوی په معامله پوهه شی. اودوی ته به دجواب الهام اوکړې شی^(۲) نورحضرات فرمائی چه دهغه ماشوم نه به څه تپوس نه کيږی څوک چه ممیز نه وی البته چه کوم ماشوم ممیز وی. اورسول اومرسل پیژنی. نودهغه نه به تپوس کيږی چه په نسو کښې رالیرلې شوې دا کس څوک دي؟^(۳)

دا حضرات فرمائی چه دحضرت ابوهریره رضی اللہ عنہ په حدیث کښې چه د کوم عذاب ذکردي نوددې نه عقوبت اوسزا مراد ده بلکه بغیردعقوبت اوسزا نه تکلیف محسوسول دی لکه څنگه چه په حدیث کښې راغلی دی «ان الميت لیعذب بهکام أهله علیه»^(۴) دلته دا مراد نه دي چه دژوندې کس په گناه به ده ته عذاب ملاویږی. ځکه چه «وَلَا تُزَادُ وَرْدَةً وَلَا أُخْرَى»^(۵)

یومنلې شوې قانون دي. البته ددې بکاء اونوحه په وجه به مړې تکلیف محسوسوی دغه شان قبرینکاره خبره ده. چه د هوموم اوارلام اوارمانونومرکز دي کیدې شی چه په بچی باندې ددې اثروی. ددې وجې ددې نه د بچ کیدو دعا کولې شی. ددې نه نې په «أعذاب من عذاب القین» سره تعبیر اوکړو. لکه څنگه چه د نبی صلی اللہ علیه و آله وسلم ارشاد دي «السفر قطعة من السقر»^(۶) ښکاره ده چه په دې حدیث کښې د عذاب نه عقوبت مراد نه دي. بلکه دسفر تکلیفونه او مشقتونه مراد دي. لکه چه په عذاب کښې د عقوبت په مقابله کښې عموم دي.^(۷)

بعضې حضراتو په دې باره کښې توقف اختیارکړې دي. علامه دسوقی فرمائی «وهو الحق لأنه لم يرد نص بشي»^(۸)

صاحب ددرمختار فرمائی «والأصح أن الأنبياء لا يستلون ولا أطفال المؤمنين وتوقف الإمام في أطفال المشركين»^(۹)

(۱) کتاب الروح (۱۳۹).

(۲) المصدر السابق.

(۳) المصدر السابق.

(۴) صحيح البخاری (۱۷۱۱) کتاب الجنائز باب قول النبی صلی اللہ علیه و آله وسلم يعذب الميت ببعض بكاء أهله عليه إذا كان النوح من سنته رقم (۱۲۸۶).

(۵) الفاطر: (۱۸).

(۶) صحيح بخاری (۴۲۱) کتاب العمرة (الحج) باب السفر قطعة من السفر رقم (۱۸۰۴).

(۷) کتاب الروح لابن القيم (ص ۱۴۰ او ۱۴۱).

(۸) أوجز السالك (۲۲۹۱۴) کتاب الجنائز. باب مايقول المصلى على الجنائز.

(۹) الدر المختار مع رد المحتار (۶۲۹۱۱) کتاب الجنائز مطلب في سوال الملكين هل هو عام لكل أحد أولا؟.

علامه شامی رحمۃ اللہ علیہ فرمائی: چہ د درمختار دمصنف رحمۃ اللہ علیہ د قول «ومن لایسأل ینھی أن یلقن» نہ پہ اشارے سرہ دا معلومیری: چہ پہ قبر کنبی بہ دتولونہ تپوس نہ کیری. البتہ پہ «السماء الوہام» کنبی نہ ددی پہ خلاف ونیلی دی پہ هغی کنبی دی «کل ذی روح من ہی آدم یستل فی القبر بإجماع أهل السنة لکن یلقن الرضیع الملک وقیل لا، ہل ینہمہ اللہ تعالیٰ کہا الہم عیسیٰ صلی اللہ علیہ وسلم (۱) علامہ شامی رحمۃ اللہ علیہ فرمائی: چہ داجماع خیرہ محل دنظر دی: خکہ چہ ابن عبدالبر رحمۃ اللہ علیہ خو فرمائی: چہ تپوس بہ صرف دمومن اوموافق نہ کیری. د کافرنہ بہ نہ کیری. (۲) فائدہ علامہ شامی رحمۃ اللہ علیہ دعلامہ سیوطی رحمۃ اللہ علیہ نہ نقل کوی چہ د لاندینی کسانونہ بہ پہ قبر کنبی تپوس نہ کیری. «الشہید والمراہط والمطعون والیت من الطاعون یموت» إذا کان صابراً محتسماً والصدیق والأطفال والیت یوم الجمعة أولیتها والقاری کل لیلة تبارک: الملک وبعثہم ضم الیہا السجدة والقارئ فی مرض مؤتہ قل ہوائہ أحد»

بعضی حضراتو پیغمبران علیہم السلام ہم پہ دے کنبی شمار کری دی: خکہ چہ ددوی درجہ ینکارہ خبرہ دہ: چہ د صدیقینونہ پور تہ دہ. (۳) واللہ اعلم.

د احادیث باب توجمة الباب سورہ انطباق پہ دے باب کنبی لکہ خنگہ چہ تاسو اوکتل درے احادیث ذکر کری دی. او باب نہ قائم کری دی: «باب من اجاب الفتیایا اشارة الیہ والراس»

پہ دے کنبی پہ اولنی حدیث کنبی پہ «فأوما یبدہ قال ولا حرم» اوپہ دویم حدیث کنبی دی «فقال هكذا یبدہ فحرفها» دا دوارہ حدیثونہ مرفوع دی. اوپہ دے کنبی صراحۃ د اشارۃ بالید ثبوت دی.

پہ دریم حدیث کنبی دحضرت عائشہ رضی اللہ عنہا «اشارة بالراس» ذکر دہ خوبہ دی باندی اشکال کیدی شی: چہ د مصنف رحمۃ اللہ علیہ مدعا ترے نہ ثابتیری: خکہ چہ دا خونہ د نبی صلی اللہ علیہ وسلم فعل دی. اونہ پہ دے باندی تقریر ثابت دی.

ددے جواب دا دی: چہ حضرت عائشہ رضی اللہ عنہا پہ نبی صلی اللہ علیہ وسلم پسے روستہ دمانخہ پہ حالت کنبی اشارہ کری وہ اونبی صلی اللہ علیہ وسلم چہ بہ خنگہ ورا ندے لیدل کول دغہ شان پہ نہ روستہ ہم لیدل کول. نود حضرت عائشہ رضی اللہ عنہا پہ فعل باندی د نبی صلی اللہ علیہ وسلم تقریر ثابت شو. (۴)

دا ہم یرہ ممکن دہ چہ حضرت عائشہ رضی اللہ عنہا تولہ قصہ نبی صلی اللہ علیہ وسلم تہ بیان کری وی. نوپہ دی صورت کنبی خہ اشکال نہ پاتی کیری واللہ اعلم

(۱) ردالمحتار (۶۲۹۱۱)۔

(۲) المصدر السابق۔

(۳) ردالمحتار (۶۲۹۱۱) کتاب الجنائز مطلب ثمانية لایستلون فی قبورہم۔

(۴) الكنز المتوارى (۳۱۳۱۲)۔

۲۵= بَابُ تَحْرِیضِ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ

وَقَدْ عَبْدُ الْقَيْسِ عَلَى أَنْ يُحْفَظُوا الْإِيمَانَ

وَالْعِلْمَ وَتَحْزِنُوا مَنْ وَرَاءَهُمْ وَقَالَ مَالِكُ بْنُ الْحُوَيْرِثِ قَالَ لَنَا النَّبِيُّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ
ارْجِعُوا إِلَى أَهْلِكُمْ فَعَلْتَهُمْ

د باب سابق سره ربط ددې باب دمخکنی باب سره دا مناسبت دې چه په باب سابق کښې د سوال اوجواب په ذریعه دعلم په خپله زده کول اوپل ته خودل اوشو ظاهره ده چه دا سوال اوجواب کوم چه په حقیقت کښې تعلیم اوتعلم دې. دتحریر اوترغیب نه خالی نه دې. (۱)
د ترجمه الباب مقصد حضرت شیخ الهندی رحمه الله فرمائی. چه ددې ترجمې نه هم دتعلیم اوتعلم تاکید مقصود دې اوتعلیم اوتبلیغ دحفظ نه بغیر ممکن نه دی ددې وجې نې دحفظ هم تاکید اوکړو اومعلومه شوه چه اهل علم لره پکاردی چه متعلم ته په حفظ اوتبلیغ کښې دتاکید کولونه کوتاهی نه کوی. والله اعلم. (۲)

بعضی حضرات فرمائی. چه «بلغوا حق ولوایه» نه چه کوم ایهام وو چه صرف دقرآنی آیتونو تبلیغ دې کولې شی. دهغې د رد طرف ته اشاره ده. چه په تعلیم اوتبلیغ کښې تعمیه دې. که هغه قرآنی آیت وی. اوکه حدیث نبوی وی.

خو حضرت شیخ الحدیث رحمه الله فرمائی. چه دا غرض صحیح نه معلومیری ځکه چه ددې دپاره نې وړاندې «باب لیلید العلم الشاهد الغائب» مستقل باب قائم کړې دې

حضرت شیخ الحدیث رحمه الله فرمائی. چه ددې ترجمې نه زما په نیز غرض دا دې. چه دتبلیغ دپاره دا ضروری نه دی. چه مبلغ دې کامل عالم وی بلکه که یوکس پوره عالم نه وی نودهغه دپاره هم تبلیغ کول جائز دی. ځکه چه مالک بن حویرث او وفد عبدالقیس د نبی ﷺ سره څو ورځې پاتې شوی وو په دغه ورځو کښې چه دغه خلق څه زده کړی وو نبی ﷺ ورته دهغې د تعلیم اوتبلیغ حکم کړې وو. وفد عبدالقیس ته نې دلته صرف د اته خبرود تبلیغ حکم کړې دې. (۳) والله اعلم.

قوله وَقَالَ مَالِكُ بْنُ الْحُوَيْرِثِ قَالَ لَنَا النَّبِيُّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ ارْجِعُوا

إِلَى أَهْلِكُمْ فَعَلْتَهُمْ: حضرت مالک بن حویرث رحمه الله فرمائی چه مونږ ته نبی ﷺ حکم اوکړو. چه دخپل کور خلقتو واپس لاړشی اوهغوی ته علم اوبناښي

حضرت مالک بن الحویرث رحمه الله: دا د نبی ﷺ صحابی حضرت مالک بن الحویرث بن

(۱) عمدة الفاری (۹۹۱۲)۔

(۲) الأبواب والتراجم (۵۲۱۵۱)۔

(۳) الكنز المتواری (۳۱۶۱۲) و تقریر بخاری شریف (۱۸۷۱۱)۔

حشیر بن عوف بن جندع لیشی رضی اللہ عنہ دې ابوسلیمان نې کښت دې ددوی دنسب نامې په بیانولو کښې بعضې حضرات اختلاف کړې دي (۱)

دوی د نبی صلی اللہ علیہ وسلم په خدمت کښې دخپلو همزولو څو ځوانانوسره حاضر شوې وو. او تقریباً شل ورځې اېسار شوې وو. ددې نه پس نبی صلی اللہ علیہ وسلم دوی ته تعلیم ورکړو او خپل وطن ته نې واپس اولیرل (۲)

دوی په بصره کښې اوسیدل (۳)

دوی دنبی صلی اللہ علیہ وسلم نه روایت کوي. او ددوی نه روایت کونکي. سوار حرمي. نصرین عاصم لیشی. ابوعطیه. اوابوقلابه جرمي رضی اللہ عنہ دي (۴)

ددوی نه اصول سته مصنفینو رضی اللہ عنہم احادیث نقل کړي دي (۵)

ددوی نه ټول پنځلس احادیث مروی دي. په دې کښې دوه متفق علیه دي. او په یو حدیث کښې امام بخاری او په یو کښې امام مسلم متفرد دي (۶)

ابن عبدالبر رحمۃ اللہ علیہ لیکلی دي: «سکن البصرة ومات بها سنة أربع وتسعين» (۷)

خو حافظ ذهبی رحمۃ اللہ علیہ په «تجريد أسماء الصحابة رضی اللہ عنہم» کښې «سنة أربع وسبعين» فرمایلي دي (۸) دغه شان ابن سکن رحمۃ اللہ علیہ هم په دې باندې جزم کړې دي (۹)

وجه دا ده. چه په بصره کښې په اتفاق سره د ټولونه په آخر کښې وفات شوې صحابی حضرت انس رضی اللہ عنہ وو. اودهغوی وفات په ۹۳ هـ کښې شوې دې نوبه بصره کښې که دحضرت مالک بن الحویرث رضی اللہ عنہ وفات په ۹۴ هـ کښې شوې وو. نو آخری صحابی رضی اللہ عنہ به حضرت مالک بن الحویرث وو. حضرت انس بن مالک رضی اللہ عنہ به نه وو. ددې وجې «أربع وتسعين» د «أربع وسبعين»

سره تصحیف دي (۱۰) والله اعلم. «رضي الله عنه وأرضاه»

د ذکر شوي تعلیق تخريج دحضرت مالک بن الحویرث رضی اللہ عنہ دا تعلیق دهغوی د یواړد حدیث یوه ټکړه ده. دا حدیث امام بخاری رحمۃ اللہ علیہ په خپل صحیح کښې تقریباً نهه ځله مفصل او

(۱) تهذيب الكمال (۲۷/۳۲ او ۱۳۳) و تهذيب التهذيب (۱۱۰/۱ او ۱۴) _

(۲) الإصابة (۳/۲۴۳) _

(۳) الاستيعاب بهامشي الإصابة (۱۳/۳۷۴) _

(۴) د شیوخ او تلامذه دپاره او گورئ تهذيب الكمال (۲۷/۱۳۳) _

(۵) المصدر السابق) _

(۶) تهذيب الأسماء واللغات (۱۲/۸۰) و خلاصة الخزرجی (۳۶۷) _

(۷) الاستيعاب بهامشي الإصابة (۱۳/۳۷۴) _

(۸) تهذيب التهذيب (۱۱۰/۱) وحاشية سبط ابن العمري على الكاشف (۱۲/۲۳۴) رقم (۵۲۴۶) _

(۹) الإصابة (۱۳/۳۴۳) و تهذيب التهذيب (۱۱۰/۱۴) _

(۱۰) تهذيب التهذيب (۱۱۰/۱۴) _

مختصراً ذکر کرے دی (۱) دلته چہ کوم الفاظ ذکر دی ہفہ بعینہ پہ «کتاب الأدب» کنبی «ہاب رحمۃ الناس والہائم» کنبی موجود دی (۲)

د ذکرشوی تعلیق مقصد د ذکرشوی تعلیق نہ دامام بخاری رحمہ اللہ مقصد د ترجمۃ الباب اثبات دی چہ پہ دی حدیث کنبی نبی ﷺ حضرت مالک بن الحویرث رحمہ اللہ اودہفہ ملگری خیلو کورونوتہ واپس اولیریل اوخہ چہ نی دلته کتلی وو اوژدہ کرے وو دا حکم نی ورتہ اوکرو چہ دا دخیلے علاقے خلقوتہ اونسانی.

[۴] حَدَّثَنَا مُحَمَّدُ بْنُ بَقَّارٍ قَالَ حَدَّثَنَا غُنْدَرٌ قَالَ حَدَّثَنَا شُعْبَةُ عَنْ أَبِي جَمْرَةَ قَالَ كُنْتُ أَتْرَجُمُ بَيْنَ ابْنِ عَبَّاسٍ (۳) وَبَيْنَ النَّاسِ فَقَالَ إِنَّ وَقَدْ عَبْدُ الْقَيْسِ أَتَى النَّبِيَّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ فَقَالَ مَنْ الْوَقْدُ أَوْ مَنْ الْقَوْمُ قَالُوا رِبْعُهُ فَقَالَ مَرْحَبًا بِالْقَوْمِ أَوْ بِالْوَقْدِ غَيْرَ خَرَّابًا وَلَا نَدَامَى قَالُوا إِنَّا نَأْتِيكَ مِنْ شُقَّةٍ بَعِيدَةٍ وَبَيْنَنَا وَبَيْنَكَ هَذَا الْحَيُّ مِنْ كُفَّارٍ مُضَرٍّ وَلَا نَسْتَطِيعُ أَنْ نَأْتِيَكَ إِلَّا فِي شَهْرِ حَرَامٍ قَرْنَا بِأَمْرِ نَحْبِرُ بِهِ مَنْ وَرَاءَنَا نَدْخُلُ بِهِ الْجَنَّةَ فَأَمَرَهُمْ بِأَرْبَعٍ وَنَهَاهُمْ عَنْ أَرْبَعٍ أَمَرَهُمْ بِالْإِيمَانِ بِاللَّهِ عَزَّ وَجَلَّ وَحَدَّثَهُ قَالَ هَلْ تَذَرُونَ مَا الرِّيمَانُ بِاللَّهِ وَحَدَّثَهُ قَالُوا اللَّهُ وَرَسُولُهُ أَعْلَمُ قَالَ شِمَادَةٌ أَنْ لَا إِلَهَ إِلَّا اللَّهُ وَأَنَّ مُحَمَّدًا رَسُولُ اللَّهِ وَأَقَامَ الصَّلَاةَ وَإِيتَاءَ الزَّكَاةَ وَصَوَّمَ رَمَضَانَ وَنَظَّطُوا الْخُمْسَ مِنَ النِّعَمِ وَنَهَاهُمْ عَنْ الدُّبَاءِ وَالْحَنْتَمِ وَالزُّفَرَةِ قَالَ شُعْبَةُ رُبَّمَا قَالَ النَّفِيرُ وَرُبَّمَا قَالَ الْمَقِيرُ قَالَ أَحْفَظُوا وَأَخْبِرُوا مَنْ وَرَاءَكُمْ [رقم: ۵۰]

رجال الحديث

① محمد بن یشار: دا مشهور امام حدیث محمد بن یشار بن عثمان بن عبدی بصری رحمہ اللہ دی ددوی کنیت ابو بکر اولقب ، بندار ، دی ددوی حالات مخکی پہ کتاب العلم کنبی د «ہاب ماکان النبی ﷺ یتغولہم بالموعظۃ والعلمی (لاینفروا) لاتدی تیرشوی دی.

② غندر: دا ہم د حدیث مشهور امام ابو عبد اللہ محمد بن جعفر ہذلی رحمہ اللہ دی چہ د غندر ، پہ لقب سرہ مشہور دی ددوی حالات پہ کتاب الایمان کنبی د «ہاب قلم دون

(صحیح البخاری (۸۷۱) کتاب الأذان باب من قال لیؤذن فی السفر موذن واحد رقم ۶۲۸) و (۸۸۱) باب الأذان للمسافر إذا كانوا جماعة .. رقم ۳۰۶) و (۶۲۱) و (۹۰۱) باب إثنان فما فوقها جماعة رقم ۶۵۸) و (۹۵۱) باب إذا استوو فی القراءة فلیؤمهم أكبرهم رقم ۶۸۵) و (۱۱۳۱) باب للکث بین السجدين رقم ۸۱۹) و (۳۹۹۱) کتاب الجهاد والسیر باب سفر الإنین رقم ۲۸۴۸) و (۸۸۱۲) کتاب الأدب باب رحمة للناس والہائم رقم ۶۰۰۸) و فاتحة کتب أخبار الأحاد باب مجاء فی إجازة خبر الواحد الصدوق رقم ۷۲۴۶) (انظر التعليقة السابقة)۔

۱ ددی حدیث تخریج پہ کشف الباری (۱۲/ ۶۹۶) ((کتاب الایمان باب أداء الخمس من الایمان)) لاتدی تیرشوی دی ۔

قلم» لاندې تیر شوی دی (۱)

⑤ شعبه: دا امیر المومنین فی الحدیث شعب بن الحجاج بن الورد العتکی بصری دې د دوی حالات په باب ،، هاب المسلم من سلم المسلمون من لسانه وید»، لاندې ذکر شوې دې (۲)

⑥ ابو جمره: دا ابو جمره نصر بن عمران ضبعی بصری دې د دوی حالات په کتاب الایمان کښې د «هاب آله الغس من الإمان» لاندې تیر شوی دی (۳)

⑦ حضرت عبد الله بن عباس: د دوی حالات په کتاب الایمان کښې د «هاب کفران العیود کفر دون کفر» لاندې تیر شوی دی (۴)

قوله: قَالُوا إِنَّا نَأْتِيكَ مِنْ شُقَّةٍ بَعِيدَةٍ: وفد عبد القیس او وئیل مواتسوته د لرې مسافت نه یا د لرې مزل کړې دې اورا غلی یو.

«شُقَّة» بضم الشین ویکسرها. ددې معنی .. بعد .. دې بعضې حضرات فرمائی چې «شُقَّة» لرې سفريا مسافت بعیده ته وائی په دي صورت کښې به دلته د «بعیده» صفت. صفت کاشفه وی.

بعضې حضرات فرمائی چې «شُقَّة» سفرته وائی. وئیلی شی «فلان بعید الشُقَّة» یعنی «بعید السفر» شُقَّة معنی ناحیه هم ده.

په دې صورتونو کښې به دا صفت احترازی وی. ځکه چې سفريا ناحیه کله نزدې وی او کله لرې وی (۵)

قوله: وَنَهَاهُمْ عَنِ الذَّبَاءِ وَالْحَنْتَمِ وَالْمَزَقَةِ قَالَ شُعْبَةُ رُبَّمَا قَالَ النَّقِيرُ وَرُبَّمَا قَالَ الْمُقَيَّرُ: دامام شعبه رضی الله عنه دا مطلب نه دې چې زما استاذ ابو جمره به کله د دبا،

«جنتم» .. او .. مزقت .. ذکر کولونه پس نقیر ذکر کولو او مکله .. د مقیر .. لفظ وئیل. بلکه مطلب دا دې چې زما استاذ ابو جمره، درې څیزونه، جنتم، دبا، او مزقت ذکر کول او کله به ئې د .. النقیر .. زیادت هم کولو او کله به ئې د .. مزقت .. په ځانې .. مقیر .. وئیل ځکه چې .. مزقت .. او .. مقیر .. دواړه یو څیز دې (۶) والله اعلم بالصواب.

(۱) کشف الباری (۲۵۰/۱۲)

(۲) کشف الباری (۶۷۸/۱)

(۳) کشف الباری (۷۰۱/۱۲)

(۴) کشف الباری (۲۰۵/۱۲)

(۵) النهایة (۴۹۲/۱۲) ومجمع بحار الأنوار (۲۴۱/۱۳) تاج العروس (۳۹۶/۶)

(۶) فتح الباری (۱۸۴/۱۱) وعماة القاری (۱۰۰/۱۲)

حدیث عبدالقیس مکمله تشریح په کتاب الایمان کښې د «باب آدام الغس من الإیمان» لاندې تیره شوې ده (۱) «فارجه الیه ان شئت».

۲۶ = باب الرحلة فی المسألة النازلة وتعليم أهله

رحلة، بکسر الراء، ارتحال اوسفرته وائی او... رحلة، بالضم، طرف ته وائی کوم ته چه سفر کولې شی حافظ فرمائی چه دلته... رحلة... رحلة... بکسر الراء او... رحلة بفتح الراء هم راغلي ده په معنی د «المرأة الواحدة» هم راغلي ده (۲).

د مخکنی باب سره مناسبت په تیرشوی باب کښې تحریض علی العلم وو د تحریض په نیتجه کښې طالب علم د مختلفو ځایونو سفر کوي. بیا خاص کر چه کله څه واقع او واقع په پښه شی. نو بیا وتل ضروری شی. ددې وجې ئې دلته د «رحلة فی المسألة النازلة» باب قائم کړو (۳).

د تکرار فی الترجمة شبه اودهغې جواب ددې نه وړانې امام بخاری د «باب الخروج علی طلب العلم» باب قائم کړې وو. او اوس دوی «باب الرحلة فی المسألة النازلة» قائم کړو په ظاهره دا تکرار دي.

ددې جواب دا دي. چه سابقه باب عام وو. په مطلق خروج فی العلم باندې دال وو او دا ترجمه خاص ده په دې کښې دڅه واقعي او حادثې په پېښیدو باندې دتل مقصود دی. نو تکرار نشو. (۴)

د ترجمې مقصد حضرت شیخ الهندي رحمه الله فرمائی. که د یوې مسئلې ضرورت پېښ شی او حکم معلوم نه وی. د عالم نه د معلومولو دپاره دې سفراو کړي. او خپلواهل علمونه دې هم تعلیم ورکړي. دا نه چه سکوت او اختیار کړي. او کښې. ددې نه دتعلیم او تعلیم تاکید او ضرورت معلومېږي. والله اعلم. (۵)

مطلب دا دي. چه په احکام شرعيه کښې جهل چونکه عذر نه دي. ددې وجې کوشش کول پکار دي. او علم حاصلول پکار دي. «فلما شغلنا عن السؤال» (۶)

تنبيه دلته تاسو گورئ چه د ترجمې په آخر کښې «وتعليم أهله» هم شته دا صرف د کریمي په نسخه کښې دی.

(۱) کشف الباری (۱۲/۹۴۶و ۹۲۷) -

(۲) فتح الباری (۱۸۴/۱) -

(۳) عمدة القاری (۱۰۰/۱۲) -

(۴) شرح الکرمانی (۳۷/۲ و ۳۴) -

(۵) الأبواب والتراجم (ص ۵۲) -

(۶) الكنز المتوارى (۳۱۸/۱۲) -

حافظ ابن حجر و علامه عینی رحمہما اللہ فرمائی: چہ ددی حذف کول صحیح دی، خکہ چہ دتعلیم اہل پہ بارہ کنبی امام بخاری و زاندی «باب تعلیم الرجل امته وأهله» مستقل باب قائموی (۱)

خود لہ دا ونیلی شی، چہ ہفہ ترجمہ کومہ چہ راتلونکی دہ، عام دہ، او مذکورہ ترجمہ خاص دہ ددی مقصد خودا دی، چہ ضروری مسئلہ دبارہ چہ کوم سفرا و کپڑی شی، نود مسئلہ معلومیدونہ پس ہفہ خپل اہل تہ ہم خودل پکار دی، اوپہ راروانہ ترجمہ کنبی نہی مطلقاً دا خودلی دی، چہ دخپلی وینخی اوبنخی دتعلیم اہتمام کول پکار دی، واللہ اعلم.

[۲۱] حَدَّثَنَا مُحَمَّدُ بْنُ مِقَاتٍ أَبُو الْحَسَنِ قَالَ أَخْبَرَنَا عَبْدُ اللَّهِ قَالَ أَخْبَرَنَا عُمَرُ بْنُ سَعِيدٍ ابْنُ أَبِي حُسَيْنٍ قَالَ حَدَّثَنِي عَبْدُ اللَّهِ بْنُ أَبِي مُلَيْكَةَ عَنْ عَقْبَةَ بْنِ الْحَارِثِ (۱) أَنَّهُ تَزَوَّجَ ابْنَتَهُ لِأَبِي إِيَادٍ بْنِ عَزِيزٍ فَأَتَتْهُ امْرَأَةٌ فَقَالَتْ إِنِّي قَدْ أَرْضَعْتُ عَقْبَةَ وَالَّتِي تَزَوَّجَ فَقَالَ هَذَا عَقْبَةُ مَا أَعْلَمُ أَنَّكَ أَرْضَعْتَنِي وَلَا أَخْبَرْتَنِي فَرَكِبَ إِلَى رَسُولِ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ بِالْمَدِينَةِ فَسَأَلَهُ فَقَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ كَيْفَ وَقَدْ قِيلَ فَقَارَقَهَا عَقْبَةُ وَتَكَحَّتْ زَوْجًا غَيْرَهُ [۴۸۱۶ و ۲۴۹۷ و ۲۵۱۶ و ۲۵۱۷ و ۴۸۱۶]

رجال الحديث

① محمد بن مقاتل أبو الحسن: دا ابو الحسن محمد بن مقاتل مروزی بغدادی مکی دی، ددوی لقب .. رخ،، دی، ددوی حالات پہ کتاب العلم کنبی د «باب ما یذکر فی المناول و کتاب اہل العلم بالعلم الی المذکران» لاندی تیرشوی دی.

② عبد اللہ: دا امام عبد اللہ بن المبارک خنظلی رحمہ اللہ دی، ددوی مختصر حالات پہ بد، الوحی کنبی د پنجم حدیث لاندی تیرشوی دی. (۳)

③ عمر بن سعید بن ابی حسین: دا عمر بن سعید بن ابی حسین قرشی نوفلی مکی دی (۴)

(۱) فتح الباری (۱۸۴/۱) وعمدة القاری (۱۰۰/۲)۔

(۲) قوله عن عقبه بن الحارث: الحديث أخرجه البخاري أيضاً في (۲۷۶/۱) كتاب البيوع باب تفسير المشبهات رقم ۲۰۵۲) و (۳۶۰/۱) كتاب الشهادات باب إذا شهد شاهد أو شهود بشئ رقم ۲۶۴۰ و (۳۶۳/۱) كتاب الشهادات باب شهادة الإماء والعبيد رقم ۲۶۵۹) و باب شهادة الرضعة رقم ۲۶۶۰ و (۷۶۵ و ۷۶۴/۲) كتاب النكاح باب شهادة الرضعة رقم (۵۱۰/۴) والنسائي في سننه في كتاب النكاح باب الشهادة في الرضاع رقم ۳۳۳۲) وأبو داود في سننه في كتاب القضاء باب الشهادة على الرضاع رقم ۳۶۰۳ و (۳۶۰/۴) والترمذي في جامعه في كتاب الرضاع باب ما جاء في شهادة المرأة الواحدة في الرضاع رقم (۱۱۵/۱)

(۳) كشف الباری (۴۶۲/۱)۔

(۴) نهذيب الكمال (۳۶۴/۲۱)۔

دوی دطاوس به کیسان، عبدالله بن ابی ملیکه، القاسم بن محمد، عبدالرحمن بن القاسم بن محمد، محمد بن المنکدر، اوعطاء بن ابی رباح رضی الله عنه و غیره نه روایت کوی او ددوی نه روایت کونکو کنبی سعید بن سلام، سفیان ثوری، وروح بن عباد، ابو عاصم النبیل، عبدالله بن داود خریبی، عبدالله بن المبارك، عیسی بن یونس، اویحیی القطان رضی الله عنه و غیره دی. (۱)

امام احمد بن حنبل رضی الله عنه فرمائی: «ثقة من أمثل من يكتبه عنه» (۲)

امام یحیی بن معین او امام نسائی ورحمهما الله فرمائی: «ثقة» (۳)

امام عجلای، ابن البرقی او محمد بن مسعود بن العجمی رضی الله عنه هم ددوی توثیق کړې دي. (۴)

امام ابوحاتم رضی الله عنه فرمائی: «صدوق» (۵)

ابن حبان رضی الله عنه دوی په کتاب الثقات کنبی ذکر کړی دی. (۶) رحمه الله رحمة واسعة

⑤ عبدالله بن ابی ملیکه: دا ابوبکر عبدالله بن عبيدالله بن ابی ملیکه زهير بن عبدالله بن جدعان تميمی قرشي دي. ابو محمد هم ددوی کنيټ دي. (۷)

⑥ عقبه بن الحارث: د عقبه بن الحارث بن عامر بن نوفل قرشي نوفلي مکی رضی الله عنه دي. دفتح مکي په موقع باندې مسلمان شوي وو.

محدثين فرمائی: چه ددوی کنيټ ،، ابوسروعه،، دي. دعلم الانساب په عالمانو کنبی دي. علماء وائی: چه ،، ابوسروعه،، د عقبه ورور وو. اوداواره د فتحې مکي په موقع مسلمان شوي وو.

ابوحاتم رضی الله عنه فرمائی: چه ابوسروعه عقبه بن الحارث د حضرت خبيب بن عدي رضی الله عنه قاتل وو. دي مقتدم دي. او عقبه بن الحارث کوم چه دابن ابی ملیکه رضی الله عنه ،، وایت کوی دا متاخر دي.

بعضي حضراتو عقبه بن الحارث او ابوسروعه دواړه مورشريك ورونه گرځولي دي. حافظ ابن حجر رضی الله عنه دمحدثينو قول راجع گرځولي دي. چه ابو سروعه هم د عقبه کنيټ دي. اودا يوکس دي. (۸)

۱: دشيخ اوتلامذه دپاره اوگوري تهذيب الكمال (۳۶۵/۲۱) _

۲: تهذيب الكمال (۳۶۶/۲۱) _

۳: تهذيب الكمال (۳۶۶/۲۱) و تهذيب التهذيب (۴۵۳/۷) _

۴: تهذيب الكمال (۴۵۳/۷) _

۵: المصدر السابق _

۶: الثقات لابن حبان (۱۶۶/۷ و ۱۶۷) _

۷: كشف الباري (۵۴۸/۲) _

۸: دتفصيل دپاره اوگوري تهذيب الكمال (۱۹۴ و ۱۹۲/۲۰) و تهذيب التهذيب (۲۳۸/۷ و ۲۳۹) والإصابة

(۴۸۸/۲) و تهذيب الأسماء واللغات (۳۳۶/۱) _

حضرت عقبه بن الحارث رضی اللہ عنہ دینی رضی اللہ عنہ نه علاوه د حضرت ابوبکر صدیق او حضرت جبرین مطعم رضی اللہ عنہ نه هم روایت کوی.

او ددوی نه روایت کونکو کنبی ابراهیم بن عبدالرحمن بن عوف، عبدالله بن ابی ابی ملیکه، او عبیدانه بن ابی مریم مکی رضی اللہ عنہ دی. (۱)

ددوی نه په شمار یو خوا حدیث مروی دی. امام بخاری رحمته اللہ علیہ ددوی درې حدیث نقل کړې دی او امام مسلم رحمته اللہ علیہ د دوی څه حدیث نه دې نقل کړې. (۲)

دامام مسلم او ابن ماجه رحمهما الله نه علاوه باقی د اصول سته مصنفینو رضی اللہ عنہم ددوی د احادیثو تخریج کړې دي.

قوله: أَنَّهُ تَزَوَّجَ ابْنَهُ لَأُمِّي إِبَاهَابُ بْنُ عَزِيزٍ: حضرت عقبه بن ابی ملیکه رضی اللہ عنہ د ابواها بن عزیز لور سره نکاح کړې وه.

ددې میرمن نوم... غنیه دي. ام یحی نې کنیت دي. (۳) دا کنیت د کتاب الشهادات په یو روایت کنبې راغلې دي. (۴)

ابوهااب بن عزیز بن قیس تمیمی. دا صحابی رضی اللہ عنہ دي. ویلی شی. چه په مسجد حرام کنبې د ټولونه وړمې. ددوی د جنازې مونځ شوې وو. (۵)

عزیز «فتح العين المهملة و الزاين متقوین بینهما یاء تعالیه» په وزن د کریم دي. دا تصغیر نه دي. (۶)

قوله: فَأَتَتْهُ امْرَأَةٌ: یوه ښځه دي ته راغله.

حافظ ابن حجر رحمته اللہ علیہ فرماني چه ددې نوم ماته معلوم نشو. (۷)

قوله: فَقَالَتْ إِنِّي قَدْ أَرَضَعْتُ عُقْبَةَ وَالَّتِي تَزَوَّجَ: هغې اوونیل چه ما عقبه اودده جینی ته چاسره چه ده نکاح کړې ده. تن ورکړې دي.

مطلب دا چه دا دواړه په خپلو کنبې رضاعی ورور خور دي.

قوله: فَقَالَ لَهَا عُقْبَةُ مَا أَعْلَمُ أَنَّكَ أَرْضَعْتَنِي وَلَا أَخْبَرْتَنِي: عقبه اوونیل چه ماته معلومه نه ده. چه تا ماته پي راکړې دي. اونه ما ته تا خبر راکړې دي.

۱- د بشیوخ او تلامذه دپاره اوگوری تهذیب الکمال (۱۹۳۱۲۰)۔

۲- ذخائر الموارث فی الدلالة علی مواضع الحديث (۳۱۷۱۲) و خلاصة الخرجی (ص. ۲۶۸)۔

۳- فتح الباری (۱۸۴۱۱)۔

۴- صحیح البخاری (۳۶۳۱۱) کتاب الشهادات باب شهادة الإماء والعبيد رقم ۲۶۵۹۔

۵- النظر الإصابه (۱۱۴ و ۱۲)۔

۶- فتح الباری (۱۸۴۱۱ و ۱۸۵) والإصابه (۱۱۴)۔

۷- فتح الباری (۱۸۵۱۱)۔

مطلب دا که د رواج مطابق د رضاعت ضرورت پېښ شوې وو. اوماته دې پې راکړې وو. نوکم از کم ماته خوبه دې خودلې وو. چه زه ستا رضاعی مور یم

قوله فَرَكِبَ إِلَى رَسُولِ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ بِالْهَدْيَةِ فَسَأَلَهُ: هغه مدينې منورې ته اور رسول الله ته سفر اوکړو. او اور سيد لو. او د نبی ﷺ نه نې تپوس اوکړو. چونکه په زړه کښې نې شک شو. او تسلی ورته نه ملاویده. ددې وجې هغوی دمکې معظمې نه چرته چه ډیره وو. دهغې نه مدينې منورې ته سفر اوکړو. چه د رسول الله ﷺ نه د مسئلې تپوس اوکړې. او عمل پرې اوکړې. (۱)

قوله فَقَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ كَيْفَ وَقَدْ قِيلَ: نبی ﷺ ورته او فرمائیل. چه ته څنگه هغه ښځه په خپله نکاح کښې ساتې. حالانکه داسې خبره شوې ده. چه هغه ستا خور ده.

ايا په رضاعت کښې د يوې ښځې گواهی معتبره؟ په دې خبره کښې اختلاف دې ک مرضعه گواهی ورکړې. نو يواځې ددې گواهی معتبره که نه؟

امام احمد، امام اسحاق، امام اوزاعي، او امام زهري رحمهم الله فرماني. چه د مرضعه گواهی خنله هم معتبره. د حضرت ابن عباس رضي الله عنهما او طاووس رضي الله عنه نه هم دا منقول دی. دامام اوزاعي رضي الله عنه نه يوقول دا هم معتبر دي. که مرضعه د تزويج نه وړاندې گواهی ورکړې. نو معتبره گڼي نه ده.

امام مالك رحمهم الله فرماني. چه د رضاعت د اثبات دپاره د دوو ښځو شهادت معتبر دي. د سړي وجود په کښې ضروري نه دي.

امام شافعي رحمهم الله فرماني. چه د رضاعت په باب کښې کم از کم د څلورو ښځو گواهی ضروري ده. دا د امام شعبي او عطاء رحمهما الله نه هم مروی دی.

امام ابو حنيفه رحمهم الله فرماني. چه د رضاعت د اثبات دپاره هم د شهادت نصاب ضروري دي. يعنی دوه سړي يا يوسړي او دوه ښځې، ددې نه بغير رضاعت نه ثابتېږي. (۲)

امام احمد رحمهم الله وغيره د حديث باب نه استدلال کوي. چه دلته صرف د يوې ښځې گواهی ده. او نبی ﷺ ددې په وجه دخپلې بي بي پريخود و حکم کوي.

احناف رحمهم الله په دې باب کښې په آيت کریمه (وَأَشْهَدُوا شَهِيدَيْنِ مِنْ رِجَالِكُمْ فَإِنْ لَمْ يَكُونَا رَجُلَيْنِ فَرَجُلٌ وَامْرَأَتَانِ) (۳)

ترکومې پورې چه حديث باب تعلق دي. نو جمهور دا په تنزه. تورع او احتياط باندې محمول کوي. ددې جواب حاصل دا دي. چه صرف د مرضعې په شهادت باندې بيلتون کول عام قانون نه دي. اونه شريعت حرمت ثابتوي. البته په دې سره يوقسم شک اوشبه ضرور پيدا

(۱) فتح الباری (۱۸۵۱)۔

(۲) عمدة القاری (۱۹۹۱۲۰) کتاب النکاح باب شهادة المرضعة)۔

(۳) البقرة: (۲۸۲)۔

کبریٰ بیکاره ده چه دشبهي پیدا کیدو نه پس به دغه بی بی سره په مخالطت کښې انبساط نه وی چونکه دټول عمر معامله ده نوهمیشه دپاره به انقباض باقی وی. دکوم چه په امور معشرت اورتريت اولاد باندې بد اثر غورځېږي. نود «العلل بین والحرام بین و بینهما مشتبهات»^(۱) او «دم ما یبیک الی مالایبیک»^(۲) خیال نې اوساتل.

اونبی ﷺ ورته د تقوی او ورع په بناء باندې «کیف وقد قیل» او «دعها عنک»^(۳) او فرمائیل محقق ابن الهمام او علامه سرخسی رحمهما الله هم دا جواب اختیار کړې دي.^(۴) علامه شبیر احمد عثمانی رحمته الله علیه د شیخ خیر الدین رملی رحمته الله علیه بحر الرائق د حاشیې په حواله سره نقل کړی دی چه هغوی لیکلی دی. صرف دیوې ښځې شهادت د یانه معتبر دي اوقض، معتبر نه دي په قضا اودیانت کښې فرق دا دي. چه ترڅو پورې معامله عدالت ته نه وی رسیدلي. نوترهغه وخته پورې به هم د دیانت اعتبار وی. اود مفتی نه که ددي په باره کښې استفتاء اوشی. نومفتی به د دیانت په اعتبار سره فتوی ورکوي. البته معامله عدالت ته اوریسیده. نو قاضی به ددي اعتبار نه کوي. ځکه چه دقاضی فیصله صرف دښځې په گواهي باندې نشی کولې.

په نبی ﷺ کښې دواړه حیثیونه وو. نبی ﷺ مفتی هم وو. اوقاضی هم. اوس دا کتل پکار دي. چه نبی ﷺ دا فیصله په کوم حیثیت سره ورکړې وه. که دقضاء په حیثیت سره نې ورکړې وی. نویښکه د جواب ورکولو ضرورت به وی. او قرائن ددي مقتضی دی. چه نبی ﷺ د قضاء په حیثیت سره دا فیصله نه وه کړې. بلکه د افتاء په حیثیت سره نبی ﷺ دا فیصله کړې وه.

که چرته دا فیصله قضاء وه. نوحضرت عقبه رضی الله عنه چه ورته څنگه خبر ورکړو. نبی ﷺ به ترې اعراض نه کولو. بلکه سمدستی به نې فیصله کوله. حالانکه په روایاتو کښې دی. چه نبی ﷺ د خبرې اوریدونه پس اعراض اوکړو.^(۵) کله چه دوی دوباره بلکه په بعضې روایاتو کښې دریم اوڅلورم ځل اصرار اوکړو. نو نبی ﷺ او فرمائیل «کیف وقد قیل!»^(۶)

دغه شان که دا فیصله قضاء وه. نو نبی ﷺ به خامخا گواهی مجلس ته راغوستې وه. اوبیا به نې حکم کولو. خودلته څه هم نه دی شوی.

(۱) صحیح البخاری (۱۳۱۱) کتاب الإیمان باب فضل من استبرأ لدينه رقم (۵۲).

(۲) جامع الترمذی کتاب صفة القيامة باب (بدون ترجمة) رقم (۲۵۱۸) وسنن النسائي کتاب الأشربة باب الحث على ترك الشبهات رقم (۷۵۱۴).

(۳) كما في رواية أخرجه البخاري في صحيحه (۳۶۳۱۱) كتاب الشهادات باب شهادة المرضعة رقم (۲۶۶۰).

(۴) المبسوط للسرخسي (۱۶۹۱۱۰) كتاب الإستحسان وفتح القدير (۳۲۴۱۳) وآخر كتاب الرضا.

(۵) ففي رواية البخاري في صحيحه (۳۶۳۱۱) كتاب الشهادات باب شهادة الإماء والعبيد (فذكر ذلك للنبي ﷺ فأعرض عنى قال فتحتيت فذكرت ذلك له ...).

(۶) كما في رواية الدارمي في سننه (۲۱۰۱۲) كتاب النكاح باب شهادة المرأة الواحدة على الرضا رقم (۲۲۵۵).

خلاصه دا شوه چه دعلامه خيرالدين رملی رحمته الله دقول مطابق دلته نبی! قضاء دا فیصله نه ده کړې بلکه دیانته نې فیصله کړې وه لکه چه په داسې صورت کښې قضاء نه بلکه دیانته تفریق ضروری دی

اومحقق ابن الهمام رحمته الله په نیزدلته دیانته هم تفریق ضروری نه دی صرف تورعاً اوتزیهماً نې ورته د تفریق حکم کړې وو. (۱)

بیا امام سرخسی رحمته الله دا هم فرمائی چه په حدیث باب کښې چه دکومې ښځې دگواهي ذکردې پکارده چه دا دچا په نیز هم صحیح نشی ځکه چه په روایاتوکښې راځی چه عقبه بن حارث رحمته الله فرمائی «تزوجت بنت ابی اهاب، فجمعت سوداء تستطعنا فأینا أن نطعمها فجمعت من الغد تشهد علی الرضاع...» امام سرخسی رحمته الله فرمائی چه «ومثل هذه الشهادة تكون من ضمن فلا تتم المحبة بها» (۲)

قوله: فَقَارَقَهَا عَقِبَةُ رَسُولِ اللَّهِ : نوحضرت عقبه رحمته الله خپله بی بی جدا کړه په «فارق» کښې دا احتمال هم شته چه نبی صلی الله علیه و آله تفریق وکړو اودا احتمال هم شته چه حضرت عقبه رحمته الله ورته طلاق ورکړو اوجدانې کړه. (۳)

قوله: وَنَكَحَتْ زَوْجًا غَيْرَهُ : اوددوی ښځې دبل چا سره نکاح وکړه

ددغه کس نوم «طریب» خودلې شوې دی: (۴)

د ترجمة الباب اثبات دحدیث باب نه ترجمة الباب ښکاره ثابتیږی «فرکبالی رسول الله صلی الله علیه و آله بالمدينة» یعنی حضرت عقبه رحمته الله ته چه کومه مسئله پښه شوې وه دهغې دحکم معلومولو دپاره دمدينې منورې سفر وکړو په اکثرونسخوکښې چونکه «باب الرحلة فی المسئلة النازلة» دی اوزیادت په کښې نشته ددې وجې د حدیث نه د ترجمة الباب ښځې ښکاره دي.

البته دکریمه په نسخه کښې د «وتعليم أهله» زیادت دي ددې وجې که دا نسخه غلطه اوگرخولې شی لکه څنگه چه حافظ ابن حجر اوعلامه عینی رحمهما الله کړی دی نوبیا د څه جواب ضرورت نشته.

اوکه دا زیادت صحیح اوگنرلې شی نوونیلې شی چه حضرت عقبه رحمته الله چه واپس کورته راغلی وی نوهغوی به خامخا خپل کورواله د نبی صلی الله علیه و آله دجواب نه خبر کړی وی اوبیا به نې مفارقت اختیارکړې وی والله اعلم وعلمه اتم واحکم.

(۱) فضل الباری (۸۸۱۲ و ۸۹)

(۲) المبوط للسرخسی (۱۶۹۱۰) کتاب الإستحسان)۔

(۳) فضل الباری (۸۹۱۲)۔

(۴) فتح الباری (۱۸۵۱)۔

۲۷ = بَابُ التَّنَاوُبِ فِي الْعِلْمِ

تناوب د باب تفاعل مصدر دی. ددې معنی ده نوبت په نوبت یعنی وار په وار. نو د تناوب فی العلم مطلب شو د علم حاصلولو د پاره نوبت مقرر کول. (۱)
 د مخکنی باب سره مناسبت په باب سابق کښې د طلب علم د پاره د رحله ذکر وړ ښکاره خبره ده چه د علم د طلب د پاره سفر کول زیات حرص وی په دې باب کښې وازیه واریعنی نوبت مقرر کولو سره د علم د طلب د پاره تلل ذکر دی. کوم چه شدت حرص فی طلب العلم باندې دلیل دی. (۲)

د ترجمه الباب مقصد حضرت شیخ الهند رحمته الله علیه فرمائی. چه ددې باب مقصد دا دی. که د ضروری شغلونو په وجه د علم د حاصلولو فرصت نه وی. نو په طریقه د تناوب علم زده کول پکار دی. او که عالم ته په خپله نشی ورتلی. نو دیو معتمد په ذریعه دې علم حاصل کړی. (۳)
 حضرت شیخ الحدیث رحمته الله علیه صاحب فرمائی. چه زما په نیز دا هم ممکن ده. چه حضرت امام بخاری رحمته الله علیه دا خودل غواړی. چه د علم طلب اگر چه فرض دی. لیکن ددې فرضیت دا خبره نه لازمی چه دنورو ضروریاتو نه دې سرې بیخی فارغ وی. بلکه دنورو ضروریاتو سره سره هم علم حاصلول صحیح دی. د حافظ ابن حجر رحمته الله علیه د کلام نه ددې تائید کیږی. حافظ فرمائی (۴)
 چه د طالب علم د پاره د علم په طلب کښې د معاش د طلب نه غافله کیدل نه دی پکار. خودې سره سره دې دا خبره هم یاده وی. چه په کومه ورځ دې د علم مجلس ته نشی تلې. نو چه په دغه ورځ چه کوم حالات پېښیږی. دهغې نه د خبریدو انتظام شي کړې وی. وچه دا ده چه د حضرت عمر فاروق رضی الله عنه واقعه دلته ذکر ده. ددې په یو طریق کښې دا تصریح ده. چه حضرت عمر رضی الله عنه په دغه وخت کښې سوداگری کوله. (۵)

[۸۹] حَدَّثَنَا أَبُو الْيَمَانِ أَخْبَرَنَا شُعَيْبٌ عَنْ الزُّهْرِيِّ قَالَ أَبُو عَبْدِ اللَّهِ وَقَالَ ابْنُ وَهْبٍ أَخْبَرَنَا يُونُسُ عَنْ ابْنِ شِهَابٍ عَنْ عَبْدِ اللَّهِ بْنِ عَبْدِ اللَّهِ بْنِ أَبِي ثَوْبٍ عَنْ عَبْدِ اللَّهِ بْنِ عَبَّاسٍ عَنْ عُمَرَ (۱) قَالَ كُنْتُ أَنَا وَجَارِلِي مِنَ الْأَنْصَارِ فِي بَيْتِ أُمِّئَةَ بِنْتِ زَيْدٍ وَهِيَ مِنْ عَوَالِي

(۱) فتح الباری (۱۸۵۱۱)۔

(۲) المصدر السابق۔

(۳) الأبواب والتراجم (ص. ۵۲)۔

(۴) فتح الباری (۱۸۶۱۱)۔

(۵) الكنز المتوارى فی معادن لامع الدراری وصحیح البخاری (۳۱۹۱۲)۔

(۱) قوله عن عمر رضی الله عنه: الحديث أخرجه البخاری أيضاً فی صحيحه (۳۴۱۱) كتاب المظالم والغصب باب الغارة والعلية المشرفة وغير المشرفة فی السطوح وغيرها رقم ۲۴۶۸ كتاب التفسير. سورة التحريم باب تنبئ مرضات أزواجك رقم ۴۹۱۳ وباب ((وإذ أسرا لنسئ إلى بعض أزواجه حديثاً..)) رقم (۴۹۱۴) و(۷۳۱۱۲) باب قوله ((إن تتوبا إلى الله فقد صغت قلوبكما رقم ۴۹۱۵)) فی (۷۸۰/۱۲ و ۷۸۲) كتاب النكاح باب موعظة الرجل إبنته لحال زوجها رقم ۵۱۹۱ (۷۸۵۱۲).... [بقیه حاشیه په راروانه صفحه....]

النَّبِيَّةَ وَكُنَّا نَتَسَاءَبُ النَّوْلَ عَلَى رَسُولِ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ يَنْزِلُ يَوْمًا وَأَنْزَلَ يَوْمًا فَإِذَا نَزَلَتْ جِئْتُهُ بِغَيْرِ ذَلِكَ الْيَوْمِ مِنَ الْوَحْيِ وَغَيْرِهِ وَإِذَا نَزَلَ فَقُلْ مِثْلَ ذَلِكَ فَتَنَزَّلَ صَاحِبِ الْأَنْصَارِ يَوْمَ تَوْبَتِهِ فَقَرَّبَ بَابِي فَمَرَّ بِأَشَدِّدٍ فَقَالَ أَمْرٌ هُوَ قَفَزْتُ عَنْهُ فَخَرَجْتُ إِلَيْهِ فَقَالَ قَدْ حَدَّثَ أَمْرٌ عَظِيمٌ قَالَ قَدْ دَخَلْتُ عَلَى حَفْصَةَ فَإِذَا هِيَ تَبْكِي فَقُلْتُ طَلَّقُكَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ قَالَتْ لَا أَذْرِي ثُمَّ دَخَلْتُ عَلَى النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ فَقُلْتُ وَأَنَا قَابِلَةٌ أَتَلَقْتُ نِسَاءَكَ قَالَ لَا فَقُلْتُ اللَّهُ أَكْبَرُ [۲۳۳۶ و ۳۶۲۹ و ۳۸۹۵ و ۴۹۲۰ و ۵۵۰۵ و ۶۸۲۹ و ۶۸۳۵]

رجال الحديث

- ① ابو اليمان: دا ابو اليمان الحكم بن نافع بهرانی حمصی رحمته الله دی ددوی حالات و پراندي د باب بدء الوحی دشپرم حديث لاندي تیرشوی دی. (۱)
- ② شعیب: دا ابویشر شعیب بن ابی حمزه قرشی اموی رحمته الله دی ددوی مختصر حالات هم په باب بدء الوحی کښي د شپرم حديث لاندي تیره شوې ده. (۲)
- ③ الزهري: دامام محمد بن مسلم بن عبيدالله بن عبدالله بن شهاب زهري رحمته الله دی ددوی مختصر حالات په بدء الوحی کښي د دریم حديث لاندي تیری شوی دی. (۳)
- ابو عبد الله: ددوی نه مراد امام بخاری رحمته الله دی.
- ④ أبو وهب: دا امام عبدالله بن وهب مصري رحمته الله دی ددوی حالات هم په کتاب العلم کښي د «باب من يرواه به غير ما يفقهه في الدين» لاندي تیرشوی دی.
- ⑤ يونس: دا يونس بن يزيد ايلي قرشي رحمته الله دی ددوی حالات مختصراً د ب ب بدء الوحی کښي د پنځم نمبر حديث لاندي تیرشوی دی. (۴) او تفصیلاً په کتاب العلم کښي د

....بقية حاشية د تیرمخ] کتاب النکاح باب حب الرجل بعض نساہ افضل من بعض رقم (۵۲۱۸) وفي (۸۶۸۱۲ و ۸۶۹) کتاب اللباس باب ما كان النبي ﷺ يتجوز من اللباس والبسط رقم (۵۸۴۳) وفي (۱۰۷۷۱۲) کتاب أخبار الآحاد باب ما جاء في إجازة خبر الواحد الصدوق رقم (۷۲۵۶) وفي (۱۰۷۸۱۲) کتاب أخبار الآحاد باب قول الله تعالى ﴿ لا تدخلوا بيوت النبي إلا أن يؤذن لكم ﴾ رقم (۷۲۶۳) ومسلم في سننه صحيحه في کتاب الطلاق باب في الإيلاء وإعتزال النساء وتخيرهن وقوله تعالى ﴿ وإن نظاهرا عليه ﴾ رقم ۳۶۹۱ و ۳۶۹۶ والنسائي في سننه في کتاب الصيام باب كم الشهر وذكر الاختلاف على الزهري في الخبر عن عائشة رضي الله عنها رقم ۲۱۳۴ وفي کتاب الطلاق باب الإيلاء رقم ۳۴۸۵ والترمذي في جامعه في كتاب التفسير باب ومن سورة التحريم رقم (۳۳۱۸)۔

(كشف الباري (۴۷۹۱۱)۔

(كشف الباري (۴۸۰)۔

(كشف الباري (۳۲۶۱۱)۔

(كشف الباري (۴۶۳۱۱)۔

«باب من یرد الله به عیوناً یفقهه فی الدین» لاندې تیر شوی دی.

① عبدالله بن عبد الله بن ابی ثور: دا عبدالله بن عبدالله بن ابی ثور قرشی مدنی

دې د بنو نوفل سره ددوی تعلق دی. (۱)

دوی د حضرت عبدالله بن عباس رضی الله عنهما او حضرت صفیه بنت شیبه رضی الله عنها نه روایت کوی. اود دوی نه روایت کونکې محمد بن جعفر بن زبیر او امام زهري رحمهما الله دی. (۲)

حفظ ذهبی رحمته الله فرماني: «وثق» (۳)

حافظ ابن حجر رحمته الله فرماني: «ثقة» (۴)

ابن حبان رحمته الله دوی په کتاب الثقات کښې ذکر کړی دی. (۵)

فائده دا راوی د یو بل راوی عبدالله بن عبدالله بن عتبہ بن مسعود رضی الله عنہ سره په خپل نوم. دیلاړاونیکه په نوم کښې شریک دي. اود حضرت ابن عباس رضی الله عنہما په روایت کولو کښې هم شریک دي. البته ددغه دویم راوی په صحیحینو کښې د حضرت ابن عباس رضی الله عنہما نه ډیر روایتونه مروي دي. او په صحیحینو کښې عبدالله بن عبدالله بن ابی ثور نه د دې حدیث باب نه سوا بل حدیث نشته. (۶)

یوه بله فائده خطیب بغدادی لیکلی دی. چه عبدالله بن عبدالله بن ابی ثور د ابن عباس رضی الله عنہما نه سوا د بل چا نه روایت نه دي کړي. اود دوی نه د زهري نه سوا بل چا روایت نه دي کړي. (۷) خود پورتنی تفصیل نه دا معلومه شوه. چه دوی د حضرت ابن عباس رضی الله عنہما نه علاوه د حضرت صفیه بنت شیبه نه هم روایت کړي دي. دغه شان د دوی نه روایت کونکو کښې محمد بن جعفر بن الزبیر رحمته الله هم دي. (۸) والله اعلم. رحمه الله تعالى رحمة واسعة.

② عبدالله بن عباس رضي الله عنهما: ددوی حالات په باب بدء الوحي کښې د

د څلورم نمبر حدیث لاندې تیر شوی دی. (۹) «کتاب الإيمان باب کفران العهود کفر دون کفر»

(۱) تهذيب الكمال (۶۸۱۱۹) _

(۲) استاذنا و شاگردانو د تفصيل دپاره او گوري تهذيب الكمال (۶۸۱۱۹) _

(۳) الكاشف (۶۸۱۱۱) رقم (۳۵۶۰) _

(۴) تقريب التهذيب (ص. ۳۷۲) رقم (۴۳۰۷) _

(۵) الثقات لابن حبان (۶۵۱۵) _

(۶) عمدة القاری (۱۰۳۱۲) وفتح الباری (۱۸۵۱۱) _

(۷) قاله الخطيب في المکمل انظر تهذيب التهذيب (۲۱۱۷) _

(۸) محمد بن جعفر بن الزبير عن صفی بن شیبی. د روایاتو دپاره او گوري ((سنن ابی داود کتاب المساک باب الطواف الواجب رقم ۱۸۷۸)) و سنن ابن ماجه من استلم الرکن بمحجته رقم ۲۹۴۷ _

(۹) کشف الباری (۴۳۵۱۱) _

لاندې تیر شوی دی. (۱) دغه شان څه حالات په «کتاب العلم باب منق یص سام الصغیر؟» کښې اود «آنا یومئذنا همت الإحتلام» د تشریح لاندې تیر شوی دی

⑤ عمر بن الخطاب: د حضرت عمر بن الخطاب رضی الله عنه مختصر حالات هم په بده الوحي کښې د اولنی حدیث لاندې (۲) او په «کتاب الإیمان باب زیادة الإیمان ونقصانه» لاندې تیر شوی دی (۳)

قوله قال أبو عبد الله، وقال ابن وهب أخيراً يونس: امام بخاری رحمته الله دا حدیث دلته په دوو سندونو سره نقل کړې دي. یو ابوالیمان عن شعيب عن الزهري په طریق سره، کوم چه موصول دي. او بل د ابن وهب عن يونس عن الزهري په طریق سره کوم چه معلق دي. دلته چه نې کوم الفاظ ذکر کړي دي. هغه د ابوالیمان عن شعيب په طریق سره نقل شوی الفاظ دي. د ابن وهب عن يونس الفاظ نه دي. ځکه چه دلته اصل مقصود «کنکنت أنا وجاهل من الأنصار بنی أمية بن زيد و همی من عوال المدينة، کنا نتابو النزل علی رسول الله ﷺ» الفاظ دي. اودا ابوالیمان عن شعيب په طریق سره منقول دی. د ابن وهب عن يونس په طریق کښې «نتتابو» خبره موجود نه ده. بلکه هغوی «عن ابن عباس قال لم أدل حريصاً على أن أسأل عمر بن الخطاب عن المراتين...» الفاظونه شروع کړي ده. (۴)

د ابن ابی وهب دا تعلیق ابن حبان په خپل صحیح کښې «محدثين الحسن بن قتيبة عن حملة بن يحيى عن ابن وهب» په سند سره موصولاً نقل کړې دي. (۵)
دلته یو سوال دا پیدا کیږي. چه هر کله دلته د ابوالیمان عن شعيب د طریق الفاظ دي. نو د ابن وهب عن يونس د طریق تعلیقاً ذکر کولو څه مقصد دي؟
ددې جواب دا دي. چه دا روایات نې تعلیقاً راوړلو په دې کښې دا خودل مقصود دي. چه ددې روایت په پوره نقل کولو کښې شعيب متفرد نه دي. بلکه يونس بن يزيد هم ورسره شریک دي. (۶)

دا خبره دي هم پیش نظری. چه دا روایت دلته مختصر دي. امام بخاری رحمته الله وړاندې په کتاب المظالم او کتاب النکاح کښې دا ډیر په تفصیل سره نقل کړې دي. (۷)

(۱) کشف الباری (۲۰۵۱۲)۔

(۲) کشف الباری (۲۳۹۱۱)۔

(۳) کشف الباری (۴۷۴۱۲)۔

(۴) نص علی ذلك الذهلي والدارقطني والحاكم وغيرهم فتح الباری (۱۸۵۱۱) وعمدة القاری (۱۰۳۱۲)۔

(۵) الإحسان بترتيب صحيح ابن حبان (۱۹۲۱۷) كتاب النکاح باب معاشره الزوجين ذکر البيان باب المرء جائز له أن يؤذ به امرأته بهجرانها مدة معلومة رقم (۱۷۵)۔

(۶) عمدة القاری (۱۰۳۱۲) وفتح الباری (۱۸۵۱۱)۔

(۷) امام بخاری رحمته الله دا حدیث تفصیلاً او مختصراً په کومو کومو ځایونو کښې ذکر کړې دي. دهغې گوته کول په تیره حاشیه کښې شوی دی فارجه ان شنت۔

قوله قَالَ كُنْتُ أَنَا وَجَارِي مِنْ الْأَنْصَارِي بَنِي أُمَيَّةَ بْنِ زَيْدٍ وَهِيَ مِنْ

عَوَالِي الْمَدِينَةِ: حضرت عمر رضی اللہ عنہ فرمائی کہ زہ او زما یو انصاری گاونڊی، مونږ د بنو امیہ بن زید په عوالی مدینہ کښې اوسیدو

دا گاونډی څوک وو؟ دا گاونډی څوک وو. علامه قطب الدین القسطلانی رحمہ اللہ فرمائی: (۱) چه دا حضرت عتبان بن مالک وو. ابن قسطلانی رحمہ اللہ خو څه دلیل نه دي ذکر کړې. البته ابن بشکوال د دي قول د توجیه کوشش کړې دي. چه نبي صلی اللہ علیہ وسلم د حضرت عمر او حضرت عتبان بن مالک رحمہما الله په مینځ کښې د مواخاة رسته قائمه کړې وه. نو قوی امکان دي چه د دي گاونډی نه مراد حضرت عتبان رضی اللہ عنہ وی.

خو علامه برمادی رحمہ اللہ رمانی، چه د دي نه مراد حضرت اوس بن خولی بن عبد الله رضی اللہ عنہ دي. (۲) د دوی دلیل دا دي. چه د ابن سعد په روایت کښې دي. «وكان عمر مواخياً أوس بن خولٍ لايسم شيئاً إلا حدثه ولايسم عمر شيئاً إلا حدثه» تصريح راغلي ده. (۳)

علامه قسطلانی شارح بخاری رحمہ اللہ فرمائی، چه «لكن لايلزم من المواخاة الجوار» (۴) یعنی که د دواړو په مینځ کښې د مواخاة رسته وه. نو د دي نه دا نه لازمېږي. چه دواړه گاونډیان هم وو. خود دي جواب د حافظ ابن حجر رحمہ اللہ د کلام نه ملاوېږي. چه د ابن سعد رحمہ اللہ په روایت کښې د «وكان عمر مواخياً أوس بن خولٍ» مطلب د «مواخاة» معلومه رسته نه ده بلکه مصادقه او ملګرتیا ده. ځکه چه ابن سعد رحمہ اللہ د حضرت عمر او عتبان بن مالک رحمہما الله مواخاة اود حضرت اوس بن خولی او حضرت شجاع بن وهب رضی اللہ عنہ د مواخاة تصريح کړې ده. (۵) بلکه حافظ ابن حجر رحمہ اللہ د قسطلانی شارح بخاری پيش کړې دلیل د دي خبرې د تردید دپاره استعمال کړې دي. چه د دي جارنه عتبان بن مالک مراد دي. دوی فرمائی، چه «لكن لايلزم من الإخاء أن يتجاوزا» (۶) یعنی که د حضرت عمر او عتبان بن مالک رضی اللہ عنہ په مینځ کښې که د مواخاة رسته وه هم. نویبا هم د دي نه دا نه لازمېږي. چه دا دواړه گاونډیان وو. بیا خاص کر کله چه په یو روایت کښې د «هما» تصريح هم پکار دي.

(۱) دا علامه قطب الدین د حافظ ابن حجر رحمہ اللہ نه وړاندې بزرګ دي او علامه شهاب الدین قسطلانی رحمہ اللہ صاحب دارشاد الساری شرح بخاری دا بل صاحب دي او دوی د حافظ نه روسته دي. اولدته دغه متقدم بزرګ مراد دي.

(۲) فتح الباری (۱۸۵۱۱) کتاب النکاح باب موعظة الرجل ابنته لحال زوجها وإرشاد الساری (۱۸۸۱۱)۔

(۳) الطبقات لابن سعد (۱۹۰۱۸) ذکر المراتین التین تظاهرتا علی رسول الله صلی اللہ علیہ وسلم وتخیره ونساء۔

(۴) إرشاد الساری (۱۸۸۱۱)۔

(۵) فتح الباری (۲۸۱۱۹) کتاب النکاح باب موعظة الرجل ابنته لحال زوجها۔

(۶) المصدر السابق۔

قوله بنی امیه بن زید: دا د مدینې منورې د یوې محلي نوم دې چرته چه دا قبله آباده وه د قبیلوه نوم به کورنه وو. (۱)

قوله عوالی مدینه: عوالی دعالیه جمع ده. دعوالی نه هغه کلی مراد دی کوم چه د مدینې منورې پورته حصه یعنی مشرقی حصه کښې آباد وو. دعوالی شروع د دوو میلونو نه تر اته میلو پورې کیږی. (۲)

قوله وَكُنَّا تَتَأَوَّبُ النُّزُولَ عَلَى رَسُولِ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ يَنْزِلُ يَوْمًا وَاتُّرِلُ يَوْمًا: مونږ به د نبی ﷺ په خدمت کښې په وار په وار باندې حاضریدو یوه ورځ به هغه حاضریدو او یوه ورځ به زه

قوله فَإِذَا نَزَلَتْ جِئْتُهُ بَخَيْرِ ذَلِكَ الْيَوْمِ مِنَ الْوَحْيِ وَغَيْرِهِ وَإِذَا نَزَلَ فَعَلَ مِثْلَ ذَلِكَ: په کومه ورځ چه به زه حاضریدم. نودهغه ورځې دوحی وغیره خبر به ما ورکول او کله چه به هغه حاضریدل. نودغه شان به وو.

مطلب دا که په دغه ورځ به څه وحی نازل شو. یا به څه مسئله پېښه شوه. یا به نبی ﷺ څه لښکر لیږل. یا به نبی ﷺ د څه خبرې تعلیم او تبلیغ کړې وو. نو ما به خپل ملگری ته هغه بیانول. او کله چه به زما ملگری راغلو. نو هغوی به راته بیانول.

((فَكَرَلَ صَاحِبِي الْأَنْصَارِي يَوْمَ نَوَيْتِهِ فَمَرَّبَ بَابِي ضَرْبًا شَدِيدًا فَقَالَ أَتُمُوهُ فَقَرَعْتُ فَمَرَجْتُ إِلَيْهِ فَقَالَ قَدْ حَدَّثَ أَمْرٌ عَظِيمٌ قَالَ قَدْ دَخَلْتُ عَلَى حَفْصَةَ فَإِذَا هِيَ تَبْكِي فَقُلْتُ طَلَّقَكُنْ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ قَالَتْ لَا أَدْرِي ثُمَّ دَخَلْتُ عَلَى النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ فَقُلْتُ وَأَنَا قَاهِمٌ أَطَلَّقْتَ نِسَاءَكَ قَالَ لَا فَقُلْتُ اللَّهُ أَكْبَرُ))

زما انصاری ورور یوه ورځ په خپل نوبت کښې حاضر شوې وو. (کله چه واپس راغلو. نو) زما دروازه ئې ډیره په تیزه باندې اووهله. او وې ونیل. هغه (یعنی عمر) دلته دې زه دکورنه وارخطا رابهر شوم. هغه اوونیل. چه یوه ډیره لویه حادثه پېښه شوه حضرت عمر رضی الله عنه فرماني چه زه حفصې کړه ورغلم. هغې ژړل. ماترې تپوس اوکړو. آیا رسول الله ﷺ تاسو ټولوته طلاق درکړې دې. هغې راته اوونیل. چه ماته معلومه نه ده. بیا زه د نبی ﷺ په خدمت کښې حاضر شوم او اودریدم. عرض مې اوکړو. تاسو خپلو بیبیانوته طلاق ورکړې دې. نبی ﷺ اوفرمانیل. نه. نو ما الله اکبر اوونیل.

دا روایت دلته ډیره مختصر دې وړاندې تفصیلی روایت راځی چه دهغې خلاصه دا ده حضرت عمر رضی الله عنه یوه ورځ په خپله څه مسئله کښې سوچ کولو چه د حضرت عمر رضی الله عنه بی بی راغله. او وې ونیل. چه تاسو داسې اوکړئ. د حضرت عمر رضی الله عنه په ذهن کښې دا خبره وه چه په

(۱) عمدة القاری (۱۰/۴۱۲)۔

(۲) المصدر السابق)۔

مکه کنبې به د قريشو دسرو وړاندې ددوی ښځې غلې اوسيدې. اومخامخ به نې ورته جواب نه ورکولو. خو دهجرت نه پس دلته په انصاروکښې معامله ددې په عکس وه. دلته ښځې لږې غوندې غالبې وې. اوخپلوخاوندانو ته به نې جوابونه ورکول. ددې وجې حضرت عمر رضي الله عنه خفه شو اووې ونيول. چه تاسوښځې زمونږ په کارونوکښې دکوم وخت نه دخل اندازی کوئ. ددوی ښځې ورته اووئيل. ته هم عجيبه سرې نې. ته دومره هم بد گټرې چه مونږ تا سره په څه مسئله کښې بحث اوکړو. حالانکه ستا دلورخو دا حال دې چه دښې رضي الله عنه سره بحث کوی. اوکله ورسره ټوله ورځ خبرې اترې بندوی.

حضرت عمر رضي الله عنه اووریدل. اودحضرت حفصې رضي الله عنها نه نې تپوس اوکړو چه تاسو نښې رضي الله عنه ته دخبرې جواب ورکوئ. اوکله کله ورسره ټوله ورځ خبرې بندوی. حضرت حفصې ورته اووئيل. او حضرت عمر رضي الله عنه ورته اوفرمائيل. داسې مکوه اودعاشې سره خان مه برابره وه. هغه خو د نښې رضي الله عنها د محبت په وجه بې فکره ده. دغه شان د نښې رضي الله عنها نه زیات څه مه غواړه چه دکوم څيز ضرورت وی. ماته وایه.

حضرت عمر رضي الله عنه ددې نه پس حضرت ام سلمې رضي الله عنها ته ورغلو. اوهم دا تپوس نې اوکړو حضرت ام سلمې رضي الله عنها اووئيل. «اعماها» و مالک وللدخول فی امر رسول الله ونسائه والله إننا لنکبه فإن حمل ذلك کان أول به وإن نهاناکان أطوع عندنا منك» حضرت عمر رضي الله عنه فرمائی. چه «فندمت علی کلامی لسلامه النبی ﷺ بما قلت» (۱)

بیا فرمائی. چه ما او زما یو ملگری په خپلو کښې دا فیصله کړې وه. چه د نښې رضي الله عنها په خدمت کښې به نوبت په نوبت حاضری کوو. کوم کس چه په خپل نوبت کښې لارشی نو هغه به دهغه ورځې ټول واقعات خپل ملگری ته بیانوی.

یوه ورځ زما ملگری په خپل نوبت باندې حاضرشو. اوچه واپس راغلو. نو دروازه نې ډیره په تیزه باندې اوټکوله. زه په ویره باندې رابهرشوم. هغه اووئيل. یوه ډیره لویه واقعه پښه شوې ده. په هغه ورځوکښې په مدینه کښې دا افواه خوره شوې وه. چه غسانی قبيله په مدینه د حملې کولو تیاریانې کوی. ددې افواه د وجې ما ترې تپوس اوکړو. چه آیا غسانی سردار حارث بن ابی شمر حمله اوکړه. هغه اووئيل خبره ددې نه هم لویه ده. نښې رضي الله عنها خپلو بیانونه طلاق ورکړې دي.

حضرت عمر رضي الله عنه اووریدل. اوزر نې خپلې جامې وغیره بدلې کړې او راووتلو. دصبا مونږ نې په نښې رضي الله عنها پسې اوکړو. نښې رضي الله عنها چه دمانځه نه فارغ شو. نو بالاخانې ته نې تشریف یوو. حضرت عمر رضي الله عنه فرمائی. چه زه حفصې ته روغلم هغې ژړل. ماترې د ژړا تپوس اوکړو او ورته مې اووئيل. چه ماتاته د وړاندې نه تاته تنبیه درکړې وه. بیا مې ترې تپوس اوکړو. چه آیا نښې رضي الله عنها تاسو ټولو ته طلاق درکړې دي. هغې اووئيل معلومه نه ده. نښې رضي الله عنها په بالاخانه کښې تشریف فرما دي. زه دهغه خانې ته راووتم. منبرطرف ته لاړم. څه صحابه

کرام الله ناست وو اوژل نې هغوی سره مې څه وخت تیر کړل او بیا بالاخانې طرف لاړم. هلته ریاخ نومې دنی غلام ناست وو ما هغه ته اوونیل ته زما دپاره اجازت او غواړه. زه نبي ﷺ سره ملاویدل غواړم هغه اجازت او غوښتلو خونې ﷺ سکوت اختیار کړو. دغه شان په وقفه وقفه څو څو ځله د اجازت غوښتلو نه پس اجازت ملاؤ شو.

حضرت عمر رضی الله عنه فرماني چې زه داخل شوم. اوسلام مې اوکړو تپوس مې اوکړو. چه تاسو ازواج مطهراتو ته طلاق ورکړې دي؟ نبي ﷺ زما طرف ته اوکتل او وې فرمائیل نه. ما په زوره باندې انده اکبر او وویل.

حضرت عمر رضی الله عنه دلته د تعجب په طور په تیزه باندې الله اکبر او وویل چه خلقو د خبرې نه څه خبره جوړه کړې ده. خبره نې خوره کړې ده. هم دا دامام بخاري رحمه الله رانې ده ځکه چه دوی په کتاب الادب کښې «باب التکبر والتسبیح عند التعجب» قائم کړې دي. اودهغې لاندې نې د حضرت عمر رضی الله عنه ددې روایت حواله پیش کړې ده. (۱)

بعضې حضرات فرماني چه دوی د شکریه په طور دا الفاظ او وویل چه نبي ﷺ طلاق نه دي ورکړي. ښکاره ده. که چرته نبي ﷺ طلاق ورکړې وو. نو د نورو ازواج مطهراتو سره به د حضرت عمر رضی الله عنه لور به هم طلاق وه.

حضرت عمر رضی الله عنه ددې نه پس د نبي ﷺ دغم سپکولو دپاره اود کوم د ناخوښه حالت چه پیدا شوې وو. دهغې د لرې کولو دپاره نبي ﷺ سره څه داسې خبرې وکړې. چه نبي ﷺ مسکې شو.

په دې موقع باندې نبي ﷺ دخیلو بیانونه پوره یوه میاشت معتزل اوسیدلې وو پوکم دیرش ورځې پس کله چه میاشت پوره شوه. نو نبي ﷺ امهات المومنین سره ملاؤ شو. (۲)

۲۸ = باب الغضب فی المؤعظة والتعلیم اذ ارأى ما یکره

دمخکنی باب سره مناسبت. په سابقه باب کښې د «تساوې العلم» ذکر وو. کوم چه د متعلمینو د صفات ځنی وو. په دې باب کښې هم د متعلم د نفعي د بعضې صفاتو او احوالو ذکر دي. چه معلم کله په متعلم کښې څه ناخوښه خبره محسوس کړي. نو دهغې اصلاح دي کوي. په دې طریق په دواړو بابونو کښې مناسبت واضح کیږي. (۳)

(۱) صحیح البخاری (۹۱۸/۲) رقم الحدیث (۶۲۱۸) -

(۲) روایت امام بخاري رحمه الله په خپل صحیح کښې (۳۳۵ و ۳۳۴/۱) کتاب المظالم والغصب باب الفقرة والعلية المشرقة وغير المشرقة في السطوع وغيرها رقم (۲۴۶۸) و (۷۲۹۱۲ و ۷۳۰) کتاب التفسير سورة التحريم باب تبتغي مرضات أزواجك رقم ۴۹۱۳ و (۷۸۰/۱۲ و ۷۸۲) کتاب النکاح باب موعظة الرجل إبنته لحال زوجها رقم ۵۱۹۱ و (۸۶۸۱۲ و ۸۶۹) کتاب اللباس باب ما كان النبی ﷺ یتجاوز من اللباس والبسط رقم ۵۸۴۳ لاندې په تفصیل سره نقل کړې دي. حدیث پوره تشریح د باب په شروع کښې تیره شوې ده. -

(۳) عمدة القاری (۱۰۵۲) -

د ترجمه الباب مقصد حضرت شیخ الہند رحمۃ اللہ علیہ فرمائی ہے چونکہ پہ احادیث کو کتب منصوص دی ہے نبی صلی اللہ علیہ وسلم بہ د تعلیم او وعظ کتب نومی او رفق خوینول کله چه یو اعرابی پہ جمان کتب متیازی او کرې نو نبی صلی اللہ علیہ وسلم فرمائی وو «لما بعثتم مبین ولم تعشوا معہا» (۱) دغه شان نبی صلی اللہ علیہ وسلم چه کله حضرت ابو موسی اشعری او حضرت معاذ بن جبل رضی اللہ عنہما یمن ته لیبرل نوورته نی فرمائیلی وو «یسوا ولا تعسوا ویشوا ولا تنفوا» (۲)

دغه شان نبی صلی اللہ علیہ وسلم فرمائیلی دی «یسوا ولا تعسوا ویشوا ولا تنفوا» (۳) دغه شان حضرت معاویہ بن الحکم سلمی رضی اللہ عنہ فرمائی ہے «فلاصل رسول الله صلی اللہ علیہ وسلم فہل یو وای مارایت معلیاً قبلہ ولا بعدہ احسن تعلماً منہ فوالله ما کھن ولا غریفی ولا شفتی...» (۴) دامام بخاری رحمۃ اللہ علیہ مقصد دا دے ہے ددی نصوصو پہ کتلوسره دے دا نشی گنرلے ہے دغصی گنجانش نشته بلکه په بعضی خایونو کتب غضب او غصه یواخی دا نه جائز ده بلکه مستحسن ده. (۵)

دا شدت دهغه رفق اوتیسیر منافی نه دے بلکه بعضی وخت د نارضی اظهار مفید وی طالب علم په نیغه لاره شی. د آئنده دپاره احتیاط شروع کړی. دیر شارحین رحمۃ اللہ علیہم لکه ابن المنیر، علامه برماوی، او علامه عینی رحمۃ اللہ علیہ فرمائی ہے امام بخاری رحمۃ اللہ علیہ په دے باب کتب په وعظ تعلیم او قضاء کتب فرق بیانول غواړی او دا بانی ہے په وعظ اونصیحت کتب د غصی اظهار مقصود وی. چه په خلقو کتب بیداری پیدا شی او په قضا کتب د غضب اجازت نشته. (۶) ځکه چه نبی صلی اللہ علیہ وسلم فرمائیلی دی «لا یقضین حکم بین اثنتین وهو غضبان» (۷)

علامه بدرالدین دمامینی رحمۃ اللہ علیہ دلته دا اعتراض کړې دے. چه په وعظ کتب خو د غضب اظهار صحیح دے. خو په تعلیم کتب دا مضر دی. ځکه چه په دے سره قوت فکریه منتشر شی طالب علم اوویریری. هوش نی په ځانی نه وی. او عقل نی صحیح کار نه کوی. نو ځه چه د تعلیم مقصد دے یعنی چه طالب علم ته علم حاصل شی. د غضب په وجه هغه مقصد فوت کیری. (۸)

(۱) صحیح البخاری (۳۵۱۱) کتاب الوضوء باب صب الماء علی البول فی السجدرقم (۲۲۰) و (۴۱۲ و ۹۰۵) کتاب الأدب باب قول النبی صلی اللہ علیہ وسلم یسروا ولا تعسروا رقم (۶۱۲۸)۔

(۲) صحیح البخاری (۴۲۶۱) کتاب الجهاد والسير باب ما یکره من التنازع والإختلاف فی الحرب وعقوبة من عصى إمامه رقم (۳۰۳۸)۔

(۳) صحیح البخاری کتاب العلم باب ما کان النبی صلی اللہ علیہ وسلم یتخولهم بالموعظة والعلم کی لا ینفروا رقم (۶۹)۔

(۴) صحیح مسلم کتاب المساجد ومواضع الصلاة باب تحريم الکلام فی الصلاة ونسخ ما کان من إباحته رقم (۱۱۹۹) (الأبواب والتراجم ص ۵۲)۔

(۵) إرشاد الساری (۱۸۸۱ و ۱۸۹)۔

(۶) صحیح البخاری (۱۰۶۰۱۲) کتاب الأحکام باب هل یفزی الحاكم أو یفتی وهو غضبان رقم (۷۱۵۸)۔

(۷) إرشاد الساری (۱۸۹۱)۔

ددې جواب دا دې چه اول خو دا قاعده کلیه نه ده چه دهرماشوم وار خطا کیږي اوبیا چه په چا باندې څه اثریریوخی اوڅوک چه د استاد د خفگان نه زیات ویریږي دهغه قوت فکریه اگرچه په دغه وخت کښې کار نه کوي خو دده دپاره په آنده زمانه کښې غصه فائده منده وی هغه به دا سوچ کوي که آنده دپاره که بې توجه اوبی احتیاطی اختیار کړي شی نو د استاد سزا به راته ملاویری اودهغه خفگان به برداشت کولې شی نوهغه به د اول نه احتیاط کول شروع کړي.

امام بخاری رحمته الله دا نه دی فرمانیلی چه په هره موقع باندې د غصې اظهار کول پکار دي بلکه کله چه د غضب صحیح موقع وی نوبه هغه موقع باندې دهغې اظهار کولې شی تنبیه دلته اگرچه شارحینو رحمته الله د قضاء مسئله ذکر کړې ده خو حقیقت دا دې چه دامام بخاری رحمته الله دلته په قضاء او تعلیم کښې فرق کول په ظاهره مقصود نه دي دلته خو هغوی صرف دا خودل غواړي چه معلم او واعظ د ضرورت په وخت د غضب اظهار کولې شی پاتې شوه د قضاء مسئله نودا به په کتاب الاحکام کښې راشی هلته امام بخاری رحمته الله مستقل طور باندې باب قائم کړې دي «هل يقف الحاکم أو يفتي وهو غضبان» (پیا نی په دې معنی کښې دا حدیث نقل کړې دي کوم چه اوس وړاندې تیرشو پاتې شوه دا مسئله چه قاضی د غصې په حالت کښې د فیصلې کولونه ولې منع کړي شوې دي؟

نوددې جواب دا دي چه دانسان قوت فکریه مفلوج شی دسړی قوت ادراک صحیح کارنه کوي که هم په دغه حال کښې فیصله اوکړې شی نوکیدې شی چه د مسئلې صحیح جواب اودمقدمې صحیح فیصله اونشی ددې وجې منع اوکړې شوه.

[۹۰] حَدَّثَنَا مُحَمَّدُ بْنُ كَثِيرٍ قَالَ أَخْبَرَنَا سُفْيَانُ عَنْ ابْنِ أَبِي خَالِدٍ عَنْ قَتِيبِ بْنِ أَبِي حَازِمٍ عَنْ أَبِي مَعْنُودٍ الْأَنْصَارِيِّ قَالَ قَالَ رَجُلٌ يَا رَسُولَ اللَّهِ لَا أَكْأَدُ أَذْرِكُ الْعَلَاءَ مِمَّا يُطَوَّلُ بِنَا فَلَانَ قَمَا رَأَيْتُ النَّبِيَّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ فِي مَوْعِظَةٍ أَشَدَّ غَضَبًا مِنْ يَوْمَيْهِ فَقَالَ أَيُّهَا النَّاسُ إِنَّكُمْ مُتَقَرُّونَ فَمَنْ صَلَّى بِالنَّاسِ فَلْيُخَفِّفْ فَإِنَّ فِيهِمُ الضَّعِيفَ وَذَا الْحَاجَةِ

رجال الحديث

① محمد بن کثیر: دا محمد بن کثیر عبدی بصری دي ابو عبدالله نې کنیت دي سليمان بن کثیر د دوی ورور دي هغه دده نه پنخوس کاله مشر وو () معلومه دي وی چه دمحمد بن کثیر په نوم باندې یوبل راوی هم دي هغه صنعانی دي دهغوی په صحیحینو کښې څه روایت نشته البته په سنن نسائی ابو داود اوترمذی کښې

شته (۱) او محمد بن کثیر عیدی رحمته اللہ علیہ روایتونه نه صرف په صحیحینو کښې دی بلکه ددې نه علاوه په سنن اربعه کښې هم دی. (۲)

دوی د ابراهیم بن نافع مکی، اسرائیل بن یونس، اسماعیل بن عیاش، جعفر بن سلیمان ضبعی، سفیان ثوری، دخپل ورور سلیمان بن کثیر، شعبه بن الحجاج، عمورین مرزوق و اشجی، همام بن یحیی او ابو عوانه رحمته اللہ علیہ نه روایت کوي. اود دوی نه روایت کونکو کښې امام بخاری، ابوداود، مسلم بن ابراهیم بن عبدالله کجی، امام دارمی، عبد بن حمید، علی بن المدینی، امام محمد بن یحیی ذهلی، ابوحاتم رازی، ابوزرعه رازی، رحمته اللہ علیہ وغیره حضرات دي. (۳)

امام ابوحاتم رحمته اللہ علیہ فرماني: «صدق» (۴)

ابن حبان رحمته اللہ علیہ دوی په کتاب الثقات کښې ذکر کړی دی. اولیکلی ئې دی. «وکان تقياً فاضلاً» (۵)

امام احمد رحمته اللہ علیہ فرماني: «ثقة» (۶)

سلیمان بن قاسم رحمته اللہ علیہ فرماني: «لأهأس به» (۷)

البته امام یحی بن معین رحمته اللہ علیہ فرماني: «لا تکتبوا عنه لم یکن بالثقة» (۸)

دغه شان دوی فرماني: «لم یکن یسأهل أن یکتب عنه» (۹)

حافظ ذهبی رحمته اللہ علیہ په «تہذیب» کښې لیکي دی. چه دامام یحیی بن معین رحمته اللہ علیہ اولنې قول چه «لا تکتبوا عنه لم یکن بالثقة» د دوی په باره کښې نه دي بلکه د یویل راوی محمد بن کثیر فہری (۱۰) په باره کښې دي. (۱۱) البته دویم قول چه «لم یستأهل أن یکتب عنه» د دوی نه ثابت دي. خودوی فرماني: «الرجل من طفا القنطرة و ما علمنا له شیاً منکرا یلین به» (۱۲)

(۱) تہذیب الکمال (۳۲۹/۲۶)۔

(۲) تہذیب الکمال (۳۲۹/۲۶)۔

(۳) د شیوخ او تلازمه دپاره اوگوری تہذیب الکمال (۳۳۶/۲۶)۔

(۴) تہذیب الکمال (۳۳۶/۲۶)۔

(۵) الثقات لابن حبان (۱۹ الثقات لابن حبان (۷۷۱۹ و ۷۸۰)۔

(۶) تہذیب الکمال (۴۱۸/۹)۔

(۷) المصدر السابق۔

(۸) تہذیب الکمال (۳۳۶/۲۶) ومیزان الاعتدال (۱۸۱۴) رقم ۸۰۹۹۔

(۹) سیر أعلام النبلاء (۳۸۴/۱۰)۔

(۱۰) انظر ترجمه و قول ابن معین فیہ فی میزان الاعتدال (۲۰/۴) رقم ۸۱۰۱۔

(۱۱) حاشیة السبط ابن العجمی علی الکاشف (۲۱۳/۱۲) رقم ۵۱۲۷۔

(۱۲) سیر أعلام النبلاء (۳۸۴/۱۰)۔

دغه شان حافظ ابن حجر رحمته فرمائی: «ثُمَّ لَمْ يَصِبْ مِنْ ضَعْفِهِ»^(۱)

پہ ۲۲۳ ھ کنبی دلس کم سلو کالو یہ عمر کنبی وفات شوې وو^(۲) رحمہ اللہ تعالیٰ رحمة واسعة

⑤ سفیان: دا امیر المومنین فی الحدیث امام سفیان بن سعید ثوری رحمته دی ددوی حالات پہ کتاب الایمان کنبی د «باب علامة المنافق» لاندې تیر شوی دی^(۳)

⑥ ابن ابی خالد: دا اسماعیل بن ابی خالد احمسی بجلی کوفی رحمته دی ددوی مختصر حالات پہ کتاب الایمان کنبی د «باب المسلم من سلم المسلمون من لسانه ویده» لاندې تیر شوی دی^(۴)

⑦ قیس بن ابی حازم: دا مخضرم تابعی قیس بن ابی حازم احمسی بجلی کوفی دی ددوی حالات ہم پہ کتاب الایمان کنبی د «باب قول النبی صلی اللہ علیہ وسلم الدین النصیحة لله ولرسوله ولأئمة السلیین وعامتهم» لاندې تیر شوی دی^(۵)

⑧ حضرت ابو مسعود انصاری رحمته: دا مشهور صحابی حضرت ابو مسعود بدری انصاری رحمته دی ددوی نوم عقبہ بن عمرو دی ددوی حالات ہم پہ کتاب الایمان کنبی د «باب ما جاء أن الأعمال بالنية والحسبة ولكل امری ما دوی» لاندې تیر شوی دی^(۶)

قوله: قَالَ قَالَ رَجُلٌ يَا رَسُولَ اللَّهِ لَا أَكَادُ أَذْرُكَ الصَّلَاةَ مِمَّا يَطْوُلُ بِنَا

فَلَانٌ: حضرت ابو مسعود انصاری رحمته فرمائی یوکس عرض اوکرو یا رسول الله ماته د جماعت مونخ ادا کول گران دی خکه چه فلانی کس مونخ ته اوږد مونخ کوی دا کس شوک وو؟ حافظ ابن حجر رحمته خویہ دی مقام کنبی ددوی نوم حزم بن ابی بن کعب رحمته ذکر کړې دی^(۷) خو وړاندې چه کله کتاب الاذان ته رسیدلې دی نو ددې نوم تردید نه کړې دی او دا نه و نیلی دی چه ددې کس نوم معلوم نه نشو^(۸)

دغه شان د «فلان» یعنی امام په باره کنبی بعضې حضراتو د حضرت معاذ بن جبل رحمته نوم

(۱) تقریب التهذیب (ص. ۵۰۴) رقم ۲۶۵۲۔

(۲) تهذیب الکمال (۳۳۶۱۲۶)۔

(۳) کشف الباری (۲۷۸۱۲)۔

(۴) کشف الباری (۶۷۹۱۱)۔

(۵) کشف الباری (۷۶۱۱۲)۔

(۶) کشف الباری (۷۴۸۱۲)۔

(۷) فتح الباری (۱۸۶۱۱)۔

(۸) فتح الباری (۱۹۸۱۲) کتاب الاذان باب تخفیف الإمام فی القيام وإتمام الركوع والسجود۔

اخستې دې حالانکه صحيح دا ده. چه دلته امام ابی بن کعب رضی الله عنه وو. (۱) د حضرت معاذ رضی الله عنه واقعه د ماسخوتن دمانځه په باره کښې ده (۲) حالانکه د حديث باب واقعه د صبا د وخت ده (۳) دغه شان د حضرت معاذ رضی الله عنه واقعه د بنو سلمه د جومات ده او د حضرت ابی رضی الله عنه واقعه د مسجد قبا ده (۴)

دلته شکایت کونکې وائی چه «لا اکاد أدرك الصلاة مما يطول بنا فلان» چه د فلانی سړی د تطویل په وجه زه مونځ نشم کولی.

په دې باندې اشکال دې چه تطویل خو د ادراک سبب دې. د فوت کیدو سبب خو نه دې

قاضی عیاض رحمته الله فرمائی. چه دلته تصحیف شوې دې. په اصل کښې «لاکاد أترك الصلاة»

وو چا د «لاکاد» د لام تاکید نه پس د «اکاد» همزه د متکلم په الف سره بدل کړې دې. او د دې

نه پس نې د «اکاد» همزه زیاتې کړې ده. او د «أترك» نه نې «أدرك» جوړ کړې دې د «لاکاد أترك

الصلاة» مطلب به دا شی. چه د فلانی د تطویل په وجه ما د جماعت مونځ پریخودل شروع

کړو. (۵) د دې تائید د بل طریق د الفاظو نه کیږی. «لأن التأخر عن صلاة الغداة من أجل فلان مما

یطيل بنا» (۶) حافظ رحمته الله فرمائی. دا معنی ښه ده. خو روایت د دې تائید نه کوی. (۷)

ابو الزناد بن سراج وائی. چه د دې مطلب دا دې. چه د فلانی د تطویل په وجه زه دهغه سره

مونځ نشم کولی. د طول قیام د وجې سترې کیږم. که هغه رکوع ته څی. نوزه د سترې وائی

دو جې رکوع ته نشی تلې. دغه شان کله چه سجدي ته څی. نوزه د سترې والی د وجې سجدي

ته نشم تلې. لکه چه «لا اکاد أدرك الصلاة» معنی ده. «لا اکاد أتم الصلاة مع الإمام» (۸) دا معنی هم

صحيح ده. خو چونکه په بل طریق د «لأن التأخر عن الصلاة» الفاظ راغلی دی. (۹) دهغې په رنځ

کښې د حديث باب «لا اکاد أدرك الصلاة» جملې مطلب به دا وی. چه «لا أقرب من الصلاة في الجماعة

بل أتأخر منها أحياناً من أجل التطويل» (۱۰)

(۱) المصدر السابق.

(۲) المصدر السابق.

(۳) صحيح البخاري (۱۹۷۱۱) كتاب الأذان باب تخفيف الإمام في القيام ... رقم (۷۰۲).

(۴) فتح الباري (۱۹۸۱۲) كتب الأذان باب تخفيف الإمام في القيام..

(۵) فتح الباري (۱۸۶۱۱).

(۶) صحيح البخاري (۹۷۱۱) كتاب الأذان باب تخفيف الإمام .. رقم (۷۰۲).

(۷) فتح الباري (۱۸۶۱۱).

(۸) فتح الباري (۱۸۶۱۱).

(۹) كما سبق تخريجه آنفاً.

(۱۰) فتح الباري (۱۸۶۱۱).

قوله فَمَارَأَيْتُ النَّبِيَّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ فِي مَوْعِظَةٍ أَشَدَّ غَضَبًا مِنْ يَوْمِئِذٍ مَا

نبی ﷺ په هیڅ وعظ کېږي هم د دغه ورځ نه زیات غصه نه وولیدلې. چونکه نبی ﷺ وړاندې د تطویل صلاة نه منع کړې وه اوخودلې یې ووچه په دې طریقې به خلق متنفر شی ددې باوجود شکایت کېږي نوددې وجې نبی ﷺ سخت خفه شو. (۱) ددې نه د ترجمه الباب اثبات کېږي کوم چه ښکاره دې.

قوله فَقَالَ أَيُّهَا النَّاسُ إِنَّكُمْ مُنْقَرُونَ فَمَنْ صَلَّى بِالنَّاسِ فَلْيَتَخَفَفْ نبی ﷺ

اوفرمانیل ای خلقتاسونفرت پیداکوي کوم کس چه خلغو ته مونځ ورکوي نوتخفیف دې کوي نبی ﷺ دعاموخلغو د فاندې دپاره دغه شان چه مخاطب مخصوص ملامت نشي دخاص خطاب په ځانې به یې عام خطاب کولو. (۲) نودلته هم نبی ﷺ عام خطاب اوکړو اوتنبیه یې ورکړه چه په داسې تطویل سره به خلق متنفرشي نوپکارده چه مونځ مختصر وي. دتخفیف مطلب دا دې چه په کوموکومومونځونوکې کوم کوم سورتونه مسنون وي هغه اووئيلي شي مسنون سورتونه په منهي عنه تطویل کېږي داخل نه دي (۳)

قوله فَإِنَّ فِيهِمُ الْمَرِيضَ وَالضَّعِيفَ وَذَا الْحَاجَةِ ځکه چه په دوی کېږي مریض کمزوري او حاجتمند خلق وي.

المریض.. اوددې معطوفات «(ن)» دپاره اسم دې ځکه منصوب دی.

په یوروايت کېږي د «(ذالحاجة)» په ځانې «(ذوالحاجة)» دیر په دې صورت کېږي به دا یا خو مستقله جمله استینافیه اوگرخولې شي اویا به دا د «(المریض)» او «(الضعیف)» په محل باندې عطف کولې شي. (۴) والله اعلم

[۹] حَدَّثَنَا عَبْدُ اللَّهِ بْنُ مُحَمَّدٍ قَالَ حَدَّثَنَا أَبُو عَامِرٍ قَالَ حَدَّثَنَا سُلَيْمَانُ بْنُ بِلَالٍ الْمَدِينِيُّ عَنْ رِبْعَةَ بْنِ أَبِي عَبْدِ الرَّحْمَنِ عَنْ يَزِيدَ مَوْلَى الْمُتَنَبِّئِ عَنْ زَيْدِ بْنِ خَالِدٍ الْجُهَنِيِّ أَنَّ النَّبِيَّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ سَأَلَ رَجُلًا عَنْ اللَّقْظَةِ فَقَالَ اغْرِفْ وَكَأْهَا أَوْ قَالَ وَكَأْهَا وَعَافَاهَا وَعَافَاهَا ثُمَّ عَرَفَهَا سَنَةً ثُمَّ اسْتَمْتَعَ بِهَا فَإِنْ جَاءَ رَجُلًا فَأَذْهَبَ إِلَيْهِ قَالَ فَصَالَةُ الْإِبِلِ فَغَضِبَ حَتَّى احْمَرَّتْ وَجْنَتَاهُ أَوْ قَالَ احْمَرَّتْ وَجْهَهُ فَقَالَ وَمَا لَكَ وَلَهَا مَعَهَا بِقَاؤُهَا وَجِدَاؤُهَا تَرُدُّ الْأَنْعَاءَ وَتَرَعَى الشَّجَرَ قَدَرَهَا حَتَّى يَلْقَاهَا رَجُلًا قَالَ فَصَالَةُ الْغَنَمِ قَالَ لَكَ أَوْلَئِكَ أَوْ لِيْلَذِبْ

[۲۲۴۳ و ۲۲۹۵ و ۲۲۹۷ و ۲۳۰۴ و ۲۳۰۶ و ۲۳۸۶ و ۵۷۶۱]

(۱) المصدر السابق.

(۲) عمدة القاری (۱۰۶۲).

(۳) فضل الباری (۹۳۱۲).

(۴) فتح الباری (۱۸۶۱).

رجال الحديث

- ① عبدالله بن محمد: دا ابو جعفر عبدالله بن محمد مسندی جعفری بخاری رحمته دی. ددوی حالات په کتاب الایمان کښې د «باب أمور الإیمان» لاندې تیر شوی دی. (۱)
- ② ابوعامر: دا ابو عامر عبدالله بن عمرو بن قیس عقدی بصری رحمته دی. ددوی مختصر حالات هم د کتاب الایمان په ذکر شوی باب کښې تیر شوی دی. (۲)
- ③ سليمان بن بلال مديني: دا ابو محمد یا ابویوب سليمان بن بن بلال قریشی تيمی مدنی رحمته دی. ددوی مختصر حالات په کتاب الایمان کښې د «باب رفع العلم وقهور الجهل» لاندې تیر شوی دی. (۳)
- ④ ربيعه: دا امام ربیعہ بن ابی عبدالرحمن المعروف به «ربيعه الراي» رحمته دی. ددوی حالات هم په کتاب العلم کښې د «باب رفع العلم وقهور الجهل» لاندې تیر شوی دی.
- ⑤ يزيد مولى المنبعت: دا یزید مولى المنبعت ((بضم الميم وسكون النون وفتح الموحدة وكر الملهمة بعدها مثلة)) (۴) مدنی رحمته دی. ددوی د حضرت ابوهریره او حضرت زید بن خالد جهنی رحمته نه روایت کوی. ددوی نه روایت کونکو کښې د دوی خوښ عبدالله بن یزید نه علاوه بسیرین سعید ربیعہ بن ابی عبدالرحمن، عبدالملک بن عیسی ثقفی او یحیی بن سعید انصاری رحمته دی. (۵)
- حافظ ابن حجر رحمته فرمائی: «صديق» (۶)
- حافظ ذهبي رحمته فرمائی: «ثقة» (۷)
- ابن حبان رحمته دوی لره په کتاب الثقات کښې ذکر کړی دی. (۸)
- ددوی روایات په اصول سته کښې موجود دی. (۹) رحمه الله تعالى رحمة واسعة.

(۱) کشف الباری (۶۵۷/۱)۔

(۲) کشف الباری (۶۵۸/۱)۔

(۳) المصدر السابق۔

(۴) تهذيب الكمال (۶۰۶) رقم (۷۷۹۸)۔

(۵) «استاذنا و شاگردانو د پاره او گوړی مخکنی حواله»۔

(۶) تهذيب التهذيب (ص. ۶۰۶) رقم (۷۷۹۸)۔

(۷) الکاشف (۳۹۲/۲) رقم (۶۳۷۳)۔

(۸) الثقات لابن حبان (۵۳۳/۵)۔

(۹) تهذيب الكمال (۲۹۱/۳۲)۔

① زید بن خالد جهنی رضی اللہ عنہ: دا مشهور صحابی زید بن خالد جهنی رضی اللہ عنہ دی ددوی پہ کیت کنبی اختلاف دی ابوزرعہ، ابو عبد الرحمن او ابوطلحہ کنیتونه منقول دی (۱) پہ غزوہ حدیبیہ کنبی شریک شوی وو. دفتح مکہ پہ موقع د جهنیه قبیلہ بیرغ هم ددوی پہ لاس کنبی وو (۲)

دوی دنی رضی اللہ عنہ نه علاوه دحضرت عثمان، حضرت ابوطلحہ انصاری، او حضرت ام المومنین عائشہ رضی اللہ عنہا نه روایت کوی.

ددوی نه روایت کونکو کنبی بشرین سعید، خالد بن زید بن خالد جهنی، خلاد بن السائب، سعید بن المسیب، سعید بن یسار، صالح مولى التوامه، یزید مولى المنبث، عبد الله بن یزید مولى المنبث، عطاء بن ابی رباح، ابوسالم جیشانی، ابوعمره مولى زید بن خالد جهنی رضی اللہ عنہ وغیره حضرات دی (۳)

ددوی نه تقریباً یو اتیا احادیث مروی دی په دې کنبی پنځه احادیث متفق علیه دی او په درې حدیثونو کنبی اما مسلم متفرد دی (۴)

ددوی وفات کوم ځانې کنبی شوی دی په دې کنبی مختلف اقوال دی مدینه منوره کنبی یا په مصر کنبی یا په کوفه کنبی، دا درې اقوال دی (۵)

دغه شان ئې د وفات په کال کنبی هم متعدد اقوال دی. ۷۸ ه یا ۷۸ ه کنبی د پنځه اتیا کلو په عمر کنبی وفات شوی وو (۶) رضی الله عنه وارضاه.

قوله أَنَّ النَّبِيَّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ سَأَلَ رَجُلًا عَنْ اللَّقْظَةِ: دنی کریم رضی اللہ عنہ نه یوکس دلقطه په باره کنبی تپوس او کړو.

په حدیث باب کنبی د، «رجل»، نه څوک مراد دی؟ ابن بشکوال اود دوی بعضی متبعینود ..رجل.. نه مراد حضرت بلال رضی اللہ عنہ اخستی دی. اودا ئې ابوداود طرف ته منسوب کړې دی (۷) خو حافظ ابن حجر رحمته اللہ علیہ فرمائی چه ماته دابوداود په هیڅ یوه نسخه کنبی دا تصریح نه ده ملاؤ شوې. هسې هم په دې مقام کنبی دحضرت بلال رضی اللہ عنہ کیندل بعید دی. ځکه چه په یو روایت کنبی د «علم اعرابی» الفاظ راغلی دی (۸)، ظاهره ده چه حضرت بلال رضی اللہ عنہ په اعرابی سره موصوف کول بعیده خبره ده (۹)

(۱) الإستیعاب بهامش الإصابة (۵۵۸/۱ و ۵۵۹) والإصابة (۵۶۵/۱) -

(۲) المصدر السابق -

(۳) داستان او شاگردان و پاره او گوری تهذیب الکمال (۶۳۱/۱ و ۶۴) -

(۴) خلاصة الخرزجی (۱۲۸) -

(۵) الإستیعاب بهامش الإصابة (۵۵۹/۱) -

(۶) تهذیب الکمال (۶۴۱/۱) و تقریب التهذیب (۲۲۳) رقم (۲۱۳۳) -

(۷) فتح الباری (۸۰/۱۵) کتاب اللقطة باب ضالة الإبل رقم (۲۴۲۷) رقم (۲۴۲۷) -

(۸) صحيح البخاری (۳۲۷/۱) کتاب اللقطة باب ضالة الإبل رقم (۲۴۲۷) -

(۹) فتح الباری (۸۰/۱۵) -

بعضی حضرات فرمائی کہ دا کس ہم پخبلہ راوی یعنی حضرت زیدبن خالد جہنی رضی اللہ عنہ دے (۱) ددی قول مستند دا دے کہ دے طبرانی پہ یو روایت کنہی کوم کہ ہم د ربیعہ پہ واسطہ سرہ مروی دے دھنی الفاظ دا دی «انہ سال النبی ﷺ...» (۲)

خودا دلیل زیاتہ فائدہ نہ ورکوی خکہ کہ ددی روایت پہ یو طریق کنہی کوم کہ امام احمد رحمۃ اللہ علیہ نقل کرے دے «انہ سال النبی ﷺ او ان رجلاً سال...» الفاظ دی (۳) یعنی پہ شک سرہ مروی دے.

دغہ شان پہ یو روایت کنہی دے «ان رجل رسول الله ﷺ وانا معه...» الفاظ دی (۴) ددی نہ معلومہ شوہ کہ سائل حضرت زیدبن خالد جہنی رضی اللہ عنہ نہ دے بیا پہ دے کنہی پہ دے اعتبار سرہ ہم بعد دے کہ روستہ پہ یو روایت کنہی «چہ اعرابی» الفاظ راغلی دی بنکارہ دہ کہ دخپل خان نہ پہ اعرابی سرہ تعبیر کول دیرہ بعیدہ خبرہ دہ.

پہ یو حدیث کنہی د لفظہ سوال د حضرت ابو ثعلبہ خشنی رضی اللہ عنہ نہ (۵) او پہ یو حدیث کنہی ہم دغہ شان سوال د حضرت عمیر رضی اللہ عنہ نہ (۶) او پہ دریم حدیث کنہی د حضرت جارود عبدی رضی اللہ عنہ نہ ہم منقول دے (۷) پہ دے کنہی اگر کہ دہ احتمال شتہ کہ پہ حدیث باب کنہی دے... رجل... مصداق دا حضرات وی. خو ددی خہ قرینہ موجود نہ دہ.

حافظ رحمۃ اللہ علیہ فرمائی کہ سائل ہم حضرت سید الجہنی رضی اللہ عنہ دے خکہ کہ حمیدی. بغوی. ابن السکن. بارودی. او طبرانی تولو حضرات د «محدثین معن الفقاری عن ربیعہ عن عقبہ بن سید عن ائبہ» پہ طریق سرہ نقل کرے دے «قال سألت رسول الله ﷺ عن اللقطة» (۸)

امام ابوداؤد رحمۃ اللہ علیہ ہم ددی روایت یوہ حصہ تعلیقاً نقل کرے دہ خود دے بعینہ الفاظ نہی نہ دی نقل کرے (۹)

حافظ فرمائی کہ چونکہ حضرت سید جہنی رضی اللہ عنہ د حضرت زیدبن خالد جہنی رضی اللہ عنہ د قبیلی سرہ تعلق ساتی. نو غالب گمان دا دے کہ د حدیث باب رجل مبہم ہم دا وی (۱۰) وائہ اعلم.

(۱) المصدر السابق۔

(۲) المصدر السابق۔

(۳) مسند أحمد (۱۵۱۴)۔

(۴) صحيح مسلم كتاب اللقطة باب معرفة العفاص والوكاء وحكم ضالة الغنم والإبل رقم (۴۵۰۰) و (۴۵۰۱)۔

(۵) مجمع الزوائد (۱۶۸۱۴) كتاب البيوع باب اللقطة وفتح الباری (۸۱۵)۔

(۶) إرواء الإسماعيلي في الصحابة كذا في فتح الباری (۸۱۵)۔

(۷) مجمع الزوائد (۱۶۷۱۴) وفتح الباری (۸۱۵)۔

(۸) فتح الباری (۸۰۵ و ۸۱) ومجمع الزوائد (۱۶۸۱۴)۔

(۹) سنن أبي داود كتاب اللقطة باب التعريف باللقطة رقم (۱۷۰۸)۔

(۱۰) فتح الباری (۸۱۵)۔

دلقطة لغوی تعریف .. لقطه، غورخیدلې خیزته وئیلی شی چه راوچت کړې شی (۱)
 امام خلیل بن احمد اولیث رحمهما الله فرمائی چه .. لقطه .. «بهم اللام وتسکین القاف»
 غورخیدلې خیزته وائی او .. لقطه .. «بهم اللام وفتح القاف» راوچتونکی ته وائی (۲)
 خواصم ازهری رحمته الله فرمائی چه خلیل کوم تحقیق کړې دې د تحقیق قیاس تقاضا هم دا
 ده خکه چه د «فعله» وزن په عربی ژبه کښې بفتح العین وی نود فاعل په معنی کښې وی
 لکه «ضحکة» کثیر الضحک ته وائی او «مرعة» کثیر الصرع (زیات راپرخونکی) ته وائی
 دغه شان «مربة» او «لمربة» دی اوکه هم دا وزن بسکون العین وی نویه دې کښې د مفعول
 معنی پرته وی لکه «ضحکة» چا پورې چه خدا شوې وی «مرعة» خوک چه راپرخونې شوی
 وی البته په دې لفظ یعنی لقطه کښې چه د اهل عربونه څه اوریدلې شوی دی هغه خلاف
 القیاس دی یعنی «لقطة» بفتح القاف شی ملقوط په معنی کښې دی (۳) هم دا وجه ده چه
 ابن بری رحمته الله فرمائی چه دمفعول معنی ورکوی نویه دې صورت کښې په عین کلمه باندې
 فتحه نادره ده (۴)

دغه شان علامه زمخشری وائی چه «لقطة» بفتح القاف ده کوم چه عوام په سکون القاف سره
 وائی (۵)

لکه چه دوی دا خودل غواړی چه په سکون القاف سره وئیل غلط دی دا دعوام د غلطوخنې
 ده والله اعلم

دالتقاط لقطه حکم په دې کښې اختلاف دې چه التقاط د لقطه غوره دې اوکه پریخودل نی؟
 احناف رحمته الله فرمائی که د لقطه د ضائع کیدو ویره وی نومالک ته د واپس کولویه نیت د دې
 التقاط مندوب اومستحب دې اوکه ددې د ضائع کیدو څه ویره نه وی نویه داسې صورت
 کښې داحنافو رحمته الله په نیزددې التقاط مباح دې اوکه التقاط دمالک په ځنې دخپل ځن
 دپاره وی نودا حرام دی (۶)

دامام شافعی رحمته الله په نیزکه د ضیاع ویره وی اوپه خپل ځان باندې نې اطمینان وی نود
 یوقول مطابق پرې التقاط واجب دې اودیوقول مطابق التقاط مستحب دې (۷)

(۱) تاج العروس (۶۱۶۱۵)۔

(۲) فتح الباری (۷۸۱۵) فاتحة كتاب اللفظة وتاج العروس (۲۱۶۱۵ و ۲۱۷)۔

(۳) المصادر السابقة۔

(۴) فتح الباری (۷۸۱۵)۔

(۵) الفائق للزمخشری (۳۹۱۱۱) ضمن .. مادة .. خلی .. تحت شرح قوله فتح فی مكة ((لا یختلی خلاها ولا تحل لقطتها إلا لمنشد))۔

(۶) بدائع الصنائع (۲۰۰۱۶) كتاب اللفظة فصل: وأما بیان أحوالها..۔

(۷) المعنی لابن قدامة (۳۱۶) كتاب اللفظة)۔

دامام مالک به نیز که دغه خیز قیمتی وی نوال تقاط غوره دې.
دامام احمد رحمته به نیز ترك التقاط مطلقاً غوره او افضل دې. (۱)

قوله فَقَالَ اغْرِفْ وَكَأْهَهَا أَوْ قَالَ وَعَاءَهَا وَعَقَاصَهَا: نبی صلی الله علیه و آله او فرمايیل. ددې سربند یا نهې او فرمايیل. ددې لوبنې او ددې تیلې او بیژنه.

«وګام» تیلې: چه په کوم خیز باندې ترلې شی. هغه ته «وګام» و نیلې شی. او «وعام» لوبنی او ظرف ته و نیلې شی. «عقاص» تیلې: او ظرف ته هم و نیلې شی. او د بوتل د بندولو ګاک ته هم «عقاص» و نیلې شی. (۲)

قوله ثَمَّ عَرَفَهَا سَنَةً: بیا تر یو کاله پورې ددې اعلان کوه.

مدت تعریف خومره پکار ده. دامام مالک، امام شافعی، امام احمد او امام ابوحنیفه او جمهورو عالمانو رحمته په نیز مدت تعریف یو کال پکار دې. (۳)

امام محمد رحمته په «مبسوط» کښې د قلیل او کثیر د فرق نه بغیر هم دا حنافو رحمته هم دا مذهب نقل کړې دې. او هم دا ظاهر روایت دې. (۴)

امام قدوری رحمته دا حنافو رحمته یو روایت نقل کړې دې. په هغې کښې په قلیل او کثیر کښې فرق شوې دې. نو که لقطه د لسو درهمو نه کمه وی. نو خو ورڅو پورې. او که د لسو روپو یا ددې نه د زیات قیمت وی. نو تر یو کاله پورې به تعریف کولې شی. (۵)

علامه شمس الانامه سرخسې رحمته فرمایي: چه دا حنافو په نیز د... تعریف... څه حد مقرر نه دې. که لقطه مال قلیل وی او که مال کثیر، تر هغه وخته پورې... تعریف... ضروری دې. ترڅو پورې چه دا یقین ونشی. چه اوس به نهې مالک نه لټوی. (۶) صاحب د هدایه رحمته هم ددې روایت تصحیح کړې ده. او په دې باندې فتوی ده. (۷)

بیا د شوافعو رحمته په نیز د اصح ترین مذهب مطابق په معمولی او قیمتی خیز کښې فرق شته. که معمولی خیز وی. نو تر یو کاله پورې تعریف ضروری نه دې. بلکه دومره ورڅو پورې تعریف ضروری دې. چه لټونکې عام طور باندې اعراض او کړې. او په قلاز کښې. او که قیمتی خیز وی. نو پوره یو کاله پورې تعریف ضروری دې. (۸)

(۱) (المصدر السابق) _

(۲) عمدة القاری (۱۰۸۲ او ۱۰۹) _

(۳) المغنی لابن قدامة (۴۱۶) کتاب اللقطة -

(۴) الهدایة (۳۶۸۱۴) طبعة إدارة القرآن کتاب اللقطة -

(۵) مختصر القدوری (ص ۱۴۱) کتاب اللقطة (قدیمی کتب خانه کراچی)

(۶) المبسوط للسرخسی (۳۱۱) کتاب اللقطة و رد المحتار مع الدر المختار (۳۵۰۱۳) کتاب اللقطة -

(۷) الهدایة (۳۶۹۱۴) کتاب اللقطة و رد المحتار (۳۵۰۱۳) کتاب اللقطة -

(۸) تکملة فتح المهلم (۶۰۷۱۲) کتاب اللقطة نقلاً عن مغنی المحتاج (۴۱۴۱۲) -

په معمولی او قیمتی څیز کېنې تفریق ما به الامتیاز څه دی؟ په دې باره کېنې څه متعین معیار موجود نه دي، بلکه د ملقط د گمان مطابق چه د کوم څیز په ورکیدو باندې افسوس زیات نه وي. او چه د هغې د لتولو عمل ډیرې مودې پورې نه وي. نوهغه به معمولی څیز وی گنې قیمتی به وي. (۱) هم دا د مالکيه ودا کثرو فقهاؤ مذهب دي. (۲)
د حضرت عمر رضی الله عنه نه نقل دی. چه تر درې کالو پورې تعریف کول ضروری دی. (۳) ځکه چه د صحیحینو په روایت کېنې کوم چه د حضرت ابی بن کعب رضی الله عنه نه مروی دي د درې کالو تعریف منقول دي. (۴)

کوم حضرات چه دیوکاله پورې د تعریف قائل دي. هغوی په حدیث باب باندې استدلال کوی. داخافو دمختار قول مطابق لکه څنگه چه مخکې بیان شو. د تعریف څه موده مقرر نه ده. اونه په مال قلیل او کثیر کېنې فرق شته.

ددې راتې وجه دا ده. چه په روایاتو کېنې د تعریف په سلسله کېنې مختلفې مودې منقول دي. (۵) ددې نه معلومېږي. چه دا منصوص او متعین نه دی. بلکه په غالبې راتې باندې مینې دی. یعنی ملقط به ترهغه وخته پورې دهغه څیز تعریف کوی. ترڅو پورې چه ده ته دا اطمینان نه وي شوي. چه اوس به ئې لتونکې نه راځي. (۶)

ددې تائید دهغه روایت نه کیږي. کوم چه امام عبدالرزاق صنعانی رحمته الله علیه په خپل مصنف کېنې نقل کړي دي. چه حضرت عمر رضی الله عنه فرمائي: «إِذَا وَجَدْتَ لِقَظَةً فَعْرِفْهَا عَلَى بَابِ الْمَسْجِدِ ثَلَاثَةَ أَيَّامٍ فَإِنَّ جَاهَ مَنْ يَتَرَفَعُهَا وَالْأَشْأَءُ لَهَا» (۷)

(المصدر السابق)۔

(۱) تكملة فتح الملهم (۶۰۷۱۲) كتاب اللقطة نقلاً عن مواهب الجليل للحطاب (۷۳۱۶)۔

(۲) المغنى (۴۱۶) وفتح الباری (۷۹۱۵) كتاب اللقطة باب إذا أخبره رب اللقطة بالعلامة دفع إليه)۔

(۳) فلقال وجدت صرة على عهد النبي ﷺ فيها مائة دينار فأتيت بها النبي ﷺ فقال عرفها حولاً فعرفتها حولاً ثم أتيت فقال عرفها حولاً فعرفتها حولاً ثم أتيت الرابعة فقال أعرف عدتها ووكامها ووعاءها فإن جاء صاحبها وإلا استمتع بها صحيح البخارى (۳۲۹۱۱) كتاب اللقطة باب هل يأخذ اللقطة ولا يدعها تضع حتى لا يأخذها من لا يستحق رقم ۲۴۳۷ وانظر صحيح مسلم كتاب اللقطة باب معرفة العفاس والوكاء وحكم ضالة الغنم والإبل رقم ۴۵۰۶ و ۴۵۰۸)۔

قال ابن الجوزي في «التحقيق».. ولا تخلوا هذه الروايات من غلط بعض الرواة بدليل أن شعبة قال فيه فسمعت يقول بعد عشر سنين عرفها عاماً واحداً أو يكون عليه السلام علم أنه لم يقع تعريفها كما ينبغي فلم ينسب له بالتعريف الأول والله أعلم إنتهى كلامه (نصب الرأية (۴۶۷۱۳) كتاب اللقطة رقم ۶۱۳۵)۔

(۴) په حدیث باب کېنې یو کال دېزاد حضرت ابی بن کعب رضی الله عنه په حدیث کېنې درې کاله دی. وقد سبق نغريجه آنفاً)۔

(۵) النظر المبوط للمحسى (۵۱۱)۔

(۶) المصنف لعبدلرزاق (۱۳۶۱۱۰)۔

بل طرف ته په مصنف عبدالرزاق کښې یو بل روایت دې. چه سفیان بن عبدالله ثقفی ته یوه تیلی: ملاوه شوه. چه په هغې کښې ډیر مال وو. هغه حضرت عمر رضی الله عنه ته ورغلو. نوهغه په یو کال باندې د څلورو کالو د تعریف حکم ورکړو. اوددې نه پس نې بیا په بیت المال کښې جمع کړل. ^(۱) ددې نه ښکاره کیږی. چه په دې سلسله کښې څه متعینه موده مقرر نه ده. والله اعلم وعلمه اتم واحکم.

قوله ثُمَّ اسْتَمْتَعَ بِهَا: بیا ته ددې نه فائده اخله.

د استمتاع بالقطة حکم امام شافعی رحمته الله او امام احمد رحمته الله فرمائی. که د تعریف نه پس مالک رانغلو. نو دا ملقط په خپل استعمال کښې راوستې شی. که غنی وی او که فقیر. ^(۲) امام ابوحنیفه رحمته الله فرمائی. چه ملقط نې په خپل استعمال کښې په هغه وخت کښې راوستې شی. چه دې پخپله فقیر وی. او که غنی وی. نو په دې صورت کښې پرې تصدق لازم دې. بیا د صدقه کولونه پس که مالک راشی. نو هغه ته اختیار دې. که هغه صدقه نافذوی. او که غواړی. نو د ملقط نه دې ضمان واخلي. د ضمان اخستلو په صورت کښې به د صدقې اجر ملقط طرف ته منتقل کیږی. ^(۳)

هم دا د سفیان ثوری او حسن بن صالح رحمهما الله مذهب دې. دامام احمد رحمته الله یو روایت هم ددې مطابق دې. ^(۴)

امام مالک نه د ذکر شوو دوو مذاهبو کښې دهریو مطابق یو یو قول منقول دې. د مالکیانو رحمته الله په کتابونو کښې دا ذکر دې. چه د تعریف نه پس ملقط ته درې قسمه اختیار حاصل دې. یا خودې د مالک دپاره د امانت په طور محفوظ اوساتی. یا دې صدقه کړی. یا دې خپله مالک جوړ شی. او په خپل استعمال کښې دې راولی. بیا چه صدقه نې کړی. یا نې په خپل استعمال کښې راولی. نوضمان ادا کول به پرې وی. (که مالک نې پیدا شی. او مطالبه کوی) ^(۵) والله اعلم.

شوافع اوحنا بله رحمته الله د خپل مذهب دپاره په حدیث باب باندې استدلال کوی. په دې کښې د تعریف نه پس نبی صلی الله علیه و آله ^(۶) «ثم استمتع بها» فرمائیلی دی.

دغه شان په یو طریق کښې «ثم املك بها» راغلی دی. ^(۷) او په یو طریق کښې «ولا فاستفها» راغلی دی. ^(۸)

^(۱) منصف عبدالرزاق (۱۳۵۱۰ و ۱۳۶).

^(۲) المعنی لابن قدامة (۷۱۶) کتاب اللقطة.

^(۳) بدائع الصنائع (۲۰۲۱۶).

^(۴) المعنی (۷۱۶).

^(۵) تکملة فتح السالم (۶۱۰۱۲) نقلاً عن التاج والإکلیل للمواق ومواهب الجلیل للخطاب (۷۴۱۶).

^(۶) صحیح البخاری (۳۲۸۱۱) کتاب اللقطة باب إذا لم یوجد صاحب اللقطة بعد سنة ففی لمن وجدها رقم (۲۴۲۹).

^(۷) صحیح البخاری (۳۲۷۱۱) کتاب اللقطة باب ضالة الإبل (۲۴۲۷).

ددې حضراتو استدلال د حضرت ابی بن کعب رضی الله عنه په واقعه باندې دې په کومه کښې چه ذکر دی چه دوی ته یوه تیلی ملاؤ شوه چه په هغې کښې سل دیناره وونی رضی الله عنه ورته د تعریف نه پس د هغې نه د فاندې اخستلو اجازت ورکړ و. (حالاتکه د امام شافعی رحمه الله د قول مطابق حضرت ابی رضی الله عنه مالدار صاحبو رضی الله عنه کښې وو.)^(۱)

دغه شان ددوی استدلال د حضرت علی رضی الله عنه په یوه واقعه باندې دې چه هغوی ته یو دینار ملاؤ شو نښی رضی الله عنه ورته د هغې د استعمال اجازت ورکړې وو. (حالاتکه د حضرت علی رضی الله عنه دپاره صدقه حلاله نه وه.

احناف رضی الله عنه د حضرت عیاض بن حمار رضی الله عنه په مرفوع روایت باندې استدلال کوی چه «من أصاب لقطه فليشده عادل أو ذوی عدل، ولا یکتُم فإن وجد صاحبها فلیردها علیه ولا فهو مال الله یوتیه من یشاء»^(۲)

په دې حدیث کښې استدلال د «فهو مال الله یوتیه من یشاء» جملې باندې دې دا تعبیر عموماً دهغه څیز دپاره وی. دکوم مستحق چه فقیران وی نه چه مالداران^(۳)

داحنافو رضی الله عنه یواستدلال د حضرت عبدالله بن الشخیر رضی الله عنه په حدیث باندې دې «قال قال رسول الله ﷺ ضالة المسلم حرق النار»^(۴)

(۱) صحیح البخاری (۳۲۹۱۱) کتاب اللقطة باب هل يأخذ اللقطة .. رقم ۲۴۳۷) وصحیح مسلم کتاب النقطه باب معرفة الغفص. والوكاء وحكم ضالة الغنم والإبل رقم ۴۵۰۶ و ۴۵۰۸)۔

(۲) جامع ترمذی کتاب الأحکام باب ما جاء فی اللقطة وضالة الإبل والغنم رقم (۱۳۷۲)۔

(۳) داواقعه ابوداود د حضرت سهل بن سعد رضی الله عنه نه نقل کړې ده چه ((أن علی بن ابی طالب دخل علی فاطمة وحسن وحسين یبکیان فقال ما یبکیما؟ قالت الجوع فخرج علی فوجد دیناراً بالسوق فجاء إلى فاطمة وأخبرها فقالت إذهب إلى فلان اليهودی فخذ لنا دقیقاً فجاء اليهودی فاشتری به دقیقاً فقال اليهودی أنت ختن هذا الذی یزعم أنه رسول الله ﷺ قال فخذ دینارک ولك الدقیق فخرج علی حتی جاء فاطمة فأخبرها فقالت إذهب إلى فلان الجزار فخذ لنا بدرهم لحماً فذهب فرهن الدینار بدرهم لحم فجاء به فعجنت ونصبت وخبزت وأرسلت إلى أبیها فجاء هم فقالت یا رسول الله ﷺ أذكر لك فإن رأیته لنا حلالاً أكلناه وأكلت معنا من شأنه کذا وكذا قال کلوا بسم الله فأکلوا فبیناهم مکانهم إذ غلام ینشد الله والإسلام الدینارفأمر رسول الله ﷺ فدعی له فسأله فقال سقط منی فی السوق فقال النبی ﷺ یا علی إذهب إلى الجزار فقل له إن رسول الله ﷺ یقول لك أرسل إلى بالدينار ودرهمك علی فأرسل به فدفعه رسول الله ﷺ إليه سنن أبی داود کتاب اللقطة باب التعریف باللقطة رقم (۱۷۱۶)۔

(۴) السنن لأبی داود کتاب اللقطة باب التعریف باللقطة رقم (۱۷۰۹) والسنن الکبری للنسائی (۴۱۸۱۳) کتاب اللقطة باب الإشهاد علی اللقطة رقم (۵۸۰۸) و (۵۸۰۹) والسنن لابن ماجه کتاب اللقطة باب اللقطة رقم (۲۵۰۵) ورواه إسحاق بن راویه فی مسنده کما فی نصب الرأیة (۴۶۶۳) کتاب اللقطة رقم (۶۱۳۳)۔

(۵) نکلمة فتح الملمم (۶۱۰۱۲)۔

دغه شان د حضرت جارود رضي الله عنه نه يو اوږد حديث منقول دي. چې «ضالة المسلم حرق النار فلا يقربنها ضالة المسلم حرق النار فلا يقربنها» ^(٢) خودا درې واړه حدیثونه صریح نه دی. دا حنفو رضي الله عنه يو دليل د حضرت يعلى بن مره رضي الله عنه مرفوع روايت دي. «من التحط لقطه يسيرة ثوبا أو شبهه فليعرفه ثلاثة أيام ومن التحط أكثر من ذلك ستة أيام فإن جاء صاحبها ولا فليصدق بها فإن جاء صاحبها فليخبر» ^(٣) په دې حديث کښې «فليصدق بها» اگرچه په مدعى باندې صریح دي. خودا حديث د سند په اعتبار سره ضعیف دي. ځکه چې په دې کښې عمر بن عبدالله بن يعلى دي. کوم چې ضعیف دي. ^(٤)

دغه شان د حضرت ابوهريره رضي الله عنه نه مرفوع روايت دي. «لا تحل للقطعة من التحط شيأ فليعرفها فإن جاء صاحبها فليخبرها، فإن لم يأت فليصدق بها فإن جاء فليخبر» ^(٥) بين الأربعة الذين له»

خوږه دي حديث کښې ديوسف بن خالد سمتی واسطه ده. کوم چې بالاتفاق ضعیف دي. ^(٦) لکه چې ټول پنځه مرفوع احاديث دي. په دې کښې دا آخری دوه د سند په اعتبار سره صحيح نه دي. او باقی درې احاديث اگرچه د سند په اعتبار سره صحيح دي. خو صریح نه دي. البته احناف دا ونيلى شى. چې د حضرت ابوهريره رضي الله عنه او حضرت يعلى بن مره روايتونه چې په کښې ضعف دي. هغه موند د صحابو په آثارو او تعامل سره دي. لکه چې دا دواړه حدیثونه هم يې اصل نه دي.

د حضرت عمر ^(٧) حضرت على ^(٨) حضرت ابن مسعود ^(٩) حضرت ابن عباس ^(١٠) حضرت عبدالله بن عمر ^(١١)

(١) أخرجه ابن ماجه في سننه في كتاب اللقطة باب ضالة الإبل والبقر والغنم رقم ٢٥٠٢.

(٢) رواه أحمد في مسنده (٨٠١٥) والطبراني في الكبير انظر مجمع الزوائد (١٦٧١٤).

(٣) رواه الطبراني في الكبير مجمع الزوائد (١٦٩١٤).

(٤) وهو من رجال أبي داود وابن ماجه انظر تقريب التهذيب (٤١٤) رقم ٤٩٣٣.

(٥) رواه الطبراني في الصغير والأوسط مجمع الزوائد (١٦٨١٤).

(٦) الكاشف (٣٩٩١٢) رقم ٤٤٣٢.

(٧) المصنف لابن أبي شيبة (٤١٩١٤) كتاب البيوع والأقضية باب ما يصنع بها رقم ٢١٦٢٩ و(٢١٦٣٠).

والمصنف لعبد الرزاق (١٣٩١١٠) كتاب اللقطة رقم ١٨٦٣٠.

(٨) انظر جامع المسانيد (٧٦٢) الباب العشرون في الغرض والتفاضي والوديعة والعارية والآبق واللقيط واللقطة والسنن الكبرى للبيهقي (١٨٨١٤) كتاب اللقطة باب أكلها الغنى والفقر إذا لم تعترف بعد تعريف سنة.

(٩) المصنف لابن أبي شيبة (٤١٨١٤) كتاب البيوع والأقضية باب في اللقطة ما يصنع بها رقم ٢١٦٢٣.

والمصنف لعبد الرزاق (١٣٩١١٠) رقم ١٨٦٣١.

(١٠) المصنف لابن أبي شيبة (٤١٨١٤) رقم ٢١٦٢٢ والمصنف لعبد الرزاق (١٤٠١١٠).

(١١) المصنف لعبد الرزاق (١٣٧١١٠) رقم ١٨٦٢٣ والسنن الكبرى للبيهقي (١٨٨١٦).

حضرت عبدالله بن عمرو (رضی اللہ عنہ)، حضرت عائشہ (رضی اللہ عنہا)، حضرت ام سلمہ (رضی اللہ عنہا) (۱) دا اتہ صحابہ کرام (رضی اللہ عنہم) دی ددوی دآثارونہ ثابتہ ده چه دوی ملتقط دلقطه نه فاندی اختلواوبه خپل استعمال کښې د راوستلو اجازت نه دې ورکړې بلکه دا حکم نه ورکړې دې چه یا خو دې دا صدقه کړی اویا دې د امانت په طور خپل خان سره محفوظ کړی.

احادیث مبارکه او مذکورہ آثارو په رنراکښې احناف دا وانی چه د حضرت زیدین حارث جهنی، او حضرت ابی بن کعب (رضی اللہ عنہ) په احادیثو کښې چه د «استفام بالقطعة» اجازت ذکر شوی دې هغه په دې صورت محمول دې چه ملتقط مستحق وی.

ترکومي پورې چه د امام شافعی (رحمۃ اللہ علیہ) دا فرمائیل دی چه حضرت ابی بن کعب (رضی اللہ عنہ) په مالدارو صحابو (رضی اللہ عنہم) کښې وو نو ددې جواب دا دی چه دا د بعضې روایاتونه معلومېږي چه حضرت ابی بن کعب (رضی اللہ عنہ) په مالدارانو صحابو (رضی اللہ عنہم) کښې وو. حضرت انس (رضی اللہ عنہ) نه مروی دی چه «ما دلت هذه الآية لن تتأوا البرحق تنفقوا مياتعون» قال أبو طلبة أرى ربنا يسألنا من أموالنا فاشهدك يا رسول الله إن قد جعلت أرضي ببعاءه لله قال فقال رسول الله (ﷺ) اجعلها في قرايتك قال فجعلها في حسان بن ثابت وأبي بن كعب (رضی اللہ عنہما)» (۴)

حافظ ابن حجر (رحمۃ اللہ علیہ) فرمائی چه د ذکر شوی حدیث اود امام شافعی (رحمۃ اللہ علیہ) د قول په مینځ کښې دجمعی صورت دا دې چه هغه په اول کښې فقیر وو. روسته د فتوحاتو نه دې مالدار شو. دامام شافعی قول د دغه آخری زمانې سره متعلق دې لکه چه په دغه زمانه کښې دلقطه واقعه پښه شوې وه. اونی (رحمۃ اللہ علیہ) هغوی ته په حالت دمالدارۍ کښې د فاندې اختلو اجازت ورکړې وو. (۵)

خود حافظ (رحمۃ اللہ علیہ) دا جواب فائده نه ورکړی ځکه که چرته دا اومنلې شی چه دې په مالدارانو صحابه کرامو (رضی اللہ عنہم) کښې وو. نویا هم په دې باندې څه دلیل نشته چه دا واقعه دهغوی د مالدارۍ د زمانې ده. (۶) «فان قضایا الأحوال متى تطرق إليها الإحتمال سقط منها الإستدلال» (۷)

(۱) المنصف لابن أبي شيبة (۴۱۸/۴) رقم (۲۱۶۲۵)۔

(۲) المنصف لابن أبي شيبة (۴۲۱/۴) باب ما رخص فيه من اللقطة رقم (۲۱۶۵۱) والمنصف لعبد الرزاق (۱۰۰/۱۰) رقم (۱۸۶۳۴)۔

(۳) المنصف لابن أبي شيبة (۴۲۰/۴) رقم (۲۱۶۳۷)۔

(۴) صحيح مسلم كتاب الزكاة باب فضل النفقة والصدقة على الأقربين والزوجة والأولاد والوالدين ولو كانوا مشركين رقم (۲۳۱۶) وصحيح البخاري (۳۸۵/۱) كتاب الوصايا باب إذا وقف أو أوصى لأقاربه ومن الأقارب (۵) قال الحافظ: ويجمع بأن ذكر كان في أول الحال وقول الشافعي (رحمۃ اللہ علیہ) بعد ذلك حين فتحت الفتوح

التلخيص الجبير (۷۶/۳) كتاب اللقطة رقم (۱۳۳۷)۔

(۶) انظر تكملة فتح الملهم (۶۱۴/۲)۔

(۷) نصب الرأية (۴۶۹/۳) كتاب اللقطة رقم (۶۱۴۷)۔

ترکومې پورې چه دحضرت علی عليه السلام دواقعہ تعلق دې نوپه دې کښې سندا اومتنا کلام شوې دې.

ددې په سند کښې موسی بن یعقوب زمعی مدینی دې دې مختلف فیه راوی دې. ابن معین رحمته الله دده توثیق کړې دې. اوامام نسائی ددې په باره کښې فرماني «لیس بالقوی» (١) حافظ ذهبی رحمته الله فرماني «فیه لین» (٢) حافظ ابن حجر رحمته الله فرماني «صدوق سی الحفظ» (٣) نوپه دې حدیث کښې دسند په اعتبار سره ضعف دې.

دغه شان دا واقعہ عبدالرزاق په خپل مصنف کښې (٤) اسحاق بن راهویه، ابوعلی موصلی او بزار رحمته الله په خپلو مسانیدو کښې (٥) نقل کړی دی. (٦)

ددې په سند کښې ابوبکر بن عبدالله نومي یو راوی دې. دده په باره کښې امام بزار رحمته الله فرماني «لین الحديث» (٧) او عبدالحق په «الأحكام» کښې فرماني «متروک» (٨) دمتن په اعتبار سره په دې کښې دا کلام دې. چه د ابوداود د حضرت سهل بن سعد په روایت کښې د تعریف ذکر نشته. اولقطه د تعریف ډیر احادیث ثابت دی. لکه چه دا روایت د باقی ټولو روایاتو دپاره کوم چه موجه للتعریف دی. دهغې سره معارض دې.

بیا ددې په متن کښې اضطراب هم شته. د ابوداود په روایت کښې دی. چه حضرت علی عليه السلام ته کله دا دینار ملاؤ شول. نوپه هغې باندې ئې دخوراک لوازمات حاصل کړل. اوروتی ئې تیاره کړه. اونبی عليه السلام ته ئې خبر ورکړو.

اود عبدالرزاق وغیره په روایت کښې دی. چه څنگه ئې دینار اومنده. نو نبي عليه السلام ته ئې خبر ورکړو. بیا د ابوداود په روایت کښې د تعریف څه ذکر نشته. او د عبدالرزاق وغیره په

(١) مختصر سنن أبي داود للمنذري (٢٧٢١٢) كتاب اللقطة رقم (١٦٤٢) _

(٢) الكاشف (٣٠٩٢) رقم (٥٧٤٤) _

(٣) تقريب التهذيب (٥٥٤) رقم (٧٠٢٦) _

(٤) مصنف عبدالرزاق (١٤٢١١٠) كتاب اللقطة باب أحلت اللقطة البسيرة رقم (١٨٦٣٧) _

(٥) نصب الرأية (٤٧٠١٣) رقم (٦١٤٩) _

(٦) عبدالرزاق عن أبي بكر عن شريك بن عبدالله عن عطاء بن يسار عن أبي سعيد الخدري أن علياً جاء النبي عليه السلام فبينما رآه في السوق فقال له النبي عليه السلام عرف ثلاثاً ففعل فلم يجد أحداً يعرفه فرجع إلى النبي عليه السلام فأخبره فقال له النبي عليه السلام كله أو شأنكم به فصرفه النبي عليه السلام يائس عشر درهماً فابتاع منه ثلث شعير أو ثلاثة تمر وبدرهم زيتاً وفضل عنده ثلاثة حتى إذا أكله بعض ما عنده جاء صاحبه فقال له علي قد أمرني النبي عليه السلام بأكله فانطلق به إلى النبي عليه السلام يذكر ذلك له فقال النبي عليه السلام لعلي أده قال ما عندنا شيء نأكله فقال النبي عليه السلام إذا جاءنا شيء أديناه إليه فجعل أجل الدينار وأشباهه ثلاثة يعني ن ثلاثة أيام لهذا الحديث مصنف عبدالرزاق (١٤٢١١٠، ١٤٣) كتاب اللقطة باب أحلت اللقطة البسيرة رقم (١٨٦٣٧) _

(٧) كشف الاستار عن زوائد البزار (١٣٢١٢) كتاب اللقطة بب تعريف اللقطة رقم (١٣٦٨) _

(٨) نصب الرأية (٤٧٠١٣) _

روایت کنی تعریف ذکر هم شته (۱)

ابن الهمام رحمته الله فرمائی که د حضرت سهل بن سعد روایت قابل احتیاج هم اومنلی شی نو بیا هم ددی نه زیات نه زیات دا ثابتیری چه د امام په اجازت باندې استقراض جائز دی اودا خبره محل دنزاع نه ده ددی نه نه ثابتیری چه که ملنقط مالدار وی نو پخپله دقرض په حیثیت نی په خپل استعمال کنی راوستی شی (۲)

که د ابوداد د حضرت سهل بن سعد رضی الله عنه روایت صحیح تسلیم کړې شی نو بیا هم ددی نه د غنی دپاره د لقطه نه د انتفاع جواز نه معلومیری ځکه چه دا روایت صراحة دا بښائی چه ووره ورته یهودی هبه کړی وو او غوښه هغه په قرض حاصل کړې وو البته د قرض حاصلولو دپاره هغه دگانهې په طور بایع سره هغه دینار کیخوډې وو نو که نبی صلی الله علیه و آله دحلت طعام فتوی ورکړې وه نو دا خو محل دنزاع نه دی ځکه چه محل دنزاع خو لقطه ده (۳)

حضرت گنگوهی فرمائی چه دغه دینار کوم چه حضرت علی رضی الله عنه راوچت کړې وو هغه هډو د لقطه په حکم کنی وو نه ددی تفصیل دا دی چه د لقطه اوچتول کله د حفاظت په غرض وی نو په داسې صورت کنی هغه د ملنقط په قبضه کنی امانت گنلې شی او په داسې موقع باندې فوری تعریف ضروری دی اولکه چه لقطه اوچتول د حفاظت په غرض باندې نه وی بلکه په خپل ضرورت کنی دخرج کولو دپاره وی دا په دې صورت کنی ممکن ده چه د مالک په باره کنی دا یقین وی چه هغه به پرې راضی وی په داسې صورت کنی قبضه د امانت وی بلکه قبضه دضمان وی

دلته گورئ حضرات حسنین رضی الله عنهما د لویې دوجې ژړل دهغوی د مور پلار هم ډیر بد حالت وو چه په مدینه منوره کنی به داسې کس نه وو چه حضرت علی رضی الله عنه دهغه دینار استعمال کړی نو هغه به پرې خفه کیدلو خاص کریبا په دې نیت چه هغوی د تاوان ادا کولوپه نیت دا راوچت کړې وو نو اوس دا دینار د لقطه په حکم کنی نه دی بلکه ددې مثال داسې شو چه د یو کس سره دده د دوست مال موجود وی هغه پوهیری که زه ددی نه د خپل ضرورت دپاره خرج کړم بیا خاص کرد لویې ختمولوپه موقع نو هغه به خامخا راضی وی نو په دې غیر صریحی اذن باندې هغوی بهر ورسه اوکړه که زه دا خرج کړم نو په دې کنی به څه خرج نه وی دلته هم دغه شان صورت حال دی چه یهودی کوم چه دمسلمانانو سخت ترین دشمن وو هغه هم حضرت علی رضی الله عنه ته بغیر دغه عوض نه په اوړو وروکولوباندې راضی وو نو نور مسلمانان به پرې راضی نه وو؟ (۴)

حضرت کشمیری رحمته الله فرمائی چه دا حدیث د انتفاع باللقطه د جواز دپاره پیش کول صحیح نه دی ځکه چه صدقه دلقطه صدقه نافله وی او صدقات نافله د اکثر و احنافو رحمهم الله

(۱) فتح القدیر (۳۶۰/۱۵) کتاب اللقطه قبیل کتاب الإیاق) _

(۲) المصدر السابق) _

(۳) تکملة فتح الملمم (۶۱۵۲) _

(۴) بطل المجهود (۲۸۳۸ و ۲۸۴) _

فقهاؤ به نیز دبنو هاشم دپاره حلال وی. والله اعلم. (۱)

قوله فَإِنْ جَاءَ رَبُّهَا فَأَذَّهَّا إِلَيْهِ بیا که ددې مالک راشی نوهغه ته نی ورکړه. که لقطه ختمه شی اومالک ئې پیدا شی نو تاوان به وی که نه؟ جمهور عالمان رحمهم الله فرمائی که ټول کال د لقطه تعریف اوکړې شی. او د لقطه ذات باقی وی. اوددې نه پس ئې مالک پیدا شی. نو واپس کول ورته واجب دی. اوکه هغه دغه لقطه استعمال کړې وی. اوختمه شوې وی نو تاوان واجب دې.

په شوافعو کښې کرایسی، داود ظاهر، او امام بخاری رحمهم الله په نیزکه لقطه باقی وی. نو واپس کول ضروری دی. اوکه ختمه شوې وی. نوضمان واجب نه دې. (۲)

دکرایسی اوداود ظاهري رحمهما الله استدلال د حدیث باب په یو طریق کښې «فان چاه صاحبها ولا تشکک بها» الفاظ دی. (۳)

دغه شان د زیدبن خالد رضی الله عنه دا روایت سعید بن منصور رحمهم الله هم روایت کړې دې. په هغې کښې «ولا تقصم بها ما تصنع بهالك» الفاظ دی. (۴)

دجمهوروا استدلال خو په حدیث باب کښې «فان چاه ربهها فأذها إليه» په مطلق الفاظو باندې دې. یعنی که لقطه باقی وی اوکه استعمال شوې وی. په دواړو صورتو کښې دمالک په مطالبه باندې ادا کول ضروری دې.

دغه شان د جمهورو یودلیل دحضرت زیدبن خالد رضی الله عنه په یو طریق کښې دا الفاظ هم دی. «وکادت ودية عند» (۵)

دغه شان دحضرت زید بن خالد جهنی رحمهم الله په یو روایت کښې دا الفاظ دی. «فاعرف عفاصها وکامعها ثم کله فان چاه صاحبها فأذها إليه» (۶) په دې کښې د «کله» نه پس «فان چاه صاحبها» راغلی دی. دا دخپل ظاهريه اعتبار سره په دې خبره دلالت کوی. چه د خوړلونه پس هم واپس کول واجب دی.

دغه شان د ابوداود روایت د جمهورو یو مضبوط او صریح دلیل دې. چه الفاظ ئې دا دی. «عرفها سنة فان چاه بائیهها فأذها إليه، ولا فاعرف عفاصها وکامعها ثم کله فان چاه بائیهها فأذها

(۱) العرف الشذی (۲۵۳/۱) کتاب الأحکام باب اللقطة وضالة الإبل والغنم.

(۲) عمدة القاری (۲۷۲/۱۲) کتاب اللقطة باب إذا لم يوجد صاحب اللقطة بعد سنة فهي لمن وجدها.

(۳) صحيح بخاری (۳۲۸/۱) کتاب اللقطة باب إذا لم يوجد صاحب اللقطة بعد سنة فهي لمن وجدها.

(۴) عمدة القاری (۲۷۲/۱۲).

(۵) صحيح بخاری (۳۲۸/۱) کتاب اللقطة باب ضالة الغنم رقم (۲۴۲۸).

(۶) صحيح مسلم کتاب اللقطة باب معرفة العفاص والوكاء وحكم ضالة الغنم والإبل رقم (۴۵۰۴).

إیه»^(۱) په دې روایت کښې د ادا، حم «قبل الإذن في الأكل» او «بعد الإذن في الأكل» دواړو صورتونو کښې دې

ددې احادیثو په زړه کښې «ولا فسلک بها» یا «ولا تقتنم بها ما تئنم بهالك» غوندې الفاظو محمل به دا وی. که تعریف نه پس که مالک رانسی. نو د تصرف کولو اجازت به وی خو ددې نه پس د ضمان په باره کښې دا روایات ساکت دی. اونور روایاتو کښې په لقطه کښې د تصرف کولو نه پس دجوب ضمان حکم وارد دې نو دا مطلق روایات به په مقید روایاتو باندې محمول کولی شی.^(۲) والله اعلم.

د صاحب لقطه په ذمه د لقطه واپس کول کله واجب دی؟ دلته یوه مسئله دا ده چه په صاحب لقطه باندې د لقطه واپس کول کله واجبیري؟ که د لقطه مالک گواهان قائم کړی. نو دتولوبه نیزد لقطه واپس کول واجب دی. خوکه څوک گواهان پیش نکړې شی. البته د لقطه صفات او نښې اوبښائی. نو په دې کښې اختلاف دي.

امام مالک او امام احمد رحمهما الله فرمائی چه په داسې صورت کښې د لقطه واپس کول واجب دی. او د احنافو او شوافعو رحمهم الله په نیز په داسې صورت کښې واپس کول جائز دی. خو واجب نه دی.^(۳)

مالکیه اوحنبله رحمهم الله په «فان جاء أحد یخبرک بعددها ووعاتها وکأنها فلتطها» باندې استدلال کوی.^(۴) په دې حدیث کښې ئې د اوصافو په بیان باندې ادا کول متفرع کړی دی. احناف او شوافع رحمهم الله فرمائی چه په دې کښې چه د اعطاء، کوم حکم دي. نو دا په اباحت باندې محمول دي. گنی بیا خود دي اود حدیث «البینة علی المدعی واليمين علی من انکر» مینخ کښې تعارض راځی. دلته چونکه صاحب لقطه مدعی دي. خو دده په ذمه گواهان لازم دی. اوکه په «فلأطها إياها» کښې امریه وجوب باندې محمول کړې شی. نو ددې مطلب به دا وی. چه د گواهانونه بغیرچه صرف اوصاف بیان کړی. نو په دې به هم د لقطه واپس کول واجب وی. حالانکه «والبینة علی المدعی»^(۵) حدیث ښائی. چه مدعی کله گواهان قائم کړی. نو دهغې نه پس به ده ته دخپل مدعا ورکول واجب گنرلې شی. ددې وجې په دواړو کښې د جمع کولو صورت

(۱) سنن أبی داود کتاب اللقطة باب التعریف باللقطة رقم (۱۷۰۶) -

(۲) فتح الباری (۸۵۱۵) کتاب اللقطة باب إذا لم يوجد صاحب اللقطة بعد سنة فهي لمن وجدها) -

(۳) فتح القدیر (۳۵۷۱۵) کتاب للقطة) -

(۴) صحيح مسلم کتاب اللقطة باب معرفة المغاس والوكاء وحكم ضالة الغنم والإبل رقم (۴۵۰۸) -

(۵) السنن للبيهقي (۲۵۲۱۱۰) کتاب الدعوى والبيّنات باب البينة علی المدعی واليمين علی المدعی علیه وسنن الدارقطني (۲۱۸۱۴) کتاب فی الأنفصية والأحكام فی المرأة تقتل إذا إرتدت رقم ۵۱ و ۵۲ وانظر

نصب الرأية (۹۵۱۴ و ۹۶) کتاب الدعوى باب اليمين رقم ۶۴۳ و ۶۴۴ -

هم دا دي چه «فادعها اليه» کښي امر د اباحت دپاره وي. او په حديث مشهور کښي په وجوب باندې محمول کړې شي. (۱) والله اعلم

قوله: قَالَ فَضَالَةُ الْإِبِلِ فَقَضِبَ حَتَّى اخْمَرَتْ وَجْنَتَاهُ أَوْ قَالَ اخْمَرَّ وَجْهَهُ فَقَالَ مَالِكٌ وَلَهَا مَعَهَا سِقَاؤُهَا وَحَدَاؤُهَا تَرُدُّ الْمَاءَ وَتَرْعَى الشَّجَرَ قَدَرَهَا حَتَّى يَلْقَاهَا

رَبِّهَا: تېوس کونکي تېوس او کړو. د وړک شوی اوښ رانيول جانز دی که نه، نبي ﷺ غصه شو. تردې چه د نبي ﷺ د اننگودواړه راپورته حصي سرې شوې. يا نې داسې او فرمايل. چه د نبي ﷺ مخ مبارک سور شو. وي فرمايل. ستا ددې سره څه کار دي؟ دهغه سره دهغه مشکيزه او خپلې وي. هغه به د اوبو چينوته راځي. او اوبه به ځکي. او په ونو کښي به خړېږي. دي پريږده. تردې چه دده مالک راشي.

«وجنتان» د «وجنة» تشبيه ده. د خرمنې راپورته حصي ته وائي. (۲)

«سقام» مشکيزه ته وائي. (۳) چونکه اوښ په يوځل ډيري اوبه ځکي. او په خپل بدن کښي هغه ذخيره کوي. هم دا وجه ده. چه هغه ته د باربار اوبو ځکلو ضرورت نه پېښيږي. ددې وجې نبي ﷺ او فرمايل. «معها سقاؤها»

دغه شان الله تعالی ده ته دوه خپرې (د پښوتلي) داسې ورکړي دي. چه په هغې سره دي په شگو او غرونو کښي گرځي. لکه چه دده په پښو کښي خپلې موجود دي. چونکه دا لوي ځناور دي. خپل حفاظت کولې شي. او ده ته دخوراک ځکاک تکليف هم نه وي. ددې وجې دي لقطه گرځولونه څه ضرورت نشته. دي هم په خپل حالت باندې پريږده. مالک به نې پخپله لتوي. او هغه ته به راوړسي.

داوښ التقاط صحيح دي که نه؟ د حديث باب نه معلومه شوه. چه د «ضالة الإبل» التقاط صحيح نه دي. هم په دي حکم کښي فرس او بقر هم دي. د مالکيانو او شوافع اوحنا بلو ﷺ په نيز ددي التقاط په ځاني ددي پريخودل غوره دي. اود احنافو ﷺ په نيز د نوورو څيزونو پشان داوښانو، غواگانو وغيره التقاط هم صحيح دي. (۴)

ترکومي پورې چه په حديث باب کښي د نفی تعلق دي. نو ددي په باره کښي احناف ﷺ وائي. چه دا حکم په هغه وخت کښي وو. چه خلقو کښي نيکان زيات وو. خيانت عام نه وو. په هغه زمانه کښي که به اوښ وغيره پريخودې شول. نو مالک به موندل. خو په زمانه کښي د

(۱) فتح القدیر (۳۵۷/۵) -

(۲) هدی الساری (۲۰۴) الفصل الخامس -

(۳) هدی الساری (۱۳۳) الفصل الخامس -

(۴) هدایه مع فتح القدیر (۳۵۴/۵) کتاب اللقطه -

تغیر راتلو نه پس اوس حکم هم بدل شو اوس خیانت عام شوې دې نو د اوبښ وغيره التقاط هم افضل دي. (۱)

ددې تائید دموطا ددې روایت نه کیږي په کوم کښې چه امام زهري رحمته الله فرماني: «ان ضوال الإبل كانت في زمن عمر رضي الله عنه إلا مرسله تنائم لا يسها أحد حتى إذا كان من عشان بن عفان رضي الله عنه أمر بمرقتها وتعرفها ثم تمام فإذا جاء صاحبها أحمل ثمنها» (۲)

ددې نه معلومه شوه چه په پخواني زمانه کښې به اوبښ آزاد گرځیدل ددې به بچی وو چه به ورته تعرض نه کول. معلومه شوه چه اوس دا خبره نشته نو التقاط کول پکار دی ددې تعریف دي اوکړې شي. اومالك ته نې اورسولي شي.

قوله قَالَ فَضَالَةُ الْغَنَمِ قَالَ لَكَ أَوْلَاغِيكَ أَوَّلِلْذَنْبِ تپوس او شو چه د ورکې شوې چیلې څه حکم دي؟ نبی صلی الله علیه و آله او فرمائیل. هغه ستا ده یا ستا د ورورده یا د شرمخ ده.

د «اغ» نه یا بل مسلمان مراد دي. یا ترې مالک مراد دي. (۳)

د... ذنب، نه مراد یا شرمخ دي. یا هر درنده دي. (۴)

مطلب دا دي. که ورکه شوې چیلې وي. نو هغه خویا ستا ده که ته نې اونیسې نو اوس دا ستا ذمه واری ده چه ته ددې حفاظت اوکړې. تعریف نې اوکړې. تردې چه مالک ته اورسی یا هغه ستا د مسلمان ورور ده. یعنی که ته نې لقطه جوړه نکړې. نو ستا بل مسلمان ورور به هغه لقطه جوړه کړی. او حسب معمول به نې تعریف کوی. یا دا که ته نې اونه نیسې نو مالک به نې پخپله باندې لټون کوی. و او آخر به نې اومومی. او که څوک نې هم اونه نیسی نو بیا به د درنده ښکارشي. (۵)

د حدیث باب هم ددې الفاظو نه استدلال کوی. امام مالک رحمته الله دا راني ښکاره کړې ده چه د «غنم» په التقاط سره ملقط مالک جوړیږي. تردې که مالک راشی. نو بیا هم په ده باندې ضمان نشته. (۶) ځکه چه د حدیث باب الفاظ دي. «لَكَ أَوْلَاغِيكَ أَوَّلِلْذَنْبِ» ظاهر دا دي چه دا «لام» د تمليك دپاره دي. د حدیث باب په یو طریق کښې نور هم ښکاره الفاظ دي «ثم قال كيف ترى في ضالة الغنم؟ قال النبي صلی الله علیه و آله غنما فلانها لك أَوْلَاغِيكَ أَوَّلِلْذَنْبِ» (۷)

(۱) المبسوط للرخسي (۱۱۱۱) _

(۲) موطاء امام محمد (۳۶۵) کتاب اللقطه رقم ۸۴۷) موطا امام مالک (۶۴۸۰) کتاب الأقضية باب القضاء في الضوال)

(۳) فتح الباری (۸۲۱۵) کتاب اللقطه باب ضالة الإبل _

(۴) المصدر السابق _

(۵) عمدة القاری (۱۱۰۱۲) _

(۶) فتح الباری (۸۲۱۵) کتاب اللقطه باب ضالة الإبل _

(۷) صحيح بخاری (۳۲۸۱۱) کتاب اللقطه باب ضالة الغنم _

دامام مالک رحمۃ اللہ علیہ استدلال په دې خبره هم دې چه په دې حدیث کښې نې ملتقط اوذب دواړه برابر گرځولی دی نولک څنگه چه په ذنب باندې څه تاوان نشته. دغه شان به د ملتقط په ذمه هم څه تاوان نه وی. (۱)

ددې په مقابله کښې د جمهورو په دې خبره باندې اتفاق دې. که د لقطه استعمال نه وړاندې مالک راغلو نو هغه خپل مالک ته واپس کول لازمی دی. ددې نه معلومه شوه چه په لقطه ملکیت داصلی مالک برقرار دې. (۲)

ترکومې چه د امام مالک رحمۃ اللہ علیہ د استدلال تعلق دې. نوددې جواب دا دې. چه دلته «لام» د تملیک دپاره نه دې. ښکاره ده چه دا «لام» په ذنب باندې هم داخل دې. خو په ذنب مالک نشی جوړیدي. نودغه شان به ملتقط هم مالک نه وی.

البته دالتقاط اجازت شته. اویا د تعریف نه پس که هم مالک ملاؤ نشی. نو په دې صورت کښې که فقیر اومحتاج وی. نوپه دې شرط نې پخپله استعمالولی شی. اویا به نې چا محتاج ته د صدقه په طور ورکړي خوکه مالک نې پیدا شی. اوهغه د ضمان مطالبه کوی. نود ضمان ادا کول به ضروری وی. (۳)

[۴۰] حَدَّثَنَا مُحَمَّدُ بْنُ الْعَلَاءِ قَالَ حَدَّثَنَا أَبُو اسَامَةَ عَنْ بَرْدٍ عَنْ أَبِي بُرْدَةَ عَنْ أَبِي مُوسَى (۱) قَالَ سَمِعْتُ النَّبِيَّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ عَنْ أَشْيَاءَ كَرِهَهَا فَلَمَّا أَكْثَرَ عَلَيْهِ غَضِبَ ثُمَّ قَالَ لِلنَّاسِ سَمِعْتُمْ قَالَ رَجُلٌ مِنْ أَبِي قَالَ أَبُوكَ حَدَّثَهُ فَقَامَ آخِرَ فَقَالَ مَنْ أَبِي يَا رَسُولَ اللَّهِ فَقَالَ أَبُوكَ سَالِمٌ مَوْلَى شَيْبَةَ فَلَمَّا رَأَى عَمْرُو مَا فِي وَجْهِهِ قَالَ يَا رَسُولَ اللَّهِ إِنَّكَ تُؤْتِ ابْنَ أَبِيكَ عَزَّ وَجَلَّ [۴۱]

رجال الحديث

- ① محمد بن العلاء: دا ابوکریب محمد بن العلاء بن کریب همدانی کوفی رحمۃ اللہ علیہ دې. ددوی حالات په کتاب العلم کښې د «باب فضل من علم وعلم» لاندې تیرشوی دی.
- ② ابو اسامه: دا ابواسامه حماد بن اسامه بن زید قرشی کوفی رحمۃ اللہ علیہ دې. د دوی حالات هم په کتاب العلم کښې د «باب فضل من علم وعلم» لاندې تیرشوی دی.

(۱) فتح الباری (۸۲۱۵)۔

(۲) المصدر السابق۔

(۳) المصدر السابق۔

(۴) قوله: عن أبي موسى رضي الله عنه الحديث أخرجه البخاري في صحيحه (۱۰۸۳۱۲) كتاب الإعتصام بالكتاب والسنة باب ما يكره من كثرة السؤال وتكلف ما يعنيه رقم (۷۲۹۱) ومسلم في صحيحه كتاب الفضائل باب توقيفه عليه السلام وتركه إكتارسأله عما لا ضرورة إليه أولا يتعلق به تكليف وما لا يقع ونحو ذلك رقم (۶۱۲۵)۔

⑤ پوید: دا ابو برده برید بن عبدالله بن ابی بردہ بن ابی موسیٰ اشعری رضی اللہ عنہ دی. ددوی حالات اجمالاً په کتاب الایمان کښې د «باب ای الإسلام افضل» لاندې (۱) او په کتاب العلم کښې د «باب فضل من علم وعلم» لاندې تیر شوی دی.

⑥ ابو برده: دا ابو برده بن ابی موسیٰ اشعری دی. ددوی حالات په «کتاب الایمان باب ای الإسلام افضل» لاندې تیر شوی دی. (۲)

⑦ ابو موسیٰ اشعری رضی اللہ عنہ: ددوی حالات هم په «کتاب الایمان باب ای الإسلام افضل» لاندې تیر شوی دی. (۳)

قوله قَالَ سَلِ النَّبِيَّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ عَنْ أَشْيَاءَ كَرِهَهَا: حضرت ابو موسیٰ اشعری رضی اللہ عنہ فرماني چه د نبی صلی اللہ علیہ وسلم نه د داسې څیزونو په باره کښې تپوسونه اوشول چه دهغې په باره کښې د نبی صلی اللہ علیہ وسلم تپوسونه کول خوښ نه وو.

قوله فَلَمَّا أَكْثَرَ عَلَيْهِ غَضَبٌ: كله چه د نبی صلی اللہ علیہ وسلم نه تپوسونه زیات شول نو نبی صلی اللہ علیہ وسلم خفه شو.

قوله ثُمَّ قَالَ لِلنَّاسِ سَلُونِي عَمَّا شِئْتُمْ: بیانی صلی اللہ علیہ وسلم او فرمانيیل چه زما نه خوڅه سوال خوښ وی تپوس کوئ.

ددې مقصد د خفگان اظهار وو. خو بعضې صحابه کرام رضی اللہ عنہم پوهه نشو. د حضرت انس رضی اللہ عنہ په روایت کښې دی چه صحابه کرامو رضی اللہ عنہم سرونه ټیټ کړل. او په ژړا شول. (۴)

قوله قَالَ رَجُلٌ مِنْ أَبِي: یوسړی تپوس او کړو. زما پلار څوک دی؟ نبی صلی اللہ علیہ وسلم ورته او فرمانيیل ستا پلار حذافه دی.

دا تپوس کونکې عبدالله بن حذافه رضی اللہ عنہ وو. (۵) په یو روایت کښې راځی چه دهغوی به کله هم دچا سره جگړه وه. نو خلقوبه دې دخپل پلار نه علاوه بل چاته منسوب کولو. ددې وجې هغوی د نبی صلی اللہ علیہ وسلم نه ددې تپوس او کړو. (۶)

دمسلم شریف په یو روایت کښې دی. چه ددوی مور دوی ته اوونیل «ما سمعت بهن قط اقع منك أمنت أن تكون أمك قد قارت بعض ما تقارف نساه أهل الهامية فتفصها على أعين الناس»

(۱) کشف الباری (۶۹۰/۱۱)۔

(۲) کشف الباری (۶۹۰/۱۱)۔

(۳) کشف الباری (۶۹۰/۱۱)۔

(۴) صحيح بخارى (۶۶۵/۲) كتاب التفسير سورة المائدة باب ((لا تسئلوا عن أشياء إن تبد لكم تسؤكم)) (رقم ۴۶۲۱)
 (۵) وقد ورد في طريق من رواية أنس فقام عبدالله بن حذافة فقال من أبي يا رسول الله؟ أنظر صحيح البخاري (۱۰۸/۱۲) كتاب الإعتصام بالكتاب والسنة باب ما يكره من كثرة السؤال وتكلف مالا يعنيه رقم (۷۲۹۴)۔

(۶) صحيح مسلم كتاب الفضائل باب توقيره صلی اللہ علیہ وسلم وترك إكثار سؤاله عما لا ضرورة إليه.. رقم (۶۱۲۳)۔

په دې باندې حضرت عبدالله بن حذافه رضی الله عنه جواب ورکړو: «والله لو الحق بعداً أسود للحقته»^(۱)
قوله: قَالَ أَبُوكَ حَذَافَةُ فَقَامَ آخَرُ فَقَالَ مَنْ أَبِي يَا رَسُولَ اللَّهِ فَقَالَ أَبُوكَ

سَالِمٌ مَوْلَى شَيْبَةَ: بیا یوکس پاسیدو او تپوس نې اوکړو. یا رسول الله زما پلار څوک دې؟
 نبي ﷺ ورته او فرمائیل. ستا پلار د شیبه آزاد شوی غلام سالم دې.
 ددې سوال کونکې سعد بن سالم رضی الله عنه وو: ()

ایا دا د علم غیب دعوه نه ده؟ دلته دا سوال کیږي. چه دا خود علم غیب ادعاء ده. چه نبي؟
 او فرمائیل «سلین عما شئتم» دغه شان نبي ﷺ ښاني. چه د عبدالله پلار حذافه دې. اود سعد
 پلار سالم دې.

ددې جواب دا دې. چه په صحیح بخاری کښې د حضرت انس رضی الله عنه په یو طریق کښې دی. چه
 نبي ﷺ او فرمائیل «من أحب أن يسأل عن شيء فليسأل عنه فوالله لا تسألني عن شيء إلا أعطيتكم به ما
 دمت في مقالي هذا»^(۲)

ددې نه معلومه شوه. چه دامعجزه وه. چه په دغه مقام کښې نبي ﷺ ترڅو پورې تشریف
 فرما وو. نو ددغه وخت دپاره نبي ﷺ فرمائیلی وو. چه تاسو کوم سوال کوئ. زه به د هغې
 جواب درکوم. نو دا په اطلاق باندې حمل کول اوددې نه د نبي ﷺ دپاره علم غیب ثابتول.
 صحیح نه دی.

قوله: فَلَمَّا رَأَى عُمَرُ مَا فِي وَجْهِهِ قَالَ يَا رَسُولَ اللَّهِ إِنَّا نَتُوبُ إِلَيْكَ اللَّهُ عَزَّ وَجَلَّ:
 کله چه حضرت عمر رضی الله عنه هغه آثار اولیدل. کوم چه د نبي ﷺ په مخ مبارک باندې وو. نوعرض
 نې اوکړو. یا رسول الله مونږ الله تعالی ته توبه اوباسو.

په یوبل روایت کښې دی. چه حضرت عمر رضی الله عنه او فرمائیل. «رضينا بالله رباً وبالإسلام ديناً وبمحمد
 نبياً»^(۳)

مطلب دا دې. چه حضرت عمر رضی الله عنه چه کله او کتل چه نبي ﷺ خفه کیږي. او هسې نه چه
 ددوی د خفگان د وجې څه عذاب نازل شی. ددې وجې حضرت عمر رضی الله عنه د تواضع اظهار
 اوکړو. او دوه خبرې نې عرض کړې چه «رضينا بالله رباً» او «انا نتوب إلى الله عز وجل»^(۴)

(۱) صحیح مسلم کتاب الفضائل باب توقره رضی الله عنه و ترک إكتنا سؤاله عما لا ضرورة إليه. رقم ۶۱۲۱-.

(۲) فتح الباری (۱۸۷۱).

(۳) صحیح بخاری (۱۰۸۴/۲) کتاب الاعتصام بالکتاب والسنة باب ما یکره من کثرة السؤال وتکلف ما لا
 یغنیه رقم ۷۲۹۴) وانظر صحیح مسلم کتاب الفضائل باب توقیره رضی الله عنه.. رقم ۶۱۲۱-.

(۴) صحیح البخاری (۲۰۱۱) کتاب العلم باب من یرک علی ركبته عند الإمام أو المحدث رقم ۹۳-.

(۵) فتح الباری (۱۸۷۱).

گوری دلته غلطی د نورو نه شوې ده خدا د حضرت عمر رضی الله عنه فهم او فراست او شفقت علی الاصحاب دلیل وو چه هغوی د نبی صلی الله علیه و آله د خفگان لرې کولو داسې کوشش او کړو. لکه چه غلطی ددوی نه شوې وی. والله اعلم بالصواب

۲۹=باب مَنْ بَرَكَ عَلَى رُكْبَتَيْهِ عِنْدَ الْإِمَامِ أَوِ الْمُحَدِّثِ

«برک یدک بروک» د اوبښ د کینولو دپاره استعمالیږي. (۱) خودلته مجازاً د انسان کونړی ماتولونه یا په پنډو کیناستودپاره استعمالیږي. (۲)

مخکنی باب سره مناسبت د مخکنی باب سره مناسبت ددې باب ښکاره دې په دې طریقه چه په مخکنی باب کښي د ادب تقاضی نه پوره کولویه وجه د سوال کونکی نه د استاذ د خفگان بیان وو. اوبه دې باب کښي متعلم ته دعالم مخامخ څنگه کیناستل پکار دی؟ ددې ذکر دي. (۳)

د ترجمة الباب مقصد ددې ځاني نه د ترجمة الباب مقصد هم ثابت شو. که محدث خفه شی. نومتعلم دپاره د ادب طریقه اختیارول پکار دی. اودهغه راضی کول پکار دی.

حضرت شیخ الحدیث صاحب رحمته الله فرماني. چه دا ترجمه د «باب فی باب» د قبیلې ځني ده ددې مطلب دا دي. چه د مخکنی باب په حدیث کښي د باب نه علاوه نوې فائده هم ذکرده په دې باندې د تنبیه ورکولو دپاره ئې ترجمه قائمه کړه. (۴)

دلته هم د باب سابق د آخری حدیث پشان حدیث موجود دي. خو چونکه ددې نه یوه بله فائده مستنبط کیده. په دې فائدي باندې د خبر ورکولو دپاره ئې پرې دلته د «من برک علی رکبتيه عند الإمام أو المحدث» ترجمه قائمه کړه. (۵)

[۳] حَدَّثَنَا أَبُو الْيَمَانِ قَالَ أَخْبَرَنَا شُعَيْبٌ عَنْ الزُّهْرِيِّ قَالَ أَخْبَرَنِي أَنَّهُ سَمِعَ أَبَا بَكْرٍ

(۱) مختار الصحاح (۴۹)۔

(۲) فتح الباری (۱۸۸۱) وعمدة القای (۱۱۴۱۲)۔

(۳) عمدة القاری (۱۱۴۱۲)۔

(۴) الكنز المتواری فی معادن لامع الدراری وصحیح البخاری (مقدمة لامع الدراری (۳۵۴۱۱) الفائدة الثالثة فی تفاصيل الأصول الأصل السادس دغه شان کشف الباری (۱۷۲۱۱)۔

(۵) الكنز المتواری (۳۲۳۱۲)۔

(۶) قوله أنس بن مالك: الحديث أخرجه البخاري في صحيحه أيضاً (۷۷۱) في كتاب مواقيت الصلاة باب وقت الظهر عند الزوال م ۴ (۵۴۰) و (۱۰۳۱۱) كتاب الأذان باب رفع البصر إلى الإمام في الصلاة رقم (۷۴۹) و (۶۶۵۱۲) كتاب التفسير سورة المائدة باب «لا تسألوا عن أشياء إن تبدلكن تسؤلكن» رقم (۴۶۲۱) و (۹۴۱۱۲) كتاب الدعوات باب التعوذ من الفتن رقم (۶۳۶۲) و (۹۵۷۱۲) كتاب الرقاق باب القصد والمداومة على العمل رقم (۶۴۶۸) و (۹۶۰۱۲) كتاب الرقاق باب قول النبي صلی الله علیه و آله «لو تعلمون ما أعلم لضحكتم قليلاً ولبكيتم كثيراً» رقم (۶۴۸۶) و (۱۰۵۰۱۲) كتاب الفتن باب التعوذ من الفتن رقم ۷۰۸۹ و ۷۲۹۵ و (۱۰۸۳۱۲) كتاب الإعتصام بالكتاب والسنة باب ما يكره من كثرة السؤال وتكلف ما لا يعنيه رقم ۷۲۹۴ و ۷۲۹۵ ومسلم في صحيحه في كتاب الفضائل باب توقيره صلی الله علیه و آله وترك إكثار سؤاله عما لا ضرورة إليه .. رقم ۶۱۱۹ و ۶۱۲۴ والترمذي في جامعه في كتاب التفسير سورة المائدة رقم ۳۰۵۶ وابن ماجه في سننه في كتاب الزهد باب الحزن والبكاء رقم ۴۱۹۱)۔

رَسُولَ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ خَرَجَ فَقَامَ عَبْدُ اللَّهِ بْنُ حُذَافَةَ فَقَالَ مَنْ أَبِي فَقَالَ أَبُوكَ حُذَافَةُ ثُمَّ أَكْثَرَانُ يَقُولُ سَلُونِي فَبَرَكَ عُمَرُ عَلَى رُكْبَتَيْهِ فَقَالَ رَضِينَا بِاللَّهِ رَبًّا وَبِالْإِسْلَامِ دِينًا وَبِمُحَمَّدٍ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ نَبِيًّا فَكَتَبَ [٥١٥ و ٦٨٦٤ و ٣٣٤٥]

رجال الحديث

① ابو الیمان رضی اللہ عنہ: دا ابو الیمان الحکم بن نافع بهرانی حمصی رضی اللہ عنہ دی۔ ددوی حالات مخکے پہ بدء الوحی کنبی د شیہم نمبر حدیث لاندی تیرشوی دی۔ (۱)

② شعیب رضی اللہ عنہ: دا شعیب بن ابی حمزہ اموی قرشی رضی اللہ عنہ دی۔ ددوی مختصر حالات ہم پہ بدء الوحی کنبی د شیہم حدیث لاندی تیرشوی دی۔ (۲)

③ الزہری رضی اللہ عنہ: دا امام محمد بن مسلم بن عبید اللہ بن عبد اللہ بن شہاب زہری رضی اللہ عنہ دی۔ ددوی مختصر حالات پہ بدء الوحی کنبی د دریم حدیث لاندی تیرشوی دی۔ (۳)

④ انس بن مالک رضی اللہ عنہ: حضرت انس بن مالک رضی اللہ عنہ ددوی حالات پہ کتاب الایمان کنبی د «باب من الإیمان أن یحب لأحبہ ما یحب لنفسہ» لاندی تیرشوی دی۔ (۴)

قوله: أَنَّ رَسُولَ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ خَرَجَ فَقَامَ عَبْدُ اللَّهِ بْنُ حُذَافَةَ فَقَالَ مَنْ أَبِي فَقَالَ أَبُوكَ حُذَافَةُ

حذافہ رضی اللہ عنہ اودریدلو او تپوس نہی او کرو زما پلار خوک دی؟ نبی صلی اللہ علیہ وسلم اوفرمانیل۔ حذافہ دی۔ دلته پہ روایت کنبی اختصار دی۔ لکہ خنگہ چہ دبل روایت نہ معلومیری۔ چہ د نبی صلی اللہ علیہ وسلم نہ

خلقو تپوسنہ کول۔ نو نب صلی اللہ علیہ وسلم خفہ شو۔ بیا نہی ہم پہ دغہ حال کنبی اوفرمانیل۔ «سلو» پہ دی موقع باندی حضرت عبد اللہ بن حذافہ رضی اللہ عنہ اودریدو۔ او عرض نہی او کرو زما پلار خوک دی؟ (۵)

قوله: ثُمَّ أَكْثَرَانُ يَقُولُ سَلُونِي۔ بیا نبی صلی اللہ علیہ وسلم یر زیات اوفرمانیل۔ زما نہ تپوسنہ کوی۔

قوله: فَبَرَكَ عُمَرُ عَلَى رُكْبَتَيْهِ۔ حضرت عمر پہ خپلو زنگونونو باندی کیناستو۔ ددی جملی نہ امام بخاری رضی اللہ عنہ د ترجمہ الباب اثبات کوی۔ کوم چہ بیخی ینکارہ دی۔

حضرت گنگوہی رحمۃ اللہ علیہ فرمانی۔ چہ دلته د «ہروک» ظاہری مطلب دا جویری۔ چہ حضرت عمر رضی اللہ عنہ چہ د وړاندی نہ پہ مجلس کنبی موجود وو۔ هغه پہ زنگونونو باندی اودریدو۔

(۱) کشف الباری (۴۸۰/۱)۔

(۲) کشف الباری (۴۸۰/۱)۔

(۳) کشف الباری (۳۲۶/۱)۔

(۴) کشف الباری (۴۱۲)۔

(۵) فتح الباری (۱۸۸/۱)۔

چونکه دا هیئت د ادب نه خلاف محسوسیری. ددې وجې امام بخاری رحمته الله علیه ددې جواز ثابت کړو چه د ویرې په موقعه داسې کول صحیح دی. دلته چونکه د نبی صلی الله علیه و آله د خفگان سخته مرحله راغلي وه. ځکه حضرت عمر رضی الله عنه دا هیئت اختیار کړو.

حضرت گنگوهی رحمته الله علیه فرماني. چه دلته دا هم امکان شته. چه د «هروك» نه مراد هیئت تشهد وی یعنی د حضرت عمر په دواړو زنگونو باندې کیناستل مقصود وی. که دا معنی وی. نو بیا خبره ښکاره ده. چه امام ته مخامخ په دې کیفیت باندې کیناستل پکار دی. خو په دې باندې دا اشکال کیږی. چه امام ته مخامخ د کیناستو کیفیت او ادب چه دا شی. نو حضرت عمر رضی الله عنه د اول نه په دې کیفیت ولې نه کیناستل.

ددې جواب دا ورکړې شوې دي. چه عام طور ادب خو دا دي. چه امام ته په دواړو زنگونو باندې کیناستل. خود نورو هیستونو اجازت هم شته. ددې اجازت په وجه حضرت عمر رضی الله عنه اول په بل هیئت باندې ناست وو. خو چه د نبی صلی الله علیه و آله د خفگان واقعه پښه شوه او هغه د څه درخواست کولو ضرورت محسوس کړو. نو خپل هیئت ئې بدل کړو. او په دواړو زنگونو باندې کیناستو. او عرض ئې او کړو. «رضینا بالله رباً.. الخ» (۱)

عامو شارحینو رحمته الله علیه په دې مقام کښې د «هروك» نه په دواړو پڼو باندې ناسته مراد اختې ده. (۲)

قوله: رَضِينَا بِاللَّهِ رَبًّا وَبِالْإِسْلَامِ دِينًا وَبِمُحَمَّدٍ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ نَبِيًّا

فَسَكَتَ: او عرض ئې او کړو. چه مونږ الله تعالی رب او اسلام دین او محمد صلی الله علیه و آله نبی منو. او خوشحاله یو.

ابن بطلال رحمته الله علیه فرماني. چه چونکه حضرت عمر رضی الله عنه دا گټل. چه داسې قسم تپوسنه بعضې وخت د تعنت. شکوکو او شبهاتو په وجه کیږی. او په دې باندې عذاب نازلیری. ددې ویرې

هغوی د تسلیم او رضا اظهار او کړو. او عرض ئې او کړو. چه «رضینا بالله رباً.. الخ» (۳) ددې حاصل داې دي. چه الله تعالی مونږ ته کوم کتاب را کړې دي. او د نبی صلی الله علیه و آله په واسطه چه ئې مونږ ته کومه طریقه خودلې ده. چه هغه وی. نو د څه سوال ضرورت نشته. (۴)

قوله: فَسَكَتَ: نونبې صلی الله علیه و آله چپ شو.

په بعضې روایاتو کښې دی. چه «فلسکن غصه» (۵) یعنی د نبی صلی الله علیه و آله غصه سره شوه. یعنی کله چه

(۱) لامع الدراری (۳۲۳/۲ او ۳۲۴) -

(۲) الكنز المتواری (۳۲۴/۲) -

(۳) شرح ابن البطال (۱۷۱/۱) -

(۴) عمدة القاری (۱۱۴/۲) -

(۵) عمدة القاری (۱۱۵/۲) -

خود ترجمه الباب دا مقصد د راتلونکی «باب من سم شیاً فلم یفهمه ، فراجع» سره زیات مناسب دي

حضرت گنگوهی فرماني چې د ترجمه الباب نه دا مقصود دي چې مواضع د ضرورت اوجاحت کښې پکارده چې کلام درې درې ځله اعاده کړي شی لکه چې په روایت کښې کوم ځانې کښې د تثلیث ذکر راغلي دي نودهغي نه افهام مقصود دي یا زیات اهتمام په وجه اویا د دې ویرې چې د گنړې دوجې سامعین نه اوری په ترجمه الباب کښې د «لیفهم...» قید په دې باندې دلالت کوي. (۱)

حضرت شیخ الهند رحمته الله علیه هم د حضرت گنگوهی اتباع کړي ده. او فرماني چې په کومو مواقعو کښې د اعادي ضرورت اوجاحت وي. نوااعاده به نې کوله. گنې په بعضې مواقعو کښې صرف اشاره هم ثابته ده. «کما مرسلها» ددې نه هم په تبلیغ اوتفهیم کښې اهتمام طرف ته اشاره معلومېږي. معلم ته پکار دی چې مقامات مشکله دوه درې ځله مکرر کړي چې د اوریدونکو په پوهه کښې کمې پاتې نشي. (۲)

علامه سندھی رحمته الله علیه هم تقریباً هم دا خبره کړې ده. هغوی فرماني چې دا تکرار د هغه ځایونو سره مخصوص دي چې په کومو کښې چې د اعاده حاجت وو. گنې مطلقاً اعاده مقصود نه ده. ځکه چې مونږ گورو په ډیرو مقاماتو کښې صحابه کرام رضی الله عنهم د نبی صلی الله علیه و آله ارشاد نقل کوي. او وائي «قالها ثلاث» که د نبی صلی الله علیه و آله عادت دا وو چې هره خبره به نې درې ځله کوله. نویا ددې تصریح څه وجه نه وه. (۳) والله اعلم.

قوله: فَقَالَ أَلَا وَقَوْلُ الزُّورِ قَبْلَ أَنْ يَكْرَهُهَا: نبی صلی الله علیه و آله او فرماني. واورئ اود دروغو خبره. او نبی صلی الله علیه و آله مسلسل ددې خبرې تکرار کولو.

دا د حضرت ابوبکره رضی الله عنه حدیث یوه حصه ده. کوم چې په کتاب الشهادات ، کتاب الادب ، کتاب الاستیذان او کتاب استنابة المرتدين کښې موصولاً مروی دي. (۴)

أَلَا أَنْتُمْ يَا كِبْرَاءُ الْكِبَرِ؟ ثَلَاثًا قَالُوا بَلَى يَا رَسُولَ اللَّهِ قَالَ الْإِشْرَافُ بِاللَّهِ وَعَقُوقُ الْوَالِدَيْنِ ، جَلَسَ وَكَانَ مَتَكَ قَالَ أَلَا وَقَوْلُ الزُّورِ قَالَ فَبِأَزَالُ يَكْرَهُ مَا حَقَّقَ قُلْنَا لَيْتَهُ سَكَتَ

(۱) لامع الدرای (۳۲۵/۲ و ۳۲۶)۔

(۲) الأبواب والتراجم (ص ۵۳)۔

(۳) الكنز المتواری (۳۲۶/۲)۔

(۴) صحيح البخاری (۳۶۲/۱) کتاب الشهادات باب ما قيل في شهادة الزور رقم (۲۶۵۴) و (۸۸۴/۲) کتاب الأدب باب عقوق الوالدين من الكيان رقم (۹۲۸/۲) کتاب الاستیذان باب من إنكأ بين أصحابه رقم ۶۲۷۳ و ۶۲۷۴ (۱۰۲۲/۲) فاتحة كتاب إستنابة المرتدين والمعاندين وقتالهم باب إثم من أشرك بالله وعقوبته في الدنيا والآخرة رقم (۶۹۱۹)۔

په دې روایت کښې «ألا وقول الور» په باره کښې ذکر دی چه نبی ﷺ باربار ددې تکرار کولو. نبی ﷺ ددې د غټوالی په وجه دا باربار وئیل. معلومه شوه که ضرورت وی. نود یوې خبرې د اهمیت او غټوالی دوجې هغه مکرر بیانولې شی.

دلته یو سوال دا دې چه امام بخاری رحمه الله باب قائم کړې دې «باب من أعاد الحديث ثلاثاً» او په استدلال کښې ذکر کوی. «ألا وقول الور فما زال يكررها» چه نبی ﷺ ددې قول تکرار او کړو. ددې نه خو ترجمه الباب نه ثابتېږي.

ددې یو جواب دا دې چه دلته «فما زال يكررها» مذکور دې. د «ثلاث» مفهوم په دې کښې دننه پروت دې نومدعا ثابته شوه.

ددې دویم جواب دا دې چه په حقیقت کښې امام بخاری رحمه الله په «فما زال يكررها» سره استدلال نه دې کړې. بلکه دا حصه نې ذکر کړې ده. او په دې سره نې ددې حدیث اولنۍ حصې ته اشاره کړې ده. په کومه کښې چه نبی ﷺ فرمانیلې دی. «ألا أمثکم بأکمالکم ثلاثاً» په دې صورت کښې به د ترجمه الباب اثبات صریحی شی. «والله أعلم»

قوله: وَقَالَ ابْنُ عُمَرَ قَالَ النَّبِيُّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ هَلْ بَلَغْتُ ثَلَاثًا: حضرت ابن عمر رضی الله عنهما فرمائی. چه نبی ﷺ درې ځله او فرمائیل. آیا ما رسول او کړو. دا تعلیق د امام بخاری رحمه الله په مدعا باندې منطبق دي. بیا دا تعلیق د نبی ﷺ د حجة الوداع د خطبې یوه تکرر ده. کومه چه امام بخاری رحمه الله په مختلفو مقاماتو کښې ذکر کړې ده. (۱) البته «ألا هل بلغت ثلاثاً» ددې تصریح په کتاب الحدود کښې موصلاً مذکور ده. (۲) «والله أعلم»

[۹۵/۹۶] حَدَّثَنَا عَبْدُ اللَّهِ قَالَ حَدَّثَنَا عَبْدُ اللَّهِ بْنُ الْمُنْتَنَى قَالَ حَدَّثَنَا مُحَمَّدُ بْنُ عَبْدِ اللَّهِ عَنْ أَنَسٍ (۱) عَنِ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ أَنَّهُ كَانَ إِذَا سَلَّمَ ثَلَاثًا وَإِذَا كَلَّمَ بِكَلِمَةٍ أَعَادَهَا ثَلَاثًا

(صحيح البخارى (۲۳۵۱۱) كتاب الحج باب الخطبة أيام منى رقم ۱۷۴۲ و (۶۳۲۱۲) كتاب المغازى باب حجة الوداع رقم ۴۴۰۳ و (۸۹۲۱۲ و ۸۹۳) كتاب الأدب باب قول الله تعالى «يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا لَا يَخْرُجُ مِنْ قَوْمٍ عَمَى أَنْ يَكُونُوا خَيْرًا مِنْهُمْ...» رقم ۶۰۴۳ و (۹۹۱۱۲) كتاب الأدب باب ما جاء فى قول الرجل ويلك رقم ۶۱۶۶ و (۱۰۰۳۱۲) كتاب الحدود باب ظهر المؤمن حصى إلا فى حد أوقى رقم ۶۷۸۵ و (۱۰۱۴۱۲) كتاب الديات باب قول الله تعالى «ومن أحبها...» رقم ۶۸۶۸ و (۱۰۴۸۱۲) كتاب الفتن باب قول النبي ﷺ لا ترجعوا بعدي كفاراً يضرب بعضكم رقاب بعض)) رقم ۷۰۷۷ -

(صحيح البخارى (۱۰۰۳۱۲) كتاب الحدود باب ظهر المؤمن حصى إلا فى حد أو حق رقم ۶۷۸۵ -

(۲) قوله عن أنس رضي الله عنه: الحديث أخرجه البخارى فى نفس الباب رقم ۹۵ وفى (۹۲۳۱۲) كتاب الاستيذان باب التسليم والاستيذان ثلاثاً رقم ۶۲۴۴ والترمذى فى جامعه فى كتاب الاستيذان باب ما جاء فى كراهية أن يقول عليك السلام مبتدئاً رقم ۲۷۲۳ وفى كتاب المناقب باب قول أنس رضي الله عنه كان رسول الله ﷺ يعيد الكلمة ثلاثاً (رقم ۳۶۴۰)

اودوی نہ روایت کونکو کنبی، امام یحییٰ بن معین، امام اسحاق بن راہویہ، امام احمد بن حنبل، امام محمد بن بشار بن دار، ہارون بن عبد اللہ حمال، عبد بن حمید، محمد بن یحییٰ ذہلی، حجاج بن الشاعر، ابوقلابہ رقاشی، اودوی خونہ عبدالوارث بن عبدالصمد رحمۃ اللہ علیہ وغیرہ حضرات دی۔^(۱)

امام ابو حاتم رحمۃ اللہ علیہ فرمائی: «صندوق صلاح الحديث»^(۲)

ابن سعد رحمۃ اللہ علیہ فرمائی: «كان ثقة إن شاء الله»^(۳)

حافظ ذہبی رحمۃ اللہ علیہ فرمائی: «حجة»^(۴)

دغہ شان دوی فرمائی: «الإمام الحافظ الثقة»^(۵)

ابن معین رحمۃ اللہ علیہ فرمائی: «وكان والله ثقة»^(۶)

امام حاکم فرمائی: «ثقة مأمون»^(۷)

امام قانع رحمۃ اللہ علیہ فرمائی: «ثقة يخطئ»^(۸)

امام علی بن المدینی رحمۃ اللہ علیہ فرمائی: «هذا الصدق ثل شعبة»^(۹)

ابن نمیر رحمۃ اللہ علیہ ہم ددوی توثیق کری دی۔^(۱۰)

ابن حبان رحمۃ اللہ علیہ دوی پہ کتاب الثقات کنبی ذکر کری دی۔^(۱۱)

پہ ۲۰۷ھ کنبی وفات شوی وو۔^(۱۲) رحمہ اللہ تعالیٰ رحمتہ واسعہ۔

⑤ **عبد اللہ بن المثنیٰ رحمۃ اللہ علیہ:** دوی ابوالمثنیٰ عبد اللہ بن المثنیٰ بن عبد اللہ بن انس بن مالک انصاری رحمۃ اللہ علیہ دی۔^(۱۳)

(۱) دشيوخو اوتلامذو دياره اوگوري (تهذيب الكمال (۱۰۱۱۸ و ۱۰۲) وسير اعلام النبلاء (۱۶۱۹ و ۵۱۷)

(۲) تهذيب الكمال (۱۰۲۱۸)

(۳) الطبقات لابن سعد (۳۰۱۷)

(۴) الكاشف (۳۵۳۱) رقم (۳۳۷۶)

(۵) سير اعلام النبلاء (۵۱۶۹)

(۶) تعليقات تهذيب الكمال (۱۰۲۱۸)

(۷) تهذيب التهذيب (۳۲۸۶)

(۸) المصدر السابق

(۹) المصدر السابق

(۱۰) المصدر السابق

(۱۱) الثقات لابن حبان (۴۱۴۸)

(۱۲) تهذيب الكمال (۱۰۲۱۸)

(۱۳) تهذيب الكمال (۲۵۱۱۶)

دوی دخپل تره ثعابه بن عبدالله بن انس، ثابت بنانی، حسن بصری، عبدالله بن دینار، علی بن زید بن جدعان، فضاله بن حصین عطار، موسی بن انس بن مالک، اونضرین انس بن مالک رضی الله عنه نه دحدیث روایت کړې دي.

ددوی نه عبدالصمد، عبدالوارث محمدبن عبدالله انصاری، مسددبن مسرهد، مسلم بن ابراهیم، معلی بن اسد او خالدبن خداش رضی الله عنه وغیره حضراتو روایت کړې دي ^(۱)

امام یحیی بن معین، ابوزرعه، ابوبحاتم رضی الله عنه فرماني: «صالح» ^(۲)

ابوبحاتم ورسره د«شعیب» زیادت هم کړې دي. ^(۳)

امام ترمذی رحمته الله فرماني: «ثقة» ^(۴)

امام عجلې رحمته الله فرماني: «ثقة» ^(۵)

امان ابن جبان رحمته الله دوی په کتاب الثقات کښې ذکر کړی دی. اولیکلی نې دی: «ربما أخطأ» ^(۶)

دابن معین رحمته الله نه ددوی په باره کښې «لیس بشی» هم منقول دی. ^(۷)

زکریا ساجی رحمته الله فرماني: «فيه ضعف لم یکن من أهل الحديث روی متاکون» ^(۸)

امام نسائی رحمته الله فرماني: «لیس بالقوی» ^(۹)

امام ابوداود رحمته الله فرماني: «لا آخر حديثه» ^(۱۰)

امام ابوداود ددوی په باره کښې د ابوسلمه نه نقل کړی دی: «وكان ضعيفاً منكراً الحديث» ^(۱۱)

البته امام دارقطنی رحمته الله دوی ته یوځل ثقه وئیلی دی. او بل ځل نې ضعیف ګرځولې دي. ^(۱۲)

امام عقیلی رحمته الله فرماني: «لا یتابع علی أكثر من أحاديثه» ^(۱۳)

^(۱) «دشیوخ اوتلامذه دپاره او ګوري تهذيب الكمال (۲۵۱۶ و ۲۶) _

^(۲) تهذيب الكمال (۲۶۱۱۶) _

^(۳) المصدر السابق _

^(۴) جامع الترمذی کتاب العلم باب ما جاء فی الأخذ بالسنة وإجتنب البدعة رقم ۲۶۷۸ _

^(۵) تهذيب الكمال (۳۸۸۱۱۶) _

^(۶) تهذيب الكمال (۲۷۱۱۶) _

^(۷) میزان الاعتدال (۵۰۰۱۲) رقم (۴۵۹۰) _

^(۸) تهذيب الكمال (۳۸۸۱۵) ومیزان الاعتدال (۴۹۹۱۲) رقم (۴۵۹۰) _

^(۹) تهذيب الكمال (۲۷۱۱۶) _

^(۱۰) المصدر السابق _

^(۱۱) الضعفاء الكبير للعقيلي (۳۰۴۱۲) رقم (۸۸۲) _

^(۱۲) تهذيب الكمال (۳۸۸۱۵) _

^(۱۳) الضعفاء للعقيلي (۳۰۴۱۲) رقم (۸۸۲) _

خلاصه دا شوه چه عبدالله بن مشی بعضی حضرت ائمه مثلاً امام ترمذی، امام عجلای و غیره مطلقاً ثقة گرځولې دې. اوبعضی حضرت ائمه مثلاً ابن معین، ابوزرعه، ابویحاتم و غیره د ده توثیق کړې دې البته د توثیق اعلی الفاظ نه دی استعمال کړې. اوبعضی حضرت ائمه ددوی تضعیف کړې دې. چه دې ټولو اقوالونه او کتلې شی نوصحیح رانې هغه ده. کومه چه حافظ ابن حجر رحمته الله علیه قائمه کړې ده. یعنی «صدوق کثیر الغلط»^(۱)

یعنی ددوی په عدالت کښې خوڅه کمی نشته. البته د ضبط د کمی په وجه ضعیف گرځولې شوې دې.

ترکومی پورې چه په صحیح بخاری کښې د داسې راوی د روایت تعلق دې. نو اگر چه عبدالله بن مشی رحمته الله علیه د صحیح بخاری د عامو راویانو پشان مضبوط نه دې. خوبعضی وخت امام بخاری رحمته الله علیه په خپل اجتهاد سره د بعضی داسې راویانو بعضی داسې مخصوص روایتونه قبلوی. په کومو کښې چه انکار نه وی. ^(۲) بیا خاص کر چه متابع موجود وی. دلته هم داسې ده. چه په صحیح بخاری رحمته الله علیه کښې د عبدالله بن مشی رحمته الله علیه په روایاتو باندې غور او کړې شی. نو معلومه به شی. چه ددوی زیات روایات دخپل تره ثمامه نه دی. اوسرې دخپل خاندان دا حدیثو زیات اهتمام کوی. ددې وجه ددوی نه نې روایت قبول کړې شوی دی. ^(۳) حالانکه یو روایت د ثابت بنانی رحمته الله علیه نه نقل کوی. په هغې کښې ددوی تره ثمامه هم شریک دې. او د هغوی متابع روایت هم موجود دې. دغه شان یو روایت د عبدالله بن دینار رحمته الله علیه نه نقل دې دهغې متابع هم موجود دې. ^(۴)

ذکر شوی تقریر په رنځر کښې د امام ابن معین قول چه «لیس بشی» دامام نسائی قول «لیس بالقوی» مونږ دیو مخصوص روایت سره خاص کوو. ^(۵) ددې روایاتو په بناء امام بخاری رحمته الله علیه ددوی روایتونه قبول کړې دی. والله اعلم.

دامام بخاری رحمته الله علیه نه علاوه امام ترمذی، امام ابن ماجه رحمهما الله هم ددوی په احادیثو احتجاج کوی. ^(۶) رحمه الله تعالی رحمة واسعة.

(۱) تقریب التهذیب (ص. ۳۲۰) رقم ۳۵۷۱۰.

(۲) قال الحافظ رحمته الله علیه وقد تقرر أن البخاری حیث یخرج لبعض من فیہ مقال لا یخرج شیاً مما أنکر علیه فتح الباری (۱۸۹/۲).

(۳) والذي أنکر علیه إنما هو من روايته عن غیره ثمامه، والبخاری إنما أخرج له عن عمه هذا الحديث و غیره. ولا شک أن الرجل أضبط لحديث آل بيته من غیره فتح الباری (۱۸۹/۱).

(۴) هدی الساری (ص. ۴۱۶).

(۵) قال الحافظ فی فتح الباری (۱۸۹/۱) وقال النسائی لیس بالقوی قلت القائل الحافظ لعله أراد فی بعض حدیثه .. وقول ابن معین رحمته الله علیه لیس بشی. أراد فی حدیث بعینه سل عنه).

(۶) هدی الساری (۴۱۶).

⑤ ثمامه بن عبد الله بن دا ثمامه بن عبدالله بن انس بن مالک انصاری بصری رضی دې دوی دبصرې قاضی هم پاتې شوی دی. (۱)

دوی دخپل نیکه انس بن مالک رضی نه علاوه دحضرت براء بن عازب، اوحضرت ابوهريره رضی نه هم دحدیث روایت کړې دي. اگرچه ددوی د حضرت ابوهريره رضی سره ملاقات نه وو شوي.

ددوی نه په روایت کونکو کښې حبیب بن الشهید، حسین بن واقد مروزی، حماد بن سلمه، حمید الطویل، عبدالله بن عوان، ددوی وراره عبدالله بن مشی، عزره بن ثابت انصاری، عوف الاعرابی، قتاده بن دعامة، «وهومن القرانه» مالک بن دینار، اومعمر بن راشد رضی وغیره دي. (۲) امام احمد بن حنبل اوامام نسائی رحمهما الله فرماني «ثقة» (۳)

امام عجلې رضی فرماني «تابعی ثقة» (۴)

ابن شاهین رضی هم ددوی توثیق کړې دي. (۵)

ابن حبان رضی دوی په کتاب الثقات کښې ذکر کړي دي. (۶)

حافظ ذهبي رضی فرماني «ثقة» (۷)

دغه شان دوی فرماني «وكان من العلماء الصادقين ولقضاء البصرة وكان يقول صحت جدی ثلاثين سنة» (۸)

البته حافظ ابن عدی رضی دابويعلى په واسطه د امام يحيى بن معين رضی نه ددوی تضعیف ته اشاره کړې ده. (۹)

په اصل کښې د امام يحيى بن معين رضی تضعیف مطلقاً نه دي. بلکه د بخاری د يو روایت په باره کښې دي. کوم چه د «کتاب الصدقات» په نوم سره مشهور دي. دا مکتوب حضرت ابو بکر صدیق رضی حضرت انس رضی ته په هغه وخت کښې ورکړي وو کله چه ئې هغه بحرین ته لیږل. (۱۰)

(۱) تهذيب الكمال (۴۰۵/۴) _

(۲) د استاذانو اوشاگردانو د تفصيل دپاره اوگوري تهذيب الكمال (۴۰۵/۴ او ۴۰۶) _

(۳) تهذيب الكمال (۴۰۶/۴) _

(۴) تهذيب الكمال (۲۹۱۲) _

(۵) تعليقات تهذيب الكمال (۴۰۸/۴) _

(۶) الثقات لابن حبان (۹۶/۴) _

(۷) الكاشف (۲۸۵/۱) رقم (۷۱۶) _

(۸) سير اعلام النبلاء (۲۰۵/۵) _

(۹) الكمال لابن عدی (۱۰۸/۲) _

(۱۰) صحيح بخاری (۱۹۵/۱ او ۱۹۶) _ كتاب الزكاة باب زكاة الغنم رقم (۱۴۵۴) _

ددې کتاب په باره کښې د بعضي محدثينو رحمتهم وينا ده. چه دحضرت انس رضي الله عنه نه دوی ته ددې سماع حاصله نه ده. دغه شان د عبدالله بن مشي نه ثمامه ته ددې باقاعده سماع حاصله نه ده. (۱)

حافظ ابن حجر رحمته په مقدمه د فتح الباری کښې ددې کافی اوشافي جواب ليکلي دي. (۲)
حاصل دا چه امام يحيى بن معين رحمته خو اول د ثمامه به عبدالله مطلقاً تضعيف نه دي کړي. بلکه دهغوی دا تضعيف ديوخاص روايت سره مختص دي. بيا په دغه خاص روايت کښې هم ددوی تضعيف معتبر نه دي. هم دا وجه ده. چه حافظ ابن عدی رحمته ددوی په ترجمه کښې ليکي: «ولثمامة من انس احاديث وأرجوانه لابس به وأحاديثه قريبة من غيره وهو صالح فيما يرويه من انس حندی»

خلاصه دا چه ثمامه بن عبدالله ثقه راوی دي. چا هم ددوی تضعيف نه دي کړي. نو حافظ چه دوی صرف «صدوق» گرځولي دي. دا خبره قابل د غورده. (۳) رحمه الله تعالى رحمة واسعة.

⑤ انس رضي الله عنه: دحضرت انس رضي الله عنه حالات په کتاب الايمان کښې د«باب من الإيمان أن يحب لأخيه ما يحب لنفسه» لاندې ذکر کړي دي. (۴)

قوله عَنْ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ أَنَّهُ كَانَ إِذَا سَلَّمَ سَلَّمَ ثَلَاثًا: حضرت انس رضي الله عنه دنبی صلی الله علیه و سلم په باره کښې نقل کوي. چه کله به نبی صلی الله علیه و سلم سلام کولو. نو درې ځله به نې سلام کولو.

علامه خطابی رحمته فرماني. چه دنبی صلی الله علیه و سلم درې ځله سلام کول د استیذان په موقع باندې وو. یعنی کله چه به نبی صلی الله علیه و سلم چاته تشریف یوړلو. نو اول به نې سلام کولو. که اجازت به ورته ملاؤ. نشو. نو په دویم ځل به نې سلام کولو. او دغه شان که په دویم ځل به هم اجازت ملاؤ نشو. (یعنی چا به د سلام جواب ورنکړو) نو نبی صلی الله علیه و سلم به په دریم ځل سلام اوکړو. (۵) ددی تائید د نبی صلی الله علیه و سلم ددې ارشاد نه هم کیږي. په کوم کښې چه نبی صلی الله علیه و سلم فرمانيلی دي. «إذا استأذن أحدكم ثلاثاً لم يؤذن له فليدعكم» (۶)

دغه شان دحضرت سعد بن عباد رضي الله عنه واقعه ده. چه نبی صلی الله علیه و سلم ددوی کورته تشریف یوړو. سلام

(۱) قاله الدارقطني انظر هدى السارى. (ص. ۳۵۷ و) الفصل الثامن الحديث الحادى والعشرون) _

(۲) هدى السارى (۳۵۷) الفصل الثامن الحديث الحادى والعشرون وفتح البارى (۳/۱۸۱۳) كتب الزكاة باب زكاة الغنم) _

(۳) تقريب التهذيب (۱۳۴) رقم (۴۵۳) _

(۴) كشف البارى (۴۱۲) _

(۵) اعلام الحديث (۲۰۸۱) _

(۶) صحيح بخارى (۹۲۳/۲) كتاب الاستيذان باب التسليم والاستيذان رقم (۵۱۸۵) _

نې اوکړو خو جواب ورته ملاؤ نشو نېی ﷺ دویاره سلام اوکړو خو جواب ملاؤ نشو په دریم ځل نې سلام اوکړو خو جواب ملاؤ نشو نېی ﷺ واپس روان شو حضرت سعد رضی الله عنه په نېی ﷺ پسې ورمونده کړې او عرض نې اوکړو یا رسول الله ما به هر ځل په خپلو غوږونو ستاسو سلام اوریدل او په مزه به مې جواب درکولو په زوره مې جواب نه درکولو دې دپاره چه ستاسود سلام برکتونه راته زیات نه زیات حاصل شی دغه شان نېی ﷺ دویاره هغوی سره دهغوی کور ته واپس شو. (۱)

امام اسماعیلی رحمه الله هم دا ذکر کړی دی چه دا سلام، سلام داستیزان دي (۲)

علامه سندھی رحمه الله هم دا قول اختیار کړې دي. (۳)

خوپه دې باندې اشکال دا دي چه داستیزان دپاره چه کله سلام اوکړې شی اوپه اول ځل اجازت ملاؤ شی. نو دویاره د سلام کولو حاجت نشته. (۴)

ددې جواب دا دي چه درې ځله د استیزان مطلب دا نه دي چه همیشه دپاره به درې ځله سلام اچوی بلکه مطلب دا دي چه د نېی ﷺ د استیزان آخری حد درې ځله وو که په اول ځل به اجازت ملاؤ شو هغه به کافی وو گنې په دویم ځل به نې سلام اچولو که اجازت به ملاؤ شوتیک به وه گنې په دریم ځل به نې سلام اچولو که اجازت به ورته ملاؤ شو نو ډیره ښه گنې واپس به شو. (۵)

علامه کرمانی رحمه الله فرماني چه په درې سلامونو کښې به اول د استیزان دپاره وو اودویم به د تحیه دپاره وو یعنی د ملاقات سلام وو اودریم به د تودیع یعنی د رخصتی سلام وو. (۶)

خو حضرت گنگوھی رحمه الله فرماني چه دا سلامونه په استیزان تحیه او تودیع باندې حمل کول اگر چه د معنی په اعتبار سره صحیح دی خو دباب په مناسبت سره صحیح نه دی. (۷)

شاه ولی الله رحمه الله فرماني چه دلته په هره موقع باندې درې ځله سلام کول مراد نه دی بلکه چه کله به جمع عفیره وه او ځل به خواره واره وو نو نېی ﷺ به د سلام د رسولود دپاره درې ځله سلام کولو یوه مخامخ دویم ښی طرف ته اودریم گس طرف ته ځکه چه د نېی ﷺ دسلام به ټولوارماني وو. (۸)

حضرت کشمیری رحمه الله فرماني چه کله به نېی ﷺ لوی جمعې ته ور داخلیدو نو یو سلام خو به نې د داخلیدو په وخت کښې کولو دویم سلام چه کله به د مجلس مینځ ته اور سیدو او

(۱) سنن أبی داود کتاب الأدب تب کم مرة یسلم الرجل فی الإستیزان رقم ۵۱۸۵.

(۲) فتح الباری (۱۸۹۱).

(۳) حاشیه السندی علی البخاری (۵۱۱).

(۴) شرح الکرماني (۸۶۲).

(۵) إیضاح البخاری (۱۲۴۶).

(۶) شرح الکرماني (۸۶۲).

(۷) لامع الدراری (۳۲۷۲ و ۳۲۸).

(۸) إیضاح البخاری (۱۲۵۶).

دریم سلام چه کلمه به دمجس آخرته اورسیدو کولو (۱)

قوله وَإِذَا تَكَلَّمْتَ بِكَلِمَةٍ أَعَادَهَا ثَلَاثًا: او کله چه به نبی ﷺ څه خبره کوله. نوهغه به نې درې ځله کوله دکلمې نه مراد نحوی کلمه مراد نه ده بلکه خبرې اترې مراد دی.

په وړاندینی حدیث کښې د «حق تفهم عنه» قید هم موجود دي. دهغې په رنډا کښې دا معلومیږي چه دنبی ﷺ په هرځانې کښې دتکرار عادت نه وو بلکه تکرار به نې په هغه موقع کولو په کومه چه به افهام مقصود وو. مثلاً چه نبی ﷺ سره به ویره وه که خبره یوځل واورې. نوزده به نې نکړې یا به نبی ﷺ په هغه موقع باندې تکرار کولو په کومه موقعه چه به نې ابلاغ، تعلیم اوتبلیغ مقصود وو یا چه به کله مجمع زیاته وه او آواز به خلقو ته نه رسیدل یا به زجر مقصود وو. نونبې ﷺ به تکرار کولو.

که دانمی عادت وو. نوصحابه کرامو ﷺ چه دنبی ﷺ ارشادات نقل کول. نودا به نې ولې ونیل. چه «قالها ثلاثاً» یا «کررها ثلاثاً» وغیره، په مخصوص مواقعو کښې تکرار دې خبرې دلیل دي چه تکرار دانمی عادت نه وو بلکه په اهمو مواقعو کښې به نې تکرار کولو. والله اعلم. تنبیه دا خبره دي معلومه وی چه دا حدیث زمونږ د پاک وهند په نسخوکښې موجود نه دي بلکه په مصری نسخوکښې دي. (۲)

علامه قسطلانی رحمته الله علیه فرمانی چه دا روایت د ابن عساکروابوذر په نسخوکښې نشته. حالانکه راروان حدیث هم دا حدیث دي. دهغې سند هم دا دي. نود دویم حدیث په وجه د اولنی حدیث نه استغناء هم کیدی شی. (۳) والله اعلم.

[۹۵] حَدَّثَنَا عَبْدُ اللَّهِ بْنُ عَبْدِ اللَّهِ حَدَّثَنَا عَبْدُ الصَّمَدِ قَالَ حَدَّثَنَا عَبْدُ اللَّهِ بْنُ الْمُبَارَكِ قَالَ حَدَّثَنَا مُحَمَّدُ بْنُ عَبْدِ اللَّهِ عَنْ أَنَسٍ (۴) عَنْ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ أَنَّهُ كَانَ إِذَا تَكَلَّمَ بِكَلِمَةٍ أَعَادَهَا ثَلَاثًا حَتَّى تَقْفَهُ عَنْهُ وَإِذَا أَتَى عَلَى قَوْمٍ قَسَمَ عَلَيْهِمْ سَلَامًا عَلَيْهِمْ ثَلَاثًا [۵۸۹۰]

دا سند داوونی حدیث لاندې بعینه تیر شوي دي. هلته تراجم رجال لیکلی شوی دی.

قوله عَنْ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ أَنَّهُ كَانَ إِذَا تَكَلَّمَ بِكَلِمَةٍ أَعَادَهَا ثَلَاثًا حَتَّى تَقْفَهُ عَنْهُ: دنبی کریم ﷺ په باره کښې نقل کوی چه کله به دوی خبرې کولې. نودرې ځله به نې خبرې کولې. دې دپاره چه ددوی خبرې ښه زده کړې شی

(۱) فیض الباری (۱۹۲۱)۔

(۲) النزه المتواری فی معادن لامع الدراری وصحیح البخاری (۳۲۵۱۲)۔

(۳) ارشاد الساری للقسطلانی (۱۹۲۱)۔

(۴) قوله عن أنس قد سبق تخريج هذا الحديث (أنفا)۔

قوله وَإِذَا أَنْتُمْ عَلَىٰ قَوْمٍ فَسَلِّمُوا عَلَيْهِمْ وَسَلِّمُوا عَلَيْهِمْ ثَلَاثًا: او کله چه به نبی ﷺ یوقوم ته تشریف اورلو. او سلام به نبی کولو. نو درې ځله به نبی سلام کولو. د حدیث تشریح د مخکنی حدیث لاندې تیره شوې ده. ترجمه- الباب د حدیث الباب نه ښکاره واضع دې. والله اعلم

[۹۶] حَدَّثَنَا مُسَدَّدٌ قَالَ حَدَّثَنَا أَبُو عَوَانَةَ عَنْ أَبِي بِشْرٍ عَنْ يُونُسَ بْنِ مَاهَكَ عَنْ عَبْدِ اللَّهِ بْنِ عَمْرٍو (۱) قَالَ تَخَلَّفَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ فِي سَفَرٍ سَافِرْنَا فَأَذْرَكْنَا وَقَدْ أَرْهَقْنَا الصَّلَاةَ صَلَاةَ الْعَصْرِ وَنَحْنُ نَتَوَضَّأُ فَجَعَلْنَا نَمْسَحُ عَلَىٰ أَرْجُلِنَا فَنَادَىٰ بِأَعْلَىٰ صَوْتِهِ وَيْلٌ لِلْأَعْقَابِ مِنَ النَّارِ مَرَّتَيْنِ أَوْ ثَلَاثًا [۶۰۰]

رجال الحديث

- ① **مسدد بن حبيب**: دا مشهور محدث مسدد بن مسرهد اسدی رحمته الله دې ددوی مختصر حالات په «کتاب الإيمان باب من الإيمان أن يحب لأخيه ما يحب لنفسه» لاندې تیر شوی دی. (۲)
 - ② **ابو عوانه**: دا ابو عوانه وضاح بن عبدالله یشکری رحمته الله دې ددوی مختصره تذکره هم د «بهد الوحي» کښې د دریم حدیث لاندې تیره شوې ده. (۳)
 - ③ **ابو بصره**: دا ابو بصره جعفر بن ایاس یشکری واسطی بصری دې ددوی حالات په کتاب العلم کښې د «باب من رفع صوته بالعلم» لاندې تیر شوی دی.
 - ④ **یوسف بن مَاهَك**: دا یوسف بن مَاهَك بن بهز اوفارسی مکی دې ددوی حالات هم په کتاب العلم کښې د «باب من رفع صوته بالعلم» لاندې تیر شوی دی.
 - ⑤ **عبدالله بن عمرو**: د عبدالله بن عمرو بن العاص رحمته الله حالات د «کتاب الإيمان باب المسلم من سلم المسلمون من لسانه ويده» لاندې تیر شوی دی. (۴)
- قوله** قَالَ تَخَلَّفَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ فِي سَفَرٍ سَافِرْنَا فَأَذْرَكْنَا وَقَدْ أَرْهَقْنَا الصَّلَاةَ صَلَاةَ الْعَصْرِ وَنَحْنُ نَتَوَضَّأُ فَجَعَلْنَا نَمْسَحُ عَلَىٰ أَرْجُلِنَا فَنَادَىٰ بِأَعْلَىٰ صَوْتِهِ وَيْلٌ لِلْأَعْقَابِ مِنَ النَّارِ مَرَّتَيْنِ أَوْ ثَلَاثًا: حضرت عبدالله بن عمرو بن

(۱) قوله عن عبدالله بن عمرو.. قد سبق تخريج هذا الحديث في كتاب العلم باب من رفع صوته بالعلم رقم (۶۰)

(۲) كشف الباری (۲/۱۲)۔

(۳) كشف الباری (۴۳۴)۔

(۴) كشف الباری (۵۶۷۹۱۱)۔

العاصم رضی اللہ عنہ فرمائی کہ رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم پہ یوسف کنبی زمون نہ روسته پاتی شوی وو اویسا نی مونیر رالاندی کرو حالاتکه په مونیر باندی دمازیگرمونخ راغلی وو اومونیر اودسونه کول نومونیر په خپلو پوندو باندی اوبه شیندلی (یعنی معمولی وینخل موکول لکه چه مسح وه) نو نسی صلی اللہ علیہ وسلم په اوچت آواز سره دوه یا درې ځله اوونیل. د پوندو دپاره خرابی ده.

قوله فادرکنا: دکاف په فتحه سره د باب افعال نه د ماضی صیغه ده دې سره د جمع متکلم صیغې ضمیر منصوب متصل دې اود «أدرک» فاعل نبی صلی اللہ علیہ وسلم دې.

قوله أرهقنا: دقاف په سکون سره دا دباب افعال نه د جمع متکلم صیغه ده په دې صورت کنبی به «الصلاة، صلاة العصر» منصوب وی. دلته دا امکان هم تخته چه «أرهقنا» دقاف په فتحه سره وی په دې صورت کنبی به «الصلاة» د فاعل په وجه مرفوع وی.

داصیلی په نسخه کنبی «أرهقنا» دی په دې صورت کنبی به «الصلاة» مرفوع وی او «صلاة العصر» هم ظاهره ده چه د بدلیت په وجه مرفوع دې. (۱)

قوله مرتین أو ثلاثاً: د راوی شک دې چه نبی صلی اللہ علیہ وسلم «وویل للأعقاب من النار» دوه ځله اوفرمانیل که درې ځله.

ددې نه معلومه شوه چه درې ځله شرط نه دې بلکه اصل مقصود تفهیم دې که د دریو ځلونه په کم سره دا مقصود حاصلیږي نوکافی ده. (۲)

دا حدیث وړاندې په کتاب الغلم کنبی په «باب من رفع صوته بالعلم» کنبی تیر شوی وو اوددې ضروری تشریح هم هلته شوی ده دغه شان وړاندې په کتاب الطهارت کنبی به هم راشی.

۳= بَابُ تَعْلِيمِ الرَّجُلِ أُمَّتَهُ وَأَهْلَهُ

د مخکنی باب سره مناسبت په دواړو بابونو کنبی مناسبت په دې طریقه دې چه په مخکنی

باب کنبی دعام تعلیم ذکر وو اوبه دې باب کنبی د خاص تعلیم ذکر دې. (۳) والله اعلم.

د توجیه الباب مقصد حضرت شیخ الہند رحمۃ اللہ علیہ فرمائی چه ددې باب نه هم هغه مقصد دې کوم چه د باب سابق وو یعنی د ضرورت د تعلیم او تعمیم د تعلم مقصود دې د دې وجې نې په کنبی د «أهله» زیادت اوکړو حالاتکه په حدیث کنبی صرف «أمتہ» ذکر دې. (۴)

(۱) عمدة القاری (۱۱۷۱۲) وفتح الباری (۱۸۹۱۱)۔

(۲) فتح الباری (۱۸۹۱۱)۔

(۳) عمدة القاری (۱۱۷۱۲)۔

(۴) الأبواب والتراجم (ص. ۵۳)۔

حضرت گنگوہی رحمۃ اللہ علیہ فرمائی ہے کہ ترجمۃ الباب مقصد دا دی ہے کہ سری دپارہ د خلیجی وینخی نہ علم حاصلو لو کنبی استنکاف (شرم) نہ دی کول پکار دغه شان پکار دی ہے مولی ددی بہ خدمت کنبی حرج نہ گنری تعلیم د وینخی اوبی بی حق دی لکہ خشکہ چہ دده خدمت دھغوی بہ ذمہ حق دی (۱)

حضرت شیخ الحدیث صاحب رحمۃ اللہ علیہ فرمائی ہے کہ ترجمہ مقصد دا دی ہے کہ سری د نبی صلی اللہ علیہ وسلم د ارشاد پہ وجہ چہ «کم رام وکمک مسؤل من رھمتہ» (۲) پہ وجہ دخپلو کور دخلقو د تعلیم ذمہ وار دی چونکہ پہ حدیث کنبی صرف د تعلیم امہ ذکر و د تعلیم اہل ذکر نہ وو نویہ دی خبرہ باندی د تنبیہ و رکول دپارہ چہ دا حکم د وینخی سرہ خاص نہ دی بیکلہ اہل نہ پہ طریق اولی سرہ شامل دی پہ ترجمہ کنبی نہی د «اہل» زیادت اوکرو لکہ چہ دا نی اوخودل چہ ہرکله وینخی تہ تعلیم و رکول مطلوب دی نوحرارتو تہ خو بہ تعلیم و رکول پہ طریقہ اولی سرہ مطلوب وی (۳)

[۱۴] أَخْبَرَنَا مُحَمَّدُ هُوَائِي سَلَامٌ حَدَّثَنَا الْمُحَارِبِيُّ قَالَ حَدَّثَنَا صَالِحُ بْنُ حَبَانَ قَالَ قَالَ عَامِرُ الشَّعْبِيِّ حَدَّثَنِي أَبُو بَرْدَةَ عَنْ أَبِيهِ (۱) قَالَ قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ ثَلَاثَةٌ هُمْ أَجْرَانِ رَجُلٌ مِنْ أَهْلِ الْكِتَابِ آمَنَ بِنَبِيِّهِ وَآمَنَ مُحَمَّدٌ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ وَالْعَبْدُ الْمُتْلُوكُ إِذَا أَدَّى حَقَّ اللَّهِ وَحَقَّ مَوْلَاهُ وَدَجَلَ كَانَتْ عَنْدهُ أَمَةٌ يَطْوَاهَا فَأَذْبَهَا فَأُخْسَنَ تَأْدِيهَا وَعَلِمَهَا فَأُخْسَنَ تَعْلِيمَهَا ثُمَّ أُعْتِقَهَا فَتَزَوَّجَهَا فَلَهُ أَجْرَانِ ثُمَّ قَالَ عَامِرٌ أَعْظَمْنَا كُفَا بِغَيْرِ شَيْءٍ قَدْ كَانَتْ يَرْكَبُ فِيهَا دَوْتُمَا إِلَى الْمَدِينَةِ (۲۴۰۶ و ۲۴۰۹ و ۲۴۱۳ و ۲۴۴۹ و ۲۴۶۲ و ۲۴۹۵ و ۲۷۹۵)

(۱) لامع الدراری (۳۲۹/۲ و ۳۳۰)۔

(۲) صحیح بخاری (۱۲۲/۱) کتاب الجمعة باب الجمعة فی القرى والمدن رقم ۸۹۳۔

(۳) الكنز المتواری (۳۲۸/۲)۔

قوله عن أبيه الحديث أخرجه البخاري أيضا في (۳۴۶/۱) كتاب العتق باب فضل من أدب جاريته وعلمها رقم ۲۵۴۴ وباب العبد إذا أحسن عبادة ربه ونصح سيده رقم ۲۵۴۷ وباب كراهية التطاول على الرفيق رقم ۲۵۵۱ وفي (۴۲۲/۱) كتاب الجهاد والسير باب فضل من أسلم من أهل الكتابين رقم ۳۰۱۱ وفي (۴۹۰) كتاب أحاديث الأنبياء باب ذكر في الكتاب مريم رقم ۳۴۴۶ وفي (۷۶۱/۲) كتاب النكاح باب إتخاذ السراي ومن أعتق جاريته ثم تزوجها رقم ۵۰۸۳ ومسلم في صحيحه في كتاب الإيمان باب وجوب الإيمان برسالة نبينا محمد صلی اللہ علیہ وسلم إلى جميع الناس ونسخ الملل بملته رقم ۳۸۷ و ۳۸۸ وفي كتاب النكاح باب فضيلة إعتاق أمته ثم يتزوجها رقم ۳۴۹۹ والنسائي في سننه في كتاب النكاح باب عتق الرجل جاريته ثم يتزوجها رقم ۳۳۴۶ و (۳۳۴/۷) والترمذي في جامعه في كتاب النكاح باب ما جاء في الفضل في ذلك رقم ۱۱۱۶ وابن ماجه في سننه في كتاب النكاح باب الرجل يعتق أمته ثم يتزوجها رقم ۱۹۵۶۔

رجال الحديث

- ① محمد رحمه الله: دا ابو عبدالله بن محمد بن سلام بيکندي دي. ددوی حالات په کتاب الايمان کښي د «باب قول النبي ﷺ أنا أمليكم بالله وأن المعرفة فعل القلب» لاندې تیر شوی دی. (۱)
- ② المحاربي رحمه الله: دا عبدالرحمن بن محمد بن زیاد محاربي کوفی ؓ دي. ددوی کنيت ابو محمد دي. (۲)
- دوی د عبد الملك بن عمير، ليث بن ابي سليم، اسماعيل بن ابي خالد، امام اعمش، فضيل بن غزوان، عاصم الاحول، عمار بن سيف، اوليث بن سعد ؓ وغيره نه روايت کوي. اوددوی نه روايت کونکو کښي امام احمد بن حنبل، ابوکريز، محمد بن العلاء، محمد بن سلام بيکندي، ابوسعيد الاشج، حسن بن عرقه، هناد بن السري، ابوبکر بن ابي شيبة، او عثمان بن ابي شيبة ؓ وغيره دي. (۳)
- امام يحيى بن معين ؓ فرماني: «ثقة» (۴)
- امام نسائي ؓ فرماني: «ثقة» (۵)
- دغه شان دوی فرماني: «ليس به بأس» (۶)
- امام ابن سعد ؓ فرماني: «ثقة كثير الغلط» (۷)
- امام بزار ؓ فرماني: «ثقة» (۸)
- ابن شاهين ؓ فرماني: «ثقة» (۹)
- امام دارقطني ؓ فرماني: «ثقة» (۱۰)
- امام ذهبي ؓ فرماني: «الحافظ الثقة» (۱۱)

(۱) کشف الباری (۹۳/۲)

(۲) تهذيب الكمال (۳۸۶/۱۷)

(۳) داستاذا نواو شاگردانو دپاره او گوړی تهذيب الكمال (۳۸۸ و ۳۸۶/۱۷) وسیر اعلام النبلاء (۱۳۶/۹ و ۱۳۷)

(۴) تهذيب الكمال (۳۸۹/۱۷)

(۵) المصدر السابق

(۶) المصدر السابق

(۷) الطبقات (۳۹۲/۶)

(۸) کشف الأستار عن زوائد البزار (۲۱۹/۳) کتاب علامات النبوة باب مناقب جماعة رقم ۲۶۰۶

(۹) تعلقات تهذيب الكمال (۳۸۹/۱۷)

(۱۰) تهذيب التهذيب (۲۶۶/۶)

(۱۱) سير اعلام النبلاء (۱۳۶/۹)

دغه شان دوی فرماني «ثقة يهرب»^(۱) دغه شان دوی فرماني «ثقة صاحب حديث»^(۲) ابن حبان رحمته الله دوی په کتاب الثقات کښې ذکر کړی دی.^(۳) البته ابن معین رحمته الله فرماني «یروی المناکیر عن مجهولين»^(۴) د حدیث منکرې فسد حدیثه بذلك»^(۵)

امام ابو حاتم رحمته الله فرماني «صدوق یروی عن مجهولين احادیث منکره ففسد حدیثه بذلك»^(۶)

امام احمد رحمته الله فرماني «بلغنا ان المعالي كان يذلس»^(۷)

خلاصه دا چه اکثر و عالمانو رحمته الله ددوی توثیق کړې دې خو بعضې عالمانو په دوی باندې کلام هم کړې دې.

تر کومې پورې چه په بخاری کښې د دوی د احادیثو د اخراج تعلق دې نودوی ددې په وجه قابل اعتراض نه دې. چه اول خوا اکثر و حضراتو دې ثقه گرځولې دي دویمه دا چه کومو حضراتو پرې کلام کړې دې. نو هغوی په دې وجه کلام کړې دې چه دوی د مجهولينونه روایت کوي. نو که د مجهولينونه روایت نه وی. نو د دوی احادیث به یې شکه یې شهبې قابل احتجاج وی.

بیا دا خبره دې هم معلومه وی. چه امام بخاری رحمته الله صرف په دوو ځایونو کښې ددوی نه د احادیثو تخریج کړې دې.^(۸) خو په دواړو ځایونو کښې ددوی متابع موجود دی.^(۹) دوی په ۱۹۵ هـ کښې وفات شوی وو.^(۱۰) رحمه الله تعالى رحمة واسعة.

⑤ **صالح بن حبان رحمته الله**: دا صالح بن حبان ثوری همدانی کوفی دې بعضې حضراتو صالح بن صالح بن مسلم بن حبان و نیلی دی.^(۱) خو... حبان... د... حی... په لقب سره زیات مشهور دې.^(۲)

(۱) الکشاف (۶۴۲/۱) رقم (۳۳۰۵) _

(۲) میزان الاعتدال (۵۸۵/۲) رقم (۴۹۵۲) _

(۳) الثقات لابن حبان (۹۲/۷) _

(۴) میزان الاعتدال (۵۸۵/۲) رقم (۴۹۵۲) _

(۵) المصدر السابق _

(۶) المصدر السابق _

(۷) یوځویه حدیث باب کښې دي. دکوم تخریج چه وړاندې تیر شو. اودویم مقام صحیح بخاری (۱۳۲/۱) کتاب العیدین باب ما یکره من حمل السلاح فی العید والحرم رقم (۹۶۶) _

(۸) هدی الساری (ص. ۴۱۹) _

(۹) الکشاف (۶۴۲/۱) رقم (۳۳۰۵) _

(۱۰) نهذیب الکمال (۵۴۱/۳) _

(۱۱) فتح الباری (۱۹۰/۱) _

دوی کله نیکه طرف ته منسوب کوی اوصالح بن حی وائی اوکله صالح بن حیان (۱)
 دوی دعلی بن صالح بن حی اوحسن بن صالح بن حی پلار دی (۲)
 دوی دسلمه بن کهیل، سکاک بن حرب، عاصم الاحول، امام عامر شعبی، عون بن عبدالله
 اوقاسم بن صفوان رضی الله عنه وغیره حضراتو نه روایت کوی.
 ددوی نه روایت کونکو کښې ددوی خوږې حسن بن صالح بن حی، علی بن صالح بن حی،
 حفص بن غیاث، سفیان ثوری، سفیان بن عیینه، امام شعبه، عبدالله بن المبارک، عبدالرحمن
 بن محمد المحارب، هشیم بن بشیر، ابو عوانه او یحیی بن زکریا بن ابی زانده رضی الله عنه وغیره
 دی (۳) امام احمد بن حنبل رضی الله عنه فرمائی: «ثقة» (۴)
 امام یحیی بن معین او اما نسائی رحمهما الله فرمائی: «ثقة» (۵)
 امام عجلې رضی الله عنه فرمائی: «كان ثقة» (۶)
 ابن خلفون رضی الله عنه فرمائی: «وهو ثقة» (۷)
 حافظ ذهبی رضی الله عنه فرمائی: «ثبت» (۸)
 تنبیه حافظ مزنی رضی الله عنه د امام عجلې رضی الله عنه نه د توثیق نقل کولونه پس زیاتی دا لیکي «وقال
 موضح آخر جاز العديث يكتف حديثه وليس بالقوي» (۹)
 ددوی په تابعداري کښې حافظ ذهبی رضی الله عنه په «میزان الاعتدال» کښې لیلکی دی «ليس
 بقوي» (۱۰) بیا سبط بن العجمي رضی الله عنه هم ددوی اتباع کړي ده. اولیکلي نې دی «قال العجمي عن
 صالح بن صالح بن حماد ليس بقوي» (۱۱) حالانکه حقیقت دا دي چې د امام عجلې رضی الله عنه دا کلام
 دیوبل زاوی صالح بن حیان قرشی کوفی په باره کښې دي. (۱۲)

(۱) الکاشف (۴۹۵۱۱) رقم (۲۳۴۲) -

(۲) تهذيب الكمال (۵۵۱۱۳) -

(۳) داستاذا نو او شاگردانو دپاره او گوري تهذيب الكمال (۵۵۱۱۳) ۵۶ -

(۴) تهذيب الكمال (۵۶۱۱۳) -

(۵) تهذيب الكمال (۵۶۱۱۳) وتهذيب التهذيب (۳۹۳۱۴) -

(۶) المصادر السابقة -

(۷) تهذيب الكمال (۳۹۳۱۴) -

(۸) الکاشف (۴۹۵۱۱) رقم (۲۳۴۲) -

(۹) تهذيب الكمال (۵۶۱۱۳) -

(۱۰) ميزان الاعتدال (۲۹۵۱۲) رقم (۳۸۰۰) -

(۱۱) حاشية السبط على الكاشف للذهبي (۴۹۵۱۱) رقم (۲۳۴۲) -

(۱۲) انظر ترجمه في تهذيب الكمال (۳۳۱۱۳) وتهذيب التهذيب (۳۸۶۱۴) -

حافظ ابن حجر رحمته په تهذيب التهذيب او تقريب التهذيب کښې په دې باندې تنبيه ورکړې ده (۱).

د صالح بن حن صالح بن حيان وفات په ۱۵۲ هـ کښې شوې وو. (۲) رحمه الله تعالى رحمة واسعة.

⑤ عامر الشعبي رحمته: دا مشهور تابعي، محدث، فقيه امام عامر بن شراحيل شعبي کوفی رحمته دی. د دوی مختصر حالات مخکې په کتاب الايمان کښې د «باب المسلم من سلم المسلمين من لسانه ويده» لاندې تير شوی دی. (۳)

⑥ ابو بردة رحمته: دا حضرت ابو موسی اشعري رحمته خوښ دې ددوی نوم عامر يا حارث دې ددوی حالات په «کتاب الايمان» کښې د «باب أي الإسلام أفضل» لاندې تير شوی دی.

⑦ حضرت ابو موسی اشعري رحمته: د دوی حالات په ذکر شوی باب کښې تير شوی دی. (۴)
قوله: قَالَ قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ ثَلَاثَةٌ هُمْ أَجْرَانِ: حضرت ابو موسی اشعري رحمته فرماني، چه نبي صلی الله علیه و آله فرمانيلی دی. درې کسان داسې دی، چه درې کسان داسې دی، چه هغوی ته به دوه اجرونه ملایوېږي.

«ثلاثة» په «ثلاثة رجال» يا «رجال ثلاثة» په معنی دی. او دا مبتداه. او «لهم اجران» خبر دې. ايا دوه اجرونه په درې کسانو کښې محصور دي؟ دلته اشکال کيږي، چه د حديث نه خو دا معلومېږي، چه درې کسانو ته به دوه اجرونه ملایوېږي. يو «رجل من أهل الكتاب آمن بنبيه وآمن به» او دويم کس «العبد المملوك إذا أدى حق الله وحق مواليه» او دريم کس «رجل كانت عند أمه فأدبها فأحسن تأديبها وعلمها فأحسن تعليمها ثم أعتقها» حالانکه په قرآن کریم کښې د ازواج مطهراتو په باره کښې راغلی دی. «وَمَنْ يَفْعَلْ يَكُنْ مِنَ الْبَرِّ وَرَسُولُهُ وَعَمَلٌ صَالِحٌ تُؤْتِيهِمْ أَجْرَهُمَا مَرَّتَيْنِ» (۵)
علامه سراجی الدين بلقيني رحمته فرماني، چه د چونکه د ازواج مطهراتو پورې خاص دې. د قيامت پورې عام حکم نه دي. په خلاف ددغه درې کسانو، څکه چه ددوی حکم ترقیامته پوې دې. نو څکه دلته د درې کسانو ذکر اوشو. (۶)
خوپه دې باندې اشکال کيږي، چه ددې نه علاوه نور هم بعضي اعمال او افعال داسې دی، چه په هغې باندې دوه اجرونه ملایوېږي. مثلاً «مثل الذي يقرأ القرآن وهو حافظ له مع السفر والكراهة»

(۱) تهذيب الكمال (۳۹۳/۴) و تقريب التهذيب (۲۷۲) رقم (۲۸۶۵) -

(۲) تهذيب التهذيب (۳۹۳/۴) -

(۳) كشف الباري (۶۷۹/۱) -

(۴) المصدر السابق -

(۵) الأحزاب (۳۱) -

(۶) فتح الباري (۱۹۱/۱) -

ومثل الذی یقرأ وهو یتعاهد وهو علیه شدید فله أجران (۴)

دغه شان په حدیث کښې دی «إذا حکم الحاكم فاجتهد ثم أصاب فله أجران» (۵)

ددې احادیثو په رڼا کښې غوره دا دی. چه دا اوونیلی شی چه د دریو عدد د احتراز دپاره نه دي. بلکه دصحيح قول مطابق دعدد مفهوم معتبرنه وی نودیو عدد تنصيص دهغي نه علاوه د نورو اعدادو نفی نه کوی. (۳)

دوه اجرونه اجر سوره د درې کسانو د تخصیص وجه په دې خبره کښې اختلاف دي چه دوی ته دوه اجرونه ملاویږي. ددې څه سبب دي؟

بعضې حضرات فرماني. چه چونکه دوی دوه کارونه کړي دي. ددې وجې دوی ته دوه اجرونه ملاویږي.

خوپه دې باندې اشکال واردیږي. چه په دې کښې ددوی څه خصوصیت دي؟ څوک چه هم دوه عملونه کوي. نو هغوی ته دوه اجرونه ملاویږي. (۶)

دبعضې حضراتو رائي دا ده. چه دې درې وارو ته به په هریو کارباندې دوه دوه اجرونه ملاویږي.

خوپه دې باندې اشکال دا دي. چه دې درې وارو داسې څه لویه کارنامه نه ده کړې چه اوس به دوی ته په هریو عمل باندې دوه دوه اجرونه ملاویږي. (۵)

زمونږ د عالمانو او مشائخو رضی الله عنہم دا رائي ده. چه په کومو اعمالو او افعالو کښې تراحه وی په هغې کښې به ورته دوه دوه اجرونه ملاویږي. (۶)

په داسې اعمالو کښې د دوه اجرانو ملاویدل څه د عقل نه خلاف خبره نه ده ځکه چه د نبی ﷺ ارشاد دي. «مثل الذی یقرأ القرآن وهو حافظ له مع السفرة الكرام، ومثل الذی یقرأ وهو

یتعاهد وهو علیه شدید، فله أجران» (۴)

(۱) صحیح البخاری (۷۳۵/۲) کتاب التفسیر، سورة عبس رقم ۴۹۳۷ _

(۲) صحیح البخاری (۱۰۹۲/۲) کتاب الإعتصام بالکتاب والسنة باب أجر الحاكم إذا اجتهد فأصاب أو أخطأ رقم (۷۳۵۲) وصحیح مسلم کتاب الأقضية باب بیان أجر الحاكم إذا اجتهد فأصاب أو أخطأ ۴۸۷ و ۴۸۹ (۴) وسنن أبی داود کتاب القضاء باب فی القاضي یخطئ: رقم ۳۵۷۴ وسنن ابن ماجه أبواب الأحكام باب الحاكم یجتهد فصب الحق رقم ۲۳۱۴ _

(۳) عمدة القاری (۱۲۲/۲) _

(۴) الكنز المتواری (۳۲۹/۲) _

(۵) المصدر السابق _

(۶) المصدر السابق وفضل الباری (۱۰۴/۲) _

(۷) أخرجه البخاری فی صحیحه (۷۳۵/۲) کتاب التفسیر سورة عبس. رقم ۴۹۳۷ () واللفظ له وأخرجه مسلم فی کتاب صلاة المسافرين باب فضل الماهر بالقرآن والذي یتتبع فیہ رقم (۱۸۶۲ و ۱۸۶۳) _

مطلب دا دې چه یواځر د قراعت دې اوږد اجرد محنت دې ددې نه دا نه ثابتیږي چه انځلی په کښې دهغه درجه د مشاق او حافظ قرآن نه اوچته ده. ښکاره ده چه د مشقت په وجه دده ثواب زیات دې.

دلته کښې هم که تاسو غور او کړۍ نوږه دې درې واړو کښې هریوسره یو مزاحم او مقاوم لگیدلې دې کوم چه په عمل کښې خلل اورکاوت جوړیږي.

گوزی دا اهل کتاب د وړاندې نه په یو حق پیغمبر، او آسمانی دین او کتاب الهی باندې ایمان راوړونکی دی په حقیقت کښې چه دهغوی ایمان هرڅنگه وی که صحیح وی یا غیر صحیح، معتبر وی، او که غیر معتبر، هغه خلق په خپل گمان کښې خپل خان داسې گنړي چه مونږ داسې یو چه زمونږ داسې پیغمبر دي، او داسې کتاب دي، داسې څیز عاده دانسان په طبیعت کښې بعضې وخت روسته راتلونکي پیغمبر باندې ایمان راوړونکي او دهغه په اتباع کولو کښې استغناء غوندي پیدا کوی، بلکه یو قسم استنکاف پیدا کوی بیا خاص کر که چه راتلونکي پیغمبر هغه دهغوی د کتاب او پیغمبر هغه د صداقت او حقانیت، عظمت او وجاهت، او جلالت اقرار کوی، او پخپله دهغې په مدح او تعریف کښې دهغه ژبه لونه وی، ځکه چه هغه دا گنړي، چه هرکله مونږ سره داسې عظیم الشان پیغمبر او داسې د اوچتې درجې کتاب شته، دکوم تصدیق او تعظیم پیغمبر هغه دهغوی قرآن هم کوی، نویا مونږ ته څه ضرورت دې، چه مونږ ددې دویم کس تابعداری او کړۍ ددې وجې به بعضې یهودیانو نبی ﷺ ته «رسول الامین» وویل. (۱)

خلاصه دا چه د اهل کتابو ایمان صحیح دې او که غیر صحیح، معتبر دې او که غیر معتبر، هرڅنگه چه وی، خو هغه ایمان دهغوی په نیزد استغناء باعث وو، او په نبی ﷺ باندې ایمان راوړو، او دهغوی اطاعت کولو سره متصادم، مزاحم او مانع وو.

اوس چه کوم اهل کتاب ددې خواهش نفسانی د تابعداری نه خالی شی، او دخپلو نفسانی جذباتو مقابله او کړۍ، اوسوچ او فکر او کړۍ، اوحق او پیژنی، او په هغې باندې عمل کوی، او د جذبات نفسانی نه لاتنډې د حق د قبولولو نه استنکاف، غروړو او عدم توجهی نه کوی، ښکاده ده، چه ده د خپل نفس سره سخته مجاهده او کړۍ، حظوظ شهوات او لذات ټې پریخودلو کښې ټې سخت مشقت برداشت کړی وی، حق ته ټې په خواهش نفسانی باندې ترجیح ورکړه، په دې حیثیت به ده ته په نبی ﷺ باندې ایمان راوړی، د نورو مسلمانانو په نسبت زیات اجر ملایږي، چه د قرآن کریم په الفاظو باندې غور او کړۍ شی، نو ددې مطلب دپاره زیاته رنرا ملایږي شی، دالله تعالی ارشاد دې «أُولَئِكَ يُؤْتُونَ أَجْرَهُمْ مَرَّتَيْنِ بِمَا صَبَّوْا» (۲) یعنی کوم اهل کتاب چه ایمان راوړی، نو دهغوی ته به په خپل ایمان باندې دوه ابرونه ملایږي، ددې وجې چه هغوی صبر او کړۍ، اوصبر خو وائی دې ته چه یو څیز طبیعت نه خلاف وی، نو دلته دې خلقوته په

(۱) کما فی حدیث ابن صیاد، آنک رسول الامین ... آخره مسلم فی صحبه فی کتاب الفتن باب ذکر ابن صیاد رقم (۷۳۵۴)۔

(۲) النقص: (۵۴)۔

ایمان را ورکوئینې په کومو کومو مشکلاتو او شدائد باندې صبر کول وو په کوم باندې چې الله تعالیٰ تضعیف اجر مرتب کړو. دا هغه شدائد او مشکلات دي. دکومو ذکرچه اوس اوشو. ددې آیت نه ښکاره معلومیږي. چه داهل کتابو د تضعیف اجر وجه دوه عملونه نه دي. بلکه دطبع نه خلاف خیز باندې د صبر کولو په وجه ددوی په یو عمل یعنی په محمد ﷺ باندې ایمان راوړو دوه اجر و نه ملاوېږي.

هم دغه حال دهغه غلام دي. چه دخپل مولیٰ حق کماحقه ادا کوي. او الله تعالیٰ حقوق په اعلیٰ او اکمله طریقه باندې ادا کوي. هریوکس ته معلومه ده. چه ده ته به دالله تعالیٰ د حقوقو په ادا کولو کښې خورمه مشقت او تکلیف وي. دهغه کس په نسبت سره چه هغه آزاد وي. اویا دخپل مولیٰ د حقوقو پوره کولوڅه پرواه نه کوي. نوهرکله چه داغلام دا دواړه حقوق په ښه طریقه سره جمع کوي. چه دهغې جمع کول ډیرگران کار دي. ځکه چه دمولیٰ د حقوقو ادا کول د الله تعالیٰ د حقوقو په ادا کولو کښې مانع او رکاوټ وي. خوچه ددې مزاحم، مانع باوجود هغه دالله تعالیٰ حقوق ادا کوي. نو ده دوه اجر و نه ملاویدل بیخي مناسب اویه خپل ځاني صحیح دي.

دغه شان دریم کس دي. چه اول خوهغه په وینځه باندې احسانات او کړل. اویا نې په هغې باندې آخری احسان دا اوکړو. چه هغه نې په خپل زوجیت کښې واخستله. لکه چه خپل خان سره نې برابر کړه. قرآن کریم د بیبيانود دبرابری حقوق ذکر کړي دي. «وَلَهُنَّ مِثْلُ الَّذِي عَلَيَّهِنَّ بِالْمَعْرُوفِ» (۱) اوددې نکاح نه دده صرف شهوت پوره کول مقصود نه وو. ځکه چه رقیبت موجود وو. نوییا هم په دې کښې څه دوطی نه څه ممانعت موجود نه وو.

بیا دا چه داسې نکاح په عرف کښې عار گنرلې شی. چه د آزادولونه پس نې ورسره نکاح اوکړه. خودي کس هغه وینځه په خپله نکاح کښې واخسته. اویه دې نې خپل احسان مکمل کړو. اویه دي کښې نې څه شرم محسوس نکړو. چه یوه وینځه نې خان سره برابر کړه. نو دې ته په دوو اجر و نه ملاویدو کښې څه لرې والې نشته. (۲)

قوله: رَجُلٌ مِنْ أَهْلِ الْكِتَابِ آمَنَ بِنَبِيِّهِ وَآمَنَ بِمُحَمَّدٍ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ:
یوهغه کس دي. چه هغه داهل کتابوڅنی وي. په خپل نسی نې هم ایمان ساتل. او اوس نې په محمد ﷺ باندې هم ایمان راوړو.

د کتاب اطلاق په لغت کښې په هر کتاب باندې کیږي. خو په شریعت کښې د کتاب الطلاق په کتب سماویه باندې کیږي. (۳)

فقهاء چه کله دا اوواټی. چه په کتاب اوسنت کښې دا دي. نو هلته د کتاب نه مراد قرآن کریم وي. داهل کتابو نه څوک مراد دی؟ داهل کتابونه عام طور یهود او نصارا مراد وي. خودلته تري

(۱) البقرة: ۲۲۸

(۲) تفصیل دپاره اوگورئ فضل الباری (۱۰۴/۱ و ۱۰۷)۔

(۳) فتح الباری (۱۱/۱۹)۔

دغه شان دحضرت قتاده رضی الله عنه نه نقل دی. «أهل البيت في عهد الله بن سلام و سلمان الفارسي رضی الله عنه»
(حضرت عبدالله بن سلام یهودی وو او حضرت سلمان فارسی نصرانی وو دواړو خپل خپل
مذهبونه پریځودى وو او مسلمانان شوى وو.)^(۱)

ترکومې پورې چه د فریق اول د دلائلو تعلق دې. نوهغه یو دحضرت ابوموسی اشعری رضی الله عنه
د حدیث باب یو سند دې. او هغه سند مرجوح دې.

تفصیل دا دې. چه دحضرت ابوموسی اشعری رضی الله عنه دا حدیث دعامر شعبی رضی الله عنه نه درې
کسانو نقل کړې دې. یو فراس بن یحیی همدانی، بل فضل بن یزید دې. او دې دریم کس
صالح بن صالح بن حیان ثوری همدانی دې. په دوی کښې د د فراس بن یحیی روایت امام
احمد،^(۲) اود فضل بن یزید روایت امام ترمذی،^(۳) اود صالح بن صالح روایت په
صحیحینو وغیره کتابونو کښې نقل شوی دی.^(۴)

د فراس بن یحیی اوفضل بن یزید په روایتونو کښې خوڅه اختلاف نشته. اونه په دې کښې
د «آمن بهی» تصریح شته.

البته د صالح بن صالح بن حیان نه ددې روایت نقل کونکی په صحیح بخاری کښې
عبدالرحمن بن محمد بن زیاد محاربى، سفیان ثوری، سفیان بن عیینه، عبدالله بن المبارك
او عبدالواحد بن زیاد رضی الله عنه دی.

په صحیح مسلم کښې د صالح نه ددې روایت نقل کونکی هشیم، عبده بن سلیمان، سفیان
بن عیینه، او شعبه رضی الله عنه دی.

په سنن نسائی کښې دا روایت د صالح بن صالح نه یحیی بن ابی زانده نقل کړې دې.
او په سنن ابی ماجه کښې د صالح بن صالح شاگرد عبده بن سلیمان دې.^(۵)

په دې ټولو اسنادو کښې صرف یو سند کښې د عبدالله بن المبارك رضی الله عنه نه د «آمن بهی»
تصریح ده. او په بل طریق کښې نشته.^(۶) البته د سفیان ثوری رضی الله عنه په شاگردانو کښې اختلاف

دې په صحیح بخاری کښې د سفیان ثوری د شاگرد محمد بن کثیر په طریق سره د «أهل
الكتاب» حصه نه ده ذکر،^(۷) حالانکه په مسند احمد کښې د سفیان ثوری شاگرد عبدالرحمن

(۱) المصدر السابق -

(۲) المصدر السابق -

(۳) مسند أحمد (۴۰۵۱۱۴) -

(۴) جامع ترمذی کتاب النکاح باب ما جاء في الفضل في ذلك (أي في فضل الرجل يعتق الأمة ثم يتزوجها) -

رقم (۱۱۱۶) -

(۵) د حدیث باب تخريج اوگوری -

(۶) ددې ټولو تخريج په مخکنی حدیث کښې شوې دې،

(۷) صحیح بخاری (۴۹۰۱۱) کتاب احادیث الانبياء باب «واذكر في الكتاب مريم...» رقم (۳۴۴۶) -

(۸) صحیح بخاری (۳۴۶۱۱) کتاب العتق باب العبد إذا أحسن عبادة ربه ونصح سيده رقم (۲۵۴۷) -

بن مهدی په طریق کښې «آمن بما جاء به مبین» نقل کوی (۱) لکه چه د صالح په شاگردانو کښې خوتول خلق عام لفظ ذکر کوی. صرف دابن المبارک رحمه الله په طریق کښې د «آمن بهی» نقل کوی. اود سفیان ثوری رحمه الله په روایت کښې اختلاف دی. یو صاحب «آمن بهی» نقل کوی. او بل صاحب عام لفظ نقل کوی. نود روایت په حیثیت سره به «درجل من اهل الکتاب» یا ددې پشان بل عام لفظ ته ترجیح حاصله وی. ددې حضراتو دویم دلیل دا دی. چه یهودیت دنصرانیت په وجه منسوخ شوې دی. او په منسوخ دین باندې ایمان ساتل څه فائده نه ورکوی.

په دې باره کښې حافظ ابن حجر رحمه الله فرمائی. چه دلته د نسخې د شرط لگولو څه ضرورت نشته. ځکه چه حضرت عیسی عليه السلام هم بنی اسرائیلو طرف ته لیږلې شوې وو. په دې کښې څه اختلاف نه وو. په هغوی کښې چه چا په حضرت عیسی عليه السلام باندې ایمان راوړ. هغه ته، مسیحی،، وئیلی شی. او چا چه پرې ایمان راوړلو. بلکه تکذیب نې اوکړو. او په خپل یهودیت باندې قائم پاتې شو. نو هغه مومن نه دي. اودا حدیث داسې گسانوته شامل نه دي. ځکه چه په دې کښې دا شرط دی. چه «مؤمن بنییه» دی.

البته هغه کسان کوم چه په یهودیت کښې داخل شوی وی. او هغوی په بنی اسرائیلو کښې نه وو. او یا هغوی حضرت عیسی عليه السلام سره نه وو. او نه ورته د حضرت عیسی عليه السلام دعوت رسیدي وو. نو د داسې کسانو په باره کښې وئیلی شی. چه دغه یهودیان دی. اود حضرت عیسی عليه السلام د بعثت نه پس هم هغوی مومنان دی. ځکه چه هغوی په حضرت موسی عليه السلام باندې ایمان لری. اود هغوی نه پس دوی د هیڅ پیغمبر تکذیب نه دي کړي. نو که داسې یوکس د نبی عليه السلام نبوت بیا موندو (یعنی دده په ژوند پیغمبر د نبوت دعوه اوکړه). نو هغه به ددې خبر په مصداق کښې داخل وی. د یمن بعضې قبائل هم داسې قسم وې. چه هغوی یهودیان وو. اود حضرت عیسی عليه السلام دعوت هغوی ته نه وو رسیدلې.

دلته اصل اشکال دهغه یهودیانو په باره کښې دی. کوم چه د نبی عليه السلام په زمانه کښې په مدینه منوره کښې وو. مخکې مونږ د آیت کریمه، «أُولَئِكَ يَوْمَئِذٍ أَجْرُهُمْ مَقْرُونٌ» (۲)، اود رفاعه قرطی، علی بن رفاعه قرطی، اود امام قتاده رحمه الله د آثارو په باره کښې خودلی وو. چه ددهغې مصداق حضرت عبدالله بن سلام اوو غیره حضرات دی. دهغې ټولتعلق د بنی اسرائیلو سره وو.

دا حضرت په یهودیت باندې برقرار پاتی شول. اود دوی په حضرت عیسی عليه السلام باندې ایمان هم نه وو. نو ددوی په حق کښې دوه اجرونه ثابت دی. حافظ رحمه الله ددې جواب دا ورکړي دی. چه د مدینې دغه یهودیانوته د حضرت عیسی عليه السلام

(۱) مسند أحمد (۳۹۵/۴)

(۲) القصص: (۵۴)

دعوت نه وو رسیدلې ځکه چه د دوی دعوت ډیرو ځایونوته نه وو رسیدلې. ددې وجې دهغوی په یهودیت باندې قائم پاتې شو. او په حضرت موسی (علیه السلام) باندې دهغوی ایمان باقی پاتې وو. تردې چه نبی (صلی الله علیه و آله) پیغمبر شو. نو دهغوی په نبی (صلی الله علیه و آله) باندې ایمان راوړلو په دې طریقه به اشکال لرې شی (۱)

ددې تفصیل دا دې چه بخت نصر کله دشام په علاقه کښې په بنو اسرائیلو باندې ظلمونه کول. نو هغه ځانې نه ډیرو یهودیانو هجرت اوکړو. د هغوی د تلو نه په صدو روسته حضرت عیسی (علیه السلام) مبعوث شو. د حضرت عیسی (علیه السلام) په واسطه باندې د توحید او شریعت دعوت د شام یهودیانو ته اورسیدل. د مدینې منورې یهودیانو ته نه وو رسیدلې. (۲) لکه څنگه چه د

وفاء الوفاء د یوې واقعه نه معلومېږي. چه مدینې منورې سره نژدې په «جهام أم خالد» نومې غریاندې یوه قبر دې. په هغې باندې لیکلې دی. «أنا أسود بن سوداة رسول الله عيسى بن مريم إلى أهل هذه القرية» دابن شهاب زهری نه منقول دی. چه «وجدت قبر جد علي جهام أم خالد أربعين ذراعاً في أربعين ذراعاً مكتوب في حجره، أنا عهد الله من أهل نينوى رسول الله عيسى بن مريم عليه السلام أهل هذه القرية فأدركني الموت فأوصيت أن أدفن في جهام أم خالد» (۳)

ددې دویم جواب علامه طیبی (رحمته الله) دا ورکړې دې. چه د مدینې منورې یهود اگر چه په منسوخ دین باندې عمل کونکي وو. خو په دې کښې څه بعد نشته. چه په نبی (صلی الله علیه و آله) باندې د ایمان راوړو په برکت دهغوی ادیان د منسوخیت باوجود قبول کړې شو. او په دې طریقه دهغوی د دوو اجرونو مستحق جوړ شو. (۴)

اهل کتاب دلته عام دی او که هغه خلق مراد دی چاچه تحریف او تبدیلی نه ده کړې؟ بیا په دې کښې اختلاف دې. چه ددې نه صرف هغه اهل کتاب مراد دی چا چه تحریف او تبدیلی نه وه کړې. او که ټول اهل کتاب ترې مراد دی؟

امام طحاوی او قرطبی رحمهما الله فرماني. چه د اهل کتاب نه صرف هغه خلق مراد دی. چا چه تحریف او تبدیلی نه وه کړې. ځکه چه اجر او ثواب د حق په اتباع باندې ملاوېږي. (۵)

علامه سراج الدین بلقینی، حافظ ابن حجر، علامه عینی او ملا علی قاری (رحمهم الله) فرماني. چه

(۱) فتح الباری (۱۹۰۱ و ۱۹۱).

(۲) فیض الباری (۱۹۳۱).

(۳) وفاء الوفاء بإخبار دار المصطفى للعلامة نور الدين علي بن أحمد السهودي المتوفى ۹۱۱ هـ (۱۰۶۴) الباب السابع في أوديتها وبقاعها الفصل الرابع في جماعاته ... الطبعة الثالثة (۱۴۰۱ و ۱۹۸۱ م) دار إحياء التراث العربي، بيروت، لبنان.

(۴) الكاشف عن حقائق السنن المعروف بشرح الطيبی (۱۲۶۱) كتاب الإيمان الحديث الحادی عشر.

(۵) مشکل الآثار (۲۲۶ و ۲۲۸) كتاب بيان مشكل ما روى عن رسول الله (صلی الله علیه و آله) من قوله ((ثلاثة يؤتون أجراً مرتين.. وإكمال إكمال المعلم لأبني ومكمل إكمال الكمال للسوسي (۲۶۳۱ و) وفتح الباری (۱۹۱۱).

اهل کتاب عام دی. (۱) ددې دلیل دا دې. چه په آیت کریمه کښې «أُولَئِكَ يُؤْتَوْنَ أَجْرَهُمْ مَرَّتَيْنِ» (۲) کوم چه ددې حدیث هم معنی دي. د تحریف او تبدیلی نه پس نازل شوی دی. دویم دلیل دا دې. چه نبی ﷺ هرق ته کوم خط لیکلې وو په هغې کښې ئې دا لیکلی وو. «أَسْلَمَ تَسْلِمَ يُوْتُكَ اللهُ أَهْرَكَ مَرَّتَيْنِ» (۳) هرقل په عیسائیت کښې د تحریف او تبدیلی نه پس داخل شوی وو.

دغه شان کله چه نبی ﷺ هرقل ته خط لیکلې وو. چه «أَسْلَمَ تَسْلِمَ يُوْتُكَ اللهُ أَهْرَكَ مَرَّتَيْنِ» نوهلته نبي ﷺ دا هم لیکلی وو. چه «يا أهل الكتاب تعالوا في كلمة سواء بيننا وبينكم» سره خطاب کړې وو. (۴) معلومه شوه. چه په دې کښې هغه ټول اهل کتاب شامل دي. څوک چه د سابقه دین منونکی وو. برابره خبره ده. چه هغوی د تحریف نه وړاندې داخل شوی وی اوکه د تحریف نه پس، والله اعلم.

د تصاعف اجر دا حکم د نبی ﷺ د زمانې پورې خاص دې اوکه عام دې؟ بیا په دې کښې هم اختلاف دي. چه دا حکم د نبی ﷺ زمانې پورې خاص دې. اوکه عام دي؟ علامه سراج الدین بلقینی رحمه الله فرماني. چه دا حکم عام دي. ترقیامته پورې هم دا حکم دي. کوم کتابی چه هم ایمان راوړی. نوهغه ته به دوه اجر و نه ملاوړی. (۵) کوم غلام چه هم د الله تعالی اود مولی حق ادا کوی. هغه ته به دوه اجر و نه ملاوړی. دغه شان هریوکس چه خپلې وینځې ته تعلیم ورکوی. اوازاده ئې کړی اوپه خپله نکاح کښې ئې راوړی. نوهغه ددوو اجر و نه مستحق دي. خو علامه کرمانی رحمه الله فرماني. چه دا د نبی ﷺ د زمانې پورې خاص دې ځکه چه د نبی ﷺ د بعثت نه پس خو د ټولې دنیا پیغمبر هم نبی ﷺ دي. نو دیوکس په حضرت عیسی علیه السلام باندې ایمان راوړی. دا دهغه په خپل پیغمبر باندې ایمان نه دي. ځکه چه دهغه نبی حضرت موسی او حضرت عیسی علیهما السلام نه دي. بلکه دهغه پیغمبر حضرت محمد ﷺ دي. (۶)

په دې باندې اشکال دي. هغه دا چه بیا خو د نبی ﷺ په زمانه کښې هم دا حدیث معمول به نشی کیدي. ځکه چه کله د نبی ﷺ بعثت اوشو. نو د ټولو پیغمبر به محمد ﷺ وی. نو دیوکس په حضرت موسی یا حضرت عیسی علیه السلام باندې ایمان راوړل. پکار ده چه نافع نه وی.

(۱) فتح الباری (۳۸۱۱) کتاب بدء الوحی حدیث هرقل و (۱۹۱۱۱) وعمدة القاری (۱۹۱۹۲) ومرقاۃ المفاتیح (۷۸۱۱ و ۷۹) -

(۲) القصص: (۵۴) -

(۳) صحیح بخاری (۴۱۱) کتاب بدء الوحی رقم ۷) -

(۴) المصدر السابق) -

(۵) فتح الباری (۱۹۱۱۱ و ۱۹۲) -

(۶) شرح الکرماني (۸۸۱۲) -

که ددې جواب داسې ورکړې شې چې د حدیث تعلق دهغه کسانو سره دې چاته چه د نبی ﷺ د بعثت علم نه وو شوې نویبا د نبی ﷺ د زمانې پورې د خاص کولو څه ضرورت نشته. د نبی ﷺ نه پس هم که یوکس دا اووانی چه دا هغه یهودی یا نصرانی دي چه د نبی ﷺ د بعثت علم ورته نشته. اوبیا هغه مسلمان شی نوپه دې صورت کښې به هغه ته په خپل پیغمبري باندې د ایمان راوړو ثواب ملاویرې اوزمونږ په پیغمبر د ایمان راوړو ثواب هم ملاویرې (۱).

نوصحیح خبره هم هغه ده. کومه چه علامه بلقینی رحمه الله فرمائیلې ده چه دا حکم عام دې د نبی ﷺ په زمانې پورې خاص نه دي. والله اعلم.

قوله: وَالْعَبْدُ الْمَمْلُوكُ إِذَا أَدَّى حَقَّ اللَّهِ وَحَقَّ مَوْلَاهُ: اوبوهغه غلام دې چه هغه دالله تعالی حق هم ادا کوی. اودخپل مولی حق هم.

دلته کښې د«عبد» سره د مملوک قید ددې وجې لگولې شوې دې ځکه چه هسې خو ټول خلق دالله تعالی بندگان اوهغه غلامان دي. خودلته دا خودل مقصود دی چه دا کس دالله تعالی دغلامی سره سره د خلقو غلام هم وی. (۲)

بیانې دلته «حق موالیه» فرمائیلې دی. «حق مولاه» نې نه دی فرمائیلې. یعنی د جمعې صیغه راوړې شوې ده. د مفرد صیغه نه ده. ددې وجه یا دا ده. چه دلته د «العبد» نه مراد یو غلام نه دي. بلکه جنس مراد دي. په کوم کښې چه د کثرت هم احتمال شته. ددې وجې د «موالی» لفظ استعمال کړې شویا. وجه دا ده. چه بعضې وخت یو غلام د خومالکانوپه مینځ کښې مشترک وی. هغه صورت ته هم د شاملولودپاره دلته د«موالی» جمع صیغه استعمال کړې شوه. (۳)

عبد مملوک ته دوه اجرونه ولې ملاویرې؟ ددې تفصیل مونږ وړاندې بیان کړې دي.

قوله: وَرَجُلٌ كَانَتْ عِنْدَهُ أَمَةٌ فَأَدَّى بِهَا فَأُحْسِنَ تَأْدِيمَهَا وَعَلَّمَهَا فَأُحْسِنَ تَعْلِيمَهَا ثُمَّ

أَعْتَقَهَا فَتَزَوَّجَهَا: یوهغه کس دي. چه هغه سره یوه وینځه وی. اوهغه ورته ښه ادب اوښائی او تعلیم ورته ورکړې ښه تعلیم ورته ورکړی. اوبیا نې آزاده کړی. اوبیا ورسره نکاح اوکړی. علامه کرمانی رحمه الله فرمائی چه د تادیب تعلق د مروت سره متعلق ادا بوسره دي اود تعلیم شرعی احکامو سره دي لکه چه د تادیب تعلق د عرف سره دي اود تعلیم تعلق د شریعت سره دي. یا دا اووايه چه د تادیب تعلق د دنیاوی امورو سره دي اود تعلیم تعلق د اخروی امورو سره دي. (۴) والله اعلم

(۱) فتح الباری (۱۹۱۱ او ۱۹۲)

(۲) عمدة القاری (۱۲۱۲) -

(۳) المصدر السابق -

(۴) شرح الکرماني (۸۹۱۲)

دغه شان دوی فرمائی چه د «آدمها» نه پس چه نه کوم «فلمن تاسمها» فرمائی ددې مطلب دا دې چه «آدمها من غیر مصنف و ضرب بل بالطلب والرفق» دغه شان د «علمها» نه پس د «فلمن تعلیمها» مطلب دې چه «علمها بالرفق والغلق»^(۱)

یواشکال اوهغې جواب دلته خلور اعمال مذکور دی یونادیب، دویم تعلیم، دریم اعتناق، خلورم تزویج هر کله چه دا خلور اعمالو شول نوپکارده چه اجر هم په دې مقدار سره وې علامه عینی رحمته فرمائی چه اصل کنبې د وینخویه باره کنبې صرف د اعتناق اوتزویج اعتبار کړې شوې دې خکه چه دتادیب اوتعلیم په وجه اجر صرف د وینخوسره خاص نه دې بلکه دا خو د پردی اوخپل اولاد په باره کنبې هم د اجر باعث دې هم دا وجه ده چه دلته نه «فله اهران» دوباره اعاده کړې ده مقصود دا دې چه دا مه گنړې چه دا خلور اعمال دی نو خلور اجر ونه په ملاویرې بلکه په حقیقت کنبې دا هم دوه علمونه دی نودوه اجر ونه په ملاویرې^(۲)

په دې باندې بیا اشکال کیږې چه بیا دلته د تادیب اوتعلیم ذکر کولو څه فائده وه صرف داعتناق اوتزویج ذکر کول کافی وو.

علامه عینی رحمته فرمائی چه چونکه دتعلیم یافته وینخې سره نکاح کول د زیت برکت باعث وی، خکه چه تعلیم یافته اوادبناکه ښځه دخپل خاوند په دیني امور کنبې ښه اعتد کولې شی، نوخکه نه تادیب اوتعلیم د تمهید په طور سره ذکر کړل^(۳)

علامه کرمانی رحمته فرمائی چه ددې کس دپاره دوه اجر ونه د دوو متنافی امورو په وجه دی، دوه متنافی امور رقیبت اوحریت دې درقیبت تقاضې جدا وی، اودحریت تقاضې جدا وی په دې حیثیت ده ته دوه اجر ونه ملاویرې^(۴)

امام بخاری رحمته په کتاب النکاح کنبې حضرت ابوموسی اشعری رضی الله عنه معلق حدیث ذکر کړې دې په هغې کنبې دی «ثم اعتقها ثم أصدقها»^(۵) ددې مطلب دا دې چه دا آزده کړی، اودې سره کومه نکاح اوکړی په دې کنبې عتق لره مهر اونه گرځوی بلکه مستقل مهر ورته ورکړي، والله اعلم.

قوله: فَلَهُ أَجْرَانِ: په شروع کنبې «ثلاثة لهم اهران» راغلی وو، او اوس نه دلته دوباره

(۱) المصدر السابق.

(۲) عمدة القاری (۱۱۹۱۲) وشرح الکرماني (۹۰۱۲).

(۳) المصادر السابقة.

(۴) شرح الکرماني (۹۰۱۲).

(۵) صحيح البخاری (۷۶۱۱۲) كتاب النکاح باب إنقاذ السراي ومن أعتق جاریته ثم تزوجها رقم (۵۰۸۳) ووصله أبواود الطیالسی فی مسنده (۶۸) رقم (۵۰۱) وانظر فتح الباری (۱۲۷۱۹ او ۱۲۸) كتاب النکاح باب إنقاذ السراي.

ذکر کوی ددی وجه یا خوهغه ده کومه چه علامه عینی رحمته ذکر کړې ده. چه دلته تنبيه ورکول مقصود دی چه د وینخو په تعلیم اوتر بیت اواعناق اوتزویج باندې به دوه اجر و نه ملاوېږي زیاتی نه. (۱) په دې صورت کښې ددې جملې تعلق صرف ددې آخری صورت سره دي. خو ظاهره دا ده چه ددې تعلق ددې ټولو سره دي. اودلته ددې تکرار طول کلام او په مینځ کښې د فصل په وجه راغلې دي. (۲)

قوله ثُمَّ قَالَ عَامِرُ أَغْطِيْنَا كَهَا بِغَيْرِ شَيْءٍ قَدْ كَانَ يُرْكَبُ فِيهَا دُوتَهَا إِلَى

الْمَدِينَةِ: بیا عامر شعبي رحمته فرماني. چه مونږ تاته دا روایت په مفتو کښې درکړو. حالانکه ددې نه هم د کم روایت دپاره به دمدینې منورې پورې سفر کولې شو.

په دې کښې خطاب په ظاهره باندې ابن الصالح رحمته ته دي. ددې وجې هم په دې ظاهر باندې علامه کرمانی رحمته جزم کړې دي. او مخاطب نې د شعبي رحمته شاگرد ابن الصالح گرځولې دي. (۳) خو حقیقت دا دي چه دا یو خراسانی کس ته خطاب دي. دچا د سوال په جواب کښې چه امایم شعبي رحمته دا حدیث بیان کړې وو. په صحیح بخاری کښې صالح تصریح کړې ده چه «ان رجلاً من اهل خراسان قال للشعبي رحمته فقال الشعبي رحمته اعيدنا ابهرده من ان موسى اشعري رحمته» (۴)

په ذکر شوی روایت کښې تېوس ذکر نه دي. امام مسلم تېوس هم ذکر کړې دي. «قال رأيت رجلاً من اهل خراسان سأل الشعبي فقال يا أبا عمرو، ان من قبلنا من اهل خراسان يقولون ان الرجل اذا اعتق أمته ثم تزوجها فهو كالراكب يدهته فقال الشعبي رحمته حدثني ابهرده ان ان موسى عن أبيه...» (۵)

بیا په اهل خراسان کښې چه دا کومه خبره مشهوره وه. دا بې بنیاده هم نه وه. ځکه چه د حضرت عبدالله بن مسعود، حضرت عمر، حضرت انس رضی الله عنه او حضرت سعید المسیب، او ابراهیم نخعی رحمهم الله نه هم دامنقول دي. (۶) غالباً دي حضراتوته حدیث باب علم نه وو.

(۱) عمدة القاری (۱۱۹۱۲) -

(۲) فتح الباری (۱۹۲۱۱) -

(۳) شرح الکرماني (۹۰۱۲) -

(۴) صحیح البخاری (۴۹۰۱۱) کتاب أحادیث الأنبياء باب (و ذکر فی کتاب مریم) رقم (۳۴۴۶) -

(۵) صحیح مسلم کتاب الإيمان باب وجوب الإيمان برسالة نبينا محمد صلی الله علیه و آله إلى جميع الناس ونسخ الملل بملته (رقم ۳۸۷) -

(۶) قال العافظ فی فتح الباری (۱۲۷۱۹) کتاب النکاح باب إتخاذ السراي ومن اعتق جاریه ثم تزوجها أخرج الطبرانی بإسناد رجاله ثقات عن ابن مسعود أنه كان يقول ذلك، وأخرج سعید بن المنصور عن ابن مرملة وعند ابن أبي شیبة بإسناد صحیح عن انس أنه سئل عنه فقال: «إذا اعتق أمته لله، فلا يعود فيها ومن ربق سعید بن المسیب وإبراهیم نخعی رحمهم الله انهما کرها ذلك) -

مصادر ومراجع كشف الباري دريم جلد

القران الكريم: كلام رب العالمين.

الابواب والتراجم لصحيح البخاري شيخ الحديث مولانا محمد زكريا صاحب (متن ١٣٠٥ هـ مطابق ١٩٨٢ م) (ايچ ايم سعيد كمپني پاكستان چون كراچي)

الابواب والتراجم حضرت شيخ الهند مولانا محمود حسن صاحب ديوبندي ريوي المتولى (١٣٣٩ هـ) ادارة تاليفات اشرفيه ملتان.

اتحاف السادة المتقون بشرح أسرار إحياء علوم الدين: علامه سيد محمد بن محمد العفيف الزبيدي المشهور بهرتقي ريوي (متن ١٢٠٥ هـ) دار احياء التراث العربي

الاتقان في علوم القران: حافظ جلال الدين عبدالرحمن سيوطي ريوي (متن ٩١١ هـ) شركة مكتبة ومطبعة مصطفى الهادي الحلبي مصر، طبع رابع (١٣٩٨ هـ مطابق ١٩٤٨ م)

الاحسان بتتريب صحيح ابن حبان امام ابو حاتم محمد بن حبان بسقي ريوي متن ٥٣٥٣ مؤسسة الرسالة بيروت.

إحياء علوم الدين مع شرح اتحاف السادة المتقون: امام محمد بن محمد الغزالي ريوي (متن ٥٥٥ هـ) دار احياء التراث العربي، بيروت.

إختصار علوم الحديث أبو الفداء عباد الدين إسماعيل بن شهاب الدين عمر المعروف بابن كثير ريوي المتن ٤٤٤٥ دار التراث: القاهرة ١٣٩٩ هـ ١٩٤٩ م.

الأدب المفرد مع شرح فضل الله الصدي، امير المؤمنين في الحديث محمد بن اسماعيل البخاري المتن (٣٥٦ هـ) مكتبة الإيمان المدينة المنورة.

إرشاد الساري شرح صحيح البخاري: ابو العباس شهاب الدين أحمد بن محمد السلطان ريوي (متن ٩٣٣ هـ) المطبعة الكبرى الأميرية، مصر طبع سادس ١٣٠٣ هـ

إزالة الغمام عن خلافة الخلفاء حضرت شاه ولي الله محدث دهلوي ريوي المتن (١١٤٦ هـ) سهيل اكيه مي.

الاستيعاب في اسماة الأصحاب بهامش الإصابة ابو عمر يوسف بن عمار الله بن محمد بن عبد البر ريوي متن (٣٦٣ هـ) دار الفكر بيروت.

أسد الغابة مؤلف الدين أبو الحسن علي بن محمد الجزري المعروف بابن الأثير المتن ٥٣٠ هـ دار الكتب العلمية بيروت _ الأشموني للعلامة نور الدين أبي الحسن علي بن محمد ريوي المتن ٩٩٠ هـ مع حاشيته للشيخ محمد بن علي

الصمان ريوي المتن ١٢٠٦ هـ دار احياء الكتب العربية -

الإصابة في تمييز الصحابة شهاب الدين ابو الفضل أحمد بن علي السلطان البصري المعروف بابن حجر ريوي

(متن ٨٥٥ هـ) دار الفكر، بيروت

أصول اليهودي: فضل الإسلام أبو الحسن علي بن محمد اليهودي رحمته (متولى ٨٢٤هـ) الصدوق رحمته كراچی
الأعلام: عبد الدين بن محمود بن محمد الزركلي رحمته (متولى ١٣٩٦هـ مطابق ١٩٧٦م)
أعلام الحديث: إمام أبو سليمان أحمد بن محمد الخطابي رحمته (متولى ٨٨هـ) مركز إحياء التراث الإسلامي جامعة
أمر القرى مكة المكرمة،

إكمال إكمال المعلم شرح صحيح مسلم أبو عبد الله محمد بن خلفه الرشتاني الأبي المالك رحمته المتولى ٨٢٤ أو ٨٢٨
دار الكتب العلمية بيروت.

الإمام إلى معرفة أول الروای وتقيد السام إمام قاضي عياض بن موسى اليحصبي رحمته المتولى ٥٣٣ مجلس
تعاون الإسلامي كراچی الطبعة الأولى ١٣٠هـ ١٩٩٩م،

الإمام علي بن المديني ومنهجه في نقد الرجال دكتور إكرام الله إمداد الحق حفظه الله دار البشائر الإسلامية
بيروت الطبعة الأولى ١٣١٣هـ ١٩٩٣م

الإستقامة في فضائل الأئمة الثلاثة الفقهاء الإمام الحافظ أبو عمرو يوسف بن عبد البر رحمته المتولى ٣٦٣هـ مكتب
المطبوعات الإسلامية حلب الطبعة الأولى ١٣١٤هـ ١٩٩٤م،

الأنسب أبو سعد عبد الكريم بن محمد بن منصور السمعاني رحمته المتولى ٥٢٢هـ دار الجنان بيروت الطبعة
الأولى ١٣٠٨هـ ١٩٨٨م،

(٣٣) أنوار الباري: مولانا سيد أحمد رضا بنجوري مدظلهم، مدينته پريس بنجور
(٣٤) أوجز المسالك إلى مؤطا مالك: شيخ الحديث حضرت مولانا محمد زكريا صاحب كاندلوى رحمته
(متولى ١٣٠٢هـ) إدارة تاليفات اشرفيه ملتان،

إيضاح البخاري: حضرت مولانا فضل الدين محمد صاحب رحمته (متولى ١٣٩٢هـ) مجلس قاسم المعارف ديبند
البحر الرائق علامة زين العابدين بن ابراهيم بن نعيم رحمته المتولى ٩٩٩هـ أو المتولى ١٠٠٠هـ مكتب
رشيد كوثه
هدائم الصنائع في ترتيب الشرائع ملك العلماء علام الدين ابوبكر بن مسعود الكاساني رحمته المتولى ٥٨٤هـ
ايم سعيد كهنی كراچی،

الهداية والنهية: حافظ عباد الدين أبو القدام إسماعيل بن عمر المعروف بـ ابن كثير رحمته (متولى ٤٤٤هـ) مكتبة
المعارف، بيروت، طبع ١٩٤٤م

هذل البههود: حضرت العلامة خليل أحمد سهارنپوري رحمته (متولى ١٣٣٦هـ) مطبع ندوة العلماء لکنهو، ١٣٣٦هـ
مطابق ١٩٤٤م

البرهان في علوم القرآن بدر الدين محمد بن عبدالله زركشي رحمته الله المتوفى ٨٤٩٣ هـ دار المعرفة للطباعة والنشر، بيروت.

بيان القرآن: حاكم الأمت حضرت مولانا أشرف علي صاحب تهانوي نور الله مرقده (متوفى ١٣٦٢ هـ) شيخ غلام علي ايند سنزلاهور،

تاج العروس من جواهر القاموس: ابوالفيض سيد محمد بن محمد المعروف بالمرتضى الزبيدي رحمته الله (متوفى ١٢٠٥ هـ). دار مكتبة الحياة بيروت لبنان،

تاريخ بغداد ومدينة السلام: حافظ احمد بن علي المعروف بالخطيب البغدادي رحمته الله (متوفى ٣٦٣ هـ). دار الكتب العربي بيروت لبنان،

تاريخ الخبيس في احوال أنفيس نفيس: شيخ حسين بن محمد بن الحسن الديار بكري المالكي رحمته الله (متوفى ٩٦٦ هـ)، مؤسسة شعبان بيروت،

التاريخ الصغير للأموال المؤمنين في الحديث محمد بن اسماعيل البخاري رحمته الله المتوفى ٢٥٦ هـ، المكتبة الأثرية شيخ بوركا تاريخ عثمان بن سعيد الدارمي المتوفى ٨٠ هـ عن أبي بكر يا يحيى بن معين المتوفى ٣٣٣ هـ دار المأمون لتراث ١٣ هـ التاريخ الكبير: أمير المؤمنين في الحديث محمد بن اسماعيل البخاري رحمته الله (متوفى ٢٥٦ هـ). دار الكتب العلمية بيروت، تبصير: منتبه بتحرير المشتهر حافظ أحمد بن علي المعروف بإبني حجر العسقلاني رحمته الله المتوفى ٨٥٤ هـ، المكتبة العلمية بيروت.

تحفة الأشراف بمعرفة الأشراف أبوالحجاج جمال الدين يوسف بن عبدالرحمن المزني رحمته الله (متوفى ٤٣٢ هـ) المكتب الإسلامي بيروت طبع دويم ١٣٤٣ هـ مطابق ١٩٨٣ م

تدريب الراوي بشرح تقريب النواوي: حافظ جلال الدين عبدالرحمن سيوطي رحمته الله (متوفى ٩١١ هـ) المكتبة العلمية مدينة منورة،

تذكرة الحفاظ: حافظ أبوعبدالله شمس الدين محمد بن أحمد بن عثمان ذهبي رحمته الله (متوفى ٧٤٨ هـ). دار المعارف العشائيه الهند،

التغريب والتهريب للإمام عبدالعظيم بن عبدالقوي البندري رحمته الله المتوفى ٦٥٦ هـ دار احياء التراث العربي بيروت الطبعة الثالثة ١٣٨٨ هـ، ١٩٦٨ م،

تعريف أهل التقدیس بهرات الموصوفين بالتدريس حافظ احمد بن علي المعروف بإبني حجر رحمته الله المتوفى ٨٥٤ هـ، دار الكتب العلمية بيروت.

تعليقات جامع بيان العلم وفضله لأبي الأشبال الزميري، دار ابن الجوزي الطبعة الرابعة ١٣١٩ هـ،

تعليقات الرفع والتكميل في الجرح والتعديل، الشيخ عبدالفتاح أبو غدة رحمته الله المتوفى ١٣١٤ هـ، مكتب المطبوعات الإسلامية حلب طبع سور ١٣٠٤ و١٣٠٥ هـ، ١٩٨٤ م،

تعليقات على تهذيب الكمال، للدكتور بشار عواد معروف حفظه الله تعالى مؤسسة الرسالة الطبعة الأولى ١٣١٣ هـ،
تعليقات على الكاشف للذهبي شيخ محمد عوامة شيخ أحمد محمد نوال خطيب حفظهما الله مؤسسة دار القبة مؤسسة علوم القرآن الطبعة الأولى ١٣١٣ هـ، ١٩٩٢ م،

تعليقات كتاب الزهد للإمام المبارك رحمته الله للعلامة حبيب الرحمن أعظمي، رحمته الله المتوفى ١٩٩٢ م،
تعليقات كتاب الضعفاء الكبير للعقيل للدكتور عبدالمعطي أمين قلعي دار الكتب العلمية بيروت -
تعليقات على لامع الدراري شيخ الحديث مولانا محمد زكريا رحمته الله المتوفى ١٣٥٤ هـ. الموافق ١٩٨٢ م، مكتبة إمدادية مكة المكرمة -

تعليقات نور الدين عتر على علوم الحديث للإمام الصلاح تصوير ١٣٠٦ هـ، ١٩٨٦ م، دار الفكر دمشق -
تغليق التعليق للحافظ أحمد بن علي المعروف بإبن حجر رحمته الله المتوفى ٨٥٢ هـ، المكتب الإسلامي ودار عمار -
تفسير الطبري (جامع البيان) إمام محمد بن جرير الطبري رحمته الله المتوفى ٣١٠ هـ دار المعرفة بيروت -
تفسير القرآن العظيم: حافظ أبو القداء عباد الدين إسماعيل بن عمران كثير دمشق رحمته الله (متوفى ٤٤٣ هـ) دار الفكر بيروت،

التفسير الكبير (مفاتيح الغيب): إمام أبو عبد الله فضال الدين محمد بن عمر الحسين رازي رحمته الله (متوفى ٦٠٦ هـ)،
مكتب الاعلام الإسلامي إيران،

تقريب التهذيب: حافظ إبن حجر عسقلاني رحمته الله (متوفى ٨٥٢ هـ) دار الرشيد حلب ١٣٠٦ هـ
التقريب والتيسير لمعرفة سنن المشيخ النذير مع تدريب الراوي أبو زكريا يحيى بن شرف الدين النووي رحمته الله
(متوفى ٦٤٦ هـ) المكتبة العلمية مدينه منورة،

تقريب غاري شريف اردو: شيخ الحديث مولانا محمد زكريا صاحب كاندھلوي متوفى رحمته الله (١٣٥٠ هـ مطابق ١٩٨٢ م، مكتبة الشيخ كراچی،

التقريب والإيضاح لما أطلق وأغلق من كتاب إبن الصلاح: حافظ أبو الفضل زين الدين عبد الرحيم بن الحسين العراقي رحمته الله (متوفى ٨٠٦ هـ) مكتبة سلفيه مدينه منورة طبع اول ١٣٨٩ هـ

تكملة فتح البلم: حضرت مولانا محمد تقي عثمان مدظلهم. مكتبة دار العلوم كراچی،
تبیس الإیسیس للإمام أبي الفرج عبد الرحمن بن علي المعروف بإبن الجوزي رحمته الله المتوفى ٥٩٤ هـ، إدارة الطباعة المنبرية الطبعة الثانية ١٣٦٨ هـ،

التلخيص المبرور في تخريج أحاديث الرازي الكبير: حافظ ابن حجر عسقلاني رحمته (متوفى ٨٥٢ هـ). دار نشر الكتب الإسلامية لاهور، ٢٠٠٠

تدخيص المستدرک للبطون بذييل المستدرک: حافظ شمس الدين محمد بن أحمد بن عثمان ذهبي رحمته (متوفى ٤٣٨ هـ). دار الفكر بيروت،

تهذيب أصول الفقه للعلامة محفوظ بن أحمد بن الحسن أبوالخطاب الكوفي رحمته (متوفى ٥١٠ هـ، جامعة أم القرى مكة المكرمة)

التهذيب لمالك الوطامن المعاني والأسانيد: حافظ أبو عمرو يوسف بن عبدالله بن محمد بن عبد الوعالي رحمته (متوفى ٨٣٦ هـ). المكتبة التجارية مكة المكرمة،

تهذيب الأسماء واللغات: إمام معالي الدين أبوزكريا يحيى بن شرف النووي رحمته (متوفى ٦٤٦ هـ) [دار الطباعة المنيرية، تهذيب التهذيب: حافظ ابن حجر عسقلاني رحمته (متوفى ٨٥٢ هـ) دائرة المعارف النظامية حيدرآباد دکن ١٣٣٥،

تهذيب الكمال: حافظ جمال الدين أبوالحجاج يوسف بن عبد الرحمن مزني رحمته (متوفى ٤٣٢ هـ). مؤسسة الرسالة التهذيب للنووي رحمته طبع اول ١٣١٣، (انظروا تهذيب الأسماء واللغات).

توضيح الأفكار لمعاني تنقيح الآثار للإمام محمد بن إسماعيل المعروف بالأمير الصنعاني رحمته (متوفى ١١٨٢ هـ دار الكتب العلمية بيروت الطبعة الأولى ١٣١٤ هـ، ١٩٩٤ م،

تيسير مصطلح الحديث للدكتور محمود الطحان حفظه الله قديمي كتب غانه كراتشي.

الثقات: لابن حبان حافظ أبوحاتم محمد بن حبان بسقي رحمته (متوفى ٣٥٣ هـ) دار المعارف العثمانية حيدرآباد ١٣٩٣ هـ،

جمع الجوامع (مع شرحه هب الهوامع) للعلامة جلال الدين عبد الرحمن بن أبي بكر السيوطي رحمته المتوفى ٩١١ هـ، منشورات الرضي قم إيران)

جامع البيان في تفسير القرآن للإمام محمد بن جرير الطبري رحمته (متوفى ٣١٠ هـ دار المعرفة بيروت).

جامع بيان العلم وفضله وما ينهض في روايته وحيله: حافظ أبو عمرو يوسف بن عبدالله بن محمد بن عبد الوعالي رحمته (متوفى ٣٦٣ هـ). دار الفكر ودار العلم الجوزي الطبعة الرابعة ١٣١٩ هـ ١٩٩٨ م احياء التراث العربي بيروت،

جامع ترمذي (سنن ترمذي) [إمام أبو عيسى محمد بن عيسى بن سورة ترمذي رحمته (متوفى ٢٢٤ هـ) إيج ايم سعيد كهفي كراچي] دار احياء التراث العربي

الجامع الصغير مع شرح فيض القدير: حافظ جلال الدين عبد الرحمن سيوطي رحمته (متوفى ٩١١ هـ). مكتبة إسلاميه سنندري لائل پور،

الجامع لأحكام القرآن: (تفسير القرطبي) إمام أبو عبد الله محمد بن أحمد الأنصاري القرطبي رحمته (متوفى ٦٤٤هـ) دار الفكر بيروت،

الجامع لأخلاق الراوي وآداب السامع للإمام العافظ أبي بكر أحمد بن علي بن ثابت الخطيب البغدادي رحمته المتوفى ٨٦٣هـ، دار الكتب العلمية بيروت، الطبعة الأولى ١٣١٤هـ، ١٩٩٦م.

جامع البسائيد، للإمام أبي المؤيد محمد بن محمود الخوارزمي رحمته المتوفى ٦٦٥هـ، المكتبة الإسلامية سنندري لامل يون

حاشية تدريب الراوي شيخ عبد الوهاب عبد اللطيف رحمته المكتبة العلمية بالمدينة المنورة الطبعة الثانية ١٣٩٢هـ، ١٩٧٢م.

حاشية سبط العجسي على الكاشف للإمام برهن الدين أبو الوفاء إبراهيم بن محمد سبط ابن العجسي الحلبي رحمته المتوفى ٨٣١هـ، شركة دار القبله (موسسة علوم القرآن)

حاشية السندی على البخاری (مطبوعه مع صحيح بخاری): إمام أبو الحسن نور الدين محمد بن عبد الهادي سندي رحمته (متوفى ١١٣٨هـ)، قديمي كتب خانه كراچی،

حاشية السندی على سنن ابن ماجه للإمام أبي الحسن نور الدين محمد بن عبد الهادي السندی رحمته المتوفى ١١٣٨هـ، دار المعرفه، بيروت الطبعة الثانية ١٣١٨هـ، ١٩٩٤م.

حجة الله البالغة: حضرت شاه ولي الله أحمد بن عبد الرحيم دهلوي رحمته (متوفى ١١٤٦هـ) إدارة الطباعة المنوية مصر ١٣٥٢هـ،

حلية الأولياء: حافظ أبو نعيم أحمد بن عبد الله بن أحمد أصبهاني رحمته (متوفى ٥٣٣هـ) دار الفكر بيروت، خلاصة الخزرجي (خلاصة تذهيب تهذيب الكمال) للعلامة صفى الدين الخزرجي رحمته المتوفى ٩٣٣هـ، نه پس مكتب المطبوعات الإسلامية (حلب)

الدراية في تخريج أحاديث الهداية للحافظ احمد بن علي المعروف بلقب الحجر رحمته المتوفى ٨٥٤هـ، دار نشر الكتب الإسلامية بلاهور.

الدر المختار للعلامة علام الدين محمد بن علي بن محمد الحسكي رحمته المتوفى ١٠٨٨هـ، مكتبة رشيدية كوتته، الدر المنثور في التفسير بالماثور للحافظ جلال الدين عبد الرحمن السيوطي رحمته المتوفى ٩١١هـ، مؤسسة الرسالة

ذخائر الوارث في الدلالة على مواضع الحديث لعبد الغني بن إسماعيل بن عبد الغني الناهلي رحمته المتوفى ١٣٣٣هـ، دار المعرفة بيروت (دار كتب العلمية بيروت)

رد المحتار للعلامة محمد أمين بن عمر بن عبد العزيز عابد بن شام رحمته المتوفى ١٢٥٥هـ، مكتبة رشيدية كوتته

رساله شرح تراجم أبواب البخاري رحمه الله حضرت مولانا شاه ولی اللہ دہلوی رحمہ اللہ (متوفی ۱۱۷۶ھ) قدیمی کتب خانہ کراچی،
الرفع والتکبیل فی الجرح والتعذیل: علامہ أبو الحسنات عبدالحی لکھنوی رحمہ اللہ (متوفی ۱۲۳۴ھ)، مکتب
الطبوعات الإسلامية حلب، دریم طبع ۱۳۰۷ھ،

روح المعانی فی تفسیر القرآن العظیم والسبع المثانی: أبو الفضل شہاب الدین سید محمود آلوسی بغدادی رحمہ اللہ
(متوفی ۱۲۷۷ھ) مکتبہ امدادیہ ملتان،

الروض الأنف: إمام أبو القاسم عبد الرحمن بن عبد الله السهيلي رحمه الله (متوفى ۵۸۱ھ) مکتبہ فاروقیہ ملتان ۱۳۷۷ھ،
سنن ابن ماجہ: إمام أبو عبد الله محمد بن يزيد بن ماجہ رحمہ اللہ (متوفی ۲۷۷ھ)، قدیمی کتب خانہ کراچی،
دار الکتب المصری قاہرہ

سنن ابن داؤد: إمام أبو داؤد سليمان بن الأشعث السجستاني رحمه الله (متوفى ۲۷۵ھ) ایچ ایم سعید کمپنی
کراچی، دار احیاء السنۃ النبویۃ،

سنن دارقطنی: حافظ أبو الحسن علی بن عبد دارقطنی رحمہ اللہ (متوفی ۳۸۵ھ) دار نشر الکتب الإسلامیہ لاہور،
سنن الدارمی للإمام أبو محمد عبد الله بن عبد الرحمن الدارمي رحمه الله (متوفى ۲۵۵ھ)، قدیمی کتب خانہ کراچی،
السنن الکبری للبیہقی: إمام حافظ أبو بکر أحمد بن الحسين بن علي البيهقي (متوفى ۴۵۸ھ) نشر السنۃ ملتان،
السنن الصغری للنسائی: إمام أبو عبد الرحمن أحمد بن شعيب النسائي رحمه الله (۲۴۳ھ) قدیمی کتب خانہ کراچی،
السنن الکبری للنسائی: إمام أبو عبد الرحمن أحمد بن شعيب النسائي رحمه الله (۳۰۳ھ) نشر السنۃ ملتان،
سیر اعلام النبلاء: حافظ أبو عبد الله شمس الدين محمد بن أحمد بن عثمان ذهبي رحمه الله (متوفى ۷۴۸ھ) مؤسسة الرسالة،
السيرة الحلبية: انسان العيون في سيرة الأميين (الأمون): علامہ علی بن برهان الدین الحلبي رحمہ اللہ
(متوفی ۱۰۴۳ھ) المکتبۃ الإسلامیہ بیروت،

السيرة النبوية لابن هشام: هشام بن عبد الله بن عبد الرحمن بن هشام المصفری المصری رحمہ اللہ
(متوفی ۲۱۳ھ) مکتبہ فاروقیہ ملتان،

شرح ابن البطال للإمام أبي الحسن علي بن خلف بن عبد الملك المعروف بـأبي نبال رحمه الله (متوفى ۳۳۹ھ)، مکتبۃ
الرشد، الرياض، الطبعة الأولى ۱۳۳۰ھ، ۲۰۱۱ھ،

شرح الأبي على مسلم (انظروا إكمال المعلم).

شرح تراجم أبواب البخاري (انظروا شرح تراجم أبواب البخاري)

شرح الزرقاني على الموطأ للشيخ محمد بن عبد الباقي بن يوسف الزرقاني المصري رحمه الله (متوفى ۱۱۲۳ھ)
دار الفكر بیروت

شرح عقود رسم الفلق (ضمن مجموعة رسائل ابن عابدين) علامة محمد أمين بن عمر بن عبدالعزيز عابدين

الشامي رحمته المتولى (١٢٥٣هـ)، سهيل اكيدهي لاهور

شرح العقائد النسفية (مع النوراس) للعلامة سعد الدين مسعود بن عمر التفتازاني رحمته المتولى ٤٠٠ مكنه حببييه كويتيه

شرح العقيدة الطحاوية: علامه صدر الدين علي بن علي بن محمد بن ابي العزحلي رحمته (متولى ٤٠٠هـ) قديمي كتب خانه كراچي،

شرح الكرمات (الكواكب الدراري) للعلامة شمس الدين محمد بن يوسف الكرماني رحمته (متولى ١٢٧٠هـ) دار احياء التراث العربي

شرح مشكل الآثار للإمام أبي جعفر أحمد بن محمد بن سلامة الطحاوي رحمته المتولى ٣٣١هـ مؤسسة الرسالة ١٣١٥ ١٩٩٣ م

شرح معاني الآثار امام أبو جعفر أحمد بن محمد بن سلامة بن سلمه طحاوي رحمته (متولى ٥٣١هـ) مؤرخ محمد آرام باغ كراچي، مؤرخ محمد آرام باغ كراچي،

شرح النووي على صحيح مسلم امام أبو ذر كريايحي بن شرف النووي رحمته (٢٤٦هـ) قديمي كتب خانه كراچي، شعب الإيمان: إمام حافظ أحمد بن الحسين بن علي البيهقي رحمته (متولى ٥٨٠هـ) دار الكتب العلمية بيروت، ١٤١٠هـ الشبائل المحمدية لترمزي بشرح الواهب الدنية للبيجوري، إمام أبو عيسى محمد بن عيسى بن سورة الترمذي رحمته (٥٤٩هـ) فاروق كتب خانه

صحيح بخاري شريف: إمام أبو عبد الله محمد بن إسماعيل البخاري رحمته (متولى ٢٥٦هـ) قديمي كتب خانه كراچي،

صحيح مسلم امام أبو الحسن مسلم بن الحجاج القشيري رحمته (متولى ٢٦١هـ) قديمي كتب خانه كراچي،

طبقات الشافعية الكبرى: علامه تاج الدين أبو نصر عبد الوهاب بن تقي الدين سبكي (متولى ٤٤١هـ) دار المعرفة بيروت،

طبقات الكبرى: إمام أبو عبد الله محمد بن سعد رحمته (متولى ٢٣٠هـ) دار صادر بيروت،

طلوع النريا بإظهار ما كان خفياً (ضمن كتاب الحاوي للفتاوى) للحافظ جلال الدين عبد الرحمن السيوطي رحمته

المتولى (٩١١هـ) مكتبة تورية رضية فيصل آباد

ظفر الأمان للعلامة عبد الحى الكهنوي رحمته المتولى ١٣٠٣هـ، مكتب المطبوعات الإسلامية بحلب الطبعة

الثالثة (١٣١٦هـ)

عارضة الأحوذ للإمام أبي بكر محمد بن عبد الله المعروف بابن العربي رحمته ٥٣٣هـ، المطبعة المصرية بالأزهر

العرف الشذي (مطبوعه مع جامع ترمذي): إمام العصر علامه أنور شاه كشميري رحمته (متولى ١٣٥٢هـ) ايقه ايم

سعيد كهفي كراچي،

علوم الحديث (مقدمه إبن الصلاح) حافظ تقي الدين أبومروعثمان بن عبد الرحمن المعروف بابن الصلاح الشهرزوري رحمته (٥٦٣هـ). دار الفكر بيروت،

عبد القادر شمس صحيح البخاري (إمام بدر الدين أبو محمد محمود بن أحمد العيني رحمته (متوفى ٨٥٥هـ). دار الطباعة المنيرية،

غريب الحديث والأثر (إمام أبو سليمان أحمد بن محمد الخطابي رحمته (متوفى ٥٨٨هـ). مركز البحث جامعه ام القرى مكة مكرمه.

الفاثقي غريب الحديث: علامه جلاله أبو القاسم محمود بن عمر الزمخشري (متوفى ٥٣٨هـ). دار المعرفة بيروت، فتح الباري شرح صحيح البخاري: أحمد بن علي المعروف بابن حجر عسقلاني رحمته (متوفى ٨٥٢هـ). دار الفكر بيروت،

فتح القدير (إمام كمال الدين محمد بن عبد الواحد المعروف بابن الهام رحمته (متوفى ٨٦١هـ). مكتبة رشديه كوتة، فتح المغيث للسخاوي (إمام أبو عبد الله محمد بن عبد الرحمن السخاوي رحمته (متوفى ٩٤٠هـ). دار الإمام الطبري الطبعة الثانية ١٣٦١هـ، ١٩٩٢م)،

فتح المغيث شرح العراق/ شرح الفية العراق (إمام أبو الفضل زين الدين عبد الرحيم بن الحسين العراقي رحمته (متوفى ٨٠٦هـ). دار الحيل بيروت،

فصل الباري شرح أردو صحيح البخاري: شيخ الإسلام علامه شهاب عبد عثمان رحمته (متوفى ١٣٦٩هـ). دار علوم شرعية كراچی،

فيض الباري: (إمام العصر علامه أنور شاه كشميري رحمته (متوفى ١٣٥٢هـ). رتبان بك ديودھل، القاموس المحيط للمجد الدين محمد بن يعقوب الفيروز آبادي رحمته (متوفى ٨١٤هـ). دار الفكر بيروت ١٣١٥هـ، ١٩٩٥م)

الكاشف للإمام شمس الدين أبو عبد الله محمد بن أحمد بن عثمان الذهبي رحمته (متوفى ٧٤٨هـ). شركة دار القبة مؤسسة علوم القرآن الطبعة الأولى ١٩٩٢م، ١٣١٣هـ)

الكاشف عن حقائق السنن (شرح طيب). (إمام شرف الدين حسين بن محمد بن عبد الله الطيب رحمته (متوفى ٧٣٣هـ). إدارة القرآن كراچی.

الكامل في ضعفاء الرجال: (إمام أبو أحمد عبد الله بن عدي جرجاني رحمته (متوفى ٥٣٦هـ). دار الفكر بيروت، كتاب الأسامع والصفات للإمام حافظ أبي بكر أحمد بن الحسين البيهقي رحمته (متوفى ٥٥٨هـ). مطبعة السعادة، مصر، كتاب الرحلة للإمام حافظ أحمد بن علي المعروف بالخليفة المهدي رحمته (متوفى ٦٢٣هـ). دار الكتب العلمية بيروت الطبعة الأولى ١٣١٣هـ، ١٩٩٣م)

كتاب الروح للإمام شمس الدين أبو عبد الله محمد بن أبي بكر المعروف بإبْن القِيم الجوزية رحمته الله المتوفى ٥١٤هـ، مكتبة نصير بهو إدارة الأزهر الشريف (مصر)

كتاب الزهد والرفائق للإمام عبد الله بن المبارك رحمته الله المتوفى ١٨١هـ، دار الكتب العلمية

كتاب الضعفاء الكبير: أبو جعفر محمد بن عمرو بن موسى بن حماد العقيلي المكي رحمته الله (متوفى ٣٣٣هـ)، دار الكتب العلمية بيروت،

كتاب الضعفاء والمتروكين للنسائي (المطبوع مع التاريخ الصغير والضعفاء الصغير للبخاري) إمام أبي عبد الرحمن أحمد بن شعيب النسائي رحمته الله المتوفى ٣٠٣هـ، المكتبة الأثرية سانكله شيخوپور

كتاب العلل: إمام أبي عيسى محمد بن عيسى بن سورة الترمذي رحمته الله (متوفى ٢٧٩هـ)، إبيح إيم سعيد كهن كراچی،

كتاب المصاحف للإمام أبي بكر عبد الله بن سليمان بن الأشعث السجستاني رحمته الله المتوفى ٣١٦هـ دراسة وتحقيق الدكتور محب الدين عبد السبحان، وزارة الأوقاف والشئون الإسلامية دولة قطر الطبعة الأولى ١٣١٥هـ، ١٩٩٥م، كشف اصطلاحات الفنون: علامه محمد أعلی تہانوی رحمته الله (متوفى ١١٩١هـ) سهيل اكيدي لاهور، مكتبة لبنان الطبعة الأولى ١٩٩٢م

كشف الأستار عن زوائد الهزار: إمام نور الدين علي بن أبي بكر الهيثمي رحمته الله (متوفى ٨٠٤هـ)، مؤسسة الرسالة طبع أول ١٣٠٥هـ

كشف الباري شيخ الحديث حضرت مولانا سليم الله خان مدظلهم العالی مكتبة فاروقية كراچی.

كشف الخفاء ومزيل الإلهاس شيخ إسماعيل بن محمد العجلوني رحمته الله المتوفى ١١٦٢هـ، دار إحياء التراث العربي بيروت،

الكفاية في علم الرواية للإمام أحمد بن علي المعروف بالخطيب البغدادي رحمته الله المتوفى ٣٦٣هـ، دار الكتب العلمية، بيروت ١٣٠٩هـ، ١٩٨٨م،

الكنز المتوارى في معادن لامع الدراري (انظروا تعليقات لامع الدراري)

الكوكب الدراري حضرت مولانا رشيد أحمد گنگوہی قدس سرہ المتوفى ١٣٣٣هـ، إدارة القرآن كراچی.

لامع الدراري: إمام رباني حضرت مولانا رشيد أحمد گنگوہی رحمته الله (متوفى ١٣٣٣هـ)، مكتبة إمداديه مكه مكرمه،

لسان العرب للعلامة أبي الفضل جمال الدين محمد بن مكرم ابن منظور الإفريقي المصري رحمته الله المتوفى ١١١٤هـ، نشر أدب الجوزة قم إيران ١٣٠٥هـ،

لحاح من تاريخ السنة وعلوم الحديث شيخ عبد الفتاح أبو عدة رحمته الله المتوفى ١٣١٤هـ، مكتبة المطبوعات الإسلامية بحلب،

موطأ مالك بن انس المتوفى ١٤٩هـ، دار إحياء التراث العربي

موطا امام محمد بن الحسن الشيباني المتوفى ١٨٣ هـ نور محمد كتب غايه اصح المطابع آراء باغ كراچى
المبسوط للإمام شمس الأئمة أبي بكر محمد بن أبي سهل السرخسى رحمته المتوفى ٨٣ هـ دار المعرفة بيروت
(١٩٤٨هـ، ١٩٤٨م)

المتوارى على تراجم أبواب البخارى للعلامة ناصر الدين أحمد بن محمد المعروف بابن المنور الإسكندراني
رحمته المتوفى ٢٨٣ هـ، مظهرى كتب غايه كراچى

مجمع بحار الأنوارى غرائب التذيل ولطائف الأخبار: علامه محمد قاسمى رحمته (متوفى ٩٩٦ هـ) دائرة
المعارف العثمانية حيدرآباد ١٣٩٥ هـ

مجمع الزوائد ومنهم الفوائد: امام نور الدين على بن أبي بكر الهيثمى رحمته (متوفى ٨٠٤ هـ)، دار الفكر بيروت،
المجموع شرح المذهب: امام ابو كرايحي بن شرف الدين النووى (متوفى ٦٤٦ هـ)، شركة من علماء الأزهر،
مجموع فتاوى شيخ الإسلام ابن تيمية: حافظ تقي الدين أبو العباس احمد بن عبد الحليم حرر آتى رحمته
(متوفى ٤٢٨ هـ)، طبعة الملك فهد،

المحدث الفاضل بين الراوى والواقى، للفاضل الحسن بن عبد الرحمن الرامهرمى رحمته المتوفى ٣٦٠ هـ،
دار الفكر بيروت الطبعة الثالثة ١٣٤٣ هـ، ١٩٨٣ م

المحلى للعلامة أبي محمد على بن أحمد بن سعيد بن حزم رحمته المتوفى ٥٦٢ هـ المكتب التجارى بيروت
(دار الكتب العلمية بيروت)

مختار الصحاح: امام محمد بن أبي بكر بن عبد القادر الرازى رحمته (متوفى ٦٦٦ هـ)، نه روستو، دار المعارف مصر،
مختصر اختلاف العلماء تصنيف امام أبي جعفر أحمد بن محمد بن سلامة الطحاوى رحمته المتوفى ٤٤٠ هـ،
إختصار الإمام أبي بكر احمد بن على الجصاص الرازى المتوفى ٣٤٠ تحقيق ودراسة الدكتور عبد الله نذير احمد
(١٩٩٥ هـ، ١٩٩٥ م)

مختصر سنن أبي داود امام عبد العظيم بن عبد القوي المنذرى رحمته المتوفى ٦٥٢ هـ مطبع أنصار السنة
المحمدية ١٣٦٨ هـ ١٩٤٨ م.

مرقاة المفاتيح شرح مشكوة المصابيح: علامه نور الدين على بن سلطان القارى رحمته (متوفى ١٠١٣ هـ)، مكتبه
امداديه ملتان،

المستدرک على الصحيحین: حافظ أبو عبد الله محمد بن عبد الله حاكم نيشاپورى (متوفى ٤٠٥ هـ) دار الفكر بيروت،
مسند أبي داود الطيالسى للحافظ سليمان بن داود بن الجارود المعروف بابن أبي داود الطيالسى رحمته المتوفى
٤٠٥ هـ دار المعرفة بيروت

مسند أحمد: إمام أحمد بن حنبل رحمته الله (متولى ٥٢٣١هـ)

مسند العميد: إمام أبو بكر عبد الله بن الزبير العميد رحمته الله (متولى ٥٢١٩هـ) المكتبة السلفية مدينة منورة،

مصنف ابن أبي شيبة للحافظ عبد الله بن محمد بن أبي شيبة المعروف بإبي بكر ابن أبي شيبة رحمته الله المتولى ٥٣٥هـ،
الدار السلفية بمبنى الهند الطبعة الثانية ١٣٩٩هـ، ١٩٤٩م،

المصنف لعبد الرزاق: إمام عبد الرزاق بن همام بن نافع الصنعاني رحمته الله (متولى ٥٢١١هـ) مجلس علمي،

مصنوع في معرفة الحديث الموضوع للعلامة نور الدين علي بن سلطان القاري المتولى ١٠١٣هـ، مكتب المطبوعات
الإسلامية حلب)

معالم السنن للإمام أبي سليمان أحمد بن محمد الخطابي رحمته الله المتولى ٥٣٨٨هـ مطبعة أنصار السنة المحمدية
١٣٦٤هـ، ١٩٤٨م،

معجم الطبراني الكبير للإمام سليمان بن أحمد بن أيوب الطبراني رحمته الله المتولى ٥٣٦٠هـ دار إحياء التراث

المعجم الوسيط : دكتور إبراهيم أنيس، ودكتور عبد الحليم منتصر عطية الصوالحي، محمد خلف الله أحمد،
مجيع اللغة العربية دمشق،

معرفة علوم الحديث : إمام حافظ أبو عبد الله محمد بن عبد الله حاكم نيشاپوري رحمته الله (متولى ٥٣٠٥هـ) دار الفكر

المغني للإمام موفق الدين أبو محمد عبد الله بن أحمد بن قدامة رحمته الله المتولى ٥٢٢٠هـ دار الفكر بيروت

المغني في ضبط أسماء الرجال ومعرفة كفى الرواة وألقابهم وأنسابهم للعلامة المحدث الشيخ محمد طاهر بن
علي الفتحي الهندي رحمته الله المتولى ٩٨٦هـ، دار نشر الكتب الإسلامية لاهور

مقدمة ابن الصلاح (علوم الحديث) لحافظ تقي الدين أبو عمرو عثمان بن عبد الرحمن المعروف بإبي ابن الصلاح رحمته الله
المتولى ٥٢٣هـ، دار الكتب العلمية بيروت

مقدمة أوجز المسالك لشيخ الحديث مولانا زكريا كاندهلوي رحمته الله المتولى ١٣٠٤هـ ندوة العلماء لکھنؤ

مقدمة فتح البهمل لشيخ الإسلام شير أحمد العثمان رحمته الله متولى ١٣٦٩هـ، مطبعة دار العلوم كراچی.

مكتوبات إمام ربان مجد دألف ثانی شیخ أحمد فاروقی سرهندي رحمته الله المتولى ١٤٣٢هـ، عکس مطبوعة أمرتس

مکمل اکمال الإكمال للإمام أبي عبد الله محمد بن محمد بن يوسف السفوسي الحسینی رحمته الله المتولى ٨٩٥هـ،
دار الكتب العلمية بيروت

مناقب الإمام الأعظم للإمام، الإمام موفق بن أحمد المکی رحمته الله متولى ٥٢٨هـ، مکتبه اسلاميه کونته

مناقب الإمام الأعظم إمام محمد بن محمد بن شهاب المعروف بإبي ابن المزار الکردی رحمته الله المتولى ٨٤٤هـ،
مکتبه اسلاميه کونته

- الموضوعات للإمام أبي الفرج عبد الرحمن بن الجوزي المتوفى ٥٩٤هـ، قرآن محل اردو بازار كراچی)
- الموقظة في علم مصطلح الحديث للإمام الحافظ شمس الدين محمد بن أحمد الذهبي رحمته المتوفى ٤٣٨هـ، مكتب المطبوعات الإسلامية بحلب الطبعة الثانية ١٣١٢هـ)
- ميزان الاعتدال في نقد الرجال: حافظ شمس الدين أبو عبد الله محمد بن أحمد بن عثمان، ذهبي رحمته (متوفى ٤٣٨هـ) دار إحياء الكتب العربية مصر ١٣٨٢هـ)
- تزفة النظر في توضيح نحة الفكر حافظ ابن حجر العسقلاني المتوفى ٨٥٢هـ الرحيم أكيه مي
- نصب الرابة في تخريج أحاديث الهداية: إمام حافظ أبو محمد جمال الدين عداشه بن يوسف زيلعي رحمته (متوفى ٤٢٢هـ) مجلس علمي البهليل ١٣٥٤هـ)
- النكت على كتاب ابن الصلاح: حافظ ابن حجر عسقلاني رحمته (متوفى ٨٥٢هـ).
- النهاية في غريب الحديث والأثر: علامه مجد الدين أبوالساعات المبارك بن محمد بن الأثير رحمته (متوفى ٦٠٦هـ) دار إحياء التراث العربي بيروت،
- وفاء الوفاء بأخبار أحوال المصطفى للعلامة نور الدين علي بن أحمد السهودي رحمته المتوفى ٩١١هـ، دار إحياء التراث العربي بيروت الطبعة الثالثة ١٣٠١هـ، ٩٩٨١م،
- وفيات الأعيان وأنباء أبناء الزمان: قاض شمس الدين أبوالعباس أحمد بن محمد المعروف بإبني خلكان رحمته (متوفى ٦٨١هـ) دار صادر بيروت،
- الهداية للعلامة برهان الدين أبوالحسن علي بن أبي بكر المرغيناني رحمته المتوفى ٥٩٦هـ كتب خانة رشيد دلهي
- إدارة القرآن كراتشي)
- هدى الساري مقدمه فتح الهاري، حافظ ابن حجر عسقلاني رحمته (متوفى ٨٥٢هـ) دار الفكر بيروت،
- هبة الهوامع للعلامة جلال الدين، عبد الرحمن بن أبي بكر السيوطي رحمته المتوفى ٩١١هـ منشورات الرضى، قم إيران

هذا آخر ما أردنا إيراداً من شرح كتاب العلم ويليهِ إن شاء الله تعالى
في المجلد الرابع باب غلة الإمام النساء وتعليمهن من كتاب العلم والله
نسأل التيسير، فإنه ليس لكل عسير،
والحمد لله الذي بنعمته تتم الصالحات والصلاة والسلام على رسوله
محمد أفضل الموجودات وأكرم المخلوقات، وعلى آله وأصحابه
والتابعين لهم ما دامت الأرض والسموات.